

САВА ГОЛОВАНІВСЬКИЙ

821.161.2

Г61

3

САБА
РОМОБАНА
ИИВСОБКМЪ
И

3

САВА ГОЛОВАНІВСЬКИЙ

*Твори
в трьох
томах*

КИЇВ

1981

САВА ГОЛОВАНІВСЬКИЙ

Том 3

Тополя на тому березі

Роман у двох книгах

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

У2
Г61

Роман посвящен событиям Великой Отечественной войны.

Г $\frac{70303-079}{M205(04)-81}$ передплатне. 4702590200

© Видавництво «Дніпро», 1981 р.

*Тополя
на тому
березі*

*Роман
у двох
книгах*

КНИГА ПЕРША

ШЛЯХ НАД БЕЗОДНЕЮ

Я не знав, що для того, хто воював,
війна ніколи не кінчається.

Курціо Малапарте

Гострий сморід паленої сірки ще не вивітрився, він свердлив у носі і сльозив очі, хоча з сьогоднішньою порцією сірників Кузьма Іванович давно покінчив і з півгодини тому поніс їх на базар. Цей запах тримав у постійному напруженні Любов Степанівну. Він стійко тримався мало не цілий день, а вдень було ще небезпечніше, бо міг увійти хтось сторонній. Щоправда, відколи радянські війська почали наближатись до Дніпра, німці в будинках вже не квартирували — перебравися в бліндажі й траншеї в надії перетворити Дніпрельстан на фортецю. І все-таки було страшно, бо і їх ще чимало тинялося по вулицях, та й із сусідів хтось міг прийти...

Коли б можна було наготувати багато сірників за одним заходом і продавати потроху, в міру потреби, не доводилося б тремтіти щодня. Але Мироненко приносив завжди лише жменьку сірки — напевне, винести з майстерень більше не міг. Як він її діставав, невідомо, одне ясно — не купував. Отже, і за жменьку доводилося дякувати, бо старий слюсар і так щодня ризикував головою.

Сірка не вивітрювалася. Любов Степанівна сиділа біля столу, закутана у блазенький вовняний платок, наче захищалася не від холоду, а від отого в'їдливого смороду. І саме в цю хвилину почувся стук унизу, і по тому, як там раптом принишкла Соломія, стало ясно, що стукають у двері. Соломія довго не відчиняла, мабуть, зрадливий запах з горища проник не тільки в мансарду, а й на нижній поверх, і вона теж боялася...

Знадвору знов постукали, тепер уже дужче. Здавалося, сам будинок нашорошився, прислухаючись, як і Любов Степанівна, як і Соломія... Мертва тиша стояла довго, занадто довго. Нарешті зі своєї кімнатки — теж у мансарді — на площадку вийшла Клавдія Харитонів-

на і повільно почала спускатись по дерев'яних сходах. Вона вже була майже біля дверей, коли загупало втретє, і Любов Степанівна почула: «Та не грюкайте, іду!» Клавдія Харитонівна вміла володіти собою завжди, — тепер голос її звучав теж спокійно.

Любов Степанівна не прислухалася, — відчувала тільки ненависний запах паленої сірки. Кінець кінцем коли-небудь чоловікова лабораторія повинна була розкритися, вічно залишатись таємницею вона не могла... І добре, що Кузьма Іванович на базарі, що схоплять її замість нього. Але за що ж відповідатимуть Клавдія Харитонівна та Соломія?.. Чому вони мовчки терпіли цей відворотний сморід, знаючи, що виробляти сірники заборонено під загрозою покарання за законами воєнного часу?!

Сходи знову громохко залунали — стоптані шкарбани Клавдії Харитонівни не важко було пізнати. Вона зупинилася на площадці, повільно відкинула сиве пасмо, що впало на лоба, як робила завжди, коли найтяжче лишалося позаду, і сказала:

— Це до вас.

Любов Степанівна сиділа ні жива ні мертва. Їй учулося не «до вас», а «по вас». Ну і слава богу, хоч не по всіх трьох, а тільки по неї...

До кімнати ввійшов літній чоловік у потертій ватянци. Поворозки від сірої ушанки заплутались у темній бороді. Через плече — торба, в руці — гирлига, наче у чабана. На ногах кирзові чоботи — мабуть, ще солдатські.

— Мені до київського професора Стороженка, — почувся глухий голос.

Любов Степанівна мовчала, їй перетяло горло. Вона дивилася на незнайому людину, немовби глухоніма. Де він дістав адресу? Адже вони давно переїхали зі старої квартири біля греблі, а довідкового бюро, щоб довідатись, де хто мешкає, не існує — війна. І звідки він знає, що чоловік — київський професор? Про це ж нікому в Новому Запоріжжі не відомо, — це ще більша таємниця, ніж виробництво сірників!

Невідомий ніяково всміхнувся у темну бороду і повернув здивоване обличчя до Клавдії Харитонівни. Вираз був такий, наче йому все ясно, але хочеться змусити саму Любов Степанівну визнати, що вона — вона.

— Може, я помилився і не туди зайшов?

Клавдія Харитонівна підійшла і злегка поторгала за плече Любов Степанівну.

— Чуєте, це до вас.

Невідомий зашкарубилими, ніби задубілими з морозу пальцями розстебнув ватянку, видобув з-під неї складений учетверо папірець і простягнув Любові Степанівні.

— Я від Ксені, від вашої дочки.

Любов Степанівна розтулила уста, щоб зойкнути, і різко підвелася. Вона ясно чула — «від Ксені», він так і сказав. Це була радість, спроможна вбити: як лікарка, Любов Степанівна це розуміла. І в очах ураз потемніло, серце зайшлося, і вона притиснула до грудей руку, ніби намагаючися захистити його.

Коли вона опритомніла, то побачила, що лежить на ліжку, а Клавдія Харитонівна сидить біля неї й викручує рушник. Соломія стояла в дверях і тривожно дивилася на неї своїми суворими сірими очима. Любов Степанівна метнулася з ліжка, як божевільна. Клавдія Харитонівна навіть злякалася і ледве встигла притримати її.

— Де він?

— Не хвилюйтеся. Завтра о дванадцятій зайде по відповідь.— Клавдія Харитонівна підвелася й узяла на столі записку.— Ось прочитайте: все в порядку, Ксеня жива.

Читати не можна було, руки тремтіли і літери підстрибували,— два рядочки, нашвидку написані синім олівцем.

«У мене все гаразд. Людина, що принесе записку, розповість вам, де я і як живу».

Ксенина рука, її коротка та енергійна фраза. Але так мало, навіть без підпису, навіть без звернення до батьків...

— Чому ж він пішов?

— Ні хвилини не міг чекати. Ви не турбуйтеся — він зайде. Краще сідайте писати листа.

Тільки тепер Любов Степанівна відчула всю глибину своєї жахливої безпорадності. Серце тривожно стислося, і вона гірко заплакала, наче враз усвідомила, що саме в цю хвилину втратила Ксеню назавжди. Не тоді — восени сорок першого, коли дочка пішла назустріч своїм військам, щоб відступати разом із ними...

*І навіть не наступного дня, коли стало відомо про рапто-
вий німецький прорив і оточення, в пеклі якого не
могла не опинитися і вона. Ні, не тоді, а саме тепер,
коли стало відомо, що Ксеня жива, на душу навалилися
два безконечні роки розпачу і безнадійного чекання, і
кожна хвилина, з якої складалися вони, шматувала
серце. Зараз безглуздо було згадувати, але пам'ять за-
нурювалася все глибше й глибше, перед очима виника-
ли ще давніші події, все, що Ксеня пережила напере-
додні війни: Петя Славчук, котрий так несподівано ви-
стрелив собі у скроню... І Олег, що раптом з'явився на
порозі, наче воскрес із небуття...*

Частина перша

1

Літак приземлився просто в полі біля величезної скир-
ти позаторішньої соломки. Олег Іванович Харкевич узяв
свій невеличкий чемоданчик і вискочив на ріллю. По-
вітря в літаку сильно відгонило сирюю гумою та бензи-
новим перегаром, і від цього трошки паморочилося в
голові й відчувалася неміч в усьому тілі.

Після кількогодинного польоту на бриючому приємно
було ступити на тверду землю. Свіже грудневе повітря
проникало в легені глибоко, і Харкевичу здавалося, що
він відчуває, як кров розносить по жилах цілющий хо-
лодок.

По той бік літака уже відкрили капот, і, стоячи на
крилі, хтось порпався в правому моторі. Харкевич обі-
йшов літак, маючи намір подякувати пілоту, що позба-
вив його тяжкої необхідності трястися кілька днів у те-
плушках.

Виявилося, що на крилі пораяється зовсім не пілот, а
якийсь тутешній сержант з батальйону аеродромної об-
слуги. З-під його замащеної вушанки вибивався жовто-
гарячий чуб, а з усіх кишень засмальцьованого комбі-
незона стирчали ключі, викрутки та плоскогубці.

— Що, закачало? — запитав сержант, не озираючись,
і зразу додав: — У скирті наше капе, там можна відле-
жатись.

— Особливої потреби нема, — відповів Харкевич, по-
сміхнувшись. — Та й ніколи.

Тільки тепер сержант озирнувся. У нього було довгасте бліде обличчя, на якому раз і назавжди відбився вираз безмежного здивування. Непомірно велика відстань, що відділяла рот від маленьких колючих очей, здавалася неприродною, і, глянувши на нього, Харкевич мало не розреготався.

Сержант довго й недовіжливо дивився на його сіре драпове пальто з поясом, на таку саму сіру кепку, наче дивувався з бадьорої відповіді цього цивільного шпака. Тут, у прифронтовій смузі, постать Харкевича справді могла здивувати. Він аж ніяк не скидався ні на столичного начальника, котрі іноді прилітали на фронт у справах, ні на низового працівника, що поспішав у щойно визволений район. Високий на зріст, широкий у плечах, з невеликою осанистою головою і шляхетним обличчям, він доброзичливо всміхався, і схоже було, що літак його таки справді не закачав. Світлі брови, що майже зрослися над невеликим тонким носом з ледь помітним горбочком, робили обличчя не суворим, а уважним. І під м'яким, але пильним поглядом сержант знітився і одвернувся.

— Вам у який район? — запитав.

— У штаб сімдесят восьмої, — відповів Харкевич.

— А-а-а... — пробасив сержант і почав знову копір-сатися у моторі.

— Не знаєте, штаб дивізії ще в Моргунах?

— Я нічого не знаю, — промимрив сержант. Схоже було, що він чомусь образився на самого себе.

Олег Іванович постояв, роздумуючи, чи не звернутися й справді на капе.

Сержант зіскочив з крила літака і почвалав до скирти, неквапом переставляючи криві ноги; він підкидав угору плоскогубці й ловив їх однією рукою на льоту. На півдорозі він несподівано зупинився і крикнув до Харкевича:

— Отак льотне поле переаршиньте і вийдете на шлях. Котрийсь їхатиме, підкине.

— Дякую.

Два роки неоране поле стало схожим на потирлований вигін. Прибиті дощем і притоптані війною борозни майже зовсім уляглися. Приморожена земля, здавалося б, мала дзвеніти, але Харкевич був у м'яких хромових чобітках і кроків своїх не чув.

До шляху й справді було недалеко — метрів триста. Після оглушливого реву моторів і божевільного мерехтіння землі, що весь час, мов ураган, рвалася з-під крила, тихий передвечірній степ схожий був на безлюдний простір однієї з далеких планет, на яку щойно висадила-ся перша земна істота.

Коли-небудь про це треба буде написати вірш. Харкевич іноді потай грішив — про це ніколи ніхто не знав, крім Петі Славчука та Ксені. Щоправда, потім про це довідались і, як сам він з цього приводу жартував, відзначили його таємну музу привселюдно «громом барабанів і мідних труб». Та про це зараз думати не хотілось. Славчука вже на світі немає, а Ксеня десь там, по той бік фронту... Дивно, що вона так близько і водночас так далеко...

Олег Іванович зупинився на шляху біля почорнілого стовпа з погнутою бляшаною стрілкою. Колись на ній, мабуть, значилася назва якогось недалекого села. Спершись плечем на стовп, він відчув, що все-таки стомився. Події минулого дня, біганина і клопоти, пов'язані з несподіваним і негайним відльотом, починали даватися взнаки тільки тепер, в цій німій степовій тиші.

В полі ще не сутеніло, до смерку лишалася година, а може, й півтори, але в самому кольорі неба відчувалося наближення вечора. Повітря поступово сіріло, наче густішало й немовби опускалося вниз; схоже було, що маревна дальина колишеться, поволі набрякаючи темними кольорами. Точнісінько, як у Вишеньках, над Ворсклою, куди вдвох з покійним батьком їздили до діда у відпустку і щодня перед смерком сиділи над темним річищем з вудками в руках. На тому боці бовванів такий самий степ і стояла така сама тиша, а повітря гуло і студеніло, хоч було це в квітні, а не у грудні, як тепер. Батько — сиваський рубака з вусами, як у Будьонного, міг годинами просиджувати з вудками, хоча клювало погано і, крім пічкурів та верховодок, нічого не бралось на гачки.

Раптом щось ледве чутно задеренчало, і Харкевич відійшов від стовпа. На дорозі не видно було нікого, і він вирішив, що це на аеродромі. Але й там ніякого руху, навіть не чути голосів. Єдиний літак, на якому він примчав у цю безмежну південну пустелю, стояв майже поряд із скиртою. Довкола ні душі, навіть не віриться, що не так далеко звідси гримить війна...

Коли він знову глянув на шлях, машина вже наближалася. Тепер, крім металевого брязкоту, вчувалося й легке хурчання мотора. Вона йшла повним ходом, ще мить — і проскочить, доведеться знову довго чекати іншої або й нечувати десь отут, під стовпом.

Харкевич вибіг на дорогу і замахав великою дерев'яною грушею, на якій теліпався ключ, що його він забув здати адміністраторові московського готелю. Вискнули гальма, і, важко осівши вперед, машина зупинилася.

— Ну, чого? — не дуже чемно запитав лейтенант, відхиливши дверцята кабіни. Його червоне обличчя в густому ряботинні не відчувало нічого втішного.

— Мені в штаб сімдесят восьмої...

Лейтенант зміряв Харкевича недобррозичливим поглядом.

— А я тут при чім?

— Ви їдете в тому напрямку, — пояснив Олег Іванович.

— В кузові військове майно. — Лейтенант уже був готовий причинити дверцята. — Самі бачите.

Харкевича розсердив тон лейтенанта — його самопевненість і зверхній погляд, яким він оцінив цивільне пальто. Кудись раптом поділася властива Харкевичу ввічливість, і він крикнув:

— Чорт забери, що ж, я тут маю почувати?!

— От же яка людина! — незадоволено протягнув лейтенант знову. — Я продовольство везу, не бачите?

— Та я вашого продовольства не з'їм! — Харкевич тримався за дверцята, боячись, що лейтенант їх знову причинить.

Лейтенант помовчав.

— А до кого вам у штабі? — запитав він за мить. Настирливість Олега Івановича, здається, вплинула, і той завагався.

— До полковника Шумакова. — Харкевич був певен, що прізвище командира дивізії змусить лейтенанта скоритись.

Воно справді вплинуло, але зовсім не так, як сподівався він.

— Ну, от... До полковника... Побачить, що з продовольством людей вожу, здере шкуру.

Раптом із кузова звисилася голова в чорному моряцькому картузі з великою золотою «капустою».

— А покажіть-но вашу канцелярію,— простягнув він руку.

— Тобто як? — не зрозумів Харкевич.

— Ну, командировочне посвідчення у вас є?

— Звичайно. Будь ласка.

Моряк глянув на посвідчення з червоним штампом Генерального штабу і сказав:

— Давайте у кузов.— І, звертаючись до лейтенанта: — Ти за свою шкуру не переживай, вона у тебе товста.

Лейтенант ображено змовчав і хряпнув дверцятами. Може, не наважився заперечувати старшому? Харкевич не розбирався в моряцьких нашивках і не знав, яке у моряка звання.

Машина швидко котилася підмороженим степом, підстрибуючи на уторованому грейдері й м'яко погойдуючись під своїм вантажем. У кузові стояли ящики з консервами, між ними в прогалинах насипом лежала морожена слизька риба. Під самою кабіною жовтіли мішки—мабуть, з цукром: з-під повесньої мішковини рясно випиналися невеличкі горбки.

Моряк лежав на мішках і жував печиво. Він байдуже відламував від квадратного сухого брикета невеличкі шматочки і кидав у рот, наче парубок, що лузає соняшникове насіння. Буцімто й не помічав Харкевича. Дивно, що саме ця людина так співчутливо втрутилася в його сутичку з военторгівським лейтенантом і цим, можна сказати, вирішила його долю. Тепер моряк байдуже гриз печиво, і так поглинула його ця робота, що навіть не запропонував Харкевичу сісти поруч, біля кабіни, де вітер не так вирував і було не так холодно.

Харкевич сидів на ящику з консервами і притримував кепку, яку вітер намагався зірвати з голови. Вітер колов, щипав, він уже не обдавав прохолодою, як буває ранньої осені, коли його тонкі голочки ще не здатні пройняти наскрізь; від його навальних ударів доводилося ховатись, щільніше загортатись у пальто, побоюючись грипу чи навіть запалення легенів.

Харкевич іноді відривав погляд від рівного, мов асфальт, грейдера і скоса позирав на моряка: обличчя його було таке ж округле, як і в лейтенанта, що сидів у кабіні, тільки без рясних слідів віспи, що її, напевне, в дитинстві зазнав той. Рум'яні плями на щоках робили

його схожим на хлопчика, котрий щойно набігався, гаяючи футбольний м'яч, і упав, знесилений, де попало.

Небо швидко темніло, фарбуючи степ сумішшю сірих та фіолетових кольорів. На обрії з'явилися химерні образи якихось будов — їх ще важко було розгледіти. За мить наблизились обгорілі контури двоповерхового будинку, зовні наче й цілого, але без вікон і дверей. Слідом виникали потворні рештки селища, від якого лишилися тільки комини та печі. Довкола не видно було ні душі. Наближався фронт, і, хоча стрілянини ще зовсім не чути було, перед очима стояли вже наслідки війни, її мовчазні й нерухомі свідки.

Враз моряк підвівся і нахилився до Харкевича.

— Може, заночуємо? — крикнув над самісіньким вухом, намагаючись пересилити гул вітру й шум коліс.

— Що, приїхали? — крикнув так само Харкевич.

Моряк глянув у свою планшетку.

— Ні, до Моргунів ще кілометрів двадцять п'ять. Але там, мабуть, все забито, вільної хати не знайдеш. Краще заночувати десь тут.

— Ну, що ж... — знизав плечима Харкевич.

Моряк повернувся вперед обличчям. Він стояв, широко розставивши міцні короткі ноги, і дивився напружено вперед, ніби намагаючись розрізнити щось певне у синьому присмерку.

Попереду блимнув вогник.

Моряк мовчки нахилився, взяв дві морожені рибини і, не поспішаючи, скинув на шлях. Потім так само діловито дістав з ящика дві бляшанки консервів і запхав у кишені своєї чорної шинелі. Харкевич здивовано стежив за кожним його рухом, але моряк цього не помічав. Упоравшись із консервами, він ступив до кабіни і постукав кулаком по залізному дашку.

Машина зупинилася.

— Ну, чого? — невдоволено запитав лейтенант, вирнувши з кабіни.

— Приїхали. Будемо лаштуватись на ніч.

— Просто у полі? — здивувався лейтенант.

— Ні, ми пройдемо назад. Там щось мигає у вікнах.

Моряк важко зіскочив на дорогу і звернувся до Харкевича:

— Киньте мої лахи.

Харкевич подав йому речі й теж зіскочив на дорогу.

— Не помниай лихом, лейтенанте! — попрощався моряк із своїм і Харкевича благодійником. — На тім світі зустрінемось.

Лейтенант або не почув, або знову образився. Не відповівши на лукаві слова моряка, він хряпнув дверцятами, і машина рушила в синю пустелю.

2

Люди на війні втрачають звичні уявлення і набувають нових нахилів та звичок, які сторонній, невійськовій людині видаються дивними і навіть страшними. Коли моряк скинув на шлях оті дві военторгівські рибини й засунув у кишеню казенні консерви, а потім безтурботно заявив лейтенантові, що піде ночувати в село, яке вони буцім проїхали, хоч позаду не було ніякого села, а стирчали тільки руїни та обгорілі комини, Харкевич відчув себе так, наче його втягнули в якусь ганебну справу, зв'язану з розкраданням державного майна. Але ясно було, що моряк не злодій, а коли він голосно засміявся й незлісно лайнув продовольчі пункти за те, що три дні не може одержати продуктів за атестатом і змушений жити «запасами власного живота», у Харкевича й зовсім зникло бажання будь-що йому дорікати; зрозумів, що зустрівся з рисою іншого, ще мало відомого йому фронтового життя, до якого не можна прикладати звичайних моральних мірок, бо на війні існують і не можуть не існувати зовсім інші виміри добра і зла.

Він ішов мовчки за своїм випадковим супутником і, потай посміхаючись, із цікавістю стежив, як той кумедно нахилився, коли йому здавалося, що побачив на шляху щойно скинуту рибину. Шукати довелося досить довго, бо, як виявилось, відїхали вони від того місця далеко, та й сутінки вже огорнули землю, і помітити щось на дорозі нелегко було. Нарешті моряк таки знайшов обидві рибини і до кожної радісно вигукнув: «Ось де ви, мої милі коропці!» — вигуки ці так веселили Харкевича, що він засміявся вголос.

За годину вони вже сиділи в напівзруйнованій халупі і з апетитом уминали рибу, яку хазяйка для них засмажила в печі. І обидва були переконані, що все нормально, бо таки справді було б дивно, якби два чоловіки сиділи голодні, хоч вони корисні люди й потрібні саме на війні.

— Чи не час нам познайомитись? — звернувся моряк до Харкевича.— Я людина підводна, морський краб, як називають нас несвідомі люди, сіреч — водолаз. А прізвище мое Хохол, що, до речі, не має ніякого відношення до зневажливого назвиська українця. Лейтенант Хохол.

— Дуже приємно, — всміхнувся Харкевич.

— Ну, а ви?

— Харкевич. Інженер-енергетик. Працюю в Москві, у Наркоматі електростанцій.

— Ах, ось воно що! — вигукнув Хохол, наче нарешті з'ясував щось таке, чого раніше не міг зрозуміти. — Значить, до полковника Шумакова?

— А ви звідки знаєте? — здивувався Олег Іванович.

— Та ви ж лейтенантові самі сказали, — засміявся той, обсмоктуючи підсмажені риб'ячі ребра.— Я людина військова, все мотаю на вус.

Авжеж, він це сказав. Сказав, але зразу ж забув, а ось цей не забув, пам'ятає.

— Якщо я не помиляюся, ми з вами пливемо на одній посудині.— Хохол витер клаптем газети масні губи.— Трошки пишномовно, правда? Але на одній, це факт.— Він голосно і загадково засміявся.

Харкевич не відповів. Слова ці справді звучали занадто таємниче, і Олег Іванович їх не зрозумів. Справа, в якій він «плив», була абсолютною таємницею, і обговорювати її навіть з військовою людиною він не хотів.

Мабуть, цей морячок розумів цивільних краще, ніж Харкевич військових, і на відповіді не наполягав. Він підвівся, крикнув, задоволений життям і смачною вечерю, і пішов у куток, де в запічку причаїлася хазяйка з хлоп'ям.

— А ви чому не вечеряєте з нами?

— Іжте на здоров'я самі, — проспівала жінка.— Хлібець ще у нас є, попоїмо пізніше.

— Е, ні, — заперечливо похитав головою Хохол. Він повернувся до скрині, що правила їм за стіл, узяв з тарілки другу, цілу рибину, котра лишилася після їхньої вечері, й подав хазяйці.

— Сам спіймав! — із кумедною урочистістю вигукнув Хохол і злодійкувато підморгнув Харкевичу.

— Ой господи! — знову проспівала жінка.— Поснідаєте, вам же вранці рушати, а у нас хлібець ще є...

— Ми люди військові: дасть бог день, дасть бог і рибку, — засміявся моряк.— По одній консерві на брата

господь нам уже видав.— Він схопив зі столу бляшанку бичків у томаті і підкинув під стелю.— Ось! — І, регочучи, додав, звертаючись до Харкевича: — Нічого, ми ще з вами на нашій посудині поплаваємо.

Пізніше, лежачи під своїм пальтом у кутку на соломі, Олег Іванович довго не міг заснути і все думав про інший, невідомий йому світ війни та військових людей, до якого йому доведеться звикати. На фінській не пізнав — просто не встиг: три дні пробув у саперному батальйоні, а потім — полон до кінця війни. Щоправда, згодом у таборі його оточували військові, але то вже були не солдати, а сторожа...

Моряк уместився на лаві, на соломі лягати не схотів. Осміхався, примовляючи, що солома — то розкіш, і, як людина військова, він відмовляється від неї на користь свого цивільного друга. Вранці, коли Харкевич прокинувся і відчув, як у нього свербить тіло, по якому всю ніч гасали блохи, він нарешті розкусив підступний смисл героїчного самозречення отого хитруна, який, мабуть, з власного гіркого досвіду знав, чим поступається. На лаві було спокійніше, ніж на соломі. Хохол лежав, підклавши руки під міцну потилицю, наче плив голічерева, і всю ніч проспав сном праведника, сповнюючи богатирським хропінням навколишній світ.

Хропіння іноді уривалося, тоді Харкевич чув глухий далекий гул, яким нагадував про себе фронт, і, безсонно дивлячись у п'ятому, відчував легке тремтіння землі, що її там, над Дніпром, терзали німецькі снаряди.

Коли Олег Іванович прокинувся, в хаті нікого не було. Крізь сліпе віконце сіялося тьмяне світло, скупо вимальовуючи скриню і велику піч, що заповнила собою напівтемний простір халупи і через це здавалася ще більшою, ніж була справді.

Олег Іванович швидко скочив на ноги і зазирнув у запічок. Там теж не було нікого — ні хазяйки, ні хлопця.

Погляд упав на скриню, і Харкевич одразу ж побачив папірець, що стирчав з-під бляшанки консервів. Почувачи недобре, він схопив той папірець і прочитав: «*До зустрічі у Шумакова*».

Харкевич розгнівався, але не так на лукавого моряка, що незрозуміло чому втік, не розбудивши його, як на самого себе. Тепер він уже не мав сумніву, що у Шумакова

таки зустрінеться з Хохлом. Зустрінеться й ніяково всміхатиметься, наче хлопчик, якого доросліший одразу розкусив, щоб потім глузливо кепкувати.

Та непокоїла не так майбутня зустріч, як те, що тепер доведеться знову стовбичити на дорозі, проситися на машини військових, а проїжджі лейтенанти відмовлятимуться підвезти. З Хохлом дістався б до Моргунів швидше й простіше.

Харкевич спересердя зім'яв записку і жбурнув додолу, вхопив своє пальто і чемоданчик і вибіг на подвір'я. З розгону він мало не наскочив на хазяйку, що несла оберемок хмизу і вже підходила до сіней.

— Ой боже, куди ж це ви?.. — проспівала вона, здивована його сердитим і розгубленим виглядом.

— Мушу бігти... — промимрив він.

— Хоч би поснідали...

— Ніколи. Поїм десь пізніше.

— Та хоч пальто обтрусіть. Геть у соломі!

Харкевич зняковів і почав обтрушувати пальто.

— Заспався я, — винувато сказав, наче виправдуючись.

І, вже йдучи шляхом, він озирнувся і помахав жінці рукою.

— Дякую за притулок!

3

Напередодні, коли Олег Іванович прийшов на роботу, його викликав заступник наркома Одинцов. Почувши про це від секретарки, він здивувався. Два з половиною роки, майже з самого початку війни, він працював в апараті Наркомату електростанцій, але заступник наркома його ні разу до себе не викликав...

Тепер, коли значна частина підприємств опинилася у ворожих руках, Наркомат мав менший обсяг роботи, ніж перед війною. Але турботи зросли, бо з небагатьох станцій, що лишилися, доводилось витискати значно більше електроенергії, ніж вони давали колись. Це вимагало від співробітників управління, зокрема й від Харкевича, особливих зусиль — доводилося часто їздити або літати на місця, вести переговори, вимагати. Повертаючись у свою напівтемну кімнату старенького готелю за Москворецьким мостом, він відчував себе виснаженим та безсилим і падав у ліжко, побоюючись, що

ранком не зможе підвестись. Щоразу він привозив багато спостережень, з яких народжувалися нові пропозиції та ідеї, мусив поспішати, щоб вчасно доповісти про них керівництву, яке мало вжити діяльні заходи.

Звісно, найкраще було б самому розмовляти з людьми, від котрих все залежало. А його завжди викликав тільки безпосередній начальник, завідувач сектора Козлов, який потім сам піднімався на п'ятий поверх і доповідав начальству. Харкевич ніколи не знав, як витлумачує Козлов його думки, як освітлює його спостереження і якого смислу надає ідеям, що народилися в його голові. І це непокоїло Харкевича, а часом і ображало.

І раптом — виклик до заступника наркома... Вперше за два роки, вперше в житті.

Харкевич намагався здогадатись — яка могла тому бути причина? Може, щось неприємне? Але в такому випадку досить було викликати до завідувача відділу й зробити наганяй. Догана або попередження — з цим добре упорався б і Козлов. До того ж під час його останніх поїздок нічого такого не сталося, виконав усе, що доручили, Козлов навіть виявив деякі ознаки вдячності, а це з ним не так уже часто й траплялося. Щось приємне? Але що ж саме? Та й чи варто у воєнний час вдаватись до сентиментів, коли всі такі заклопотані — особливо Одинцов?

Протягом останніх двох місяців Олег Іванович жив глибоким внутрішнім життям, яке з волі зовнішніх обставин сповнилося новим змістом. Ці зовнішні обставини — наступ наших військ в районі Дніпропетровська й Запоріжжя, наближення впритул до великої гідроелектростанції, де лишилася Ксеня зі своїми батьками, що приїхали до неї перед початком війни й уже не могли повернутися до себе в Київ...

Ксеню він любив. За два останні роки не було й дня, щоб він не думав про неї. Все, що між ними сталося, не мало тепер ніякого значення, все воно розтануло у вихорі подій, виглядало дрібним і навіть дріб'язковим у порівнянні з ними, хоч саме по собі було сповнене глибокого драматизму.

Тепер армія стояла на лівому березі Дніпра — на порозі Ксениного дому, і він з болем і нетерпінням чекав миті, коли двері кінець кінцем відчиняться і він ступить на її поріг.

Може, йому збираються повідомити щось про Ксеню, про її матір — Любов Степанівну або про батька — професора Стороженка?

Схвильований і занепокоєний, він увійшов до Одинцова. Харкевич не раз бачив його на різних засіданнях, знав, що його звать Федором Степановичем і що це вимоглива, ба навіть сувора людина. Не підводячись з-за столу, Одинцов кивнув у відповідь на привітання, зняв трубку і набрав номер.

— Харкевич зараз у мене, — мовив комусь у телефон. — Може, ви з ним теж поговорите? Приїздіть, чекаю. — Одинцов поклав трубку, тільки тепер пильно подивився на Харкевича і ледь помітно махнув рукою, запрошуючи сісти.

— Ви довго працювали на Дніпрельстані? — запитав він низьким і трошки хрипкуватим голосом людини, що багато курить. Його велика масивна постать здавалася завеликою навіть для наркомівського стола, а пильні, майже прозорі очі зосереджено дивилися на Харкевича.

— Три роки, — відповів Олег Іванович. Він починав розуміти, на що його викликали сюди.

— Три роки, — повторив Одинцов. — Значить, тридцять дев'ятий, сороковий і сорок перший...

— Ні, три роки до фінської війни.

— Так, так, я й забув. — Одинцов посунув до себе папір, що лежав край столу, і знову відсунув на місце. — Що ж, нічого не вдієш, — проказав, наче відповідаючи на щось своє, і почав йому стисло, але дуже ясно викладати суть справи.

Кров ударила в обличчя Харкевича, коли він почув, що повинен сьогодні ж вилетіти до Дніпра. Виходить, таки не помилився. Як тільки Одинцов запитав, чи довго він там працював, у Харкевича майнула думка, що це можливо. Армія підійшла до греблі, й німці можуть висадити її. Греблю треба врятувати будь-що. Потрібні люди, що там працювали чи будували її й знали всі входи та виходи, як свої п'ять пальців. У наркоматі є такі, що знають Дніпрельстан, але безпосередньо на греблі працював тільки він, Харкевич.

Одинцов помітив зміну на обличчі Олега Івановича, від нього не приховалося й те, що схвилювала Харкевича саме радість, а не розчарування. І хоч заступника наркома вважали людиною суто діловою, внутрішній стан Харкевича розчулив його.

— Приємно, що ми вибиваємо наволоч із нашої землі. Та коли йдеться про свої рідні місця, це, знаєте, щось особливе.

Слова Одинцова звучали трохи загально, можна було витлумачити їх і як твердження, що стосувалося всіх людей на радянській землі, але Олег Іванович знайшов у них те, що зачіпало його особисто. І, може, навіть трошки розчулений, він схвально похитав головою:

— У мене з цими місцями багато що пов'язано.

— І добре, — кинув Одинцов коротко, і на обличчі знову з'явилася характерна для нього зосередженість, що робила обличчя суворим і надавала йому вигляду діловитої цілеспрямованості.

Одинцов міг уже його відпустити, але, як зрозумів Харкевич з телефонної розмови, ще на когось чекав. Поки що він підвівся з-за столу і підійшов до величезної карти, що висіла на стіні за його кріслом. Ставши на ноги, він виявився ще більшим, ніж здавався, коли сидів. У своєму напіввоєнному кітелі він схожий був на Котовського, яким Харкевич пам'ятав його з портретів. Ця подібність стала ще разючішою, коли Одинцов почав водити по карті тупим кінцем олівця, визначаючи лінію фронту біля Дніпровської греблі.

Олег Іванович уважно слухав, намагався нічого не пропустити, але не міг позбутися іншої думки. Чи знав заступник наркома, що зв'язує його з отим клаптиком землі на Дніпрі, крім хоч і глибокого, але спільного для багатьох тамтешніх людей почуття? Так, радісно, що армія підійшла до берега, де йому відомий кожен куток! Та чи відомо Одинцову про Ксеню, про Кузьму Івановича Стороженка? І чи не обманює Харкевич відповідальну людину, коли замовчує, що в його радості є багато особистого, потаємного, котре стосується не тільки спільних, а й його власних, неподільно особистих інтересів?

Може б, йому не довіряли так безоглядно, коли б знали, що на правому березі лишилася Ксеня? Може б, тоді його мовчазну готовність сьогодні ж летіти на фронт витлумачили як бажання хоч таким способом швидше дістатися до людини, котру він любить? Звісно, Харкевич знав себе краще, ніж Одинцов, і не сумнівався в своїй громадській чесності. Та чи не видаватиметься його мовчання навмисним, якщо заступник наркома

довідається про це не від нього, а від когось стороннього? Чи не подумає, що Харкевич свідомо мовчав, щоб приховати?

Олег Іванович хвилювався й не міг відігнати цієї думки. Він розумів, що, захоплений нею, може пропустити щось важливе з того, що говорив йому Одинцов і що мусить обов'язково запам'ятати. І все-таки весь час подумки повторював: краще сказати Одинцову, обов'язково сказати, аби не лишалося нічого неясного, і той, хто йому довіряє, знав усе. Зупиняло тільки те, що Одинцов весь час говорив, а Олег Іванович не зважувався його перебити. Він чекав слушної миті, коли заступник наркома закінчить.

Увійшла секретарка і щось шепнула на вухо Одинцову.

— Ми на нього чекаємо, просіть.

Харкевич зрозумів, що зараз увійде ще хтось. Секретарка попрямувала до дверей, і йому стало ясно, що, коли вона вийде, лишиться ще тільки одна мить, коли можна буде щось сказати заступникові наркома.

Але секретарка не вийшла. Вона прочинила двері й впустила того, на кого чекав Одинцов. Це був генерал. На зелених погонах жовтіло по одній зірці. Одинцов підвівся і, трохи перехилившись над столом, подав руку генералові.

— Прошу, сідайте.

— Вибачте, ніколи,— простягнув і свою руку генерал.— Все в порядку?

— Ось,— Одинцов кивнув у бік Харкевича, який теж підвівся і стояв, мимоволі виструнчившись, біля свого крісла.— Вручаю вам товариша Харкевича. Все, що мені відомо, я йому розповів.

— Ну, ми ще поговоримо у нас,— генерал подав руку Олегу Івановичу і, не випускаючи її, пильно глянув на нього своїми чіпкими очима.— Поїхали, товаришу Харкевич. На півгодини до Генштабу і — на аеродром. Вам треба заскочити додому?

— Ні, у мене в Москві нікого нема.

— Тим краще.

Одинцов вийшов з-за столу і провів їх через увесь кабінет до самісіньких дверей.

Олег Іванович підійшов до хати, в якій розмістився командир дивізії. Вартовий глянув на його документ з печаткою Генштабу і пропустив у скрипучу хвіртку, зовсім наче й не здивувавшись, що цивільна людина пред'являє військове посвідчення. Сам вартовий був мало схожий на неприступну статую з повною викладкою, яких Харкевич не раз зустрічав біля військових установ у тилу або навіть і біля фронтових штабів на фінській. Потертий кожушок, на грудях автомат, ушанка, яку цей солдат, мабуть, носив уже не перший... Вартовий не клацнув підборами, коли привітався, і це заспокоїло Харкевича, бо, добре розуміючи, що тут іде довга виснажлива війна, а не блискучі гарнізонні маневри, він все-таки лише приблизно уявляв собі людей, які ту війну вели.

Занепокоєння щезло зовсім, коли він увійшов до хати і побачив лейтенанта Голобородька. Олег Іванович був чомусь певен, що зустріне зараз самого Шумакова, і, коли побачив, що перед ним ад'ютант, зрадів, що матиме хоч який-небудь перехідний етап перед зустріччю з командиром дивізії. До того ж і сам Голобородько, і атмосфера затишку і хазяйського порядку в селянській кухні, в якій містився ад'ютант, розвіяли вкрай недавню тривогу. Це була звичайна сільська хата, від печі віяло мирним і лагідним теплом, чисто заметена долівка пахла глиною й кізяками; бракувало тільки чепуренької хазяйки з рогачем у руці, щоб можна було зовсім забути про те, що за кілька кілометрів звідси припишк наїжачений фронт.

Поки Голобородько проглядав документи Харкевича, Олег Іванович вивчав ад'ютанта. Це був теж не отой хвацький і муштрований молодець, яким він уявляв собі класичний тип військовослужбовців такого роду. Вигоріла, аж біляста від частого прання гімнастерка, пояс без портупей, кирзові чобітки... Обличчя добродушне і трошки лукаве,— задертий догори носик і повні, майже товсті губи,— людина з таким обличчям не скидалася на кадрового служака, яким мав бути ад'ютант. І це теж заспокоювало і додавало певності, бо робило конкретною і навіть предметною і без того зрозумілу істину, що на війні, в якій беруть участь десятки мільйонів людей.

більшість складається саме з таких, як оцей симпатичний хлопець.

Голобородько дочитав командировочне посвідчення і підвів на Харкевича округлі, трохи насмішкуваті очі.

— Розумієте, полковника зараз немає, поїхав на передову.

— Доведеться почекаати.

— А може, ви поки що поговорите з заступником по політчастині? — Голобородько, наче на шарнірі, повернувся на стільці і визирнув у віконце.— Він, здається, у себе.

— Ну, що ж...— Харкевич підвівся, задоволений з того, що матиме ще один перехідний етап перед тим, як постати перед очима комдива.

— А тим часом комендант штабу знайде вам пристановище,— додав Голобородько і вийшов з-за свого столика.— З квартирами в Моргунах важко, але кудись приткне.

Ад'ютант, не одягаючи ні шинелі, ні шапки, вийшов на подвір'я. Харкевич пішов слідом. Виявилось, що треба пройти лише до суміжної хати. Голобородько постукав у двері і, почувши басовиту відповідь, увійшов у світлицю.

— Тут товариш з Москви приїхав — з Наркомату електростанцій,— почув Харкевич з-за дверей, входячи до сіней. Він трохи відстав од Голобородька — і добре, бо неприємно було б чекати в сінях, поки той доповість.

— Ага! Давай його, давай! — глухо прогудів той самий басовитий голос.

Голобородько пропустив Харкевича в світлицю, вийшов і причинив за собою двері. Чути було, як по вогкій землі загупали його швидкі кроки, коли він повертався до своєї хати бігцем.

— Чекаємо, чекаємо! — Штукаренко стояв майже біля самого порога, простягнувши руку Харкевичу.— Здрастуйте, товаришу Харкевич! З щасливим прибуттям!

Олег Іванович перекинув чемоданчик у ліву руку й відчув міцний потиск кошової руки Штукаренка. Високий на зріст, із помітно зсутуленими плечима, з яких погони сповзли і нахилилися наче для того, щоб легше було побачити на них жовті зірки, Штукаренко доброзичливо всміхався тонкими губами. Темні, ледь примружені очі дивилися на Харкевича пильно, пронизливо, але теж доброзичливо. Погляд начебто намагався проникнути в саму

суть нової людини і переконував: «Ти, чоловіче, не ховайся, викладай душу зразу, бо однаково, раба божого, розкушу».

— Роздягайтесь.— Він відпустив руку Харкевича.— Сідайте.

Олег Іванович нахилився, щоб поставити свій чомоданчик у куток, і завмер. Біля столу сидів його вчорашній знайомий у чорній моряцькій шинелі — лейтенант Хохол. Сидів і теж усміхався.

— Ну, як спалося? — підвівся Хохол і подав руку Харкевичу.— Блохи не кусали?

Харкевич спохмурнів:

— А ви хитрун!

— Давні знайомі? — запитав Штукаренко.

— Не дуже давні, але досить близькі,— засміявся Хохол і знову звернувся до Харкевича: — Значить, пливемо все-таки на одній посудині? — Він кумедно підморгнув Харкевичу і розкотисто зареготав.

— Не знаю, можливо...— засміявся й Харкевич, але уник прямої відповіді, тепер уже не через те, що таївся: присутня була третя людина, яка могла їх не зрозуміть.

Виявилось, що, як Хохол і натякав, він з Харкевичем справді має працювати в повній взаємодії, тільки один під водою, а другий на поверхні.

Поки Шумакова не було, Штукаренко вводив їх у курс справи. В перших числах вересня німці підвезли до греблі дванадцять вагонів вибухівки і п'ятсот авіабомб. Все це замуровано в спеціальних камерах, вирубаних в тілі греблі. Але де саме, невідомо: мабуть, не в одному місці, а в багатьох. Одним зарядом, навіть і дуже сильним, зруйнуєш тільки частину, а не всю греблю, а німці, слід гадати, хочуть знищити всю. Треба будь-що знешкодити заряди, отже, шукати їх не поокремо, а знайти і перерізати кабель, що до них веде. Найкраще — перерізати його там, де він входить у тіло греблі, тобто на території ворога, і так перерізати, щоб ворог навіть нічого не підозрював.

Штукаренко розумів, що це справа нелегка, бо ворог спостерігає не тільки з правого берега, а й з острова Хортиці, розташованого якраз напроти греблі. Це означає, що діяти доведеться на очах у пильних спостерігачів.

Хохол теж не гадав, що він має здійснити звичайну водолазну розвідку, яких у нього за плечима вже сотні.

По-перше, перед ним не море з необмеженим простором для підводних дій; по-друге, як він здогадувався, мабуть, і від часу будівництва, та й від перших руйнувань на дніпровому дні лишилося чимало всякої всячини, що перешкоджатиме просуватись водолазам.

«Та все-таки і перешкоди можна подолати, і спостерігачів ввести в оману,— думали вони,— не первина». І тільки Харкевич ясно розумів, з якими труднощами доведеться зустрітись.

Ще восени сорок першого року він читав доповідну записку підричників, яким було доручено вивести греблю з ладу, щоб з неї не могли скористатися німці. Справу свою вони робили обережно, висаджували тільки те, що після перемоги не так важко буде відбудувать. І все-таки то були руйнування, що мали створити на греблі страхітливий хаос. Зруйновано мости й потужні крани, залізничні колії й величезні сталеві щити... Все це здебільшого повалилося у воду, захарастило так, що водолаз або відступить, або заплутається й загине. Що ж до самої греблі, то людям, котрі на ній працюватимуть, доведеться подолати більше як тридцять оголених вибухами бетонних биків і кожен — то двадцятиметрова стіна, на якій нема за що зачепитись... Той, хто їх ніколи зблизька не бачив, не міг уявити, що це таке. Харкевич уявляв — хто-хто, а він колись біля них поплазав!

Та вголос Олег Іванович не висловив своїх побоювань, бо все-таки на власні очі не бачив, як виглядає гребля тепер. Професійна звичка інженера не дозволяла йому вирішувати абияк. Він мав побувати біля тих руїн, оглядати їх на місці, а вже після того робити висновки.

І, наче відгадавши, про що Харкевич думає, Штукаренко сказав:

— Хотілося б розпитати про Москву — що там і як. Але зараз не до того. Треба вам глянути на греблю. Адже так?

— Треба,— погодився Харкевич.

— Передова проходить по самісінькому берегу, так що можна близько підповзти,— пояснив Штукаренко.— Майже до шлюзу.

— Ось як! Значить, нас розділяє тільки ріка...— тихо вимовив Харкевич, ні до кого не звертаючись.

— На жаль, не тільки,— промимрив у відповідь Штукаренко. Він зрозумів його буквально, маючи на увазі

дві непримиренні сили, що припишкли на берегах великої ріки, пильно стежачи одна за одною; дві сили, готові залити одна одну полум'ям та розпеченою сталлю, якщо котрась поворухнеться і необережно викаже себе.

А Олег Іванович вкладав у своє запитання ще й інший зміст, зрозумілий тільки йому: подумав про себе та Ксеню. Мабуть, вона й не підозріває, що їх розділяє хоч і кипуча, хоч і неподоланна, але тільки ота синя смуга дніпрової води. Та він пересилив себе і відігнав цю думку.

Зараз мусив думати тільки про те, про що думали всі,— забути свої особисті хвилювання та болі.

5

У супроводі лейтенанта Голобородька вони доїхали машиною майже до околиці Нового Запоріжжя. Далі їхати було небезпечно, і довелося рушити пішки в перший батальйон, що займав позиції біля самого шлюзу. Хохол весь час розповідав усякі історії — кінчав одну й одразу починав другу, наче вони були записані на платівку, що весь час крутилася.

Олегу Івановичу було не до розмов. Усім своїм еством він відчував, що з кожним кроком наближається до межі, котра так або інакше змінить напрямок його майбутнього життя, якщо, звісно, йому судилося жити, а не загинути. Він ще ніколи не відчував цього так гостро — ні тоді, коли два здоровенні фінські лижники вискочили з засідки і, навалившись на нього, скрутили руки й узяли в полон, ні згодом, коли розпочався обмін військово-полоненими. Тоді напрямок життя Олега Івановича теж шоразу різко мінявся, але в усіх отих випадках його особиста воля та власний глузд не мали ніякого значення. Тепер він відчував, що сам своїми вчинками та поведінкою вирішує своє майбутнє і воно залежить тільки від того, чи знайде він у собі сили впоратись із завданням, яке так довірливо йому доручили. Вперше в житті майбутнє опинилося по-справжньому у його власних руках, і він відчував всю міру відповідальності перед самим собою.

Хохол розповідав про всякі веселі пригоди. Вони драгували Харкевича своєю кричущою недоречністю. Та Олег Іванович знав, що балакучий водолаз не має ніякого уявлення про те, що хвилює його, і через це долав свій гнів і не заважав розповідати.

Попереду все частіше пострілювали. Через голови з нерівним і шипучим свистом перелітали снаряди та міни. Відчувалося, проте, що стріляють наосліп, що війна на цій ділянці величезного фронту стомилася чи нею опанувала сонна байдужість. Шарудіння снарядів здавалося неприродним, важко було уявити, що над головою пролітає розпечений метал. Ймовірніше, що десь зірвало з будинку іржаву бляху і вона летить, кволо первертаючись у повітрі.

Голобородько побіг уперед, до будинків, що бовваніли неподалік, а вони сіли на каменюку, чекаючи, коли він повернеться. Хохол нарешті примовк. Відчув, напевне, що Харкевич не слухає і думки його зайняті іншим. Кілька хвилин мовчали, нарешті Хохол запитав:

— То ви тутешній?

— Ні, я з Харкова, а тут лише працював.

— Працювали, виходить — жили?

— Виходить, жив...

— А сім'я ваша — де?

— Не знаю.

Хохол спохмурнів.

— Ніхто з нас тепер нічого не знає про свою родину.

Харкевич скоса глянув на водолаза, — в його словах учувався якийсь особливий зміст, якась несподівана гіркота або туга.

— Була в мене сім'я, а тепер нема...

Олег Іванович мовчав і дивився вперед — на дорогу. Він не зважився розпитувати, але Хохол заговорив сам:

— Яюсь ще в Архангельську я одержав листа. Сусіда в мене по квартирі був — професор зоології чи щось в цьому роді. Ми з ним завжди вечорами у шахи грали, хороший чоловік. Повідомив, що дружина виїхала з Ленінграда. Евакуювали до Уфі. — Він помовчав, ніби вагаючись, потім зітхнув: — У нас із нею ще до війни ніточка розірвалася.

Він знову замовк.

Ця раптова одвертість видавалася такою несподіваною для Хохла, що Олег Іванович одразу пройнявся співчуттям і довірою до нього. «Ось, виходить, що то за балакучість, — подумав він. — Ширма».

— Тепер вона в Уфі?..

— В Уфі. З госпіталем.

— Лікарка? — Харкевич відчув раптову потребу втішити його. — Війна скінчиться, зустрінетесь.

— Та ні, справа не в тому.— Хохол жбурнув на землю недокурок, іскри розлетілися в усі боки, вітерець підхопив їх і загасив.— Складно все це. Може, після війни розберемося. Чи доживемо тільки?..

З-за горбка з'явився Голобородько, він біг до них і подавав якісь знаки руками. Зупинився на дорозі й, переконавшись, що вони помітили, біг назад.

Обидва рвучко підвелися і рушили слідом за ад'ютантом. Уже майже стемніло. Хмари клубочилися над головою, і, здавалось, от-от замрячить дощ. З напівтемряви, наче з якоїсь бездонної порожнечі, почали вимальовуватись розпливчасті обриси стін. Отже, дійшли до Шостого селища — так раніш називали Нове Запоріжжя. Колись Харкевич ніяк не міг звикнути до нової назви, може, тому, що місто зросло на його очах і він ще добре пам'ятав, коли більша частина його справді була робітничим селищем.

Він знав тут кожну вулицю і кожен будинок. Краще було піти через центр, але Голобородько чомусь звернув на бокову вулицю. Тільки тепер Харкевич помітив, що ад'ютант не сам, що з ним іде ще хтось, показуючи дорогу йому самому.

Тут уже в усьому відчувався фронт. У завулках, якими вони пробиралися до греблі, крім них, не видно було нікого, але відчувалася присутність багатьох людей. Біля Дніпра зрідка перемовлялися кулемети. Стіни будинків стояли близько одна до одної і захищали своїми потерзаними спинами. Та зрідка якоїсь хитрій кулі щастило майнути крізь щільний фронт будинків і сюди, десь угорі болісно дзенькала чудом уціліла шибка, і на тротуар сипалися скалки дрібного скла.

Тепер вони вийшли аж на край центральної вулиці, що впиналася просто в греблю, наче була її прямим продовженням. Тут уже доводилося просуватись, а не йти, вулицю геть прострілювали кулемети, що били з правого берега. Харкевич побачив, як отой невідомий, що йшов з Голобородьком, пригнувся і одним духом перебіг через вулицю. Голобородько теж побіг, але в цю мить уздовж вулиці хвисьнула кулеметна черга. Він упав на бруківку і завмер. Хохол зупинився на розі й притулювся до стіни. Харкевич зробив те саме. З хвилину вони стояли, затаївши віддих. Важко було сказати, чи живий Голобородько. Та ось він підхопився і теж перебіг на другий бік.

Тепер побіг і Хохол. Опинившись на другому боці, він крикнув до Харкевича, який ще стояв на розі:

— Швидше! Давайте!

Харкевич побіг, але над головою знову засичало, і він упав серед вулиці, як упав перед тим ад'ютант. Серце калатало, наче силкувалося вирватись через горло. Нарешті він схопився на ноги, одним духом перескочив на другий бік і опинився біля напівзруйнованого будинку.

— Ну, все гаразд,— констатував Голобородько.— Ви тут почекайте, а ми пройдемо трохи вперед.

Вони знову сиділи вдвох на кам'яній приступці і мовчали. Поволі дихання заспокоїлось, і серце почало битися майже рівно.

— Що, знайомі місця? — хмикнув Хохол.

— Знайомі... Тільки важко впізнати.

— Це що за будинок? — Хохол озирнувся на темну стіну, що нависла над ними позаду.

— Райком.

— Можна взятись на облік! — Хохол тихо засміявся.— Партквиток з вами?

— Ні, нема.

— Шкода!

Олег Іванович здивовано прислухався. Серед звуків, що долинали сюди, бракувало ще якогось — без нього неповною ставала картина взагалі — і цей краєвид, і ця вулиця... Але чого бракувало, здогадатись не міг, і це його хвилювало. Він прислухався до того, що казав Хохол, побоюючись недоречно відповісти, бо той міг подумати, що Харкевич просто переполошився на передовій і чуває себе не в своїй тарілці. І все-таки нічого не міг удіяти — хвилювався і намагався зрозуміти, якого звуку не вистачає ще?

Нарешті здогадався: не чути реву води, яка в пору пізньої осені завжди переливалася через бетонну гребінку греблі з верхнього б'єфу. Харкевич заспокоївся, але здогад не порадував — він сповнював серце новою тривогою і тяжкими передчуттями.

З лівого боку свиснув Голобородько, вони підвелися і побачили його неподалік, унизу. Він знову махав їм рукою — кликав до себе.

Пригинаючись і перебігаючи з місця на місце, вони наблизилися до лейтенанта. Він чекав на них у глибокій ямі, куди кулі залітати не могли.

— Ви підіть з ним.— Він показав Харкевичу на бійця, що сидів на днищі ями.— А вам,— звернувся він до Хохла,— мабуть, цікаво пройти до озера Леніна, глянути, що там?

— Рибі цікаво, де глибше,— відповів Хохол.— Мабуть, вище греблі.

— То ви зі мною,— проказав Голобородько й пішов.

Незабаром Харкевич уже стояв за величезною кам'яною брилою нижче греблі. Внизу чорніла бетонна прирва шлюзу. Крізь густий морок зрідка спалахували ракети, осяваючи навколишній краєвид хистким неприродним світлом. Гребля височіла перед ним, випиналася темною стіною, майже зливаючись із піччю. Важко було навіть сказати напевно, бачить Харкевич її обриси, чи вони тільки ввижаються йому, бо надто глибоко вкарбувалися в пам'ять... Він уже засумнівався, чи доцільна вся ця нічна подорож? Йому треба було точно знати, як виглядає тепер гребля, аби вирішити, з якого боку підійти, щоб краще виконати своє завдання. Але ясно побачити майже нічого не зміг, і це його стурбувало.

І враз тонкий промінь прожектора прорізав морок і виходив з темряви шмат водозливної гребінки та два бетонні бики. Харкевич подивився ліворуч: звісно, німці з Хортиці час од часу освітлюють греблю прожектором, аби пересвідчитись, що ніхто туди не пробрався. Промінь поповз праворуч, він обмацував кожен бик — то затримувався на мить, то повільно пересувався далі. Буцімто німці показують йому греблю, щоб переконати в марності його завтрашніх зусиль, — показують докладно, щоб устиг усе розгледіти і впевнитися, що по ній на правий берег ніхто не пройде. В сяйві дужого променя ясно вимальовувались потворні рештки металевих конструкцій, що стирчали, впинаючись у темне осіннє небо, та дві величезні прогалини, вирвані з масивного тіла вибухами сорок першого року. Далі промінь ковзнув униз, до самісінької води, і Харкевич побачив, що вона розлилася під греблею спокійно, наче в блюдечку... Як це було не схоже на звичну картину нижнього б'єфу, де завжди вирували велетенські обвали спіненої води, що спочатку повільними потоками сповзала з бетонної гребінки, а потім, переваливши через неї, зривалася вниз, пінилася, ревіла й розліталася міріадами бризок! Довкола стояла тиша. Раптові черги та поодинокі постріли розлягалися довгою луною, неначе навкруг стояв

дрімучий ліс чи лежала глуха пустка. І це вражало, було таким незвичним у цьому місці, сповненому колись радісного світла і веселого гамору, що неможливо було привичаїтись.

Прожектор знову зупинився десь на середині греблі і завмер. Якийсь час він освітлював тільки одну точку, наче той, хто спрямовував промінь, стомився. Раптом розлігся постріл з гармати — десь у нетрях темного острова, — і за мить вибухнув снаряд у точці, яку щойно вказував прожекторист. Там не було нікого — Харкевич бачив ясно, стріляли навмання, не маючи перед собою певної цілі. Снаряд відколупнув невелику брилу від бетонного бика, вона з глухим гуркотом полетіла вниз і занурилася в спокійне плесо.

Ще мить світив прожектор і згас. Промінь зник так само несподівано, як перед тим виник. Наче якийсь таємничий кіномеханік вимкнув свій магічний апарат і припинив дивовижний фільм, що тільки почав був розгортатися перед враженими очима Харкевича. Може, фільм закінчився, а може, тільки порвалася стрічка, і треба хвилину почекати, поки хтось її зліпить і апарат закрутиться знов? Харкевич почекав, довкола панувала тиша і непроглядна темінь. Але прожектор не оживав.

Тоді він повернувся обличчям до будинків і вийшов з-за камінної брили. Почувши його кроки, на ноги звівся боєць, що привів його сюди. В мертвій тиші чути було, як посипались з-під ніг камінці, коли вони вибиралися нагору.

6

Повернувшись у Моргуни, Харкевич застав Хохла вже там. Виявилося, що водолаз давно чекає на нього, щоб удвох негайно йти до Штукаренка на термінову нараду.

Була перша година ночі. Надворі добре підмерзло, вітер змінився і дув з півночі — недавня мряка перетворилася на колючу крижану крупу.

Вартовий, що стояв біля воріт, виявився вимогливішим за того, з котрим Олег Іванович зустрівся вдень біля хати комдива. Він виринув з густої пільми несподівано, як привид, і голос його пролунав насторожено і суворо:

— Сій! Пароль!

Хохол щось шепнув йому на вухо, і вони пройшли. У світлиці зібралося чимало людей. Біля столу, крім Штукаренка, сидів кругловидий полковник, і Харкевич здогадався, що це і є Шумаков — командир дивізії.

— Ага! Нарешті! — буркнув Штукаренко, коли вони з'явилися на порозі. — Сідайте. Чекаємо.

Штукаренко видавався тепер більш напруженим і суворим, ніж удень, коли Харкевич його побачив уперше. Може, стомився, а може, й самий дух своєрідного засідання вимагав чіткості та зібраності... Шумаков, навпаки, видавався свіжим і привітним, його округле, чисто виголене обличчя пашіло здоров'ям і мужністю. Середній на зріст, міцно збитий, він виглядав трохи старшим, ніж насправді був, років на сорок, хоча тридцять п'ять йому минуло зовсім недавно.

Поки Штукаренко з'ясовував, чому не з'явився хтось із викликаних на нараду, Харкевич непомітно позирав на Шумакова. Полковник не був схожий на армійського кадровика, хоч Харкевич розумів, що командир дивізії має бути кадровим офіцером. Шумаков тримався вільно, не давав відчуття, що його присутність зобов'язує до чогось особливого всіх, та й не схоже було, щоб хтось почував себе при ньому напруженим або скутим. Харкевич помітив, що Шумаков весь час робить якісь швидкі рухи правою ногою, то витягаючи, то знову засуваючи у чобіт п'яту, наче вона залякла і він намагається її зігріти. Він зачіпав носком лівого чобота закаблук правого і стягав його спритно й швидко, буцім давно звик і вже не помічає, як робить це. Полковник тихо перемовлявся з якимось лейтенантом, що сидів поруч, і хоча це заважало Штукаренку зосередитись, той тільки іноді скося позирав на них, але не робив зауваження Шумакову.

— Ну, що ви побачили на місці? — звернувся Штукаренко до Харкевича. — Доповідайте.

Звернення було несподіване. Олег Іванович одірвав погляд од Шумакова і швидко опанував себе.

— Сумне видовище, — проказав Харкевич.

— Веселого, звичайно, мало. Але ми сюди не веселитися приїхали, а воювать, — сердито зауважив Штукаренко.

Це прозвучало як виклик чи намагання поставити людину на місце.

Харкевич підвівся.

— Можете сидіти.

Олег Іванович не сів. Ясно, що вираз невдалий і просто від несподіванки злетів з язика. Неприємно, що так почав, але це не спантеличило Харкевича.

— Вночі важко щось визначити напевно,— почав він, намагаючись зважувати слова і висловлюватись якомога точніше,— але мені ясно, що перебратися через греблю нелегко, особливо, якщо це треба робити потай, тобто вночі.

— Це головна передумова,— відрубав Штукаренко.

— Пішохідного мосту не існує, треба перелізти більше як через тридцять уцілілих биків, а кожен має двадцять метрів заввишки.

— Ви що, прийшли переконувати нас, що це неможливо?

— Ні, чому ж...— Харкевич знітився.— Цього я не кавав. Потрібні досвідчені верхолази.— Харкевич зрозумів, що від нього чекають не вагань та побоювань, а чітких пропозицій.

— Верхолазів ми вам дамо. Навіть циркових акробатів,— втрутився раптом Шумаков, і зауваження його звучало доброзичливіше, хоча й не без іронії.— Амїрадзе, ти як гадаєш, дамо?

— Єсть, товаришу полковник, дамо! — підскочив і відрепортував той, до кого Шумаков звертався.— На «Запоріжсталі» лазили, поліземо й тут.

Тільки тепер Харкевич помітив, що Амїрадзе сидів поруч з ним, чорнявий і маленький, як жучок.

— Потрібні люди, які були б не просто верхолазами, а вмїли дертися по стїнах,— зауважив Харкевич, не розуміючи, з чого полковник іронїзував.

— А ти, Ковальчук, як щодо стїн? — звернувся Шумаков до ефрейтора, що сидів поруч з Амїрадзе.

Кремезний ефрейтор підскочив, наче сидів на тугій пружині, що раптом розпрямила ся під ним. Клацнувши підборами, він швидко проговорив:

— Служу Радянському Союзу!

— Всі ми служимо,— засміявся Шумаков,— тільки не вмїємо лазити по стїнах!

— У вашому розпорядженні будуть Ковальчук і Амїрадзе,— мовив знову Штукаренко, звертаючись до Харкевича.— Обидва звідси родом, добре знають місцевість. І по стїнах лазити — теж для них не первина.

— Віддаємо вам двох кращих розвідників, відриваємо, можна сказати, з м'ясом,— додав Шумаков.

Харкевич не знав, як відповісти на таку люб'язність, і тільки кивнув головою: мовляв, дякую.

— А ви сідайте, сідайте,— провадив далі Штукаренко.

— До речі,— втрутився знову Шумаков, звертаючись до Харкевича,— ви з ними раніш не зустрічалися?

Харкевич глянув на щуплявого Амірадзе і на міцного, широкого у плечах Ковальчука.

— Ні.

— Взагалі всі, крім водолазів,— люди тутешні. Ми їх збирали з усієї армії, як золотий пісок. Може, раніше й не зустрічалися, але ж земляки, люди рідні.

Це було для Харкевича новиною. Тільки тепер він подумав, що для діла, яке вони мали робити, саме й потрібні люди, котрі знають греблю й тутешні місця!

Він почав придивлятися до тих, що сиділи навколо. Двох він уже знав, а ті двоє, що поруч з Хохлом, мабуть, і є водолази. Здогадався, коли побачив, як вони з ним перешіптуються весь час. Погляд зупинився на пораті лейтенанта, що сидів у кутку, біля командира дивізії, і Харкевич мало не підскочив: Сергій Рудь! Так, це був він, єдиний серед усіх присутніх, кого Олег Іванович знав давно і кого найменше сподівався тут зустріти!..

Але ні для спогадів, ні для переживань часу не було. Знову заговорив Штукаренко, і довелося зосередитись.

— Свое завдання ви знаєте, товаришу Харкевич: за всяку ціну перебратися через греблю і знайти дріт. Паралельно діятиме група водолазів, яка теж спробує вийти на правий берег. Доповідайте, товаришу Хохол,— що там у вас?

Хохол підвівся. Він тримав перед собою план греблі, який взяв у Харкевича під час зустрічі в Штукаренка. Могутня бетонна стіна вигиналася, наче велетенська напівпідкова, і, накреслена тонким олівцем, навіть на папері справляла величне враження. Довга шерега биків-підпор підтримувала її зсередини величезного півкола. Тіло греблі протинали два суцільні внутрішні тунелі, що йшли крізь товщу бетонного масиву від берега до берега. Верхній — більший, по ньому міг вільно пройти навіть залізничний вагон; під ним — значно вужчий і не такий високий. Обидва, як видно було з малюнка, містилися нижче рівня води в озері Леніна, і Хохол розумів,

що після руйнувань сорок першого року вони мають бути затоплені.

Він помовчав, дивлячись на малюнок, і сказав:

— Через озеро Леніна не вдасться, місце відкрите.

— Ви, здається, теж настроєні, як Харкевич? — голосно засміявся Штукаренко.

Хохол глянув на Олега Івановича, який починав гніватись і готовий був підвестися і відповісти на ущипливий жарт.

— Харкевич не говорив, що завдання виконати не можна, — відповів Хохол замість нього.

— Які ж ваші пропозиції? — примирливо запитав Штукаренко.

— В тілі греблі є два тунелі... Здається, вони називаються потернами? — Хохол дивився на Харкевича, чекаючи ствердження, і, коли той кивнув, провадив далі: — Ну от. Вони затоплені, й водолазам, я гадаю, треба спробувати пробратись саме по них.

— А це можливо? — глянув Штукаренко на Харкевича.

— Якщо входи завалені, є кілька вікон у биках. Через них можна проникнути в потерни, хоч у водолазному вбранні, мабуть, важко...

— Це вже справа самих водолазів — що і як, — зауважив Штукаренко знову різко. — Є вікна, отже, пролізуть.

Думка про те, щоб спробувати щастя в потернах, порадувала Харкевича. Хоча під тиском Штукаренка він і змушений був погодитись, що і по греблі можна перейти, але сам у цьому не був певен. Тепер він починав вірити, що завдання все-таки можна виконати, і якщо цього не зроблять верхолази, то зробить водолаз.

Він змушував себе думати тільки про справу, але це йому не вдавалося. Мимоволі весь час позирав у куток, де сидів лейтенант Рудь, і почував, що несподівана зустріч із ним все більше непокоїть. Їх пов'язували складні взаємини, про які не хотілося згадувати. Начебто все вже давно мохом поросло, а, отже, виникало знову і знов турбувало...

Неприємно було й те, що Рудь ніби зовсім не помічав його. Тим часом він сидів обличчям до присутніх і не міг не помітити Харкевича. Може, не пізнав? Адже стільки часу не бачились! Коли Олег Іванович повернувся з фінської перед самою війною, Сергія йому не довелося зустріти — може, той уже був в армії, а може, просто

на очі не потрапляв. А сам Харкевич про нього ні разу й не згадав. Щоправда, повернувшись, Олег Іванович потрапив у таке несподіване лихо, що було не до Рудя...

Шумаков все ще стиха перемовлявся з лейтенантом. По обличчю блукала благодушна посмішка. Ніби між іншим, Рудь сказав комдиву, що з Харкевичем він знайомий давно — працював майже поруч і взагалі знає добре.

— Що за людина? — стиха запитав Шумаков.

— Непогана, — відповів Рудь. — Інженер хороший. От тільки з біографією у нього не все гаразд. В полоні він був на фінській.

Обличчя Шумакова спохмурніло. На щоках заходили м'язисті жовна. Він чомусь відсунувся од Рудя і дістав з кишені пачку цигарок. Чиркнув сірником, потім другим... Сірники ламались, і він ніяк не міг прикурити. Рудь добув із кишені запальничку і підніс Шумакову пломінець. Комдив прикурив, але не подякував і відсунувся ще далі.

Нарешті нарада закінчилась, і всі підвелися. Тільки Олег Іванович ще сидів не рухаючись. Він не знав, чи повинен підійти до Рудя, і побоювався, що той до нього підійде сам.

І Рудь підійшов.

— Здрастуй, товаришу Харкевич, — простягнув руку. — Зустрілися. Земля кругла.

Харкевич потиснув йому руку, але нічого не відповів.

— Що ж, поруч воюватимемо. Я радий. — Сергій знову потиснув холодну руку Олега Івановича і хотів ще щось сказати, але в цей час Штукаренко вигукнув:

— Товаришу Харкевич, залишіться на хвилинку.

Всі вийшли, і він лишився наодинці з Штукаренко.

— У нас з вами приблизно однакова комплекція, — мовив Штукаренко, виходячи з-за столу. — Я вам позичу поки що свою шинель. У мене дві, а вам у цивільному буде незручно. Ще за шпигуна приймуть, чого доброго! — всміхнувся і, знявши з цвяха шинель, подав Олегу Івановичу.

— Дякую, — розгубився Харкевич. Після суворих запитань, які він щойно почув від Штукаренка, раптова уважність здавалася несподіваною.

— Днями підвезуть спорядження, одержите, і шинель повернете мені.

— Слухаю!

Харкевич вийшов на вулицю і побрів крізь холодний морок грудневої ночі до своєї хати. Довгий день, сповнений подій та хвилювань, стомив його надзвичайно, але несподівана зустріч із Рудем сповнювала новим неспокоєм, збуджувала і турбувала. Вона ворушила минуле і породжувала спогади, яким краще було б взагалі не жити — особливо тут і в таку хвилину.

7

Любов Степанівна вирішила не казати чоловікові про записку від Ксені. Коли сама зомліла від щастя, то що буде з ним при його хворому серці! Краще підготувати, призвичаїти до думки, що Ксеня жива, змусити повірити в чудо, а вже потім сказати про посланця. Свою лікарську сумку вона поклала на стіл, аби про всяк випадок була під рукою, — ліків у ній лишилося мало, але валер'янка ще була.

Лист розростався, на столі вже лежало дванадцять сторінок, списаних дрібними округлими літерами. Перечитавши їх, Любов Степанівна, проте, побачила, що, власне, нічого ще не розповіла. Поки що нею володіли почуття, а слід було якнайшвидше перейти до суті. Часу лишалося небагато, Кузьма Іванович уже незабаром мав прийти, мусила закінчити лист, поки чоловік на базарі.

Та сталося зовсім не так, як передбачалося. Любов Степанівна ледь устигла зосередитись на головних подіях минулих двох років, коли над будинком щось пронизливо завищало і неподалік розлігся вибух. Любов Степанівна схопилася й побігла вниз, і в цей час прочинилися двері, й на порозі з'явився Кузьма Іванович. Він зовсім не був переляканий — навпаки, обличчя сяяло.

— Наші війська по той бік греблі! — крикнув він і кинувся обіймати дружину.

Більше не стріляли, і Кузьма Іванович швидко побіг нагору. І зразу ж побачив на столі списані сторінки й Ксенину записку.

Виходу не було, довелося все розповісти.

Кузьма Іванович застиг, приголомшений. Обличчя зблідло, а шочка почала сіпатись.

— Я мерзотник,— тихо, але чітко проказав він.— Я торгував на базарі смердючими сірниками, коли інші боролися.

Любов Степанівна не встигла нічого сказати, він схопився з місця, як павіжений, вибіг на площадку і швидко поліз на горище. Почувся брязкіт і глухі удари — в нападі гніву Кузьма Іванович трощив свою лабораторію.

Він спустився з горища, знесилений і безпорадний, і сів у своє старе крісло. Сльози котилися по щоках — він плакав, дивлячись у простір невидючими очима. Любов Степанівна ніколи не бачила, щоб так плакали — зовсім беззвучно.

Потім заспокоївся і заговорив. Виявилось, що він зрозумів із Ксениної записки те, чого не зрозуміла Любов Степанівна. І самий зміст — таємничий та багатозначний — і спосіб, з допомогою якого Ксеня свою записку передала батькам, — все переконувало Кузьму Івановича, що дочка протягом цих двох років була зайнята важливішою справою, аніж торгівля сірниками...

— А я, професор Київського університету, тільки й думав про те, щоб якимось прожити... Негідник! — голос його тремтів і зривався, слова були сповнені зневаги і презирства до самого себе.

Любов Степанівна намагалася згадати, як виглядав і поведився невідомий, що приніс листа, співставляла з тим, що говорив Кузьма Іванович, і їй починало здаватися, що з запискою й справді приходила не проста людина. Не міг почекати, поки вона опритомніє, кудись поспішав... Отже, прибув у нагальній справі... А які такі справи, коли поблизу фронт? І чому він не прийшов, коли тут було по-тиловому тихо, а з'явився тільки сьогодні, напередодні наближення наших військ? Тепер все це вже здавалося таємничим і Любові Степанівні.

Висновок, до якого вона доходила щодо Ксені, хвилював і разом з тим радував її. Проте він зовсім не спонукував клясти себе, як кляв Кузьма Іванович. Коли у батьків достойна дитина, міркувала вона, то, значить, достойні й самі батьки. Адже вони її виховали, і найперше — батько. Та Кузьма Іванович не погоджувався з такою спробою виправдати те, чого виправдувати не хотів.

— Коли б Ксеня виявилася негідницею,— вигукнув він,— я б не взяв її ганьби на себе. Чому ж я маю прикриватись її совістю, коли свою розтоптав?!

Все це було тяжко, але справедливо, і Любов Степанівна не мала чого заперечити. Та який же вихід? Каяття, до того ж таке запізніле,— хіба могло воно чимось допомогти?

Вона сіла дописувати листа, але тепер уже не знала, про що писати. Кузьма Іванович забився в куток, обличчя його було зосереджене й похмуре. Крадькома позираючи на нього, Любов Степанівна проймалася жалем і до нього, і до себе. Тепер уже соромно було писати дочці про виробництво сірників, розповідати про переживання, зв'язані з торгівлею на базарі... Вперше за два роки Любов Степанівна подумала, що, мабуть, краще було б, якби вони в сорок першому не лишилися на Дніпрельстані, а повернулися в Київ — тоді не було б ні базару, ні оцього каяття за розтоптану людську гідність... Але писати про це означало скаржитись, Ксеня могла б це розцінити, як докір їй. Адже лишилися вони тоді ради неї, не могли її покинути, коли життя з такою несподіваною жорстокістю повелося з нею!

Любов Степанівна сиділа над чистим аркушем і не знала, з чого почати. І раптом над будинком знову зашаруділо, почувся протяжний свист, і десь далеко, в протилежному кінці міста, розлігся вибух. Вона спокійно відклала олівець і підвелася.

— Ходімо вниз.

Кузьма Іванович помовчав і проговорив голосом, від якого стало моторошно:

— Іди сама. Я хочу вмерти.

8

На початку вересня 1943 року Гітлер залишив свою растенбурзьку штаб-квартиру і вилетів на Східний фронт. Його літак приземлився на околиці українського міста Запоріжжя, де містився штаб і сам командуючий армійською групою «Південь» фельдмаршал Манштейн.

Невеликий на зріст, але ставний і не по літах підтягнутий, фельдмаршал зустрів свого фіурера біля літака. Тиснувши вогку руку високого гостя, він тамував шанобливу усмішку, але пильні, ба навіть гострі очі стежили за прибулим, і фельдмаршал собі відзначав, що обличч-

чя Гітлера не виявляє звичайної для нього самовпевненості, а виглядає дещо меланхолійним і навіть трохи розгубленим.

Фельмаршал не був тонким психологом, хоч прожив на світі вже близько шістдесяті літ. Але, як людина, що більшу частину свого життя пробула на армійській службі, навчився швидко і безпомилково визначати настрій старшого начальства. Він знав, що люди, які полюбляють козиритись, почувуючи себе твердо на обох ногах, лютують і казяться в хвилини безпосередньої небезпеки і впадають у зворушливу меланхолію, коли прямої загрози ще нема, але вона вже нависає й її помічають підлеглі. Зараз був саме такий час — крах ще не настав, але звитяга вже минула. І Гітлер розгублено посміхався стомленими мішкуватими очима, начебто шукав у погляді фельдмаршала мовчазного співчуття.

За півгодини обидва вже схилюлися над величезним столом, на якому лежала карта Східного фронту. Чотири набряклі руки зі склеротичними венами та ледь розчепіреними пальцями спиралися на неї, наче ті, кому руки належали, збиралися стрибнути. Проте пози обох не були ні стрімливі, ні навальні: земля, зображена на карті, що лежала перед ними, горіла; не змовляючись, вони мовчки шукали виходу, а не способу якомога далі стрибнути в огонь.

Кілька годин тому, перед відльотом з Растенбурга, Гітлер мав неприємну розмову з начальником штабу своєї ставки Кейтелем. Кейтель наполягав, щоб фюрер — якщо вже він вирішив лишити на два дні ставку і вилетіти до своїх військ — відвідав не Київський напрямок, де радянські армії найдужче ввім'яли німецький фронт і вклинилися далеко на захід, а побував саме в Запоріжжі, хоча на цьому напрямку вони ще перебували кілометрів за триста на схід. Спочатку Гітлер сприйняв цю пораду як турботу про його безпеку і з обуренням її відкинув, вважаючи, що вождь повинен побувати там, де ворог загрожує найбільше. Потім йому спало на думку, що Кейтель вважає його боягузом, коли радить податися в тихе Запоріжжя, наче він себе погано почуватиме там, де відбуваються головні події й точиться найзапекліша боротьба. Але старий вояка знав не лише географію, а й те, що криється за нею, і розумів, що, нависнувши з-під Києва, радянські війська загрожують саме південній частині фронту і славнозвісне

натхнення фюрера найбільше потрібне там, де ще є що рятувати. Разом з іншими він впертіше наполягав, і Гітлер, нарешті, погодився.

Зараз, уп'явши очі в розстелену на столі карту, він розумів, що Кейтель був правий: і загибель, і порятунок затаїлися саме тут. Масна червона лінія фронту виляса з півночі, майже співпадаючи з Дніпром на величезній відстані, що починалася в Білоруських лісах і кінчалася Дніпропетровськом. Лише тут її стремління на захід припинялося, і фронт ледь помітно, ніби неохоче, повертав на схід, щоб одразу ж прямовисно спуститися на південь і різко упнутись у вузький перешийок, що поєднує з суходолом Крим.

Він бачив таку саму карту не раз — і позавчора, і вчора, і навіть сьогодні вранці, але страшно йому стало тільки тепер. Довгий язик, зайнятий групою армій Манштейна, глибоко врізався у величезні обшири, зайняті Радянською Армією, і будинок, в якому Гітлер у цю мить стояв, схилившись над картою, висів мало не на самому кінчику цього язика. Ні, Кейтель не вважав його боягузом, коли вимагав, щоб летів саме в цей будинок! Якщо червоні візьмуть Київ і переправляться через Дніпро на правий берег, то пекло з місць свого споконвічного перебування переселиться саме сюди.

Гітлер мовчав, але мозок уже охоплювала хвиля божевільної нестями. Уява її підхльостувала і підганяла, наче дикого коня, якому вершник дав повну волю, і той кінь мчав у скаженому чвалі й ніс невідомо куди.

— Тут! — хрипко скрикнув Гітлер, тицьнувши пальцем у крапку Дніпропетровська. — Сюди! — прохрипів він ще раз і метнув пальцем у бік Харкова, котрий лишився уже далеко в тилу радянських військ.

Фельдмаршал його зрозумів. Але те, що Гітлер пропонував, він вважав божевіллям. Ударити на Харків означало зробити ще довшим язик, що врізався у простір уже втрачених областей, оголити фланги своїх армій на відстані в кількасот кілометрів. Таким тонким язичком не злижеш цілого Правобережжя, його негайно ж одріжуть при самісінькому корені — це Манштейн розумів.

— Мій фюрер, — почав він, — дозвольте мені заперечити...

— Ні! — крикнув Гітлер і з усієї сили грюкнув кулаком по столу. Біль опік руку, наче вона доторкнулася

до розпеченого заліза. Але він не затуманив мозку, а навпаки — отверезив. Гітлер відійшов од столу, з хвилину постояв біля вікна, дивлячись на пустельну вулицю, потім крутнувся й тихо проговорив:

— Кажіть.

Це було те саме, що йому всі доводили в Берліні. Закріпитися по всьому фронту на західному березі Дніпра, утримати на східному лише окремі вигідні плацдарми і так перезимувати. До весни готуватись і потім з отих плацдармів почати новий наступальний рік.

— А що подумає мій народ? — тихо запитав, наче звертаючись до самого себе. — А що скаже світ? — Лише на мить у мішкуватих очах майнула тінь сентиментальної меланхолійності, потім вони знову сягнули хворобливим блиском, і він крикнув: — Ні!

Чорний френч, застебнутий на всі чотири гудзики, скидався водночас на сюртук крамаря і на кітель есеівця. Ноги, що швидко міряли підлогу, були надто короткими під його опецькуватим тулубом. Фельдмаршал стояв струнко і мовчав.

Так, те, чого вимагав Гітлер, було божевільною маячнею. Але й те, що пропонував фельдмаршал і всі, від кого Гітлер чув про це раніше, могло виявитися розумним лише тоді, коли б ворог не мислив самостійно, не виробляв власних планів і не нав'язував своїх дій. А тим часом радянське командування виробляло свої плани і нав'язувало їх ворогові з допомогою вогню та заліза, а їм не могли перешкодити ні хвороблива екзальтація фюрера, ні запопадлива обережність Манштейна, бо сорок третій рік не був подібний до сорок першого для жодної з воюючих сторін.

В середині вересня, коли Гітлер спочатку перед фельдмаршалом Манштейном, а потім і перед ставкою в Берліні з нестямною впертістю викрикував своє «ні», посилювся наступ правого крила радянського Воронезького фронту. 22 вересня передові його частини вже вийшли біля Переяслава до Дніпра. Під ударами червоних полків німецькі дивізії котилися на південний захід.

До кінця місяця армії Воронезького, Центрального та Степового фронтів уже вийшли до Дніпра на лінії завдовжки в шістсот кілометрів і зайняли все Лівобережжя від Лоева до Дніпропетровська. В той самий час армії Південно-Західного та Південного фронтів вийшли з боями на лінію Новомосковськ — Запоріжжя і

досягли своїм лівим крилом річки Молочної, на якій німці укріпилися, щоб прикрити Крим.

Вийшовши до Дніпра на фронті в сотні кілометрів, радянські війська аж ніяк не збиралися зупинитись, як про те мріяв фельдмаршал Манштейн. Ще на початку вересня Ставка Верховного головнокомандування вказала, що необхідно форсувати Дніпро з ходу, створюючи на правому березі плацдарми, на яких можна буде розгорнути сили для дальшого наступу. І вже 22 вересня виник Букринський плацдарм, а слідом почали мало не щодня з'являтися інші: до кінця місяця їх створили на правому березі двадцять три. Всі вони були невеликі, їх доводилося поширювати з боями. Але жодного з них ворогові не пощастило знищити, хоч атакували їх заперело по багато разів на добу.

На початку жовтня німецькі дивізії лишилися на Лівобережжі тільки на півдні. Осінні дощі попсували степові дороги і затримали наступ радянських військ. Німецькі дивізії, що їх перекинули сюди з Європи, одчайдушно відбивалися, але поволі змушені були відступати. І все-таки їхній плацдарм на лівому березі ще лишався великим. 10 жовтня удосвіта радянські війська перейшли і тут у рішучий наступ і почали штурмувати ворожий плацдарм. Через три дні було визволено Запоріжжя. Рештки розбитих німецьких дивізій відступали на південь, сподіваючись нижче від Хортиці переправитись за Дніпро. Але танки грузли й зупинялися в лівобережних плавнях, артилерію німці намагалися витягти на руках. Виходу не було — довелося закопати танки в багнистий ґрунт і перетворити їх в нерухомі доти.

Такою ціною їм пощастило затриматись на лівому березі Дніпра. Але щастя виявилось сумнівним, як стало ясно згодом.

Невдовзі Радянська Армія підійшла і до Нового Запоріжжя. На обрії замайоріли острів Хортиця і Дніпрогес. Дивізії займали передову над самісіньким берегом великої ріки. Серед них була і сімдесят восьма, яку в розмовах називали просто — шумаковська.

9

Полковник Шумаков не був анітрохи військовим сухарем, та щодо законів ведення війни дотримувався поглядів, характерних саме для людини, вихованої в тиші

військових штабів та оперативних відділів. Невисокий на зріст, але міцно збитий, з добрими сірими очима, що ясно дивилися на навколишній світ, він швидше пагадував переодягненого у військову форму служителя муз, аніж командира тисяч озброєних людей, що підкоряються його волі. Сідаючи обідати, він любив, щоб поруч сидів ще хтось, аби міг перекинутись дружнім словом та перехилити маленьку кришталеву чарку, яку привіз ще з Іспанії й завжди мав при собі. В дивізії його любили, знали, що він не вдасться до несправедливих рішень, коли його навіть щось виведе з рівноваги, не розжалує і не відправить до штрафного батальйону спересердя, не понизить у званні й навіть не відрядить до резерву, якщо той, кого це стосується, не вчинив злочину. Ні, він спочатку побіжить до хати, пройдеться кілька разів з кутка в куток, трошки охолоне, потім накаже лейтенантові Голобородьку викликати винного і щоб той з'явився не зразу, а через годину, коли кров уже остаточно вгамується і ввійде в спокійні береги.

Звичка стримуватись не була наслідком його природної вдачі. Багаторічна служба в армії може привчити будь-кого до суворої вимогливості, бо закони військової дисципліни часом ставлять її над справедливістю—особливо під час війни. Але раз у житті він уже вчинив несправедливо, і потай присягнувся після того, що ніколи й нізачо не вчинить нічого подібного з людьми, які підлягають йому. Поступово це ставало його плоттю й кров'ю, перетворилося в рису особистої вдачі, і люди, що оточували його, почали вважати Шумакова покладливим, а іноді й занадто м'яким.

Тим більше могли дивувати його погляди на ведення війни і на принципи, що, на його думку, мають лежати в її основі. Він, наприклад, вважав, що всім матеріальним, яке мало ціну колись, перед війною, або може мати ціну згодом, після війни, необхідно в разі потреби без всякого вагання жертвувати на користь безпосереднім потребам воєнного моменту, не думаючи про обсяг такої жертви, бо головне — перемогти ворога, а не врятувати будинок чи, скажімо, навіть завод. І це в його устах ніколи не звучало демагогією, якою міг би прикриватись ревний служака, аби полегшити собі справу і водночас виглядати хоробрим бійцем. Ні, Шумаков був глибоко переконаний, що, воюючи, треба думати тільки про перемогу, а не про те, аби чогось не втратити та

мати матеріальний зиск. Спочатку зроби головне, твердив він, а збитки на війні неминучі, і не треба жаліти якогось трухлявого вітряка, на місці якого можна буде збудувати по-справжньому сучасний млин, що молотиме борошно значно краще за отого крилатого дурня!

Поки все це було безпредметними міркуваннями, з ним багатослівно сперечалися практичніші товариші. Колишній комісар дивізії Штукаренко, який після скасування цієї посади став заступником комдива по політчастині, називав Шумакова ідеалістом, доводячи, що треба думати про майбутнє конкретно і втілювати думки у фактах або речах. Шумаков не ображався. Він вважав свою позицію саме конкретною, бо чим, як не ідеалізмом, було, з його погляду, піклування Штукаренка про майбутнє, яке перш за все треба забезпечити — отже, завоювати? Суперечки точилися без кінця, вони завжди мали невимушений або й жартівливий характер і ніколи не набирали форми розходжень з принципових питань.

В суперечках на подібні теми минав увесь вільний час. Комдив і його колишній комісар нерідко селилися в одній хаті або в одному бліндажі; коли настав час гнати ворога на захід, на шляху лишилося мало будинків, а просування іноді було швидке й окремих бліндажів для кожного з них сапери будувати не встигали. Під час короткочасних затишків на фронті дивізії або в дні, коли вона з тих чи інших причин опинялася в другому ешелоні, був час поговорити. На війні люди взагалі любляють міркувати, бо гаряча пора боїв рідко триває довго і з хвилинами одчайдушних битв межують хвилини, коли все мовчить.

Та якось їхні безпредметні суперечки сперлися на реальний ґрунт. Це сталося під Ведмедівкою, недалеко від висоти 449, яку треба було будь-що взяти. Висота панувала над усією місцевістю, і німці з допомогою кількох кулеметів не давали підняти голови всій дивізії. Основні їхні сили відходили за Дніпро, а рота, залишена на висоті, заважала Шумакову переслідувати, і ворог на очах у всіх вислизав з рук.

Ведмедівка, власне, існувала тільки на карті у Шумакова: німці спалили її всю. Жалюгідні рештки села, з якого все населення розбіглося по навколишніх лісочках та глибоких байраках, вцент розбила артилерія

Шумакова, виганяючи ворожі ар'єргарди, що чіплялися за кожен камінець.

Коли до Ведмедівки підійшли передові загони сімдесят восьмої дивізії, там уже не було за що зачепитись. З висоти 449 німці наскрізь прострілювали зруйноване село. Єдине місце, де можна було створити більш-менш безпечні артилерійські позиції для обстрілу висоти, — напівзруйнована цукроварня, що стояла осторонь кілометрів за півтора од Ведмедівки.

Шумаков наказав командирові артилерійського дивізіону капітану Голубовичу зайняти цукроварню вночі і розташувати там свої гармати. Дізнавшись про це, Штукаренко запротестував.

Власне, протестувати він не мав формального права. Від часу, коли перестав бути комісаром, а Шумаков перейняв у свої руки повну владу військового єдиноначальства, Штукаренко, як і всі інші підлеглі Шумакова, повинен був беззастережно підкорятись його командирській волі. Але цього комдив від свого колишнього комісара ніколи не вимагав, і чи то з причин звичайного такту, чи то з особистої поваги до Штукаренка, і далі називав його комісаром, терпляче і доброзичливо зносячи його втручання в справи командування.

Уже смеркало, коли над ходом сполучення з'явилася худорлява постать. Шумаков саме дивився в стереотрубу, вивчаючи злощасну висоту, на якій сиділи німецькі кулеметники. Почувши кроки, він одірвав очі від окулярів стереотруби і озирнувся. Шумаков добре знав свого колишнього комісара, і побіжного погляду було досить, щоб побачити, що той чимось невдоволений і прийшов неспроста.

Штукаренко опустився по глиняних східцях в окоп і мовчки зупинився позаду комдива.

З хвилину він чекав, поки той відійде від стереотруби, і, як тільки Шумаков відійшов, повернув її в бік цукроварні і сам припав до окулярів. Йому довелося сильно нахилитись, і тонка постать Штукаренка перегнула ся, як складаний ніж. Шумаков посміхнувся, побачивши його широко розставлені ноги в хромових чоботах і низько нахилену голову. Але розсмішило його не тільки це. Рішучість, з якою Штукаренко повернув стереотрубу в бік цукроварні, говорила сама за себе, і Шумаков одразу зрозумів, чого він з'явився.

Штукаренко дивився в окуляри стереотруби недовго, потім випростався на весь зріст, від чого ще більше нагадав Шумакову складаний ніж, от-от готовий різонутися, і процідив крізь тонкі губи:

— Я поїду в штаб армії.

— Чого раптом? — запитав Шумаков, хоча добре знав, у чому річ.

— Завод майже цілий,—знову процідив Штукаренко.

— І що з того?

— Як то — що? — повернув він до комдива своє суворе обличчя.— А те, що німці розмолотять ущент.

— Війна, нічого не вдієш.

— Ну, знаєте! — обурився Штукаренко. Він завжди звертався до Шумакова на «ти», особливо коли не було сторонніх, і тільки в разі рішучої незгоди переходив на «ви».

Шумаков усміхнувся і мовив, наче не звертаючись ні до кого:

— Стара пісня...

— Іменно, стара...

Це був патяк на всі їхні попередні суперечки, і Шумаков розгнівався.

— Чорт забери, та що я, командир дивізії чи бухгалтер статистичного управління?

— Я думаю, ви перш за все комуніст.

— І що ж, я мушу підставляти під вогонь людей і матеріальну частину, щоб зберегти якусь купу цегли, чи як?

— Не купу цегли, а завод, що завтра повинен дати цукор.

— Кому? Бійцям, яких німці перестріляють, немов курчат, з цієї проклятої висоти?

— Ви командир дивізії, подбайте, щоб не перестріляли.

Шумаков глянув на нього довгим поглядом і ледве стримався, аби не сказати того, що уже готове було вихопитись: «Я командир дивізії, і я вирішую, що робити». Але він подолав цю миттєву лють. Не такі у них були взаємини, щоб ставити Штукаренка на місце.

— Нічого, Степане,— примирливо проказав Шумаков, беручись за окуляри стереотруби знову.— Кутузов не пожалів Москви, а тут якийсь поганенький завод...

— Недоречний жарт,— огризнувся Штукаренко.

— Чому недоречний? Коли вже йти на жертви, то краще камінням, аніж людьми.

— Не розумію я ні подібних дилем, ні таких аналогій,— рішуче відказав Штукаренко і почав поправляти гімнастерку, готуючись йти.

— Ну й їдь собі до штабу армії. Хоч до чорта в зуби. А моє діло воювати і взяти висоту.— Шумаков різко повернув трубу. Він знову припав до окулярів, хоча так розлютився, що нічого не міг побачити.

Він чув, як Штукаренко піднявся по глиняних приступках у хід сполучення, і кроки його, віддаляючись, поступово стихали і змовкли вдалині.

10

Штукаренко за фахом був економістом і до війни викладав політичну економію на обласних курсах партійних працівників. Він звик мати справу зі статистичними викладками та оглядами економічних змін у житті різних народів і про факти з життя людей і суспільств завжди судив, виходячи, головним чином, з їхнього матеріального значення.

Дніпрогес в його свідомості посідав особливе місце. До першої гідроелектростанції на Дніпрі він радше підходив з міркою поета, ніж ученого, і ставився до неї не лише як до визначного інженерного чи господарського досягнення, а й як до чисто морального чинника, носієм якого здебільшого буває лише видатна людина — скажімо, філософ або поет. Таке своєрідне ставлення було викликане тим, що впливові цієї споруди на свідомість народу він надавав більше значення, ніж економічній вазі, яку вона посідала в народногосподарському житті країни.

Коли думав про цей моральний вплив, то навіть не знаходив, з чим його порівняти. Він добре знав історію України — її поетів та філософів минулих віків. Оцінюючи їхнє культурно-історичне значення дуже високо, він схилився до того, що жоден філософ, письменник чи громадський діяч не зумів з допомогою свого генія так різко й помітно змінити уявлень цілого народу, як ця велетенська бетонна брила, що перегородила Дніпро і дала думкам мільйонів людей зовсім новий напрямок.

Це була перша споруда такого роду в безмежних українських степах, де протягом тисячоліть вільно гуляли лише вітри. І те, що вона була перша, надавало їй в очах Штукаренка особливого значення. Він знав, що недалеко той час, коли на цьому самому Дніпрі з'являться значно більші споруди, знав, що вони лишать її далеко позаду своєю красою і кількістю електроенергії, яку вироблятимуть. Але так само, як величезні й досконалі сучасні паровики не можуть змусити людей забути про смішний і маленький самовар Джеймса Уатта, що вперше відкрив людям силу та можливості парового казана, так оті майбутні велетні, що стануть слідом за Дніпрогесом, ніколи не потьмарять його первісної слави, бо він по-новому розкрив очі людям на самих себе й указав нові шляхи степовому народові.

Коли почалося будівництво, Штукаренкові пішов вісімнадцятий рік. Це був кумедний парубок — надзвичайно кістлявий і цибатий. Коли він з'являвся на подвір'ї, мати визирала у вікно і голосно сміялася:

— Чую, хто дзвонить ребрами! Степанчик!

Руки у нього були непромірно довгі, але надзвичайно міцні. Він славився як добрий косар, але батькова коса йому не годилася. Восени старий вирубував у березі підходящу вербину і всю зиму вона сохла на горищі. Навесні робив з неї для сина спеціальне кісся і прилаштовував до нього свою косу: викосити леваду — то було синове діло, так уже повелося.

Того літа до Олешок прибули з Кічкаса артільники вербувати грабарів. Всі люди на кутку, де стояла хата старого Штукаренка, осінь і зиму грабарювали. Іноді траплялося насипати залізничне полотно, а коли великої роботи не було, робили й простішу. Поки Степан учився в чотирикласній, батько його не чіпав, а коли закінчив школу, почав брати з собою на заробітки. Майже щосені Степан їздив у далекі краї, доглядав коні й допомагав батькові накидати землю на грабарку.

Степанові навіки запам'яталися ночі в херсонських степах, коли, після цілоденної праці, грабарі збиралися біля вогнища і варили кашу. Старші, повечерявши, ще деякий час гомоніли про хазяйські справи та згадували старовину, а молодші співали пісень або мріяли про майбутнє. Їхні мрії далеко не залітали, а все-таки приємно було зазирати в невідоме, наче відхиляючи обережно запону принадної таїни. Потім всі розходились

до своїх грабарок, підкидали коням на ніч і лягали відпочивати під возами. Стомлений і щасливий, Степан міцно спав, але прокидався серед ночі, щоб глянути, чи не заплутались, бува, коні.

Ще дома, в Олешках, Степан читав у газеті про те, що вгорі, десь під Кічкасом, почали будувати греблю, яка має перегородити Дніпро. Але Степан не міг ні повірити в не, ні уявити собі такої греблі: тут, під Херсоном, Дніпро не перепливеш, а плавні простяглися навкруги на багато верст, і ніякою греблею їх не перегородиш!

Коли він виїздив на маленькому місцевому пароплавчику зі своєї рідної Конки і, минувши її нешироке гирло, опинявся в Дніпрі, перед очима розкривалася така широчинь, такий неосяжний простір, залитий сонцем і сріблом, що газетні писання здавалися нерозумною і неймовірною вигадкою. «Дурниці! — міркував він. — Не може того бути».

Те, що хлопець побачив на місці, приголомшило. Тут Дніпро був вужчий, ніж у них під Херсоном, але високі скелясті береги справляли враження ще більшої могутності й величі, ніж в їхніх краях. Та, незважаючи на цю велич, третина річища вже була перегороджена і закрита з усіх боків деревом і камінням, в ній уже не було води, що невідомо куди поділася, відкривши глибоке урвище з гранітним дном, на якому, наче комашня, метушаться і нишпорять люди. З висоти лівого берега здавалося, наче ріка з розгону вдарилася об щось і ввім'яла бік, потім відсахнулася, але бік не виправився, а лишився ввігнутих і тепер з'явився, неначе вирва. Степан не розумів, як це сталося і чому люди не бояться й не тікають з-під дерев'яних стін, що їх високо обступила вода, загрожуючи повалити.

Вранці і він з батьком уже спускався поруч зі своєю грабаркою по крутій уторованій дорозі в оту величезну вирву, а слідом та попереду спускалися сотні таких самих грабарок, що понаїхали з десятків і сотень сіл. Коні оступалися на крутому узвозі, люди стримували їх мотуззяними віжками. На обличчях відбивалося німе здивування, схоже на переляк, і здавалося, наче спускаються вони тільки тому, що людей довкола багато і соромно кинути коні й втекти світ за очі. Навіть батько — нащо вже бувалий чоловік — і той дивувався та все примовляв:

— Ну, чи не ідоли? Землю до самісінького пуна розколупали! — Він нервово посміхався у темну бороду, і в його словах чулося мало не дитяче захоплення. — От же пущьверінки!.. Таки достукаються в рай...

Перші дні Степан переважно мовчав. Звісно, він не в силі був ні оцінити, ні навіть осягнути того, що на його очах відбувалося. Тільки згодом, через кілька літ, уже навчаючись на робітфаці, він потроху почав розуміти, які величезні зміни внесла ця будова в душі людей уже самим тим, що існувала. В цьому величезному котловані, що вражав своїми розмірами, відбувався дивовижний переплав людських уявлень і людського розуміння. Значить, не порожні слова — те, що він у газетці читав! Ось що можуть вчинити замахы людської думки на велич і силу природи!.. Поки що перегородили третину Дніпра, а згодом перетнуть і весь. Виходить, немає нічого неможливого для людини, її розуму й сили...

Він став помічати не тільки в самому собі, а й у батькові та інших людях з Олешок, якісь нові, не властиві їм раніше риси. На обличчях з'явилася поважність і вдумливість господарів чогось великого, ділова заклопотаність усім, що діялося навколо. Придивляючись до людей, можна було подумати, що вони прибули сюди не на короткий час, а оселилися тут назавжди. Ніби все, що тут робилося, було їхнім власним добром, і через це обходило їх не тільки те, що діялось на дільниці, де вони самі працювали і одержували свій заробіток, а й на інших дільницях, до яких ніхто з них не мав ніякого відношення. Їх почали цікавити люди, яким пощастило зробити найбільше, вони знали, яка бригада виконує норму, а яка ні. Це було дивно, бо всі вони з діда-прадіда жили в загороджених тинами дворищах, ніколи не цікавилися сусідським домом та добром і дбали тільки про свій клопоть землі та про свої власні коні.

І дивно — своїми степовими конятами, з допомогою звичайних лопат вони робили не тільки незвичну, а й нечувану справу. Наче їхні грабарки в'їхали в дивовижні простори іншого часу, випадково вломилися в таку царину, де для дерев'яних коліс нема й не може бути місця. І разом з тим діло, яке вони робили, ломлюся в їхні уми, міняло давні уявлення і звички, і вони здійснювали його навіть з допомогою старих грабарок і лопат, бо самі вже стали не такими, якими сюди приїха-

ли. Мабуть, вони й не здогадувалися, що це остання будова на нашій землі, де коні та грабарки вивозять нагору землю з глибоких котлованів; що небагато ми не часу, і на зміну їм з'являться бульдозер і кран, важкі трактори й самоскиди. Але, внутрішньо прилучаючись до величі спільних завдань, ці люди поступово вже готувалися пересісти до стерен грузовиків і кинути назавжди свої вишневі пужална та мотузяні віжки.

Їхня грабарська артіль поробила на Дніпробуді осінь і зиму, а під весну повернулася в село. На будівництво почали прибувати екскаватори з великими залізними ковшами, вони хижо вгризалися в кам'яне лігво ріки, де лопата грабаря вже нічого не могла вдіяти. Та й мати весь час бідкалася — на носі весна, не впорається сама ні з клантем у полі, ні з городом та садком. Грабарі піднялись нагору з глибокого котлована, востаннє глянули з високого берега на дивне діло своїх рук і подалися на південь, везучи в собі у рідні степи щось неусвідомлене, але владне й цеминуче.

А парубки залишилися. Хто зостався на будівництві, хто подався до Катеринослава, на робітфак. Степан теж поїхав до Катеринослава, пішов у губком комсомолу, одержав путівку на робітфак і почав нове життя. Може б, не став ні ученою людиною, ні старшим офіцером, коли б у молоді роки не потрапив сюди, коли б і в його свідомість не ввійшло оте велике й нове, що змінило не тільки його самого, а й тисячі таких, як він, давши новий напрям думкам і надіям всього степового народу.

11

На шляху од Ведмедівки до Дніпра ні Шумаков, ні Штуркаренко більше ні разу не згадали про випадок з цукроварнею. Схоже, що між командиром дивізії та його заступником по політчастині існувала якась внутрішня домовленість говорити про що завгодно, тільки не про це.

Але сама тема не втратила свого значення і не вичерпалась отим випадком: навпаки, в міру наближення дивізії до Дніпра вона все більше хвилювала.

Шумаков був родом із Смоленщини, його рідне село Розгуляй теж лежало недалеко від Дніпра — за сім кілометрів. Він часто ходив з хлопцями до річки купатись і ловити рибу в її тихих затоках.

В ті дні й Шумаков не раз читав про велику будову під Запоріжжям, але сприймав газетні повідомлення зовсім інакше, ніж його майбутній товариш. Коли б він знав, що десь під Херсоном є хлопець, який не уявляє собі греблі, що могла б перетнути Дніпро, то, мабуть, весело з нього посміявся: тут Дніпро схожий був мало не на ручай. Йому здавалося, навпаки, що даремно газетярі зчиняють галас із приводу якоїсь велетенської споруди, щоб, як тоді висловлювались, «загнуздати його». Хлопець ходив до передостаннього класу місцевої семирічки і якось під час уроку географії навіть запитав учителя: чи широка ріка Волхов, на якій уже греблю давно було побудовано. Виявилось, що в тому місці, де працює електростанція, річка навіть ширша за Дніпро під його селом, і зневага школяра до повідомлень газетярів стала твердим хлопчачим переконанням.

Так у ті далекі літа два юнаки по-різному сприймали і цю ріку, і все, що було пов'язане з нею. А сама вона котила свої кришталеві води, чимдалі ширилась і набиралася могутньої сили, і потай від них суперечливо й примхливо поєднувала їхні молоді думки, щоб згодом, уже в пізніший час, поєднати їхні людські долі.

Коли перші підрозділи дивізії підійшли до берега, Шумаков подався на передову. Тепер він на власні очі побачив греблю, про яку колись читав у газетах, і вона справила на нього глибоке враження. Напівзруйнована, вона здавалася ще більшою, ніж насправді була. Велетенські нагромадження покручених вибухами сталевих ферм, перекинуті порталні крани та поставлені дибки мости створювали картину жахливу, але величну. Тепер, коли гребля мала кілька пробоїн, рівень води значно знизився, і це робило надводну частину греблі вищою, ніж тоді, коли станція працювала і з води видно було тільки верхню її частину. Та й самий Дніпро був тут зовсім не такий, яким Шумаков його уявляв колись, — могутня, велика ріка зовсім не схожа на порослий осокою ручай, що тече під Розгуляєм.

Ще задовго до Ведмедівки і Штукаренко, і Шумаков розуміли, куди пролягає напрямок наступу їхньої дивізії. Звісно, ніхто не знав точно, що дороги боїв виведуть саме на Дніпрельстан. Вони могли вийти до Дніпра і вище, і нижче, командування могло з якихось міркувань вивести їх і на переформування, і перекинути

взагалі на будь-який інший фронт. Але все це були тільки припущення, а тим часом дивізія з боями йшла на захід, брала один за одним населені пункти й степові висоти і просувалася саме в тому напрямку. Люди в розмовах все частіше згадували острів Хортицю, Нове Запоріжжя, Дніпрогес, траплялися такі, що там колись особисто бували. Всіх поступово захоплювало якесь особливе хвилювання, викликане романтичним минулим цих місць. Здавалося, що придніпровські флюїди вже плавають у навколишньому повітрі і проникають у свідомість кожного солдата, спрямовуючи в одному напрямі всі думки.

В міру наближення до Дніпра Штукаренко почав хвилюватись. З відомостей армійської розвідки він знав, що при відступі наші війська пошкодили Дніпрельстан. Відомо було, що німці в свій час робили спроби частково відновити його і навіть запустити одну турбіну для своїх внутрішніх потреб. Це означало, що гребля зруйнована лише в окремих місцях, але в основі ціла. Неважко було здогадатися, що так ворог її не залишить і при першій спробі радянських військ оволодіти нею зруйнує вщент. Недаром розвідка підтверджувала, що німці підвозять до Нового Запоріжжя десятки вагонів авіабомб та вибухівки.

І ось стало ясно, що в район Дніпрогесу виходить саме сімдесят восьма.

Німці відступали швидко, часом відривалися від передових частин дивізії настільки, що доводилося їх наздоганяти. Наміри їхні були ясні: вони поспішали переправитись через Дніпро з власної волі, розуміючи, що втратять значно більше, якщо їх до того змусять.

І Штукаренко хвилювався: він знав, що, вірний своїм поглядам на війну, Шумаков намагатиметься переправитись на правий берег з ходу, на спинах німецьких військ і змусить їх тим висадити греблю, щоб його дивізія не могла використати її як готову переправу.

Якось, ще перед взяттям Моргунів, він заговорив про це з комдивом. Вони сиділи на приступці старенької емки біля спаленого вітряка й їли пшоняну кашу, яку їм приніс Голобородько з польової кухні артилерійської батареї.

— Висадять, падлюки, греблю... — промимрив Штукаренко, наче підбиваючи підсумок якимось своїм думкам.

— З якої радості? — здивувався Шумаков.

Штукаренко аж опустив ложку.

— Як то — «з якої»?

— Ні чорта вони не висадять, — Шумаков не припинив їсти, він був абсолютно спокійний.

— Ти как говориш, наче граєш у шахи з Голобородьком і знаєш усі його ходи наперед.

— А війна і є гра в шахи, — байдуже відповів Шумаков. — Ти їж, бо за мною не встигнеш.

Штукаренко зачерпнув ложкою, але до рота не доніс.

— Ну й характер у тебе, Іване Семеновичу. Іноді подивлюся — завидки беруть.

— Характер тут ні до чого. Хоч я, правда, не скаржуся.

— Скромність прикрашає більшовика, — засміявся Штукаренко і почав їсти, бо в мисці вже й справді лишилося на самому дні.

Шумаков передав йому миску й підвівся.

— Не висадять вони греблі, — сказав серйозно і переконано.

— Пожаліють? Чи, може, подаруночок нам піднесуть?

— Ні те, ні друге.

— Значить, третє?

— Іменно — третє. І за нього я ручусь.

Штукаренко доїв і поставив миску на приступку автомашини. Підвівся, підійшов до радіатора і переконався, що ні шофер Покотило, ні ад'ютант Голобородько їх не чують — обидва снідали на віддалі, біля самого вітряка.

— Це тобі не ведмедівська цукроварня, — кинув обурено Штукаренко, — це Дніпрельстан, гордість цілого народу.

— Ах, ось ти куди... — зітхнув Шумаков.

— Я не дорікаю тобі, Іване Семеновичу, а застерігаю. На карті мільярди. І не тільки вони.

Шумаков відчинив дверцята емки, взяв на сидінні свою планшетку і розкрив.

— Та ти подивися, божий чоловіче, на лінію фронту! — вигукнув він. — Висадять греблю — отже, затоплять свої війська вниз. Що вони, ідіоти, щоб таке зробити?

Штукаренко взяв карту, розстелив її на капоті машини і почав мовчки вивчати покручену лінію, нанесену мас-

ним червоним олівцем. Шумаков тим часом дістав kappa-поть сукна, що його ординарець Приходько спеціально kappa-пав під сидіння, і, поставивши ногу на приступку ем-ки, чистив чобіт. Приходько — сільський швець за професією — дуже ревниво ставився до блиску його чобіт.

Карта говорила сама за себе і пояснювати нічого не доводилося. Блакитна стрічка Дніпра загиналася праворуч у нижній частині річища, лишаючи на лівому березі широке пасмо плавнів, добре відомих Штукаренкові ще з юних літ. У цьому місці карта була майже синя від численних позначок Шумакова, якими він наносив номери і розташування ворожих частин. Тут, унизу, лінія німецьких військ проходила саме по лівому березі, вони займали позиції в очеретах і мокві Дніпровських плавнів, їх, безперечно, затопило б, якби висадили греблю повністю і вода, яку вона ще тримала на своїй спині, ринула вниз.

— Ну, що, ясно? — запитав Шумаков не без іронії. Він ретельно згорнув суконку і засунув під переднє сидіння, де вона завжди лежала.

— Ні, — розправив свою худорляву спину Штукаренко. Він різко шарпнув карту з капота машини, і папір весело зашарудів під вітром, намагаючись вирватись із рук.

Шумаков підхопив карту і почав її складати, згинаючи по старих пожовклих пружках, аби не попсувати її новими.

— Що ж тобі не ясно? — починав гніватись, але ще стримувався.

— Не ясно одне: що для німців важливіше — кілька своїх пошарпаних дивізій чи кілька наших мільярдів, закладених у Дніпрогес, які можуть повернутись до наших рук, якщо помилувати греблю?

— Ет, дурниці... — Шумаков почував, що терпець уривається, але сваритись не хотів. — Давай, Покотило, поїхали, — гукнув шоферові.

Більше вони цієї теми не зачіпали. Комдив сидів на передньому сидінні, а Штукаренко ззаду, поруч з Голобородьком. Машина швидко котилася по твердій осінній дорозі, обидва мовчали і думали про своє.

І Штукаренко тут-таки ж прийняв рішення, що мусить діяти. І наступного дня Шумаков одержав наказ командуючого армією зупинитись, як тільки передові підрозділи підійдуть до греблі, а з армійського вузла зв'язку

в Наркомат електростанцій пішла телеграма, внаслідок якої на фронт вилетів інженер Харкевич, який добре знав Дніпровську греблю і міг допомогти розвідати її.

12

Після наради у Штукаренка спати пішли тільки Харкевич та Хохол. Всі, хто мав з ними працювати, разом зі взводом бойового забезпечення, командиром якого Шумаков призначив лейтенанта Рудя, рушили на греблю.

Ще під час наради, тихо перемовляючись з комдивом, Сергій Рудь дістав усі розпорядження. Взвод бойового забезпечення він мав розташувати якомога ближче до місця майбутніх подій: на дні шлюзу, а може, й у незатопленій частині потерни, якщо туди пощастить непомітно проникнути.

Розвідники передових рот доповідали, що потерна не цілком затоплена. Виявилось, що вона перегороджена бетонною стінкою, якої на жодному плані нема: її збудували німці, щоб, затопивши потерну, вода не вилилась, якщо рівень у Дніпрі впаде ще нижче. Перед цією стінкою і лишилася досить містка бетонна камера, де могли розміститись бійці взводу бойового забезпечення.

До світанку ще лишилось кілька годин, і Сергій Рудь приступив до діла. Затемна мусив перетягти на нове місце все майно взводу — від ящиків з набоями та гранатами аж до казана, щоб варити їжу.

З приводу цього казан виникла ціла суперечка. Рудь вважав, що краще підносити їжу з берега в термосах, бо, коли варити в потерні, дим виїдатиме очі людям, а головне — виходитиме крізь отвір, і з Хортиці німці його помітять. Але й підносити в термосах означало створювати біля греблі зайву метушню. Зваживши все це, Штукаренко наказав узяти з собою казан і кілька примусів або паяльних ламп і варити харчі з допомогою цих нехитрих приладів. Таке суто цивільне майно важко було знайти в Моргунах і його добули в Запоріжжі.

Шумаков призначив лейтенанта Рудя командиром взводу бойового забезпечення тому, що віднедавна Рудь обіймав посаду начальника дивізійної розвідки. Хто ж, як не він, і повинен був командувати взводом, який, власне, теж у якійсь мірі розвідуватиме греблю? Але головною причиною такого вибору було те, що Рудь місцевий і добре знає Дніпрогес.

Рудь познайомився з Шумаковим ще перед тим, як став начальником розвідки. Якось, коли вже було ясно, що частини дивізії просуваються в напрямку Дніпрельстану, він висловив певність, що вище греблі легше переправитись на той бік, ніж унизу, хоч Дніпро там значно ширший. Знає, мовляв, ці місця і певен у своїй правоті — не дарма ж таки тутешній!

— А ти звернись до командира дивізії, — порадили товариші. — Може, йому якраз потрібна тутешня людина.

Лейтенант не був честолюбивим, ним не керувало бажання вислужитись. Він був щиро переконаний, що може допомогти, і, не відкладаючи, пішов до Шумакова.

Та чомусь командир дивізії не зрадив, вислухавши лейтенанта. Рудь, власне, запропонував те саме, що мав намір зробити й Шумаков, але пропозицію свою викладав дуже плутано і весь час суперечив собі самому. Незважаючи на свій бойовий досвід, він уявляв майбутню переправу мало не як легку прогулянку через Дніпро, наче певен був, що німці свідомо заплющать очі й пустять радянських бійців на правий берег без будь-яких запечень.

Немає легшого способу впевнитись, що ти помиляєшся, як вислухати свої твердження в переказі недосвідчених людей. Примітивний виклад оголює слабкі місця, доводячи їх до повного абсурду, і помилка стає ясною на всю свою глибину.

Шумаков мовчав, обличчя його весь час суворішало й хмурнішало. Звісно, Рудь не міг знати, що ідею переправи з ходу весь час викохував і сам комдив, хоч уявляв цю операцію не такою простою. Лейтенантові здавалося, що він щось не так сказав чи не так повівся, і він нітвся, і думки його плуталися ще дужче.

Саме тоді Шумаков і відмовився від свого наміру, і, дивуючись із мовчазного відступу комдива, Штукаренко навіть не уявляв, що фактично домігся того не він, а лейтенант Рудь.

Але Шумаков запам'ятав, що у нього в дивізії є місцева людина. І коли виник план урятування греблі, викликав Рудя і призначив його командувати взводом за безпечення.

У незатопленій частині потерни було значно холодніше, ніж надворі. З бетонної стінки, що її збудували німеї, стирчала товста труба, і крізь неї з гулом виривалася вода, важко падаючи на бетонну долівку. В приміщенні

вона не затримувалася — стікала через якусь невидиму діру. Але в потерні стояв такий оглушливий гул, що його не можна було перекричати, і доводилося розмовляти на мигах, як глухонімі. Стіни потемніли, пахло цвіллю, важко було знайти сухе місце, щоб скласти боеприпаси, не ризикуючи, що вони відсиріють і зіпсуються геть.

Лейтенант Рудь вирішив перш за все перекрити трубу, щоб хоч трохи осушити приміщення і вгамувати гуркіт. Довкола валялися уламки дощок і колоди, схожі на залізничні шпали. З води їжилися мотки іржавого дроту і залізне пруття. Все це лишилося тут ще від часу, коли німці будували стіну.

— Ану, давай сокиру! — крикнув ефрейтор Ковальчук до водолаза Богатирьова. Той кинув йому сокиру, і Ковальчук спритно спіймав її за топориче на льоту.

Він вибрав кілька товстих дощок і почав стесувати по боках, підганяючи одну до одної. В тьмяному світлі ліхтаря ледь видніли обличчя, — бійці мовчки стежили за роботою ефрейтора.

Незабаром на вогкій підлозі вже лежало кілька обтесаних дощок. Бійці почали майструвати щит.

Це була ідея лейтенанта Рудя — спробувати заткнути пельку трубі таким способом. Ковальчук тільки виконував його наказ, хоча в успіх такого способу не дуже вірив.

Щит був готовий. Кілька душ підняли його і націлили на трубу. Сам лейтенант зайняв позицію трохи позаду, тримаючи з кількома бійцями рівний товстий дрючок, схожий на стовп, аби підперти ним щит, як тільки його націлять на дірку.

— Давай! — скомандував лейтенант, і ті, що тримали щит угорі, разом притиснули його до труби з усієї сили.

Та вода виявилася дужчою. На мить вона вшухла, гул, який щойно сповнював приміщення, стих. Але раптом, неначе враз отямившись, вода ударила з новою силою і, вирвавши утлу споруду з рук бійців, жбурнула її геть, мало не на середину приміщення. Щит упав у калюжу, зачепивши злегка плече лейтенанта Рудя, що не встиг відскочити. Скрикнувши, лейтенант упав.

Всі кинулися до Рудя. Лейтенант рішуче відсторонив санінструктора, котрий хотів його оглянути, і важко підвівся. Рудя не поранило — тільки боліло плече.

Він скинув мокру шинель і помацав болюче місце. Рука рухалася, хоча підняти він її не міг.

— Відставити! — гукнув Рудь на вухо Ковальчукові. Ранком буде видніше.

Він наказав витягнути кілька колод на сухе, щоб на них с'як-так відпочити. Бійці почали розсідатися, викручувати мокрі онучі, виливати воду з чобіт. Через деякий час усі затихли, притулившись один до одного.

Лейтенант Рудь потроху зігрівався, але заснути не міг. Несподівана зустріч з Харкевичем не давала йому спокою. На нараді у Штукаренка він намагався триматись незалежно, навіть підійшов до Харкевича й усміхнувся, буцімто нічого не сталося, і він тій зустрічі зрадів... Та незалежність, з якою він намагався триматись, і невинна посмішка, що нею він супроводжував свої слова, були неприродними — розумів чудово. Просто намагався приховати внутрішнє занепокоєння, що опанувало його, коли Харкевич увійшов і побачив людину, з якою був у складних взаєминах.

Він не жалкував, що завдав колись Харкевичу прикроців. Навпаки, свою поведінку він і тепер вважав правильною. Але ось вони опинилися в одному строю, і це вносило якийсь тривожний розлад у його думки, особливо тепер, коли він так стомився...

Часом йому здавалося, що він спить і все це йому наснилося. Він пробував поворухнутись і мимоволі штовхав бійців, що спали поруч. Вони невдоволено мурмотіли, і голови їхні знову хилилися на груди в неспокійному забутті.

Рудь чув ці невиразні звуки сонного невдоволення, бачив, як люди різко схоплюються спросоння й одразу завмирають знову, а тривожна думка про Харкевича не зникала, не слабшала від того, що він намагався її відігнати.

Майже перед самим світанком Рудь на годину заснув, змучений тим, що його так несподівано стурбувало, — особливо напівсонним зусиллям вдуматись і зрозуміти все до кінця.

13

Рудь прокинувся і не зразу зрозумів, де він. Гуркіт води сповнював мозок. Довкола нічого не видно було, бо лише крізь отвір, у який бійці пролізли, коли вперше сюди прийшли, пробивалося непривітне холодне світло.

Він хотів підвестись, але відчув, що з обох боків його стисли бійці, котрі, як і він, спали сидячи. Поворухнувшись, він побачив, як вони хиляться на нього — чого доброго, й зовсім попадають, якщо він здумає підвестись.

Та нащо, власне, підводиться? Спробувати ще раз затулити трубу щитом? Не вдасться.

Лейтенант вирішив почекати. І зразу відчув, що тіло його налите тяжким свинцем, а ноги отерпли і задерев'яніли.

Перше, про що він подумав, було: Харкевич! Серце знову охопило сум'яття — підсвідоме, незбагненне. Просто згадався, і цього було досить, щоб серце тривожно похололо.

Неприємно зустріти на війні людину, перед якою ти завинив. Дух товариськості, що поєднує й ріднить бійців, тримається на тому, що між усіма існують ясні й зрозумілі взаємини. У величезній масі людей, що їх випадково поєднує війна, дуже рідко зустрічаються такі, що знали одне одного раніше. Здебільшого вони з різних міст і сіл і ніколи раніше не зустрічалися. З першої ж миті між ними з'являється нічим не отруєне почуття братерства, породжене єдністю мети і спільністю смертельної небезпеки, перед якими вони всі рівні і сильні лише тоді, коли воюють як тісно згуртована сім'я.

Та коли поруч з'являється людина, яку ти знав і перед якою до того ж завинив, обидва перестають розуміти, як їм поводитись. Єдність мети, що перед ними стоїть, у таких випадках тільки збиває з пантелику, бо як же це справді зрозуміти: колись були ворогами, а діло, виявляється, роблять одне?!

Рудь не побоювався, що в зв'язку з появою такої людини йому загрожує якась небезпека. Олег Харкевич не мститиме, не пам'ятатиме зла. А коли б і спробував, знайдуться законні підстави його знешкодити. Хіба виступ на комсомольських зборах — щось протизаконне чи, може, заборонено критику помилок?

І все-таки це були тільки формальні міркування, і, хоча Рудь міг би з них скористатись, якби виникла потреба, він знав, що Харкевич не змусить його вдатись до захисту. І це було ще гірше, бо формальне право лишалося не використаним, а вчинок і викликана ним незручність у взаєминах все-таки існували, і закреслити він їх не міг.

В якійсь мірі Рудь це відчув ще тоді, на другий день після отих комсомольських зборів, коли неясний внутрішній поштовх змусив його піти на квартиру до Харкевича, щоб порозумітися з ним. З погляду Рудя, Харкевич не міг не оцінити, що приходив саме він — той, з чиеї ініціативи все сталося. Тепер лейтенант дуже шкодував, що Харкевича тоді дома не застав. Може, коли б він його застав, це пом'якшило або й зовсім усунуло б оцю складність.

Але тоді Харкевича вже на старій квартирі не було, і коли через день Рудь обійняв його посаду на пульті управління, це виглядало так, ніби своїм виступом на зборах він домагався саме цього. Такого вчинку не міг схвалити не тільки Харкевич, а й взагалі ніхто. Це Рудь розумів, але що вдієш, коли так сталося!

Отвір, що світився, наче прибитий над головою кіноекран, потроху світлішав і з брудно-сірого робився темно-синім. По ньому швидко пролітали клапті майже чорних хмар, налитих вогкістю та холодом. Наставав ранок, але він не віщував ні тепла, ні сонця, і через це його наближення навівало тривожні й невеселі думи.

Раптом в отворі з'явилася чиясь голова, і Рудь одразу пізнав Харкевича. Олег Іванович дістав з кишені електричний ліхтарик, і тонкий промінець упав на мокру стіну потерни. Напевно, згори нічого не видно було, бо промінь поповз по стіні, потім ковзнув по обличчях солдатів, що сидячи спали, поплив далі — в куток, де причаївся лейтенант Рудь. Лейтенант вирішив не показувати Харкевичу, що йому не спиться; він швидко заплющив очі і вдавав, що спить. Але повіки склепив не повністю і крізь вузьку щілинку стежив за Харкевичем, знаючи, що Олег Іванович згори однаково не помітить цього.

Ліхтарик погас. Рудь побачив, як Харкевич повернувся спиною до отвору, спустив униз одну ногу і почав нею намацувати залізний гак, замуrowаний на стіні замість приступки. Нарешті він сперся на верхній, в потерну спустилася друга нога. Тепер Харкевич уже певніше намацував, де ставати, не шукав наосліп. У свій час не раз доводилося спускатись у потерну через цей отвір.

За мить він зіскочив на долівку. З-під його легких чобіт бризнула в усі боки вода, але плюскіт її потонув у навколишньому гулі.

Харкевич знову натиснув пальцем на кнопку ліхтарика і повів гострий промінець уздовж стіни, біля якої спали солдати.

Перед ним пропливали похилені на груди нерухомі обличчя. Нарешті промінець упав на лице лейтенанта Рудя і зупинився на ньому.

Рудь підскочив, сонно закліпав очима і крикнув, пересилуючи гуркіт води:

— Стій! Хто тут?

— Це я, Харкевич.

— Тьху!— Рудь осміхнувся і глянув йому в обличчя, ніби намагаючись переконатись, що це справді він.— А я, розумієш, злякався...

Потягнулися і звелися Богатирьов та Ковальчук, що спали поруч із лейтенантом. Вони прокинулися, коли Рудь різко підскочив.

— Ну, як ви тут? — крикнув Харкевич, але Рудь не почув.

— Що? — наставив вухо Харкевичу.

— Перегородили, прокляті? — крикнув той у самісіньке вухо лейтенантові, маючи на увазі німців і вказуючи на стіну, з якої стирчала труба.— Значить, по той бік затоплено?

— Під самісіньку стелю! — крикнув у відповідь Рудь.— Ми пробували заткнути, але...— Він знизав плечем і скривився від болю.

— Підіймай своїх хлопців, — запропонував Харкевич.— Треба щось робити.

— Підйом! — скомандував Рудь, але слів його ніхто не почув. Він підійшов до крайнього солдата і поторгав його за плече.

Ковальчук та Богатирьов почали будити інших. За хвилину бійці посхоплювались і, сонно потягаючись, оточили Харкевича і лейтенанта.

Опецькуватий санінструктор Бойко засвітив великого ліхтаря, і потерна сповнилася тьмяним світлом. Ліхтар був химерної форми, чотирикутний і високий, схожий на ті, що їх носять із собою залізничники біля шлагбаумів і на блокуванні стрілок. Харкевич узяв ліхтар за дротяну ручку і підняв над головою, намагаючись розгледіти, що робиться навколо. Він добре пам'ятав це місце, але стінка змінила його і зробила потерну схожою на якийсь понурий каземат. Харкевич підійшов до труби — наскільки дозволяв струмінь, що бив з неї, — очима зміряв її

діаметр, потім перейшов до стіни, біля якої плавали у воді дерев'яні колоди. Відпихаючи ногою одну по одній, вибрав підходящу, схожу на телеграфний стовп, і гукнув:

— Сокира є?

Лейтенант Рудь мовчки спостерігав.

— Сокиру! — крикнув, звертаючись до бійців.

Харкевич узяв із рук Богатирьова сокиру й віддав йому ліхтар. Схилившись над колодою, він сильним ударом увігнав у наскрізь промоклу деревину сталіне лезо. Потім витягнув за топорище на сухіше місце і скинув ши-нелю.

Тепер уже всі розуміли, що придумав Харкевич. Розумів це і Рудь, і його здивувало, чому він сам не додумався до цього раніше. Шкода. Неприємно. Рудь мовчав і тільки стежив за кожним рухом Харкевича.

Тим часом Олег Іванович попливав на долоні, мов тесляр, перед тим як братись тесати, і, високо підкидаючи сокиру, почав зрубувати кінець промоклої колоди, загострюючи її, як велетенський олівець. Стружки полетіли в усі кінці й закружляли під струменем, що вирував і затягав їх у воронку.

Колода була довга, за неї могло вхопитись кілька душ. Спочатку спробували просто заткнути трубу гострим кінцем, але вода виштовхнула затичку. Довелося діяти інакше, і Харкевич вирішив, що, коли ударити в трубу з розгону, то вдасться пересилити тиск води.

— Р-р-раз! — на весь голос скомандував Олег Іванович.

Бійці з розгону штовхнули колоду вперед, намагаючись влучити в жерло.

Але поцілити не пощастило. Затичка ударила гострим кінцем у стіну, і бійців обдало холодним струменем.

— Ще раз! — скомандував Харкевич удруге, і бійці повторили маневр, направляючи знову загострений стовп у трубу, як довжелезний снаряд у ствол гармати.

Так вони били й били вістрям у стіну, поки нарешті пощастило влучити в жерло. Удар напружених рук був такий сильний, що колода майже на третину ввійшла в трубу.

Настала мертва тиша. Почулося важке дихання заса-паних людей.

— Не відпускати! — крикнув Харкевич. В тиші, що раптом настала, коли вщухла вода, крик виявився оглушливим, і це всіх розвеселило.

Душ десять узяти іншу колоду й почали нею забивати затичку ще глибше. Вона посувалася повільно, видно, трималася в трубі міцно. Тільки в шпару, що лишилася між деревиною й трубою, тоненькою цівочкою ще була вода.

Харкевич був мокрий, як і всі. Він скинув піджак, викрутив його і розіслав на колодах. Потім надів суху шинель Штукаренка і витер носовиком обличчя і руки.

Рудь відстебнув флягу, що висіла на поясі, налив у залізний стаканчик трофейного рому і подав Харкевичу:

— Випий. Застудишся.

Харкевич мовчки перехилив стаканчик. Ром виявився поганий, але міцний, і його лукавий вогонь поплив по стомленому тілу, з незвички ударяючи в голову, як дерев'яний молоток.

14

Уночі за Дніпром точився бій, німецькі батареї били з садків на околицях міста. Соломія з Іваском пішли в підвал, Клавдія Харитонівна притулилася біля неї. Тільки Кузьма Іванович відмовився зійти вниз, не зважав на гуркіт, що стояв навкруги, і сидів, як і раніше, забившись у куток, наче все це його не обходило. Звісно, Любов Степанівна не могла його покинути — як не страшно було, а лишилася з ним.

Перед світанком усе стихло. Мабуть, німців вибили з лівого берега. Повз будинок ішли рештки німецьких частин — змучені та чорні солдати, яким пощастило врятуватись, ледь волочили ноги і мовчки брели з міста в холодний степ.

Лист лежав на столі. Любов Степанівна закінчила його похапцем, у перервах між стріляниною, коли штукатурка переставала сипатись зі стелі й починало здаватися, що небезпека минула.

О дванадцятій посланець не прийшов. Тепер уже було п'ять, надворі смеркло. Любов Степанівна не знаходила собі місця, йшла до столу, брала лист і знову клала на стіл. Вона розуміла, що, хоча й умовлено, чекати безглуздо — в місті таке коїлося, що чоловік той прийти не міг. І все-таки хвилювалася, не могла упоратись із своїм сум'яттям, весь час потай позирала на Кузьму Івановича, шукаючи в ньому співчуття. Але чоловік сидів у кутку, наче нетутешній: він нічого не помічав.

На сходах почулися кроки — Любов Степанівна пізнала: Мироненко. Карпо Сидорович увійшов, зняв масну шкіряну ушанку, мовчки присів біля дверей і розстебнув свою засмальцьовану ватянку.

— Треба тікати з міста, — глухо проказав. — Зранку почнеться примусова евакуація населення. Ешелони вже стоять на станції.

Бракувало тільки цього. Посланець прийде по листа, а двері на замку, дома нікого немає.

— Як то тікати? — скрикнула Любов Степанівна, і в колінах у неї раптом щось ослабло. Вона наосліп намацала стілець. — Куди тікати?

— Надійне місце є. Перепустки, щоб з дому піти, теж готові. — Мироненко витягнув з кишені невеличкий пакуночок, ретельно загорнутий у газету. — Ось: для вас обох і для моєї Соломії з Івасиком.

Любов Степанівна розгорнула газету й уважно подивилася на зеленкуваті папірці з чорними смугами впоперек, наче намагалася пересвідчитись, що перепустки справжні. На кожній круглій печатка зі свастикою та підпис коменданта... Зверху надруковано: дійсне протягом усієї доби...

Вона не запитала, яким чином Мироненко їх одержав, як ніколи не запитувала, де він діставав сірку. Ще з жовтня сорок першого, коли Клавдія Харитонівна попросила його полагодити на кухні кран у своїй квартирі біля греблі, а він відмовився лагодити і змусив негайно перебраться з того небезпечного місця в будинок, у якому вони жили тепер, — ще з того часу вона вважала його своїм рятівником і вірила беззастережно. Другого ж дня на станції стався вибух, і уламок величезної ферми провалив дах над їхньою квартирою, з якої вони ледь устигли вибратись. Що було б, якби вони не послушалися Мироненка?

І все-таки вона заперечила:

— Як же ми підемо?.. Я ж чекаю...

Мироненко знав, що вона має на увазі.

— А якщо не підете з дому, а вас поженуть силоміць? — запитав.

Любов Степанівна сиділа, вхопившись рукою за серце. Вона хотіла ще щось сказати, але сили не було.

— До ночі є ще час. Подумайте. — Мироненко підвівся. — А місце моє надійне. З перепустками я вас туди доведу.

Мироненко вийшов на площадку, з-за дверей почулося, як він обережно намацував у п'яті першу приступку.

Кузьма Іванович не озвався й тепер. Любов Степанівна теж мовчала. Хотіла запитати чоловіка, як бути, але боялася того, що він міг відповісти.

Вона навіть не почула, як увійшла Клавдія Харитонівна і поклала їй на плече руку.

— Ідіть з Мироненком. Іншого виходу немає. А за лист не турбуйтеся: якщо той чоловік прийде, я передам.

Тільки тепер Любов Степанівна подивилася на неї.

— То ви лишаєтесь?

— Я — інша справа. А ви йдіть.— І, звертаючись до Кузьми Івановича:— Я працюю у них, мене не зачеплять. А вам треба рятуватись.

Клавдія Харитонівна сказала це тихо, але в голосі її раптом учулася така певність, що Кузьма Іванович стрепенувся.

— Поженуть кудись тепер,— проказав, ніби міркуючи вголос,— а потім фронт прийде туди і знову поженуть...— Він підвівся і крикнув, наче волав до цілого світу:— Де ж ми кінець кінцем опинимось?!

Любов Степанівна довго мовчала, а слова чоловікові гули в голові, наче їх повторювала порожнеча, й лунали знову й знову, щоб краще запам'ятатися. Вона теж підвелася, повільно взяла зі столу листа й обняла Клавдію Харитонівну:

— Ось. Візьміть.

15

Уже була десята година, але день ще по-справжньому не настав. Він ніби й не поспішав настати, бо на нього нічого не чекало, крім нудного холодного дощика, що, падаючи, перетворювався на нетривку сніжну крупу. Над греблею клубочилися неспокійні свинцеві хмари,— їх швидко ніс на собі північний холодний вітер, і з бетонного каземату потерни здавалося, що вони вириваються просто з неї й крізь квадратний отвір вилітають, як дим.

Харкевич уже трошки спочив і зігрівся. Добре, що він здогадався скинути шинелю перед тим, як почали забивать оту чортову діру,— змок тільки піджак і трохи набрякли чоботи. Хромові вони та старенькі — тут потрібні не такі.

— У тебе є бінокль? — запитав Рудя.

— Є.

— Дай, будь ласка.

Рудь подав йому бінокль і здивовано осміхнувся:

— На небо хочеш глянути крізь діру?

— Піднімусь нагору, може, щось побачу.

— Не варто. З Хортиці можуть помітити.

— Ти так гадаєш?

— А тут нічого гадати. Надворі вже день.

Харкевич постояв у нерішучості з біноклем у руках, знову засунув його в шкіряний футляр і повернув лейтенантові.

— Може, стереотрубу висунути? — запропонував Рудь. — Сонця чортма, скло не блищатиме.

— Давай.

Рудь наказав прилаштувати стереотрубу на залізних гаках, по яких спускалися в потерну. Поставити її не було на що, дерев'яну триногу прикрутили дротом, а роги трошки висунулися, мов ріжки слимака.

Харкевич поліз угору по стіні й припав до окулярів. Він поставив обидві ноги на один гак, а лівою рукою тримався за другий, бо права мала бути вільною, щоб направляти стереотрубу.

Дощ нудно сіявся над землею і застилав усе навкруги. ріденькою млою. На окулярах сіріли цяточки крапель. Попереду темнів острів, там ніби все вимерло — жодної людини. Харкевич поступово повертав стереотрубу, повільно пливли в очах обриси пустельного острова. Потім з'явилося провалля — над ним безпорадно звисали рештки ферм залізничного мосту, який висадили ще під час відступу — давно. Роги труби посувалися все далі й далі, виникли контури правого берега, оповитого синюватим туманом. Пропливли під'їзні залізничні колії, нагромадження якихось камінних брил та уламків залізних конструкцій. Туман, створений віддаллю й дрібненьким дощем, стирав обриси речей, перетворюючи все в невиразні кучугури. Нарешті в окулярах виникла сіра стіна, і Харкевич упізнав приміщення турбінного залу.

Він раптом відчув, як млосно зайшлося серце. Не тому, що тіло було напружене, бо доводилось висіти в повітрі на одній руці, — ні, це було щось інше, і він розумів, що саме. З отим приміщенням, яке стояло майже зовсім ціле — принаймні здавалося цілим з такої відстані і в такому непроглядному мороку, — з цим сірим скляним приміщенням було у Харкевича пов'язано так

багато, що, поставши перед очима, воно змусило серце болісно стиснутися.

Позаду, внизу, стояв, задерши догори голову, Рудь, який міг би засвідчити все, що Олег Іванович тут колись пережив і скільки пізнав радісного й сумного. Але Харкевича схвилювало не те, що знав і про що міг подумати зараз і Рудь,— там, за скляною стіною цього чудового будинку, був інший будинок — зовсім малий, а в ньому квартира Клавдії Харитонівни, у якої лишилася Ксеня зі своїми батьками. Що з ними? Невже вони й зараз там, за оцим осіннім туманом, за пришишкою рікою, яка тільки й відділяє його від них?

В це важко було повірити. Важко навіть уявити. Яка довжина греблі? Яка в цьому місці ширина Дніпра? Скільки метрів розділяло їх? Він добре знав ширину ріки і довжину греблі, але зараз ніяк не міг пригадати, не міг про це подумати ніяк. Хвилювання потьмарило мозок, він мало не зірвався і ледве встиг перехопитися за інший гак заляккою рукою.

Треба негайно опанувати своїми почуттями. Краще припинити спостереження і спуститись униз. Але й цього робити не можна: Рудь, напевне, помітить, в якому він стані, чого доброго, почне розпитувати, і доведеться відповідать. А Харкевич не міг ні про що говорити. Ліва рука зовсім затерпла. Щоб висіти на стіні й далі, слід взятися правою, а лівій дати спочинок. Він спробував це зробити, взявся за гак правою, але мусив стояти боком до окулярів стереотруби. Довелося вивернути шию, щоб притулитись до них очима.

Тепер він висів зовсім незручно, але фізичне напруження відволікало думки від головного, і він міг спостерігати. Лівою, зовсім заляккою рукою повернув стереотрубу далі, й очі вп'ялися в напівзруйновану стіну аванкамери, що підступала впритул до греблі.

Більше нічого не можна було побачити — далі все задулила гребля, вигнута зсередини велетенською дугою. За її спиною таїлося все правобережне місто, наче вона свідомо відгороджувала його своїм камінним тілом від очей. Звідси можна було побачити греблю тільки до середини: в міру наближення до стереотруби вона набирала розмірів, яких не могли вмістити окуляри. Перед очима Харкевича виник тільки шмат сірої бетонної поверхні, збільшеної оптичними лінзами, наче мікроскопом.

Харкевича непокоїло, що він не може побачити тієї частини греблі, яка прилягала безпосередньо до місця, де він стояв. Адже саме звідси доведеться почати штурм її руїн та завалів. Дальній кінець виглядав не дуже зруйнованим. Там навіть зберігся великий перегін підкранового мосту, який, дуже можливо, і не охороняють, бо виходу на нього нема. Але ближче і аж до самої середини двадцятиметрові бики стирчали, як покришені зуби в яснах величезної тварини. Харкевич знав, що їх обійти не можна, доведеться перелазити через кожен окремо. Ні драбин, ні східців — будували їх не для того, щоб на них воювать.

Він одірвався від окулярів і почав спускатись.

— Ну, що там? — запитав Рудь, коли Харкевич зіскочив з останнього гака.

— А ти полізь подивись, — промимрив Харкевич не дуже ввічливо.

— Плече, розумієш... Не втримаюся... — Рудь образився, хоч Харкевич зовсім не думав його образити, він просто порадив йому подивитися самому, а що плече болить, навіть не знав.

— Важко нам буде — ось все, що я звідси побачив.

— А ти що, легкого чекав? — глянув на нього Рудь своїми каправими вічками.

Тільки тепер Харкевич зрозумів, що образив Рудя. Але вибачатись чи виправдуватись — цього він робити не міг, краще удати, що не почув ущипливого запитання.

— Як тут у вас із телефоном — подзвонити можна? — заговорив Харкевич про інше.

— Будь ласка, дзвони... — Рудь махнув рукою на телефонний апарат, що стояв на колодах, і на обличчі його промайнула жалісна гримаса — заболіло плече.

Харкевичу стало шкода Рудя, і він доторкнувся до його шинелі.

— Як ти гадаєш, не підслухає ніхто?

— Та ніби по цей бік Дніпра уже німців немає, — глузливо всміхнувся Рудь.

Харкевич теж кволо посміхнувся — звісно, хто може тут підслухувати!

Він пішов до телефону і попросив зв'язківця викликати комдива. За хвилину в трубці почувся голос Шумакова. Харкевич доповів про свої спостереження, але говорив, стоячи весь час обличчям до Рудя, наче розповідав про все, що бачив нагорі, саме йому.

Коли батько повернувся з імперіалістичної війни, Олега вже пішов сьомий рік. Хлопець побачив його з шаблею на боці та карабіном за плечима. І пробув батько вдома тільки два дні, а мати весь час плакала. Олег чув цей плач, розумів, що батько має знову їхати кудись, а мати просить його лишитись.

Але все-таки поїхав, і, як зрозумів Олег, знову ж таки на війну.

Повернувся він остаточно тільки в двадцятому. Тепер на його обличчі красувалися розкішні русяві вуса, а замість солдатської шинелі високий стан облягала блискуча шкіряна куртка. Карабіна не було, але шабля лишилась. Він повісив її на стіну над нікельованим ліжком, потім відійшов на кілька кроків, лагідно глянув і трошки розчулено звернувся до неї, наче вона могла зрозуміть:

— Що ж, будемо спочивати.

Увечері, сидючи при святковому столі разом із дорослими, Олег почув багато цікавого. Батько розповідав своїм старим друзям, з якими колись працював на електромеханічному, про те, як разом із Фрунзе брів по сиваській ропі, як на своєму коні вдерся в Джанкой та Сімферополь.

Розповідь була мальовнича; слухаючи, можна було ясно уявити і ті місця, і все, що відбувалося в тих краях, і навіть окремих людей, що воювали поруч із батьком.

Хлопець слухав з мовчазним захопленням і весь час побожно позирив на стіну, де висіла шабля в темних піхвах з позолоченими оздобами та шкіряною китицею біля ефеса. Це була батькова спільниця у походах, і хлопець задрив і йому, і їй.

Шабля стала приводом для безконечних спогадів, у які любив поринати сиваський воїн довгими зимовими вечорами, коли повертався з житлового відділу міськради, де тепер працював.

Такі вечори випадали не часто, бо Іван Іванович після роботи вчився на вечірньому робітфаці, а це вимагало від недавнього кавалериста не тільки великої наполегливості, а й відбирало весь вільний час.

Поступово та шабля перетворювалася для Івана Івановича з супутниці в походах на священну реліквію, про

яку згадували все рідше й рідше — головним чином тоді, коли мати прибирала в хаті й шаблю треба було зняти зі стіни, щоб протерти ганчіркою або здути пилок. Знімав її завжди сам Іван Іванович. На мить зупинявся серед хати, до половини витягав з піхов лезо, що вже покривалося жовтизною забуття, і, замислившись на хвилинку, з глухим брязкотом засував його назад, у піхви.

— Так, було діло! — зітхав, таємниче посміхався сам до себе й вішав знову шаблю на стіну.

Через кілька років Іван Іванович скінчив інститут і став інженером. Це був той самий інститут, який згодом закінчив і син.

Шлях майбутнього енергетика Олег обрав не без впливу Івана Івановича. Ще навчаючись у семирічці, він захопився майбутнім фахом свого батька і з цікавістю розглядав білі аркуші ватману, на яких Іван Іванович ночами креслив таємничі візерунки з допомогою лекала та рейсфедера.

Дивні взаємини встановилися між батьком та сином. Іван Іванович ніколи не звертався до нього, як до маленького, бо, правду кажучи, нерідко почував потребу в його допомозі. Олег не розбирався в батькових математичних викладах і всіх тонкощах студентських креслень, але він, наприклад, знав краще за батька правила правопису, які в семирічці викладали ґрунтовніше, ніж на робітфаці, й які юнацька голова взагалі краще засвоює, ніж міг засвоїти колишній кавалерист.

— Олег! — гукав батько, відриваючись від свого загального зошита. — Як пишеться слово «розбирати» — через «и» чи через «і»?

— Ну, ясно, через «и»! — відповідав хлопець із своєї кімнати і незмінно з'являвся на порозі, щоб пояснити — чому.

— Тьху, чорт! — добродушно лаявся Іван Іванович. — Звичайно.

У нього ніколи не виникало почуття незручності, що син знає те, чого не знає він. І хлопець теж звик до цих запитань і ніколи не кепкував з батька, хоча те, про що він запитував, у Олеговому класі знав кожен школяр.

Так виникла й утверджувалась атмосфера рівності між двома людьми різного віку, і вона перетворювала взаємини батька та сина на дружбу двох мужчин.

Коли Олег учився в інституті, Іван Іванович, власне, теж удруге проходив уже пройдений курс навчання. Він часто допомагав синові усвідомлювати книжкові істини з допомогою свого заводського досвіду, а іноді розбиратися й у самих книжках. Та щоразу Іван Іванович вражено відзначав, наскільки зросли вимоги до майбутнього інженера від недавнього часу, коли студентом був він сам, як розширилось коло уявлень про речі, що їх він теж вивчав, але в значно вужчому обсязі. Мимоволі доводилося знову зазирати в підручники й опановувати тему з такою глибиною, якої в інституті вимагали тепер. Так він учився вдруге і почував, що ця наука його робить дужчим. Та ніколи його самолюбство не страждало від того, що приводом для перенавчання знову став його син, який начебто вчився тепер у батька.

В тисяча дев'ятсот тридцять шостому році Олегові стукнуло двадцять п'ять. Ця визначна подія в його житті сталася саме тоді, коли він захищав свій диплом і готувався почати самостійне життя молодого інженера-енергетика.

Олег подзвонив батькові:

— Тату, знаєш, куди мене призначили? На Дніпрельстан!

Іван Іванович розчулився. Повертаючись з роботи, він купив півлітра горілки. Увійшов до їдальні й поставив пляшку на стіл.

— Вип'ємо, сину! Нагода підходяща.

— Та ви ж уп'єтеся! — сплеснула руками мати. Але у вигуку Ольги Петрівни чулося більше потаємної радості, ніж занепокоєння.

— На двох інженерів одна пляшка! Ти, синку, як гадаєш, уп'ємось?

— Не страшно: полягаємо спати,— зрадів і Олег. Це був перший випадок, коли батько йому таке пропонував.

Вони випили по чарці й закусили домашньою ковбасою. Потім Ольга Петрівна внесла з кухні дві тарілки борщу. Вона радісно метушилася, але сама обідати не сідала. Їй ясно було, що двоє дорослих мужчин хочуть погомоніти про свої справи, й вона вдавала, що має свою роботу, і лишала їх на самоті. Причайвшись на кухні, вона не раз утерла сльозу своїм ситцевим фартухом, та коли заходила до їдальні, очі були сухі, а уста лагідно й багатозначно всміхалися.

— Заздрю я тобі, хлопче! — мовив Іван Іванович після другої чарки.— Заздрю й одверто це визнаю.

— Заздриш? — здивувався Олег.— А чому?

— Ну, як же! Їдеш працювати на Дніпрельстан — у храм сучасної енергетики.

— У храмі бувають і попи, і служки,— лукаво подивився на нього син.

— О, чого схотів! Попрацюєш служкою, може, й у попи вийдеш,— засміявся Іван Іванович, та раптом обличчя його зробилося серйозним.— Я б у таке місце і підлогу замітати пішов. Там люди причащаються не тільки до вершин сучасної енергетики, а й взагалі до вершин сучасності.

— Розумію.

І враз батько голосно засміявся:

— Попи й служки... І звідки в тебе цей божественний лексикон?! — Іван Іванович ляснув сина по плечу своєю важкою рукою.

— Ти перший сказав — храм, а де храм, там і служба! — засміявся й Олег. Друга чарка йому вдарила в голову і стриманий язик швидко розв'язувався і виходив з-під контролю.

— То правда: казав,— змушений був визнати Іван Іванович.— Я мав на увазі Храм з великої літери. Ну, та я гадаю, ти зрозумів.

Вони випили по третій. Іван Іванович мовчки підвівся, пішов до стіни, зняв шаблю і простягнув синові.

— Подарувать?

— Що ти! — обняв його Олег за плечі.— Що я з нею робитиму на Дніпрельстані? — Він розумів, що у батьковій душі поворухнулося щось дуже потаємне й глибоке; узяв з батькових рук шаблю, повісив на місце і тихо мовив: — Вона твоя.

В цю мить увійшла Ольга Петрівна і внесла котлети і смажену картоплю. Це виручило обох, бо хвилинна розчуленість старого кавалериста вже й самому видалася недоречною. Він навіть засоромився і з перебільшеною веселістю накинувся на дружину:

— А ти, Ольго, не саботуй. Син — інженер, за це випити треба.

Олег налив матері, а потім батькові та собі. Ольга Петрівна підняла чарку, глянула на сина; очі повнилися слізьми. Вона швидко поставила чарку на стіл і, ридючи, вибігла у кухню.

Чоловіки кинулися навздогін. Вони розуміли, що нічого не сталося, що мати просто не витримала того, що її радувало й смутило водночас.

Ранком Олег поїхав з Харкова на Дніпрельстан разом зі своїм інститутським товаришем і другом Петєю Славчуком, який теж дістав туди призначення і мав працювати разом з Олегом.

17

Петра Славчука та Олега Харкевича і інституті називали Пат і Паташон, бо Олег був мало не на цілу голову вищий за свого друга, який, у свою чергу, виглядав поруч із худорлявим Харкевичем мало не товстуном. Він одрізнявся від мовчазного та зосередженого Олега і своєю веселою та компанійською вдачею і жартівливо визначав їхню дружбу як «діалектичну єдність протилежностей двох сучасних істот».

— Ми, енергетики, знаємо, що таке плюсовий і мінусовий струми! — говорив завжди з цього приводу. — Один без одного — ніщо. Сила — в контакт!

— Хто ж із нас плюсовий? — доскіпувався завжди Олег.

— У змінному струмі полюси, як відомо, чергуються, — виходив із становища Петро.

— Ну, хіба що так... — Олег знав, що його друг вийде з будь-якого становища.

Разом із ними, тільки на іншому факультеті, вчилися сестри Ольховські — близнята, яких важко було розрізнити. Петрові подобалася Майка, яку вважали молодшою. Чомусь до душі йому припала саме вона, хоча обидві були зовсім однакові. Веселі щебетухи й жартівниці, вони любили користуватися зі своєї надзвичайної подібності й нерідко потішалися над залицяльниками, виходячи на побачення одна замість одної.

Петро вирішив, що вони перестануть дурити його, якщо й у старшої буде свій хлопець. Він почав умовляти Олега, щоб той зацікавився другою сестрою — Валерією. Та Олег не мав бажання в такій справі виручати. Тепер уже він жартував:

— Вони настільки подібні, що в них мають бути й однакові смаки. А ми з тобою різні: ти дядько-пуд, а я дядько-сажень.

Та виявилось, що однакові смаки бувають не тільки у близнят. Минуло кілька місяців, як вони прибули на Дніпрельстан і обидва потай закохалися в Ксеню Стороженко, дочку київського професора, що скінчила планово-економічний інститут і тепер працювала в плановому відділі управління Дніпрогесу.

Ксеня була тоненька, з білявою косою. Коли йшла вулицею, обличчя її трохи гордовито дивилося вгору: наче коса переважає. Та насправді Ксеня зарозумілою не була, а просто трималася трошки насторожено й уникала випадкових знайомств, бо мати завжди її лякала тими випадковими зустрічами, яких, мовляв, дівчина повинна остерігатись, особливо коли живе в чужому місті, далеко від рідної сім'ї.

Ксенина мати — Любов Степанівна — завжди мріяла залишити дочку після закінчення навчання в Києві. Вона не належала до міщанських квочок, що гріють під своїми теплими крилами власні курчата навіть після того, як ті висидять уже й своїх курчат. Але їй здавалося, що дівчина має особливе право на материнську ласку, і не хотіла відбирати її у Ксені, відсилаючи в інше місце, до чужих людей.

Професор Стороженко міг легко це влаштувати. Але відмовився від будь-якого втручання, коли роздавали призначення на роботу, і Ксеня дістала путівку на Дніпрельстан. Він так повівся не тому, що хотів виглядати безстороннім або намагався уникнути можливих обвинувачень. Ні, просто дотримувався власних поглядів на те, що корисно для молодого людини, а що шкідливо, і вважав за краще, коли Ксеня поїде з дому і сама влаштує своє життя.

— Птахи вилітають з гнізда: це закон природи,— говорив він завжди своїй дружині.

— Все це гучні слова,— гнівалася Любов Степанівна.— Лихо в тому, що ти прочитав за життя надто багато романів!

— Читати — мій фах,— весело виправдувався він.— Та й романи часом трапляються не такі вже й безглузді.

— Ах, облиш. Ідеться про твою єдину дочку!

— Іменно. Через те й наполягаю.

Любов Степанівна знала, що чоловік свого доб'ється, і, воюючи з ним, потай підготовляла плацдарм для відступу — все частіше й частіше починала з дочкою

розмови про те, як мусить поводитись дівчина серед чужих людей.

Ксеня не була маминою донечкою. Але мамині застереження теж не пропали даром, і, навіть не думаючи про них, вона все-таки була обережною і не заводила випадкових знайомств. Проте з молодими інженерами вона познайомилася цілком випадково.

Того дня видавали зарплатню, і молоді інженери прийшли до загальної бухгалтерії, де містилася каса. В черзі стояло багато людей, і вони стали слідом за дівчиною з білявою косою. Коли вона підійшла до віконця і повела пальцем по відомості, шукаючи себе, Славчук перегнувся через її плече і прочитав прізвище.

— А скільки одержує у нас інженер Стороженко? — запитав Славчук Харкевича. — Здається, півтори тисячі?

Він лукаво підморгнув Олегові. Ніякого інженера Стороженка він не знав і все це вигадав тут-таки ж.

Ксеня озирнулася, коли почула своє прізвище. Зрозуміла, що з нею заграють, знову повернула обличчя до віконця й розписалася у відомості.

— Це не ваш чоловік? — звернувся Славчук уже просто до неї.

Ксеня не відповіла. Взяла з рук касира те, що їй належало, й відійшла від каси.

Тепер була черга Славчука, але він спритно пропустив наперед Харкевича, а сам опинився біля Ксені.

— Добре, коли і чоловік, і жінка працюють! — удавано зітхнув, ніби не звертався ні до кого. — Він півтори одержує та вона тисячу з хвостом...

Ксеня всміхнулася:

— А ваша дружина одержує менше?

— Моя — молодчина: щодня приносить п'ятсот!

Він при цьому так смішно пхикнув і повів очима, що Ксеня мимоволі засміялася вголос і пішла до дверей.

Тепер уже і Харкевич одержав зарплатню і до каси мав підійти Славчук. Та натомість він швидко взяв під руку свого товариша і пішов слідом за Ксенею. Гроші він міг одержати й пізніше, а слушного випадку втрачати не хотів.

Вони наздогнали її в кінці коридора. Спускаючись позади неї по широких сходах, Славчук уже серйозно сказав:

— Жарти жартами, а коли ми сьогодні разом посміялися, то давайте разом сміятись і далі!

Ксеня не перечила, хоча це знайомство було таким, від котрих її настійно застерігала Любов Степанівна. Проте так тільки здавалося, бо серед сотень можливих знайомств воно виявилось саме тим, якого ніяк не мінеш, бо посилає його, як мовиться, доля.

І там, біля каси, і, тут, на сходах управління, Харкевич увесь час ніяково всміхався й непомітно смикав товариша за рукав. Дівчина подобалась і йому, він був не від того, щоб познайомитися з нею навіть з допомогою жартівливих засобів свого товариша, але сам при тому почував себе незручно і весь час червонів. Сміливість Славчука і лякала, і викликала заздрість, бо сам він так просто з незнайомою дівчиною нізачо заговорити б не зумів. Особливо з такою, як Ксеня,— вона видавалася холодною, як мармур, і неприступною, як скеля. Та, отже, Петро зважився, і дівчина всміхнулася, і це вказувало, що Славчук знає людей краще за нього.

— Як це тобі вдається? — захоплено допитувався він, коли Ксеня зникла за дверима планового відділу, лукаво помахавши їм рукою на прощання.

— Що саме?

— Ну, підходиш... знайомишся... жартуєш... І нічого!

— А ти чекав, що вона мені приварить ляпаса, чи як?

— Ну, не ляпаса, а все-таки...

— А коли б вона заговорила з тобою, ти їй приварив би?

— Я?! — здивувався Харкевич.

— Чому ж дивуєшся, що вона не зробила цього?

— Не вона мене вражає, а ти.

— От і не будь дикуном і бери приклад з мене.

Все це нічого не пояснювало. Та коли вони зустрілись увечері, як домовилися, біля літнього кінотеатру, Харкевич уже тримався з Ксенею сміливіше і не смикав Славчука за рукав.

Ксеня й справді була не така, якою здавалася. Можна було подумати, що два молодих інженери, котрих вона вперше сьогодні зустріла, її старі знайомі. Молодість взагалі швидко розкривається перед іншою молодістю, як розкривається квітка, коли відчуває, що її пригрів сонячний промінець. А Ксеня довго трималася відлюдно, потаємно чекала такої зустрічі, і досить було їй відчути щире ставлення і товариську приязнь, щоб вона відповіла на неї такою самою ширістю щодо своїх нових товаришів.

Вони зустрічалися втрюх майже протягом усього літа. Вечорами не хотілося сидіти в приміщенні, після довгого задушливого дня кортіло мершій на повітря. Йшли на греблю, зупинялися біля залізних поручнів пішохідного моста і дивилися вниз. Довкола стояв гуркіт оскаженілої води, важкі струмені повільно сповзали з гребінки і, як гірський обвал, розбивалися об скелі, перетворюючись у кришталевий пил. І цей пил висів у повітрі і, підсвічений сильними прожекторами, сяяв і світився уже й сам, створюючи величну картину, від якої не можна було відірватись.

Тут німів навіть Славчук, який завжди розважав і вносив у їхні стосунки якусь особливу безпосередність. Вони стояли мовчки не тільки через те, що гуркіт води заважав розмовляти, а й тому, що розмовляти не хотілося.

Потім утрюх повертались на правий берег, сідали на лавочці в сквері біля будинку управління. Тут уже Славчук давав собі волю й починав щось розповідати. Він мав завжди напихваті кілька веселих анекдотів, мав невичерпний запас усяких цікавих історій — де він їх наслухався і як запам'ятав?

В один з таких вечорів Ксеня оголосила:

— Олег, а я знаю, що ви пишете вірші!

Кров бурхнула йому в обличчя, і Харкевич густо почервонів. Про те, що він потай пописує, знав тільки Славчук, і Ксеня могла довідатись лише від нього.

— Прочитайте що-небудь,— попросила Ксеня і, кумедно відкопиливши повні губи, жартівливо додала: — Все-таки я донька професора літератури, можу зрозуміти! — В її грайливій усмішці було стільки щирості, що Харкевич розгубився ще дужче.

— Я не пам'ятаю своїх віршів,— мовив безпорадно.

— Зараз я прочитаю,— заявив Славчук.— Один вірш я знаю напам'ять.

— Чудово! — зраділа Ксеня й поспішила заспокоїти Харкевича: — А ви не гнівайтесь. Адже ми товариші?

Вони сіли на лавочку, і Славчук прочитав:

Щасливий той, хто друга має,—
той, хто, як ширий побратим,
все, що в тривозі серце крає,
розкрити може перед ким.

Коли ж нема кому звиртати
свої стремління молоді,

Якось увечері вона запропонувала втрьох прогулятися за місто. Біля околиці починався степ. У небі висіли хмари-оболоки, паленіючи в призахідному сонці.

Збучавілий степ маревів, поволі сповнювався синіми сутінками, готовий зашухрухнути на ніч. Утрьох вони повільно простували шляхом, все більше віддаляючись від міста. Славчук, як завжди, їх веселив, та мова весь час завертала на серйозне. Ксеня розпитувала Олега про Харків, він охоче розповідав. Іноді вони довго німували, суголосні з тишею і теплом липневого вечора.

Ніч опосіла степ зовсім непомітно. На обрії з'явився і судомно заплигав яскравий вогник — може, то пастухи розвели ватру, а може, й загорілася скирта торішньої соломи або необмолочений сіжіжок.

Раптом на тлі далекого вогню з'явився темний обрис — біля самого шляху стояло щось невисоке, наче живе. Ксеня підбігла і радісно скрикнула:

— Тополька!

За мить вони вже всі трое стояли довкола молодого деревця, що невідомо звідки забрело в запорізькі степи і самотньо вкорінилося в полі.

— Давайте пересадимо її поближже до нас! — запропонувала Ксеня.

— Серед літа не прийметься, — зауважив Славчук.

— А ми з землею перенесем, з усім кубахом. — Відблиски далекого вогню тьмяно освітлювали її обличчя, і Харкевич бачив, як воно сяяло щирим захопленням.

— Давай спробуємо, — погодився Олег.

У неділю вони прийшли з лопатами і обережно обкопали деревце. Потім поклали на візок, якого притягли у степ із собою. Біля будинку Клавдії Харитонівни вже була заздалегідь викопана яма, і тополька оселилася в ній. Обличчя Ксені паленіло, очі сяяли. Нагорнувши довкола стовбурця охайну дучку, вона випросталася, змахнула смаглою рукою піт з порожевілого чола, помовчала і сказала:

— Бачите, нас трое, а тополька одна. Не будемо ніколи вимагати, щоб вона належала комусь із нас окремо.

Це було сказано без притиску, наче Ксеня зовсім і не вклалада особливого змісту в свої слова. І разом з тим у них щось було значуще й тривожне. І Славчук, і Харкевич глянули на неї водночас, і вона обом їм здалася навдивовижу схожою на деревце, поруч з яким стояла. Ксеня ледь помітно всміхалась і дивилася вели-

кими блакитними очима на своїх товаришів, і погляд її запитував: «Чи ви мене зрозуміли?»

Вони розуміли. Розуміли, але не могли й не хотіли погодитись. Ксеня була у них одна, як тополька, й їм раптом стало ясно, що далі вона не може належати обом, як оте деревце, і що більше ніхто з них не має сил носитися зі своєю любов'ю поодиноці.

Увечері, повернувшись додому, Славчук зважився поговорити з Олегом відверто.

— Треба нам дещо з'ясувати,— ніби знічев'я проказав він, роздягаючись біля свого ліжка.— Я гадаю — пора.

— Хай вирішить вона,— тихо мовив Харкевич.

Славчук на мить застиг; це було сказано людиною, яка розуміє, про що йдеться, і не сумнівається в тому, як саме вирішить *вона*.

Харкевич загасив світло й ліг. Він знав, що Славчук все ще сидить на ліжку. Потім Петро повільно роздягнувся і ліг теж. У тиші почулося його рівне дихання. Здавалось, обидва поснули, але вони майже до ранку дивилися в п'тьму розкритими очима: сну не було.

18

Несподівана зустріч із Сергієм Рудем оживила в пам'яті Олега Івановича тяжкий випадок з його життя. Зв'язані з цим події і непринадна роль, що її в них відіграв Сергій Рудь, спричинилися в свій час до болючого зламу в душі Харкевича, і, хоча він не вважав себе злопам'ятним чи зловивим, легше було б забути про саме існування Рудя, ніж простити йому.

Це сталося через рік після того, як Олег Іванович почав працювати на пульті управління Дніпрогесу. Він уже вріс у нове середовище тутешніх людей, пустив міцні корінці в життєвий ґрунт, на якому швидко мужнів і ставав самостійною людиною.

Він ще жив в одній кімнаті з Петром Славчуком. Незважаючи на те, що між ними постала Ксеня, взаємини їхні не змінилися; просто більше ніколи не починали розмови на небезпечну тему — Петро з почуття власної гідності, а Олег через те, що боявся принизити його гідність і зачепити й без того ображене почуття. Щоправда, видимих причин для образи не було — зовні Ксеня ставилась до обох однаково й не збиралась когось обирати.

Того дня о восьмій мали відбутися комсомольські збори. Славчук працював на другій зміні, і Харкевич пішов на збори сам. По дорозі він зупинився біля будинку, де жила Ксеня, і, не заходячи, з вулиці гукнув. За мить вона визирнула з розчиненого вікна другого поверху.

— Зараз вийду, почекай.

Олег посидів на лавочці у сквері проти Ксениних вікон. Довкола уже западали сутінки, перші зорі відбилися у спокійній дніпровій воді. На душі теж було спокійно і тихо, як і в усьому, що його оточувало. Він думав про щедалеку відпустку, куди краще поїхати,— до мами у Харків чи до моря в Крим? А може, лишитися тут і щодня ходити на пляж у товаристві Славчука і Ксені?

Незабаром із під'їзду вибігла Ксеня — струнка, гарна. Їй дуже личило легке блакитне плаття, на якому навіть у вечірньому присмерку ясно вирізнялася важка коса.

Ксеня взяла його під руку, і вони швидко пішли на лівий берег. На греблі, як завжди, зупинилися й подивились униз. Уже наближалася осінь, води у Дніпрі ставало дедалі більше — вона з глухим гулом перепадала через підняті щити, валилася з величезної висоти вниз і розбивалася об скелі.

Малий зал клубу інженерно-технічних працівників гудів, наче вулик. Двох вільних місць знайти поруч не пощастило, і Харкевичу та Ксені довелося притулитись у протилежних кінцях. Кілька разів вони махнули рукою одне одному, а Ксеня навіть щось крикнула йому, але гамір стояв такий, що Харкевич нічого не почув.

Через кілька хвилин сталася подія, що наклала слід на все його подальше життя, подія, якої він не міг ні передбачити, ні попередити.

Секретар кушового комітету комсомолу Ананій Гаврилюк відкрив збори. Він мав би запропонувати присутнім назвати кандидатури для обрання президії, але замість того несподівано виголосив:

— Товариші, не дивуйтеся, я вам зараз прочитаю вірш.

Зал весело зашумів, але відразу зацікавлено вшух.

Харкевич почув перші рядки, і все в ньому похололо. Це був його вірш «Друг», якого не знав ніхто, крім Славчука та Ксені. Він почував, як щось обривається в ньому і падає, потім знову піднімається під самісіньке горло, немов намагаючись заткнути його. Він ще не розумів, для чого читають його вірш і що це взагалі означає, але те, що вірш читають прилюдно, хоча сам він ніколи не

наважився б цього зробити, бо не вважав свої вірші гідними прилюдного виконання, читають, не спитавши його дозволу, якого б він нізачо в світі не дав,— все це його приголомшило настільки, що він онімів і зіщулився.

Коли читання скінчилося, зал знову загув і розляглися хоч і не дуже гучні, але дружні оплески. Мабуть, вони були б гучнішими і ще більш одностайними, коли б учасники зборів прослухали вірш під час концерту чи за якихось інших умов. Зараз ніхто не розумів, до чого тут вірш взагалі, коли навіть не обрано президії зборів і не оголошено питань, які мають розглядатись. Дещо спантелечені слухачі озиралися один на одного і нерішуче аплодували.

Гаврилюк підняв руку і досить весело запитав:

— А знаєте, для чого я вам прочитав цей вірш? Для того, щоб ви знали, що серед нас є поет, до того ж досить своєрідний.

— Хто? Хто? — почувлися вигуки.

— А я й сам не знаю,— розвів руками.— Головне, що поет є, і, як не дивно, в нашому колективі. Правда, на шпальтах радянської преси ми його не зустрічаємо, бо там друкують твори про героїв п'ятирічки,— додав Гаврилюк в'їдливо.

— Хіба про дружбу не можна писати? — запитав хтось із залу.

— Яка ж тут дружба? Тут мудрування, до того ж досить сумнівне.

Тепер Харкевичу ясно було все. Не розумів лише одного — як потрапив його вірш до рук секретаря комітету. Глянув туди, де сиділа Ксеня,— вона дивилася на нього широко розкритими очима, повними жаху, і схопилася руками за голову, наче боялася, що хтось її вдавить.

Олег не знав, що й подумати. Невже це зробила вона?! І чого вона злякалася — власного вчинку чи наслідків? Це було дивно і страшно водночас, бо у вірші нічого поганого не говорилося, і разом з тим у всіх на очах його перетворювали в причину для звинувачень... Може, вірш потрапив до комітету від Славчука? Але ж делікатний і щирий друг не міг цього зробити — особливо тепер, коли між ними постала Ксеня!

— Хто автор? — запитав чубатий хлопець, що сидів неподалік від Харкевича. Хлопець чомусь дуже хвилювався, наче автором був сам.

— Я ж сказав: цього я ще не знаю,— відповів Ананій Гаврилюк. Обличчя його було зосереджене. В своєму юнгштурмівському костюмі, хоч і без портупей, що вже виходила з моди, він схожий був на справжнього командира армії, котра заповнила зал.— Але зараз ми довідаємось — тут має бути прихильниця і популяризаторка цього вірша.— Він повів очима по рядах, шукаючи когось.— Щось я не бачу Ксені Стороженко...

Ксеня підвелася:

— Я тут.

— То, може, ти відповіси на запитання — хто автор?

— Я прочитала цей вірш своїм співробітникам зовсім не для того... — нерішуче почала Ксеня. Обличчя їй паленіло.

Харкевич підвівся:

— Вірш написав я.

В залі запала тривожна тиша.

— Сідай, товаришко Стороженко, з тобою ми поговоримо пізніше,— сказав Гаврилюк.— Може, ти поясниш нам,— звернувся він до Харкевича,— що ти хотів сказати цим віршем?

— Не знаю, як пояснити: вірші важко пояснювати,— спокійно відповів Олег.— Я хотів сказати, що дружба — це взаємозбагачення, без неї життя бліде і неповне.

— Цікаво,— посміхнувся Гаврилюк.— А я собі бойову дружбу комсомольців уявляв зовсім інакше.

Харкевич розгнівався:

— То напиши інший вірш, розкажи про свої уявлення.

Зал зареготав. Гаврилюк знітився й не зразу опанував себе. Коли зал замовк, він підвів руку і невдоволено зауважив:

— Хворобливо ти ставишся до критики, товаришу Харкевич. А комсомолец повинен прислухатись, коли в ній навіть на п'ять відсотків раціонального зерна.

— «П'ять відсотків...» — промимрив Харкевич.— Малувато. Це що ж — з поганої вівці хоч вовни жменя? — посміхнувся він.

— Хто це погана вівця? — злякано запитав Гаврилюк.— Кого маєш на увазі?

— Того, хто насмілюється критикувати, маючи в запасі лише п'ять процентів правди,— обурився Олег.— Виходить, решта — дев'яносто п'ять відсотків — брехня?

Над залом нависла гнітюча тиша. Гаврилюк теж мовчав.

— Ну, гаразд, поговоримо на бюро,— сказав він тихо.— І про твій вірш, і про твоє ставлення до критики.

Харкевич сів. Гаразд, поговоримо. І про вірш, і про процентні норми критичної істини теж.

Гаврилюк уже збирався перейти до обрання президії зборів, коли раптом слова попросив Сергій Рудь. На думку Гаврилюка, зараз це, власне, було ні до чого. Бюро обговорить, тоді інша річ. Але питання йому здавалося таким, що він не наважився відмовити Рудю. Чого доброго, витлумачить це по-своєму, краще приводу не давати.

Те, що сказав Рудь, було дивовижне. Зміст вірша, на його думку, полягав зовсім не в тому, в чому його вбачав Гаврилюк. У Харкевича, мовляв, є щось таке, чого він не має кому звірити. Отже, існує таємниця, і він її береже від усіх. Що то за таємниця, якої не можна довірити нам усім — комсомольцям? Хто йому доручив її ховати від нас?

Невеликий на зріст, з вилицюватим обличчям та гострими капправими вічками, Рудь впевнено тримався на трибуні, умів спритно жонглювати гучними словами, але знав і потаємну стежку до людських сердець. Він говорив про небезпеку втрати пильності, про те, що треба поводитись нещадно з людьми, котрі зазіхають на наші ідеї. Те, що вірш не надрукований, він теж витлумачив як намагання автора приховати свої справжні думки.

Та вірш виявився для Рудя лише заспівом, а пісня була попереду. Чи пам'ятає Харкевич свої розмови про те, що «всі турбіни працюють безперебійно, а десята чомусь барахлить»? Адже саме ця турбіна виготовлена на радянському заводі! Що хотів цим сказати Харкевич — закордонні, мовляв виготовлені як годиться, а вітчизняна — барахло? Нічого не скажеш, патріотично! Рудь підкреслив, що між намаганням приховати свої потаємні думки у вірші й зневажливим ставленням до вітчизняної індустрії існує безпосередній зв'язок. І через це запропонував не чекати, поки бюро розгляне питання, а виключити Харкевича з комсомолу негайно.

Це було не просто несправедливо; вражала невідповідність між тим, що Харкевич мав на увазі, і значенням, яке Рудь надав його словам. Десята турбіна справді деякий час працювала з перебоями, і якось на нараді у головного інженера він висловив своє невдоволення з

цього приводу. Та хіба воно було не діловим і не мало під собою підстав? Але узагальнювати його невдоволення і вбачати в ньому намагання протиставити іноземне виробництво вітчизняному!..

А тим часом промова Рудя справила несподіване враження і повернула весь напрям зборів. І Харкевич на власні очі бачив, як ті, хто аплодував, прослухавши вірш, піднімали руки, щоб автора виключити з комсомолу. І страшно було не те, що його несправедливо виключали,— оце раптове перевтілення здавалось йому ще страшнішим.

Коли голосування закінчилось, Харкевич підвівся і вийшов. З хвилину постояв біля входу, потім повільно пішов вулицею. Він згадував свої міркування, що їх висловив колись у головного інженера, згадував свій вірш... І страшила неможливість самої логіки того, що сталося. «Я собі уявляю дружбу інакше»... Таким чином, всяке інше уявлення — хибне. Чому? Тільки тому, що ти секретар? А коли б я був секретарем, мое уявлення було б правдиве? І тоді я виключив би з комсомолу тебе? Думки плутались, у тому, що сталося, важко було знайти якусь послідовність... До чого ж може довести така логіка, якщо вона схоче вичерпати своє безглуздя до кінця?!

Позаду сяйнуло яскраве світло, і Харкевич озирнувся. Хряпнули величезні дубові двері клубу, і на сходах з'явилася Ксеня, Олег одразу пізнав. Дівчина вдивлялася в п'ятому, кидалась то праворуч, то ліворуч. Харкевич пришик біля дерева.

Ксеня постояла в нерішучості, збігла вниз і кинулася за ріг. Почулися її швидкі кроки — побігла.

Куди вона поспішала? Від чого втекла? Чи назвала б його ім'я, коли б сам не підвівся й не сказав, що він автор? Олег ставив собі запитання, на які не міг відповісти. І враз усвідомив, що не сміє сумніватися в Ксені. Адже він її любить, і страшно не те, що вона чомусь вчинила, а те, що вчинок раптом постав між ними, що зараз, коли йому важко, поруч її нема...

Він повільно пішов далі, розчавлений своєю самотою. Вперше в житті наліг йому на душу тяжкий гніт розпачливої безвиході. На бюро він доведе свою правоту, це так, він нікому не дозволить перетлумачувати свої думки, спотворювати їх негідними здогадками й підозрою в тому, в чому не завинив. Але Славчук... Ксеня... Друзі,

з якими він зрісся, як здавалося, назавжди! Щось по-стало між Олегом та ними. Що саме? Зараз він цього збагнути не міг.

Славчук уже давно повернувся зі зміни й міцно спав, коли Олег увійшов до кімнати. Не роздягаючись, він ліг на своє ліжко, вкрився з головою й одразу ж заснув. Наче весь вечір тягав лантухи і, стомлений украй, звалився в прірву ночі.

19

Харкевич прокинувся і побачив, що Славчук, уже одягнений, стоїть біля люстра і поправляє комірць своєї блакитної сорочки, збираючись іти. Він ізсунув ковдру, щоб теж підвестись, але помітив, що лежить у ліжку, одягнений, і зразу згадав усе.

Звісно, Славчук ще нічого не знає. Зараз вийде на вулицю, і хто-небудь йому розповість. І добре, що не доводиться розповідати самому, пояснювати, як усе сталося, і знову переживати вчорашній жах.

Олег заплющив очі й удав, що спить: так краще.

Як тільки Славчук вийшов, схопився з ліжка: раптове збудження опанувало ним. Зараз він побіжить до райкому, знайде Гаврилюка і викладе все, що у нього на серці. Хай негайно ж збирає бюро.

Олег схопив рушник і побіг умиватись. І враз пригадав, що неділя, отже — нічого не вдієш, в райкомі нікого нема.

Розчарований, він повернувся в кімнату, збудження вивітрилось, натомість опосіло почуття безпорадної пригніченості, й Олег опустився на застелене ліжко, не знаючи, що робити.

Мабуть, він довго просидів, бо коли в двері постукали, відчув, що ноги задерев'яніли й їх важко поворухнути. В двері постукали вдруге. Він ще не встиг відповісти, коли двері прочинилися.

На порозі стояла Ксеня.

Поява її не здивувала Олега — приголомшила. Не тому, що це було неймовірно, — навпаки, він увесь час чекав, увесь час внутрішньо прислухався і потай вірив, що кінець кінцем прочиняться двері й він побачить її. Тільки не думав, що це станеться о восьмій ранку, коли ще і Славчук міг бути вдома. Адже то лише випадок, що Петро так рано пішов!

Чи, може, Ксеня хотіла порозумітися саме при Славчукові? Олег дивився на неї й не міг цього вгадати ні по її зосередженому обличчю, ні по рішучості, з якою вона увійшла, не дочекавшись, поки хтось відповідь на її стук.

Харкевич все ще сидів з рушником в одній руці та тюбиком зубної пасти в другій. Сидів, наче тепер уже затерпли не лише ноги — весь він заціпенів і не міг дихнути.

Ксеня одну мить стояла, потім повільно причинила двері. Підійшла ближче і, навіть не привітавшись, тихо запитала:

— Олег, ти дуже ненавидиш мене?

Тільки тепер він підвівся й безпорадно зашепотів:

— Що ти... що ти...

— Не треба ненавидіти мене, я не хотіла тобі заподіяти зла.

В це Олег вірив. Вірив із самого початку. І він почував себе щасливим, що вона прийшла. Отже, не сам. Вчорашній розпач — дурниця. Він вірив, що прийде. І вона прийшла.

— Я й не думав, що ти хотіла заподіяти зло. Та ніякого зла ти й не вчинила.

— Вчинила, Олег. Не втішай себе.— Ксеня проказала це мало не пошепки, але чути було, як голос її затремтів.

І враз вона рвучко кинулася до Олега, обійняла обома руками і припала всім тілом. Він відчув, як плечі її затремтіли від плачу, що його вона намагалася затамувати.

— Ну, що ти, що ти...— Він хотів сказати «люба», але стримався. Тільки пестив її біляву голову, зворушений і розгублений вкрай.

Нарешті вона заспокоїлася й подивилася на нього. Великі блакитні очі ще були повні сліз. Але голос уже не тремтів, наче вона хвилину тому не ридала.

— Це несправедливо,— тихо, але переконано сказала вона.— У твоєму вірші нічого поганого нема. І ти це доведеш їм, я вірю. І я вирішила — звичайно, якщо ти мене любиш...

Він не зрозумів, що вона має на увазі, але взяв її голову обома руками і тихо сказав:

— Я тебе люблю.

— Переїзди до мене. Зараз же. Негайно.

Олег дивився на неї, наче не збагнув.

— Я вирішила зразу,— гаряче шепотіла вона в нестямі,— вирішила, як тільки голосування відбулось. Вибігла слідом за тобою, але знайти не могла. Мало не до ранку шукала по місту. І сюди приходила теж. У вікнах було темно, і я чекала на вулиці, думала, що діждуся. І зараз сиділа у сквері — чекала, поки піде з дому Петро або вийдеш ти.— Ксеня раптом осміхнулася, і в очах майнув лукавий вогник, буцімто змовлялася з Олегом, а не еднала з ним своє життя.— Коли він пішов, я чекала ще хвилини двадцять, боялася, що повернеться...

Тепер уже мало не заплакав Олег. Зворушений і схвилюваний, він не міг вимовити й слова. Це було несподівано, неймовірно, і все-таки це було, він чув, як вона сказала, що вирішила, а потім пояснила — що саме.

Харкевич припав до Ксені й почав її цілувати, охоплений жагучим почуттям, яке стримував так довго. Солодка бентега затуманила йому мозок, він не розумів і не хотів розуміти, що робить, знав тільки, що Ксеня вирішила і сама сказала про це.

— Де твої речі? Ходімо,— повторювала вона весь час, наче побоювалася, що хтось увійде або рішучість вивіриться разом з її рішенням і загине все.— Пішли... Пішли...

Нарешті Олег отямився і знову присів на ліжко. Ксеня дивилася на нього й мовчала — бачила, що він ледь помітно спохмурнів. Потім знову прошепотіла:

— Пішли... Пішли!

Ще мить Харкевич посидів замислений, рвучко підвівся й підбіг до шафи. Відкрив і почав викидати свої речі у валізу. Ксеня тим часом поралася біля столу — вибирала книжки: вона добре знала, котрі Олегові, а котрі Славчукові. Обое поспішали, наче готувалися тікати, наче боялися щось втратити, якщо згають бодай хвилину.

Олег жбурляв у валізу сорочки, шкарпетки, краватки... Ксеня вирішила. Вона належить йому. Та чи в силі він зробити її щасливою, коли на порозі життя його відсторонили від усього, що становило смисл існування? Так, він домагатиметься й доб'ється справедливості — чого б це не коштувало. Та чи не перетворить він і її життя в поле бою, замість того щоб сповнити його спокоем і щастям?

Зараз ніколи було вагатись. Не мав ні часу, ні сили опиратися власним почуттям і холодно зважувати обста-

вини. Ксеня прийшла, вона тут, вона вирішила! Все інше нічого не важило.

Через день прийшов Сергій Рудь. Славчук був дома, і його здивувала поява Сергія.

— А Харкевича немає? — запитав Рудь.

— Зараз його зміна, — відповів Петро. — Він на пульті.

— Ось як! — непевно промимрив Сергій і присів на незастелене залізне ліжко, на якому раніше спав Харкевич.

— До того ж він тут уже не живе.

— Не живе?! — Ця звістка так вразила Сергія, що він навіть підвівся. — Як то — «не живе»?

— Та ти не лякайся. — Славчук іронічно всміхнувся.

— Куди ж він подівся?

— Переїхав на нову квартиру.

— Благородно!

— Тобто?

— Не схотів кидати пляму на свого друга?

Славчук розгнівався:

— Ну, ти, легше!

Сергій знову присів на Олегове ліжко. Дістав із кишені коробку «Казбеку», постукав по ній мундштуком цигарки і закурив. Деякий час обидва мовчали.

— Це добре, що ти його захищаєш, — почав Сергій Рудь і випустив з рота хмарку білого диму, що закручувався в химерні кільця. — Ти думаєш, коли я так виступав на зборах, то мені не шкода його? Але це, звичайно, не означає... — Він підвівся. — Ось що, Славчук. У вас на пульті управління Харкевича, звісно, не залишать. Пульт, як тобі відомо, серце всієї станції. А час такий...

— Звідки ти знаєш, що не залишать?

— А хіба ти лишив би?

Славчук не відповів.

— І все-таки хлопець він непоганий, — провадив далі Рудь. — І як інженер теж... Ділові показники і всяке таке у нього незаперечні.

— Не розумію, куди ти гнеш? — запитав Славчук не дуже доброзичливо, але Рудь не помітив цього чи просто удав, що не помітив.

— Я думаю, краще забрати Харкевича до нас, на греблю. Пульт — серце станції.

Славчук спалахнув:

— Авжеж, на пульті вирішуєш і виявляєш ініціативу. А на греблі — береш проби на фільтрацію та байдикуєш

цілий день.— Він іронічно додав: — А ти не боїшся, що Харкевич підкладе бомбу і висадить греблю?

Рудь не звернув уваги й на це.

— Мені просто шкода хлопця. А на греблі не така відповідальність, там його залишать.— Він посидів ще з хвилину, потім підвівся.— Куди він переїхав?

— До своєї дружини.

Рудь отетерів.

— До якої дружини? Коли ж він устиг?..

— Переїхати?

— Та ні, одружитись.

— Учора.

— Учора?! — Рудя ця звістка просто приголомшила.— І кого ж він підхопив? — тихо запитав.

— Та йди ти під три чорти! — Славчук замахнувся, готовий ударити Рудя, якби той стояв ближче.

Тепер засміявся Рудь: він здогадався, в чому річ.

— Ось як. Переживаєш?

Славчук не відповів. Він зник за дверцятами шафи і там надівав чисту сорочку — над стулками видніли його міцні засмаглі руки, які він засував у рукава.

— Ти вибач...— примирливо кинув Рудь од дверей.— Це з мого боку справді... До побачення! — Він обережно причинив за собою двері.

Славчук одягнувся і вийшов з-за шафи. Дуже хотілося піти до Харкевича і попередити його. Але зараз він цього зробити не міг: знав, що на пульті Харкевича немає. Чув, як той дзвонив до начальника зміни і просив замість нього сьогодні поставити на чергування когось іншого. А піти додому... до Ксені... Після всього, що сталося... Ні, на це у нього не вистачило б сил.

Через день на пульті управління з'явився Рудь в супроводі начальника зміни. Виявилось, що Харкевича перевели на греблю, а Рудя сюди.

Тепер Славчук зрозумів, що мав на увазі Рудь, коли приходив до нього. Мабуть, хотів умовити Харкевича поміняти місцями з власної волі. Чи зустрілися вони, невідомо, але Рудь все-таки домігся свого.

Ніч, яка почалася нарадою у полковника Шумакова, а кінчилась складним і небезпечним переходом через темне місто на греблю і спостереженням в стереотрубу, була

важким випробуванням для фізичних сил Харкевича. Зараз у потерні, доповідаючи комдиву про свої спостереження, він почував, що дуже стомився, але знав, що до цього спричинилося безсоння, а не занадто велике напруження фізичних сил.

Тілом він був загартований досить добре. Власне, лише протягом ближчих двох років він спочивав від тяжкої роботи або спортивних вправ. Колись захоплювався волейболом, після роботи вдвох із Ксенею ходив на майданчик, і вони завжди ставали з протилежних сторін, перетворюючись на спортивному ґрунті в непримиренних ворогів. Волейбол був улюбленою грою обох, і Олегові подобалося, що вони не в одній команді, бо він міг потай здалеку милуватися Ксенею, а жартівливі сварки за кожну неправильну подачу або притьмом забитий м'яч тільки тішили їх і веселили.

Пізніше, у фінському полоні, Харкевич не раз вдячно згадував оті ігри й захоплення спортивними вправами, що добре загартували його м'язи і підготували до тяжкої праці у фінському селі. Фермер, у якого він працював щось близько трьох місяців, ставився до нього непогано, але вимогливо і навантажував свого полоненого сповна. Але він добре годував, а вночі давав можливість виспатись, і тяжка праця не виснажувала, а ще дужче гартувала.

Стомлювало завжди Харкевича тільки безсоння. Ночі, що він їх раз у раз просиджував у Міністерстві електростанцій, схилившись над усякими таблицями та схемами, які треба негайно скласти і на ранок обов'язково подати,— оті довгі безсонні ночі були тяжчі за фізичну працю. Після них він завжди почував себе стомленим і розбитим, і наступного дня вже не міг працювати на повну силу або мислити ясно, як в інші дні.

Ця ніч, протягом якої Харкевичу пощастило заснути лише на годину чи півтори, стомила його вкрай. Доповівши комдиву про свої спостереження на греблі, він почував, що от-от упаде, якщо не відпочине.

Першу вилазку можна було почати тільки вночі, часу для відпочинку лишалось багато. Але хотілося спершу познайомитись із тими, хто під його керівництвом шукатиме ворожий кабель, бо успіх операції залежав не тільки від нього, а й, головним чином, од них. Він знав, де і як можна краще пройти чи, точніше, пролізти, але йти і лізти повинні все-таки перш за все вони!

Харкевич вирішив, що треба змусити себе поговорити з ними зараз і виробити бодай приблизний план дій, бо потім, коли прокинеться, часу вже залишиться мало.

Він покликав Амїрадзе та Ковальчука в куток, де долівка вже майже зовсім просохла, разом з ними підтягнув товсту соснову колоду й присїв. Його майбутні товариші сіли поруч.

Обидва були значно молодші за нього — років по двадцять п'ять. Ковальчук справляв враження досить огрядної людини для своїх літ, але, як видно, був дуже сильним. Його напрочуд витончене обличчя, смагляве і гарне, не пасувало до кремезної постаті й могутніх плечей. Тонкий, з горбочком ніс, виразно окреслені, майже дівочі губи, ледь помітний рум'янець на темних щоках — все це справляло приємне враження і привертало до нього. Довгастий шрам на лівій щоці здавався недоречним і чужим на його обличчі, що дихало спокоем і виказувало внутрішню рівновагу.

Амїрадзе поруч із Ковальчуком виглядав немичним хлопчаком. Невеличкий на зріст, жиливий і вертлявий, він мав худе носате обличчя і дуже скидався на дзьобату пташку — Харкевич не міг згадати яку. Великі запалені очі бігали і не могли зупинитись ні на чому, і це насторожувало — від такої людини можна чекати всього.

Амїрадзе його занепокоїв, бо своє складне і відповідальне завдання вони мали виконувати лише утрюх, а коли з такої кількості людей на одного не можна поклатись, справа стає тяжкою, бо фактично лягає на плечі двох — двох, яким до того ж треба ще весь час стежити за третім.

Але Харкевич трошки заспокоївся, коли дізнався, що Амїрадзе хороший спортсмен. Власне, спортом в прямому розумінні він ніколи не захоплювався, але брав участь в самодіяльному ансамблі пісні і танцю як танцюрист-соліст. В поєднанні з його зовнішніми даними це подавало надію, що хлопець він повороткий і в ділі, котре їм доручили, може добре згодиться.

— Ви з однієї частини? — запитав він.

— Ні, ми з різних, — відповів Ковальчук. — Я з десантної дивізії, а Сандро — циганковський. Про старшину Циганкова чули? Амїрадзе у нього воював.

Ні, про Циганкова Харкевич не чув. Видно, знаменитий розвідник. Говорить про нього Ковальчук із захопленням, як про «орла»!

— В штабі армії нас зібрали, всіх тутешніх,— провадив Ковальчук далі.— З'явилося душ п'ятнадцять,— хто з Нового Запоріжжя, хто з ближніх сіл. Зустрілись і ми з Сандро. А підполковник Штукаренко приїхав і нас двох вибрав.

Ось як! Можливо, в такому поєднанні вони теж тут не випадково? Спритність Амірадзе і фізична сила Ковальчука можуть бути вельми корисні на греблі. Невже Штукаренко подбав і про це? Щоб доповнювали один одного, наче в своєрідному ансамблі.

— А раніше ви зустрічались?

— Ого, ще й як! — знову вигукнув Ковальчук.— Жили в одному гуртожитку в селищі «Запоріжсталі». Шрам оцей бачите? — Ковальчук помацав щоку.— Сандро приварив.— Ковальчук сказав це без злоби і навіть якось винувано всміхнувся.

Харкевича це занепокоїло. Бракувало ще тільки застарілої ворожнечі між його помічниками. Мало йому власних застарілих взаємин із Сергієм Рудем. Доведеться, чого доброго, враховувати ще й особисту неприязнь своїх помічників, хоч клопоту вистачить і без того. Шкода, що Штукаренко цим не поцікавився і вибрав саме їх. Проте коли б урахувати, у кого з ким які стосунки, то й мене сюди не слід було посилати, через те що тут Рудь. Дурниці: зараз війна, а їй не до сентиментів. Та й чи уникнеш всього цього, коли вибирали серед людей, що жили в одному місті і, отже, могли бути зв'язані тисячами ниток?

— Ось що, хлопці,— сказав Харкевич,— те, що було колись, зараз треба забути.— Він сказав це своїм новим товаришам, але, по суті, говорив собі.

— А що нам пам'ятати? — проговорив Амірадзе. Перед цим він весь час мовчав, і то були його перші слова.— Дівчина, за яку я його вдарив, зірвалася з крана, ми з Ковальчуком і ховали її разом. Так що минуле травною поросло...— В словах Амірадзе звучала дивна для нього туга. Те, що він говорив, не в'язалося з його шахрайватим виглядом і дивувало.

Така сама історія. І у нього з Ксенею теж минуле, і воно теж травною поросло. І те, що Харкевича спочатку занепокоїло, раптом поріднило його з Амірадзе та Ковальчуком, і він повірив у почуття їхні з особливою силою, бо й вони колись пережили майже те саме, що й він.

І Ковальчук, і Амїрадзе бачили, що Харкевич замислився, але про що саме, не знали. Розуміли, що й він тутешній, що опинився на порозі рідного міста, як і вони. У них тут нікого не було. Батьки Сандро жили десь під Кутаїсі, Ковальчукова мати на Полтавщині, вчора він одержав від неї листа.

Харкевич відчув, що його мовчання надто затяглося.

— Ви знайомі з завданням? — тихо запитав він.

— Знайомі, — знову відповів Ковальчук.

— Ну і як? — глянув на нього Харкевич з цікавістю.

— А як! — посміхнувся той. — Треба виконувати.

Харкевича розвеселила ця беззастережна готовність, що була більше схожа на вияв солдатської безвідмовності, ніж на свідоме переконання, що завдання справді ясне. Але й така покїрливість втішала, бо власне, зараз потрібна була саме вона.

— Що ж, відпочиньте як слід, а стемніє, рушимо на греблю, — сказав Харкевич, і обидва підвелися.

Він підклав під голову свій піджак і ліг на колоду. Укритися шинслею Штукаренка і спробував заснути. Тепер в потерні стояла мертва тиша. Навіть вибухи снарядів, що їх зрідка наосліп посилали німці з Хортиці, звучали глухо і незагрозливо. Вони ударялися об бетонний масив греблі, тріскались, немов сухі горіхи, а тут відчувалося лише легке тремтіння бетону, який, наче велетенська жива істота, струшував їх із себе, байдужий до смішних і немічних спроб вразити його.

21

Професор Стороженко заспокоївся і відчув у собі певність лише після того, як вийшов з усіма на темну вулицю. Навіть за кілька хвилин перед цим він ще був безпорадний і збентежений, хоча вже і сам вирішив, і дружині заявив, що втече з Мироненком з дому і не дозволить себе евакуювати. Мабуть, самого рішення мало, щоб людина здобула внутрішню рівновагу, — для цього треба зробити ще й перший крок.

Чоловіки йшли вдвох попереду, Любов Степанівна з Соломією та Івасиком поспішали слідом. Довкола було зовсім тихо, не вірилось, що фронт так близько. Моросяна ніч шелестіла за голими деревами, з яких стирчали венітки, націлені в темне осіннє небо.

Мироненко розумів, що вартові по них навряд чи стрілятимуть без особливої потреби: фронт близько, отже, кожен постріл може викликати на них вогонь. І все-таки краще було не спокушати долю; чоловіки голосно розмовляли, щоб дати знати вартовим, що йдуть люди не крадучись, а мають перепустки і не бояться нікого.

Зелені папірці, перекреслені чорною смугою, впливали безвідмовно. Мало не на кожному розі з-за паркана з'являвся солдат, стиха вигукував: «Хальт!» — і направляв на них зброю. Потім світив ліхтариком на зеленкуватий папірець і запитував, куди йдуть. Мироненко відповідав, що евакуюються до родичів у село — для володарів магічного папірця такої відповіді було досить. Тільки один раз, уже на околиці міста, обшукали їхні мішки і «конфіскували» шмат сала.

За містом було зовсім спокійно. Мироненко вів їх кудись на північ, уздовж Дніпра. Любов Степанівна мовчки ступала гумовими чобітками, які змусив її надіти Мироненко. Вона не прислухалася ні до жвавої розмови чоловіків, ні до уривчастих відповідей Соломії на сонні запитання десятилітнього хлопчика. Події двох минулих днів, що внесли в її неспокійне життя стільки особливої тривоги, лишилися позаду, але не давали спокою й вимагали осмислення. В світлі цих подій багато що виглядало по-новому.

Після здогадки, яку висловив чоловік, коли побачив записку від Ксені, Любов Степанівна не сумнівалася, що дочка її знайшла своє місце в боротьбі, яка точилася на рідній землі.

Але тепер вона зрозуміла, що й Мироненко, і навіть Клавдія Харитонівна були не лише отими, за кого вона їх мала, вважаючи одного звичайним слюсарем, що покійно працював у німецькій майстерні, а другу — слухняною канцеляристкою, котра теж покійно заробляла свій окупаційний хліб. Одержати п'ять перепусток, та ще в одні руки! Може, вони підроблені? Але в такому випадку Мироненко в місті не один... Хтось мусив їх надрукувати, сфальшувати печатку і підпис... А чому лишилася дома Клавдія Харитонівна? Ні, не через те, що була можливість надрукувати лише п'ять перепусток, а не шість! «Отже, тільки я, — міркувала Любов Степанівна, — та мій чоловік виявилися в усьому будинку сліпими... За два довгих роки плавби по темному морю лиха і нужди, що заливало і топило всіх, лише ми з ним ні разу по-

справжньому не замислились над тим, чому воно не захльоснуло й нас своїми кривавими хвилями... Мироненко відкілясь приносив сірку, Клавдія Харитонівна додаткові картки на хліб. А ми брали, і дякували, і ні про що не запитували нікого...»

Любов Степанівна чула, як весело розмовляє Кузьма Іванович, і раділа, що він заспокоївся. Але тепер сама вона пройнялася почуттям гнітючого сорому і жорстоко картала себе. «Правий був чоловік, — говорила вона собі. — Ось як засмоктує буденщина, ось як засліплює, коли дбаєш тільки про себе!»

Втішалася вона тим, що хоч і пізно, а все ж зрозуміла, що сліпо жила. І те, що вона йшла зараз разом з Мироненком та його дружиною цією небезпечною дорогою, — теж втішало. Відчуття внутрішньої єдності з цими людьми звеличувало у власних очах, а тривожна невідомість, що чекала попереду, здавалась заслуженою спокутою.

Вони пройшли кілометрів із десять і повернули праворуч, у бік Дніпра. Іти було важко, особливо з незвички. Опівночі підморозило, калюжі на шляху пришерхли льодком, і гумові чоботи здавалися зайвими. Та коли спустились у глибокий степовий байрак, льодок почав провалюватись, а ноги поринати в багнюку. Тепер Любов Степанівна знову була вдячна Мироненкові, що настояв на оцих чоботях і змусив їх узуті.

Яр збігав круто вниз. Іти доводилося слід у слід — один за одним. Перед вів Мироненко, а позаду йшла Соломія. Схоже було, що подружжя заздалегідь розподілило між собою місця, щоб у п'ятмі, бува, хтось не відстав. Нарешті по боках зашурхали сухі очерети, чимдалі вони ставали густіші, крізь них уже доводилося продиратись. Ноги глибоко поринали у прибережну твань — і перед очима блиснув стальний простір затоки.

Любов Степанівна здивувалася, коли побачила, що тут на них ждуть. З гушавини з'явилися двоє чоловіків і почали стиха про щось перемовлятися з Мироненком. Утрюх витягнули на чисту воду пліт, потім почали вантажити на нього в'язки осоки. Отже, кудись ще пливти, — зрозуміла Любов Степанівна. Смертельно стомлена, вона стояла осторонь біля свого чоловіка, тримаючи в руках лише свою лікарську сумку.

Попливли уп'ятьох — ті, що їх зустріли, zostалися в очеретах. Пліт, високо навантажений осокою, схожий був на копицю, яку підхопила і несе вода. Коли б хтось і

помітив з берега, навряд чи подумав би, що всередині люди. По Дніпру тепер весь час щось пливло — якось Любов Степанівна бачила навіть дерев'яний барак, що плив за водою.

Просувалися за течією, без весел. Мироненко стояв біля правіла.

— Все в порядку, — шепнув він Любові Степанівні. Мабуть, просто хотів підбадьорити, розумів, що їй це потрібно. — До світанку ще довго, допливемо.

Любов Степанівна не відповіла, тільки доторкнулася до його руки на знак подяки.

Течія несла їх повільно, довкола чорніла масна вода, злита водно з проваллям низького неба. Довкола стояла тиша, тільки дуже далеко зрідка зривалася одинока ракета — десь унизу, мабуть, аж біля греблі. Сюди її сяйво не досягало, видніла тільки вона сама, але все навкруги раптом починало здаватись настороженим і рухливим.

На сході ще не розвиднілося, коли пліт раптом крутонуло і кинуло назад. Мироненко вихопив з води правило і почав гребти, Соломія взялася за весло і теж натиснула з усієї сили. Схоже, що течія несподівано змінила напрямок і кишулася на них. Чути було, як важко дихають Карпо Сидорович та його дружина, борючись із бистриною. Незабаром пліт знову шарпнуло, і він тикнувся у щось тверде.

— Ти, Ярошенко? — стиха запитав Мироненко, звертаючись кудись у темінь.

— Я, — відповів хтось невидимий.

— Прив'язуй.

Мироненко взяв на руки сонного Івасика і, повільно переступаючи, переніс на другий край плота. Почекав, поки Ярошенко упорався, і подав йому нагору хлопця. Потім по одному так само обережно перевів з плота усіх.

Любов Степанівна стояла на чомусь твердому, кам'янистому, схожому на стіну старовинної фортеці. І тільки ранком вона зрозуміла, що то за фортеця, в яку Мироненко їх перевіз...

Перед світанком у хату, де розмістилися Харкевич і Хохол, постукав Голобородько. За рік свого ад'ютантства у Шумакова ввічлива обережність стала його звичкою.

Він почекав біля дверей, ніхто не відповів. Голобородько постукав ще раз. Ніхто не відповів і тепер, і, відхиливши рипучі двері, він зазирнув у світлицю.

Ранок ще не пробився крізь невеличкі шибки, заліплені навхрест вузькими стрічками газетного паперу. В мороку, що сповнював кімнату, можна було ледь-ледь розрізнити два залізних ліжка, на яких спали Харкевич і Хохол.

Голобородько прийшов, щоб розбудити Харкевича, але намагався ступати навшпиньках, наче боявся потривожити його сон.

Низько нахилившись над ліжком, що стояло біля вікна, він побачив, що це не той, хто йому потрібен. Він перейшов до другого ліжка і доторкнувся до плеча Харкевича.

Олег Іванович різко повернув голову.

— Вас викликає комдив.

— Ага... Зараз...

Харкевич спустив ноги на глиняну долівку. Він ще не зовсім прокинувся, мозок спав, очі, ніби забиті піском, важко було розплющити.

— Я сьогодні лечу до Москви, може, зайти до ваших?

Харкевич безтямно глянув на Голобородька, помовчав, потім тихо сказав:

— У мене там нікого нема.

Тепер він підвівся і почав натягати сорочку.

— Ви до Москви надовго?

— Ні, на кілька годин. Буду пробиратись до Уфи, не знаю, як там у Москві з літаками.

На другому ліжку зарипіла залізна сітка, Хохол швидко повернув обличчя.

— До Уфи? — запитав він. — Може, вкинете листа?

— А нащо вкидати? Я можу вручити.

— Ні, заходити не варто, а в скриньку, якщо не важко...

— Ну, ясно — не важко. Чому ж!

Харкевич вийшов у сіни, чути було, як він зачерпнув кухлем з відра й пішов на подвір'я.

— А у вас в Уфі хто — сім'я?

— Та так... — непевно кинув Хохол і теж почав одягатись.

— Пишіть листа, я передам.

Голобородько пішов, а Хохол підвівся, намацав у шинелі коробку «Казбеку», постояв серед кімнати, потім

закурив. Ще деякий час він стояв, глибоко затагуючись, ніби не знав, що робити, потім знову повернувся до свого ліжка і присів.

Це у нього вирвалось якось зовсім несподівано. Він не збирався ні писати листа, ні просити заходити до Ані. Він взагалі уже давно не писав їй, і від неї теж давно нічого не одержував.

Знав тільки, що Аня в Уфі — з отого несподіваного листа від сусіди-професора з Ленінграда.

Відколи загинув Андрійко, Хохол бачився з дружиною двічі, а може, тричі. Смерть єдиного сина, загибель маленького гостроокого і тямковитого хлопчика знищила його щастя.

В той день нитка обірвалася. Маленьке тільце лежало на ліжку, кров ще поволі стікала по блідій щоці. Коли машина ударилася об телеграфний стовп і вітрове скло розлетілося на скалки, одна з них влучила хлопчику в скроню. Аварія була не страшна; коли б не ота випадкова скалка, з Андрійком нічого б не сталося. Ну, може, ударився б, може, лоба набив... Адже батька навіть не зачепило, він не дістав жодного синця, жодного удару! Може, через те, що вів машину і тримався руками за бублик? Та як би там не було, аварія сталася, і не тільки з машиною — з усім його життям.

І головне — Аня попереджала, що дитину брати з собою не варто. Ну що робитиме хлопець на риболовлі? Він зовсім не захоплюється рибальством, до того ж цілий день на сонці,— таку дурницю може вигадати тільки чоловік!

Але Хохол наполог. І от — сталося. Він ридав, як мала дитина, хоч перед тим не плакав ніколи в житті. Він упав навколішки перед Анею, повзав, заливаючись слізьми, по підлозі, він втратив людську подобу, убитий горем і розчавлений своєю страшною провиною перед Анею і своїм єдиним дитям.

Згодом горе уляглося. Аня теж потроху оклигала, почала ходити на роботу, докладала нелюдських зусиль, щоб взяти себе в руки і вбитися в звичайну колію. Вона стала тільки тихішою і рідко сміялася.

Та й сам він теж став зосередженим, частіше поринав у свої думки. Його весела вдача не змінилася, він, як і раніше, жартував і всміхався, але часом облягала незвична туга, ніби непомітна тінь лягала на обличчя, і душа відкривалася перед Анею, яка тепер була зв'язана

з ним уже не сином, а горем, що його завдала їм обом Андрійкова смерть.

Так поступово виникав і, наче тінь, почав ставати між ними холодок відчуження. Зовні все було, як раніше, але Хохол з жахом відчував, що Аня віддаляється. Він робив одчайдушні спроби наблизити її, намагався бути веселим і уважним. Та чимраз дужче переконувався, що біля нього інша людина, інша і чужа. Вона не дорікала, не скаржилася, не обвинувачувала... І все-таки щось у ній зломалося, і нитка, тепер уже зсукана з горя, все дужче натягалася і нарешті розірвалася.

Якось, перебуваючи у відрядженні в Архангельську, він одержав від дружини листа. Лист був короткий, в ньому не було нічого особливого, але Хохол зрозумів, що це — кінець.

Він залишився в Архангельському порту, працював у групі водолазів, якось написав Ані, але вона не відповіла.

Згодом, уже під час війни, він знову опинився в Ленінграді й з вокзалу поїхав на квартиру, яка врешті все-таки належала і йому. Він не попередив Аню і біля під'їзду завагався. Адже не відомо, як тепер жила його дружина, чи зрадіє вона, коли чоловік отак несподівано з'явиться.

Дома Ані не було, він залишив у сусідів свій чемодан і пішов у лікарню, де вона колись працювала. Тепер це вже був військовий шпиталь, проте Аня виявилася там, на старому місці.

Вона вийшла до нього, скрикнула і обняла. Та це були не ті обійми, якими дружина зустрічає коханого чоловіка... Аня витерла сльозу, що набігла раптом на очі, вони поговорили кілька хвилин, бо часу не було — на неї чекали хворі. Ця зустріч не дала йому бажання почати все спочатку, оселитися в своєму домі і спробувати забути все, що було.

Потім він якось зайшов ще раз і знов не застав її дома. А вже під час блокади зустрів на вулиці з якимось військовим лікарем. На розі вони попрощалися, і Хохол провів її майже до самого дому. Але в дім Аня не запросила Хохла. Вона здалася йому якоюсь збудженою, дратливою: не дивно — війна. Наче випадковому знайомому, вона швидко подала чоловікові руку, слабо потисла й пішла в під'їзд.

...Хохол зняв з цвяха планшет, витягнув зошит, відер кілька сторінок і почав писати. Він і сам не міг пояснити.

нащо це робив. Але так само, як тоді, коли, приїхавши з Архангельська, він не міг пропустити нагоди зайти в свою квартиру, так і тепер чомусь не міг не скористатися з поїздки Голобородька до Уфи. І так само, як не знав, нащо пише листа, він не міг і вгадати, до чого це призведе, бо люди не завжди знають, які наслідки матиме той чи той вчинок, особливо коли причиною його буває неусвідомлений порух душі або почуття, якого людина не в змозі збагнути.

23

З тієї хвилини, коли у Хохла з'явилось несподіване рішення — передати листа через Голобородька, життя його дуже ускладнилось, а його самого важко було пізнати.

Ні того ранку, ні напередодні він навіть не думав про Аню. Та ось увійшла людина і сказала, що через півгодини летить до Уфи, і у Хохла раптом вирвалось давно наболіле слово. Зірвавшись з язика, воно так його схвилювало, що стало рішенням, якого він уже не міг скасувати.

Та й як би це розцінив Харкевич, коли б Хохол раптом передумав і сказав, що листа не напише? А Голобородько? Хіба його не здивувало б, що людина відмовляється скористатися з рідкісної нагоди — одержати привіт безпосередньо від сім'ї? Чого доброго, довелося б ще пояснювати, вигадувати причини, кривити перед сторонніми людьми душею й ворухити те, чого він і сам уже торкається не хотів...

Олександр Микитович нічого не знав про Аню. Може, її давно вже немає в Уфі? А коли вона ще там, то чи не одружилася давно вдруге?.. А якщо й живе, як і раніше, сама, то чи не вважає його і досі убивцею своєї дитини?

Про все це він подумав уже пізніше, коли Голобородько полетів і змінити нічого не можна було. Та, хоч тверезий розсуд прийшов на зміну несподіваній бурі, яка зчинилася в його душі і змусила зробити необдуманий, але рішучий вчинок, Олександр Микитович не жалкував, що послав листа. Адже смерть Андрійка була ударом не тільки для Ані, і якщо вона не схотіла чи не змогла зрозуміти цього тоді, то невже кілька літ, що минули з того страшного дня, не принесли нещасній матері хоч якогось заспокоєння? Він добре знав Аню — її палку, не завжди врівноважену вдачу, її прямолінійне і жагуче серце, що не схильне прощати і забувати. Та невже час, в якому

тануло і тонуло особисте горе кожної окремої людини, не змусив її змінитись?

Що більше він думав про це, то твердіше переконувався, що, піддавшись миттєвому пориву, не помилився. Якщо вона навіть не відповість, він все-таки зробив те, що повинен був зробити. Схоче вона його зрозуміти чи ні, одвернеться від нього ще раз чи прийме його порив, як щирий і зрозумілий, він не жалкує і не жалкуватиме, що так вчинив.

День, коли Голобородько полетів до Уфи, виявився для Олександра Микитовича тяжким і відповідальним. Разом з двома своїми помічниками — Вариводою та Богатирьовим — він мав налагодити весь свій водолазний обладунок і забезпечити безвідмовну дію всіх його частин. Треба було перевірити тиснення в запасних балонах, підтягнути прокладки в шлангах, а в окремих випадках вирізати й припасувати нові. Він розумів, що робота, яка чекає на них, дуже відмінна від тієї, котру йому доводилось виконувати раніше; ні можливості маневрувати під водою, ні зв'язку з людьми, які чекатимуть нагорі, ні змоги сплисти на поверхню, коли з ними щось сталось, ні надії швидко повернутись назад, — жодної з цих рятівних можливостей у вузькій і довгій потерні водолаз не матиме.

Старшина першої статті Богатирьов і сержант Варивода давно вже стали його помічниками. З Богатирьовим він працював ще в Мурманському порту, і старшина його ніколи не підводив. Невеликий на зріст, але широкий у плечах, старшина мав неабияке здоров'я навіть для своїх тридцяти двох літ. Не щедрий на слова і навіть млявий зовні, він, проте, не раз виявляв упертість і волю. Білявий, майже безбровий, він слухав уважно і, коли йому щось наказували, пильно дивився своїми прозорими водянистими очима, ніби намагаючись всотати кожне слово.

З Вариводою він почав працювати пізніше, уже перед відступом з Риги, коли їм довелося ремонтувати підводну частину підбитого есмінця на ризькому рейді. Сержант виявився кмітливим і теж надійним помічником. Чорнявий, зі скуйовдженим чубом, він скоріше скидався на задерикуватого студента, ніж на людину, що головне своє діло робить в мертвій тиші морських глибин. Він добре грав на гітарі, знав безліч старовинних і новітніх народних частівок, а коли в Будинку моряків відбувався вечір танців, такої події не можна було уявити без невтомного

Вариводи, котрий за вечір обов'язково перетанцює з усіма дівчатами і кожну потішить та розсмішить.

Хохол любив Вариводу, бо й сам був подібною вдачі. Та сьогодні йому було не до жартів і пісеньок, які весь час мимрив сержант.

Зараз і Варивода не впізнавав Олександра Микитовича. Взявши звичний тон в стосунках зі своїм командиром, він з першого слова відчув, що контакту нема, і це його вразило. Але розпитувати Варивода все-таки не наважився і тільки скоса позирав на лейтенанта. Він навіть кілька разів підморгнув Богатирьову, намагаючись звернути увагу старшини на те, що з Олександром Микитовичем ніби не все гаразд.

Коли з водолазним майном покінчили, до подвір'я, де вони працювали, підкотила полуторка.

— Дуйте, хлопці, вдвох, у мене є ще діло в штабі,— сказав Хохол.— Я дістануся пішки.

Це здивувало його помічників ще дужче. Вони розуміли, як небезпечно їхати машиною серед білого дня до самісінької передової, і те, що Хохол відпускав їх самих, здавалося незвичайним. Їм доводилось не раз працювати в небезпечних місцях, під обстрілом, на очах у ворожих спостерігачів, але в таких випадках Хохол ніколи їх не відпускав самих, та ще з водолазним майном, від якого залежало їхнє життя, а не тільки успіх роботи.

— Ви тільки обережно. В кузові балони з киснем. Під кулі не лізьте,— сказав їм Хохол, але за діловитістю його застереження відчувався неспокій за щось інше.

— Та чого там! Не первина,— відповів шофер, висунивши з кабіни задерикувате обличчя з вороним парубочьким чубом.

— Богатирьов, ти старший,— сказав Хохол і, не чекаючи, поки машина рушить, повернувся й пішов до хати.

Харкевич уже був на греблі, і Хохол з задоволенням лишився в світлиці сам. Не роздягаючись, він ліг на ліжку, укритися з головою своєю чорною шинеллю і заплюшив очі.

Так, життя склалося погано. З самого дитинства, відколи себе пам'ятає. Звісно, коли батько не повернувся з імперіалістичної, а мати лишилась з чотирма малими на руках, розуміти ще важко було, що до чого. Згодом, випасаючи отару Саливона Куца, дізнався, почім ківш лиха, але в тому віці шкіра заростала швидко, навіть коли Саливон, бувало, пужалном і одшмагає по жижках — аж

бризне кров. Зате і щасливий бував — особливо на ставку, де хлопчаки й охрестили «водолазом». За оті купелі від Саливона і перепадало найбільше, чорт би його забрав.

Ну, та дитинство як дитинство. У багатьох було не краще. По-справжньому погано стало значно пізніше, в ту прокляту неділю, коли стукнувся радіатором об телеграфний стовп.

Хохол знову й знову перебирав у пам'яті подробиці тих трагічних днів, думав про Аню. Мабуть, вона ніколи його не любила. Серце, що любить, не може сліпо звинувачувати і довго пам'ятати зло. Так, дитину не слід було брати з собою на риболовлю, Аня щось передчувала і не хотіла відпускать... Але ж не тому, що вона знала, що так скінчиться, не через те, що підозривала чи боялася певного чогось! Може, материне серце і передчуває наближення нещастя, та коли навіть і так, хіба вона знає щось напевне і має право керуватися своїм передчуттям? І, нарешті, скільки разів він брав хлопця з собою, і завжди вона заперечувала, але ж ніколи нічого не траплялось, і побоюватись чогось особливого саме тієї неділі у неї не було ніяких підстав.

Ех, Аню, Аню! Можна бути жорстокою, але справедливості не слід втрачати. Життя і так не дуже милує людей, нащо самим катувати себе і тих, хто нас любить? І не варто класти каменя в простягнуту руку, це хтось правильно сказав.

У хаті уже майже зовсім стемніло, на маленькі віконця налягала моросяна темна ніч. Було зовсім тихо. Тільки зрідка десь далеко на заході щось глухо гуркотіло, і глиняна долівка ледь відчутно здригалася, а потім гуркало ближче, але теж далеченько — кілометрів за п'ять. Мабуть, Богатирьов уже давно подзвонив у штаб дивізії і повідомив, що вони доїхали благополучно. Коли б щось сталося, хто-небудь прибіг би і повідомив, що з ними біда. Дивне, незвичне відчуття заціпеніння всього тіла, наче в м'язах протягом цілого життя збиралася втома, щоб саме зараз датися взнаки. Мабуть, так буває завжди з людьми, котрі на місці не сидять ні хвилини, метушаться, поспішають, як він завжди поспішав, сиплють дотепами, жартують... Настає час, коли втома й гіркота, для яких було в житті досить підстав, але які ніколи не давали про себе знати, раптом переважають, і, бодай ненадовго, сідлають, і пришпорюють тебе...

Якби полковник Шумаков знав, що робив і як поведився його ад'ютант в Уфі, то, мабуть, не тільки лютував, а й розправився б з ним нещадно.

Ще в сорок першому, під час відступу й упертих ар'єргардних боїв, Шумаков зрозумів, що війна скінчиться не швидко. А щоб добре командувати дивізією, треба людськи жити — хоча б у вузьких і суворих межах, які диктує війна. Знадобилась людина, що перейняла б на себе все другорядне, все, що не стосується безпосередніх потреб військового господарства, а обходить лише особисто його.

Такою людиною і став для нього Голобородько.

У безбрових, усміхнених очах лейтенанта Шумаков одразу помітив затамовану хитринку, що вказувала на неабияку здатність орієнтуватись у життєвих справах, — саме те, чого бракує йому.

Голобородько ні разу не підвів комдива. Розпорядження й накази, що йшли через ад'ютанта, передавались кому слід чітко і вчасно. Та щодо побутових справ — тут його доводилось нерідко стримувати. Особливо коли з'явилось багато трофеїв і ад'ютант почав надто старанно дбати про те, щоб все найкраще і найсмачніше передусім з'явилось на столі у командира дивізії. Тут Голобородько пробував розгорнути свої справді неабиякі здібності, і Шумакову не раз доводилось вдаватись не лише до м'яких дорікань, а й до суворих погроз.

Прилетівши у центральний аеропорт Москви, Голобородько й тут не розгубився. За чверть години він уже знав, куди який літак полетить ближчим часом, а серед них знайшов один застарілий і смішний бомбардувальник, що через півгодини відправлявся на Уфу.

Увечері того ж дня Голобородько уже був на місці. Слабенько освітлені вулиці вразили його і здивували. Він уже давно не бачив незамаскованого електричного світла вночі, а тут воно блимало на стовпах і здавалось йому значно яскравішим, ніж було насправді.

Він переночував у старенькому готелі в центрі міста і, прокинувшись уранці, взявся до виконання доручених йому справ. Перш за все треба було відвідати дружину Штукаренка — Докію Львівну, котра лежала в міській лікарні, і дізнатись, чим він їй може допомогти. Виявилося, що відвідувачів пускають до хворих лише з другої

години... Але Штукаренко сказав йому, що головне — дістати їй бодай маленьку окрему кімнатку, бо жила вона з Вовою в холодному дерев'яному приміщенні вкупі з двома іншими родинами і терпіти вже далі не могла.

Щоб не гаяти даремно часу, Голобородько зразу ж пішов до міськради. В приймальні голови цього перенаселеного і забитого біженцями міста товклося багато людей. Та польові погони Голобородька, його вибілена сонцем гімнастерка та кирзові чоботи зробили свою справу, і фронтовика прийняли позачергово, що вважалося нормальним навіть для тих, хто годинами тут чекав.

Голова міськради його зустрів не як звичайного відвідувача. Це був ще досить молодий енергійний башкир з широким, вилицюватим обличчям, в такій самій гімнастерці, як і Голобородько, але зовсім новій. Його кремезну, та не надто огрядну постать теж оперізував офіцерський, але, здавалося, щойно одержаний з заводу пояс, невживаний, з свіжим шкіряним запахом, скрипучий і цупкий.

Він привітав фронтовика не тільки ввічливо, а й навіть у якійсь мірі запопадливо. Люди, що працювали в тилу і виконували важливу, а часом і надзвичайно тяжку роботу, майже завжди відчували щось схоже на провину перед тими, хто безпосередньо воював. Щось подібне відчував і голова міськради, коли до нього приходив фронтовик. В звичайних випадках його військова гімнастерка і офіцерський пояс були не тільки найбільш практичною одежею військового часу, а й своєрідним виправданням того, що він не на фронті. Одежа ніби говорила відвідувачам замість нього самого: «Так, я в тилу, та працюю для загальної справи і хоч безпосередньо й не стріляю у ворога, але теж перебуваю на військовому посту».

Коли ж приходив фронтовик, голова починав відчувати, що новенька військова одежа його в чомусь викриває. І тепер здавалось, що поруч з вигорілою гімнастеркою Голобородька його гімнастерка не просто програє, а вивглядає недоречною декорацією, непристойним маскарадом. Він ніяковів, і через це його ввічлива люб'язність була перебільшеною і скидалася на запопадливість.

А Голобородько приймав це як належне. Він розумів, що й під час війни в тилівій міськраді потрібен голова, і не обвинувачував його в тому, що той не на фронті. Але

що йому, фронтовику, виявляють пошану і приймають без всякої черги, це йому здавалося зрозумілим і цілком нормальним.

— Ну, розповідайте, розповідайте, що там на фронтах! — перш за все запитав голова, ведучи Голобородька під руку від самих дверей до свого столу.

— Справи посуваються. Тепер уже фріцам капут! — впевнено відповів Голобородько, ніби долю війни вирішував особисто він і точно знає наперед, якою дорогою вона піде до завершення.

— Так, погнали їх здорово... — погоджувався голова. — Ну, а далі?

— А що ж далі? — схоже було, що проникнення в таємниці майбутнього і вміння вгадувати хід наступних подій є вродженою властивістю Голобородька. — Далі, я думаю, справа піде так... — Він підвівся з м'якого крісла і підійшов до великої карти Європи та Азії, що висіла на стіні. — Далі, я гадаю, вони потраплять в таку ситуацію...

Голобородько на мить осікся. З картами такого масштабу він не мав справи з шкільних років, на фронті йому доводилось орудувати лише кілометрівкою, що вмещала невеличкі клаптики землі, зайняті полком або й навіть батальйоном. А зараз перед ним розстелилася вся Європа й Азія з шматками всіх інших материків, і перед ним розгорнувся весь нескінченний фронт від Білого моря до Чорного.

Але Голобородько не розгубився і мовчання його не затяглося. Те, що роками виношували і розробляли величезні генеральні штаби, він вирішив умить і почав викладати впевнено і твердо.

— Далі наші, безперечно, ударять через Скандінавію і нависнуть над ворогом правим крилом. На півдні в цей час наші фронти двинуть через Одесу на Балкани. Ворог, охоплений величезними «кліщами», опиниться в «казані». Ну, а звідти виходу не буде, це ясно.

Він говорив не затинаючись, ніби викладав остаточно прийнятий і затверджений план. В кабінеті сидів уже не тільки голова, а й кілька співробітників, що могли вільно заходити до його кабінету, коли мали якісь невідкладні справи. Вони обступили Голобородька щільним напівкільцем, ловили і запам'ятовували кожне його слово. А він заглиблювався все далі й далі в стратегічні плани переможного завершення війни, і справа здавалася не

тільки наперед обумовленою, але не такою вже далекою й важкою.

Ніхто з присутніх не сумнівався в його словах. Всім хотілося, щоб було так, як він говорив, і через те легко приймали бажане за дійсність. Адже говорила це людина, яка тільки вчора вийшла з самого горнила війни, а що на фронті відомо все,— це ясно.

Те, що говорив Голобородько, захоплювало і його самого, бо в дійсності він нічого не замислював наперед. План розгрому ворога він склав тут-таки ж, у всіх на очах, і мимоволі захопився ним і почав вірити, що цей план єдино можливий. Звісно, він не наважився б його викласти, коли б тут були Штукаренко або Шумаков, бо розумів, що для них це була б тільки весела вистава. Але зараз він був єдиним і головним учасником цього спектаклю і все більше та більше входив у роль, вірячи кожному своєму слову, як вірили всі присутні.

Про справу, ради якої він прийшов до міськради, Голобородько сказав тільки між іншим, коли вдячні слухачі розійшлися і лишився лише голова. Виділити окрему кімнату було важко, але він дістав ордер не на одну, а на дві. Заразом він одержав і особливі продовольчі картки для родини Штукаренка.

Перш ніж зайти до Докії Львівни, Голобородько знайшов лікаря, що її лікував, щоб дізнатися, як вона себе почуває. Лікар сказав, що тепер уже небезпека минула. Спочатку побоювались, що травма, яку вона дістала, серйозніша і, можливо, у неї навіть пошкоджений хребет. Але рентген нічого поганого не показав, хворій треба ще з тиждень полежати в ліжку, і вона вийде зовсім здорова.

Виявилось, що Докія Львівна їздила в ліс, щоб заготовити собі на зиму дрова, і удвох з Вовою пиляла дерева... Голобородька це обурило: певже дружина другої людини в дивізії повинна сама це робити?!

Біля ліжка Докії Львівни він застав якусь жінку, що теж прийшла її відвідати. Він передав хворій лист від чоловіка і невеличкий пакунок — кілька бляшанок консервів, кілограм цукру і трохи простеньких цукерок для Вови. Побачивши все це, відвідувачка сплеснула руками.

— Боже, нащо ви це тягли?! — скрикнула вона і розстебнула свою чорнобурку, наче їй раптом стало жарко.— До чого ж люди не вміють влаштовуватись! Сказали б,

я надіслала б вам дров скільки треба, трохи цукру, трохи крупи.— Вона весело і майже з захопленням почала розповідати, що у неї на номерному заводі є «кум», і як тільки прибувають в заводську їдальню продукти, він їй одразу ж дзвонить, щоб швидше приїздила. І всього у неї досить, навіть дещо лишається.

Голобородько дивився на Докію Львівну, і йому ставало незручно. Хвора виглядала змученою, і не тільки через те, що її спіткала в лісі біда. На її обличчі відбилися муки та болі зовсім іншого характеру, і він бачив, як вона силкується приховати своє обурення тим, що розповідає оця балакуча відвідувачка,— може, через те, що не хоче її образити при ньому, а може, й тому, що не має сил їй достойно відповісти.

Він дивився на Докію Львівну і почував, що й сам червоніє. Безперевне вихваляння необмеженими можливостями, розкішна чорнобурка і найбезсоромніший лексикон круглоvidoї відвідувачки виглядали обурливим святотатством поруч із фронтovими консервами, що він їх так далеко віз. І Голобородько почував, що йому соромно не тільки за цю розбещену жінку, а й за свою власну поведінку в міськраді.

Коли відвідувачка нарешті пішла, Докія Львівна прочитала листа від чоловіка.

— Ви йому не кажіть про мої пригоди в лісі. Не треба його хвилювать.— І, взявши з рук Голобородька картки, зітхнула: — Це робітничі, а я ж вчителька...

— Нічого, вони дійсні тільки на місяць,— винувато сказав Голобородько.— Після хвороби вам треба підтримати себе.

— Ну, що ж...— знову зітхнула вона.— Якщо на один місяць, хай так.

25

Аня Хохол працювала в госпіталі, який містився тимчасово в одній із середніх шкіл. Точної адреси Олександр Микитович не знав і через це зазначив на конверті лише номер, який мав цей госпіталь у Ленінграді.

Голобородькові довелося звернутись до військової комендатури, щоб узнати адресу госпіталю. Помічник коменданта, рудий вусатий майор, чомусь поцікавився:

— А хто вам у госпіталі потрібен?

— Лікарка Хохол,— відповів лейтенант.

— Хохол... Хохол...— почав пригадувати майор.— Худенька така, чорнява?

— Не знаю. Ніколи не бачив. Я їй привіз листа.

— Від кого?

— А чому це вас цікавить? — здивувався Голобородько.

— Та ні, я так...— знітився майор.— Просто вона уже двічі до мене заходила.

— Лист від чоловіка.

— Ага... так, так...— міркував уголос майор, сіпаючи кінчик свого вогненно-рудого вуса.

Голобородькові це здалося дивним, але майор більше ні про що не запитав. Він погортав журнал, в якому були адреси військових установ міста. Виявилось, що госпіталь міститься майже поруч з комендатурою.

Коли лейтенант підійшов до будинку, Аня вже чекала на сходах. Голобородька дуже здивувало й це — незнайома жінка у білому халаті підбігла просто до нього, наче ждала його давно, і, зупинившись на останній приступці, запитала:

— Ви лейтенант Голобородько?

— Так, я.

— Лист від чоловіка?

— Звідки вам відомо?

— Мені подзвонили з комендатури. Швидше, будь ласка!

Голобородько з цікавістю дивився в темні, широко розкриті очі невеличкої жінки і навпомацки розстібав кишеньку гімнастерки, щоб видобути листа. Його вразило збуджене нетерпіння, майже переляканий трепет, що звучав у голосі Анни Семенівни Хохол, а те, що майор з комендатури поспішив її попередити, ще більше зацікавило.

Вона майже вихопила з його рук листа, нещадно роздерла конверт і тут-таки ж почала читати. Голобородько бачив, з якою жадобою очі її ловили зміст написаного, перескакуючи через слова і навіть окремі рядки, аби швидше дочитати до кінця і зрозуміти, в чому річ.

Нарешті вона опустила руку, в якій тримала листа, збудження її раптом вичерпалось, і вона тихо заплакала.

— Що з вами?.. Заспокойтеся...— розгублено втішав лейтенант. Поведінка цієї жінки лякала його, і він не знав, що сказати.

Вона опустила на приступку, з хвилину посиділа, витираючи тихі сльози краечком халата, і підвелася.

— Вибачте... Я дуже стомлена...— І тихо прошепотіла: — Значить, живий...

— Ну, як же,— зрадів Голобородько, що може сказати їй щось приємне,— живий і здоровий! Хіба ви від нього давно не одержували листів?

Анна Семенівна не відповіла.

— Я зараз вас ні про що розпитувати не буду. На мене чекає хворий, я повинна йти. Може, ви забіжите увечері після роботи? Я живу тут-таки, в госпіталі: кімната сорок один.

Голобородько пообіцяв зайти, і вони попрощалися.

Зустріч ця дуже здивувала його, і він якось раптом аж притих. Він нічого не знав про її стосунки з чоловіком і витлумачив поведінку Анни Семенівни як звичайне жіноче хвилювання про кохану людину, що перебуває в постійній небезпеці і довго не пише листів. Голобородько й раніше зустрічався з такими випадками, він бачив і жінок в подібному стані, і чоловіків, які даремно чекають листів з дому і не знаходять собі місця, хвилюючись про свою дружину та дітей. У відомих йому випадках для цього були різні причини: він і сам довго чекав листів з дому, аж поки довідався, що село його окуповане і листа звідти чекати не слід. Зараз він усю провину звалив на польову пошту, хоч найчастіше й її не можна було звинувачувати, бо мішки з фронтowymi листами, як і люди на фронті, завжди перебували під вогнем.

Ну, ось він і зробив святе й благородне діло, встановив між дружиною й чоловіком порушений обставинами зв'язок. Голобородькові стало приємно, що випадково йому пощастило це зробити, і він вважав своїм обов'язком довести діло до кінця.

Увечері він вдруге з'явився біля під'їзду колишньої школи. Анна Семенівна знову його чекала біля входу і кинулась йому назустріч, як і вдень. Вона й тепер видавалася такою ж збудженою. Чому? Адже листа вона могла вже не раз перечитати, знала, що чоловік живий, був час заспокоїтись... Але очі її горіли й тепер, охоплені хворобливим жаром неспокою, широко розкриті, вони дивилися на нього з якоюсь дивною рішучістю, властивою здебільшого хворим людям.

Її занепокоєння передалося і йому. Голобородько злякався: Анна Семенівна, мабуть, вимагатиме від нього

розповідей і подробиць, а він майже нічого про Олександра Микитовича не знає. Де служив Хохол до призначення в сімдесят восьму? Він розумів, що водолази обслідують морські глибини, але не мав ніякого уявлення про те, що вони роблять на війні. Висліджують ворожі підводні човни? Лагодять підбиті кораблі у приморських доках? Коли Анна Семенівна схопила його за руку й повела бігцем по сходах, Голобородько відчув, як забилося серце в тривожному і неясному передчутті.

Та врешті він зрозумів, що не станеться нічого страшного. Ну, вигадася якусь пригода, що ніби сталася з її чоловіком, розповість якийсь героїчний епізод. Не буде ж вона сумніватись? Та й не зможе вона перевірити — правду він каже чи ні. Почує від однополчанина, що чоловік воює добре, що він хоробра людина, і заспокоїться, як усі жінки.

Вони увійшли в малесеньку квадратну кімнатку, що була колись швейцарською чи приміщенням для шкільного сторожа. Над залізним, пофарбованим білою емаллю столиком висіла тьмяна електрична лампочка. Анна Семенівна подала Голобородькові єдину табуретку, а сама кілька разів збуджено пройшлася уздовж кімнатки. На середині голої стіни висіла велика фотографія дитини, пришпилена канцелярськими кнопками просто до штукатурки. Голобородько змахнув рукою в бік фотографії й запитав:

— Ваш синок?

Анна Семенівна зупинилася і здивовано глянула на нього великими темними очима.

— Де ж це він так пізно? — Голобородько не помітив здивування, що майнуло в її очах.

Жінка нічого не відповіла й тепер і подивилася на нього так, наче вперше бачить.

Йому стало не по собі.

— Що ж це, я сиджу, а ви... Незручно якось,— заметушився він під її пильним і тривожним поглядом і підвівся.

Вона не відповіла й на це і раптом запитала:

— Ви коли повертаєтесь?

— Куди? — Запитання було раптове, навіть несподіване, і Голобородько не відразу його зрозумів.— Ах, коли повертаюсь? Завтра спробую вилетіти, коли буде літак.

— Я полечу з вами.— Жінка сказала це тоном, який не терпить заперечень. Раптовий перехід од нервового

збудження до вольової рішучості, що її Голобородько від Анни Семенівни не чекав, так спантеличив, що він знову розгублено опустився на табуретку.

— Тобто як? — промимрив. — Куди полетите?

— На фронт, — відповіла вона уже зовсім спокійно, але не менш рішуче.

— Ну, а ваша робота в госпіталі? — спробував він заперечити. — Ви ж на службі чи ні?

— Це я вже влаштувала.

— Яким чином?

— Я вже давно вирішила. Двічі зверталась до коменданта й у військкомат. Я не хочу тут залишатись, не могу! Хіба майор вам нічого не говорив?

— Який майор?

— Ну, той, у якого ви сьогодні були. Заступник коменданта.

Тепер Голобородько згадав вусатого майора і зрозумів, що, домагаючись відправки на фронт, вона, мабуть, не приховала від нього справжніх причин, що змусили її про це просити. Те, що серед тисяч відвідувачок заступник коменданта міста її запам'ятав, свідчило, що причини були поважні.

— Ви кажете, влаштували... Значить, начальник госпіталю вас відпустив? Але ж потрібне призначення, а не відпустка з роботи.

— Ось... Будь ласка... — Анна Семенівна метнулася до вікна й подала йому папірець, що лежав на підвіконні.

Це було посвідчення, видане вільнонайманій лікарці А. С. Хохол, яке стверджувало, що її відряджають в діючу армію. Підписав його заступник коменданта міста — той самий рудий майор.

Голобородько розумів, що її рішення серйозне і остаточне, але ясно було й те, що чоловік Анну Семенівну не викликав, що він, мабуть, і уяви не має про рішення дружини, бо сам лише кілька днів тому прибув у їхню дивізію і викликати нікого не міг. А оскільки вона давно не одержувала листів від чоловіка, то, мабуть, просилася на фронт взагалі, а не саме в їхню дивізію. Та й в посвідченні нічого не було і не могло бути сказано про призначення саме в сімдесят восьму.

Він спробував заперечити.

— Не знаю... Може, в нашому санбаті й місця нема... Звідки ви знаєте, що вас туди приймуть?

— Я лікарка, товаришу лейтенант. Там, де стільки стріляють, лікарі завжди потрібні.— Вона посміхнулася, і Голобородько зрозумів, що його заперечення слабке і що їй ясно, наскільки її відповідь сильніша і переконливіша.

Він раптом відчув, що мимоволі встряв у якусь недоречну й зовсім не потрібну йому справу і може стати причиною справедливого невдоволення її чоловіка. Але більше ніяких заперечень він придумати не міг.

— Ну що ж... Коли хочете...— вимушено погодився він.— Ваша справа.

Тепер Анна Семенівна зовсім змінилася. Вона підбігла до маленької білої шафочки, в яку в медичних установах ставлять баночки і коробки з ліками, і дістала звідти пляшку спирту. Потім вийшла і за мить повернулася, несучи дві тарілки і кухоль води. Вона швидко поралася біля залізного столика, розводила спирт, нарізала суху ковбасу й хліб. Голобородько здивовано стежив за її меткими, точними рухами, розуміючи, що тепер вона остаточно заспокоїлась і від недавньої розгубленості, від хворобливого збудження не лишилося й сліду. Вона поралася біля столу і про щось безугавно щебетала — це була зовсім інша людина,— не та, яку він спершу зустрів.

Від серця відлягло, він поволі переконувався, що це не просто неврівноважена і знервована жінка, що не вміла чи не могла впоратись із якимись своїми почуттями і через це довела себе до хворобливої екзальтації, втративши змогу володіти собою і таїти свої почуття; це була людина, в якій пристрасть і спокій жили майже поруч і поступалися одне перед одним тільки в хвилини, коли для того або іншого з'являлося більше причин.

26

Любов Степанівна прокинулася раптом і чомусь дуже злякалась. Серце калатало, наче їй приснилося щось дуже страшне. Перед очима стояла камінна стіна, вкрита водоростями та мохом. Озираючись, Любов Степанівна зрозуміла, що перебуває в руїнах якоїсь старої будови — даху над нею не було, вгорі клубочилося холодне осіннє небо.

Мабуть, це перелякало б її ще дужче, коли б не побачила Кузьму Івановича та Мироненка. Вони сиділи під

вогкою напівзруйнованою стіною і досить безтурботно розмовляли.

— Ну, як? — всміхнувся до неї чоловік.

— Де ми? — запитала Любов Степанівна. Вигляд у неї був дуже розгублений.

— Ви у мене в гостях,— всміхнувся й Мироненко.— Отам,— він показав рукою на пролам, в якому синіла ріка,— стояла хата, в ній я народився. А ми з вами у паровому млині Гната Трохименка, колишнього багатія.

Руїни ці справді нагадували рештки промислового приміщення. Напевне, це другий поверх. Перекриття на камінних підпорах — з них і досі стирчали товсті іржаві болти від якихось машин.

— Ти краще сідай біля нас та послухай, що Карпо Сидорович розповідає,— сказав Кузьма Іванович уже серйозно.

Виявилось, що млин цей стояв колись на околиці села, затопленого дніпровою водою, коли збудували греблю. Його мали б висадити, але річище, де ходили пароплави, далеко і млин не заважав. Верхню частину розібрали, а те, що лишилося, затопили. Руїни простояли під водою майже десять літ. Тепер, коли німці зробили в греблі пробоїни і спустили крізь них частину води, руїни ці виринули знову на світ божий.

Карпо Сидорович був родом з цього села. Тут він провів свої юні літа і пішов звідси тільки тоді, коли почали переселяти людей в нові будинки на Хортицю.

Любов Степанівна слухала фантастичну розповідь Мироненка і весь час думала про те, що в цьому воскресінні давно затопленого села є щось неприродне, але й символічне. Чи не так само намагалися зараз вороги воскресити давно змертвіле минуле, щоб відкинути людей на десятиліття, а може, й на століття назад?

В цих руїнах ховалися вісімнадцять душ — здебільшого матері комуністів з дітьми. Були серед них і шість чоловіків. Всім у різний час загрожував арешт, а значить — смерть, і Мироненко поступово переправляв їх сюди, певний, що німці ніколи не зазирнуть у ці руїни.

— Чому ви так гадаєте? — запитала Любов Степанівна.

— Бо собака ніколи не повертається туди, де вона напаскудила,— відповів Мироненко.

Отже, він не випадково вибрав це місце, щоб урятувати від загибелі і себе, і всіх оцих людей...

Карпо Сидорович майже до полудня розповідав про себе і про своє життя, розповідав про той день, коли настала черга всім його землякам переїздити на Хортицю. Люди зійшлися на майдан, що лежить зараз під водою, щоб урочисто, з прапорами й піснями рушити назустріч новому життю. Всі вишикувалися в святковій шеренгі і, востаннє озирнувшись на своє рідне село, котре віджило свій вік і мусило назавжди зникнути під водою, почали підніматися на гору, на високий берег Дніпра.

І раптом Карпо Сидорович помітив, що батька його старого немає. Знову озирнувся й побачив його самого отут, біля млина. Побіг назад, та старий відмовився йти з людьми і не зважав на синові умовляння.

— Тут мій батько помер, і дід, і прадід. Тут і мені помирати! — говорив він.

Коли Карпо Сидорович побачив, що старий не піддається, він осміхнувся сам до себе й пішов геть. Пішов, не озираючись, аж на самісіньку гору. А коли озирнувся, побачив — його взяла: старий постояв у задумі, обернувся й рушив слідом за сином.

Вони просиділи утрюх майже до вечора, слухаючи розповіді Мироненка про давні часи. Удень тут робити не було чого, навіть ходити не дозволяли. Доводилося бути обережними, хоч до ворожого берега далеко.

Перед смерком підійшов Ярошенко.

— Пора збиратись, — нагадав він Мироненку.

— Куди? — запитала Любов Степанівна.

— Діло є. Удосвіта повернусь, — пояснив Карпо Сидорович.

Любов Степанівна подумала, що він попливе назад, в Нове Запоріжжя, і хотіла попросити, щоб передав привіт Клавдії Харитонівні.

— Ви додому зайдете? — запитала вона.

— Інша у мене дорога. Додому нам поки що ходу немає.

І він пішов разом з Ярошенком кудись униз.

Олег Іванович прокинувся о шостій. Він добре виспався і почував, що відпочив як слід. Ніхто його не розбудив, молодці хлопці!

Угорі, під самісінькою стелею, що округло височіла, мов склепіння старовинного підземелля, висіла велика лампа.

Вона тьмяно освітлювала похмуре приміщення, схоже на таємничий льох, невиразно окреслюючи людські обличчя. «Цікаво,— подумав Харкевич,— як вони її підвісили на таку височінь?»

В потерні від м'якого, розпливчастого світла стало затишніше. Наче, підвісивши лампу під самісіньку стелю, хтось дбав саме про затишок і влаштовувався надовго чи й має намір зовсім оселитися тут.

Отвір затулили плащ-палаткою, побачити світла знадвору німці не могли. Колоди порозкладали попід стінами, наче ліжка в казармі; поставити ще в голови тумбочки — і прощай, війна.

Ковальчук і Амїрадзе в'язали мотузяні сходинки. Поруч лежала вже ціла купа — всі ретельно складені, щоб не поплутались і зручно було їх нести на собі. Верхолазам допомагали ще кілька хлопців лейтенанта Рудя, яким зараз все одно нічого було робити.

— Не так в'яжеш, диваче,— почувся високий голос Мухїддінова.— Поперечини закріплюй морським вузлом. Інакше зірветься.

— Ти дивись, дамський кравець знає і це! — кинув Амїрадзе.

Хтось стиха засміявся.

— А він що — кравець?

— Який там кравець,— притишено відповів Амїрадзе.— Дочок настругав цілих три штуки. Тільки про них і говорить. Циганков його так прозвав.

— А ти не повторюй дурниць,— образився Мухїддінов. Він був мало не вдвічі старший за Амїрадзе і служив з ним разом у полковій розвідці.— І людину розбудиш: бачиш — спить.— Він кивнув у бік Харкевича.

Всі змовкли. Олег Іванович лежав із заплющеними очима. Мухїддінов показував Амїрадзе, як зав'язувати морський вузол. Де він навчився? В Узбекистані ніби й моря нема поблизу і сам нічим не схожий на моряка — невеличкий, меткий, і ріденькі вуса сумно звисли, наче у знятого з хреста спасителя.

— А чіпляти за що будете? — запитав хтось, маючи на увазі оці самі мотузяні сходинки.— Є там до якого біса прив'язувати?

— Прив'яжемо...— промимрив Ковальчук.

— Може, уламки ферм і лишилися,— проказав Рудь,— не знаю. Ви, про всяк випадок, кінці залишайте довші, може, й згодяться.

Звісно, Рудь знав греблю не гірше за Харкевича. Років зо два пополазив по ній колись теж. Досить нудна була робота — доглядати те, що і без догляду могло простояти тисячу років. Будували, слава богу, так, що не викришиться, перестоїть всіх.

Харкевич підвівся, непомітно підійшов ззаду і глянув через плече Рудя.

— Поспали? — запитав Ковальчук.

— А ви? — замість відповіді запитав Харкевич.

— Ми що! Я мов огірочок! — відповів Амірадзе.

— Петренко, подай людині обід,— наказав Рудь, не озираючись на Харкевича.— Підігрій, якщо охолело.

— Єсть! — Довготелесий рудий куховар заметушився біля свого казана.

— Не треба гріти,— сказав Харкевич. Він відійшов до колоди, на якій спав, узяв шинелю і накинув на плечі.

Петренко подав йому казанок. Каша була зовсім холодна, але Харкевич їв з апетитом. Щоправда, гречка, зварена з концентрату, розсипчаста і приправлена салом ще на заводі, трохи віддавала лосем і цвіллю, чи, може, папером, в якій була загорнута, або чимось іще. Всі мовчали: при ньому чомусь почували себе скуто, наче він вищий начальник, в присутності якого незручно розмовлять. Може, через те, що на його петлицях не було відзнак — хто зна, вільнонайманий чи генерал-полковник.

Харкевич не доїв каші і простягнув Петренкові казанок.

— Ну, пора,— звернувся він до Ковальчука та Амірадзе.— Шоста година, мабуть, зовсім стемніло.

Ковальчук підвівся.

— Всі будемо брати з собою? — він кивнув на купу сходинок.

— А нащо всі? Хоч би за один бичок зачепитись,— відповів Амірадзе.

— Значить, по одній візьмемо?

— Вистачить і по одній,— тихо промимрив Харкевич.

— А раптом пощастить? Доведеться повертатись, ще брати,— вигукнув Рудь, звертаючись до Харкевича.— Ідеш на день, харчів бери на тиждень.

Що це — іронія чи він не знає, що дертися доведеться по голій двадцятиметровій стіні? Ох, товаришу Рудь, як ми з тобою тут будемо працювати!..

— Вистачить по одній,— похмуро відповів Харкевич.— Давай, полізли.

Він став ногою на нижній гак, потім підтягнувся на руках і поліз угору першій.

— Пригасить лампу! — крикнув він через плече, уже висячи на стіні.

— Петренко, ставай! — скомандував Рудь.

Ага, ось як вони її підвісили до стелі! Петренко стає на плечі Ковальчуку, Амїрадзе вилазить ще вище і стає на плечі Петренкові... Цирковий атракціон!

Світло майже зовсім пригасло. Харкевич уже нагорі. Він одхиляє плащ-палатку і відтуляє отвір. Слідом лізуть Амїрадзе і Ковальчук. Цікаво, як вони викрутять гніт без Ковальчука і Амїрадзе. Мабуть, сидітимуть в п'ятмі, поки його хлопці не повернуться. А може, й у Рудя знайдуться ловкачі?

Надворі було зовсім темно. Осіння ніч сипала дрібненькою крупою — ще день або два, і, мабуть, випаде сніг. Погано: на білому тлі з Хортиці все буде видно! Що ж, доведеться діяти ще обережніше — справа не легка!..

Перший бик височів майже над самою головою. Досить видертись по пологому схилу водозливної гребінки, і стіна постане перед тобою, мов неприступна гора. Харкевич поліз попереду. Тут можна і на ноги стати, він знає — схил не крутий, але на ногах можна посковзнутися і полетіти у прірву.

Хлопці повзли позаду — він чув їхнє сопіння. Раптом спалахнув прожектор, промінь черкнув по греблі десь унизу. Всі троє завмерли і влипли в холодний бетон. На Хортиці гримнуло, снаряд ударив з лівого боку і розколовся.

Прожектор погас так само несподівано, як і засвітився. Краще почекати, може, він прокинеться знов? Темінь після мертвого світла прожектора здалася ще чорнішою. Вони полежали хвилин зо дві, потім Харкевич поповз. Ковальчук і Амїрадзе повзли слідом — він знову почув дихання Ковальчука близько, майже над вухом.

Нарешті схил закінчився, почалася рівна площина. Очі потроху звикли до темноти, вже вирізнялася сіра стіна бика і навіть тихе плесо Дніпра — у верхньому б'єфі. Як там низько стоїть вода в порівнянні з тим, що було до війни! Чи не такий вигляд мав Дніпро в давні часи, коли ще греблі не було і він мирно тік поміж двома гравітними скелями, що височіли біля старовинного Кічкаса?..

Харкевич помацав рукою холодну бетонну стіну бика, наче попестив старого приятеля. Хлопці теж обмацували поверхню, але якимось діловито, не так, як він. Мабуть, гребля не викликає у них тих почуттів, які промайнули в душі Харкевича, вони просто вивчали чергову перешкоду, перед тим як подолати її. У них не було зв'язано з греблею нічого такого — ні двох років роботи, ні родичів на тому березі... Добре, коли тебе ніщо подібне не зв'язує — знаєш одне: роби свою справу. На фінській він почував себе простіше — спогади, щоправда, і там непокоїли, але не так... не так...

— Що це за трос? — запитує Амірадзе.

Справді, з вершини бика звисає стальний трос. Дивно, Харкевич не пам'ятає тут ніякого троса.

— Може, це нам німець спустив, щоб я по ньому виліз нагору? — пробує жартувати Ковальчук.

— А сам сидить нагорі й чекає, — відповідає в тон йому Амірадзе, але в голосі його бринить тривога.

— Ану, пустіть. — Харкевич намацує трос і водить по ньому пальцями, як сліпець, вивчаючи кручену поверхню. Звідки він тут?

— Давайте спробую, — пропонує Ковальчук.

— Краще я — я легший, — заперечує Амірадзе.

— Він і важчого витримає.

— Хіба я про те? Мені легше лізти.

— А чому легше? — Ковальчук ніби образився — голос його звучить роздратовано і зло.

— Амірадзе, давай, — наказує Харкевич. — Пробуй.

Ковальчук скоряється. Він береться своїми великими міцними руками за кінець троса, натягає його і намагається віддалити від стіни. Амірадзе обхоплює трос ногами і повисає на руках, потім ноги підштовхують його, і він уже над головою Харкевича. Ще один конвульсійний рух, ще...

В тому, як Амірадзе поривчасто викидає вгору своє щупляве, але жилаве тільце, відчувається, що він неспокійний: невже справді підозріває, що нагорі його хтось дожидається з автоматом в руках?

Раптом він скрикує і повисає на одній руці — друга чомусь зірвалась.

— Ти що?! — лякається вниз Ковальчук. — Тримайся! — Він кричить, але розуміє, що Амірадзе його не чує.

Харкевич різко повертає обличчя на цей вигук, збираючись нагадати Ковальчукові, що ворог близько і не слід

галасувать. Але ясно, що таке зауваження ні до чого: до Хортиці більше кілометра, а вода так гуде, що згори не чути навіть голосу Амїрадзе. Харкевич на хвилину залишає трос у руках Ковальчука, а сам відходить подалі від стіни, щоб було видніше. Тепер Амїрадзе ясно окреслений на тлі білої ватяної хмари — він завмер, обхопивши трос руками і ногами, і, здається, дивиться вниз.

Олег Іванович починає жестикулювати, намагаючись на мигах підказати йому, щоб не поспішав, треба, мовляв, краще братись руками, а не хапатись і дертись навмання. Амїрадзе не тільки не розуміє його жестів, а й навряд чи бачить як слід Харкевича, бо в прїрві темно, та й висить він обличчям до стіни. Він простягає руку вгору, береться за трос трохи вище і силкується підтягнутись, але пальці ковзають по сталних звивах, що стали раптом слизькими і липучими, наче хтось їх навмисне помастив.

Харкевич підбігає до Ковальчука.

— Відтягай подалі трос! — Він хоче збільшити відстань між тросом і стіною і дати змогу Амїрадзе упертись ногами в стїну.

Вдвох вони повисають на тросі і натягають його, мов струну. І справді, Амїрадзе вгадує думку Харкевича і пробує перебирати ногами по стїні, відштовхуючись руками від троса. Але руки вже встигли вимаститись і не тримають. Ще мить, і він зривається вниз, наче цирковий акробат по вірвовці. Біля самого підніжжя бика йому щастить знову схопитись за трос, і він затримується.

Амїрадзе поволі спускається на гребїнку, він переляканий і знесилений і майже не стоїть на ногах.

— Якоюсь гидотою намазано, — винувато виправдується він.

— Що за чорт?! Покажи руки, — говорить Харкевич.

Амїрадзе важко дихає. Долоні в крові. Кров вибивається з-під товстого шару якогось смердючого мастила. Харкевич нюхає: солїдол.

— Ось як він по нас б'є, сука: солїдолом! — Не розбереш, Ковальчук іронїзує чи справді вірить, що німці здогадались спеціально намазати трос.

— Візьми шапку в Амїрадзе і спробуй ще раз, — каже Харкевич Ковальчукові. — До солїдолу долізеш, протирай шапкою трос і лїзь далі.

— У нього своя шапка, хай маже свою, — невдоволено огризається Амїрадзе.

— З голою головою нагорі застудиться,— суворо гри-
має Харкевич. Він би зняв свою, але якось смішно на
війні вдаватись до драпової кепки.

Ковальчук скидає шинелю і знімає шапку з голови Амі-
радзе. Той ще не зовсім оговтався, дихає, наче подолав
дальню дистанцію з марафонського бігу.

— Тільки ви трос натягайте дужче,— каже Коваль-
чук.— Ну, як ти, Сандро, оклигав?

Амірадзе мовчки підводиться, відходить від стіни, біля
якої відпочивав, і береться за трос. Бідолаха такий зму-
чений, що користі від нього мало. Удвох з Харкевичем
вони повисають на сталевій струні і з усієї сили відтягу-
ють її подалі. Ковальчук лізе, як муха: ногами упинаєть-
ся в стіну. Але що вище, то, видно, важче, бо чимдалі
зменшується відстань між тросом і стіною, і огрядному
Ковальчукові тісно. Доводиться переходити на спосіб
Амірадзе — обвивати трос ногами, як цирковий акро-
бат.

Нарешті Ковальчук зупиняється — треба витерти солі-
дол. Відсапується, витирає і пробує лізти далі.

Раптом трос здригається. Обидва високо задирають го-
лови і з усієї сили тримають. Ковальчук поволі повзе
вниз. Руки міцні, а отже, і він сповзає. Нарешті він за-
тримується і завмирає, знову вчепившись за сухе.

Харкевич відпускає трос, відходить від стіни і дивиться
вгору.

— Злазь,— рішуче подає команду Харкевич.

Ковальчук, видно, зрозумів, але вагається.

— Злазь, ні чорта не вийде!

— Як то — не вийде? — запитує Амірадзе, і Харкевичу
навіть стає не по собі.

— Треба подумати, як перехитрить солідол,— каже
Харкевич, наче виправдуючись перед Амірадзе, і знову
махає рукою вгору: — Злазь!

Ковальчук підкоряється і поволі спускається на гре-
бінку.

— Тільки шапку спаскудив...— мурмотить Амірадзе.—
Геть уся в мастилi.— Амірадзе замахується, щоб жбур-
нути її вниз.

Ковальчук хапає його за руку:

— От дурень! В бензині пополощеш.

Утрюх вони сідають під стіною, щоб перепочити.
«У бензині,— міркує Харкевич.— Бензин! Трос теж мож-
на витирати квачем, намоченим у бензині. Підтягнутися,

а потім витерти виквацзоване місце, і солідолу як не було. Потім підтягнутися ще вище і витерти знову...»

На Хортиці спалахує прожектор, тепер уже промінь сягає майже до них. Всі троє прилипають до стіни і — ні звуку: наче світло прожектора має не тільки очі, а й вуха, щоб їх почути. Прожектор перебирає бички, мов клавіші велетенського рояля. Харкевичу здається навіть, ніби він чує монотонну гаму, яку промінь видобуває з бетонних биків. Згадалося Шосте селище, квартира Клавдії Харитонівни, де вони з Ксенею жили. За стіною їхньої кімнати сусідська дівчинка теж вчилася грати на роялі.

Прожектор уже обмацував середину греблі, він наближався до басових струн, до клавішів, на яких грають лівою рукою. І справді — щось бевкнуло, а потім ще раз і ще раз. Це німці знову наосліп ударили з гармати. Схоже, що вони бояться заснути і підбадьорюють себе. Тричі бевкнуло, і тричі десь з лівого боку тріснули велетенські горіхи. Потім прожектор погас, і басовитий голос увірвався. Щось посипалося вниз, наче з високої гори котилося в долину дрібне каміння...

— Будемо повертатись,— підвівся Харкевич.

— Значить, ні з чим? — голос Ковальчука звучав розчаровано і трошки соромливо.

— Ні з чим і без шапки...— в'їдливо процідив крізь зуби Амірадзе.

— Та я тобі сам її виперу в бензині, чудій!

Харкевич поповз униз пологим схилом. Бензин. Справді, це Ковальчук здорово придумав: бензин. І побільше ганчірок, щоб частіше міняти. Тоді витиратиметься насухо, це факт.

Вони спускалися вниз поволі, мов коні по сходах. Виявляється, вгору легше, ніж униз.

— Як там твої руки, Амірадзе?

— Загоїться, поки весілля скоїться! — пожартував Ковальчук і раптом відчув, що його жарт недоречний. — Кров ще йде? — співчутливо запитав.

— Давай, давай! — огризнувся Амірадзе.

Далі було легше: вони сповзли з похилої поверхні і обережно пішли по бетонному карнизу до самого отвору в їхнє сховище. Там ще ніхто не спав.

— Ну що, не казав я, що сходинок не вистачить? — глузливо вигукнув лейтенант Рудь, коли побачив, що мотуззя, яке вони взяли з собою, бовтається за плечима у Амірадзе.

Ніхто не відповів. Всі троє були пригнічені й похмурі.

Харкевич мовчки попрямував до телефону.

— З'єднай з заступником командира дивізії,— тихо сказав він телефоністові, і той швидко закрутив індуктор, викликаючи штаб.

28

Дзвінок Харкевича з потерни, а головне, його глухий занепалий голос стурбували Штукаренка, і він вирішив зараз же поїхати на греблю й поговорити з ним. Можна б викликати Харкевича до себе, але хотілося самому побувати на місці. Крім того, він мав ще дещо на думці і вирішив не відкладати.

Штукаренко послав шофера, щоб розбудив Хохла, і наказав негайно прийти до нього. За десять хвилин Олександр Микитович з'явився, і можна було рушати.

Перша невдача групи Харкевича перекопувала Штукаренка, що водолази, яких збиралися пустити в нижню потерну пізніше, повинні почати негайно діяти паралельно з групою Харкевича. Час минав, рубильник тримали в руках вороги, коли вони задумують увімкнути його, вгадати важко; виходить, треба поспішати всіма можливими шляхами, щоб виграти час.

Небо сяло мжичку, перемішану пополам з недоталим снігом. Зубчасті скати тряского газика виривали з-під себе вогке груддя підмерзлої землі й жбурляли його далеко назад, на мокру дорогу, наче одбиваючись від п'їтьми, що бігла слідом за машиною. Далеко попереду, над верхнім б'єфом Дніпра, зрідка спалахували німецькі ракети, і ніч на хвилину сповнювалась таємничим зеленкуватим мороком. Коли ракета падала у воду й гасла, довкола ставало ще темніше й їхати доводилося крізь стіну смоляної ночі зовсім наосліп, наче крізь товщу холодної морської води.

Штукаренко сидів поруч із шофером, Хохол — позаду. Обидва мовчали, не відаючи про те, що саме в цей час думки їхні прикуті до одного і того ж міста на сході, куди полетів лейтенант Голобородько. Обидва вони були тепер в таємничій залежності від нього, бо Голобородько знав те, чого вони ще не знали і що хвилювало в цю хвилину обох. Ранком він, напевне, вже вирушить назад, і що привезе кожному з них, невідомо.

Нарешті машина вискочила з Моргунівського грейдера на бруківку, що вела до Нового Запоріжжя. Газик блаженно затрясся, ніби струшуючи з себе налипле багно.

Штукаренко не дивувався, що сам він мовчить. Коли людину поглинули думки, не хочеться розмовляти. Але Хохол, як він устиг пересвідчитись раніше, людина немовчазна і навіть весела; може, він соромиться перший заговорить? Чи хвилюється перед початком небезпечної мандрівки під водою на ворожий берег?..

— Закурите? — Штукаренко простягнув назад коробку «Казбеку».

— Дякую. — Хохол взяв цигарку.

— Мабуть, подолази здебільшого не курці?

— Взагалі — ні.

— А зокрема?

— У мене легені міцні, витримають, — сказав Хохол, уникаючи прямої відповіді.

— Цікава робота, хоч і...

— Що?

— Та все-таки для істоти, що позбавлена зябер, незвично.

— Робота безпечніша за інші — особливо на війні. На глибину пірнув, і шукай вітра в полі.

Штукаренко не зрозумів, що мав на увазі Хохол: пірнув — і в безпеці чи пірнув і не виринув? Але доскіпуватись не хотілось, та й газик деренчав і підскакував — заважав розмовлять.

На сході блиснуло і застугоніло. Відразу почувся низький свист, потім стогін покотився між дніпровими скелями гулко, наче весняний грім. Снаряд вибухнув недалеко, на пустирі біля крайнього будинку, на мить освітивши мертву околицю. Потім гуркнуло тричі, і звуки повторилися в тій самій послідовності, тільки значно голосніше і загрозливіше.

— Доведеться залишити наш кабріолет і пересісти на одинадцятий номер, — крикнув Хохол, намагаючись перекрити раптовий гуркіт.

— Доведеться... — погодився Штукаренко і вискочив на бруківку. — Чекай, Кривенко, під отією стіною, — кинув він шоферу, що сидів біля бублика зовсім пополотнілий: той знав своє недоречне на війні дошкульне місце і потім сам із себе кепкував, але під обстрілом полотнів і лякався й нічого з собою вдіяти не міг.

Біля шлюзу на них чекав лейтенант Рудь, щоб, як умовились по телефону, провести в потерну. Рудь весь час м'явся, він думав, що Штукаренко приїде сам і можна буде поговорити про діло, котре його турбувало. Хохол заважав, доводилось відкласти свій намір на пізніше. Це його непокоїло й дратувало, і він хмурився і пригнічено мовчав.

З-за Дніпра майже не стріляли. Зрідка лунала сліпа черга якогось сонного кулемета. Штукаренко і Хохол пригинались до землі, знаючи, що сліпа куля теж поціляє кудись і, як кожне сліпе зло, небезпечна саме своєю сліпотю. Рудь не зважав на стрілянину, йшов не пригинаючись. Штукаренко люто скрикнув:

— Ну, ти не вчи мене хоробрості!

Після цього Рудю доводилось теж залягати, але він робив це неохоче, наче силуючи себе.

В потерні було зовсім тихо. Навіть шум води, що неквапно переливалася через пощерблену греблю, не долинав сюди. Дзюрчали тільки струмочки, котрі проривалися з труби крізь щільну затичку, але й вони тихо збігали по стіні.

Бійці спали хто де — одні на колодах, інші просто долі. Лампа тьмяно освітлювала їх, і здавалося, що це місяць осяває кам'яну ущелину, на дні якої лишилися вбиті воїни після недавнього побоїща. Тільки Харкевич сидів у кутку. Він не підвівся, коли в потерну спустились Штукаренко, а за ним Хохол з лейтенантом Рудем.

Штукаренко став посередині, майже під самою лампою, обвів приміщення уважним поглядом і підійшов до Харкевича.

— Ну, як?

Тільки тепер Харкевич підвівся.

— Погано.

Штукаренко поклав йому руку на плече, змушуючи сісти, і опустився поруч на колоду.

— Безнадійно?

— Не знаю. Але що погано — то факт.

— Що ж будемо робити?

— Треба спробувати ще раз.

— Пробувати можна, коли є час.

— Я розумію.

— То що ж все-таки робити?

Харкевич розповів йому про свою ідею з бензином.

— А що, коли далі не навішено тросів?

— Оце мене й непокоїть... Але щоб побачити, як там далі, треба все-таки перший бичок подолать.

— Логічно.

Штукаренко погодився, але логіка його не заспокоїла. Далі, звичайно, будуть нові перешкоди, і якщо на кожен з тридцяти бичків витрачати цілу ніч...

— Давайте поговоримо одверто, товаришу Харкевич,— почав Штукаренко.— Ви вірите в те, що перейдете на правий берег?

— Я повинен вірити.

— Віра не повинність. Вона — поклик душі.

— Дурити себе не могу.

— Це — відповідь.

— І все-таки треба перейти! — Харкевич сказав це мало не пошепки, але в словах його вчувалась якась дивна сила — мовчазний крик.

Штукаренко глянув на нього і навіть здивувався. Він не чекав такої болючої пристрасності й одвертого вияву почуттів від цієї небалакучої людини.

— Ось що, друже,— сказав Штукаренко, помовчавши. Він поклав свою кощаву руку на коліно Харкевича, наче намагаючись висловити йому своє співчуття в тому, чого не знав і про що не міг здогадуватись.— Якщо немає певності... коли відомо тільки, що треба... то, може, краще мені доповісти, що справа не певна?

— І що тоді?! — швидко глянув на нього Харкевич.

— Командування вирішить. Війна є війна. Може, воно знайде оперативні засоби, щоб запобігти катастрофі на греблі. Бо згаємо час, а потім, можливо, однаково доведеться...

Харкевич його зрозумів. Час промине в марних спробах форсувати непереборну перешкоду потай, а потім все одно доведеться пустити в діло стрілецькі полки. А греблю висадять, і кров проллється даремно...

Він так глянув на Штукаренка, наче тільки зараз повністю зрозумів, яка відповідальність лежить на ньому. І справді, тільки в цю мить холодне його розуміння перетворилось в щось глибше і значніше і навіть злякало його своїми розмірами і трагічною суттю. Зараз він не подумав ні про Ксеню, ні про все те, що зв'язане з нею, ні навіть про те, що коли йтиме до неї через греблю, то може не дійти живий взагалі. Щось забурхало в скроні і з такою силою застугоніло в серці, що Харкевич злякався,— зараз Штукаренко почує той стук!

— Ні, ні,— відповів він, і голос його звучав відчужено, але спокійно.— Минула тільки перша ніч. І то — не вся.

«Шкода і першої, якщо даремно»,— хотів сказати Штукаренко, але змовчав: і так було ясно, що ця перша ніч дорого обійшлася Харкевичу.

Штукаренко зняв руку з його коліна і різко підвівся. Він пройшовся до другого кінця бетонного каземату, де стояли Хохол і Рудь. Хохол про щось розпитував, але Рудь відповідав неуважно — його більше цікавила розмова, що відбувалася між Штукаренком та Харкевичем біля протилежної стіни, але він не зважувався підійти, щоб узяти в ній участь.

— Викликали своїх орлів? — звернувся Штукаренко до Хохла.

— Викликав. Незабаром будуть.

Штукаренко різко повернувся і, міцно зчепивши пальці обох рук за спиною, знову попрямував до Харкевича.

— Треба використати час до світанку. Пройдіть з водолазами в нижню потерну — покажіть як і що. Вдень відпочинете, а стемніє,— знову нагору.

— Гаразд,— відповів Харкевич і похопився: — Слухаю!

Штукаренко помітив, як знітився він після отого цивільного «гаразд», і всміхнувся. Підійшов ще ближче і поклав обидві руки на плечі Харкевичу, наче хотів його обійняти.

— Важко, товаришу Харкевич, розумію. Але такій людині, як ви, не варто пояснювати, що саме залежить зараз особисто від вас.

Це було сказано проникливо й щиро, і серце Харкевича сповнилося розчуленою вдячністю до людини, яка не лише розуміла, а й почувала, що в нього на душі.

29

Першого грудня 1939 року, за три дні перед тим, як Олега Харкевича викликали до військкомату, у Ксені був день народження — їй минуло двадцять п'ять.

В такому віці люди вважають сорокалітніх безнадійними стариканами, а тих, кому перейшло за п'ятдесят, чимось схожими на уламок сивої давнини. Ксеня не дотримувалась подібних переконань, але їй теж здавалося, що перейдено важливий Рубікон, і на запитання, скільки ж їй стукнуло, смішно зітхала і з удаваною скрухою виголошувала: чверть століття!

В цей день Олег не привітав Ксеню — просто забув. За інших обставин вона, мабуть, трошки образилася б, але зараз її турбувало значно важливіше. Останнім часом вона почала помічати прикрі зміни і в самопочутті Олега, і в ставленні його до неї. З гіркотою та болем Ксеня відзначала, що на щасливу закоханість Олега впала прохолодна тінь.

Спочатку Ксеня пробувала відігнати своє занепокоєння. Вона переконувала себе, що їй тільки здалося. Але Олег все глибше замикався в собі, наче його мучила якась таємна гризота. Він весь час хмурився і здебільшого німував. Лишаючись удвох, Ксеня почувала, що між нею та Олегом зростає невидима стіна відчуження...

Їй не спадало на думку шукати причину в собі. Дивувало тільки одне: невже йому не полегшало б, якби він відкрив душу близькій людині?! Невже те, що мучить Олега, стосується тільки його?! Та й що його може мучити, щоб таїтись? Неприємності з віршем минули, про них уже можна було забути... Сам він за цілий рік, здається, і не згадав про них ні разу — ні дома, ні у відпустці, коли вони удвох минулого літа їздили до Гурзуфа... Що ж сталося, чому він так змінився?!

В ті дні в газетах писали про фінську війну. Точилася вона далеко на півночі, і слабке відлуння її сюди майже не долинали. Газети дихали певністю, а те, що така мала країна, як Фінляндія, зважилась напасти на могутній Радянський Союз, більше дивувало, аніж тривожило. Всі були певні, що перемоги можна чекати з дня на день і особливо турбуватись немає причини.

Та хоч якою малою була б війна і як далеко не гриміла б, що вона несе з собою, стосується кожного зокрема, коли веде її народ, до якого належиш. І мимоволі починаєш визначати своє місце в отій боротьбі — навіть коли певен, що особисто тобі воювати й не доведеться, бо совість громадянина біжить попереду його розуміння подій, і вона не дає спокою і вимагає рішень.

Харкевич вірив газетам і не надавав великого значення тій війні. Та саме в зв'язку з нею ожили в його душі недавні болі, що були вже затамувались. Він ще ходив на роботу, увечері повертався додому і, підібгавши під себе ноги, сидів на канапі, заглиблений у свої книжки, а якась частинка його вже бігла слідом за подіями і тривожно попереджала. І ще не цілком усвідомлене, але хвилююче передчуття ставило перед ним запитання, які ще дужче

посилювали його тривогу. Що, коли б він з власної волі зголосився поїхати на фронт,— довірили б йому зброю чи пригадали отой вірш і все, що було з ним пов'язане?

Він почав з хворобливою чутливістю прислухатись до розмов, пильно придивляється до людей, котрі його оточували, і з прикрістю відзначав, що дехто сторониться його.

Якось йому здалося, що в лабораторії, куди він зайшов у справі, дівчата-лаборантки раптом таємниче замовкли, а коли він від них віддалився, збираючись іти, почали перешіптуватись. Те саме він помітив в приміщенні управління, коли зустрів на сходах Рудя з двома співробітниками пульта, котрі, як йому здалося, теж примовкли та багатозначно перезирнулися, побачивши його... Ображений, Олег почав сторонитися всіх, ще упертіше відмовчуватись на людях. Він не помічав, що своєю поведінкою сам себе заганяє в темний кут, а декому навіть подає привід поглядати на себе скося.

Ксеню непокоїв його стан, вона бачила, що з Олегом не гаразд, але заговорити з ним перша боялась. Мовчить,— отже, не хоче говорити, а доскіпуватись — додавати зайвого болю. Цього Ксеня не могла і не хотіла робити.

Та якось вона все-таки зважилась. Увечері, повернувшись з роботи, підсіла до чоловіка, поклала йому руку на плече.

— Що з тобою? Ти чимось засмучений.

Олег помовчав, потім повільно підвівся і зробив кілька кроків уздовж кімнати.

— Засмутишся,— зітхнув він,— коли на тебе позирать, наче ти носиш камінь за пазухою і збираєшся його в когось жбурнути...

— Хіба сталося щось нове? — стурбовано запитала Ксеня.

— Та ні...— буркнув Олег.

Ксеня помовчала.

— Нічого не вдієш, такий час,— сказала вона. Йй хотілося запитати: «А ти не перебільшуєш?» — але вона вирішила, що краще не піддавати сумніву те, що його хвилює. Ксеня навіть потай зраділа: бентежить Олега лише минуле, котре чомусь знову занепокоїло, але, безперечно, забудеться знов.

Та чомусь її пояснення страшенно розгнівило Олега. Він різко повернувся до неї і роздратовано вигукнув:

— Нічого спихати на час! Його визначаємо ми — люди.

Ксеня зіщулилась, наче Олег ударив її. «Спихати» — кому це він каже?! І кого він має на увазі, говорячи «ми»? Невже кидає звинувачення їй, вважаючи, що, коли б тоді не прочитала подругам отой вірш, нічого б не сталося?! Ксеню образило таке припущення, хоч Олег, мабуть, здивувався б, якби почув, що вона взяла це на себе. Але Ксеня не могла не взяти, бо в душі відчувала свою провину перед ним і тепер певна була, що й Олег не забув, і це чомусь виникло в ньому знов і не дає спокою.

Ксеня примовкла, готова заридати, але стрималась. Пригнічена, посиділа ще з хвилину, потім пішла до кухні й поставила чайник на вогонь. Час вечеряти. Не варто вказувати перед Олегом свою образу.

Вона стояла біля примуса і дивилася на синій плімінець, що облизував чайник. Отже, Олег просто не любить. Та й чи можна любити людину, що завдала біль? Нехай і несамохіть, нехай навіть випадково. А все-таки спричинилася до того, що на тебе позирають скоса. Навіть коли він і перебільшує, навіть коли йому тільки здалось. Ксеня ставала г уяві на Олегове місце і переконувалась, що він правий. Тоді, після зборів, він сказав, що не надає ніякого значення її вчинку. То була облуда юності, самовтіха, самообман. Минає час, людина стає дорослою, і, як би не намагалась спрощувати, вчинки набирають свого справжнього значення, і їх не можна забути.

Чим більше вона про це думала, тим певніше їй здавалося, що справа стоїть саме так. Стриманість Олега здавалася терплячістю, мовчазність — невдоволенням і затамованим гнівом.

У день Ксениних іменин Олег довго затримався в управлінні. Був на якомусь засіданні, і Ксеня просиділа весь вечір сама. Коли він повернувся, вона вже лежала в ліжку. Бачила, як він підійшов до столу, на якому стояла вазочка з квітами, котрі їй подарували співробітники планового відділу, а поруч кілька телеграм — від батьків та подруг. Олег не звернув уваги ні на квіти, ні на телеграми. Він мовчки з'їв шматок ковбаси з хлібом, яку Ксеня лишила йому на вечерю, налив із термоса чашку чаю і випив, намагаючись нічим не брязнути, щоб не розбудити її. Невже йому не цікаво, що то за телеграми? Чи, може, він свідомо не подивився, знаючи, що вона стежить за ним? Коли так, то цим він їй підкреслює свою зневагу.

Інша, мабуть, тихо плакала б, але Ксеня наче затялася. Вночі вона погано спала і все-таки прокинулася раніш за

Олега. Тихенько приготувала сніданок, попросила Клавдію Харитонівну, щоб нагодувала його, й пішла. Після роботи Ксеня навмисне лишилася в плановому відділі ще на дві-три години, сиділа над паперами, над якими могла й не сидіти. Вона вирішила влаштувати своєму чоловікові своєрідний іспит: зверне він увагу на те, що вона затримується десь довше, ніж звичайно, не приходиться з роботи вчасно, як бувало завжди?

Коли другого дня після свого невідзначеного дня народження вона пізно повернулася, Олег запитав:

— Що, затрималась на роботі?

— Так.

І більше ні слова.

Потім запізнення знов повторилось, і Олег лише сказав:

— А у мене були квитки в кіно.

— Я була зайнята.

— Ну, нічого не вдієш.

Ксені стало боляче. Виходить, іспиту не склав. Та, власне, хіба це іспит йому, а не його любові? І хіба той, хто не любить чи розлюбив, винен, що почуття поблякло? Було гірко, та Ксеня не почувала себе ображеною, бо звинувачувала тільки себе.

І все-таки вона вирішила, що ніколи про це не заговорить з Олегом перша. Нехай вирішить час. Вирішить і за неї, і за нього. Так буде ясніше і легше обом.

Але час готував їм несподіване рішення. Вдень Олег подзвонив Ксені на роботу і сказав:

— Я дзвоню з військкомату.

Ксеня здивувалася:

— З військкомату? Чому ти опинився там?

— Дивачка ти, Ксеню! Викликали, от і опинився.

— Нащо?

— Мене забирають в армію.

— Тебе?!

— Що тебе дивує?

— Чого раптом?! — вона захвилювалася, але більше від несподіванки, ніж від розуміння того, що це означає для них обох.

— Читай газети.

Одну мить Ксеня помовчала. Олег чув, як вона швидко і голосно дихає в трубку.

— Ти звідти додому?

— Ні, треба ще збігати на греблю. Оформити документи, розрахуватись. Ну, і попрощатись теж. О п'ятій наказано з'явитись з речами.

— Сьогодні?

— Так. Увечері виїздимо.

Ксеня знову замовкла і раптом сказала:

— Почекай мене у військкоматі, я зараз прибіжу.

Увечері вона проводжала його на вокзалі. Було дуже холодно, стояло безвітря, і віддих опускався, наче плавав у густій рідині, й повільно осідав. Олег у військовому виглядавав незвично високим і худорлявим, біляве волосся смішно вибивалося з-під новенької ушанки, а солдатська шинелька випиналася ззаду, затягнута шкіряним поясом з мідною бляхою, як у гімназистів, котрих Ксеня бачила тільки на малюнках у книжках. У своїй сірій шубці з кролячого хутра вона мерзла, і тривожне почуття з'являлося, коли вона дивилась на Олегову куценку шинель. Він їде на північ, там, напевне, ще холодніше... І все-таки Ксеня більш здавалася розгубленою, ніж переляканою тим, що сталося. На пероні було чимало призовників, їх теж виводили родичі й знайомі, деякі жінки плакали, але більшість не надавала від'їзду своїх чоловіків та синів особливого значення, як не надавала його й самій війні. Чимало з тих, що зараз від'їздили, брали участь у поході на Захід кілька місяців тому і нівроку — повернулися живі! Розмови ці чути було скрізь. Ксеня до них прислухалася і якщо й губилась, то не від смислу самої події, а від усього, що на неї навалилося за останні дні взагалі і що так несподівано і дивно розв'язувалося цим раптовим від'їздом.

А Олег помітно ожив і повеселішав. Тут, на пероні, у вокзальній метушні, він несподівано знову став таким, яким був колись і яким Ксеня його вже давно не бачила. Йй здавалось, що він навіть радіє, їдучи нарешті з дому...

Але його тішило зовсім не те — він просто відчув полегшення, переконавшись, що побоювання, котрі мучили його весь час, виявились безпідставними. Виклик до військкомату і раптовий від'їзд на фронт знімав камінь з його душі і повертав віру в людей і віру в самого себе. Олег розумів, що їде не на прогулянку, а на війну, але відчуття рівності з усіма було дужчим за страх перед майбутнім. І він широко посміхався й жартував і, привселюдно обіймаючи Ксеню, нікого не соромився, як не со-

ромились усі, що виїздили разом з ним і теж обіймали своїх дружин і коханих.

Ксеня повільно йшла з вокзалу і навіть подумала, що все це на краще. Війна має закінчитись в найближчі дні, Олег встигне доїхати до Москви, в гіршому випадку — до Ленінграда. Йй не спадало навіть на думку, що йому доведеться взяти участь у боях. Промине тиждень, найбільше два,— так вона уявляла. Та буває, що людям, котрі навіть гаряче люблять, треба відпочити одне від одного, щоб на самоті подумати і з'ясувати на віддалі, чим живе душа. Може, саме ці два тижні і стануть отим часом, який вирішить, як їм жити?

Але два тижні виявились довгими і тяжкими, вони розтяглися мало не на два роки і знову все вирішили по-своєму — так, як не передбачали і не могли передбачити ні він, ні вона.

30

Ксеня одержала від Олега тільки дві листівки — з Москви і з Ленінграда. В першій він писав, що побував у Пушкінському музеї й проїхав кілька станцій в метро, а в другій, зовсім стислій і більш схвильованій, повідомляв, що через півгодини виїздить «далі» — але куди саме, не зазначав.

Більше Ксеня жодного листа не одержала.

Спочатку вона гнівалась: ось як вирішує час питання, котре їй здавалося таким складним! Але гнів швидко минув, і нею опанував розпач. Тільки тепер, лишившись сама, вона зрозуміла, як любить Олега і яке для неї горе — що він не пише і не дає про себе знати. Вона весь час перебирала в пам'яті щасливі дні минулого року, коли вдвох з Олегом їздила на відпочинок у Гурзуф, або як дома вечорами, повернувшись з роботи, тихо сиділи на канапі і кожен читав свою книжку, крадькома позираючи одне на одного... І як це було безглуздо — підозрівати, що любов минула, що Олег таїть щось від неї і обвинувачує за випадок з отим віршем. Не міг він її обвинувачувати, бо любив, а любов ніколи не думає погано, особливо коли поганого нічого нема.

Поступово Ксеня почала тривожитись: все-таки війна — хоч і мала, хоч для ворога і безнадійна! Вона уважніше вчитувалась у повідомлення газет, прислухалася до того, що говорили по радіо. Не тому, що події

на лінії Маннергейма викликали занепокоєння і з ними пов'язувалася відсутність листів: повідомлення, як і раніше, були спокійні, голоси дикторів тверді й упевнені. Але щось неусвідомлене, щось зовсім не вловиме не давало спокійно заснути і сповнювало серце незрозумілим трепетом, якого Ксеня не могла вгамувати.

Якось вона прокинулася уночі, перелякана і спітніла. Їй приснилося, що на снігу лежить людське серце, а якийсь солдат, весь у чорному і сам чорний, стріляє в нього з пістолета. Серце при кожному влучанні стріпується і підскакує, наче бляшана іграшка в стрілецькому тирі, і скрикує печально і безсило, як підстрелена тварина чи немовля.

Ксеня підвелася з ліжка і в самій сорочці, з незаплетеною косою, сіла до столу і написала листа Олеговій матері в Харків. Через кілька днів надійшла відповідь, мати писала, що й вона не одержала від Олега жодного слова і дуже хвилюється, бо знає вже не один випадок, коли люди одержали з Карельського перешийка повідомлення про смерть своїх родичів.

Ксеня дуже стривожилася. Всі її образи вивітрились і зникли. Ранком вона побігла до військкомату, і їй пообіцяли довідатись, де Харкевич і що з ним.

Через десять днів її викликав военком і сказав, що відомості одержано: Харкевич пропав безвісти.

Несподіваний удар приголомшив Ксеню. Втрата близької людини — горе, з яким вона зустрілася він-на-віч вперше в житті, — змішалася з почуттям гіркої провини перед нею. Все, що вона припускала, думаючи про стосунки з Олегом, болючі сумніви в його любові і недовір'я до його почуттів, здалися їй раптом не тільки дріб'язковими, а й ганебними. Вона картала себе за сліпий егоїзм, недавні вагання та болі здалися їй нікчемними, порівнюючи зі справжнім лихом, про котре, як їй тепер здавалося, вона не могла, не мала права не думати раніше. І вона мучилася від нападів спізнілого каяття, від докорів і обвинувачень власної совісті, від сорому, що не передбачила такої трагічної можливості і поводилася, наче якесь легковажне дівчисько, з людиною, приреченою на смерть.

Чутка про те, що інженер Харкевич пропав безвісти, швидко розповсюдилася по місту. Люди до цього поставились по-різному — чоловіки, яким довелося воювати під час першої світової війни, знали, що пропасти без-

вісти — ще не означає загинути. Серед них траплялися й такі, що побували у ворожому полоні, й такі, що довго блукали і переховувались по селах та лісах, а згодом поверталися до своїх і продовжували воювати. Про них до якогось часу говорили, що вони «пропали безвісти». Отож все ще можливо, коли ніхто не бачив на власні очі, що людина упала мертва на полі бою і ніхто її не поховав.

Та чимало було й таких, хто всяке зникнення бійця зі своєї частини, і перш за все перебування у ворожому полоні, вважав загибеллю, до того ж певнішою за справжню смерть. Якщо людина просто загинула, та ще й на полі бою — тут все ясно, ніяких сумнівів не виникає. Та коли пропала безвісти, — з'являється безліч запитань, на які ніхто не в силі відповісти. А там, де існує неясність щодо людини, повинна з'явитись і обережність — так вони вважали.

І хоча Ксеня не зустріла нікого, хто не співчував би їй особисто, в розмовах нерідко виникала якась невловима незручність, коли доходило до Олеса Харкевича і всього, що сталося з ним. Фрази чомусь ніяково уривались на півслові, кожна недомовка звучала, мов таємничий натяк... Майже нікого не дивувало те, що пам'яті робітника залізничного депо Івана Костюка, який загинув під Виборгом, присвятили спеціальний вечір, а Харкевича навіть не згадували, наче соромились чи боялися чогось...

Через кілька місяців після того, як Ксеню викликали до військкомату, на вулиці зупинив її Петро Славчук. Ксеня поверталася з роботи, пригнічена і сумна, нікого не помічала. Вона повільно йшла по тротуару майже попід самими стінами будинків і, дивлячись собі під ноги, перебирала руками кінчик коси, перекинутої через плече.

Славчук наздогнав Ксеню і злегка доторкнувся до її руки. Ксеня здригнулася.

— Здрастуй, — сказав він тихо. — Вибач, що я тебе зупинив.

— О, це ти... Здрастуй.

— Можна мені провести тебе додому?

— Звичайно.

Вони йшли поруч і мовчали.

Протягом останніх двох літ Ксеня часто зустрічала Славчука то на вулиці, то в управлінні. Минуло давно

сплигло, і обоє, здавалося, про нього забули. Але Славчук ні разу не бував у них дома, відколи несподіване рішення Ксені розлучило товаришів.

Проте Ксеня знала, що хоч вона завдала Славчукові колись сильного удару, він ставиться і до неї, і до Олега, як ставився раніше. Олега він не міг звинувачувати в тому, що Ксеня обрала саме його, та й вона не була винна, що любить Олега. Але і Славчук любив її, і два довгих роки не пригасили цього почуття.

Вони сиділи в кімнаті вдвох і стиха розмовляли про всякі дрібниці. У Славчука вистачило такту не згадати про головне, і Ксеня оцінила це і була йому вдячна. Він нещодавно повернувся з відрядження, побував у Києві та Москві, мав про що розповісти, і розмова їхня була хоч і незначна, але безпосередня і відволікала Ксеню від тяжких думок.

Раптом у двері постукали.

— Будь ласка...— гукнула Ксеня здивовано: Клавдії Харитонівни дома не було, а нікого стороннього вона не чекала.

На порозі з'явився Сергій Рудь. Його поява була для Ксені повною несподіванкою. Вона навіть розгубилася і не знала, що сказати, але розгубився і Рудь — Славчука не сподівався зустріти,— і він на хвилину затримався на порозі, теж не знаючи, що робити.

— Вибачте... Я вам не перешкодив? — промурмотів він.

— Що ти! Будь ласка,— нарешті отямилася Ксеня.

Але Славчукові почулася в запитанні Рудя якась навмисна двозначність, і він з ледь помітним викликом запитав:

— Ти вважаєш, що міг перешкодити?

Рудь не мав нічого на увазі й через це знову розгубився. Намагаючись не виказати своєї розгубленості, він ступив кілька кроків од дверей і, не відповідаючи на виклик Славчука, звернувся до Ксені:

— Можна присісти?

— Будь ласка... звичайно...— Ксеня подала йому стілець.

Незручність, викликана його появою, ставала гнітючою, і всі троє це відчували. І Рудь, і Славчук пам'ятали давню розмову, що відбулася колись у кімнаті Славчука і була пов'язана саме з вибором, який зробила Ксеня. Зараз між ними відчувалася затамована ворож-

неча. Не знала про це нічого тільки Ксеня, і через це вона заговорила про щось незначне, аби тільки з чогось почати і розвіяти напруження. Рудь зрадив і заговорив про нового секретаря комсомольського комітету управління, про те, що Ананія Гаврилюка перевели на роботу в райком і там у нього хороші перспективи висунутися ще вище, бо хлопець уміє чудово триматись на трибуні, має політичну освіту та й хороший організатор взагалі.

Але кар'єра Гаврилюка зараз не цікавила ні Славчука, ні Ксеню, і Рудь це швидко зрозумів. Мовчанка запала вдруге, і йому знову стало незручно.

Нарешті він сказав:

— Так, усе це тяжко й боляче... І головне — проклята неясність.— Він неспокійно посовався на своєму стільці.— Невже він живий здався в полон?!

Славчук не витримав.

— Підлість...

— Ти вважаєш підлістю бажання знати, як поводитися людина на війні?

Славчук не відповів. Він бачив, що Ксеня мало не тремтить від сорому та обурення.

Відчувалося, що Рудь хотів би, але не може зупинитись.

— Ти, Ксеню, вибач, я знаю, як це тобі тяжко чути. Але ж сама розумієш... Я певен, що з нас ніхто живим не здався б у полон.

— А що Олег здався, ти певен? — скрикнув Славчук і рвучко підвівся.

— Не хочеться бути певним...— розвів руками Рудь.

— Мерзотник!..— крикнув Славчук і, хряпнувши дверима, вибіг.

Ксеня тихо заплакала. Те, що Олег загинув, було для неї ясно. І невже не однаково — як?!

— Даремно Славчук казиться,— сказав, помовчавши, Рудь.— Коли людини немає, хочеться про неї думати добре. Але життя іноді складається не так, як хотілося б нам, і з фактами треба рахуватись — все-таки ми комсомольці.

Ксеня мовчки витирала очі хусточкою. Їй неприємно було, що вона виказала свою слабкість саме при цій людині, і намагалася заспокоїтись і не давати волі почуттям.

— Вибач, Ксеню,— тихо вів далі Рудь після короткого мовчання.— Я не хотів тебе хвилювати... Вижен

Славчук.— Рудь ще з хвилину постояв серед кімнати, нервово переминаючи в руці свого кашкета, і, не дочекавшись від Ксені ні слова, нечутно вийшов.

Так і лишилося неясним, чого він раптом прийшов і що йому, власне, було потрібно...

Після цієї зустрічі з Рудем Славчук довго не заходив до Ксені. Не раз поривався, знав, як їй тяжко, і хотів підтримати своєю дружбою і щирим словом. Та все-таки не заходив, розуміючи, як могли витлумачити його відвідини такі, як Рудь.

Зустрічаючи Ксеню на вулиці, він завжди запитував:

— Нічого не чути нового?

— Нічого.

— Ти духом не падай,— переконано говорив він. — Може, Олег у полоні. Війна закінчиться — повернеться з усіма. А до того часу надії втратити не можна.

Ксеня сумно кивала, ніби погоджувалась, і, кволо посміхнувшись, прощалася.

Нарешті війна закінчилася, фронтовики почали повертатися по домах. Радіючи перемозі разом з усіма, Ксеня й сама пройнялася вірою і почала сподіватись і чекати. Але минув місяць, потім другий — Олега не було. Зник, як видиво, розтанув, як марево у степових далях... Пропав безвісти...

А ще через рік — у квітні сорок першого — Ксеня одружилася з Славчуком. Не могла жити на світі сама, не могла повільно потопати в своєму сум'ятті. Їй потрібна була підтримка — рука друга. Та й життя йшло своїм трибом, а Ксеня була жива.

31

Сходи в нижню потерну круто збігали вузьким коридором, схожим на кам'яний колодязь. Згори здавалося, що це хід у похмуре підземелля старого забутого замку, де колись знемагали полонені лицарі, в чеканні смерті прикуті до стін.

Перед тим як дістатися сюди, Варивода й Богатирьов подолали довгий і важкий сухопутний шлях в своїх водолазних костюмах. Щоб усе їхнє обладнання добре діяло під водою, треба було бодай перед першим виходом прилаштувати його як слід. Довелося одягнути гумові костюми ще на березі — не поспіхом і при світлі —

отже, і ввімкнути відразу штучне повітря, й отак в усій амуніції йти.

Та складний і надійний обладунок, розрахований на мандри під водою, надзвичайно обтяжував на суходолі, особливо тут.

Треба було обережно підповзти до шлюзу, потім по стіні спуститись в самий шлюз, пройти по його величезному днищу і видертись нагору; довелося просуватись плазом, коли ворожий прожектор раптом оживав, і продиратися крізь вузькі вікна у внутрішні канали греблі... Піт заливав очі, водолази дихали, наче викинуті на пісок окуні, і, діставшись нарешті до місця, були змучені вкрай і левде переставляли ноги.

Харкевич спускався попереду з електричним ліхтариком у руці. Слідом ішов Хохол, а Варивода та Богатирьов важко ступали позаду. Круті, майже прямовисні бетонні сходи збігали все нижче і нижче, відчувалося, що дніпрова вода стоїть уже високо вгорі. Стіни дихали холодом і темнотою річкового дна, повного таїни й несподіванок.

Хоч і стомлені, водолази, проте, не відчували особливого хвилювання, що, напевне, охопило б кожного, хто вперше поринав у це таємниче царство. Обидва вони давно звикли до своїх підводних мандрів, і коли зараз їх щось і непокоїло, то хіба що тільки те, що в балонах, мабуть, лишилося вже мало кисню. Що ж до Харкевича, то він знав тут кожну приступку, кожен поворот, бо в свій час не раз спускався в цей темний колодязь, і тепер сміливо ступав, наче ходив по ньому лише вчора.

Нарешті промінець ліхтарика блиснув на темній масній воді, наче уп'явся в хистку рухливу підлогу. Далі йти не можна було — сходи затоплені.

Це вже занепокоїло водолазів: виявляється, треба спершу пройти під водою частину коридора і тільки потім завернути за ріг, щоб потрапити в потерну. Отже, дорога буде не пряма, як вони гадали, і сигнальний дріт в міру їхнього просування має тертись, а значить, і чіплятись за ріг стіни... Це ускладнювало становище водолаза під водою, бо на сигналізацію не можна повністю покладатись, і, коли б скоїлось щось, водолаз міг опинитись без зв'язку з товаришами, що лишилися нагорі.

Зваживши це, Хохол вирішив, що спуститись повинні не обидва водолази разом, як він думав раніш, а лише один — і саме Варивода — фізично слабший. Богатирьов

повинен лишитись нагорі, щоб негайно подати допомогу Вариводі, якщо з ним порветься зв'язок.

Варивода надів брезентовий пояс із свинцевими грузилами і повільно пішов, обережно ступаючи з приступки на приступку. Нарешті промінець ліхтарика востаннє ковзнув по верхівці його маски-шолома, і водолаз зник. Тільки великі бульки від повітря, яке він видихав, з глухим клекотом виривалися на поверхню. Через кілька хвилин все стихло — Варивода увійшов у потерну і завернув за ріг.

Сигнальний дріт тримав у руках Хохол. Він усе більше і більше попускав його і відчував, як дротина тремтить від тертя об бетонний ріг потерни, ніби волосінь на рибальському спінінгу, коли на гачку завмирає, опинаючись, величезна рибина.

Всі, зацікавившись, стежили за рухами Хохла, що повільно попускав дротину в міру того, як все далі просувався Варивода. Тепер уже колодязь освітлював не кишеньковий ліхтарик Харкевича, а гасова лампа, що її вони завбачливо приховали з собою. Хохол попускав дротину обережно, не давав їй вільно провисати, щоб часом не заплуталась, і, коли випадково виривалося з рук більше, ніж треба, зразу ж її натягав. По тій частині, що вже побувала у воді і знову з'являлася на поверхні, стікали великі краплі, важко падаючи у воду.

Дротина здригалася й тремтіла. І раптом — завмерла. Схоже, що Варивода зупинився. Хохол почекав, сподіваючись, що зараз водолаз потягне далі, але дріт не рухався і завмер, немов струна, якій дав спокій смичок музиканта.

Хохол ще з хвилину почекав, потім спробував злегка шарпнути до себе. Дротина не піддалася. Коли б водолаз просто стояв на місці, він не міг не відчутти, що Хохол потягнув, і ступив би назад або сам подав знак, що все гаразд. Схоже, що дротина намертво за щось зачепилася, як Хохол і передбачав.

Харкевич та Богатирьов стежили за кожним його рухом. Вони ні про що не запитували, бо все було зрозуміло і так. Богатирьов ступив наперед ще в чеканні наказу.

Хохол помовчав ще з хвилину і коротко сказав:

— Давай.

Богатирьов кинув Харкевичу свій сигнальний дріт і швидко почав спускатись. Відразу ж він взявся за дро-

тину, кінець якої був у руках Хохла, бо знав, що тільки вона йому вкаже шлях до Вариводи.

Виявилось, що потерна захарашена всяким мотлохом — уламками дошок, розбитими ящиками й діжками з-під цементу, що плавали під стелею; на дні валялися покручені рейки, мотки залізного дроту, накидані у воду навмисне, щоб заважали йти. Сигнальна дротина Вариводи вивела його до металевих козлів, за які вона й зачепилась. Далі дротина уривалася — чи то перетерлася об залізні козли, чи, може, Варивода змушений був її обірвати навмисне, бо швидко розплутати не мав можливості, а затримуватись не хотів.

Богатирьов обмацував усе навкруги, та не знаходив Вариводи поблизу. Борючись із численними перешкодами і спотикаючись об залізо, що лежало на дні потерни, він рушив далі. Та відразу ж і його дротина заплуталась. Довелось й її обірвати і мерщій йти вперед — шукати товариша. Він знав, що лишається тепер без дороговкази назад: повертаючись в непроглядній пільмі без сигнальної дротини, можна легко проминути вхід у коридор, в який треба завернути, щоб потрапити на сходи.

І раптом Богатирьов зрозумів, що саме так могло статись і з Вариводою: він міг проминути поворот на сходи, забитись надто далеко в інший бік і лишитись без кисню!

Але це було тільки припущення, і Богатирьов не знав — йти далі чи повертатись і шукати Вариводу в протилежному напрямку. Кисню в балоні лишилось хвилин на десять. Повернутись і шукати товариша біля виходу нагору — це все, що він міг зробити.

Завжди спокійний і врівноважений, Богатирьов зараз не міг себе вгамувати. Холодна вода його перед цим пробирала наскрізь, а тепер він спитнів і серце завмирало в тривожній млості. Він зробив кілька кроків назад і відчув, що зачепився за щось. Довелось присісти і одсунути довгу рейку. Звівшись, Богатирьов почав розсувати дошки та ящики, що плавали, загороджуючи йому шлях. Вони чіплялися одна за одну і створювали суцільну плавучу масу, від якої доводилося відривати окремі частини, щоб просунутись на крок.

Коли Богатирьов нарешті дійшов до рогу, де починалися східці нагору, сил уже не було. В голові стугоніло, серце заходилося — він втрачав свідомість. Весь час йому доводилось затамовувати віддих, щоб заощадити

кисень, який може згодитися, коли доведеться виносити товариша на собі. В очах потемніло, мозок затуманів, і Богатирьов безвольно сплив під стелю.

Це тривало недовго, можливо, тільки одну мить. Глибоко вдихнувши, він опритомнів. Зробив одчайдушне зусилля, щоб знову опуститись і стати на ноги, різко змахнув рукою і уп'явся в щось м'яке. Це був Варивода — він теж плавав під стелею, майже біля самого виходу. Пояса зі свинцевими грузилами на ньому не було.

Богатирьов схопив товариша за руку і потягнув на дно. Відразу ж нога ковзнула на першій приступці, і він пішов на підйом по сходах.

Коли нарешті опинився нагорі й світло ударило в обличчя, все перед очима знову попливло і розтануло. Богатирьов упав навznak у воду, упустивши й Вариводу. Хохол і Харкевич кинулись до них. Щоб витягнути їх на суше, довелося зайти у воду майже по шию.

Першим оклигав Варивода, може, тому, що він менше пережив, бо хвилювався тільки за себе і не рятував товариша. Богатирьов ще довго лежав на східцях, та нарешті опритомнів і він.

Уже світало, коли всі четверо повернулися у верхню потерну. Повернулися, як і Харкевич з греблі, ні з чим...

32

Тієї ночі Шумаков залишився в одному зі своїх полків. Пізно увечері йому доповіли, що на ділянці того полку з правого берега переплив чоловік, якого не можна доставити в штаб дивізії, бо він страшенно застудився і у нього висока температура.

З правим берегом не було зв'язку, відомостей звідти не надходило ніяких, розвідка давала тільки те, про що їй пошастило дізнатися з візуальних спостережень або знімків авіації. Вище від греблі Дніпро широкий, пробратися на правий берег розвідники не могли, а нижче ще важче, бо з Хортиці ворог контролював усередині.

Перебіжчик дуже зацікавив командира дивізії, і він одразу ж виїхав на місце, щоб особисто поговорити з ним.

Сидячи в своїй багатостраждальній емці, Шумаков увесь час намагався уявити — ким може бути отой перебіжчик? Звичка ставитись справедливо до людей не

виключала обережності й вимогливості, продиктованих умовами війни, навіть коли це стосувалося його підлеглих. Справедливість, як і всяке інше поняття, стає дійовою лише тоді, коли в неї вкладено конкретний зміст, тобто — тільки у випадку, якщо застосовують її, виходячи з інтересів загальнокорисної справи. Досі для Шумакова це означало: зважувати не тільки особисті наміри людини, а й реальні наслідки того, що вона вчинила, а вже після того вирішувати, що справедливо, а що ні.

Перебіжчик міг бути і німцем, котрий тікав від своїх внаслідок певних переконань. В Іспанії Шумаков зустрічав багато німців, які ненавиділи фашизм. Та людина ця могла бути і пацюком, що тікає з приреченого корабля, як, імовірно, і колишнім радянським громадянином, підісланим, щоб дезінформувати і ввести в оману. Траплялись Шумакову і свої земляки, яких йому приємніше було б не зустрічати. І зараз він думав і згадував не для того, щоб підготувати чи упередити себе, — його просто дещо турбувало більше, ніж в усіх попередніх випадках.

Викликало занепокоєння те, що людина перепливла Дніпро. Перепливла не в першому-ліпшому місці, а у верхньому б'єфі, де не тільки прострілюється кожен метр, а й сама ширина ріки така, що навіть у мирний час її подолати важко. Не могла ж вона сісти у човен і податись на лівий берег у ворога на очах! Хто ж вона така? Як це могло статись?

Перебіжчик виявився літньою людиною, років під шістьдесят. Він лежав у бліндажі медпункту, і його кидало то в жар, то в холод. Глянувши на нього, Шумаков зрозумів, що людина ця перепливла не на плоту і не човном, а, мабуть, довго мокла в холодній дніпровій воді, перш ніж ступила на лівий берег. Над сірою солдатською ковдрою видніло худорляве обличчя — кінчики посивілих вусів тремтіли і смикались, неначе живі.

Його прізвище було Мироненко. В потертому і майже розірваному навхрест посвідченні, виданому ще перед війною управлінням Дніпрогесу, говорилося, що він працює слюсарем турбінного залу. Мироненко не приховував, що лишився на цій роботі й під час окупації, але, як він твердив, виконував не тільки доручення свого шефа, а й накази інших людей. Це важко було перевірити. Та коли Шумаков подивився на нього, нічого перевіряти не

схотілося. Вислухавши перші слова, він уже ясно зрозумів, з ким має справу. Мироненко розповідав про руїни старого млина, що знову з'явився з-під води, про жінок та дітей, яких він потай перевіз туди, щоб урятувати від певної смерті... Слухаючи розповідь, Шумаков навіть не помітив, як сама собою зникла кудись його обережність і з'явилося повне довір'я до всього, що Мироненко розповідав.

Крім цього, Мироненко не міг сказати Шумакову нічого нового. Він з надзвичайним хвилюванням повідомив про те, що гребля замінована, але про це Шумаков знав давно; він підрахував досить точно, скільки саме німці підвезли до греблі авіабомб та вагонів з вибухівкою, але й це уже було давно відомо. Мироненко не знав головного — де саме закладено міни і в якому місці проходить пекельний дріг, бо коли німці будували свою руїницьку систему, вони розстрілювали кожного, хто міг помітити щось. Отже, головна таємниця була у них в руках, і її не знав ніхто, в тому числі й Мироненко.

Шумаков мовчки слухав і вдячно кивав головою, не бажаючи його розчарувати. Він дивився на зморхле обличчя, на лоб, в який в'їлося темне мастило, змішане з металевим пилом, і йому було шкода старого слюсаря. Шкода, що він не міг повідомити нічого такого, що виправдало б його вчинок, який Шумаков радше назвав би подвигом, особливо коли зважити на його вік. Шумаков охоче відмовився б від того, що знав з повідомлень розвідки і з власних зіставлень та догадок, аби тільки цей чоловік перший сказав йому те, що він говорив. І це була не сентиментальна розчуленість, не інтелігентський жаль до людини, що поставила на карту своє життя, щоб зробити те, чого можна було не робити: ні, Шумакову просто хотілося, щоб подвиг цієї людини був виправданий дійсною вагою вчиненого нею добра, яке має справжню ціну тільки тоді, коли воно реально корисне.

— Висадять, іроди...— весь час повторював Мироненко, наче в гарячковій маячні.— Зруйнують ушент...

— Тепер, коли ви нам розповіли, не висадять...— заспокоював його Шумаков.— Якщо вже знаємо, все буде добре.

Мироненко кидав недовірливий погляд на Шумакова і знову одвертався до земляної стінки бліндажа.

— Висадять, іроди, оскаженіли...

— Все буде гаразд, запевняю вас.

Шумаков злегка доторкнувся до його плеча, потиснув зашкарублу, шорстку руку і вийшов з бліндажа на гору.

Шкода йому було Мироненка. Шкода ще й тому, що сам він теж не міг сказати старому найважливішого — отого головного, що могло б по-справжньому заспокоїти. Його запевнення, що все буде гаразд, звучали не дуже переконливо, бо не були підкріплені нічим, а сказати про те, що на греблі вже шукають дріт, він не мав ніякого права. Як, напевне, зрадив би оцей старий чоловік, якби довідався про групи Хохла і Харкевича!

Але поступово з відчуттям розчуленості почало боротись інше почуття, що оволоділо Шумаковим і завершило його думки в інше річище. Чи справді важливе тільки те, що людині пощастило вчинить? Хіба ніякої ціни не має благородний намір чи саме намагання вчинити щось хороше? Чи можна судити про людину тільки з того, що їй пощастило довести до кінця, нехтуючи тим, що вона намагалась і гаряче хотіла зробити? Коли так, то сама по собі людина з її намірами й почуттями нічого не важить, бо ціну має тільки її діло, тільки те, що людина втілила у практичну і загальнокорисну плоть...

Ех, нема поблизу Штукаренка! Він би, мабуть, подібні думки обізвав ідеалістичною маячнею або, може, причепив би якийсь інший ярлик. Сказав би, наприклад, що комунізм треба будувати не добрими намірами, а корисними ділами... Але ж комунізм буде таким, якими будемо ми. Отже, наші почуття й думки, наші особисті внутрішні наміри теж щось важать!

З бліндажа, в якому лежав Мироненко, вибігла санітарка Фрося і наздогнала його.

— Він ще щось вам хоче сказати, товаришу комдив.

— Хто?

— Та старий же отой.— Санітарка була осадкувата, кирпоноса, халяви кирзових чобіт їй довелося майже до половини розрізати, бо міцні короткі ноги в них не влазили.

— Зараз прийду, Фросю.

Санітарка швидко затупотіла назад, і, хоча в темноті важко було розгледіти, Шумакову здалося, що вона зашарілася. Нещодавно командир полку натякнув, що між нею та старшиною Циганковим зав'язався роман...

Шумаков постояв ще кілька хвилин перед бліндажем, вдихаючи холодне вогке повітря. Не хотілося переривати

своїх думок, він розумів, що всього до кінця не додумав. Але мусив іти — старий чекав.

Мироненко сидів на ліжку і намагався одягнути свою засмальцьовану ватянку. Він поспішав, і метушився, і тикав своєю старечюю рукою по спинці, але в рукав не попадав.

— Ви куди збираєтесь? — присів біля нього Шумаков на ящик від гранат-лимонок, що правив за стілець.

— Повертатись треба. Там ждуть.

— Що ви! У вас температура. Як же ви в такому стані...

— А я за течією, плавом. Ви тільки підвезіть мене машиною вгору кілометрів за п'ять.

— Ну, ну, ну...— Шумаков обережно, але владно відняв у нього ватянку і поклав на ліжку.— Куди ж ви з температурою попливете?

— Так висадять же, ідоли! — мало не крикнув старий, обурений тим, що Шумаков його не розуміє.— Висадять, а я тут...

— Я ж вам сказав: не висадять,— повторив Шумаков знову, твердо наголошуючи слова.

Мироненко глянув на нього своїм недовірливим і сердитим поглядом, наче дорікав чи мовчки вичитував за щось.

— Та й що ви можете зробити?! Самі не перешкодите.

— Перешкодимо.— Мироненко знову взяв свою ватянку, задубілу, ніби з шкураття, рішуче закинув за спину й одразу поцілів обома руками в масні рукава.— Автоматів дасте?

— Ну, а якщо дам?

— Перестріляємо їх, як пацюків. Нападем і перестріляєм.

Мироненко опустив ноги на земляну долівку, швидко намотав одну онучу й узув чобіт.

— Скільки вас?—запитав Шумаков, подумавши.

— Вісімнадцять душ.

— Що за люди?

— Одне слово — люди,— буркнув Мироненко. Він не сказав, що більшість серед них жінки та діти.— Всіх би німець перевішав, коли б я їх в отих руїнах не сховав.

— Вам хтось доручав їх рятувати?

— Хто ж доручав! У мене один начальник — совість.

Шумакову стало незручно. Хіба без такого запитання не ясно, що могло спонукати старого?

— І все-таки на станцію ви не здумайте нападати.

Мироненко випростався.

— То нехай висаджують? — В голосі його знову чулося роздратоване здивування.

— Ви нам зірвете всі плани, коли спробуєте напасти. Нападати забороняю.

Мироненко як стояв, так і завмер.

— Забороняєте...— протягнув він, намагаючись уловити прихований зміст у словах Шумакова, і раптом знову заметушився.— Ну, а як автомати — дасте?

— А нащо вони вам? — запитав Шумаков.

— Як то? Людина без зброї не воїн.

— Вам і не треба воювати. Ви врятуйте людей.

— На нашому острові вони в безпеці.

— Ні. Треба їх переправити сюди. А зброя... Коли тільки для того, щоб почувати себе певніше...— Шумаков помовчав, потім вигукнув: — Циганков!

Санітарка заметушилася і вибігла з бліндажа нагору. Знадвору почувся її неспокійний дитячий голосок:

— Циганков, до полковника! Циганков!

За хвилину увійшов хвацький старшина з тонкими чорними вусиками. Він справді був схожий на цигана — великі вологі очі темніли на його молодецькому смаглявому обличчі. Циганков клацнув підборами і завченим жестом приклав руку до картуза. Шумаков помітив, як при цьому кров бурхнула у щоки санітарки, але одвів погляд, щоб не бентежити її.

— Видайте п'ять автоматів. Диски добре загорніть, щоб не замокли.

— Слухаю! Тільки п'ять забагато.

— Ну й тип же ви, Циганков,— засміявся комдив.— Кажу — п'ять. Ясно?

— Єсть, товаришу комдив!

Шумаков ще раз глянув на Циганкова і всміхнувся. Санітарка теж посміхалася, видно, їй подобалася самостійність і вперта хазяйновитість старшини, як подобалось у ньому взагалі все.

— Отже, п'ять,— звернувся Шумаков до Мироненка.

— Ну, коли більш не можна...

— Можна, але не треба,— м'яко заперечив комдив.— І жодного пострілу, якщо на вас не нападуть. Обіцяєте? — Обіцяю.

Шумаков знову потиснув зашкарублу руку старого і вийшов.

Чисте нічне небо дихало грудневим холодком і світило тисячами великих яскравих зір. Довкола стояла тиша, тільки здалеку, з-за Дніпра, чулося неголосне татакання одинокого кулемета.

Шумаков пройшов кілька кроків, ступаючи легко, наче і не торкаючись землі cobітьми. За капоніром, на дні якого стояла зенітна батарея, тихо посміювались артилеристи. Шумаков зупинився і прислухався — говорили про нього, він це відразу зрозумів.

Хрипкий, наче надтріснутий голос якогось, мабуть, немолодого солдата розповідав грубувату і — головне — вигадану ним самим історію, свідком якої він нібито особисто був. Якось, мовляв, Шумаков приїхав у полк і пішов у кущі, а коли вийшов, то тримав у руці штани, бо гудзик відірвався. Він почав зупиняти бійців, щоб котрийсь дав голку, але виявилось, що ні у кого голки не було, і комдив вишикував біля себе всіх, до кого звертався. Коли вже зібралось «душ двадцять п'ять», він витягнув власну голку з околишка картуза, пришив гудзик і запитав: «Ясно?»

Все це була неправда, нічого подібного в дійсності не було, але Шумаков з приємністю послухав і наївну вигадку про себе, і доброзичливий та благодушний сміх, що його викликала солдатська побрехенька. Він нечутно відійшов, побоюючись, щоб, бува, його не помітили, і по-вільно попростував стежкою. І мимоволі подумалось: «А чи знаєте, хлопці, що не всім я подобаюсь так, як вам? Та й самому собі... якщо бути до кінця чесним...»

І він згадав один випадок, що стався з ним давно в Читі, коли ще був зовсім юним лейтенантом і, підхоплений каламутною хвилею почуттів, котрих невсталена свідомість ще не спроможна була стримати, заподіяв людині стільки зла, що й тепер не знав, коли і чим зможе його спокутувати...

33

Як тільки Шумаков вийшов з бліндажа, Циганков нахилився до санітарки і — так щоб не помітив Мироненко — злегка ущипнув її за щоку.

— Привіт, пампушечко!

Фрося зашарілася, боязко озирнулася на старого і шепнула:

— Почекай, зараз він піде.

— Не можу чекати,— відповів старшина.— Комдив кликав, хіба не чула? — Циганков знову нахилився, швидко цмокнув її в потилицю і вибіг.

Фрося захвилювалася. Вона знала, що командир полку Терещенко невдоволений її взаєминами з Циганковим і побоювалася, чи не знає вже про них і Шумаков. Комдив холостяк і, як усі запевняють, ніхто ніколи не помічав за ним нічого такого. Чи не перепаде старшині за неї, чи не розгнівається командир дивізії і не відкомандирує його кудись?

Фрося поводитися з пораненими не лише уважно,— ніжно. Вона мала м'яке і добре серце і жаліла солдатів, хоч відслужила в санроті вже майже два роки, надивилася на поранених і могла звикнути до солдатських мук. За останні дні на ділянці полку було тихо і поранених мало — за весь час під Фросину опіку потрапив тільки Мироненко. Через це вона все своє добре серце в цей вечір віддала йому і дуже хвилювалася, коли він з температурою раптом заметушився і почав одягатись.

Та зараз її хвилювання розділилося між ним і старшиною Циганковим. Вона тріпотіла і розривалася між хворим перебіжчиком, який, уже зовсім одягнений, знову опустився на ліжку,— мабуть, стомився, надіваючи ватянку й чоботи,— і старшиною, котрого любила безтямно і над яким, як їй чомусь здалося, нависла біда.

Її круглі дитячі очі полохливо металися між Мироненком та дверима бліндажа, їй хотілося, щоб старий швидше підвівся, і вона удвох з ним наздогнала б комдива та Циганкова під приводом, що старого треба супроводжувати.

Мироненко посидів ще мить і підвівся. Фрося накинула на плечі коротеньку шинельку і взяла його під руку, збираючись вести.

— Я сам,— сказав Мироненко.— Тепер мені легше.

— Ні, ні, що ви! Я вас допроваджу.

— А нащо? І так спасибі.

— Ні, ні, ходімо,— мало не потягнула вона старого до дверей.

Надворі було зовсім темно, але Фрося побачила вдальні комдива і старшину: вони стояли біля бліндажа майора Терещенка.

Підтримуючи Мироненка, Фрося наблизилась і почула слова Шумакова:

— Завтра о сьомій з'явитесь.

Серце Фросине похолело і обірвалося. Авжеж, вони говорили тут саме про це. Недаром же змовкли, як тільки її помітили.

Побачивши Мироненка, Шумаков наказав Циганкову:

— Підкиньте товариша. Він вкаже куди. І щоб все було гаразд.

— Слухаю! — клацнув Циганков хромовими закаблукми.

— Ну, бажаю успіху! — Шумаков утретє потиснув руку старого слюсаря і спустився в бліндаж командира полку.

— Май на увазі, старий, оті п'ять автоматів я з кров'ю відриваю, — пожартував старшина, простуючи попереду.

— Кров'ю не вихваляйся, є вона і в наших жилах, — відказав Мироненко. — Лити її нам в одну сулію.

— Та ні, це я так. Чого доброго, а автоматів тепер вистачає.

— То нема чого й метляти язиком, — суворо кинув Мироненко.

Циганков змовчав. Нема чого, то й не треба.

Фрося дріботіла своїми чобітками позаду. Тепер вона забігла наперед і непомітно шарпнула Циганкова за рукав. Коли вони відстали від слюсаря на кілька кроків, Фрося зашепотіла:

— Лаяв?

— Авжеж!

— А на сьому чого викликав? — перелякано пробелькотіла.

— Звісно чого: вливати!

— Ой горе мое... — бідкалася дівчина і серце в неї холело.

Циганков жартував, але Фрося цього не помічала — ані голосом, ані усміхом він не виказував себе.

— Горе не твоє, а моє, — вів далі Циганков.

— Як то, Степанчику?! — мало не скрикнула вона. — Спільне воно у нас — горе. А що, коли переведуть в інший полк?

— Листи писатиму, — продовжував він під'юджувати.

Фрося припала щочкою до його рукава, і він відчув, що голова її затряслася. Йому стало шкода дівчини. Вона вчепилася в руку, наче боялася, щоб не втік. Циганков обняв її за шию — Фрося досягала головою йому лише до плеча.

— Ну, ну, я пожартував!

— Який-бо ти, Степанчику!..— покірно попрікнула вона, і голос її тремтів від плачу, якого вона не в силі була вгамувати.

— Випроваджу старого й прийду,— сказав Циганков, нахилившись до її вуха.— Повертайся, тут і підстрелити можуть.— Тепер його слова звучали ніжно і доходили до самісінького серця.

Фрося зупинилася на стежці, а Циганков побіг слідом за Мироненком. Вона ще довго стояла і слухала, як глухо гулають їхні кроки на підмороженій піскуватій стежині, потім повернулася і, все ще витираючи шорстким рукавом округлі очі, повільно пішла назад, до свого бліндажа.

На повітрі Мироненкові полегшало, і він відчув себе майже здоровим. Але ящик з автоматами та дисками виявився важким, і Циганков не дозволив старому нести його на собі. Крім цього ящика, треба було прихопити ще один — з консервами та мішок печеного хліба. Старшина взяв з собою трьох бійців, і вп'ятьох вони рушили полуторкою уздовж Дніпра, ще вище.

Колода, на якій приплив Мироненко, залишилась впизу. Тепер довелося піднятися досить далеко, щоб течія винесла його в потрібне місце. Тут, за скелями лівого берега, вони уп'ятьох притягли кілька стовбурів, зрізаних колись снарядами, зв'язали їх мотузками і примостили до них ящики. Пліт виявився надійним, але сісти на нього Мироненко не погодився: коли б помітили з ворожого берега і почали обстрілювати, у воді було безпечніше, ніж на плоту.

— Ми вас прикриємо, коли що...— шепнув йому на вухо Циганков.— Ітимемо берегом назад, постежимо.

Мироненко зайшов по шню у воду і відштовхнув пліт. Про всяк випадок прив'язав себе до деревини: течію він знав з дитинства, коли б з ним щось і сталося, прив'язаного вода винесла б разом із плотом куди слід. Старий відплив і за хвилину зник з очей, наче пільма його проковтнула.

Вода була крижана, але Мироненко майже не почував холоду, захоплений своїми думками. А може, оте хворобливе тепло, що знову почало бушувати всередині, вводило в оману, удаючи, що гріє?

Тепер можна не побоюватись за своє життя — головне зроблено: командування попередив. І про міни, і скільки вибухівки в грелю окаянні заклали — все розповів. Що-

правда, отой молодий полковник не будував її, як замолоду будували ми, та хіба вона всім не дорога так само? Зроблять хлопці, не дадуть підірвать. Такі не кидають слів на вітер.

Гори п'їтьми, наче глухі стіни, обступали його з усіх боків. Попереду нічого не видно, але бачити й не треба. Кожен клаптик землі, що в тридцять другому став дніпровим дном, Мироненко знав, як самого себе. Стоптав колісь босими ногами, уздовж і впоперек сходив. Отут, під ним, був хутір Виселок... Трохи правіше стояв тартак. Малим пущьвірінком не раз бігав з хлопцями сюди до свого дядька, що працював на тартаку машиністом. Стам, ближче до правого берега, де тепер німець засів, височіла скеля — її колісь висадили, щоб, бува, пароплав не наскочив, не пробив днище... З вершини тієї скелі вони плігали у воду і, бувало, з розгону як пужонуть один за одним, бризки так і летять від їхніх засмаглих тіл, наскрізь пропечених сонцем і ніби аж висушених, мов тараня. Все впомку, нічого не забув, ще півстоліття відтоді прожив, а все впомку...

Десь далеко, на Хортиці, час од часу спалахував прожектор, і небо робилося білим, як молоко. Спалахне, і на обрії видніє велетенський обрис Великої греблі — стоїть, непохитна, перетинає шлях променю і захищає Мироненка від ворожих очей. Вона захищає його, він її захищає. Не дивно — зріднилися: вона його не видасть, як і він її.

Вдалині трічі ударила гармата — теж з Хортиці. І знову ж гребля прийняла ті удари на себе і прикрила його. Нічого, він прийме на свої старечі груди інші удари і виручить греблю. Як це називалося — на імперіалістичній? Виручка в бою.

Йому стало жарко, схотілося скинути геть ватянку і жбурнути у воду. Тільки сили нема вже — якби відпустив колоду, захлинувся б і пішов на дно. Пліт припливе, а Мироненка приволочить на буксирі... Соромно, старий дніпрянин, повинен розуміть. Піт заливав йому очі, піт, що ніби виступав із шпар, в які перетворилися зморшки на темному лобі... Потім голова почала чманіти, закрутилося все і попливло. Він ухопився дужче за деревину, щосили підтягнувся ще ближче до мокрого стовбура і тугіше намотав мотузок, яким був прив'язаний до нього. Тепер не потоне, навіть коли німець добре прилаштується і стрельне, бодай він пропав!

...Удосвіта пліт прибився до стіни, біля якої його чекали. Мироненко був мертвий. Міцно прикручений до деревини, він поник на неї головою і застиг. Крові не видно було ніде: на війні помирають не тільки від кулі...

Частина друга

1

Полковник Шумаков познайомився з Штукаренком випадково. Це сталося в червні 1942 року, коли німці почали свій навальний наступ на Південному фронті, що припинився тільки в правобережних волзьких степах.

На півночі вони ще минулої осені підійшли майже до самого Дону; Борисоглібськ і Воронеж уже вважалися прифронтовими містами, а на півдні війна ще не переповзла через Донець, і в Старобільську та Ворошиловграді містилися центральні радянські установи майже цілком уже окупованої України.

Дивізія, якою мав командувати Шумаков, стояла на переформуванні під Ростовом. З призначенням у кишені він долетів з Москви до Ворошиловграда, а звідти на старенькому газикі виїхав на місце її розташування, щоб обійняти посаду попереднього командира, убитого в бою.

Газик легко котився по курній степовій дорозі, лишаючи позад себе величезний хвіст збуреної скатами порохні, що довго не осідала в цей тихий безвітряний день і, висячи в повітрі, робила його задушливим і фарбувала в темний зловісний колір.

Напередодні почався німецький наступ. Танкова лавина ударила на позиції 9-ї армії і прорвала її бойові порядки. Групами і поодинокі, здебільшого пішки, обабіч дороги тягнулися уцілілі бійці розбитих частин. Іноді на повному газу в бік Дону мчали набиті людьми та речами цивільні машини — вони не зупинялись, коли хтось просив підкинути по дорозі, і ошаліло кушпелили на схід.

Газик Шумакова віз на собі все фронтове майно майбутнього комдива. Кілометрів за десять від станиці Вешенської його зупинив піхотинець, старший батальйонний комісар, у якого чомусь висіла через плече льотчицька планшетка. Високий на зріст, з худорлявим довгастим обличчям, вкритим потом і пилюкою, він нагадував Дон-Кіхота, котрий в пошуках вічної істини блукає

пішки по вигорілих кастильських полях. Сонце палило нещадно, і, побачивши здалеку цибату постать, Шумаков подумав не про Дон-Кіхота, а саме про випалені кастильські степи, які бачив зовсім недавно такими ж пустельними і попаленими сонцем.

— Підвезіть до Калача! — гукнув пішохід, притуливши до рота велику чорну долоню.

— Я — на Вешенську! — відповів Шумаков.

Шофер загальмував, і машина зупинилася.

— Навряд чи переправитесь, — сказав пішохід, підійшовши ближче.

— Думаєте, розбомбили переправу? — запитав Шумаков.

— Чи розбомбили — не знаю, але недавно в той бік летіли.

Шумаков поїхав далі, а старший батальйонний комісар зійшов з грейдера праворуч і, ступаючи по витолоченому обніжку, попростував своєю дорогою.

Це був Штукаренко. Він служив у політвідділі фронту і тепер повертався з відрядження, в якому пробув два тижні. Вчора, коли почався німецький наступ, він уже був у дорозі й про події минулої ночі довідався випадково від когось політрука. З цим політруком він умовився, що удосвіта той його прихопить на свою машину, що мала їхати за боєприпасами кудись на Дон. Та коли о п'ятій Штукаренко прокинувся, виявилось, що політрук уже поїхав, забувши про свою обіцянку; довелося рушити пішки з надією, що хтось інший підвезе.

Сонце лютувало, повиснувши в zenіті. Воно завмерло на місці, і високе червлене небо пашіло жаром, наче збиралося спалити все навкруги. Дійшовши до перехрестя двох широких грейдерів, Штукаренко вирішив відпочити. Під високою стіною чудом уцілілого жита темнів сутінок, пішохід важко опустився на землю і полегшено зітхнув.

За кілька хвилин з'явилися дві вантажні машини з північного грейдера і помчали на захід — в напрямку, з якого він щойно прийшов. Це його здивувало, бо туди вже ніхто не їхав. Штукаренко зрозумів, що машини нарвалися на зруйновану переправу і тепер метушаться, не знаючи, куди податись.

Хвилин через п'ять на дорозі, якою поїхав полковник, з'явилася велика крита машина. Вона зупинилася біля перехрестя.

З кабіни вийшов молоденький, на диво чепурний і підтягнутий лейтенант і попрямував до Штукаренка. Він ще здалеку козирнув.

— Чи нема у вас карти, товаришу старший батальйонний комісар? — запитав лейтенант.— Далі Морозовської карти не надрукували, мабуть, за Доном воювати не збирались.— Він винувато всміхнувся, наче це його особиста провина, що не надрукували карт.

— А ви куди їдете? — запитав Штукаренко.

— Переправи шукаємо. У Вешенській уже були. Розбомбили, іродн. І в Серафимовичах розбомбили. А штабна карта до Морозовської, далі нема.

Значить, не помилився, коли сказав проїжджому полковнику, що той поблизу переправи не знайде...

Штукаренко смикнув ремінець, на якому висіла планшетка, і добув з неї згорнуту увосьмеро шкільну двадцятип'ятикілометровку, яку йому подарував Вова, коли батько їхав на фронт. Ця карта великого масштабу вмещала всю європейську частину Радянського Союзу і на війні практично згодитись не могла. Але Штукаренко беріг її й носив із собою просто так, як пам'ять від сина.

Він розстелив карту на пожовклій траві й разом з лейтенантом почав вивчати. По ній важко було точно визначити щось, але міста і великі станиці на карті значились, і не важко було відшукати Старобільськ, Кантемирівку і станицю Морозовську, розташовані поблизу.

Зайнятий вивченням своєї школярської карти, Штукаренко навіть не помітив, що на перехресті зупинилася ще одна машина, потім під'їхало ще кілька, потім ще. Коли він одірвав погляд від карти, круг нього вже стояв цілий натовп бійців і офіцерів різного рангу. «У старшого батальйонного комісара є карта», — почув він сповнений довір'я й надії шепіт. Штукаренко зрозумів, що, мабуть, лейтенант правий — далі Морозовської Генштаб таки польових карт не надрукував.

Всі мовчали й чекали рішення Штукаренка.

— Тільки на Калач, — визначив він найкращий напрямок відступу.— Є переправи й ближче, але поки доїдете, німці можуть знищити й їх. Краще брати на крайній південь.

Він склав свою карту і почав засовувати її під целулоїдний квадрат планшетки. В цю мить почувся голос з гурту людей, що оточували його:

— Дозвольте глянути.

Штукаренко озирнувся на цей голос і побачив полковника, який щойно проїхав газиком на Вешенську і вже встиг пересвідчитись, що переправи там нема.

— Не можу, товаришу полковник,— посміхнувся Штукаренко.

— Як то — не можете?! — обурився той.

— А отак. В руки дати не можу.

— Я вам наказую! — сіпнув він за руку Штукаренка.

— Це не армійська карта. Вона належить особисто мені.

Навкруги загули, підтримуючи Штукаренка. Всі боювались, що полковник, як старший серед присутніх, ще, чого доброго, візьме карту і поїде геть. І хоча він зовсім не мав цього на меті, ніхто за таких обставин не був певен, що, взявши її в руки, полковник поведеться чесно. А від карти залежало тепер надто багато, і ніхто ризикувати не хотів.

— Яке нахабство! — глипнув Шумаков, але не став сперечатись і з виглядом ображеної гідності попрямував до своєї машини. Він сів поруч з шофером, але нікуди не поїхав і вирішив чекати.

— Може, поїдете з нами? — звернувся до Штукаренка лейтенант, що підійшов перший.— У мене на машині рація, зв'яжемося з штабом фронту, взнаємо обстановку і всяке таке...

Зв'язатись не можна було, бо ніхто не знав позивних. І все-таки Штукаренко прийняв пропозицію лейтенанта: рація за даних обставин могла згодитись.

Штукаренко вирішив з'їхати з головної дороги і спробувати пробратись ярами, де проходили міжселищні путівці, над якими німецькі літаки в ближчий час з'явитись не могли. Ворожа авіація була зайнята головними дорогами, бо по них відступала основна маса військових частин і підрозділів. Там оскаженілі месери лютували, обстрілюючи кожну окрему машину й пікіруючи навіть на поодиноких людей.

Але як вибратись до тих ярів, по карті визначити було важко.

На щастя, саме підійшов немолодий чоловік з тутешніх колгоспників. Він пояснив, що коли проїхати кілометрів зо три по головній дорозі, ліворуч буде тільки-но прорізаний грейдер — зовсім новенький, по ньому ще не їздив ніхто. Грейдер, щоправда, ще свіжий, але в таку сушу по ньому проїхати не важко. Зате він виведе до самої Семе-

нівської, з якої й починаються оті міжселищні путівці, що йдуть через яри.

— Хто за нами, давай! — рішуче вигукнув Штукаренко і сів у кабінку. Лейтенант наказав шоферу лізти у кузов, а сам сів до стерна.

Машина рушила, а за нею потяглися й інші.

Сонце з самого ранку шкварило недаремно. В розпеченому небі з'явилися поодинокі хмарки — невеличкі, але тяжкі й темні. Люди, захоплені вивченням свого майбутнього маршруту, не помітили, як ті хмарки, злітаючи на жагучий поклик розпеченої землі, збивалися в одну і важко клубочились над очманілим від спеки степом.

Коли передня машина, на якій їхав Штукаренко, підійшла до шлагбаума, що закривав в'їзд на потрібний їм грейдер, в повітрі уже пахло грозою, а над землею нависла важка темна тінь. Лейтенант зупинив машину, вискочив з кабіни і відсунув довгу лату, що закривала в'їзд. Машина знову рушила, лишивши обіч голову магістраль, і виступили на шлях, вибраний Штукаренко.

Тепер це вже була ціла колона. Штукаренко навіть не помітив, як вона виросла до кількох десятків машин. Коли він виглянув з кабіни і озирнувся, то побачив позаду довгий хвіст: слідом за ним їхали вже не тільки машини з бійцями, а й кілька гармат, цистерн з паливом і якісь великі криті велетні невідомого йому призначення.

Він наказав лейтенантові їхати повільно, щоб не піднімати куряви на шляху: машини могли привернути увагу ворожої авіації, що весь час сновигала над степом.

Грейдер виявився зовсім свіжим, на ньому ще не видно було жодного сліду. Пухка поверхня м'яко вгиналася під скатами машин, наче колона повзла по шляху, встеленому глибоким снігом.

Раптом небо спалахнуло сліпучою смугою, ніби розкриваючи своє нутро. Попереду ударила блискавка, від якої, здавалося, земля розкололася навпіл. І зразу ж, слідом за нею, вниз ринули важкі батоги, заснувавши все навкруги темною хисткою габою. Вода заливала лобові стекла машин, по них метушливо забігали «двірники», але впоратись із дощем не могли.

Довелося зупинитись, бо в раптовому присмерку не важко було посунутись і в кювет або на степову ріллю, з якої потім не виберешся назад, на грейдер...

Злива тривала недовго — може, хвилин п'ять. Вона урвалася так само несподівано, як і почалася. Раптом блиснуло сонце, навкруги заіскрилися дощові краплі, що повисли на високих бур'янах, і в кабінку дихнуло запашною свіжістю мокрої землі і медовими пахощами степових квітів.

Лейтенант включив швидкість, але колеса забуксували і з місця не зійшли. Він спробував здати назад, та й це не вдалося. З кабіни вискочив Штукаренко, а з кузова шофер, вони заходилися штовхати машину: колеса пронизливо завищали протекторами, облили їх густим бagnarом і закопалися в промоклий ґрунт по самісінький дифер.

Штукаренко озирнувся і побачив, що над колоною висне хмара синього бензинового диму: зрушити з місця не могли не тільки вони. З машин вискакували солдати, грузучи по коліна в розм'яклому грейдері, намагалися допомогти моторам своїх машин, колеса обліплювали їх мокрою землею і закопувались все глибше й глибше в чорний липучий чорнозем. Декотрим з них пощастило зрушити з місця, але просуватись було нікуди, бо попередю буксували інші, перетинаючи їм шлях. Вони звертали з грейдера, боячись зупинитись, з тяжким виттям перелазили через кювети і виповзали на ріллю. Але там було ще гірше — мотори захлиналися, і машини спинялись.

В раптовій тиші, що настала, коли зупинився останній мотор, Штукаренко почув, як хтось крикнув позаду:

— Завів, сволоч!

Ясно, що це могло стосуватись тільки його.

— Ану давай його сюди, падлюку! — крикнув ще хтось.— Де він із своєю паршивою картою?

Лейтенант зрозумів раніше за Штукаренка, чим це пахне в таку хвилину.

— Ховайтесь у кузов. Швидше.

Штукаренко не встиг навіть опам'ятатись, лейтенант відчинив дверцята своєї радіорубки і штовхнув Штукаренка туди.

Коли дверцята закрилися і клацнув англійський замок, лейтенант побачив, що ззаду йде хтось до його машини, тримаючи в руці пістолет. Це був той самий полковник Шумаков, який хотів взяти карту в Штукаренка. Він мовчки, але загрозово наближався до головної машини по грузькому обніжку і нарешті підійшов.

— Де він? — коротко запитав Шумаков.

— Хто? — ніби не розуміючи, перепитав лейтенант.

— Як то — хто?! — крикнув полковник, і в голосі його вчувалася рішучість, яка не обіцяла нічого приемного.

— Ах, ви про отого старшого батальйонного комісара? — прикинувся дурником лейтенант. — Він зійшов, перед тим як ми завернули на цей грейдер.

— Зійшов?! — оторопів полковник. — Як це — зійшов?!

— Сказав, що йому треба в інший бік. Двинув пішака, коли ми зупинились перед шлагбаумом.

— Ось як!.. — Шумаков озирнувся на головну дорогу, якої вже звідси не було видно. Тепер він не сумнівався, що на цей новий ненаїжджений грейдер їх свідомо завів якийсь переодягнений диверсант, який натягнув на себе форму старшого батальйонного комісара. — А ви теж... Тюхтій... «Карта у нього є!..» Першого-ліпшого негідника зустріли і розкисли, як ганчірка. Мабуть, і документів не запитали?

Лейтенант стояв, витягнувшись, мов струна, і бськотів:

— Та звідки ж було... Він же у формі...

— Я ще з вами поговорю потім... Пождіть... — Шумаков засунув пістолет у кобуру і рушив назад до свого газика.

Іхати далі не можна було, назад розвернутися теж. Доводилося чекати, поки дорога трошки протряхне. Небо знову сяяло, хмари розтанули, наче їх і не було, степ навкруги парував, і можна було сподіватись, що грейдер протряхне швидко.

Штукаренко сидів у радіорубці в повній темряві. В таке ідіотське становище він ще не потрапляв ні разу.

«Як сатана в бочці», — подумав він і мало не розреготався, згадавши відомий водевіль і як його грали школярі в Олешках. Сам він у цьому водевілі участі не брав, але виконував роль попа в іншому, який ішов другим номером в тій же виставі. До його запалого живота прив'язали дві подушки, щоб переконливіше виглядав, але під час спектаклю мотузок розв'язався і подушки попадали з-під ряс. Глядачі просто ошаліли від реґоту в сараї, де йшла вистава, зчинилося бозна-що.

Спогад розвеселив Штукаренка і зараз, але довелося його відігнати. Безглуздя — сидіти в оцьому ящику і від когось ховатись. Він підняв руку, щоб постукати у фанерну стіну, але крізь шпару в дверцятах побачив

чисто виголене обличчя Шумакова і округлі жовна, що грали на його щоках.

Зараз обставини склалися так, що вислухувати його ніхто не став би: колона справді опинилася в тяжкому становищі, бо в небі весь час нишпорили ворожі літаки.

Штукаренко почував себе приниженим, але наражатись на гарячу руку невідомого полковника теж було безглуздо.

Машини простояли з годину. Дорога трохи підсохла. До голови колони знову підійшов Шумаков і наказав заводити мотор. За ним прийшла велика група бійців: всі гуртом штовхали машину, поки вона набирала швидкості і могла просуватись сама. Потім заходилися біля другої. Так гуртом давали розгін кожній машині, аж поки вся колона рушила і поповзла вперед.

Незабаром вони спустились у придонські яри. Тут зовсім не було дощу, і вузький уторований путівець вився, виблискуючи металевими слідами. Дон синів неподалік, їхали на південь уздовж ріки,— вона то з'являлася, то зникала за ближніми горбами. Всі бачили, як ворожі літаки групами й поодинокі пікірують на станичні переправи, розлягалися громові вибухи скинутих ними бомб, але колону, що котилася по степових ярах, літаки так і не викрили ні разу.

Увечері, на першому привалі, коли всім уже стало ясно, що вони вдало проскочили тільки завдяки дотепно вибраному маршруту, Штукаренко виліз із свого сховища і пішов просто до Шумакова.

— Чи не здається вам, що ви погарячкували, товаришу полковник? — засміявся він.

Шумаков ошелешено дивився на нього, не розуміючи, хто це. Тоді Штукаренко розстебнув свою льотчицьку планшетку і витягнув Вовину карту.

— Тепер, коли хочете, візьміть.

Шумаков карти не взяв і тільки вигукнув:

— Де ви були, чорт би вас забрав?!

— Сховався від вашого справедливого гніву,— відказав старший батальйонний комісар.— Пристрелили б, чого доброго...

— Ну й хитрун!..— вражено реготав Шумаков.— Перехитрили! — Він по-дружньому ляснув Штукаренка по плечах у щирому захопленні.

...Згодом, коли Шумаков уже командував дивізією, він не раз зустрічався з Штукаренко у політвідділі

фронту. А ще пізніше, коли загинув комісар і знадобилася надійна людина замість загиблого, Шумаков домігся, щоб це був Штукаренко.

З того часу вони ні разу не розлучались і пройшли разом довгий шлях.

2

В Іспанію Шумаков потрапив із міста Чити. Перед від'їздом його покинула дружина — актриса місцевого театру Лариса Любарська. Він прожив з нею лише вісім місяців. В театрі, де вона працювала, одверто говорили, що «ота бісова дівка таки обкрутила хлопця і оженила на собі». Невелика на зріст, гостроносенька, з рудим високо збитим волоссям, вона мала досить своєрідний розум, і її екстравагантні витівки знало все місто ще до того, як у Читі з'явився Шумаков.

Лариса зразу помітила молодого смаглявого лейтенанта і закинула на нього свій лукавий гачок. Старша за нього на два роки, але незрівнянно досвідченіша в життєвих справах, вона зуміла зіграти свою роль у стосунках з ним значно краще, ніж грала на сцені. Незабаром командир роти Іван Шумаков одержав квартиру і подружжя оселилося там.

Коли б Любарська його просто покинула, він не дуже й журився б. Проживши з нею перший місяць, Шумаков уже зрозумів, що поспішив з одруженням. Виявилося, що з Ларисою у нього мало спільного і в характері, і в поглядах на життя. Його не цікавили закулісні плітки, які вона приносила щодня з театру, не подобався йому і сам театр, особливо після вистав, які він побачив у Москві, коли вчився у військової школі.

Якось у неділю, чекаючи Ларису з денної вистави, щоб піти з нею до якоїсь акторки обідати, Шумаков почув, що у шпару, вирізану в дверях для пошти, просунувся лист. Не поспішаючи, Шумаков пішов у коридор, розірвав конверт і почав читати.

З перших слів він зрозумів, що поштар помилився і вкинув листа не туди, куди слід. Це був лист до невідомого йому Іллі Савича, і говорилося в ньому про речі, що не мали ніякого відношення до Шумакова. Глянувши на конверт, він пересвідчився, що лист адресований якомусь Шмакову, котрий жив у тому ж під'їзді, але на один поверх нижче.

Шумаков не знав, що робити. Він мимоволі прочитав чужого листа і почував себе дуже незручно. Звичайно, треба було спочатку глянути на конверта, але навіть якби він і глянув, то міг помилитись: І. С. Шмаков майже те саме, що І. С. Шумаков!

Ларисі дуже сподобалась ця пригода.

— Боже, який ти тюхтій! — сплеснула вона руками, наче ще й тепер грала свою денну виставу. — Ну, що тут незручного — не навмисне ж прочитав? Чудовий привід познайомитися з сусідом.

Шумаков не встиг отямитись, як вона зникла. Крізь двері тільки чути було, як її черевики швидко подріботіли по сходах вниз.

Лариса довго не поверталася, а коли постукала в двері і Шумаков відкрив, виявилось, що вона повернулася не сама. Поруч з нею стояв молодий капітан, якого вона по-дружньому тримала під руку. Високий на зріст, чорнявий і рожевощокий, він винувато кланявся і всміхався, наче просив у Шумакова пробачення невідомо за які гріхи.

— Ось він. Приволокла! — з театральною урочистістю виголосила Лариса. — Ілюша Шмаков. Наш чудовий сусід.

Так вони познайомилися й одразу ж потоваришували. Лариса вважала, що за таке знайомство треба негайно випити і це можна зробити у подружки, до якої вони підуть зараз обідати не вдвох, а втрох. Шмаков почав одмовлятися, та Лариса наполягала. За обідом чоловіки добре випили і повернулися в свій під'їзд, наче були знайомі з дитинства.

Капітан Шмаков служив у комендатурі міста. Він не був одружений, і в квартирі його панував парубоцький розгардіяш. Ввечері він іноді заходив до Шумакова — просто так, щоб, як він казав, «не скніти в холостяцькому болоті». Він виявився не далекоглядним і, як нерідко буває з такими людьми, намагався надолужити свою неосвіченість занадто сміливими судженнями в питаннях, про які уявлення не мав. Та загалом він хлопець був непоганий, і, чекаючи з театру Ларису, з ним можна було пограти в шахи або почути від нього смішний анекдот.

В ті дні газети були сповнені тривожними повідомленнями про іспанські події. Вечорами, сидячи в своїй кімнаті вдвох з Шмаковим, Шумаков гаряче доводив, що на світ насувається воєнна гроза. Шмаков не погоджу-

вався: а що ж, мовляв, особливого відбувається? Відколи світ існує, не було ще й дня, щоб на землі де-небудь не воювали. Сьогодні воюють в Іспанії, а згодом зчепляться ще де-небудь.

Але якесь «шосте» почуття підказувало Шумакову, що саме в Іспанії почалося щось непоправне й фатальне. І потай від Лариси та свого нового друга він почав усе частіше замислюватись і запитувати себе — чи не повинен і сам шукати в Іспанії своє місце? І що більше наближався до остаточного вирішення, то дужче драгувала його Лариса — її дріб'язковість, обивательська обмеженість, органічне невміння й небажання замислюватись над подіями, що відбуваються навкруги. Легко було уявити, який вона здійме лемент, коли почує, що її чоловік має намір податись бозна-куди, аби воювати невідомо за що й заради кого!

Та несподівано — саме того дня, коли Шумаков остаточно вирішив і зібрався їй сказати, — Лариса мало не жартома і наче між іншим заявила, що кидає його й перебирається до Шмакова.

Це приголомшило Шумакова. Вразила не так сама підступність і навіть не грайлива веселість, з якою тепер сказала про це чоловікові, — обурило те, що не він кидає її, а вона його, хоч найсправедливіше було б, якби саме він її покинув. Яка, мовляв, дивовижна завбачливість! Який лисячий нюх! Який незрівнянний інстинкт самозбереження!

Шумаков ні про що не запитав, хоч бачив, що Лариса дуже чекала запитань, і заздалегідь обдумані відповіді у неї висіли на язиці. Не попрощався й пішов з дому, а коли через два дні повернувся, не застав уже в квартирі ні Лариси, ні її речей. Він устиг подати прохання дозволити йому вступити до лав добровольців, що поїдуть в революційну Іспанію, одержав дозвіл і оформив документи. Тепер він узяв дома лише маленьку валізку, замкнув квартиру і подався на вокзал.

Так би й скінчилося його невдале одруження, і він, мабуть, ніколи й не пожалів, що так сталося, коли б по дорозі на вокзал не заплутав лихий біс. Наче ж розумів, що розлучення з Ларисою було неминуче, наче й знав, що, маючи з нею так мало спільного, повинен вважати за благо її несподівану зраду, але раптом, невідомо звідкіля взявшись, у скроні бурхнула лютя, підступно збурена отим лихим бісом, і Шумаков відчув

себе скривдженим і одуреним — ні, не Ларисою, а Шмаковим, який, мовляв, втерся в довір'я й удав із себе щирого друга, а насправді тільки й мав на меті замилити очі, принизити його чоловічу гідність і виставити на сміх перед усіма.

Шумаков знав, що все це не так, що Лариса обкрутила й Шмакова так само, як обкрутила колись його самого. Але підлий біс уперто під'юджував, відбирав глузд і позбавляв здатності розсудливо мислити. І Шумаков таки дав йому волю й дозволив засліпити себе, а відтак і піднятися в душі темній месницькій хвилі...

До відходу поїзда ще був час, і Шумаков кинувся в поштове відділення при вокзалі. Схопив аркуш паперу і гарячково настрочив скаргу комендантові міста, в якій з гнівом та обуренням викривав аморальну поведінку капітана Шмакова, котрий, мовляв, брутально втрутився в родинне життя молодшого за себе офіцера, та ще й напередодні його від'їзду до Іспанії — на фронт.

Згодом, думаючи про свій вчинок, Шумаков згадував, як у нього тремтіла рука, коли він кидав конверт у поштову скриньку. Тремтіння оте було, мабуть, виявом неусвідомленого вагання, яке вже в поїзді перетворилося спочатку на розгубленість, а потім і на тверде переконання, що вчинено підлість. Але виправити вже нічого не можна було — сам він їхав на Захід, а його скарга лишилася в Читі, і коли б він і спробував послати навздогін нового листа, спростувати можна було лише своє ставлення до фактів, а не самі факти. А це вже мало що значило для офіційної особи, якою був воєнний комендант. Та й не міг ще тоді передбачити Шумаков, якої сили набере невдовзі зловісний жанр скарг і заяв, стаючи мало не в кожному випадку невідворотною підставою для остаточного вирішення людської долі...

3

Двічі пробувало життя зламати душу Івана Шумакова, але в обох випадках це тільки породжувало в ньому одчайдушний опір, який врешті робив його дужчим і допомагав не зігнутись і не схилити голови.

Вперше це сталося в Барселонському порту, коли до причалу пришвартувалася побита осколками іржава посудина, на якій він сподівався врятувати рештки свого батальйону.

Коли б Сабіна погодилась поїхати з ним, може, жах воєнної поразки і не видався б таким страшним, як у ті хвилини. Шумаков розумів, що війна на іспанській землі є тільки пробою сил, що провал кривавої репетиції не визначає наслідків майбутнього вирішального бою. Але Сабіна не могла з ним поїхати й лишити свою батьківщину в найтяжчу мить. Та він і не вимагав цього, бо знав по собі, що може почувати в такий час порядна людина.

Вона притискала до грудей свою фотокартку, яку, за народним звичаєм, мала кинути в море, коли транспорт підніме кітву й відійде від іспанських берегів. Образ тієї, хто навіки розлучається з коханим, повинен поплавти слідом за його кораблем, а її любов — навіки і для всіх потонути в морському тумані... Почувши, що її вчинок має означати, Шумаков вирвав із рук коханої дівчини фотокартку і в нападі несподіваного обурення мало не заплакав: не хотів, щоб їхня любов потонула назавжди! І він ураз повірив не тільки в недалеку зустріч, а й у неминучість поразки всього, що їх розлучало і намагалось вбити їхню любов, — любов, породжену в розпалі боїв, коли він, поранений під Уескою, видужував у Мадридському шпиталі.

Вдруге життя замахнулося на силу його душі за інших обставин і в зовсім інший час — пізньої осені 1941 року. Він виходив з ворожого оточення після важких боїв під Смоленськом, неподалік від рідного Розгуляя, де батьки його жили й тепер. З ним виходило трохи більше як сотня бійців — все, що лишилося від полку, в якому він служив начальником штабу.

Якось удосвіта, коли після тяжкого нічного переходу група забилася в глиб лісу, щоб трохи перепочити, вартіві почули підозріливий тріск гілок і, простеживши, визначили, що майже поруч розташувалася інша група бійців, котра, напевне, теж пробивалася до своїх із ворожого оточення. Виявилось, що це рештки полку, який воював на їхньому лівому фланзі. Шумаков дуже здивувався, коли побачив, що розвідники, котрих він вислав для зв'язку, повернулися з командиром того загону — з підполковником Коломійцем, якого він знав колись — ще в Читі.

Його важко було впізнати. Вони не бачились тільки чотири роки, а постарів Коломієць років на двадцять. Великі, глибоко посажені чорні очі здавалися тепер

ще більшими через дивовижну кощавість обличчя, а вся його постать згорбилася, схудла і начебто належала зовсім не йому. Він Шумакова зразу впізнав і привітно всміхнувся тонкими і рухливими губами. І тільки ця усмішка — все, що лишилося в ньому від часу, коли вони зустрічалися, — змусила Шумакова скрикнути:

— Коломієць!

— Я...

— Звідки ви взялися?!

— Думаю, азимут у нас один, товаришу полковник, — все ще всміхався Коломієць, наче зустрів не звичайного знайомого, а близького друга, якого давно шукав.

До тридцять шостого року вони обидва служили в Читі — Шумаков у регулярній частині, а Коломієць в комендатурі міста. Обидва тоді були лейтенантами і не раз стрічалися в гарнізонному Будинку офіцерів на святкових виставах та вечорах.

Наступної ночі вони рушили далі, на схід. Німці ще не заходили в цю глушину — сутичка могла статися через день, тільки коли вийдуть з лісу.

Шумаков та Коломієць ішли попереду своєї спільної колони. Чоботи глибоко поринали у жовте, зморхле листя війни: покалічений снарядами ліс роздягався передчасно і не з власної волі.

Раптом Коломієць запитав:

— Ви Шумакова пам'ятаєте?

Щось штовхнуло Шумакова зсередини, коли він почув це прізвище. Хода сама собою вповільнилася, і він навіть трохи відстав, а Коломієць зупинився, аби той наздогнав його.

— А як же... Звісно, пам'ятаю, — промигив.

— Бідолаха... Погорів ні за цапову душу, — зітхнув Коломієць.

— Погорів? Як то так? — щиро здивувався Шумаков.

— А ви й не знали? — глипнув на нього Коломієць. Він ступив кілька кроків мовчки й кінець кінцем осміхнувся. — Виходить, можна запасти людину й навіть не здогадуватись про це!.. — відзначив мало не воруше.

Виявилось, що він знав і про зраду Лариси, і про її одруження зі Шмаковим, і про скаргу, що її надіслав Шумаков. Саме ота скарга й призвела до фатальних для Шмакова наслідків: йому довелося назавжди попроситися з командирськими відзнаками й взагалі з

армією. Коломієць розповів, що зустрічався з ним і згодом, коли той уже працював у житловідділі Читинської міськради. Потім стало відомо, що Лариса потай від чоловіка широко користувалася можливостями, які давала його посада, і навіть приймала щедрі подарунки від людей, котрим давала не менше щедрі обіцянки від його імені. Шмаков про це довідався вже в прокуратурі. А скінчилося все це вимушеною подорожжю на Північ, куди, проте, поїхала не вона, а він, бо, як відомо, такі, як Лариса, з води завжди виходять сухими.

Слухаючи оповідь Коломійця, Шумаков усе дужче проймався зневагою до самого себе. Він ясно пригадав літнього полковника — коменданта міста Чити, котрий найбільше піклувався про гідну поведінку офіцерів гарнізону і не раз виступав на зборах та конференціях, вимагаючи від них чесності й моральної чистоти. Звісно, потрапивши до його рук, скарга Шумакова мусила призвести до суворого покарання! Тепер він розумів, що перед від'їздом до Іспанії мав би піти до свого недавнього товариша й попередити, що Лариса непевна й небезпечна людина, що вона й другого чоловіка покине так само, як покинула першого, коли тільки на обрії з'явиться більш корисний, а може, й просто старший за званням чи посадою... Мав би попередити, мусив застерегти... Був зобов'язаний, та не зробив цього!

Найлегше було пояснити свій вчинок нерозважливим запалом молодості... Але таке пояснення скидалося на ширму, за якою ховаєшся, аби уникнути відповідальності. Та й ніякого виправдання він тепер знайти не міг, бо важливі були наслідки, а не причини.

Шумаков повільно йшов, механічно переступаючи через сушняк та свіже обламане віття, продирався крізь чагарники, що дедалі більше густішали й ставали темніші, але думав лише про Шмакова, наче каювся в гріхах у передчутті близької загибелі. Кінець кінцем хащі скінчилися, густий невисокий підлісок відступив убік, попереду знову розвиднілось і можна було йти поруч із Коломійцем.

— Що ж робити? — запитав.

Коломієць притьмом повернув до нього зосереджене обличчя. Він, як видно, давно вже думав про інше й не зрозумів, про що його запитують.

— Я маю на увазі Шмакова, — пояснив Шумаков.

— Ах, ви про це! — буркнув Коломієць. — А що ж робити! Все залежить від того, чому ви написали тоді свій... — Він хотів сказати «донос», але втримався.

— Здуру, звісно. А чого ж іще?

— Е, ні, здуру такого не роблять, — хихикнув Коломієць. — Здуру можна своє втратити, власне. А щоб чуже відібрати — для того потрібне інше, лихе.

— Невже ви гадаєте... — Шумаков осікся й не докінчив.

— Та нічого я не гадаю! — сердито огризнувся Коломієць. — Коли б ви були негідником, то йшли б тепер на захід, а не на схід. У той бік сьогодні йти безпечніше. — Він помовчав, намагаючись угамувати злість, що раптом у ньому спалахнула, й повів далі майже по-дружньому: — Є воно в нас, оте лихе, чи, ліпше сказати, — підле. Причаїлося десь у темному закутку, мовчить. А настає підходяща мить, вилазить на світ божий... І трудність, розумієте, в тому, аби не дати йому сплисти нагору — взяти над нами верх.

Шумаков жадібно прислухався до кожного слова, що їх Коломієць повільно вимовляв, наче вибирав прискіпливо. І те, що чув, чимраз дужче вражало схожістю з тим, що думав і сам — ще тоді, в поїзді. Так, так, сидить воно в нас, сидить... Нині, либонь, десять разів зважив би перед тим, як вирішити. Зважив би і на терезах власного досвіду, і на прикладах, які встиг спостерегти... І мимоволі Шумаков проймався все глибшою повагою до цього підполковника, який важко ступав поруч і, не зважаючи на майже однаковий вік, видавався немовби дорослішим.

— Вийдемо з оточення, я спробую...

— Ну, коли вийдемо... Треба спочатку вийти, — зітхнув Коломієць.

— То правда, — промимрив Шумаков.

Вони довго йшли мовчки. Позаду повільно чвалали бійці, несучи на собі вбоге бойове майно й допомагаючи йти пораненим: тоненький ланцюжок уцілілої колони голодних та виснажених людей розтягнувся мало не на кілометр.

Перед смерком із розвідки повернувся передовий дозір і доповів, що поблизу німців нема — можна розташуватись на відпочинок. Шумаков розводив навколо табору бойову охорону, а Коломієць різав на тоненькі скибки останній десяток буханців закам'янілого хліба, який завтра вже буде непотрібний — ні тим, кому вдосвіта по-

щастить пробитись до своїх, ні тим, хто поляже під час тієї останньої спроби пробитись.

Шумакову хотілося ще запитати, чи не знає Коломієць точно — де перебуває Шмаков тепер, але так і не довелося. Коломієць загинув удосвіта, вже по той бік Дніпра. Шмаков лежав неподалік, в очеретах, поранений осколком тієї ж міни, що вбила Коломійця. Треба було мерщій відповзти подалі від води, якомога швидше дістатися до своїх траншей, де могли перев'язать і не дати зійти кров'ю. Але він лежав і лежав, наче несила було відірватися від землі, наче отут разом із Коломійцем загинуло щось іще, без чого не знати, як житиме далі...

4

Лишаючись на самоті, Шумаков часто згадував Коломійця. Скільки друзів та приятелів загинуло, коли виходили з оточення, а найяскравіше закарбувався в пам'яті отой підполковник із хрипкватим голосом та поглядом, що пронизував наскрізь, хворобливо сяючи з глибоких очий. І щоразу опосідало сум'ятливе почуття провини, буцімто невиконана обіцянка поклопотатися про долю Шмакова була водночас і непошаною до пам'яті про самого Коломійця...

Але те, що видавалося ясным і простим, коли йшли Смоленськими лісами, на ділі виявилось значно складнішим. Ще в госпіталі, коли рана почала гоїтись, Шумаков поклав собі, що, як тільки видужає, вдасться до ЦК й спробує врятувати Шмакова. Проте невдовзі одержав телеграму з наказом їхати під Ростов і прийняти командування дивізією, котра там комплектувалася, а прибувши на місце, поринув у таку кількість невідкладних справ, що не мав і хвилини, аби зайнятися тим, що можна було назвати особистим.

А проте була й ще одна причина, либонь, важливіша: не зважаючи на таке раптове й значне підвищення по службі, вона похитнула в Шумакова певність у собі й змусила побоюватись, — чи не зашкодить він своїм втручанням Шумакову, замість того щоб його врятувати?

Причина ця виникла несподівано. Якось, коли Шумаков ще навіть не підводився з ліжка, до його палати завітав військюрисст другого рангу — високий на зріст молодий чоловік у важких рогових окулярах. Дуже ввічливо перепросив, що турбує хворого, і чемно пояснив, що служба,

мовляв, зобов'язує і він змушений виконати деякі формальності, хоч і неприємні, але конче потрібні. Сівши біля ліжка, він почав розпитувати про обставини, за яких полк Шумакова знявся з позицій і почав відступати на схід: хто дав наказ про відступ, як поведився при тому покійний командир, чому з Шумаковим вийшло так мало бійців і через що не врятували бойової техніки? В запитаннях військюриста не було, власне, нічого дивного — коли командування збирає такі відомості, аби узагальнити їх і зробити висновки для уникнення прикрих помилок у майбутньому, це не лише зрозуміло, а й конче потрібно. І Шумаков охоче відповідав, змальовуючи тяжку картину відступу в усіх подробицях, тим більше що полк відступав з боями, а солдати й офіцери виявляли справжній героїзм. Техніку — то правда — доводилося залишати... А що вдієш, коли вистрелив останній снаряд і спалив пальне до краплі, а йти мусиш лісом та болотами, у яких не лише техніка, а й ноги так грузнуть, що не витягнеш з багна!

Військюрист занотовував щось у записнику і весь час кивав — як видно, погоджувався з аргументацією Шумакова. І вже коли готовий був попрощатись, несподівано запитав:

— Вибачте, товаришу полковник, а чи не було у вас такого самого епізоду в Іспанії?

Запитання заскочило Шумакова зненацька. Він мало не випалив: «А при чому тут це?» — але вчасно спохопився й здивовано запитав:

— Ви мене в чомусь звинувачуєте?

— Що ви, товаришу полковник, я й на думці не мав! — вигукнув військюрист. — Просто поцікавився, та й годі. Адже ви воювали в Іспанії?

— Воював... — мовив Шумаков, не розуміючи, що все це означає.

— Ну, вибачте, вибачте. Видужуйте — це головне. — Військюрист вклонився, клацнув підборами й вийшов.

Спочатку Шумаков побоювався, що на отих відвідинах справа не скінчиться. Та коли запропонували командувати дивізією, замість того щоб і далі бути начальником штабу полку, заспокоївся. Бо таки дивно було б, якби обвинувачували в чомусь істотному і разом з тим отак підвищували по службі! Та самі собою й щодалі частіше пригадувалися оті дивні відвідини військюриста, і Шумаков кінець кінцем дійшов висновку, що про Іспанію той запитував неспроста. Адже в госпіталі не було анкет,

особистих справ чи будь-яких інших документів про минуле поранених або хворих, котрі тут лікувались, а знав же, що Шумаков був у Іспанії, отже, не випадково запитав!

Він перебирав у пам'яті все своє тогочасне життя день по дню, влаштовував собі допити з тортурами, як недоброчинливий і упереджений слідчий... Чимало відзначав у своїй поведінці такого, чого не вчинив би тепер... Та хоч як себе катував, а злочинів у своїй поведінці в Іспанії не знаходив.

Може, йшлося про випадок у Каталонії, під час боїв під Теруелем? В його батальйоні було кілька десятків анархістів — вони дуже полюбляли голосні слова, та хоробрість їхня й обмежувалася тими словами. І ніяк їм не можна було втовкмачити, що то не шістнадцяте сторіччя і воювати так, як воювали середньовічні лицарі, в наш час безглуздо. У них був свій верховод, котрий вів їх на ворожі окопи на повний зріст, та досить було з'явитись однесенькому пораненому, аби вони почали тікати, мов зайці від собаки. В отому бою вони теж почали тікати й своїм ганебним боягузством вплинули на інших бійців, і батальйон почав відступати, хоч для того не було справжньої причини. Та хіба він, Шумаков, не повівся тоді як справжній командир? Хіба не вискочив наперед і не закликав бійців за собою? І хіба, кінець кінцем, не він виявився єдиним тяжкопораним у тому бою, що повернув хід подій на полі бою?

Ні, не можна його судити за той випадок. Навіть верховод анархістів прийшов до нього в госпіталь вибачатись. Заплакав біля його ліжка і сказав, що тепер бачить, що комуністи не такі вже й погані хлопці, і хоч він і не відмовляється від своїх переконань, а в бою завжди братиме приклад з таких, як Шумаков.

Та чи мав на увазі військюрисст саме цей епізод? І коли так, то чи знав усе, чим тоді скінчилось? А проте, коли б кінець був і не такий, хіба винен у тому Шумаков? Адже на війні часом обставини складаються й так, що помилковим виявляється навіть крок, який перед боєм здавався найвірнішим...

Взагалі він вважав, що той, хто береться судити когось, мусить бодай на мить стати в уяві на місце підсудного. Важко вирішити — винна чи ні людина, доля якої в твоїх руках, якщо ти не збагнув, що саме керувало нею, коли вона зробила свій вчинок. Тільки зрозумівши справжні

побудники певних дій, можна збагнути — чи існувала можливість за даних обставин вчинити інакше. Шумаков був певен, що нездатність чи невміння підходити до справи саме так, часто-густо спричиняється до того, що судді роблять тяжчі помилки за підсудних: втрачаючи об'єктивні критерії при осуді чи виправданні, вони породжують сумніви в самій ідеї добра і зла і цим завдають удар вірі в справедливість. Він розумів, що людина створена так, що їй важко перевтілитись, відмовитись од власних уподобань і переодягнутись у шати чужої душі. Та коли, дбаючи про справедливість, не спробувати цього зробіть, можна вчинити кривду.

У ці дні його хвилювало та непокоїло й інше. Тут, біля Дніпра, з його участю і на його очах на карту ставились великі громадські цінності й виграш або програш залежав від того, яка сторона винахідливіша, упертіша і пильніша. І Шумакову здавалось, що чим би це не скінчилося, в тому, що тут робили, було щось, в кращому випадку — помилкове.

Гребля справила на нього велике враження, коли він її вперше побачив. Шумаков розумів, як багато вона коштує, якщо вартість її перекласти на людську працю, а не тільки на гроші, котрим він особливого значення не надавав. Він погоджувався, що й смисл, який вона втілює в собі, як поетичний образ у свідомості цілого народу, значний і великий і теж зобов'язує до чогось — перш за все його як командира дивізії. Але був певен, що сліпе служіння ідеї, до того ж поетичній, неминуче перетворюється в забобон, а практичний розрахунок стає блюзнірством, коли з одного боку на терезах лежать людські звичаї, а з другого — людська кров.

Оті вісім німецьких дивізій, що закопалися в нижній течії Дніпра, в непролазних плавнях, він вважав значно важливішими за оцю хоч і безцінну, але мертву бетонну брилу. О, якби пощастило її врятувати, хто б не радів! Але якщо це вдасться, погрузлі в болоті ворожі дивізії доведеться з плавнів вибивати. А щоб знищити п'ятдесят тисяч солдатів, що закопали свої танки, а самі ховаються за їхню броню, треба покласти вдвічі більше своїх людей, коли не втричі...

Ні, треба одверто вступити на греблю, нехай ворог висаджує її. Цим самим він затопить оті прокляті вісім дивізій. А коли не зважиться на це, то мимоволі дасть можливість полкам Шумакова перейти на правий берег, де

вони, разом з іншими дивізіями, повиснуть на ворожому фланзі і змусять німців або покинути свої закопані танки й тікати, або опинитися в оточенні, з якого є тільки два виходи — смерть чи полон.

Шумаков був певен, що десятки тисяч людей, котрих це врятувало б, побудують, замість зруйнованого, не один Дніпрогрес. А головне — лишаться живими люди, яких він вважав дорожчими за все.

Особливо дратувало його те, що він не мав кому висловити своїх думок. З командирами полків чи з офіцерами свого штабу він не міг про це розмовляти. Обговорювати з своїми підлеглими рішення, які походили від тих, кому він сам підлягав, — це суперечило його розумінню військової дисципліни. Лишався тільки Штукаренко, з яким він міг розмовляти, як з рівним, але і з ним про це говорити не хотілось: Штукаренко українець, і такі міркування Шумакова про Дніпрогрес можуть його образити.

Мимоволі Шумаков починав відчувати себе відгородженим незримою стіною від того, що відбувалось довкола. Це теж виводило з рівноваги, бо найбільше він любив людське оточення, дух товариства, який умів підтримувати і шанувати. Тепер же він сам уникав людей, з якими любив розмовляти, щоб, бува, випадково не заговорити про те, що хвилює його. Та й самі вони в такі хвилини сторонилися, помічаючи, що командир дивізії не в настрій.

Справ було мало. Начальник бойового постачання не приходив зі своїми постійними турботами про брак снарядів певного калібру і не просив втрутитись і дзвонити в штаб армійського тилу: на ділянці дивізії рідко стріляли, снаряди майже не потрібні були; дивізійні лікарі не вимагали розширення санітарних підрозділів, бо коли навкруги майже не стріляють, то звідки ж і пораненим бути? Навіть начальник оперативного відділу не приходив, бо ніяких бойових операцій дивізія не провадила, а більш займалася політнавчанням і слухала доповіді політруків.

Тут ішла дивна війна. Ворог стояв напроти, але ні та, ні друга сторона не робили ніяких спроб просунутись вперед, могли не побоюватись ворожого проникнення в свої ряди, майже не виказували ознак свого існування. За два з половиною роки війни Шумаков не пам'ятав такого випадку. Наблизившись до греблі, війна раптом ніби сномилася і заснула.

Того дня майже ніхто не приходив. Штукаренка теж не було — він повернувся з греблі й відразу ж поїхав на правий фланг, де мав провести якусь нараду з питань політичного виховання офіцерського складу. Шумаков дістав з своєї валізки томик Толстого і, лежачи на ліжку, неуважно читав. Він майже не розумів прочитаного, бо раз по раз відкладав книжку і повертався до думок, які не переставали його непокоїти.

Раптом почувся зумер польового телефону, що стояв на столі, і Шумаков різко підвівся, упустивши книжку додолу. Коли він повернувся до ліжка і підняв її, то побачив, що з книжки випала фотографія, яку він завжди з собою вивозив: портрет Сабіни.

Шумаков опустився на ліжку і довго сидів, тримаючи картку в руці. Він не дивився на неї — обличчя знайоме до дрібниць, і, щоб ясно побачити його, наче живе, досить просто подумати або тільки пригадати.

Краще б ця картка зараз не випадала. Краще б лежала там, як постійно лежить, примовкнувши, у найглибших нетрях пам'яті спогад про Сабіну. Ця картка завжди з ним, у томі Толстого, в шкіряній валізі, на самому дні. Він знає, де вона, але намагається в руки не брати. Шість років, три тисячі кілометрів, непереборна залізна стіна, побудована з жорстокості, крові та забобонів, якими чомусь пишається сучасний світ, замість того щоб червоніти від сорому, відділяють його від цього обличчя.

Краще б картка не випадала з книжки і не відроджувала почуттів, що тільки завдають болю і відволікають від того, про що треба думати. Те, що він робить на війні, підтримує надію на зустріч. Отже, не треба відволікати. Ні до чого це тепер.

У двері постукали. Шумаков похапцем розгорнув книжку, намагаючись засунути картку між сторінками. На порозі з'явився Штукаренко і, вже увійшовши, запитав:

— Можна?

— А, привіт! — Шумаков підвівся. Картка знову випала з книжки і, повільно перекидаючись у повітрі, лягла біля ніг Штукаренка.

Ну от, зараз він підніме її і запитає — хто це? А проте нащо запитувати — Штукаренко знає, що в Шумакова в Іспанії хтось є... Якось у хвилину благодушної розчуленості він сам прохопився словом, і той не міг не зрозуміти. Та й варто тільки глянути на довгасте, тонке обличчя з великими, широко розкритими очима, на пишне волосся,

розвіяне вітром; і все стане ясно без зайвих слів. Можна зробити швидкий рух, самому кинутись і підняти картку, але це створило б враження, що він намагається приховати від товариша таїну, яка для нього однаково таємницею не була.

Штукаренко повільно нахилився, підняв картку і, не глянувши на неї, простягнув Шумакову.

Спасибі, що так. Дуже важко було б щось пояснювати, виправдовуватись або ніяково всміхатись. Шумаков узяв картку з рук Штукаренка, знов сховав у книжку і поклав на стіл.

— Ну, Іване Семеновичу, вітай! — вигукнув Штукаренко і всміхнувся, ніби й не помітив розгубленості Шумакова.

— З чим?

— Тільки що дзвонив генерал Головка — мені надали чергове звання.

— Та ну? Вітаю полковника Штукаренка! — Щиро здивів він.

— Дякую, дякую.

Шумаков обняв Штукаренка і весело поляскав його по худорлявих плечах.

— З тебе могорич.

— Ну, що ж, горілка у мене є.

Шумаков мовчки підійшов до своєї валізи, розкрив і виводував пузату пляшку з яскравою етикеткою.

— Ця штука смачніша! — поставив він пляшку на стіл. — Саме для такої нагоди.

Штукаренко взяв у руки пляшку, схожу на карафку.

— Звідки таке добро?

— Старшину Циганкова знаєш? Такий чорт, що дістає не з-під землі.

— «Наполеон», — прочитав Штукаренко. — Чудова штука!

Вони випили по чарці. Коньяк був старий, пахучий і міцний. Шумаков налив по другій. Мовчки цокнулися маленькими гранчастими склянками.

Зараз Штукаренко заговорить про події на греблі. Розповідь про невдачу групи Харкевича, про яку Рудь йому вже доповів. Доведеться сперечатись. Гребля чи оті вісім німецьких дивізій і всяке таке. Намагання врятувати святі руїни ціною десятків тисяч людських життів тощо... Невже він тільки для того прийшов, щоб напроситись на привітання?

— Добрячий коньяк! — каже Штукаренко, сьорбнувши трошки.

— Французи знаються на таких речах, — додає Шумаков, а сам думає про те, що Штукаренко зараз перейде від французьких вин до іспанських і нарешті почне... Як не те, то інше, мабуть-таки, не минути...

Але Штукаренко починає розповідати, як його батько колись гнав самогон за способом, перейнятим ще у покійного діда. І називав він його не самогоном і навіть не горілкою, а оковитою, як колись називали запорозькі козаки. До біса міцна штука! Треба бути здоровим, як віл, і хоробрим, як запорозький козак, щоб випити чарку отого бісового зілля.

Молодець Штукаренко. Тактовність і розуміння внутрішнього стану людини — ось за що його можна поважать. Точить яси, говорить про що завгодно, але про те, що найбільше цікавить, ні слова. Мовчить, навіть коли не згоден, поважає думки і погляди інших. А щодо Сабіни... Мабуть, розуміє, що це Шумакову болить.

Шумаков ходить по кімнаті. Раптом він зупиняється позаду товариша і однією рукою обіймає його за плече.

— Ну, за тебе! — говорить він і подає Штукаренкові третю чарку.

— Як кажуть грузини, алаверди!

І вони випивають по третій.

В цей час чути зумер. Штукаренко простягає руку і знімає трубку польового телефону.

— Дозвольте доповісти: вирушаємо, — чути голос Харкевича.

— Благословляю. Коли повернетесь, подзвоніть. Розбудіть, якщо спатиму.

Штукаренко кладе трубку. Шумаков розуміє, хто дзвонив. Він знає й те, що Харкевич зі своїми хлопцями збирається робити. Але Штукаренко нічого йому не каже — Шумакову подобається й це. Як заступник, повинен би сказати, але як людина, вважає за краще промовчати. Не варто змушувати будь-кого брати участь у тому, з чим він не згоден у душі. Доб'ємося, мовляв, свого, тоді побачимо, хто був правий. А поки що покладись на мене і відпочивай. Звісно, коли можеш, думаючи про це день і ніч, відпочивати.

Була в дивізії одна людина, з якою зв'язували Шумакова особливі почуття — саме почуття, а не взаємини. Він не любив ні улесливих служак, ні запопадливих підлабузників, бо вважав, що війна — це перш за все складна й відповідальна справа, і той, хто намагається залізити в душу з допомогою лестощів, шукає вигоди тільки собі.

До цієї людини його просто тягло, він вважав її своєю особистою «слабкістю», бо, як йому самому здавалося, доля зв'язала обох спільністю таких глибоких і потаємних переживань, про які знав тільки він і не знала навіть ота друга людина.

То був майор Терещенко, командир одного з полків дивізії. Шумаков його, власне, не досить близько й знав, бо майор прибув з армійського резерву і прийняв полк лише кілька місяців тому. Він виявив себе як досвідчений командир і під Ведмедівкою, і під Моргунами, але від інших командирів полків нічим не відрізнявся, і прихильність командира дивізії заслужив не цим.

Якось ще далеко від Дніпра Шумаков несподівано приїхав на командний пункт Терещенка. Полк уже протягом п'яти днів вів тяжкі наступальні бої й, як і інші частини дивізії, виснажився і знекровився. Наступ фактично захлинувся, полк уже далі просуватись не міг, але й зупинятись права не мав, бо перепочинок дав би змогу ворогу створити оборонний рубіж, який потім довелося б проривати з допомогою ще більших втрат і людської крові.

Саме в цей момент на дільниці з'явилися ворожі танки. Досі на фронті шумаковської дивізії у німців танків майже не було, і раптова поява їх означала, що ворог перекинув сюди якусь нову частину.

Командарм наказав будь-що з'ясувати номер танкової частини і звідки вона прибула. Але всі старання перехопити якісь відомості з радіорозмов або довідатись про це іншим чином ні до чого не призводили. Треба було дістати «язика» і змусити його говорити.

В таких випадках майже завжди виручав старшина Циганков — природжений і незамінний розвідник. Виручив він і тепер. Переодягнувшись у німецьку форму, старшина пробрався у ворожі окопи, підстеріг якогось обер-лейтенанта біля його бліндажа, заколов фінкою

вартового, а самого обер-лейтенанта притягнув на спину просто до Терещенка.

— Ну що, знову ваш Циганков утнув? — запитав Шумаков, входячи в напівзруйнований бліндаж, в якому ще пахло чужим духом, бо відбили його у німців тільки минулої ночі, і дух отой ще вивітриться не встиг.

— Геній! — захоплено вигукнув Терещенко.

— Де ж його трофей?

— Накажете привести?

— Давайте.

— Гей, хто там є! Привести полоненого!

— Есть! — відповів хтось нагорі.

Міни перелітали через бліндаж і важко гупали за косогором. Там були позиції полкової батареї, але вершина косогору захищала їх, і Терещенко особливо не побоювався. Батарея не відповіла на цей млявий вогонь, щоб не вказати себе і вдарити несподівано, коли знову з'являться ворожі танки.

В кутку сидів навчипки телефоніст і монотонно викликав «Орхідею», а екзотична квітка не відповідала, і коли вона нарешті озвалася, він стомлено, майже не міняючи тону, сказав:

— Ну і свиня ж ти, Свириде, я тебе кличу, кличу, аж у горлі дере, а ти припухаєш, як піп опісля обідні! — І, вислухавши відповідь, мабуть, у іншому стилі, доброзичливо огризнувся: — Та не лайся, будуть твої «огірочки», Іван уже поїхав на «грядку», пожди.

Всі були в батальйонах — і замполіт Костюк, і парторг Вольський, тільки начальник штабу капітан Суриков схилився над якоюсь таблицею і робив позначки червоним олівцем.

— Хоч би хтось газетку приніс... — мовив Терещенко. — Поштаря нашого вчора снарядом накрило.

— Будь ласка. Свіжа. — Шумаков розстебнув шинелю і витягнув з внутрішньої кишені номер «Красной звезды».

— От спасибі, товаришу полковник! П'ять днів не бачив газети. Поки поштар був живий, ніколи було читати, а тепер затихло, немає поштаря. — Він узяв газету, стомлено розгорнув і тільки тепер згадав: — Вибачте, товаришу комдив, може, вип'ємо чаю? Ось термос.

— Ні, дякую. Через півгодини треба доповісти, звідки ці танки.

Терещенко взяв газету і глянув на першу сторінку, намагаючись охопити її поглядом всю цілком. Потім розгорнув і почав переглядати середні сторінки. Шумаков підійшов до капітана Сурикова. Опасистий колгоспний бухгалтер з гладкою шнею підвівся.

— Сидить, сидить. Втрати у другому батальйоні великі?

— Чималі, товаришу полковник. Там і до появи танків не густо було.

— Тил перетрусить. У вас там ще дехто вештається без діла.

— Трусили, товаришу полковник. На передовій уже і вершки, і відвійки.

— Я нічого не підкину, так і знайте. Є, але не дам.

— Вам видніше, товаришу комдив.

Раптом позаду щось пронизливо зойкнуло. Це був не крик і не стогін, а саме зойк. І Шумаков, і Суриков швидко глянули на телефоніста й одразу зрозуміли, що крикнув не він, а Терещенко, який стояв позаду. Всі миттю повернулися в бік командира полку.

Терещенко стояв, пригнувши зім'яту газету до обличчя, а плечі його дрібно тремтіли, наче в лихоманці. Ні Шумаков, ні Суриков не могли нічого зрозуміть. Ще кілька хвилин тому Терещенко був зовсім спокійний, хоч і дуже стомлений, і несподіваний викрик і теперішній стан його нічим не можна було пояснити.

— Що сталося? — підійшов до нього Шумаков.

Майор Терещенко не відповідав ще з хвилину, потім відняв газету від обличчя. Воно було бліде і мокре від сліз, очі широко розплющені і майже божевільні.

— Олена... — стогнав він, — Олена...

— Що з вами?!

— Олена... Олена... — в пестямі шпотів Терещенко.

Всі злякано дивилися на нього, не розуміючи ні його поведінки, ні того, що він говорив. Раптом Терещенко жбурнув газету на долівку і вибіг з бліндажа. Шумаков підняв газету і чомусь подивився на знімок, надрукований на середині сторінки: трупи жінок і дітей, знівечених, розтерзаних... А на передньому плані обличчя зовсім ясне, з кривавою плямою на скроні. І підпис: «Звірства фашистів у селі Гомони, визволеному нашою армією».

— Гомони... Та майор же родом з Гомонів! — здогадався раптом телефоніст.

— Олена — його дружина, — тихо сказав капітан Суриков.

Тепер все було ясно. Шумаков ретельно згорнув газету і поклав на стіл. Ще мить постояв і вийшов з бліндажа слідом за Терещенком. Вдалині побачив старшину Циганкова, що разом з вартовим вів полоненого оберлейтенанта, і майора Терещенка, — він біг їм назустріч, тримаючи в руці пістолет.

— Застрелить! — почув Шумаков з-за спини голос Сурикова.

— Стій! Стій! — крикнув Шумаков.

Терещенко або не чув, або нездатний був розуміти; не озираючись, він біг назустріч полоненому.

Шумаков теж побіг, але не встиг ступити і десяти кроків, як почув кілька пострілів підряд: Терещенко ввігнав у полоненого всю обойму.

Це було жахливо, не менше жахливо, ніж те, свідком чого Шумаков був у бліндажі кілька хвилин тому...

Коли він підбіг до Терещенка, той стояв, опустивши голову, і безтямно дивився на забитого німця.

— Що ви накоїли! — тихо, але владно проказав Шумаков.

Терещенко мовчав.

— Ви розумієте, що накоїли? — повторив Шумаков, уже втрачаючи над собою владу.

Терещенко все ще мовчав, упиривши божевільні очі в забитого.

— Ну, гаразд... Ходімо. — Шумаков примовк і взяв за рукав майора Терещенка. Той пішов за ним покійрно, мабуть, ще й тепер не розуміючи, де він і що з ним. — Так помщаються вони, а не ми. Це безглуздя. — Голос у Шумакова звучав хрипко і після кожного слова зривався — від хвилювання і від того, що він щойно біг.

Вони повільно йшли до бліндажа. Чи то у відповідь на постріли Терещенка, чи з якоїсь іншої причини німці кинули за косогір кілька мін. Коли міни просвистіли вгорі, ні Шумаков, ні Терещенко, ні Циганков, що йшов слідом, не пригнулись.

Біля бліндажа Шумаков зупинився.

— Старшина Циганков!

— Слухаю, — тихо відповів Циганков.

— Сьогодні о восьмій доповісте мені, звідки у них танки.

— Єсть!

— За всяку ціну. Ясно?

— Ясно, товаришу комдив. Дозвольте виконувати?

— Виконуйте.

Циганков зник за деревами.

Шумаков з тихим докором проказав:

— За всяку ціну... Ех, ви! — Він співчутливо поклав руку на плече Терещенкові й подивився на його бліде обличчя, по якому тепер знову котилися великі сльози, падаючи в прибиту порохнею, притоптану траву.

6

Циганков майже ніколи не ходив по «язика» вночі. За три роки війни він вивчив нахили і звичаї німців і переконався, що найкраще діяти ополудні, коли до ворожих окопів підвозять обід. Рівно о дванадцятій до них завжди під'їздила кухня, солдати залишали позиції і хапались за котелки. Біля кухні шикувалася довга черга, і в окопах не лишалось нікого, крім поодиноких спостерігачів. Але й вони стежили не уважно, бо почували вже запах смаженої свинини. Саме в цей час Циганков і взяв більшість «язиків».

Безпомилково використовуючи німецьку пунктуальність щодо харчування, Циганков розробив і технічну сторону своїх операцій. У ризиковані походи він завжди брав тільки Разіна та Мухіддінова. Удвох з немолодим, але метким і жилавим узбеком він вривався у ворожий окоп і робив головне; величезний і надзвичайно сильний Разін виконував роль носія — він чекав неподалік, доки впораються Циганков і Мухіддінов, і, як тільки ті з'являлися зі своїм приголомшеним «язиком», хапав його на плечі і одним духом летів до своїх окопів.

Цього разу Мухіддінова не було — його забрав у Циганкова лейтенант Рудь на греблю. Довелося прихопити з собою іншого розвідника, сержанта Воронцова, але хлопець виявився не таким кмітливим і спритним, як Мухіддінов. Він загинув сам і мало не підвів Циганкова. Це й було оте «за всяку ціну»: за божевільний вчинок Терещенка заплатив Воронцов.

Коли Циганков і Разін повернулися з розвідки тільки вдвох, Терещенко зрозумів, що накоїв. Кожна смерть потрясає, навіть у бою, та коли ти сам винен у загибелі солдата, її не поясниш уже ні неминучістю жертв на війні, ні можливою необережністю того, хто загинув.

Тільки тепер Терещенко по-справжньому отямився і збагнув, що, втративши самовладання, вчинив злочин, якого не можна простити. І в ньому стався злам, який ліпше назвати душевним переворотом.

Він жив на війні, як усі: сподівався, що повернеться додому живий, і вірив у те, що зустрине людей, котрих любить. Їх було у Терещенка мало, цих людей: батьки померли давно, лишилася сестра Люба та його Олена. Він одружився з нею недавно — прожили разом менше як рік, і почалася війна. І ось її немає, він знає це напевне, сам бачив мертву, хоч лише на газетній шпальті. Але сумніву бути не могло — її нема. І загинула, як мучениця, убита по-звірячому, мабуть, після довгих і тяжких катувань.

Терещенко лежав на вогкій соломі в кутку глиняного бліндажа і думав. Там, під косогором, він втратив контроль над своїми вчинками, тепер він втрачав владу над своїми думками, і вони заводили його в темні закутки, з яких виходу не було.

Шумаков повернувся на свій командний пункт, розуміючи, що в такому стані Терещенко командувати полком не зможе. Найкраще б його тимчасово замінить, але цього Шумаков робити не хотів, побоюючись, що Терещенко помилково витлумачить такий захід. Він вирішив попросити Штукаренка з'їздити до Терещенка і побути з ним.

Штукаренко був на лівому фланзі і, почувши хрипкуватий голос комдива, здивувався:

— Ми ж домовились, що ти будеш там!

— Поїдь, прошу тебе.

— Нічого не розумію...

— Побачиш — зрозумієш, — таємниче зауважив комдив.

Шумаков не міг і не хотів пояснювати Штукаренкові того, що зараз коїлося з ним самим у зв'язку з вчинком Терещенка. Як командир дивізії, він повинен був покарати помандира полку, але разом з тим ніхто не розумів його так, як сам Шумаков. Газетний знімок, що так потряс Терещенка, вразив у найболючіше місце і його. Адже та, кого він і досі любив, але змушений був залишити в далекому іспанському місті, можливо, теж зазнала долі Терещенкової дружини, хоч напевно він цього знати не міг. Може, Сабіна загинула ще тоді, коли він відплив з Барселони... А якщо їй і пощастило врятуватись

у перші години катастрофи, то не могла вона минути долі інших — мучились у фашистській тюрмі. Може, ще й жива, та хіба її муки не безнадійні? Хіба доля Терещенкової Олени чимось відрізняється від її долі і від її трагічного кінця?

І він відчув разючу подібність того, що переживає сам, з тим, що повинен у ці хвилини переживати Терещенко. Втрата коханої людини... Марність надій коли-небудь знову зустріти її... Він розумів Терещенка і не міг його покарати.

Штукаренко не знав, чому Шумаков наполягає, але доскіпуватись не вважав за потрібне. Просить, виходить, є причина, а не каже, яка саме, — то його діло.

Ідучи ходом сполучення до командного пункту полку, Штукаренко почув розмову, що насторожила його. З невеличкого відгалуження від головної траншеї лунав голос Циганкова, що інструктував нових розвідників, яких йому надіслали замість тих, котрих забрав у нього на греблю лейтенант Рудь.

— «Язика» треба не брати, а красти, — говорив Циганков. — Бере тільки дурень, котрий не жаліє себе. А розумний викраде і не поставить себе під кулю. А як краще викрасти? Уявіть, що вам треба з чиєїсь кишені витягнути гаманець. Коли ви в кишеню поліжете? Тоді, коли хазяїн зазівався! Скажімо, роззява у вагон сідає, поставив ногу на приступку і висаджує нагору чемодан. Людина думає про що — як би їй швидше зайняти місце у вагоні. От і не лови гав, запускай руку в кишеню і хапай гаманець!.. Отак і з «язиком»: німець про що думає о дванадцятій годині? Про сто грамів шнапсу і смажене поросся...

Штукаренко слухав і внутрішньо посміхався. Знав, що Циганков мастак пожартувати. І все-таки в його аналогії щось ображало. Як політпрацівник, він не міг пройти повз такий спосіб виховання своїх бійців.

Він завернув за ріг. Розвідники зразу побачили його і виструнчилися як годиться. Циганков клацнув закаблукми і відрапортував:

— Товаришу старший батальйонний комісар, взвод розвідників провадить заняття. Командир взводу — старшина Циганков.

— Чув, як ви провадите заняття. Цікаво. — На обличчях бійців з'явилися ледь вловимі посмішки. — По-вашому, армія — це згряя кишенькових злодіїв, чи що?

— Дозвольте доповісти, товаришу старший батальйонний комісар, за моїм способом втрати будуть менші. — Циганков дивився на Штукаренка гарними зухвалими очима, в яких так і пашіло одверте знущання, але жодним порухом свого закам'янілого обличчя він не виказував цього.

— Заняття припинити. Увечері з'явишся до мене.

— Єсть, товаришу старший батальйонний комісар! — І, звертаючись до свого взводу: — Розійдись!

Штукаренко пішов далі. Пригода його більше розвеселила, ніж занепокоїла. І все-таки він вирішив поговорити з Циганковим як слід, щоб забув про свої витівки раз і назавжди.

Він розчинив двері бліндажа і знову завмер від здивування. Біля столу, спиною до нього, стояв майор Терещенко і жлуктив з глиняного глечика нахильці, а в приміщенні стояв важкий дух самогону, наче тут містився винний підвал.

— Товаришу майор,— проговорив Штукаренко, помовчавши.

Терещенко не озивався і продовжував пити, наче нічого не чув.

— Товаришу майор! — гаркнув він так, що голос його мало не зірвався.

Терещенко похитнувся, відняв глечика від рота і озирнувся на двері осоловілими очима. Він був зовсім п'яний, але поставив на стіл глечик і невиразно забурмотів.

Штукаренкові стало ясно, що з ним нема про що говорити.

— Усуваю вас від командування полком,— проговорив він чітко, не певний, проте, що Терещенко щось допетрав.

Він вийшов з бліндажа і мало не налетів на Сурикова.

— Прийміть тимчасово командування,— наказав Штукаренко начальникові штабу і пішов геть.

Шумакова він застав на його командному пункті і доповів про все, що побачив у полку. Комдив мовчки вислухав і сказав, що поїде до Терещенка сам і в усьому розбереться.

Так і не зрозумів Штукаренко, нащо він його посилав, коли зразу ж поїде сам...

Відтоді минуло кілька місяців. Терещенко зовні заспокоївся і давно вже знову був командиром полку. Але

те, що він пережив за кілька днів, коли полком командував Суриков, лишило слід навіть на його зовнішності: солом'яні вуса ніби опустилися, а обличчя витягнулось і стало сумнішим. Накази і розпорядження, що їх він і раніше віддавав коротко і чітко, стали ще коротшими, а голос твердіший і фрази ще більш уривчастими.

І в поглядах його стався злам. Втративши людину, задля якої він жив на світі, Терещенко непомітно для себе самого почав переносити свою любов на інших людей, став уважніший до потреб і вимог своїх підлеглих. Створювалось враження, що почуття, які він старанно збирав і накопичував у серці протягом воєнних літ, щоб у слушну хвилину віддати одній людині, він тепер роздавав усім. Самому йому вже нічого не потрібно було, наче особиста трагедія, яку він глибоко пережив, очистила його і звільнила для ширших роздумів про долю людей у військовому леклі. І хоча сам він у собі цієї зміни й не помічав, її помітили всі, хто був поруч.

Та ніхто цієї зміни не міг зрозуміти так глибоко, як Шумаков, коли раптом на прикладі Терещенка пересвідчився, що протягом усіх цих літ переживав те саме. Випадок з майором тільки оголив і пояснив йому власні почуття і через це він полюбив Терещенка і ніколи не пропускав можливості посидіти з ним у вільну хвилину. Терещенко, звичайно, не розумів, чому комдив полюбляє саме його. Та він і не знав, що Шумаков у нього буває частіше, ніж у інших. Полк його наближався разом з усіма полками до Дніпра, наступ потребував постійного втручання командира дивізії в справи кожного полку... Ось він і їздить, через це й буває щодня на передовій.

І Шумаков теж намагався коли не таїти, то принаймні не підкреслювати свого особливого ставлення до Терещенка, хоча воно було особливим, і він розумів чому.

7

Смерть Мироненка вразила всіх на крихітному острові не тільки через те, що сімнадцять душ, серед яких — більшість жінки та діти, лишилися без надійного керманіча, а й сама по собі — своїм разючим драматизмом. Коли людині шістдесят і в неї розривається серце не через те, що воно кволе й старе, а тому, що переповнене відвагою й благородними почуттями, смерть її трагічніша за всяку іншу і спроможна приголомшити будь-кого.

Всі розгубились і примовкли, наче опинилися без весел серед великої води. Та, власне, так воно й було. Мироненко знав примхи дніпрової течії, як досвідчений мореплавець, котрий уміє вести своє судно під парусами навіть проти вітру. Йому були точно відомі місця, де наражається вода на підводні скелі і ударяє назад, на північ, щоб потім знову завернути на свій природний південний напрямок; знав, де саме треба спуститись на воду, щоб течія винесла в потрібне місце. Він вивчив незчисленні дніпрові затоки та плавні раніше, ніж вони стали затоками і плавнями, бо сходяв своїми босими ногами землю, яка згодом стала теперішнім їхнім дном. Майже весь день Соломія просиділа біля тіла свого чоловіка. Вона не проронила жодної сльози, і лише очі її застигли в німому та безвихідному смутку. Молодша за свого чоловіка на тринадцять літ, вона прожила з ним щасливе життя, захищена від багатьох злигоднів його природною силою та життєвою мудрістю. Суворі й мовчазна, ця жінка мужньо і велично переносила свою тяжку втрату.

Коли смеркло, Соломія підійшла до Любові Степанівни.

— Де ж його поховати? — запитала вона майже пошепки.

Це були її перші слова за цілий день.

— Треба почекати.

— Чого?

— Таке становище довго не триватиме. Не сьогодні, то завтра почнуться бої. Може, щось зміниться, і ми перевезем тіло на берег.

— Тоді буде пізно, — зітхнула вона.

— Що ви маєте на увазі?

— Коли бої почнуться, доведеться ховати інших.

Любов Степанівну вразила її тверда розсудливість.

— Що ж можна вдіяти?

— Вихід завжди є, — відповіла Соломія. — Та й коли ще почнуться бої, невідомо. Карпо, мабуть, знав...

— Він уже нам цього не розповість, — зітхнула Любов Степанівна. — Це його таємниця.

— У нього від мене ніколи не було таємниць, — відповіла Соломія знов майже пошепки, але з дивною рішучістю.

Через деякий час знову піднявся Кузьма Іванович і підійшов до них.

— Ходімо,— звернувся він до дружини.— Ярошенко наказав усім зібратись.

Любов Степанівна підвелася.

— Ви посидите тут, Соломіє?

— Ні, ні, я піду теж,— різко підвелась і вона.

— Може, вам краще почекаати? — обережно порадив їй Стороженко.— Ми швидко повернемось.

— Ні, ні.

Вони спустилися до води по деревині, що правила замість сходів. Біля води було ще холодніше, ніж нагорі, під стіною. Люди сиділи на товстих дерев'яних балках. В пітьмі ледь-ледь видніли обличчя.

— Всі? — запитав Ярошенко, звертаючись до Кузьми Івановича.

— Дорослі — всі.

Ярошенко з хвилину помовчав.

— Наші знають від Карпа Сидоровича, що ми тут,— сказав він.— А який їхній наказ, нам невідомо.

— Цього вже Мироненко не перекаже...— зітхнув хтось.

— П'ять автоматів передали,— провадив Ярошенко далі, наче міркував уголос,— і чоловіків у нас п'ятеро... Я думаю, оце й є їхній наказ.— Останні слова він вимовив з притиском на кожному слові.

Кузьма Іванович подумав: адже з Мироненком було шість. Але сумніву свого вголос не висловив.

— П'ять чоловіків з автоматами, та ще з такими перепустками, як у нас...— вів далі Ярошенко.— До того ж усі місцеві. А я в охороні станції три роки служив, знаю, куди кинуться у підходящу хвилину.

Те, що він говорив, було ясно всім. Уп'ятого перебраться назад, до Нового Запоріжжя, чекати слушної нагоди, а коли хвилина настане, зібрати надійних людей, напасти на охорону станції з тилу і не дати висадити греблю.

— А ми ж як? — запитала Ганна Мельник.— Чоловіки подадуться, а жінки з дітьми що робитимуть?

Замість відповіді Ярошенко запитав:

— Як Мироненко звідси на берег повертався, хто знає?

— Течія тут крутить, як циган решетом,— озвався дід Коваль.— Мироненко знав...

— Немає Мироненка! — відрубав Ярошенко.

З хвилину всі мовчали. Раптом почувся голос Соломії:

— Я знаю.

Ярошенко вдивлявся в темінь, намагаючись пізнати, хто це сказав.

Соломія вийшла наперед.

— Тут угору тягне аж до Чортового виру. Далі течія двоїться — у велике річище і в затоку, де ховали пліт.

Ярошенко не відповів, мабуть, вагався. Може, через те, що це була саме вона — дружина загиблого, а може, тому, що жінка взагалі. Але виходу не було, і він підійшов до неї.

— Виведете?

— Виведу, — відповіла Соломія. — Вир починався якраз проти нашої хати.

Знову настало мовчання. Нарешті Ярошенко сказав:

— Можна розійтись. А ви, — звернувся він до Соломії, — лишіться.

Любов Степанівна підійшла до неї і шепнула:

— За Івасика не турбуйся, я буду з ним.

Соломія не відповіла. Всі, крім неї та Ярошенка, піднялись нагору. В темноті Любов Степанівна знайшла Івасика — він уже спав. Вкрила його своїм пальтом і опустила біля нього.

Десь далеко, мабуть біля греблі, злетіла німецька ракета — вона освітила тихий обшир Дніпра, ніби навмисне показуючи, який він величний. Любов Степанівна притулилася до Івасика і весь час заздрісно думала про Соломію і про те, що, напевне, сьогодні бачила її востаннє, як учора її чоловіка. Думала про долю свою і усіх цих людей, наче намагалася вгадати, чия ж тепер черга...

8

Як і під час учорашньої вилазки на греблю, Харкевич першим вибрався з бетонного отвору потерни. Він чув, як позаду тихо подзенькували залізні кігті при поясі у Ковальчука, — удвох з Амїрадзе вони весь день кували і клепали залізні пруті, загинаючи їх, щоб можна було зачепитись за вершину бичка, якщо пощастить до неї долізити. Потім з отвору виліз Амїрадзе. Він щось запитав у Ковальчука, але вода виривалася з пробоїн у греблі з такою силою, що заглушала його слова і нічого не можна було почути. Вони пройшли по карнизу, притискаючись спинами до стін, і поповзли по гребінці.

Нічого так не вражало Харкевича, як те, що заповітна точка на земній кулі, куди тягнулися всі його думки і почуття, була так близько і разом з тим так недосяжно далеко. Колись він не знав нічого легшого і приємнішого, як ходити по пішохідному мосту греблі, особливо після роботи, коли можна зупинитись на середині і, перекинувшись через залізні поручні, глянути вниз — в постійно діючий кратер збуреного Дніпра. Разом з такою зупинкою дорога займала не більше десяти хвилин. Він пройшов цей шлях тисячі разів, іноді по кілька разів протягом однієї зміни, і ніколи не вважав ці десять хвилин марнуванням часу — такий короткий і такий приємний був цей шлях.

Гребля за час війни не стала довшою, хвилини теж лишилися такими, як завжди, але відстань, що відділяла його від квартири Клавдії Харитонівни, стала довшою і тяжчою за політ до інших галактик, що, як твердили учені, в принципі можливий, але практично нездійсненний — принаймні ближчим часом.

І що найдивніше — в своєму житті Харкевич помічав такі метаморфози з відстанню і часом не вперше. Там, під Теріоками, коли він разом з двома іншими саперами перевіряв мінні поля, до своїх окопів уже теж було не далі, як зараз до правого берега. Тих двох ворожі снайпери зрізали на місці, сам він, порівняно легко поранений, міг доповзти до своїх. Лишалось метрів триста, не більше. Але ця коротка відстань, яку він, здавалося, легко міг подолати, виявилась знову ж таки довшою за космічну трасу, і щастя, за яке ніби могла вже вхопитися рука, лишилося хоч і близьким, та цілком недосяжним.

Але ж там, під Теріоками, була справжня війна! Там снайпери не давали підвести голови, а міни вибухали довкола, і тисячі осколків могли пришити людину до землі на кожному кроці! Тут майже не стріляли, раз чи, може, двічі на годину лунало кілька пострілів з Хортиці — і все... Наші не відповідали. Поодинокі ворожі постріли з невеликих гармат лунали над Дніпром, наче удари молота котляра, що клепає залізний бак чи паровий казан. Тут цей звук здавався Харкевичу мирним і звичним і не навівав думок про війну, а навпаки — відволікав увагу від неї. Хотілося просто вийти з потерни, звестися на повний зріст і попростувати через греблю додому. Десять хвилин — і він буде там. Йому треба

поговорити з Ксенею, бо тоді він не міг нічого з'ясувати,— після самогубства Петі Славчука вона була в такому стані, що з нею ні про що не можна було розмовляти.

Та до чого ці думки зараз? Завжди, коли доводилось робити щось вирішальне і небезпечне, в голову йому чомусь лізло стороннє — те, що не мало ніякого відношення ні до справи, ні до тієї хвилини. Там, під Теріоками, він теж думав не про мінне поле, по якому повз, і не про можливість нападу на нього. Тепер уже важко згадати, про що саме він думав тоді, але що це було зовсім стороннє, Харкевич пам'ятає.

Ніч нависла над греблею ще темніша, ніж учора. Майже поруч видряпувався на пологий схил гребінки Амїрадзе. Від його шапки смерділо низькопробним бензином — змив-таки німецький солідол! Де він тут дістав бензин, бог його знає, але дістав-таки, шапку виправ. Ковальчук просувався позаду, грюкаючи залізними гаками, що висіли у нього при поясі, і тримав бляшану бальзанку з гасом, щоб обмивати проклятий трос.

Ця їхня друга вилазка була вирішальною. Якщо й сьогодні не пощастить подолати перший бичок і побачити, що там далі, то вся надія на водолазів, у яких теж мало надії. Харкевич пам'ятав учорашню розмову з Штукаренком і розумів, скільки залежить тепер саме від нього.

Але думав він чомусь не про це. Не виходив з голови Рудь. Він міг би тепер і менше цікавити Харкевича, міг би і не відволікати його уваги... Рудь поводився так люб'язно, мало не запопадливо... Ох, погана це ознака, коли прихильність виказує така людина, як Рудь!

Години півтори тому, перед тим як вирушити в цю другу вилазку, Харкевич прокинувся на своїй колоді, але все ще лежав з заплющеними очима, думаючи про своє.

Лейтенант вів політбесїду в дальньому кутку потерни. Рудь розповідав бійцям свого взводу про Дванадцятий партійний з'їзд. Чому саме про Дванадцятий? Розповів би краще про греблю, через яку їм доведеться дертися на правий берег. Правда, їм буде легше, ніж Ковальчуку та Амїрадзе,— цим двом доведеться видряпуватись по голих стїнах і навішувати мотуз'яні сходинки для них. І все-таки людям треба знати, що саме вони захи-

щають. Дванадцятий з'їзд — чудово, але при чому тут він?

— Доки ви будете грюкати, чорт би вас забрав! Заважаєте провадити бесіду! — гаркнув Рудь сердито, зірвавшись з місця.

Ковальчук і Амїрадзе сьогодні перетворилися на ковалів: грїли паяльною лампою оце саме залїзне пруття і кували гаки, що брязкають тепер при поясі у Ковальчука. Малоймовірно, щоб вони знадобились. А проте всяке буває. Залїзні кігті — ідея Ковальчука, нехай кують — не треба зв'язувати ініціативи.

— Товаришу лейтенант, нам же через годину вирушати, — спробував виправдатись Ковальчук і почав бити молотком тихіше. Але незабаром він стукнув знову з усієї сили, бо залїзо не цікавиться політграмотою: щоб воно згнулось, потрібен відповідний удар.

Рудь невдоволено промимрив щось під ніс і повернувся на місце.

Ну, певже він не розуміє, що роль його взводу підпорядкована, що сам по собі він не матиме ніякого значення, якщо Ковальчуку та Амїрадзе не пощастить видертись на всі оті тридцять биків? Почекав би зі своєю політбесідою, їхні кігті зараз все-таки важливіші за все інше. Дивний ти чоловік, товаришу Рудь. Зовні такий, як усі, а виготовлений з якогось кумедного матеріалу...

Амїрадзе нагнітив повітря в паяльну лампу і повернув коліщатко. Полум'я спочатку засичало, потім сердито загуло, показуючи синій язик. Кому воно його показувало, лейтенанту Рудю? На жаль, він не зрозумів, що паяльна лампа сміялася саме над ним. Він, мабуть, не припускає думки, що хтось або щось може глузувати з нього. А лампа шумїла, як навіжена, і висолоплювала синього язика мало не на півметра. Хо-хо, товаришу Рудь.

Дивно, чому він ні разу не заговорив про те, що обидва вони стоять майже на порозі рідного дому? Адже будинки, які Харкевич бачив у стереотрубу, однаково близькі й Рудю. Може, ще ближчі, бо Харкевич прожив на Дніпрельстані лише кілька років, а Рудь значно більше, він і народився десь недалеко, в цих місцях. Певно, соромиться виказати цим обмеженість світогляду і своїх політичних інтересів. Харкевич ще, чого доброго, подумає, що Батьківщина для нього всього лише оцей маленький клаптик землі! Сам він, мабуть, обви-

нувачує в цьому смертельному гріху Харкевича. Знає, що там десь лишилася Ксеня, що з нею у нього складні і неясні взаємини: такі, як Сергій Рудь, цікавляться всім. От і думає, що світ Харкевича обмежений власним порогом, через який обивательська свідомість йому не дає змоги переступити.

Харкевич лежав на своїй колоді, повернувшись обличчям до Ковальчука, і з цікавістю дивився, як той, сидячи навкарачках, несамовито гатить молотком. Раптом знову почувся розлючений голос Рудя:

— Послухайте, ви! Чи не можна все-таки тихіше? — Його колючий погляд наскочив на розплющені очі Харкевича і осікся. — Ми тут бесіду провадимо, — мало не почав виправдуватись він. — Так що... коли можна...

— Вибач,— сказав Харкевич. — Спробуємо тихіше.

— Та й людина відпочиває! — блиснув Рудь своїми капправими вічками на Ковальчука.

У тому, як Рудь раптом осікся, коли зустрівся з поглядом Харкевича, як вимушено посміхнувся і змінив тон, почувалася лють, яку він даремно намагався приховати. Дивно, чому людина, що заподіяла комусь зло, завжди пам'ятає про це довше за того, хто став її жертвою? Може, тому, що жертва мріє лише про одне — як би те лихо струсити з себе і швидше забуть, а той, хто заподіяв зло, завжди насторожі, бо побоюється помсти? А може, у істот, здатних робити зло, пам'ять побудована так, що, навіть давно забувши причину своєї ненависті, вони все-таки ніяк не можуть забути, що треба ненавидіти?

Уже була шоста година. Надворі, мабуть, зовсім стемніло: можна вирушати в путь. Лишалось тільки поїсти.

Харкевич підвівся. Амїрадзе шепнув, ніби вгадавши, про що подумав Олег Іванович:

— Ви ще не обїдали.

— Так, треба перекусить.

— Зараз! — Амїрадзе шаснув у куток, де бійці зводу забезпечення слухали лекцію свого командира. Став навшпильки, щоб дотягнутись до вуха довготелесого кухаря Петренка, і щось йому шепнув.

— В чому річ?! — невдоволено припинив свою лекцію Рудь.

— Річ у тому, товаришу лейтенант, що треба дати поїсти...

— А чому вчасно не поїли? — сердито кричить на нього Рудь.

— Дозвольте доповісти,— клацає своїми кирзовими закаблуками Амїрадзе і підкреслено чітко козирає: — Поїсти треба Олегу Івановичу, а не мені.

— А-а-а... Це інша річ! — Рудь голосно гукає: — Зараз, товаришу Харкевич, тобі дадуть поїсти! — І киває кухареві: — Петренко, обід!

Харкевич сидів на своїй колоді й їв гречану кашу з концентрату. Він би з охотою випив оті п'ятдесят грамів горілки, яку разом з котелком йому приніс цибатий куховар, але пити не можна — зараз він верхолаз і його вестибулярний апарат повинен працювати бездоганно. Мабуть, Петренко з насолодою потім сам перехилить його п'ятдесят грамів. І не дивно — холод у потерні собачий і головне — вогко, проймає до кісток.

В дальньому кутку вігійствує Рудь. Ерудиція — можна позаздрити: цитати виписані на папірцях, дати пам'ятає назубок... Бєсїда триває вже з годину, а може, й більше.

Що у нього на думці? Про минуле — ні слова. Та про що, власне, говорити, коли минуле пройшло? Для мене пройшло. А для нього?

...Вітер важкими хвилями б'є в обличчя. Сьогодні він гострий і колючий — у нього на озброєнні сніжна крупа. З Хортиці в греблю ударяє прожектор, але не страшно — крупа вже заповнила простір і промінь безпорадно борсається в ній, не в силі пробити мерехтливої запони. Все має свою хорошу сторону — навіть оця крупа. Тисячами блискучих голок впинається в обличчя, вихриється, мов навіжена, аж паморочиться в голові, а ворожий прожектор сліпий і ні чорта заподїяти не в силі!

Все має свою хорошу сторону, все...

9

Ковальчук певен, що лізти повинен він, а не Амїрадзе. Витягає чїп з бляшаної бальзанки і раптом вигукує:

— А ганчірки прихопити забув!..

— Чортзна-що...— бубонить Харкевич.

Ковальчук знімає з голови шапку і безжально лле на неї гас. Потім прив'язує до неї кінець мотузки і кидает виквацювану шапку на гребінку. Другий кінець

прив'язаний до пояса, там, де й кігті, на які він покладає стільки надій.

Ковальчук береться своїми великими міцними руками за трос. Але Харкевич раптом скрикує:

— Чекай! Без шапки нагорі застудишся.

Він знімає свою кепку і простягає Ковальчуку.

— Ні, що ви! — заперечує Амірадзе. Вчинок Харкевича він розуміє як натяк. Та й незручно йому, що старший залишиться з непокритою головою. — Бери мою, — здирає він з голови свою шапку і простягає Ковальчуку.

Тепер ясно, що невдача минулої ночі була репетицією. Вони вже діють точно, не умовляючись, наче запам'ятали вчорашній урок.

Ковальчук відштовхується руками від патягнутого уздовж стіни троса, а ногами перебирає по стіні, наче йде по ній, стоячи перпендикулярно, як муха.

Ковальчук уже високо, тепер він обкручує ногу довкола троса, ніби вона з гуми, і повисає, тримаючись тільки однією рукою. Другою тягне мотузок, до якого прив'язаний квач, що в нього перетворилася полита гасом шапка. Ковальчуку незручно — двадцятиметрову шворку треба намотати на руку, бо вільна тільки одна рука і доводиться крутити нею, наче він розминає суглоба.

Шапка повзе, погойдуючись, а масні краплі гасу капують просто на голову Харкевичу. Він піднімає обличчя, щоб побачити, чи скоро вже шапка доповзе, і одна крапля поціляє йому просто в лоба.

Трос починає тремтіти, вириваючись із руки Харкевича. Це Ковальчук лізе далі. Отже, гас таки робить своє діло, змиває солідол! Потім трос застигає на місці, і на обличчя знову падають смердючі краплі. За хвилину трос знову виструнчується і тремтить від напруження — Ковальчук просувається вперед.

Так повторюється кілька разів. На сірому тлі стіни видно Ковальчука — він уже високо, до верху лишилося метрів зо два. Ну і здоровило ж цей Ковальчук! Яку силу треба мати в руках, щоб так довго триматись нагорі, та ще й протирати однією рукою!

Харкевич встигає тільки подумати про це, дивуючись богатырській силі Ковальчука, коли раптом шворка починає розмотуватись і брудна шапка падає під ноги. Що це, невже Ковальчук її упустив? Чи, може, знесилів і збирається спускатись?

— Тримай! — наказує Харкевич. І Амїрадзе напружується з усіх сил, щоб удержати трос самому.

Харкевич відходить від стіни і дивиться вгору, намагаючись розгледіти, що там з Ковальчуком. Тепер Ковальчука можна розрізнити краще — він бовваніє уже темною плямою на тлі майже біластого неба. Що він там робить, неясно, але видно, що він застиг на місці й не рухається, ніби вирішив відпочити.

Раптом трос здригається і виривається з рук Амїрадзе. Харкевич поспішає на допомогу, але трос уже легко колишеться, наче звільнившись від Ковальчука. Харкевич вдруге відбігає від стіни і пробує розгледіти, що там сталося знову.

Він бачить, що Ковальчук висить уже не на тросі, а на самій стіні, ухопившись кінчиками пальців за голий верх.

Що він збирається робити? Підтягнутись на руках і вилізти нагору? Божевільний! Адже нагорі нема за що міцно взятись та й руки ж, мабуть, так ослабли, що навряд чи витягнуть його!..

Харкевич застигає, боячись крикнути, щоб, бува, Ковальчука не злякати. Він відчуває, як важкими краплями по лобі котиться холодний піт.

Ковальчук висить довго — принаймні так здається Харкевичу. Нарешті він починає перебирати ногами, намагаючись зачепитись чобітьми за стіну. Але стіна рівна, як бубон, на ній нема за що вхопитись. Ще мить — і Харкевич бачить, що Ковальчук уже на стіні.

Харкевич добуває з кишені хусточку і витирає обличчя. Чорт, як бісів Ковальчук примудрився! Хоч би скористався зі свого інструменту — отих залізних кігтів, які майстрував цілий день. Мабуть, згарячу навіть забув про їхнє існування...

Ковальчук щось кричить згори, але вода шумить унизу — нічого не чути. Зрозумівши це, він кидає вниз мотузяну сходину і пробує закріпити її за щось. Але прив'язати нема до чого. Нарешті він махає рукою — це значить, що можна й їм вилазити на бичок.

Харкевич лізе по хисткій мотузяній сходинці. За інших обставин він нізащо не зважився б на це, але приклад Ковальчука, що вибрався по голій стіні, змушує його безстрашно лізти.

Нарешті й він нагорі. Тут вітер гуляє ще вільніше і суха сніжна крупа ще дужче січе обличчя. Ковальчук

лежить долілиць і тримається руками за протилежне ребро плескатої поверхні бичка; виявляється, сходинку він прикріпив до власного пояса, і Харкевич виліз, повиснувши на самому Ковальчукові. Молодець, не розгубився, допетрав умить!

Тепер вони вже тримають мотузки вдвох. Амірадзе лізе нагору. За кілька хвилин всі троє сидять на вузькій поверхні бичка, знесилені, але щасливі. Ковальчук лежить, як і спершу, мабуть, уже й поворухнутись не здолає.

Отже, перший бичок осідлали. Попереду їх ще багато, та коли пошастило з першим, то нічого неможливого на світі нема.

На Хортиці спалахує прожектор, і світ стає білим, як молоко. Добре, що сіться густа крупа, вона розпоршує промінь, і ворог з такої віддалі не може їх помітити. Про всяк випадок, вони припадають до бетону.

Харкевич розрізняє контури ближчого бичка, а на ньому — рештки ферм підкранового мосту. Цікаво, чи багато лишилося цих ферм, може, вони лежать і на інших бичках і по них можна пройти на правий берег? Проте Харкевич пригадує, що на другому кінці греблі не лишилося ніяких ферм, праву сторону греблі він добре бачив у стереотрубу ще вчора. Але частина мосту все-таки лишилася, добре й це.

Шум води долинає сюди менше, можна майже нормально розмовляти. Крім того, всі троє тепер сидять поруч і їм легше почути один одного.

— Ну, як? — звертається Харкевич до Ковальчука.

Ковальчук сідає і посміхається:

— Живий!

— Руки цілі?

— На двох пальцях обдер нігті.

— Покажи.

Ковальчук простягає одну руку, вона вся в крові.

— Ого!

— У мене є пакет, давай перев'яжу.— Амірадзе засуває руку за пазуху і витягає марлю. Він забинтовує Ковальчукові палець, потім другий. Шкода, з такими пальцями Ковальчук уже не верхолаз...

— Молодець ти все-таки, Ковальчук! — не витримує Харкевич.— Я вже боявся, що зірвешся.

— Треба було лізти мені, я легший,— зауважує Амірадзе.

— Ще полізеш,— відказує Харкевич.— Бичків, слава богу, вистачить на всіх.— Він підводиться.— Ну що, будемо на другий бік спускатись?

Ковальчук теж підхоплюється, але Харкевич зупиняє його:

— Ні, ні, ти вже тримай мотузки, а ми з Амїрадзе самі поліземо.

Ковальчук мовчки погоджується: все одно сходинку комусь треба тримати.

Тепер Амїрадзе спускається перший. На краю ферми, що визирає з-за сусіднього бичка, висить велика бетонна брила. Страшнуvато ставати під неї. А проте якщо не зірвалася, коли висаджували міст, то тримається міцно.

Він стає на гребінку: над головою висить не менше як п'ять тонн.

Амїрадзе прив'язує сходинку до залізного прута від арматури, що випнувся з-під подзьобаного снарядом бетону. А що, коли зв'язати сходинки нагорі й закріпити другий кінець біля заднього підніжжя? Тоді Ковальчукові їх не треба буде тримати: сходинки висітимуть, наче перекинуті через бичок.

Амїрадзе викладає Харкевичу свою ідею. Справді, це вихід.

— Давай назад, Амїрадзе. Скажи, щоб Ковальчук спустився на той бік і прив'язав. І нехай повертається в потерну, пальці полікує й доповідь.

Невдовзі Амїрадзе уже знову тут. Треба вибратись на ферму. Бетонна брила загрозливо висне над їхніми головами, але іншого шляху немає, її не оминеш. Коли б на неї пощастило видертись, то, може, вдалося б ухопитись за погнуту ферму, на якій вона повисла. Ризик — благородне діло, особливо коли іншого виходу немає.

Амїрадзе піднімається по сходинці, що вже висить на бичку, і починає кидати на брилу залізний кіготь. Справа небезпечна, бо кіготь відразу не зачепиш, він ковзає по брилі і падає вниз. Харкевич притискається до стіни, щоб, бува, ненароком не зачепило, і дивиться, як Амїрадзе жбурляє свою залізяку, а вона зривається знов і знов.

Нарешті йому щастить, кіготь чіпляється за щось, і міцна мотузка, прив'язана до нього, коливається під брилою. Амїрадзе спускається на гребінку, кілька разів

шарпає мотузку і пересвідчується, що вона тримається міцно: можна спробувати вилізти по ній.

Через десять хвилин Амїрадзе уже нагорі. Він прив'язує нову сходинку до залізної ферми і кидає другий кінець вниз.

...Коли Харкевич уже був на бику, з Хортиці кілька разів ударила гармата. Один снаряд вибухнув між биками — під ними. Бетонна брила, по якій вони щойно видерлись на ферму, обірвалася, з глухим гуркотом покотилася по пологій поверхні гребінки і важко шубовснула у воду. Вона потягнула за собою і мотузяну сходинку, що висіла на ній.

Але сходинка вже нікого не цікавила: Харкевич та Амїрадзе були на фермі.

10

Вони мали повернутись у потерну, щоб доповісти Штукаренкові про перші успіхи і відпочити, але от-от уже повинно було розвиднитись, і з Хортиці їх могли помітити. До того ж дуже хотілося глянути зблизька на правий берег — удень, ховаючись за величезними двотавровими балками підкранового мосту, можна спостерігати без особливого ризику виказати себе. А роздивитись дуже хотілося, ой як хотілося!

Харкевич вирішив не повертатись. Про їхні успіхи Ковальчук скаже Рудеві — той, безперечно, радий буде доповісти про них перший. А відпочити і тут можна — хоч і холодно, зате цілий день майже на середині греблі, звідки видно стільки милого серцю і пам'ятного здавна!

Міст бовванів попереду. Зараз ще важко було сказати, чи далеко по ньому можна пройти. Та хай там хоч що, а протягом наступної ночі з десятків бичків залишаться позаду. Як там далі, невідомо, мабуть, міст зруйнований і доведеться верхолазити знов. Та все-таки ближче до берега — і то щастя.

Амїрадзе спустився на гребінку і підняв нагору речмішок з різним начинням, що могло знадобитись під час наступних переходів. У речмішку було з десятків заряджених дисків, кілька бляшанок з консервами та хлібина. Вони с'як-так поснідали і вмостилися, щоб відпочити.

Але Харкевич вирішив не спати — він боявся пропустити першу хвилину світанку, коли можна бодай одним оком глянути туди — на правий берег.

Лежачи долілиць на довгому вузькому прогоні сталльної ферми, закритий з обох боків високими двотавровими балками, наче бортами якогось химерного човна, він не думав уже про близькість географічної крапки, до якої поривався раніше. Зірвані нігті й скривавлені пальці Ковальчука заважали йому так думати. Ніби тільки побачивши їх, він став на реальний ґрунт і по-справжньому уявив собі всі труднощі, які ще на нього чекають. Прірва, що над нею він висів, була глибока та небезпечна, щоб подолати її й вийти на правий берег, треба обдерти й свої нігті, й скривавити власні руки. Але він не жалів своїх рук і не боявся побачити власну кров, бо ніколи не заздрих тим, хто легко досягав мети тільки тому, що так їм судилося.

«Так судилося» — що це таке? Збіг сприятливих обставин, в яких постійно опиняється людина, наче знаючи наперед, куди їй ліпше потрапляти? А може, сама вона — ота людина — завжди примудряється створювати собі сприятливі обставини і свідомо уникає всього, що могло б утруднити їй життя?

Там, під Теріоками, він міг не піти на мінні поля, міг послати когось із своїх підлеглих. Тоді б він не попав у полон. Повернувся б додому разом з усіма, коли закінчилася війна, і все було б інакше... Петя Славчук не лежав би тепер на цвинтарі з простріленою скронею, а Ксеня не каралася б, і совість не змусила б її соромитись свого вчинку, бо вона просто не вчинила б його. І тепер — він міг і в цю хвилину сидіти в затишній кімнаті Наркомату електростанцій, ходити щодня до їдальні з отими самими червоними талонами, що лишилися в піджаку, аж доки Левітан не оголосив би по радіо, що правий берег Дніпра уже звільнено і Дніпрельстан в наших руках.

Ні, так він не міг. Під Теріоками ніхто краще за нього не знав мінного поля, бо саме він, а не хтось інший, встановлював його. А в міністерстві ніхто краще за нього не знає цієї греблі, бо з усіх співробітників тільки він, Олег Харкевич, на ній працював і тисячі разів сходив її вздовж і впоперек.

Вітер потроху вшухав, сніжна крупа ставала рідшою і не так сильно колола щоки. Небо на сході зовсім поблякло, і тьмянний відблиск його поволі переповзав на захід, і молоко по ньому розпливалося, наче по школярській вимочці, і захоплювало вже й правобережний виднокрай. Починало розвиднятись. Світ скидав із себе шати

густого туману, і обриси його поволі ставали виразнішими, ніби стальний човен, в якому лежав Харкевич, не стояв на місці, а поволі плив до правобережного піску.

Харкевич лежав, підперши голову руками, так, як любив лежати біля моря, куди удвох з Ксенею їздив на відпочинок до Гурзуфа. Але тоді він дивився в далину, захоплений чарівним видовищем передсвітанкового моря. Тепер він лежав, до краю напруживши зір і м'язи, наче з болем озирався на своє минуле і водночас намагався розгледіти обриси невідомого, тьмяні риси таємничого берега, на якому доля чекає і його. Ще нічого не видно було, берег ще не цілком звільнився від передсвітанкової запони, що висіла і коливалася над ним. Але Харкевичу здавалося, що він уже бачить те, що хотів побачити, хоча видиво виникало тільки в уяві або спливало з глибини збудженої пам'яті.

Раптом щось глухо зарокотало, наче в земних нетрях скипала, готова до виверження, розпечена лава. Потім звідкілясь вирвалося тьмяне полум'я, пофарбувавши в блідо-рожевий колір небесне молоко, і розлігся тяжкий розкотистий вибух. З обох боків гунули металеві хвилі, ніби вибух розділився на дві частини, і одна ринула вгору по Дніпру, а друга — вниз, до Хортиці. Амірадзе лежав позаду, мабуть, уже встиг задрімати. Він схопився на лікті, здивовано прислухався і тільки після того, як гул майже влігся, запитав:

— Що це?

Харкевич не відповів. Ще й сам не знав, що сталося. По вогненному язичку, що рвонувся в молочне небо, він міг лише здогадуватись...

— Це на греблі? — почувся знову голос Амірадзе.

— Ні.

— Що ж це?

— Турбінний зал.

Амірадзе більше не запитував. Він не зовсім уявляв собі, що означає цей вибух, і тільки промимрив з безсилою люттю:

— От гади...

Харкевич не озвався й тепер. Курява і дим клубочились над станцією, наче зловісна хмара. Окремі її частини важко перевалювались, немовби влягаючись зручніш, і повільно осідали. Мабуть, це тривало довго — кілька хвилин. Нарешті хмара почала рідшати і дедалі більше ставала схожа на велику пляму, що поступово

розпливалася і ставала прозора. І в міру того, як вона все світлішала та біліла, на правому її краю почав окреслюватись високий сірий стовп, обрис його все темнів і ставав чіткішим. Харкевич не міг зрозуміти, що це таке. Раптом він здогадався: тополя! Їхня тополя, яку вони колись посадили утрьох: він, Петя Славчук і Ксеня... Саме ота єдина тополя — інших поблизу не було. Через те вони її тоді й посадили біля дому, що довкола не було інших...

Серце зайшлося. Невже Ксеня там? Глузд повинен був їй підказати, що біля станції лишатись не можна. Адже Ксеня не дитина і Клавдія Харитонівна теж... Невже вони залишилися в найнебезпечнішому місці?!

Це було неймовірно, та лише тепер Харкевич відчув, що можливе й таке. Чому він не подумав про це раніше? Протягом довгих двох років він був певен, що Ксеня там, і ні разу йому й на думку не спало, що, можливо, її вже немає не тільки в отому будинку біля станції, але й взагалі немає, як нема багатьох, як пса мільйонів людей, поглинутих війною.

Харкевич жадібно вдивлявся в далину, де вранішнє молоко химерно змішалось з курявою й димом. Ранок уже майже настав. Бурхлива і збуджена робота свідомості паралізувала тіло; руки, на які він сперся, наче збираючись плгнути, застрягли і задерев'яніли. Він відчув, як його пронизав нестерпний біль, наче в серце увійшло щось тонке й гостре. Всяке могло статись, всяке... Про найгірше не думалось, бо свідомість не хотіла того припускати, бо надто жорстоко було б, якби сталось найгірше. Та все-таки, коли сталося,— що далі?

На обрії все чіткіше й виразніше окреслювались обриси самотньої тополі. Смысл, що його вони вклали в неї утрьох, коли садовили маленьке деревце, розростався сам по собі над усім, як розрослося і піднялось над навколишніми деревами оте стрімке самотнє дерево. Він входив у свідомість непомітно, але владно. І так само непомітно й настійно прилучалося все єство Харкевича до чогось великого і високого, що заповнювало його вщерть і чого він зараз не міг і не намагався усвідомити. Ниточка, що зв'язувала з отим самотнім деревом, раптом натягнулася і перетворилася в силу, що вабила вже не тільки напружений зір; обрис темного безлистої стовбура гіпноотично наказував, приковуючи до себе всю волю, він щось велів, і оте «щось» було дужче за любов

до окремих людей, владніше від усіх почуттів, що керували ним до цієї хвилини.

Харкевич безтямно схопився на ноги, не думаючи про те, що з Хортиці його можуть помітити, і побіг по вузькій фермі. Амірадзе кинув собі на плече речмішок і подався слідом. Внизу темніла прірва, на дні якої скипала дніпрова вода, але Харкевича не страшила висота — він її не відчував і не боявся.

Перед очима лежав один шлях — уперед, на той бік, де, можливо, ще пощастить помітити кабель. Перерізати чи перегризти і попередити новий вибух, спроможний знищити все.

Життя уже мало що важило — його можна було віддати за більшу чи меншу ціну, іншого смислу воно не мало, іншого призначення для нього не було.

Вони добігли до кінця, далі ферма уривалася, попереду темніла нова прірва, через яку треба будь-що перейти.

Харкевич схопив мотуззя з рук Амірадзе, відділив від нього одну сходинку і, прив'язавши її до кінця ферми, кинув у прірву. Потім швидко спустився і пологим схилом гребінки кинувся до протилежного бика. Амірадзе побіг за ним, тягнучи речмішок і два автомати.

Уже зовсім розвиднілось. Настав ранок нового дня.

11

Коли глухий гул вибуху докотився до Моргунів, Шумаков вирішив, що німці висадили греблю. Він уже не спав, схопившись з ліжка, підбіг до вікна, відтулив рідно, яким воно було щільно завішене, і глянув у бік Дніпра. Нічого не видно було. Тоді він швидко повернувся до столу, покрутив ручку телефону і викликав тринадцятого — умовний номер майора Терещенка. Його полк стояв на правому фланзі дивізії, передові частини займали ділянку вище від греблі, і наслідки вибуху насамперед могли оцінити там.

Терещенко взяв трубку.

— Що там у вас? — запитав комдив, намагаючись говорити спокійно.

— Не знаю. Мені ще не доповіли.

— Негайно з'ясуйте. Через п'ять хвилин подзвоніть.

Шумаков поклав трубку і почав швидко одягатись. Ви-

явилось, що чобіт на місці нема. Він визирнув у передпояк, але ординарця теж не було на місці. Це його просто розлютило. Бісів Приходько! Своїми турботами про парадний вигляд його чобіт він коли-небудь таки змусить комдива приймати в тапочках командуючого армією!

Та зараз було не до Приходька. Треба негайно вирішити — які заходи вжити в зв'язку з раптовою зміною обставин, уточнити, чому німці висадили греблю саме тепер. Адже на цій ділянці їм нічого не загрожувало. Якщо вони навіть і помітили на греблі групу Харкевича або якимось іншим чином довідались про те, що вона діє там, то легко могли знешкодити або й ліквідувати цю групу. Троє розвідників не могли спричинитись до такого важливого рішення, тим більше що в плавнях тримали ж фронт оті вісім дивізій, яких ворог не поставив би під смертельний удар тільки тому, що на греблі хтось з'явився!

Отже, отих восьми дивізій в плавнях уже немає! Думка ця з'явилася несподівано й приголомшила Шумакова. Техніку покинули в болотах, лишили невеликий заслон, а всю живу силу вивели потай і пошили нас у дурні. Тепер їм нічого не залишається, як висадити греблю на наших очах і з насолодою потопити наші частини в Дніпрі, якщо ми спробуємо переправлятися...

Шумакова кинуло в холодний піт. Він збуджено почав бігати по світлиці в своїх спортивних тапочках, майже не тямлячи себе. Те, що він малював собі в уяві, здавалося йому незаперечним і ясним, і він уже не сумнівався, що ворог поставив весь фронт в смішне і разом з тим трагічне становище.

Тепер Шумакову здавалося, наче він завжди думав, що так може статись, і побоювався цього. Хоча насправді він такого розв'язання ніколи не чекав і не вірив, що ворогові може пощастити зробити щось подібне. Непомітно вивести з плавнів таку величезну кількість живої сили можна лише при повній втраті пильності наших військ, а на це важко розраховувати. Шумаков добре знав, що і там, у плавнях, як, скажімо, і на фронті його дивізії, за ворогом стежать пильно, фіксують і занотовують кожен бодай найменший рух. Через це він ніколи не міг так думати, тим більше що йшлося про відведення тисяч людей, а може, й про спробу врятувати якусь частину бойової техніки. Але зараз, схвилюваний вибухом, який видавався йому прямою ознакою саме такого розв'язання,

Шумаков не мав ні можливості, ні часу ставити під сумнів те, що йому здавалося незаперечним.

Ні, думав він, цього можна було чекати. Ніколи не треба сподіватись на те, що ворог дурніший за тебе і не зможе тебе обдурити. Тільки обмежені й тупі люди гадають, що війна — це перш за все гвинтівка, націлена в серце ворога. Военна хитрість і вміння ввести в оману — ось головне. Прихований маневр і тактична винахідливість — ось найточніша зброя. А він же попереджав, що стояти на місці не слід! Не раз говорив — треба переправлятися з ходу, а не чіплятися за мертвий камінь. Тепер багатьом буде ясно, що таке журавель у небі, а що — синиця в руках.

На мить його порадувала власна завбачливість. Але постарався відкинути цю принизливу радість. Треба негайно дати сигнал до повної готовності дивізії переправлятися на правий берег. Звісно, поки кризь пролам у греблі рватиметься і бурхатиме вільна вода, переправлятися не можна: це, напевне, така лавина, що в силі змити будь-яку переправу. Але вода зійде швидко, Дніпро перебушує й заспокоїться. Вночі уже можна буде спустити на воду перший понтон.

Він подзвонив начальникові штабу і викликав його до себе. Поки бушуватиме вода, він має час на підготовку. Наказ про переправу надійде із штабу армії, як тільки сам він одержить точні відомості про наслідки вибуху на греблі й доповідь.

Через кілька хвилин почувся зумер — дзвонив майор Терещенко. Він доповів, що на ділянці його полку все, як і раніше, спокійно і що вибух стався не на греблі, а трохи нижче. Що саме там висадили, невідомо, але гребля стоїть на місці, як і раніш.

Шумаков коротко буркнув «дякую» і поклав трубку. Камінь звалився з душі. Він сидів біля столу, розслаблений, наче від тягара, якого тримав на собі надто довго. От так штука! Як мовиться, мандраж з переляком та благополучним кінцем. Невеликий нервовий струс, зв'язаний з фальшивим переполохом. Квола посмішка блукала по його обличчю, так буває завжди, коли людина відчуває полегшення і водночас сама іронізує над собою.

Звісно, це безглуздя — повірити, що німцям пощастило викрасти свої вісім дивізій з-під пильного ока спостерігачів, яких, напевне, там — на кожному кроці. Не менш безглуздо припускати, що ворог вирішить затопи-

ти їх без всяких причин. І як тільки могла уроїтися в голову подібна дурниця?!

Він підвівся з-за столу, попрямував до ліжка і почав його застилать. Сам він цього ніколи не робив, але Приходька, мабуть, і досі нема — увійшов би, якби почув, що комдив уже підвівся. Шумаков невміло струшував свою довоєнну ковдру з верблюжої вовни в білу та жовту смугу і думав про те, що в людях все-таки сидить якийсь огидний і принизливий біс. Якщо чесно признатись, то саме отой біс і заворушився в ньому, коли почув вибух. Видно, таки здорово засіло в свідомості бажання довести, що треба було переправлятися з ходу, а не чіплятися за греблю, як вважали всі.

Шумаков нарешті так-сяк упорався з ковдрою і почав збивати подушку. В двері постукали, і, як завжди, не чекаючи відповіді, на порозі з'явився Штукаренко.

— Можна?

— Звичайно, заходь.

Штукаренко пройшов на середину кімнати, поклав на стіл картуза, в якому ходив і досі, незважаючи на грудневу холоднечу, і, присунувши стілець, що стояв біля стіни, важко сів.

— Голова тріщить від твого коньяку, чорти б його побрали! Мабуть, французи якогось зілля в нього домішують, не інакше.

— Пити не вмієш, через те й тріщить...— процідив Шумаков крізь зуби.

— П'яниця з мене поганий, то правда.— Штукаренко криво посміхнувся.

Шумаков поклав подушку на ліжко, але одразу ж взяв її знову і почав збивати.

— Що ж це ти — сам? Вже й застелити нікому? — запитав Штукаренко.

— Приходько кудись завіявся. І чоботи заніс, чорт, проклятий!

— Сидить твій Приходько серед двору, залізячки одриває від носаків, каже — обдираєш задники.

— Голову я йому, здається, одірву,— буркнув Шумаков.— Розбестився.

Штукаренко знову засміявся, тепер уже вголос:

— Голобородько повернеться — порядок наведе.

— Теж ад'ютант називається... Тиняється по тилах...

— Та скільки ж він тиняється?

— Я відпустив його на три дні.

— Сам знаєш, кур'єрські поїзди не ходять.

— Авіація існує.

— Коли потрібна, її нема.

— Ну, це діло не моє. Знайти повинен.

Що це з ним справді?! Не схоже на Шумакова: Подушку жбурляє, плете чортзна-що... «Три дні...» Та Голобородько лише два дні як поїхав!

— Не знаю, Іване Семеновичу, що там в Уфі. Телеграма від жінки була коротка... І запізнилась днів на чотири. Так що Голобородько, може, не з своєї провини...

Шумаков озирнувся і глянув на Штукаренка. Стомлений і занепокоєний, мабуть, погано спав або й не лягав. Довгасте і худорляве обличчя здається ще довшим, ніж завжди, груба зморшка від самого носа до підборіддя глибокою борозною врізалась у жовтувату шкіру. Навіть непоголений, а це з ним трапляється рідко. Мабуть, теж схопився, коли пролунав вибух, і прийшов так рано саме через це. Але зовні спокійний: виходить, знає уже теж, що на греблі нічого не сталося...

Шумакову стало незручно — лють на Голобородька схожа була на одверту нетактовність. Він згадав, як обережно Штукаренко розмовляв з ним напередодні, і йому стало ніяково.

— Ну, ти не переживай. Особливих підстав хвилюватись немає,— сказав він примирливо.

Штукаренко не встиг відповісти, в двері постукав начальник штабу підполковник Лемешко. Діставши дозвіл увійти, він завмер на порозі.

— За вашим викликом підполковник Лемешко з'явився!

Шумаков підійшов і подав йому руку. Зараз не хотілося розмовляти з Лемешком, до того ж і причина, з якої він його викликав, відпала сама по собі. Та й взагалі Шумаков його не зносив, особливо від часу, коли, якимось купаючись у ставку, побачив, з чого складається старанна зачіска начальника штабу. Це було дуже смішно... Лемешко занурився у воду з волоссям на голові, а виринув зовсім лисий, з довгими ріденькими кісками на потилиці. Дивлячись на нього після отого купання, Шумаков завжди уявляв, як Лемешко щоразу викуклюється перед люстром, викладаючи свою зачіску. Навіть прикро, що, як начальник штабу, Лемешко непогано працював,— хотілося мати виправдання своїй неприязні в чомусь істотнішому...

Але все-таки викликав, довелося виходити з становища і підшукувати причину на ходу.

— Треба понтонний батальйон підтягнути,— мовив Шумаков, не дуже певний, що це справді слід робити.— Про всяк випадок, варто його мати під рукою.

— Слухаю,— виструнчився Лемешко.

— А яка ваша думка? — повернувся до нього Штукаренко.

— Начальник штабу повинен думати так, як думає його командир,— відповів Лемешко.

— Ви вважаєте, що батальйон краще підтягнути до берега? — здивовано перепитав Штукаренко. Відповідь Лемешка його роздратовала своєю майже одвертою нещирістю, і Штукаренко пошкодував, що перестав бути комісаром і не має права вичитати йому як слід.

— Так, товаришу полковник, я згоден з командиром дивізії.

Штукаренко здивовано глянув на Шумакова. Комдив одвернувся, він явно перуввав. Жовна ходили по його смаглих щоках, і Штукаренко розумів, що все це Шумакову неприємно. Адже зрушити з місця понтонний батальйон не можна було, німці пильно стежили за ним, як за найпевнішою ознакою — збирається дивізія переправлятися чи не збирається!

— А може, не варто? — обережно спробував заперечити Штукаренко, звертаючись до Шумакова.— Німці помітять, чого доброго, спровокуємо їх на щось небажане...

Шумаков повернув до нього обличчя. Він не любив, коли при підлеглих обговорювали або ставили під сумнів його накази. Але тепер він помовчав і погодився.

— Справді... Може, й не слід.

Лемешко стояв струнко і чекав точного наказу. «Може, й не слід» — це було для нього надто розпливчато.

— Ви вільні,— сердито наказав йому комдив.

— Слухаю! — Лемешко круто повернувся, ще раз чітко приставив ногу і вийшов.

— Підведе тебе колись твій начальник штабу,— тихо сказав Штукаренко, помовчавши.

Шумаков блиснув на нього очима.

— Діло знає. Не підведе.

Зараз він себе ненавидів: викликав людину, щось їй наказав і тут-таки ж скасував своє розпорядження!.. Щось із ним коїлося, але що саме, не розумів...

Стовп вогню, куряви й диму, що злетів над будинком електростанції, бачили тисячі людей в окопах на обох берегах Дніпра і пильно стежили за тим, що відбувається навколо. Надзвичайної сили струс і довгий, громохкий гул, що покотився по глибокій ущелині дніпрового річища вгору і вниз, чули навіть ті мешканці міста, котрі поховалися в льохах та підвалах, сподіваючись переждати і уникнути примусової евакуації.

Тільки одна людина нічого не чула і не бачила, глибоко занурена у воду і міцно закутана в бетон, до того ж значно нижче від рівня Дніпра — мало не біля самого фундаменту величезної греблі. Це був Олександр Микитович Хохол. Він повільно просувався в своєму костюмі легкого водолаза по темній утробі потерни і, оточений товстезними стінами глухого і непроникного бетону, не міг нічого ні побачити, ні почути.

Щоправда, коли розлігся вибух, він відчув якийсь ледь вловимий поштовх, наче вода раптом стиснула його й одразу ж відпустила. Він не забув, що десь поблизу, може, навіть поруч, закладені величезні міни. Як і всі, хто з ним працював у ці дні чи перебував недалеко від греблі, Хохол розумів, що німці можуть ввімкнути рубильник, коли їм заманеться. Але, як досвідчений водолаз, він знав, що коли б це сталося, тиснення води в замкненій трубі, що в неї раптово ударила б хвиля вибуху, на якусь тисячну частинку секунди стало б таким, що він і незчувся б, як його розчавило. Отже, йому навіть не спало на думку, що оте коливання води є наслідком вибуху, якому він має намір запобігти. Мабуть, на греблі розірвався більш-менш важкий снаряд, і в цьому немає нічого незвичайного.

Після того, що сталося з обома його помічниками, він вирішив спробувати спуститись у потерну сам. Тепер ясно було, що звичайна тактика підводної розвідки тут успіху не матиме. Очевидно, в цій захарашеній і темній трубі не можна користатися сигнальним дротом. Без нього небезпечно, це так. Він служить не тільки єдиним засобом зв'язку з товаришами, що чекають на поверхні, а й єдиним дороговказом назад, нагору. Але ж саме цей дріт і став причиною того, що Богатирьов мало не загинув. Під водою доводилось весь час маневрувати, щоб обійти численні перешкоди, розсувати дошки та колоди,

що плавали у воді, і дротина неминуче плуталася б, сковуючи водолаза.

Коли Варивода і Богатирьов нарешті оклигали після всього, що з ними сталося напередодні, вони теж порадили обійтися без сигнального дроту. Отже, це була хоч і ризикована, але одностайна думка, і Хохол зважився піти на ризик.

Він вирішив перш за все визначити, яку відстань можна пройти за цих незвичайних обставин з одним балоном кисню. До правого берега було щось із півкілометра. Ясно, що за таких умов стільки пройти з одним балоном, та ще й повернутись назад, неможливо. Отже, треба створити десь подалі від входу запас балонів з киснем: дійшов до нього, залишив порожній, підключив повний балон і попрямував далі. Але як ти вимкнеш балон під водою і як заміниш його іншим — ось питання, якого він вирішити не міг.

Хохол поволі просувався вперед, весь час відштовхуючи від себе важкі, промоклі наскрізь колоди. Сигнального дроту не було. Варивода чекав на сходах — вони умовились, що Богатирьов спуститься у воду і почне розшукувати Хохла, якщо той не повернеться через півгодини. А Олександр Микитович рахуватиме пройдені під водою кроки і таким чином знатиме хоч приблизно, коли повернути назад.

«Сорок три... сорок чотири... сорок п'ять...» Він намагається бути якомога уважнішим, щоб, бува, не збитися з рахунку. Але весь час доводиться відганяти сторонню думку, думку про Аню, про Голобородька, про свій лист. Це небезпечно, і він намагається будь-що відганяти її й не думати ні про що стороннє.

«Сорок вісім... сорок дев'ять... п'ятдесят...»

Не сьогодні, то завтра Голобородько повернеться, і все стане ясно. А проте, може, й не все. Коли Ані немає в Уфі, справа заплутається ще дужче. Як її тоді розшукати, як довідатись, що вона тепер думає і чим живе? Може, вона в цю хвилину ставить собі такі ж запитання? Якщо давно простила, то як вона про це скаже йому, коли Голобородько її не знайде в Уфі, а сама вона не знає його адреси?

П'ятдесят шість... п'ятдесят сім...»

Він робить над собою одчайдушні зусилля, але не може не думати. Його заспокоює тільки те, що, не зважаючи на сторонні думки, з рахунку він все-таки ще не

збивався. Кожен крок якийсь сам по собі додається до попереднього, і в мозку виникає нове число, наче свідомість веде подвійну бухгалтерію: в одній графі нотує сторонні думки, а в другій підраховує пройдені кроки.

Ні, людина не має права брати з собою в тяжку дорогу зайвого вантажу! Особливо водолаз, для якого кожен грам може виявитися згубним. Коли солдат, сидячи в своєму окопі на передовій, думає про те, що дома хата розкрита і жінка без нього не в силі її на зиму вкрити, такі думки все-таки не можуть відволікати його від ворожого танка, що повзе на нього. В танку сидить ворог, він стріляє і цілиться, він повзе і наближається, щоб розчавити його окоп... Тут уже не тільки почуття обов'язку, а й звичайне почуття самозбереження прожене думки, якими б вони не були болючими та гіркими, і змусить захищатись, а разом з тим і виконувати обов'язок до кінця.

А водолаз не бачить ворога. Він просувається крок за кроком у царстві мертвої тиші, де ворога не видно і думок не відволікає ніщо. Його ворог — він сам, коли не в силі відкинути геть усе, що заважає.

«П'ятдесят вісім... п'ятдесят дев'ять... шістдесят...

Краще було не писати листа. Нічого б не знав, чекав і сподівався. Невідомість, хоч вона й важка, таїть у собі все-таки і частку надії. Ну, почекав би, спробував розшукати Аню, коли скінчиться війна. А до того часу сподівався б і робив свою головну справу... Що, коли повернеться Голобородько і виявиться, що Аня навіть не схотіла прочитати листа?.. Чи зможе він після того бути спокійним і уважним, коли доведеться отак рахувати кроки під водою? Ні, краще було не писати і нічого не знати...

Сімдесят два... сімдесят три... сімдесят чотири... Цікаво, скільки ж минуло часу? Якби за ним волоклася ота клята сигнальна дротина, Варивода подав би йому знак, коли треба повертатись назад. Можна зорієнтуватись по манометру — глянути, скільки ще там в балоні лишилося кисню, але хіба в такій темряві побачиш, що показує циферблат? Повернутись? А що, коли кисню ще лишилося більше половини? Запас балонів треба влаштувати на максимальній віддалі, щоб використати кисень до кінця — тільки так можна дістатись до ворожого берега.

Вісімдесят... вісімдесят один... Треба дотягнути до ста.

Сто — кругле число, легше запам'ятать. Та й віддаль все-таки чимала — сто кроків».

Рівно сто. Хохол повертає назад. Його трошки непокоїть, чи вистачить кисню. Але ж зараз він для того й вирушив, щоб перевірити — вистачить чи ні? Треба будь-що відігнати сторонні думки і не збитися з рахунку. Легені у нього здорові, коли трошки не вистачить повітря, не біда. Головне — рахувати кроки і не пропустити вихід нагору.

«П'ятдесят шість... п'ятдесят сім, п'ятдесят вісім... Добре б іноді зупинятись і обмацувати стіну — може, проклятий кабель пощастило б десь тут намацати. Але затримуватись не можна — балон уже майже порожній. До того ж кабель треба перерізати при вході його в греблю, тоді будеш певен, що знешкодив заряд. Сімдесят один... сімдесят два... сімдесят три...»

На вісімдесят восьмому кроці редуктор ніби замкнувся. Хохол спробував удихнути, але похлинувся — повітря не пішло. Він розумів, що ні редуктор не зіпсувався, ні трубка не перегнула — просто скіпчився кисень, от і все. Він затамував подих і натиснув грудьми на воду з усієї сили. Лишилося десять кроків, і можна завернути за ріг. Головне — не збитися з рахунку: проминеш поворот — і поминай як звали.

В голові зашуміло, неначе в ній раптом прокинувся і заворушився рій. Ще три кроки, не більше. Ось він, ріг стіни, коли б східці піднімалися сторч, можна було б вирнути нагору. В серці почалися перебої, наче раптом мотор захлинувся, бо заїло якийсь впускний хлипак. Ще останнє зусилля, кілька приступок — і можна зірвати маску...

Блимає тьмяне, розпливчате світло скляної лампи. Невідомо тільки — світло пробивається до нього крізь воду чи він уже вийшов з води? Коли б вийшов, Варивода кинувся б до нього. Отже, він ще під водою, і Варивода не бачить його. Та далі терпіти неможливо, свідомість блякне, от-от готова розтанути зовсім. Він зриває маску, робить одчайдушне зусилля, щоб хоч на мить ще затримати подих і не ковтнути води. Але води нема, він уже обличчям і руками відчуває, що довкола — повітря. Наче риба, викинута на берег, широко роззявляє рота, але стримується і цідить крізь зуби. Мов зголоднілий, котрий розуміє, що зразу багато з'їсти — смерть.

За мить він уже дихає і здивовано озирається навколо. Вариводи немає. Отже, він уже у воді! Ясно, минуло більше як тридцять хвилин, і той спустився в потерну рятувати свого командира.

Хохол кидається за новим балоном, скидає порожній і уже готується примкнути інший шланг. Він спустився рівно о шостій... Через півгодини спустився Варивода... Зараз без вісімнадцяти сім... Треба бути напоготові, якщо Варивода вчасно не вирне: через вісімнадцять хвилин треба шукати його.

Він спускається до самої води і бачить: до залізної арматури, що стирчить із стіни, прикручений сигнальний дріт Вариводи. Молодець, зрозумів, що може розминутися зі своїм командиром, і пішов з сигналом на випадок, якщо Хохол уже змушений буде шукати його.

Хохол смикає за дротину і завмирає, щоб не пропустити відповіді. Дротина тричі здригається — Варивода прийняв сигнал.

Ще кілька хвилин, і він з'являється з-під води і знімає маску.

Уже сім годин ранку. Незабаром з'явиться Богатирьов з кількома бійцями: вони притягнуть запасні балони. О восьмій можна буде знову спуститись — тепер уже удвох — і почати нагромаджувати запас кисню внизу для дальшої дороги.

13

Лейтенант Рудь мав чимало підстав бути невдоволеним собою. Нерідко міркуючи про своє життя, він не міг зрозуміти, чому воно завжди складалось так, що майже ніколи не давало йому змоги розгорнутися на повну силу, щоб грати в ньому таку роль, яку хотілося і з котрою, як йому здавалося, він міг добре упоратись.

Рудь народився недалеко від Дніпрогесу — на хуторі Триріччя, де майже водно зливаються Кам'янка, Солоната та Базавлук. Батько мав корову та пару коней — хазяйство невелике, але в січні 1930 року хтось шепнув йому на вухо, що наближаються великі події і люди з таким хазяйством можуть постраждати. Старий вирішив тих подій не чекати: продав на ярмарку в Апостолові коней і корову і разом з жінкою та двома дітьми майнув до брата на Урал.

Через рік він повернувся, але вже не в своє рідне Триріччя, а на Дніпробуд. Вирішив землі відчуратись — став муляром, будував на правому березі котеджі. «Коли диктатура пролетаріату, то нічого копірситися в землі», — жартував. Щомісяця набігав заробіток, і гуртожиток дали непоганий — не те, що тремтіти за коней: відберуть чи не відберуть?

Коли Сергій закінчив Катеринославський будівельний, батька вже на Дніпробуді не було. Не було й самого Дніпробуду — став Дніпрельстаном. Батько давно перекочував на нове будівництво — в Саратові закладали великий завод.

Сергій був неодружений. За тридцять років довійськового існування йому так і не пощастило зустріти дівчину, що цілком відповідала б його вимогам. Чомусь завжди так бувало, що дівчина, яка йому подобалась своєю зовнішністю, не підходила за характером або не відповідала його розумінню моральних засад; коли ж вона такі вимоги могла вдовольнити, то відштовхувала безбарвною невиразністю обличчя або непоказною поштаттю... Він не хотів зв'язувати себе, не будучи певним, що це міцний зв'язок, бо глибоко зневажав людей, котрі ставились легковажно до сім'ї і жінки. Через це він завжди стримувався і виявляв обережність до почуттів, котрі здавались йому швидкоминущими.

Його лякали і викликали огиду випадки, коли двоє молодих людей, будучи, як здавалося Рудеві, знайомі впродовж короткого часу, поспішали до загсу. Таких людей він завжди підозривав у найгіршому — в повній відсутності відповідальності, а отже, і будь-яких моральних засад. Він вважав таку поспішність звичайною розбещеністю і невмінням контролювати себе і дуже дивувався, коли бачив, що іноді шлюб не розпадався так само швидко, як виникав, і подружжя жило мирно й щасливо.

Рудь не вірив у внутрішній порив, який може виникнути в людях і потягнути їх одне до одного з такою силою, яку важко опанувати, і твердо був переконаний, що вони в таких випадках просто виявляють слабкість, бо позбавлені будь-якої волі. Ні, всяку справу, що затівається надовго, слід ґрунтовно зважити, тверезо обміркувати всі можливі несподіванки і тільки тоді, коли побоюватись уже нема чого, братися за неї з цілковитою певністю, не ризикуючи нічим. Особливо ж коли

йдеться про сім'ю, котра має існувати ціле людське життя!

Стався якось один випадок, коли здавалося, що на-решті знайшов ту, котру шукає. Це була дівчина з робітничої родини, батько її працював електрозварником у центральних майстернях. Йому подобалась і зовнішність, і те, що вона серйозно ставилася до життя, і те, що була робітничого походження й вихована за суворими правилами простої, небагатої родини. Кілька разів він ходив з нею в кіно і радів, що вона оцінювала побачені картини помірковано і, як йому здавалося, правильно. Він почав учащати до неї додому і подружився з її батьком. Але зовсім несподівано дівчина заявила, що у неї є наречений, який відбуває військову службу, і вона чекає на нього, щоб одружитись.

Це був удар не тільки по його чоловічій гідності, а й по уявленнях про людей, особливо про жіноцтво. Виходить, немає на світі дівчини не лукавої, як сатана, в котрій зовнішня скромність не приховувала б внутрішньої підлості. Мовчала, не говорила ні слова, поки він тільки водив її в кіно, а коли побачила, що у нього з'явилися щодо неї серйозні наміри, розкрила свою підступну душу!

Після цього він зробився ще суворіший у своїх вимогах і так уже й не зміг знайти людини, що не викликала б підозрінь і виявилася гідною стати його дружиною й подругою до смерті.

Не щастило йому і по службовій лінії — свого справжнього призначення він так і не міг знайти. Після закінчення будівельного інституту його надіслали на греблю, де все уже давно побудували без нього, а він мусив тільки брати щоденні проби бетону й води. Він мріяв тільки про те, як би вирватись із бетонних казематів, по яких повинен лазити щодня, втрачав кваліфікацію будівельника і знання інженера. Потім, коли йому пощастило зайняти місце на пульті, де він став володарем рубильників і кнопок, володарем струму на мільйони вольт, виявилось, що у нього бракує спеціальних знань, бо тут потрібен не будівельник, а енергетик. Він зумів повестися на пульті так, щоб не було підстав його звільнити, але сам почував, що справжнім володарем серця електростанції ніколи не зможе стати.

Війна теж не порвала фатального ланцюга невдач, що переслідували його раніше. Всі, з ким він починав її

поруч, були вже капітанами, а один навіть майором, а він за два з половиною роки дослужився тільки до лейтенанта. Рудь не звинувачував нікого в несправедливому ставленні до себе, просто весь час так складалося, і ніхто обставин змінити не міг. Інші потрапляли на такі ділянки, де відзначитись легше, а йому випадало спочатку весь час відступати, потім оборонятись, а коли дивізія пішла вперед, виконувати завдання, де відзначитись взагалі неможливо. То він довго був у армійському резерві, то, поранений, поневірявся по шпиталях. Коли ти народився без сорочки, то що ж тут удієш!

Лише перед тим, як дивізія підійшла до Дніпра, його призначили начальником дивізійної розвідки. Тут уже можна було розгорнутись ширше, але сталося це недавно, та й дивізія перед Дніпром зупинилася і активних дій майже не вела.

Рудь розумів: взвод бойового забезпечення — це завдання серйозне. Йому ясно було, яка на нього впала відповідальність. Від його вмілих чи невмілих дій залежав успіх всієї операції. Він мав не тільки оберігати перших трьох, але, йдучи слідом за групою Харкевича, навісити вже не по одній, а по кілька штурмових сходинок на кожному бичку, щоб у разі потреби греблю міг осідлати не лише його взвод, а й інші, значно більші підрозділи. Щоправда, для цього доводилось використати оту першу мотузку, яку навісить не він, тобто іти по стежці, прокладеній для нього Харкевичем, а це не тільки було неприємно саме по собі, а й дуже спрощувало взагалі завдання його взводу. І все-таки Рудь намагався відігнати ці міркування і поставити себе вище від особистої неприязні чи прихильності до окремих осіб.

Коли Ковальчук повернувся в потерну і доповів йому, що пощастило форсувати перший бичок, Рудь зрозумів, що настав нарешті час діяти і для нього. Обов'язки свої кожен борець взводу знав заздалегідь. Зв'язківці взяли на плечі телефонні апарати і мотки дроту, інші — ящики з патронами, дисками до автоматів і речмишки. Всі зібралися біля стіни, готові вилізти з потерни.

Треба було доповісти, що взвод приступає до виконання свого основного завдання. Рудь підійшов до телефоніста і завагався. Раніше він завжди доповідав про все просто комдиву, але після того, як Штукаренко тут особисто побував, він, як здавалося Рудеві, міг це розцінити погано. Ні, не варто накликати на себе гніву, краще

виявити тактовність, аніж ризикувати ще й цим. Він доповів Штукаренкові й поклав трубку.

Ковальчук хотів провести загін Рудя, але лейтенант наказав йому лишитись у потерні, якщо він Харкевичу не потрібен нагорі. Досить того, що вони понавішували для його взводу сходинок і проклали їм дорогу. Та й знає Рудь отут всі входи і виходи краще за Ковальчука. Привід був для цього поважний — у Ковальчука здерті нігті, він повинен їх підлікувати.

Рудь поліз нагору перший. За кілька хвилин він уже був на гребінці. Небо ще не проясніло, і, хоча вже починало розвиднятись, можна було без особливого ризику стати на повен зріст. Поки з отвору один по одному вилазили бійці, Рудь стояв на вершині гребінки і дивився довкола. Він розумів, що коли підніметься на бичок, овид відкриється ширший і можна буде побачити значно більше, ніж звідси, і все-таки не міг утриматись від того, щоб жадібно не глянути на все, з чим в його житті так багато зв'язано.

Те, що він опинився саме біля рідного міста, було для нього не другорядним фактором, як здавалось Харкевичу. Коли б Рудь дізнався, що Олег Іванович підозріває його в цьому, він глибоко образився б і не простив. Може, там, в потерні, поки він був зайнятий підготовкою до головного, для думок про це і не лишалось досить вільного часу, та й присутність Харкевича давала думкам особливий напрямок, але тепер він уже з рідним містом стояв віч-на-віч, і це не могло його не хвилювати.

Крізь густий морок він побачив небагато — ліворуч, вдалині, темні обриси Хортиці, з правого боку — хоч і поміліле, та все ж широке плесо верхнього б'єфа. Правого берега не видно було, але Рудь знав до найменших подробиць все, що міг там побачити, угадував рідне місто навіть в страхітливих ранах, які йому завдала війна. І, може, вперше після отого випадку, коли він уже був зовсім зібрався одружитись, Рудь відчув незвичне почуття, яке можна назвати щастям.

Він озирнувся, бійці вже зібралися позад нього.

— Всі? — запитав він, але шум води заглушив його голос.

Рудь посвітив кишеньковим ліхтариком, старанно прикривши скельце долонею, і побачив мотуз'яні сходинок, перекинуті через бичок.

— По одному... за мною! — скомандував він уже голосно, так що передні бійці могли почути.

І знову перший поліз нагору.

14

Бійці стояли внизу і, задерши голови, стежили за лейтенантом. Він піднімався досить швидко, хоча сходинка гоїдалася і весь час була його об стіну. Мусив поспішати, бо до світанку часу лишалося мало.

Слідом за Рудем на бичок вилізли ще двоє — Мухіддінов і Головченко. Тепер лейтенант наказав підняти нагору ручний кулемет, а вже потім підніматись решті людей.

Мухіддінов спустив униз шворку, на гребінці прив'язали кулемет, і він удвох з Головченком потягнув нагору. Рудь спробував допомогти, але обличчя йому раптом перекошилося від гострого болю — він зовсім забув про своє плече.

Досвід підказував йому, що перш за все треба встановити зброю. На вершині бичка було небезпечно — коли б з Хортиці помітили кулемет, його збили б прямою наводкою одним снарядом. Рудь озирнувся і побачив навислий над другим бичком прогін підкранового мосту і вирішив, що там буде безпечніше. Удвох з Головченком вони спустилися на другий бік бичка, а Мухіддінов на тій самій шворці спустив їм кулемет і з десятком дисків.

Та виявилось, що на другий бичок піднятись не можна, бо сходинки на підкрановий міст нема. Рудь занепокоївся, не розуміючи, що це означає. Він побіг на другий край гребінки, але сходинок не було й там. Отже, Харкевич і Амірадзе не подолали другого бичка? В такому разі вони повинні бути на цьому боці. Він ще раз пробіг по гребінці, оглянув і обмацав стіну: сходинок не було, ніяких слідів Харкевича та Амірадзе — так само.

Рудь не знав, що й подумати. Він стояв у нерішучості, намагаючись зрозуміти, що все це може означати. Раптом підбіг Мухіддінов.

— Ось вона! Лежала внизу.

Він тримав у руці мотузяну сходинку.

— Де лежала?

— Отут, під стіною.

«Ось як! Виліз на міст, а потім скинув сходинку, щоб ми не могли наздогнати його! — майнуло у Рудя в голову. — А я здогадувався, що довіряти йому не можна!» Він не знав і не міг знати, що з годину тому снаряд зірвав бетонну брилу, яка висіла під фермою вгорі, і скинув її на гребінку разом з штурмовою сходинкою.

В першу хвилину Рудь вирішив форсувати голу стіну бичка. Але зачепитись не було за що і, поглинутий підозрінням, він і не подумав — за що ж міг ухопитись Харкевич? Та, поміркувавши, вирішив, що краще негайно доповісти Штукаренкові про зникнення Харкевича: поперше, не його обов'язок — форсувати бички, по-друге, як старший, доповісти повинен він, а не хтось інший.

Рудь наказав Мухіддінову та Головченко лишитися біля кулемета, а сам поліз назад, через перший бичок. Він тепер весь час відчував біль у плечі, що гостро пронизував усю ліву руку. Уже зовсім розвиднілось, його могли помітити ворожі спостерігачі, але вчинок Харкевича здавався настільки підозрілим, що зволікати він не міг ні хвилини.

Коли він з потерни подзвонив Штукаренкові, той занепокоївся.

— Де ви знайшли сходинку?

— На гребінці, внизу.

— Куди ж вони поділись самі?!

— Ніде немає!

— А не збили їх німці у воду?

— Якись би лишилися сліди, товаришу полковник.

Так, щось би напевне лишилось. Не може бути, щоб у воду полетіло все: щось лишилося б, Рудь правий.

— Почекайте на мене, я їду до вас.

Штукаренко забіг до Шумакова і сказав, що поїде на греблю. Про зникнення Харкевича він змовчав, хоч і не мав права: коли підозріння лейтенанта Рудя небезпідставне, то сталося диво! Чепе, про яке треба негайно доповісти й вище. Але йому весь час не давала спокою думка — чому сходинка опинилася внизу? Коли людина тікає, з її боку значно розумніше підняти її нагору, щоб нікого не наводити на думку про втечу.

Хіба не розумніше в такому випадку залишити не сходинку, а якісь інші сліди, які наводили б на думку, що ти загинув?

Підповзати до шлюзу завидна небезпечно, та це був лише особистий ризик, і Штукаренко зважився.

Спуститись в потерну йому не довелось — Рудь уже висів на залізних гаках і, відкинувши плащ-палатку; що затуляла отвір, виглядав його.

Штукаренко махнув рукою, даючи знак, щоб він виліз.

Сніжок весело вихрився на гребінці, хвилясто закручувався на рівній поверхні бетону, лишаючи виразні сліди, наче по ньому хтось провів п'ятірнею. Сніг густішав і вже майже зовсім запнув молочною завісою Хортицю, лишивши тільки розпливчастий обрис острова, що ледь-ледь виднів вдалині. Приємно було відчувати колючі дотики, що непомітно плавилась на розпаленілому обличчі. Але, не перестаючи думати про Харкевича, Штукаренко нічого не помічав.

Обидва попрямували просто до бичка. Рудь знову поліз нагору перший, і, поки той ліз, Штукаренко наказав зв'язківцям тягнути за ними телефон. Він хотів негайно ж доповісти Шумакову, якщо справді сталося те, чого Рудь побоювався.

Але перший, кого вони побачили, коли спустилися на другий бік бичка, був Харкевич. Разом з Головченком та Мухіддіновим він закріплював мотуззя від сходинки, що тепер уже звисала просто з ферми підкранового мосту, минаючи рештки бетонної брили, розбитої снарядом. Рудь зупинився розгублений і безпорадний, не знаючи, що сказати.

— Здрастуйте, товаришу Харкевич, — простягнув Штукаренко руку Олегу Івановичу.

Харкевич озирнувся, віддав кінець шворки Мухіддінову і переліз через уламок брили, що зачепився за щось, коли падав. Він виглядав стомленим, майже змученим, і усмішка, що з'явилася на його обличчі, коли він побачив Штукаренка, була теж вимучена і квола.

— Далеко забралися? — запитав полковник і, не випускаючи руки Харкевича, повів його до протилежної стіни. Сів на гребінку і вказав на місце поруч. — Сідайте.

Харкевич опутився на холодний бетон і сперся головою на стінку. Тепер він відчував нелюдську втому і ледве ворухив язиком.

— Добралися майже до середини... Далі не змогли.

— Здорово! — намагався його підбадьорити Штукаренко. — Середина — це половина.

— Так, — зітхнув Харкевич, — на жаль, тільки половина.

— А де Амірадзе?

— Лишився там.

— Ну, коли одну половину взяли, то є надія взяти й другу!

— Не знаєте, як там Ковальчук? Якби утрюх, ми, напевне, пройшли б далі. Там є вентиляційне вікно. Коли б стати один одному на плечі, ми б дотяглись і залізли всередину.— Відчувалося, що Харкевич ледве долав утому і майже засинав.

— Це вже акробатика,— засміявся Штукаренко.— Ви в такій піраміді коли-небудь брали участь?

— Ні. Але якби Ковальчук...

Штукаренко хотів запитати у Рудя, як там Ковальчук, але вирішив з ним зараз не розмовляти. Бачив, як той скоса позирає на них здалеку і жалюгідно щулиться, проклинаючи сам себе.

— А Ковальчук що, поранений?

— Обдер нігті.

— Ну, щоб тримати на собі піраміду, нігті не потрібні! Я вам його пришлю.

Штукаренко підвівся, але Харкевич лишився на місці. Поки він діяв, слабкість ще не так давалася взіаки. Тепер він зовсім ослаб і з утомою не міг управитись.

— Лейтенант Рудь!— крикнув Штукаренко, і, хоча шум води, що долинав знизу, заглушив його голос, Рудь відчув, що кличуть його.

Він підбіг і, на ходу козирнувши, нахилився.

— Переправляйте людей вперед,— крикнув Штукаренко йому майже в самісіньке вухо.— Встановіть зв'язок з потерною. Я буду там.— Штукаренко намагався не дивитись на Рудя.

— Слухаю! Дозвольте виконувати?

— Ідїть.

Штукаренко повернувся до протилежної стіни і нахилився над Харкевичем. Олег Іванович сидів з заплющеними очима, але не спав.

— Ходїмо в потерну. Вам треба відпочити.

Харкевич розплющив очі й кволо всміхнувся.

— Я, мабуть, не дійду.

— Нічого, ми допоможемо.

Харкевич важко підвівся і почвалав слідом за Штукаренком.

За двадцять хвилин він уже лежав на своїй колоді і спав мертвим сном.

Рудь ладен був провалитись крізь землю, коли побачив, що Харкевич повернувся. Він не жалкував, що так сталося, але його самого це поставило в скрутне становище. Якби не було Штукаренка або коли б Рудь не встиг йому доповісти, справа вирішувалася б просто. Але він уже доповів, а Харкевич повернувся і, як видно, зовсім не мав наміру тікати. Що міг після цього подумати про Рудя Штукаренку? В кращому випадку — вважати його страхопудом чи перестраховальником, а в гіршому — наклепником, котрий з якихось причин намагався зганьбити людину.

А що Штукаренко так і думав, сумнівів не було. Рудь тільки не знав напевне, який з двох можливих поглядів на нього обрав собі Штукаренко. Недаремно ж так сердечно і по-дружньому підсів до Харкевича і ні разу навіть не глянув у бік Рудя, хоч лейтенант весь час був перед очима і треба було навмисне одвертатись, щоб не помітити його.

Рудь почував себе препогано. Хотілось пояснити, що він не винен, але як це зробити, не знав. Підійти до Харкевича і привітатись за руку? Це створило б у Штукаренка враження, що він не тільки звів на Харкевича наклеп, а ще й безсоромно підлещується. Стояти осторонь, удати, що, незважаючи ні на що, лишився при своїй думці? Така поведінка могла викликати у Штукаренка коли не пряме обурення, то низку запитань, і Рудю довелося б пояснити, чому він і далі ставиться до людини з підозрою, хоча для цього немає ніяких підстав.

Він вирішив не підходити. Краще нехай його вважають перестраховальником, аніж підлабузником. Тим більше що обережність, нехай навіть і зайва, на фронті не може каратись, і важко знайти докази, що вона шкідлива за благодушну довірливість і обивательську сліпоту.

Самотньо стоячи збоку, Рудь все дужче переконувався, що для такої поведінки у нього є підстави. І він їх не вишукував навмисне, аби виправдати себе. На його думку, такі підстави існували і, перебираючи їх в думці одну по одній, він все більше підпадав під вплив кожної з них і кінець кінцем прийшов до висновку, що не тільки має право, а й зобов'язаний ставитись до Харкевича з обережністю.

Йому пригадалися оті комсомольські збори, на яких він виступив проти Харкевича. Він добре знав себе і пам'ятав, що виступив тоді чесно, згідно зі своїм переконанням. І хіба він кінець кінцем виявився неправим? В полоні під час фінської кампанії опинився все-таки не хтось інший, а саме Харкевич. Хіба цей факт не показує, що тодішнє його недовір'я мало підстави? Чи ж можна вимагати, щоб недовір'я його зникло геть тільки тому, що зараз Харкевич повернувся? Ні, Рудь вважав себе правим і все більше переконувався, що не повинен вибачатись або каятись у гріху, якого не чинив. Що ж до Штукаренка, то коли він вимагатиме пояснень, їх можна буде викласти без жодних вагань і з чистою совістю.

Рудь, мабуть, страшенно здивувався б, якби йому сказали, що Харкевич думає про нього майже так само і в якійсь мірі не довіряє і йому. Ні, Олег Іванович не підозрівав, що Рудь може зрадити чи зробити задалегідь обдуманий ганебний вчинок. Його ставлення до Рудя було складнішим і одним словом він би його визначити не зміг.

Коли б тиждень тому в Москві заступник наркома Одинцов виявив зайву обережність і послав сюди не Харкевича, а когось іншого тільки через те, що в особистій справі його не все гаразд, Олег Іванович боляче пережив би незаслужене недовір'я, але, зрештою, спробував би його виправдати обставинами. «Що вдієш, війна!» Та зараз на війні був він, а не Одинцов, і коли б заступник наркома виявив недовір'я тепер, це обурило б Харкевича. Він уже не шкодував, що не сказав Одинцову про Ксеню і все, що зв'язує його з правим берегом Дніпра; яке це, власне, мало відношення до Одинцова? Тепер Харкевич вважав себе таким солдатом, як і всі, хто оточував його, і ніхто не мав права підозрівати, що на війні, яку веде його народ, для нього існують сторонні інтереси.

Що ж до Рудя, то справа видавалася ще яснішою. Коли б Харкевичу хтось запропонував зрозуміти Рудя, він з обуренням відкинув би таку пропозицію, бо вважав неприпустимим компромісом саму спробу розбиратися в тому — правий чи не правий Рудь. Хто міг знати Харкевича краще, ніж він знав себе сам? Він міг поручитись, що ні сьогодні, ні шість років тому не мав на меті нічого не те що поганого, а й такого, що йому неприємно було б згадати. Для повної та беззастережної

віри у власну чесність цього досить. Може, в ньому говорить зайва самовпевненість, перебільшене почуття власної гідності чи обивательська сліпота? Але ж, за винятком одиниць, люди до нього завжди ставились так само. І до нього особисто, і до того, що він робив. Навіть до віршів, яких він трохи соромився і нікому ніколи не показував. Яке ж мав право Рудь перетлумачувати їх? А його перебування в полоні? Хіба можна обвинувачувати солдата, що чесно й сміливо виконав своє бойове завдання, лише за те, що його не вбили, а схопили живцем?

Харкевич знав одне: той, хто його в чомусь підозрює, несправедливий і, з власної чи з чужої волі, чинить шкідливу справу, обвинувачуючи невинного — його. І йдеться не про фатальне непорозуміння, а про свідоме бажання внести розлад у життя суспільства.

Рудя він відносив до тих, хто робить шкodu через свій егоїстичний характер. Для цього Харкевичу досить було згадати, що Рудь скористався отим віршем, щоб зайняти його місце на пульті управління. Коли б хтось почав твердити, що, виступаючи на комсомольських зборах, Рудь і на думці не мав виштовхати його і посів місце на пульті тільки тому, що воно просто звільнилось, Харкевич однаково засудив би його, бо не бачив ніякої різниці між використанням чужого нещастя і прямою підготовкою прірви, в яку має звалитись той, хто тобі заважає.

І через це він вважав Рудя класичним типом людини, яка над усе в світі любить виглядати переможцем і через це змушена фабрикувати переможених, користуючись всесильними засобами демагогії й пустопорожніх фраз.

В останні дні Харкевич не часто думав про Рудя. Думки були зайняті справою, яку доручили йому. Але, зустрічаючи Рудя, він потай злорадів і внутрішньо посміхався. Те, що прокласти дорогу через греблю доручили саме йому, Харкевич вважав торжеством справедливості й заслуженим покаранням для Рудя. Адже зло, яким би воно підступним і хитрим не було, кінець кінцем однаково пошнеться в дурні. Так сталося, як вважав Харкевич, і з Рудем. Якби він тоді не витиснув його з пульта управління, а й далі працював на греблі, зараз дорогу прокладав би не Харкевич, а саме він, Рудь. А зробив підлість, то й маєш її наслідки: ітимеш тепер

з автоматом позаду і охоронятимеш мене. Особисто Харкевичу не потрібна була слава рятівника Дніпрельстану, і якщо вона все-таки його тішила, то лише тому, що її не заживе собі Рудь. «Отак,— міркував він,— завжди й буває: копаєш яму невинному — і сам падаєш в неї, коли настає час».

Може б, Харкевич не приділяв стільки уваги таким роздумам, якби своєю теперішньою поведінкою не змушував його до того сам Рудь. Він поводився з Харкевичем то соромливо, то запопадливо, іноді звертався з удаваною невимушеністю, а іноді прикидався, що не помічає його. Харкевич був певен: Рудь через те й не знає, на який стілець сісти, що вважає себе неправим, але не має мужності визнати цього. І щоразу, опиняючись із ним поруч,— то на гребінці, то в напівтемній потерні,— Харкевич мимоволі почував до Рудя гидливість і байдуже презирство.

16

Харкевич нічого не знав про те, як жила Ксеня після всього, що з ним сталося на Фінському фронті.

Коли він несподівано повернувся в квартиру Клавдії Харитонівни, то застав у своїй кімнаті Петю Славчука. В першу хвилину він не надав цьому значення. Петро — його друг, чи ж дивно, що він застав його у себе дома? Харкевич кинувся до нього і гаряче обняв, але Славчук стояв, наче закам'янілий. Та в цьому теж нічого дивного не було — адже він повернувся додому так несподівано, не мав навіть грошей на телеграму, щоб попередити про свій приїзд. Отже, ясно, що ніхто його не чекав і Славчук приголомшений.

Він кинув на стілець свою пошматовану та брудну шинель і радісно запитав:

— А де Ксеня?

— Де ж їй бути? На роботі,— майже пошепки відповів Славчук.

Харкевич кинувся у передпокій до телефону і почав викликати плановий відділ управління. Славчук так і лишився стояти, як стояв. Він ні про що не думав, навіть нічого не бачив. В очах застигли стоптані солдатські черевики, обшарпані сірі обмотки з пацьорками по краях, вигоріла, протерта на спині стара гімнастерка... Навіть не обличчя — худорляве, неголене, аж почорні-

ле,— оця нужденна, мало не жебрацька одежа вразила його і сказала більше, ніж змучене обличчя товариша.

Відчуття неспокутної провини охопило його, палючий сором пройняв наскрізь. Славчук стояв, похиливши голову, наче розчавлений, мозок борсався у темних хвилях розпачу і сум'яття.

Ні, вдруге він не в силі глянути в очі другові, ще раз побачити сяйво його щасливого невідання, радість повернення з небуття, яку він змушений буде вбити!..

Славчук у нестямі підійшов до столу, шарпнув до себе шухляду і намацав під паперами свій маленький браунінг.

В управлінні ще не підійшли до телефону. Олег тримав трубку біля вуха і нетерпляче чекав. Раптом в кімнаті пролунав постріл.

Коли Харкевич ускочив, Славчук лежав на канапі — обличчя його було спокійне, наче він заснув. З простріленої скроні тоненькою цівочкою стікала кров на розкриту книгу Фадеева «Розгром», що лежала на підлозі поруч із браунінгом.

У Олега підломилися ноги. В раптовій тиші він почув слабкий деренчливий шепіт з передпокою і знову кинувся до телефону. Трубка лежала на підлозі, і з неї ледве чутно шелестіло «алло, алло».

— Говорить Харкевич... З Славчуком нещастя... Скажіть Ксені... — ледве проказав він і повільно поклав трубку на місце. Тільки тепер, випадково назвавши ім'я своєї дружини поряд із прізвищем Славчука, він усе зрозумів.

Ксеня не повернулась додому ні того дня, ні другого, коли Петра ховали. За труною йшов Харкевич, батьки Ксені, яких викликала з Києва Клавдія Харитонівна, і ще кілька нових товаришів Славчука — їх Олег Іванович не знав. Ксені не було. Вона забігла кудись і повернулася лише на третій день. Чорна, напівжива, переступила поріг і знепритомніла.

Всі ті дні Харкевич прожив на лівому березі у своїх знайомих. Ночами, лежачи на старій канапі, він намагався зрозуміти, як це могло статись. Згадував усе, що міг пригадати, зважував, стараючись собі щось пояснити. Почався червень дев'ятсот сорок першого року, Харкевичу минуло двадцять дев'ять літ, і він уже здатний був зрозуміти багато такого, чого не збагнув би, коли від'їздив з дому. Тепер йому було ясно, що в холодності,

котра з'явилася між ним і Ксенею перед від'їздом на фінську, винен він. Відчужену замкненість, пов'язану з його тодішнім самопочуттям, він тепер вважав жорстокою, бо розумів, що Ксеня могла її по-своєму витлумачити і взяти на свій рахунок. Вона любила його, а він її ображав своєю стриманістю.

Та невже це могло бути причиною того, що сталося пізніше? Він знав Ксеню, не міг вважати її дріб'язковою у вимогах до людей, розумів, що коли вона й здатна на необдуманий крок, то не здатна на підлість. Отже, сталося інше. Що ж саме? Що?

В голові виникали десятки міркувань, він відкидав їх, знову до них повертався і знову відкидав. І тільки найприродніше і найпростіше не спадало на думку — що його вважали загиблим протягом мало не двох літ, що вона втратила всяку надію, що Славчук міг стати єдиною підпорою в біді. І лише зрозумівши, що інакше бути не могло, Харкевич вирішив піти до Ксені.

Коли він увійшов, Ксеня сиділа в кріслі. На неї страшно було глянути — така вона була змучена. Поруч, на ліжку, сиділа Любов Степанівна, а професор Стороженко міряв кімнату з кутка в куток. Харкевич переступив через поріг і зупинився, дивлячись на Ксеню. Вона теж заціпеніла, та схоже було, що зараз схопиться з місця і втече.

Кузьма Іванович взяв під руку Любов Степанівну, вона тихо заплакала і вийшла разом з чоловіком. Ксеня залишилася з Харкевичем. Вона ще з хвилину перелякано дивилась на нього, потім плечі затремтіли від глухого ридання.

— Що ти, Ксеню... що ти, любя...— безпорадно повторював він, намагаючись її заспокоїти.

Нарешті Ксеня затихла, розчавлена горем, що звалилося на них обох. Безпорадні, вони не мали сил заговорити.

— І все одно, Ксеню, треба жити,— сказав нарешті Олег.

— Ні, ні...— швидко відповіла вона, ковтаючи сльози, наче знала, що він має сказати саме це, і заздалегідь приготувала відповідь. Важко було зрозуміти, що вона мала на увазі: їхнє спільне життя неможливе чи не треба жити взагалі.

— Ти розкажеш... Я ж усе зрозумію...— намагався він навести її на думку про їхні взаємини.

— Ні, ні... — так само швидко і так само збуджено відповіла вона, і знову було неясно, чи вона нічого не хоче розповідати, чи не вірить, що він здатний її сповідь зрозуміть.

— Ну, що ж... Може, потрібен час... Я згоден чекати...
І знову:

— Ні, ні...

Що — «ні»? Чому — «ні»? Невже є вчинки, що їм не можна знайти пояснень, почуття, котрі не міняються з часом, думки, яким дано скувати людину назавжди, позбавивши її виходу в той великий і повний життя світ, задля якого людина існує на землі? Невже можливе залізне коло, замкнене на тисячі замків, яких не в силі відімкнути ні людський глузд, ні людська воля, ні закон життя? Адже воно відмикає всі замки, а коли немає ключів — ламає. Тепер Олег розумів Ксеню, уявляв, що саме вона може відчувати, потрапивши в становище, де суддею є лише власна совість, знав, що потрібен тільки час, щоб розвіяти темний розпач, що скував і його, й її.

Він вийшов. Ксеня сиділа, немов камінна. І вже коли він прочинив надвірні двері, знову почулось голосне розпачливе ридання.

Харкевич постояв з хвилину в нерішучості й пішов. Зараз, коли й повернеться, однаково нічого не змінить. В природі не існувало ліків, що могли б затамувати цей біль, — ні слів, ні вчинків.

Але він вірив: треба жити. І то були не слова само-втіхи, а переконання після всього, що він пережив. Життя влаштовувало ще один іспит — його треба скласти.

Другого дня він пішов до відділу кадрів. За інших обставин його прихід, може, і не порадував би нікого, але в повітрі уже чулося гаряче дихання недалеких подій, багато чоловіків забрали в армію, й їх треба було замінити. Харкевича призначили на старе місце — на оцю саму греблю, де, як і колись, доводилося весь день лазити по її внутрішніх каналах і переходах — брати проби бетону на фільтрацію води. Робота не цікавила його — особливо як енергетика за фахом. Але тут принаймні завжди стояла тиша, і він мав можливість думати в чеканні, що його покличе голос, який він чув і вві сні.

Голос не кликав, милий і знайомий голос Ксені, що умів так весело і принадно звучати в залежності від

настрою, від внутрішнього стану душі. Високий, дзвінкий і разом з тим владний голос!

Коли грянула війна і настав час вивозити на схід обладнання Дніпрельстану, йому доручили супроводжувати ешелон. Харкевич вирішив попрощатися з Ксенею, хоч певен був, що їде ненадовго.

Побачення їхнє було дуже коротке, бо Ксеня дома знову була не сама. В кімнаті сиділи Любов Степанівна та Кузьма Іванович — вони ще не зважувались повернутися в Київ, zostавити Ксеню саму, і вирішили ще трохи лишитися з нею в Новому Запоріжжі.

Харкевич побув хвилин із п'ятнадцять, говорили про навальний і загрозливий наступ німців під Львовом. Все інше не мало значення, думки всіх були захоплені лише цим.

Він попрощався з Любов'ю Степанівною та професором Стороженком, а Ксеня вийшла з ним у передпокій. Коли зачинила за собою двері, обняла його і поцілувала.

— Повертайся здоровий, — мовила вона на прощання. І знову неясно було, що вона мала на думці, — подавала надію чи просто бажала йому добра.

17

Харкевич прокинувся. Штукаренка в потерні уже не було. Він різко підвівся, відчувши на собі чийсь погляд, і мало не збив з ніг Хохла, що схилився над ним.

— Я вже кілька разів підходив — спите як убитий! — всміхнувся Хохол.

— А котра година?

— Скоро три.

— Невже? — вигукнув Харкевич, наче злякався, що проспав щось важливе. — Треба було розбудить.

— А нащо? Сніг припинився, видимість чудова. Зараз нагору не полізете все одно. Поки стемніє, маєте дві години в запасі.

Харкевич сів на колоду і потер обличчя долонею. З дальнього кутка підійшов Ковальчук, тримаючи в руці пару чобіт і комплект обмундирування.

— Це для вас. Учора вночі принесли.

— Ну? — радісно вигукнув Харкевич. — Чудово!

Він поклав одежу на колоду, кирзові чоботи оглянув з усіх боків.

Здається, великувати.

— Дарма: чобіт не шапка.

Харкевич зняв свої хромові, швидко скинув з себе сірі цивільні штани та байкову сорочку і переодягнувся в нове. Йому приємно було у військовому, і він цього не приховував.

— Ну, тепер інша річ! — захоплено вигукнув Хохол.

Залишилося перекласти з піджака папери та документи. Кишені у гімнастерці виявились замалі: не влизила Ксенина фотографія і картка з талонами на обід, яку він завіз із Москви. Талони були ні до чого — він їх засунув назад у кишеню піджака. Фотографію взяв у руки, не знаючи що робити.

— Вона? — запитав Хохол.

— Так, — відповів Харкевич.

— Можна глянути?

— Будь ласка.

Хохол узяв фотографію. У нього Аниної картки не було. Ще під час евакуації з Талліна довелося кілька годин бовтатись у воді Балтійського моря після того, як баржу, на якій він плив, потопив есмінець. Фотографія розмокла, емульсія облізла, і картка пропала.

— Гарна жінка, — сказав Хохол і віддав фото Харкевичу. Він пам'ятав, що Ксеня десь на тому боці, і, побоюючись, що зайва цікавість буде Харкевичу неприємна, раптом сказав: — Я вирішив улаштувати склад балонів у нижній потерні. Без такого запасу на дорозі до правого берега не дістанемось.

— А де ви збираєтесь улаштувати свій склад? — запитав Харкевич.

— На відстані переходу з одним балоном.

— Непогана ідея!

— Не знаю тільки, як ми їх будемо у воді мінять.

— А скільки у вас в одному балоні кисню?

— Я думаю, метрів двісті пройти можна.

— Не більше?

— Більше — важко.

— А знаєте що, — у Харкевича майнула несподівана думка, і він примовк, зважуючи її.

— Ну?

— Чи не можна пройти трохи більше? — Харкевич витягнув з кишені складену увосьмеро схему греблі, яку він привіз із Москви. — Ви нічого не помітили, коли прогулювались під водою? — запитав він.

— Ні. А що?

— Вперед іти важче, назад — легше.

— Невже? Не помітив.

— Потерна має невеликий підйом до середини. Звідти починається спуск.— Харкевич розгорнув схему — на ній ясно було видно, що нижня потерна до середини поволі піднімається вгору, потім так само опускається вниз.

— І що з того? — запитав Хохол.

— На середині потерна вища рівня Дніпра. Отже, там має бути незатоплений острівець і повітря.

— Чорт забирай! Здорово! — Хохол уже все зрозумів.

— Отам і треба влаштувати ваш склад.

Це було цікаве відкриття. Якщо там справді є придатне для дихання повітря, можна вільно зняти маску і ввімкнути новий балон. Ну і перепочити на сухому перед тим, як рушити далі.

— Ви — геній! — вигукнув Хохол.

— Дякуйте будівельникам: випадково передбачили.— Харкевич склав схему і засунув у кишеню.— Багато чого, правда, вони не передбачили...

— Наприклад?

— Ну, наприклад, сходів на всі бички. А вам пощастило.

Хохол присів поруч із Харкевичем.

— На війні важливо знайти хоч маленьку щілинку. Один пролізе, відкриє дорогу всім. Якщо на середині потерни справді горбочок з повітрям... Може, тоді вам і сходи на бички не потрібні? Га?

— Звідти до німців все одно ще чверть кілометра.

— Дотягнемо. Якщо запас балонів буде,— ручуся.

— А назад?

— На війні не думають про «назад».

— А все-таки?

«А все-таки» виявилось для Хохла не тільки фразою. Він раптом насупився і замовк.

— Ви не знаєте, не повернувся ще Голобородько?

— Здається, ні.

— Що ж, треба готуватися в дорогу. Не заперечуєте, якщо я перемалюю вашу схему?

— Ну, ясно, будь ласка.

Хохол підвівся й пішов до протилежної стіни, де Богатирьов та Варивода порались біля своїх обладунків. Харкевич дивився йому вслід. Дивно створена людина —

не знає, чи жива повернеться, а думає про те, що привезе Голобородько з Уфи! Хіба не однаково, що буде в листі, коли тебе вже не буде? Виявляється, ні.

Він сидів, спершись ліктями на коліна, і дивився на кирзові халяви своїх нових чобіт. Дуже хотілося б знати, про що тепер думає Ксеня. Прикро, якщо нарешті підійдеш до її дверей, а якась ідіотська куля візьме і клюне тебе в лоб...

Він узяв картку, що лежала на колоді. Можна перегнути надвое, тоді вона влізе в кишеню гімнастерки. Але зігнути довелося б на середині — переламається лице. Ну, цього він не зробить, картки не псуватиме. Але ж і в піджаку не можна лишити — хочеться, щоб була поруч. Він рішуче загнув смужку вниз і другу — збоку, переломив емульсію і одірвав. Ксенине обличчя лишилось ціле. На поздовжній смужці зосталася коса, а на нижній мало не вся блузка. Шкода — він любив цю товсту біляву косу, прикро, що тепер Ксеня лишилась без неї. Харкевич поклав обидві смужки на картку і сховав у кишеню: тепер Ксеня повсюди мандруватиме з ним. І коса теж.

— Товаришу Ковальчук! — гукнув Харкевич. — Як ви гадаєте, Амірадзе на греблі за нами не скучив?

— Скучив, — відповів той. — Зрадіє, коли ми повернемось.

— Прихопіть для нього зайву бляшанку консервів.

— Це можна. — Ковальчук пішов у дальній куток, де Петренко порався біля свого казана. Харкевич бачив, як вони обидва вимахували руками, доводячи щось один одному: мабуть, торгувались. Нарешті Ковальчук повернувся з бляшанкою в руці.

— Другої, проклятий, не дає. Норма, каже.

— Що ж, закон є закон.

— Можна одержати ще двісті грамів.

— А виміняти на консерви не можна?

— Спробую, — зрадів Ковальчук і знову побіг у куток.

За кілька хвилин він повернувся і приніс ще одну бляшанку з м'ясом.

— А може, краще було б йому оті двісті грамів принести? Нагорі холодно... — з запізненням завагався Харкевич.

— Ще звалиться з бичка, — засумнівався Ковальчук.

— Правда. Краще консерви.

Ковальчук поклав обидві бляшанки в кишені шинелі, що лежала долі, і почав знову поратись біля свого

мотуззя. Треба зв'язати ще кілька сходинок — про всяк випадок.

Що ж, коли трьом бійцям пощастить стати на плечі один одному, то, може, й удасться схопитись за вентиляційне вікно. Якщо пролізти всередину, можна досить далеко дібратись. Звичайно, коли німці не наставили якихось перешкод і там. Ну і, звичайно, коли не засіли самі в чеканні таких розумників, як Харкевич та його хлопці. Але, судячи з усього, вони чекають їх на березі, а не на шляху, бо інакше мусили б лишити за собою готові сходинки на випадок, якщо доведеться тікати. А це річ небезпечна — їх можна захопити. Ні, тут німці не чекатимуть, це точно.

— Товаришу Ковальчук! — гукає Харкевич.

— Слухаю! — відповідає той.

— Знаєте, тепер можуть згодитись ваші залізні кігті.

— Невже?

— Коли наша піраміда виявиться не досить високою, можна буде доточити її кігтями і зачепитись за вентиляційне вікно.

— От бачите, — радісно скрикує Ковальчук і починає знову поратись біля своїх сходинок.

— Тепер бачу, — всміхається Харкевич.

Він добуває з кишені аркуш паперу і конверт і лаштується біля колоди писати. Треба відправити лист в наркомат. Нехай здадуть його кімнату в готелі, бо вона, здається, не швидко знадобиться йому. Речі можна перевезти до когось із співробітників — байдуже до кого. Та, власне, які там речі — старий костюм — копійка йому ціна, кілька сорочок і ковдра.

Харкевич перечитав листа, склав його трикутником, як робилося на фронті, надписав адресу міністерства й віддав Петренкові. Куховар завжди біля свого казана: відправить, якщо хтось уночі йтиме на берег.

18

Смуга супротивної течії була не широка — метрів двадцять — двадцять п'ять, серед великої води, що повільно пливла вниз, вона ясно вирізнялася, наче слід від корабля, що пройшов щойно з великою швидкістю. Здавалося, десь на глибині могутній і стрімкий потік з розгону налітає на стіну млина, важко вивертається і, спливаючи вгору, безоглядно тікає назад, з переляку переплутавши

напрямок. Та, власне, так воно й було, тільки наражалася вода не на стіну млина, а на значно міцнішу стіну, розташовану глибоко під водою. Скільки пам'ятала себе Соломія, неподалік люди брали каміння з довгастого кар'єру. Поступово він заглиблювався і все більше витягався в довжину, оточений високими прямовисними скелями. Коли в тридцять другому залило навколишні низини, над кар'єром завирувала довга смуга і, пінячись, пішла проти течії.

Як тільки стемніло, чоловіки перенесли тіло Мироненка вниз, до вилому в стіні, де стояли припнуті два плоти — більший, на якому він переправляв сюди людей, і малий, той, що привіз його до млина неживого. Тіло поклали на менший і прив'язали до колод — Соломія мала переправити його на лівий берег, щоб поховати. Заразом вона повинна була довідатись, як бути з жінками та дітьми, що лишаться в руїнах млина, а по дорозі вивести до Чортового виру і той пліт, на якому розмістилися чоловіки, щоб уже зі зброєю в руках проникнути в Нове Запоріжжя.

Чоловіків було троє — Ярошенко, Кузьма Іванович та дід Коваль. Павлюка та Демидка Любов Степанівна не пустила. Обох німці нещодавно сильно побили, покійний Мироненко їх підбрав на вулиці напівживих. Понівечені, вони теж рвалися з Ярошенком, але він зважив на свідчення лікарки та й сам розумів, що користі від них не багато.

З минулої ночі, коли Ярошенко побачив автомати і по своєму витлумачив і те, що їх надіслали, і те, що було їх саме п'ять, він уже не сумнівався і в характері завдання, яке мали їм передати свої через Мироненка. Відповідно до цих здогадів Ярошенко і накреслив план. Соломія мала вивести їх за Чортів вир, а звідти затокою уже не важко дістатись у плавні. Там вони залишать зброю й зі своїми зеленими перепустками поодиноці подадуться до міста. Зброю їм свої люди переправлять підводами, котрі возять продовольство для німців на Дніпрельстан, а коли почнеться наступ наших військ, ясно буде, що робити.

Кузьма Іванович не був певен ні у правильності Ярошенкового здогаду, ні в тому, що план цей так просто здійснити. Щоправда, йдучи з Мироненком з міста, він переконався і в могутності зелених перепусток, і, головне, в тому, що ворожі війська займають оборону лише там,

де Дніпро вужчий. В ширших місцях, а особливо в смузї багністих планів та заток, військ майже не було. Артилерія, мабуть, про всяк випадок чатувала десь по степових горбах, але до міста пройти, та ще з такими перепустками, не важко. Та хоча він і не був спокійний, а сумніви свої тримав при собі — і не лише через те, що боявся видатись боягузом в очах рішучого і значно молодшого Ярошенка; після того, що Кузьма Іванович передумав і пережив, сидючи в своєму кріслі протягом двох днів, він намагався придушити в собі найменші вияви нерішучості і беззастережно коритися волі мужніших людей, які уміли діяти, а не лише міркувати.

Він бачив, як мучиться Любов Степанівна, котра теж розуміє, що розлучаються вони, може, й назавжди, знав, чого варта їй ніжна посмішка, якою вона намагається його підбадьорити... Але ні він, ні вона не починали розмови про те, що чекає на них: обоє стояли на шляху, по якому можна йти або з похиленою, або з піднятою головою. Вибір був зроблений, обговоренню він уже не підлягав.

Трое чоловіків спустилися на пліт, готові в небезпечну дорогу. Соломія мала відчалити перша, а вони слідом. Під плотом вирувала вода, темна глибина скипала. Ті, що залишалися, збились біля вилому в стіні. Любов Степанівна потай змахувала сльозу і, щоб чоловік, бува, не помітив, ховалася за спинами інших.

Соломія відпустила шворку, і колоди, з яких був зв'язаний її пліт, підхопила вода і кинула в темінь. За мить випустив з рук свою шворку й Ярошенко, бистрина підхопила й їх і помчала вслід за Соломією. Вони умовилися з нею задалегідь, що повернуть праворуч, коли проскочать Чортів вир, і вона подасть їм знак, що повертає до лівого берега.

Пліт несло швидко, але рівно, він лише ледь відчутно тремтів, наче страшився таємничої глибини і могутності супротивної течії. Чути було тільки важке дихання Ярошенка, який з усієї сили налягав на правило, щоб, бува, пліт не викинуло з бистрини, та шурхіт води, що злегка захльостувала його, наче пліт в своєму леті зрізав з неї сріблясту стружку.

Раптом пліт крутнуло і кинуло вбік, Кузьму Івановича жбурнуло на другий край, туди, де правував Ярошенко. Одну сторону переважило, і вона зникла у воді. Та Яро-

шенко встиг кинути правило і стрибнути на другий кінець, що стирчав у повітрі. Пліт переважило назад, і він вирівнявся.

Кузьма Іванович стояв на колінах, вчепившись руками в дошки.

— Ковалю зміло! — почув він тривожний голос Ярошенка.

В очах мерехтіло, паморочилось в голові. Ковалю на плоту не було. Соломія теж розтанула десь попереду. Та зараз і не можна було визначити, з якого боку її шукать: довкола чорною стіною стояла пільма, наче вони плавали в порожнечі, не маючи ніяких орієнтирів. Пліт і тепер здригався, але не так відчутно, як раніш, і обидва зрозуміли, що несе їх уже не до Чортового виру, а вниз, до греблі.

Ярошенко обережно переповз на другий кінець, помінявшись місцем із Кузьмою Івановичем. Непомітно для самого себе він мацав руками круг себе, наче сподівався ще відшукати діда Ковалю. Старого на плоту не було, як не було ні торбини з харчами, ні ящика з обоями.

— Автомат не загубили? — тихо запитав він.

— Ні, — озвався Кузьма Іванович.

Ярошенко помацав кочет, хоч і знав, що правила в ньому вже теж нема, і почав мовчки пробувати дошки, в надії, що одну пощастить одірвати. Він розумів, що коли віддатись на волю течії тепер, їх неодмінно затягне в донні пробоїни, розмеле і перекине через греблю в нижній б'єф. Треба було будь-що одвернути від бистрини — якнайшвидше відірвати дошку, щоб мати правило.

В руках був лише один інструмент — автомат. Ярошенко намацав підходящу шпару і засунув ложе. Обережно почав підважувати — дошка піддалась.

Тепер з'явилася надія уникнути хоч цієї катастрофи: Ліворуч, до своїх військ, не можна було правувать — саме з того боку в греблі і зяяли донні пробоїни. Лишився один вихід — праворуч, ближче до ворогів.

Урятувати могла тільки пільма, та чи надовго — про це зараз не думав ні Ярошенко, ні Кузьма Іванович.

Штукаренко ще був у Шумакова, коли Приходько вніс чоботи: він потай всміхнувся, чекаючи діалогу з приводу чобіт, Але Шумаков змовчав. Мовчав і Приходько —

при сторонніх він ніколи з комдивом розмови перший не починав.

— Поснідаєш зі мною? — запитав Шумаков.

— Ну, що ж, удвох веселіше, — відповів Штукаренко.

— Приходько, подавай!

— Єсть, подавати. — Приходько вийшов.

Шумаков запропонував поснідати вдвох, хоч радше лишився б зараз наодинці. Ординарець повернувся і почав накривати на стіл. Шумаков давно уже привчив його робити це як годиться — не терпів неохайності за столом і вимагав, щоб на військовий час не посилався. Коли він бачив, як підполковник Лемешко намазував масло виделкою на хліб, то готовий був поставити його по команді «струнко» і привселюдно пояснити, що це не естетично. Він вважав, що той, хто не вміє їсти, не вміє і жити.

Вони тихо орудували виделками та ножами і тільки зрідка перекидалися незначним словом, думаючи кожен про своє.

Після сніданку Штукаренко пішов, і Шумаков на решті лишився сам. Він пройшовся кілька разів з кутка в куток і замислився. На правому березі висадили щось на станції... Чому? Коли армія збирається довго стояти на місці, вона будує, а не висаджує. Виходить, ворог розуміє, що незабаром так або інакше доведеться прощатися з насидженим місцем і забиратись геть. Отже, висадить він греблю чи її пощастить врятувати — однаково ближчими днями доведеться переправляти дивізію через Дніпро. Чи готова вона до цього повністю? Чи вдасться уникнути зайвих втрат, які можуть знекровити її ще на воді й позбавити змоги переслідувати ворога на суші?

Досі йому не доводилося керувати переправами на таких великих ріках, бо на шляху до Дніпра їх просто не було. При відступі через Дон переправою командував його попередник, дивізію Шумаков прийняв, коли вона вже була на лівому березі ріки. Далі — Волга, але його полки перейшли на лівий берег ще перед наступом німців. «Юнкерси» тоді бомбили переправи, але прямою наводкою їх обстрілювати ворог не міг. Тут буде інакше: мости доведеться наводити під вогнем, переходити по них під прицільним і, напевне, дуже сильним обстрілом з правого берега...

Він згадав околиці Леріди на Арагонському фронті, міст через Сегре, по якому його батальйон відступав. Але Сегре — не Дніпро, як батальйон — не дивізія, а відступ — не наступ. Там головна частина підрозділу могла переправитись заздалегідь під незначним прикриттям, тобто майже спокійно. Взвод кулеметників, що прикривав відхід, звичайно, опинився в тяжкому становищі, але основна маса людей переправилася раніш і могла вже з другого берега прикрити своїм вогнем і відхід кулеметників. Втрат було мало, але то — відступ.

Тут має відбутись наступ, швидше схожий на штурм. Ворожий вогонь доведеться зустріти в лоб, і ворог коситиме людей, як тільки вони з'являтимуться на переправах, не даючи нікому можливості перейти через міст, — звісно, якщо його ще пощастить під таким вогнем навести.

Ні, на понтонний батальйон тут мало надій. І добре, що Штукаренко умовив його не підтягати батальйон до берега. Тут потрібні інші засоби. Але які?

Шумаков глянув на карту — вона висіла на стіні — і повів тупим кінцем олівця по широкій смузі, що в'юнилася і петляла від самого Смоленська до Чорного моря. І мимоволі подумав, що Дніпро якимось химерно увійшов у його життя, поєднавши сьогоднішній день з днями юності. Спочатку він бігав з хлопцями купатись і ловити верховодку, потім, коли виходив з оточення в сорок першому, купіль уже була не така... І ось тепер — знову Дніпро, ще раз ті самі води...

І знову згадався Коломієць — не те страшне, що той йому розповів, а остання ніч — ніч переправи. Перед ними лежав Дніпро — не схожий на тутешній, зовсім вузький, і затоки, порослі лататтям та очеретами. Засобів для переправи у них ніяких не було — тільки темна ніч і рішучість та ще по кілька патронів на брата.

І все-таки переправились. Звісно, втрат було чимало. Та більшість все-таки вийшла на лівий берег без будь-яких понтонних батальйонів та мостів.

Коли б не Коломієць, німці перебили б усіх. Чудова він був людина — Коломієць! Голос мав такий, що йому б в опері співати, але дідька лисого заспіваєш, коли довкола ворог. Напередодні, лежачи в лісі, він продекламував Шумакову слова з однієї пісні про те, як по синьому морю байдаки козацькі гуляють... Раптом звівся і каже:

— Нахрапом не візьмемо, тут треба схитрувати.

— А як ти їх перехитруєш, коли у нас по три патрони на брата? — скрушно відповів Шумаков.

— Дніпро треба по-козацьки брати, — сказав він. — Інакше не вийде.

Шумаков здивувався:

— Як то, по-козацьки?

— А отак. Не лізти на рожен, а розпорошитись дрібними групками і спробувати в багатьох місцях одразу. Німці заметушаться, розгубляться, кинуться то в один, то в другий бік. Для нас — заздалегідь обдуманий план, а для них — несподіванка. Одного потоплять, а десять перепливе!

Очі в нього зайнялися — у Коломійця. Глибоко сиділи в орбітах, а спалахували, наче постріли з амбразур.

— Віжки втратимо, — завагався Шумаков. — Переправляться і розбредуться, не збереш бійців потім.

Коломієць помовчав і за мить сказав:

— Людина повинна знати свою мету. Знатиме точно, то й виконає точно. А мета у нас одна — вирватись до своїх. Вкажи кожному пункт — зберуться до єдиного.

Шумаков запам'ятав ці слова. Було в них щось таке, чого не забудеш. І так їх Коломієць вимовив — з притиском, з наголосом, — що не можна забути. І ще він порадив — кожному мати з собою очеретину. Козаки, мовляв, коли, бувало, татари їх помітять, зразу пірнали з головою: очеретину в зуби — і шукай вітра в полі. Іде собі по дну і дихає крізь очеретину, як водолаз. Вночі — діло вірне, німець і з прожектором не помітить!

Тут, звісно, не те, що під Смоленськом, глибина така, що не прогуляєшся по дну. Але щодо переправи дрібними групами, Коломієць говорив слушно.

Шкода, в кімнаті нікого не було, щоб побачити, як загорівся Шумаков. Очі його теж блищали, як тоді у Коломійця, наче постріли з амбразур. Там все відбулося точнісінько, як Коломієць передбачив. Німці кидалися з одного місця в друге, мов один пес за кількома зайцями. А які підстави гадати, що тут станеться не так? «Для нас заздалегідь обдуманий план, а для них — несподіванка!» — повторив він слова Коломійця вголос.

Він міряв глиняну долівку міцними ногами, не помічав, як його кроки все швидшали, захоплений картиною, що вимальовувалась в уяві. Люди пливуть на човнах, на колодах, на стовбурах повалених дерев... Дніпро кишить,

укритий дрібними крапками, в які влучити важко... Снаряди рвуться безладно, огонь метляє по воді... А бійці пливають і пливуть, і їх не можна зупинити...

Почувся зумер. Шумаков підійшов до столу і взяв трубку.

— Доповідає майор Терещенко. — Мембрана дзижчала і шипіла, голос командира полку звучав, наче з підземної глибини.— Щойно мені доповіли: вночі на моєму лівому фланзі ріку перепливла якась жінка.

— Хто така?

— Вона привезла з собою тіло чоловіка... Ну, з того самого місця... Старий тут був... Той, що ви з ним розмовляли... В землянці санвзводу.

— Так, так.

— Солдати пізнали: це той самий.

Шумаков помовчав.

— Через півгодини буду у вас.

— Слухаю.

Шумаков поклав трубку. З доповіді майора Терещенка важко було зрозуміти, що там у них сталося. Він пригадав розмову зі старим Мироненком, здавалося, й зараз бачив темне обличчя шлюсаря, поїдене металевим пилом і пооране глибокими зморшками. Виходить, загинув. Згадалася розповідь про руїни сільського млина, серед яких ховаються вісімнадцять радянських людей...

Він вийшов з-за столу і рвучко розчинив двері, маючи намір сказати Голобородькові, щоб збирався їхати з ним на правий фланг. Тільки на порозі згадав, що Голобородька немає. Вийшов на подвір'я, сподіваючись, що там Приходько, але й ординарця не було. Довелося гукнути вартовому, що повільно походжав за хвірткою:

— Машину!

— Єсть! — козирнув вартовий.

Шумаков швидко повернувся в хату, накинув шинель і папаху і знову вийшов на подвір'я.

20

Начальник розвідвзводу старшина Циганков був середній на зріст, тонкий і рівний, мов хворостина. Худорляве засмагле обличчя з рівним носом і припухлими губами іноді здавалося дитячим і, коли б не чорні рухливі очі й смоляний чуб, могло належати наївному і соромливому школяреві. Саме в отих очах і горіла постійна іскра

молодецького зухвальства, яка виказувала в ньому неабияку відвагу і завзяття.

Справедливість відомої приказки, в якій твердиться, що кожна красуня — дурепа, а кожен красень — злочинець, можна було б підтверджувати саме прикладом Циганкова. Так, цей красень, єдиний син безвольної і слабохарактерної вдови потомственного токаря, ще під час навчання в школі потрапив до непевної компанії, що штовхнула його на хистку дорогу. Кілька разів його ловили на дрібних крадіжках, але прощали з поваги до покійного батька, котрий загинув на виробництві під час випадкової аварії. Але прощення він сприймав не як попередження, а як потурання, і незабаром його спіймали.

Згодом, коли його темне минуле вже не було таємницею, він якось сам розповів майору Терещенкові, як це сталося, і командир полку реготав — так ця пригода сподобалась йому. Щоправда, спочатку майор Циганкову не повірив, певен був, що зухвалець вигадав все це від початку до кінця, але згодом довелося повірити, бо, вже будучи розвідником, він весь час доводив свою здатність робити неймовірне.

Якось Циганков вештався зі своїми товаришами по головній вулиці Саранська. Компанія обийбоків шукала розваг, але не знаходила. Раптом на другому боці вулиці з'явилася досить гарна молода жінка. Хлопці знали, що зухвалий Циганков втрачає своє зухвальство перед жінками, і хтось ехидно сказав:

— А от слабб тобі підійти та познайомитись?

Циганков спалахнув, з презирством глянув на товариша і перебіг вулицю. Ставши перед жінкою, він сказав:

— Дамочко, пішли зі мною?

Жінка спокійно подивилася на нього і відповіла:

— Ну, що ж... Коли ти такий хоробрий...— Вона взяла його під руку й повела.

Циганков страшенно розгубився. Він ладен був кинутись навтьоки, але знав, що по той бік вулиці на нього дивляться хлопці. І він покірно пішов поруч з нею, наче теля на налігачі. Він міг чекати чого завгодно — дзвінкого ляпаса, який розважив би і його, і хлопців, крику і звернення до міліції,— чого завгодно, тільки не згоди піти з ним.

Вона завела його в передпокій своєї просторої квартири і голосно гукнула:

— Федю, тут до тебе прийшли!

Циганков стояв зовсім сторопілий. Коли з'явився отой самий «Федя», Циганков зрозумів, що жінка таки здорово його провчила: її чоловік виявився начальником міського відділення міліції Вороновим — Циганков його зразу пізнав.

Воронов запросив хлопця до кімнати і спитав, у чому справа. Довелося виходити із скрутного становища, і Циганков на ходу вигадав наївну історію. Він, мовляв, нещодавно приїхав до Саранська, працює в механічних майстернях, але міліція чомусь воловодить з пропискою, і йому через це не дають місця в гуртожитку, а жити нема де. Кілька разів приходив до нього на службу, але там завжди черга, а в майстернях лаються і більше не відпускають. Воронов повірив і сказав, щоб прийшов до нього завтра під час перерви, і він допоможе.

Циганков скаржився Воронову, а сам аж палахкотів од люті. За дверима рипнув паркет, і хлопець зрозумів, що це дружина Воронова підслухує й потішається з того, як йому доводиться вибріхуватись. «Ну, почкай, — думав собі Циганков, — ти мене провчила, то й я ж тобі віддячу!»

Тієї ж ночі він виламав шибку на кухні й заліз у квартиру Воронова. Він хотів лише нашкодити, щоб помститись і втекти. Але Воронов його спіймав на місці.

Коли почалася війна, Циганков попросився на фронт і зразу ж потрапив під Москву. Там точилися тяжкі й напружені бої, ніхто не цікавився минулим окремого солдата. Існувало тільки одне мірило — витримка, хоробрість і впертість у бою. І Циганков з першого ж дня показав себе як розвідник, народжений для сміливих і одчайдушних вчинків.

До полку, яким командував майор Терещенко, він потрапив після четвертого поранення. Був уже нагороджений орденом Червоної Зірки і двома медалями. Незабаром Циганков показав себе і тут і дуже швидко став старшиною і командиром взводу розвідників.

За два з половиною роки війни Циганков дуже змінився. Від мови колишнього зуха лишилися хіба що окремі блатні слова, які проривалися, коли він бував збуджений і втрачав над собою владу. І все-таки дивно було, що саме його «обкрутила» непоказна санітарка Фрося. Лагідна і податлива, вона, здавалося, не мала ніяких шансів володіти серцем молодця-старшини, в якого могла б закохатись яка завгодно красуня.

Він приховував свою любов до Фросі, а коли вони опинялися наодинці, посміювався з неї і доброзичливо глузував. Та насправді був цілком в її ніжних руках і під повним впливом її м'якого жіночого серця.

Після того, як Циганков випровадив старого Мироненка назад до своїх, він повернувся в землянку санвзводу, як і обіцяв. Фрося чергувала тієї ночі, хоча в землянці поранених не було. Циганков сів, збираючись скинути чоботи й прилягти на ліжку. Поруч сіла Фрося і тихо сказала:

— Знаєш, Василицу, а в мене буде синок.

Циганков не повірив.

— Ти що верзеш?

— Ой лишенько, не верзу!..— припала вона до нього.

— Та чи ти сповна розуму?!

— Ой сповна, Василицу, сповна...

Він все ще був певен, що Фрося жартує або дурить його, і обережно поклав на її живіт долоню.

— Ох ти, моя пампушечко! А звідки ти знаєш, що синок?

— Може, не синок, може, дочечка...

Фрося дивилася на його усміхнене гарне обличчя довірливими і закоханими очима, і Циганков зрозумів, що вона каже правду. Намагаючись подолати свою розгубленість, він пожартував:

— Ну що ж, скільки людей гине — треба поповнювати ряди... Молодець, квіточко! — Недавня його розгубленість зникла, і він уже починав радіти.— Все-таки краще синок! Постарайся вже якось, щоб хлопець!

Блакитні очі санітарки раптом стуманіли, і по її округлих пухленьких щоках покотилися рясні сльози.

— А як же, Василицу, служба?

— Ну от! — засміявся Циганков і почав витирати своєю хусточкою її обличчя.— Хіба поповнювати війсьکو — не служба? Ого, ще й яка!

Він обережно зняв її руку з свого плеча і підвівся.

— Відправимо тебе до моєї мами, в Саранськ, вона на заводі робить і одержує по моему атестату. Якось прогодує і тебе, і його.

— А ти залишишся тут? — злякано вигукнула Фрося.

— Що ти, квіточко, не залишусь! Поїду з тобою замість повітухи — пуповину переріжу і повернуся на фронт.

Фрося зрозуміла, що він жартує, і гірко заплакала. А Циганков заговорив серйозно:

— Війна, брат, нічого не вдієш, треба воювать.

— А коли ненароком уб'ють?! — вигукнула вона і по-божно подивилася на нього знизу.

— Якщо хлопчик народиться, Василем назовеш. А дівчинка — Василюю.— Він знову засміявся, і вона теж засміялась крізь сльози.

Потім Циганков ліг, не роздягаючись, і заснув, а Фрося майже до світанку сиділа біля нього на ліжку, плакала і, не відриваючи очей, дивилася на миле обличчя.

Вранці він пішов до командира полку і попросив відпустити Фросю до його матері в Саранськ. Терещенко мав крутий характер і спочатку розгнівався.

— Ти мені свої коники покинь! Солдати живуть без родин, а ти, старшина, якій подаєш їм приклад? Ось я комдиву доповім.

Цього Циганков боявся найбільше. Всі в дивізії знали, що Шумаков у подібних питаннях діє рішуче і нещадно.

Але, полотувавши, Терещенко пом'якшав.

— Ну, гаразд, сідай.— Він посмикав себе за кінчики солом'яних вусів і похмуро провадив далі: — Я тобі не суддя. Знаю, як буває в житті, не скривджу.

Терещенко помовчав.

— Любиш?

— Люблю.

— По-справжньому?

— По-справжньому...

— Ну, що ж, хай їде та народить тобі синочка. А собакою виявишся — я всиновлю. Ясно?

— Ні, ні,— Циганкова зворушили слова Терещенка.

— Ну, іди. І віддай їй оце.— Терещенко витягнув з кишені пачку грошей.— Мені їх посилати нема кому, а їй здадуться в тилу.

Циганков узяв гроші. Він бачив, як сіпнулося від хвилювання обличчя Терещенка, і не міг не взяти.

21

Емку полковника Шумакова давно вже час би відіслати в музей, але шофер Покотило ніяк не міг його умовити поміняти її на трофейну машину. На «опелях» та «мерседесах» катали вже навіть дехто з командирів полків, а Покотилу все ще доводилось заводити корбою застарілий мотор і трястися в кузові, що деренчав, наче віз по бруківці. Скільки разів починав Покотило розмову про це,

але Шумаков і слухати не хотів і завжди відповідав одинаково:

— Ворога треба своєю зброєю бити. Не сяду я в їхні «мерседеси», і не смій мені більше про це говорити! — З господарями фашистських автомашин у нього були свої рахунки, складніші, ніж у Покотила, але пояснювати своєму шоферу він цього не хотів.

Удвох з Покотилом Шумаков наближався до КП. Шлагбаум був закритий. Регулювальниця знала цю емку і, уздрівши її здалеку, навмисне одвернулася, удаючи, що не бачила її. Всім дівчатам в дивізії було відомо, що комдив неодружений, і вони користувалися нагодою, щоб обережно до нього позалицятись.

Регулювальниця стояла до них спиною, і це обурило Покотила. Він любив користатися з переваг, які йому давала близькість до першої людини в дивізії. Невдоволено забурчав, але Шумаков обірвав його, наказав зупинитись і посигналізувати. Нехитре лукавство дивізійних дівчат він розкусив давно і за це на них не гнівався.

Почувши хрипкий сигнал, регулювальниця повагом наблизилась до машини і, з підкресленою байдужістю приклалиши маленьку долоньку до збитої набакир ушанки, козирунула. Насмішкувате личко з чорними монгольськими очима хитро насупилося:

— Вибачте, товаришу комдив, не пізнала.

— Комдива треба пізнавати, — люто блиснув на неї очима Покотило. Йому вже було під п'ятдесят, і він ненавидів її за те, що підморгувала тільки молодим, а на особистого водія комдива не звертала ніякої уваги.

— Я думала — зі складу боєпостачання, у них точнісінько така машина. — Дівчина ледве стримувала сміх, в очах так і плигали веселі бісенята.

Шумаков розреготався.

— По халявах людей зустрічаєте?

— Незабаром до Берліна дійдемо, товаришу комдив, — засміялася й дівчина, — пора на кращого коня пересідати! — Вона знову браво козирунула й підняла шлагбаум.

Шумаков зрозумів, у чий город кинула камінець бісова вертихвістка, він глянув на Покотила — той ледве стримувався, аби не випалити те, що у нього вертілося на язичку... Шумаков пожалів свого вірного шофера і звернув на інше.

— А біля землянки хто — не Циганков?

— Він, товаришу комдив. У родильний дім дружину проводить. Відвоювалася,— хмикнула регулювальниця.

Шумаков козирнув дівчині й наказав Покотилу:

— Ну, давай.

Він знав, що у Циганкова роман із санітаркою, і те, що вона їде в тил, його не здивувало. Дивувало інше: з острівця на Дніпрі припливла жінка, про яку йому Терещенко доповідав, а Циганков, зайнятий особистими справами, наче нічого про неї не знає. Від його очей не втаїлося, що, помітивши комдива, старшина сховався за дерево в надії, що той не помітить його. За Циганковим подібне ніколи не водилося. Ну, що ж, становище у нього делікатне, не варто його зачіпати.

— Розбестилися...— мимрив Покотило, їдучи шляхом. Він все ще мав на увазі оте зухвале дівчисько.— Управи на них нема...

Шумаков не відповів. Він думав про своє. Його цікавила жінка, що переправилася минулої ночі, особливо те, що вона привезла тіло мертвого чоловіка, який при зустрічі збудив у ньому стільки думок. Що з ним сталося? Чи потрапили куди слід автомати, які він наказав вивести минулої ночі?

Майор Терещенко зустрів комдива біля своєї землянки. Вони спустились вниз.

— Жінка ота де?

— У третьому батальйоні.

— Старого поховали?

— Ще ні.

— Накажіть, щоб виділили взвод. Старий заслужив.

— Слухаю.

— Автомати, не знаєте, встиг допровадити?

— Допровадив.

Терещенко доповів про свою розмову з Соломією по телефону. Шумаков дуже схвилювався, почувши, що на острівці прибуття автоматів витлумачили як наказ. Але тих трьох, що подалися на правий берег, однаково повернути не можна було. Тепер залишалось одне — постаратися вивезти звідти хоч жінок та дітей. Щоправда, це може створити небажану метушню перед обороною дивізії, але залишати цивільних людей в небезпечному місці він теж не міг.

Терещенко вийшов, аби передати кому слід наказ комдива про похорон Мироненка. Циганкова на місці ще не

було, і він сказав, щоб, як тільки повернеться з аеродрому, поховав Мироненка з військовими почестями.

Поки Терещенко був нагорі, Шумаков дістав з планшетки карту. Передова полку проходила по скелястому гребеню берега, не позначеному на ній. Карту складали, коли гребля ще була ціла, а берег залитий водою. Тепер скелястий гребінь визирнув з-під води, як і отой старий млин, про який йому розповідав покійний Мироненко. З'явилася вигідна позиція для його військ, бо з висоти цих воскреслих скель можна прикривати вогнем майбутню переправу краще та безпечніше, ніж коли б скеляста гряда була під водою. У нього знову майнула думка, що вперше виникла, коли покійний слюсар йому розповідав про руїни старої церкви: стіни її рятують зараз людей на середині Дніпра; ці скелі теж вирнули, щоб допомогти його солдатам своєю колишньою величчю і природною міццю.

Повернувся Терещенко і зупинився позаду Шумакова.

— Чому не доповіли мені про витівки Циганкова? — запитав комдив, не озираючись.

— Тільки збирався, товаришу комдив, — відповів Терещенко, але зразу ж відчув фальш у своїх словах.

Шумаков мовчав. Точнісінько так він відповідав матері, коли, бувало, нашкодить, а вона дізнається про те стороною.

— Чекав, поки дівчина полетить, — тихо признався Терещенко. — Чого доброго, влетіло б і їй.

— Це інша справа. Отак би й зразу.

Шумаков почав йому викладати свій план переправи дрібними групами. Треба зібрати в прибережних селах усі рибальські човни, наготувати дерева для плотів, щоб на них поставити кулемети. На човен — не більше трьохчотирьох бійців, на пліт — теж не більше. І вкрити озеро Леніна сотнями точок. Розпорошити ворожий вогонь і цим звести до мінімуму його ефективність. Кожен солдат мусить знати своє завдання і на воді, і на березі, коли висадиться. Знатиме завдання добре, то й діятиме добре. А захопимо плацдарм, візьмемо в свої руки керівництво і рушимо вперед.

Терещенкові сподобався план Шумакова. Він розповів, що й під Києвом застосували подібну тактику і вона мала успіх і там. Щоправда, під Києвом Дніпро вужчий, часу на переправу треба менше. Але справи це не міняє — голвне, розпорошити ворожий вогонь.

Терещенко, проте, запропонував і важливу поправку до плану Шумакова. Краще, мовляв, під час такої операції користуватися плотами, аніж садовити бійців у човни. Осколок проб'є човен, і в ньому вже повно води: в бою ніколи її вибирати, і човен тоне. А снаряди рватимуться ж знизу, під водою, осколки пробиватимуть днища — так і під Києвом було. Пліт — річ надійніша: коли й проб'є, воді нема в що набратись. Отже, на плоти треба курс брати, а не на човни.

Розмова з Терещенком дуже порадувала Шумакова. Значить, ніякого понтонного мосту. Готувати плоти. Багато плотів. Вкрити ними все величезне озеро Леніна!

Нарешті подзвонив Циганков і доповів, що похорон відбувся. Шумаков хотів наказати йому привезти дружину Мироненка — адже приїхав для того, щоб з нею поговорити, — але розумів, у якому вона стані після похорону, краще її зараз не турбувати. Отямиться, відпочине, потім Терещенко з нею поговорить і йому доповість. Так буде краще.

Думаючи про оту не відому йому жінку і про її втрату, він раптом з особливою гостротою відчув свою причетність до всіх, котрі в пеклі цієї смертельної боротьби втрачають близьких та рідних. Не тільки він сам... не тільки Терещенко... не тільки ота жінка... Тисячі, сотні тисяч таких, як оці троє... Спочатку втрачають вони, потім втрачають їх... І це не фатальне коло, з якого виходу нема, а жертви в боротьбі за майбутній світ, за котрий варто платити навіть таку ціну.

Уже сидячи в своїй емці, Шумаков помахав рукою Терещенкові. Так прощаються не з підлеглим, а з вірним приятелем. А Терещенко козирнув і мимоволі виструнчився. Шумаков посміхнувся, наче хотів йому сказати: «Терпи, брате, синок старшини Циганкова поклада всі надії на нас!» А Терещенко стояв насуплений, проводжаючи блаженську емку комдива. Здавалося, його обличчя говорило: «Що ж, я готовий, не первина».

Голобородько легко зіскочив з літака і простягнув руку, щоб узяти рюкзак, якого тримала Аня. Вона подала, а сама вирішила за прикладом Голобородька теж зіскочити, але тільки розгублено потупцювала біля дверцят і безпорадно всміхнулася.

Через годину вони вже були в Моргунах. Прислухаючись до глухого гуркоту, що зрідка долинав з боку Дніпра, Голобородько розумів, що на фронті за час його відсутності нічого не змінилося. Тільки знайома вулиця виглядала не такою, як тиждень тому: припорошена сніжком, вона видавалася ширшою і ніби зовсім спорожніла.

Збуджений безліччю вражень, здобутих у путі, Голобородько жалкував, що не застав на місці комдива. Хотілося зразу ж доповісти про повернення, поділитись новинами, розказати про Москву, про пригоди в дорозі. Він знав по собі, як цікавляться на фронті кожною людиною; що повертається з тилу, і в уяві бачив себе уже в центрі загальної уваги. Він поставив у куток чемодан, поклав речмишок на лежанку і, хоч і знав, що комдива нема, все-таки розчинив двері до світлиці Шумакова. Підійшов до столу, переклав з місця на місце якийсь папірець і повернувся знову до своєї приймальні.

— Ну що ж, пошукаємо вашого чоловіка,— мовив і покругив ручку польового телефону, що стояв на його столі.

З греблі відповіли, що Хохол зараз виконує завдання, а коли повернеться — невідомо.

— Відпочиньте трошки тут, я збігаю до полковника Штукаренка, а потім проведу вас на квартиру, де живе ваш чоловік.

Він вибіг, і Аня лишилася сама. Вона постояла серед кімнати і, не скидаючи пальта, сіла на стілець біля столу. Дорога й напруження останніх днів зовсім знесилили її, тепер вона була безпорадна і тиха.

Те, що вона пережила після одержання листа від чоловіка, майже позбавило її тями. Вона діяла, не думаючи про наслідки своїх дій, нею керували почуття, яких вона не в силі була вгамувати. Тільки сівши в літак на Уфимському аеродромі, вона отямилася, зникло і уляглося збудження, що в поєднанні з її нервовістю здавалося мало не хворобливим, і вона нарешті змогла глянути майже спокійно на все, що з нею сталося.

Сум'яття, що охопило її душу, коли Голобородько з'явився в госпіталі, не було для неї незвичайним. Після загибелі єдиного сина і мовчазного розриву з чоловіком минуло вже багато часу, Аня потроху заспокоювалась і приходила в норму. Але, працюючи в тиловому госпіталі і щодня маючи справу з десятками важко поранених фронтників, вона мимоволі все частіше поверталася в думках до свого чоловіка, і їй чимдалі ставало ясніше,

що те, що втратила вона, втратив так само і він, і в морі крові й сліз, котре залило своїми гіркими хвилями всю країну, вона має тільки одну по-справжньому близьку людину — його.

Поки мама була жива, Аня не так гостро відчувала свою самотність. Зрідка з блокованого Ленінграда приходили листи — вони були бадьорі, хоч Аня добре знала, в якому становищі опинилися всі, хто там лишився. Коли госпіталь евакуювали, Аня могла вивезти маму теж — для однієї старенької вчительки в теплушках санпоїзда місце знайшлося б. Але мама відмовилась їхати, в Ленінграді лишалася її паралізована сестра, — хвору нікому було доглянути.

— Хіба ти покинула б напризволяще своїх хворих? — сказала мама, коли Аня запропонувала їй поїхати на схід.

Після смерті мами Аня зосталася зовсім сама на білому світі. Лишився тільки госпіталь, набитий пораненими людьми, робота вдень і вночі та тривожні думи. Отоді вона з особливою гостротою і відчула, що і Хохла з нею теж нема, і що вона сама в цьому винна.

Де він тепер, вона не знала. Знала тільки, що коли живий, то на війні. І поволі в ній визрівало рішення — домогтися відрядження в діючу армію. Їй було байдуже — в яку частину і на який фронт, аби не дивитись на кров і муки бійців, лишаючись самій у безпеці. І вона почала методично і уперто штурмувати міську комендатуру в особі заступника коменданта.

Коли майор подзвонив, що приїхав Голобородько, котрий не тільки служить з Аніним чоловіком, а й привіз їй від нього листа, в душі у неї з новою силою піднялася недавня буря. Документи вже були підписані, Аня мала тільки заїхати в Головне санітарне управління, щоб визначити, в якій саме частині їй судилося воювати. Але з приїздом Голобородька все вирішувалось інакше. Чи на краще — вона не знала, навіть не думала про це. Випадок, який радше можна було назвати сліпим, змусив її поринути знову в бурхливий потік особистих переживань, в який вона навіть за кілька хвилин до дзвінка з комендатури не думала поринати.

Аня пересунула стілець до вікна і в задумі почала дивитися на вулицю. Штаб дивізії... В її уявленні це уже мав бути фронт... Але довкола тиша — на вулиці майже нікого не видно. Правда, зрідка шибки у вікні починають

бряжчати, щось схоже на далекий вибух струшує долівку і відгукується легеньким дзвоном на столі... Де зараз її чоловік? Що він тут робить? Радіти чи жалкувати, що лист від нього прийшов саме в ту мить? Добре чи погано, що той лист скерував її на несподівану оцю дорогу? Адже вона не знає, як жив протягом останніх літ її чоловік, як і він нічого не знає про її життя і ставлення до нього... Вона ще й зараз вагалася, хоч змінити вже нічого не могла. Щоразу, думаючи про це, відчувала млосне занепокоєння і слабкість в усьому тілі. Але тверезий розсуд приходив на зміну внутрішній бентезі й підказував, що все можливо: адже і він міг жити в роки їхньої розлуки так само, як жила вона!

...Голобородько в цей час без угаву торохтів, розповідаючи Штукаренкові про свою поїздку. Він пообіцяв Докії Львівні, що не скаже чоловікові про її пригоду в лісі. Що з нею? Та нічого страшного. Трошки прихворіла. Застудилася — холоднеча ж не така, як тут. Через тиждень буде дома. Він їй дістав ордер на дві кімнатки, продовольчі картки, по яких вона з Вовкою одержуватиме значно більше, ніж по тих, якими користувалася досі.

Штукаренко слухав розповідь лейтенанта про далеке тилове місто і водночас читав листа від дружини. Докія Львівна дякувала йому і благала берегтись. Читаючи, Штукаренко посміхнувся і подумав про те, як мало розуміють люди, котрим не доводилось бувати на фронті, що значить воювати і що таке війна взагалі.

Найбільше його порадував лист від Вови. Хлопцеві було тільки шість років, але він уже так-сяк навчився писати. Щоправда, літери в нього були величезні, і абеткою він користувався дуже своєрідно. Літеру «Я» писав навиворіт, як латинське «R». Він уживав вирази, здебільшого вичитані по складах із газети, і в устах дитини вони звучали дуже кумедно. Вовин наказ батькові — «Бий фашиста нищівним вогнем» — розсмішив і розчулив Штукаренка.

Що ж, у незграбній фразі шестилітнього хлопця бринів зворушливий і багатозначний зміст. Адже Вова не видавав її, він запам'ятав тільки те, що почув від дорослих. А якщо запам'ятав саме це, то воно було найголовнішим і повторювалось найчастіше в розмовах тих, хто оточував його, і так врзалося у дитячу пам'ять, що стало, хоч і не свідомою, та справжньою суттю його наївної й чистої душі.

Штукаренко думав про це, ніби через тисячі кілометрів проникав у думки й життя далекого тилу, а Голобородько розповідав про підхоплені в дорозі чутки і будував власні прогнози, в які встиг повірити, як у щось незаперечне. Він називав точні дати майбутнього відкриття Другого фронту, малював загальну картину спільного наступу союзницьких сил. З тією наївною щирістю, з якою змальовував свої стратегічні плани в кабінеті голови Уфімської міськради, говорив він і тут. Але Штукаренко посміхався й, одриваючись від своїх думок, скептично запитував:

— Та звідки ти все це взяв?!

— Це точно! — відповідав Голобородько.

Простодушність фронтового ад'ютанта, яку тиловики сприймали як обізнаність, смішила Штукаренка. Він весь час, ніби між іншим, про щось запитував і потроху витягав відповіді, з яких виникала справжня картина життя в глибокому тилу. Проте й сам розумів, що означають для країни два з половиною роки такої війни, і розповідав Голобородька мало що додавала до його розуміння.

Раптом Голобородько сказав:

— Товаришу полковник, не знаю, чи я правильно вчинив... Зі мною прилетіла дружина нашого водолаза...

— Як то — прилетіла?

— Розумієте, я нічого не міг удіяти. Вона служила в тиловому госпіталі, а в нашому санбаті не вистачає лікарів...— спробував виправдатись Голобородько.

— В інших дивізіях, може, не вистачає ще більше!

Штукаренко сердито пройшовся по кімнаті, потім присів і знову почав розпитувати про Докію Львівну та Вовку. Голобородько відповідав на запитання, але настрої у нього зіпсувався і радісне збудження погасло. Він весь час відчував, що не тільки зробив незаконний вчинок, але й мимоволі втрутився в особисте життя, про яке зовсім нічого не знав і в яке не повинен був втручатись.

То була справжня піраміда, як у цирку. Внизу стояв, широко розставивши ноги, кремезний Ковальчук, на ньому, прилипнувши голими долонями до бетонної стіни, Мухідінов, а ще вище — Амірадзе. Харкевича не допустили до участі в цій акробатичній побудові — потрібні були спритніші за нього, а головне — міцніші в ногах.

Глядачів виявилось теж досить багато — весь взвод лейтенанта Рудя, що встиг уже зібратися тут, чекаючи, коли йому прокладуть дорогу далі. Сам Рудь командував, з трошки перебільшеною активністю викрикував свої поради тоном наказу, а іноді мовчки, самим тільки поглядом звертався за підтвердженням до Харкевича, який стояв збоку і спостерігав.

Ніч була темна, внизу глухо шуміла вода, наче падаючи в глибоке провалля, вгорі чорніла бездонна порожнеча, теж схожа на провалля. Піраміда ясно вимальовувалась на тлі майже білої бетонної стінки. Зрідка з Хортиці в греблю ударяв прожектор, піраміда прилипала до бичка, а бійці, що стояли на гребінці, нишкли і завмирали. Кілька хвилин промінь нишпорив по греблі, доводилося чекати, поки він згасне, а Ковальчук тримав на собі піраміду, і Харкевич побоювався, що він от-от упаде.

Промінь ковзнув по поверхні бичка і освітив темний отвір вентиляційного вікна. Воно було ще досить високо, більше метра від голови Амїрадзе, що завершував піраміду. Не дотягнеться, навіть коли підніме руки або ризикне підскочити на плечах Мухїддінова, як підскочив позаминулої ночі Ковальчук, коли зірвав собі нігті на першому бичку.

— Злазь! — гукнув Рудь до Амїрадзе. — Треба когось довшого.

— Подайте кіготь.

Харкевич взяв залізний гак і подав Мухїддінову. Вмостившись зручніше на спині Ковальчука, Мухїддінов підняв гак угору і подав його ще вище.

Гак дістав до вікна, і Амїрадзе нарешті зачепив його за бетонну поверхню. Тепер можна спробувати видертись. Раптом Ковальчук відчув, що піраміда полегшала; Амїрадзе скрикнув і зірвався. Його підхопили, як м'яч, солдати, що стояли внизу наготові. Залізо дзенькнуло об гребінку, і гак полетів у прірву.

— Живий? — підбіг Харкевич до Амїрадзе.

— Тьху! — з удаваною веселістю зітхнув той. — Так можна і синця набити!..

— Аби кості цілі, — заспокоював його Рудь. Він уже вірив, що можна зачепитись і що верткий Амїрадзе здатний на це. — Давай ще раз.

На гребінці лежав ще один гак — можна було спробувати, чи не пощастить зачепитись удруге. Та коли Амїра-

дзе гукнув, щоб йому подали гак, Рудь раптом скомандував:

— Відставити! — І раніше, ніж Харкевич встиг запитати, в чому річ, Рудь гукнув: — Ану, хлопці, спробуйте підняти всіх трьох разом.

Душ десять дружно взялися за Ковальчука і повільно, буцімто намагаючись не розплескати щось, підняли всіх трьох — усю піраміду.

Амірадзе схопився за нижнє ребро вентиляційного отвору і видерся нагору.

— Ну, все! — переможно вигукнув Рудь, вдоволений тим, що ідея спала на думку саме йому і наслідок виявився блискучим.

Мухіддінов зіскочив униз. Ковальчук опустився на холодний бетон — ноги його не тримали. Харкевич проказав майже у вуха:

— Вам завжди перепадає.

— Нічого. Номер пройшов.

— Ну, сили у вас, скажу я!

— Коли б не так довго, воно б нічого.

До них підійшов Рудь.

— Олег Іванович, не пам'ятаєш — одне вентиляційне вікно на скільки бичків?

— Забув уже. Не пам'ятаю.

— Штуки чотири можна, здається, по каналах пройти...

— Якщо там нічого не намурували.

— Ну, ясно.

Харкевич нахилився до Ковальчука:

— Може, ви повернетесь у потерну?

— Ні, віддишуся тут.

— Треба відпочити.

— Нічого. Трохи посиджу й оклигаю.

— Ну, дивіться. Ми з Амірадзе обійдемося і вдвох. Коли треба, можна прихопити когось у лейтенанта.

— Не варто. Я — як огірочок.

Амірадзе уже підняв на шворці сходинку. Зачепити не було за що, і він згадав прийом, до якого вдався Ковальчук позаминулої ночі.

— Олег Іванович, давайте нагору! Я держу.

Харкевич поліз нагору. Амірадзе був щуплявий — не рівня Ковальчукові. Він лежав на животі, тримаючись за ребро внутрішньої стінки, а сходинку прив'язав до пояса. Напружився з останніх сил і боявся, що пояс пересуне через його худорляві стегна і Харкевич зірветься

і полетить униз. Руки відпустити не можна було, щоб дужче підтягнути пояс. Це його тривожило, але Харкевич уже був високо — Амїрадзе відчував.

Нарешті Харкевич виліз нагору. Амїрадзе з полегшенням зітхнув.

— Прив'яжіть кінець до залізної дужки — в каналі повинні бути, — сказав Олег Іванович.

Через кілька хвилин нагору піднявся Мухіддінов.

— Лейтенант Рудь запитує, рушати і нашим слідом за вами?

— Спершу розвідаємо дорогу далі.

— Так і передати?

— Скажи — ми дамо знать.

Вентиляційний канал виявився вузьким, в ньому важко було поворухнутись. Але на стінах збереглися залізні дужки, замуровані колись на випадок, якщо комусь доведеться сюди пролізти. Тут можна було світити — ліхтарика ніхто не помітить. Харкевич направив промінець униз — батарейка уже сідала, світло розпливалося, перемішуючись із темрявою. Дна не видно було. Він сховав ліхтарик у кишеню і, намагаючись дужки наосліп, поліз углиб.

Чомусь йому пригадалось, як ще тоді, коли в тридцять сьомому його виключили з комсомолу, він заліз у це вентиляційне вікно... Здається, саме в оце... а може, і в інше — тепер уже важко пригадати. Напередодні Ксеня подарувала йому нову сорочку — білу в блакитну смужку, — сказала, що коли людина хоче почувати себе певніше, то має бути гарно і чисто одягнена. Ну, це, звісно, дурниця, сорочка була й нова, й чиста, а на душі не дуже весело — сорочка не допомогла. Та коли вже купила, та ще з метою піднести настрій, нічого не вдієш, довелось одягнути. І, як на зло, саме в той день виникла потреба полізти в цю прокляту дірку; головний інженер попросив його, бо, мовляв, сюди ніхто не зазирає, а хід сполучений з нижньою потерною, треба взяти пробу на фільтрацію: внизу може накопичуватись вода. «Ніхто не зазирає...» Ще б пак! Рудь поліз би, знайшли дурня! Боже, в що перетворився Ксенин подарунок тоді! Коли Харкевич повернувся додому, Ксеня сплеснула руками і вигукнула: «Ну й свинтус! Я ж тобі купила її для настрою!» Потім вона зареготала вголос, бо вимазана була не тільки сорочка, а й все обличчя.

Ранком сорочка вже лежала на тумбочці чиста і випрасувана. Ксеня таки, мабуть, вірила в магічну силу чистого одягу, вона тільки обманула, що все це вигадала сама, бо Харкевич добре пам'ятав, що колись вичитав щось подібне в О'Генрі. Правда, цей жартівник твердить не про одяг взагалі, а тільки про черевики, які, мовляв, досить наваксувати, щоб підняти настрій, і всяке таке. Ох, Ксеню, Ксеню, не допомогла тоді твоя сорочка, настроїй лишився такий, що доречніше було замовити труну!

Краще не згадувать. Батька виключили з партії «за зберігання зброї без дозволу». Йшлося про шаблю, з якою він брав Сиваш... З ним стався інфаркт, після якого він так уже й не піднявся. Мабуть, і для мами почалося саме тоді, коли батько помер. Але остаточно її підкосило повідомлення, що Олег пропав безвісти на фінській. Так, то був проклятий рік. Одне лихо за одним, нещастя за нещастям.

Повітря ставало чимраз вологішим і густішим, дихати було важко. Може, тому, що над ним повис Амірадзе, затулив майже весь хід своїм щуплявим тілом. Харкевич знову посвітив униз своїм ліхтариком — на дні блиснула масна вода. Отже, це вже нижня потерна. Трохи нижче має початися хід ліворуч. Авжеж, так і є. Але в тій норі вже можна просуватися тільки плазом. Добре, що зараз немає Ксениної сорочки, можна уявити, в якому вигляді він виліз би на той бік!

Харкевич спустився ще на кілька приступок і засунув голову в квадратний лаз. Діра була така сама завширшки, як і та, крізь яку вони спускалися, тільки тут зовсім мокро — на дні, у виїмках, стояла вода. Зате повітря більше — певне, тягло з протилежного боку, дихати легше. Він знову посвітив ліхтариком — кінця не видно. Тут уже нічого не вдієш, треба лізти вперед, коли б і схотів податись назад, не вивернешся, довелося б рачкувати.

Харкевич крикнув:

— Амірадзе, чуєте?

У відповідь щось загуло.

— Почекайте, я проповзу, потім крикну.

У відповідь знову щось загуло.

Нарешті поздовжня діра скінчилась — попереду блиснув мокрий бетон протилежної стіни. Тут теж були замуровані дужки, по яких можна лізти вгору. Харкевич став нарешті на дужку, йому аж полегшало, наче відчув під ногами твердий ґрунт.

— Амірадзе, давайте! — гукнув він просто в діру, з якої шойно виліз.

Звідти знову почувся глухий гул. Він ще постояв — хотілося відпочити. Тіло набрякло і стало важким, наче лантух з землею. Прислухався: з лазу почулося важке сопіння Амірадзе.

Харкевич поліз нагору. Тепер було значно приємніше — повітря ставало все сушішим і прохолода проникала глибоко в легені, зате лізти вгору важче, доводилось кілька разів зупинятись, щоб віддихатись і перепочити. Ні, шість років тому цей шлях йому здавався легшим!

Нарешті він стукнувся головою об стелю: лаз скінчився, ліворуч синіло вентиляційне вікно. Надворі ще було зовсім темно, хоча знову посипав сніжок і все побіліло. Пухкий, легенький, неначе пір'я від небесних подушок, на яких сплять ангели й зорі. Він сів на плескاته підвіконня: до поверхні гребінки було недалеко, метрів десять, не більш. Але довелося почекати — сходишки тягнув за собою Амірадзе.

За кілька хвилин з темної діри з'явилася і його голова. А ще за чверть години вони вже обидва стояли внизу, на гребінці, і, задерши голови, дивилися вгору на білу бетонну стіну іншого бичка, над яким висів знівечений кінець підкранового мосту.

Стіна була гола й рівна, наче вистругана з дощок. Зацепитись не було за що, хоч кричи криком. Здавалося, вони стояли на дні ще однієї прірви — темної та глибокої, — через яку їм не судилося перейти...

24

Харкевич повернувся в Моргуни, маючи намір побачитись із Хохлом. Лейтенант Рудь сказав, що Олександра Микитовича терміново викликали, а Варивода й Богатирьов у нижній потерні працюють удвох, це йому точно відомо.

Олег Іванович зрадів, що не доведеться розмовляти з Хохлом у потерні. Там в розмові неминуче взяв би участь і Рудь, а пропозиція, з якою збирався звернутись до водолаза Харкевич, здавалася йому делікатною і робити її в присутності Рудя не хотілося.

Він розумів, що тепер пройти на ворожий кінець греблі власними силами група не зможе. Вперше постала перед ними зовсім гола двадцятиметрова стіна, ніякої можли-

вості зачепитись за щось він не бачив. Нагорі уцілів проліт підкранового мосту — може, навіть не один, важко сказати, за стіною бичка не видно. Над вершиною стирчав навіть шмат ферми, але ні закинути на неї мотузку, ні почепитись якимсь іншим способом можливості не було.

Успіхи останніх днів не змусили Харкевича забути першу розмову з Штукаренком в потерні. Тоді на пряме запитання полковника Олег Іванович відповів: «Треба пройти», — хоча певності не було, що по масному тросу Ковальчуку пощастить піднятись. Але ж тоді все-таки був трос — хисткий, намазаний солідолом, але ж все-таки був! Коли б Штукаренко запитував тепер, відповідь була б така сама: — «Треба», — але зараз вона звучала б пусто-порожньою фразою навіть для самого Харкевича, бо коли тоді не було певності, то тепер не було й надій: перед ними стояла гола, зовсім гола і не приступна стіна.

Іспувала тільки одна можливість — дуже непевна, назвичайно небезпечна і, головне, зовсім не залежна від нього: можна було ще спробувати знайти вхід у черговий вентиляційний канал із затопленої нижньої потерни, вибратись по ньому нагору на один із дальніх бичків і потім повернутись по фермах, що лишилися від підкранового мосту, назад, до цієї стінки, і спустити мотузку сходику. Коли б це взагалі виявилось можливим, то зробити це міг тільки водолаз. Та чи зуміє він знайти в темній, сповненій водою потерні вхід у той непомітний канал? Чи зможе потім з балоном на плечах і в водолазному костюмі піднятись по затопленій частині отого вузького каналу до рівня, де вже немає води і є змога скинути балон? Чи не застряне він там, заткнувши собою вузький лаз? Адже ні витягнути його звідти, ані взагалі будь-чим допомогти йому там вже ніхто не матиме можливості.

Олег Іванович знав, що досить йому тільки висловити цю думку — і доброволець негайно знайдеться або, коли не знайдеться, комусь із водолазів накажуть, і він рушить цим небезпечним шляхом. Отже, фактично він мусив послати когось на смерть тільки тому, що сам не міг виконати свого завдання, і це його пригнічувало і смутило. Він не мав змоги ризикнути сам і через це мусив послати на риск когось іншого — це суперечило його життєвим і моральним принципам.

І все-таки іншої ради не було. Єдине, що він міг собі дозволити, — не викладати свого плану Штукаренкові

першому, бо той просто накаже комусь спуститись в потерну і піти. Краще спочатку порадитися з Хохлом, з'ясувати, а вже потім доповісти Штукаренкові.

Харкевич підійшов до хати і побачив, що двері не замкнені.

Ступаючи навшпиньки і намагаючись не рипнути дверима, щоб, бува, не розбудити товариша, якщо той спочиває, Олег Іванович увійшов у сіни. Двері в світлицю були нещільно причинені, крізь шпару пробивалася розпливчаста смужка тьмяного світла. Харкевич взявся за клямку, щоб увійти, але в ту ж мить з-за дверей почув жіночий голос:

— Ти стомився, поспи.

— Та я зовсім не хочу спати,— відповів чоловічий голос, і Харкевич зрозумів, що це Хохол.

— А все-таки тобі треба спочити,— почувся знову той самий високий, майже дитячий голос.

— Я лейтенант, а не ти: отже, не наказуй,— жартома пробурмотів Хохол.

Харкевич відсахнувся од клямки і застиг. Несподівана присутність жінки в їхній квартирі його здивувала. Хто така?! Про те, що до Хохла могла приїхати дружина, йому навіть не спало на думку. І про лист, про який Олександр Микитович якось заговорив при ньому, коли Голобородько збирався до Уфи, він теж забув. Та Харкевич і не прислухався тоді до їхньої розмови. Лишалось одне — випадковий роман. В це можна було повірити, знаючи веселу вдачу товариша по квартирі. І хоча з Хохлом конче треба було поговорити, Харкевич уже ладен був піти, щоб не стати випадковим свідком цієї зустрічі двох людей, в справі яких не хотів втручатись.

Харкевич ступив обережно до сінешніх дверей і раптом знову почув голос Хохла:

— Аню...

— Га?

Хохол мовчав і вона перепитала:

— Ти щось хотів сказати?

— Хотів... Але передумав...

— А ти говори.

— Хотів запитати — як ти жила... Ну, всі ці роки...

— А чого ж передумав?

— Бо ні до чого це...

— Чому ж ні до чого? Ти маєш право.— Аня помовчала, потім зітхнула.— Жила...

Знову запала тиша. Почувалося, що Хохол затаїв подих і чекає. Не дочекавшись, він сказав:

— Можеш не відповідати. Я ж попередив: ні до чого це тепер.

Харкевич не знав, що робити. Йому було дуже незручно: він підслухував розмову, що, як йому ясно було, не розрахована на те, щоб хтось її почув. Але й вийти було небезпечно, бо коли б він необережно поворухнувся і в хаті почули, що хтось стоїть під дверима, це могло поставити в дуже незручне становище і тих двох. Харкевич вирішив, що краще стояти на місці, ждати слушної хвилини, коли можна увійти, не викликаючи ніяких підозр.

В хаті деякий час мовчали, потім рипнуло ліжко в дальньому кінці кімнати — мабуть, жінка підвелася. Вона знову заговорила:

— Жила я, Сашко, невесело і... самотньо.

— А я нічого й не мав на увазі,— спробував виправдатись Хохол, але в голосі звучала радість, якої він не міг приховати.

Вони знову помовчали.

— Ано...

— Що?

— А мені ти... простила?

— А що прощать? Зрозуміла — це головне. Шкода тільки — пізно.

— Виходить, раніше не могла...

— Не зуміла, Сашко. Один народжується справедливим, а другого навчає час.

— Ну, значить, все,— підсумував Хохол.— Будемо спати.

Харкевич почув, як знову зарипіло ліжко в правому кутку, за мить рипнуло і дальнє ліжко — мабуть, і жінка вляглася.

З хвилину переждавши, Олег Іванович тихо постукав у двері. Ніхто не озвався. Він постукав дужче, але й тепер ніхто не відповів. Йому будь-що треба було поговорити з Хохлом, справа не чекала. Та й розмовляв Хохол, як видно, не з випадковою жінкою, а з давньою і дуже близькою знайомою: поява Харкевича, напевне, не могла поставити його в незручне становище.

Харкевич обережно прочинив двері й увійшов. Одразу з ліжка, на якому раніше спав Хохол, підвелася маленька жіноча постать.

— Вибачте...— винувато промимрив Харкевич.

Жінка швидко скинула з себе ковдру і зіскочила з ліжка. Вона була одягнена, бліде обличчя з широко розкритими очима ніяково всміхнулося.

— Ви, мабуть, господар того ліжка? — Вона гукнула: — Сашко!

— Нехай спить, не турбуйте...— сказав Харкевич.

— Ні, ні, я розбуджу! — Вона підбігла до Хохла і поторгала його за плече.— Ми щойно з ним розмовляли,— проказала вона, немовби виправдуючись.

Це сталося так швидко, що Олег Іванович не встиг її зупинити. Коли він озирнувся, Хохол уже сидів на своєму ліжку і протирав очі.

— Привіт і шанування! — вигукнув він і урочисто виголосив: — А до мене приїхала...— він осікся,— колишня дружина.

— Ах, ось що,— розгублено відповів Харкевич і, повернувшись до неї, несміливо всміхнувся: — Здрастуйте. Вітаю.

Аня подала йому руку і назвалася:

— Анна Семенівна.

Олександр Микитович спутив ноги на долівку і ще з хвилину мовчав, ніби долаючи сонну млость.

— Ось як воно буває, Олег Іванович. Повний переверт судьби і несподівана зміна курсу холостяцької долі! — Хохол радісно, але теж по-дитячому безпорадно всміхнувся. Він був у сліпучо-білому светрі — його подарувала бабуся, у котрої він жив на квартирі ще в Талліні. Про цю бабуся Хохол часто згадував: светр належав колись її синові, що загинув у перший день війни.

— А ви присядьте,— підсунула Аня стілець Харкевичу.

— Цим не відбудеш! — Хохол підвівся.— Ану-бо, Аньцю, викладай на стіл, що там у нас є! Покажи, що таке жіноча рука і тому подібне.— Хохол виглядав щасливим і безтурботним, він знову різко змінився, знову був таким, яким Харкевич його вперше зустрів.

— Так-то...— підсумував, коли Аня вийшла.— Цікава штука життя! І знаєте, чим саме? — Хохол примружив око, допитливо дивлячись на Харкевича.— Своїми несподіваними кренделями, раптовими поворотами, я б сказав, внутрішньою справедливістю, чорт би його забрав! Загалом воно досить рівномірно розподіляє свої резерви радощів та болів. Якщо залило сала за шкуру, то колись обов'язково прикладе і компреса до твоїх ран. Так що ніколи не треба втрачати надії.— Останні слова він ви-

мовив з особливим притиском, наче адресував їх не собі.

Харкевич зрозумів: ці слова стосувалися його. Схоже, що Хохол вибачався за те, що доля сьогодні зазирнула тільки до нього, і він виправдувався, посилаючись на справедливість, з якою вона в свій час з'явиться і до Харкевича теж.

— Як сказав Беня Крик, життя — складна комбінація, — посміхнувся Олег Іванович. — А щодо справедливості, то нащо було б жити на світі, коли б ми не вірили, що вона існує?

Аня повернулася і беспорядно розвела руками.

— Не знаю, де твої запаси. На кухні я нічого не знайшла.

— «На кухні!» — Хохол голосно зареготався. — Солдатські харчі в кишені або в речмішку! «На кухні!» — Він легко підкинув свій невеличкий чемодан, поставив на ліжку і розкрив. — Осьде моя кухня: бички в томаті, шмат сала і цукор-пісок. Шоколад — для тебе, — звернувся він до Ані. — В Москві пощастило отоварити свій підводний атестат. Тут замість шоколаду напевне видаватимуть оселедці.

Він поклав свої скарби на стіл і хитро підморгнув:

— Ну, Аньцю, признайся: у тебе нічого такого нема? — Хохол смішно покладав пальцем у себе під горлом.

— Є! — засміялася Аня. — Характер ще твій пам'ятаю. — Вона добула з свого чемодана пляшку зі спиртом і теж поставила на стіл.

— Оце гарнір! — захоплено вигукнув Хохол, відкоркував пляшку і почав нюхати спирт однією ніздрею.

Харкевич бачив, що Олександр Микитович щасливий. Він і раніше не тужив, і раніше бував веселий і схильний до жартів, але всі оті риси своєї вдачі виказував тепер так безпосередньо, що не тільки не дратував Харкевича, а навпаки — вони здавалися природними, властивими саме цій людині, відповідними до її настрою і до того, що переживала душа. Аня теж усміялася, але здавалася тихою в порівнянні з чоловіком, хазяйнувала біля столу невміло — Хохол весь час поправляв її й підказував, що треба підлити в кухню або підкласти ще чогось на тарілки. Ні він, ні тим більше Харкевич не розуміли, що вона просто трошки збентежена становищем, від якого давно одвикла, стурбована майбутнім, назустріч якому так одчайдушно і несподівано кинулася сама. Та Харкевич знав

одне — вона прилетіла сюди, отже, обоє щасливі, як міг бути щасливий він, коли б несподівано поруч з ним з'явилася Ксеня...

Ні, він не міг сказати Олександрю Микитовичу того, заради чого прийшов. Не міг вломитися зі своєю небезпечною пропозицією в щастя цих двох людей, які стільки пережили, перш ніж настала хвилина їхнього нового і, може, недовгого єднання. Харкевич ковтнув палючої рідини, якої Аня йому налила у бляшаний кухлик надто багато, взяв шматок сала і скибку хліба, неохоче закусував, а сам весь час дивився на Хохла — невисокого, але кремезного і широкого в плечах. Перед очима стояв вузький, темний вентиляційний канал, в якому навіть сам він ледь повертав своє тонке, кощаве тіло... Дурниці. І як йому тільки могло спасти на думку пропонувати це Хохлові?!

Харкевич підвівся.

— Ну, мені пора.

— Може, ви хотіли відпочити? — схопилася з місця Аня.— Ми сидітимемо тихо, а ви поспіть.

— Дякую. Мені треба йти.

Хохол поставив на стіл недопитий кухоль і раптом на-супився.

— Що, погані справи?

— Чесно•кажучи, погані.

— Виходить, вся надія на нас,— сказав Хохол, маючи на увазі водолазів.

— Ні, чому ж вся? Я ще надії не втрачаю.

— А мені Рудь сказав, що далі по греблі не можна пройти.

— Не знаю. Будемо сподіватись. Може, щось придумає й пощастить...

— Ну, що ж...— Хохол простягнув руку, він не затримував Харкевича, але подивився на нього так, наче знову відчув себе у чомусь винним: адже справді — доля всміхнулася не Харкевичу, а йому.

Олег Іванович побачив Штукаренка здалеку — полковник саме вийшов із будинку Шумакова і простував додому. Харкевич прискорив кроки і наздогнав його біля хвіртки.

— А я збирався зараз їхати до вас,— сказав Штукаренко і пропустив Харкевича поперед себе.

В хаті було душно. Штукаренко мовчки підійшов до вікна і витягнув подушку, що стирчала в рамі замість вибитої шибки. В хату гунуло холодне повітря, звихривши папірці на столі.

— Чули, що пропонує Рудь? — запитав він, скидаючи шинель.

— Ні, не чув.

— А ви сідайте,— Штукаренко сів на своє місце біля столу.— Рудь твердить, що єдиний вихід — пробратися нагору з нижньої потерни. Ви як гадаєте?

Ось як! Отже, спало на думку й Рудеві, і схоже, що він полковника переконав...

— Але ж нижня потерна затоплена...— нерішуче спробував заперечити Харкевич.

— А для чого існують водолази? — вигукнув Штукаренко.— Пройдуть під водою, потім піднімуться, як ви піднялися, по сухому!

Харкевич зрозумів, що справа вирішена. І хоча ініціатива начебто належала не йому, гостро відчув біль за те, що може статись.

— Я піднімався в шинелі, а водолаз...— спробував він одговорити ще раз, розуміючи, що безнадійно.

— Не пролізе?

— Можливо, й так.

Обличчя полковника раптом стало серйозне.

— Все-таки треба спробувати. Невеликий ризик.

— Для водолаза — великий.

— На війні, товаришу Харкевич, всюди смерть.— У голосі Штукаренка забриніли різкі ноти, які Харкевич уже чув колись під час наради в цій кімнаті.— На війні стріляють, отже, можуть і вбити.

Харкевичу було ясно, що справи не відвернути. Мабуть, саме про це Штукаренко щойно розмовляв і з Шумаковим, бо фрази його були наче заздалегідь приготовлені — округлі, уже продумані перед цим.

— На жаль, вся дорога війни засіяна цим самим,— продовжував уже більш мирно Штукаренко.— Смерть, жертви...

Штукаренко вийшов з-за столу і ступив кілька кроків уздовж світлиці.

— Іноді доводиться посилати людей, щоб тільки пере-свідчитись, що не можна пройти. В тому й полягає

особлива жорстокість війни, що нерідко посилаєш людину на смерть, аби лише з'ясувати, що не слід було посилати. Але це рятує інших, нерідко — багатьох.

Він зупинився біля Харкевича.

— Треба пробувати. Доводиться стукатись у всі дверцята — може, в якісь і пощастить пройти.— Штукаренко дивився на Харкевича і говорив так, ніби переконував у чомусь, хоча той і не заперечував йому.

Харкевич відчував на собі цей пильний погляд. Невже Штукаренко розуміє, що у нього на душі? Може, серед тих, хто закопався зараз на передовій, немає жодної людини, якій хочеться так, як йому, будь-що перейти на правий берег... Але кого він повинен ради цього принести в жертву — Хохла? Богатирьова? Вариводу? І хіба це справедливо — платити з чужої кишені?

— Нічого не вдієш, прірва між берегами глибока, а мосту нема. І все-таки треба перейти на той берег! — Штукаренко зітхнув, наче говорив не про справжню прірву, яка розділяла дніпрові береги, а про щось загальніше, про щось ширше.

Так, прірва. Ксеня на тому березі, а він тут. І між ними прірва. І треба перебратись через неї, подолати її. І, тільки подолавши, зрозумієш, яка вона була страшна й глибока — та прірва.

— Це стосується і всіх нас разом, і кожного зокрема, — тихо вів далі Штукаренко.— Пригадуєте, як сказано у вірші — «Для веселія планета наша мало обгородована — надо вирвать радость...». Вирвати — означає засипати прірву, з'єднати береги.— Він знову мовчки пройшовся уздовж кімнати і раптом зупинився біля Харкевича, наче несподівано щось згадав.— До речі, про вірші. Може, прочитаєте щось своє?

Харкевич сторопів. Звідки він знає? «Рудь!» — майнуло в голові. І що це з боку Штукаренка — перевірка? Взагалі віршами цікавиться чи хоче знати, про що саме пишу?

— Я майже нічого не знаю напам'ять,— промимрив Харкевич. Він розумів, що ні заперечувати, ні відмовлятися рації нема.

— «Майже» — не значить «зовсім»,— уточнив Штукаренко.

Харкевич мовчав. Виходу не було. Та й не хотілося шукати виходу. Він почував, як в ньому піднімається лють проти Рудя. Що ж, можна й прочитати. І найкраще щось

із написаного ще тоді, безпосередньо після виступу на комсомольських зборах.

— У мене є вірш «Стенографістка». Спробую згадати.

Штукаренко присів на ліжку, готуючись слухати. Харкевич переждав хвилину і почав читати:

Наш вік не тільки високо злетів —
не лиш пропелер винайшов і крила,
а й телеграф, щоб не писать листів,
а й телефон, щоб люба подзвонила.

Він і стенографістку сотворив,
якої не враховує оратор,
коли гадає, що його порив
поглине час,
розверзнутий, мов кратер.

Чужі стенографуючи слова,
вона й не уявляє, бідолаха,
яка в руках реальна і жива
у неї перед часом перевага.

Дарма самозакоханий мудрець,
який з трибуни крне гордовито,
ще вірить, ніби слово — горобець:
пустили в світ —
і спробуйте зловити!

О ні! Якщо на фоні наших літ
поет картини точної не створить,
з архівних сейфів з'явиться на світ
ця дівчина
і з ним постане поряд.

І стос її пожовклих стенограм,
що стільки літ чекали на полиці,
не схибивши ні в чому ні на грам,
все, як було,
змалює до дрібниці.

Штукаренко ще з хвилину посидів, роздумуючи, потім підвівся і знову почав міряти кімнату своїми журавлиними кроками.

— Цікаво.— Він зупинився.— Ви мали когось на увазі, коли писали цей вірш?

— Ні.

Штукаренко кинув на нього лукавий погляд і знову почав повільно прогулюватись.

— Декому варто на вус намотати! — вигукнув він і засміявся вголос.— Добре, що нагадали й мені. Відтепер перед лицем майбутніх поколінь почну надавати своїм промовам більшого значення.

Це був жарт, Харкевич розумів. Головне — збагнув, це теж було ясно. Він напружено чекав — хотілося, щоб Штукаренко ще щось сказав, але той підійшов до столу, і обличчя його раптом спохмурніло.

— Ну, досить загальних міркувань,— поклав він руку на телефонний апарат.— Ви з товаришем Хохлом говорили?

— Ні.

— Він, мабуть, на греблі?

— Я щойно бачив його на квартирі.

— Зараз покличемо.— Штукаренко взявся за трубку, щоб подзвонити кудись.

— До нього приїхала дружина...— поспішив попередити Харкевич.

— Так, я чув.— Штукаренко ще мить потримав у руці трубку, потім поклав її на місце.— Обійдемося без нього,— рішуче мовив після короткого мовчання і швидко почав одягати шинель.— Поїхали.

Машина уже чекала, мабуть, він наказав шоферу під'їхати, коли ще був у Шумакова. Вони сиділи поруч на задньому сидінні тряського газика, дуже схожі один на одного — обидва високі й худорляві, тільки один трохи молодший. Проте зовні різниця в роках здавалася незначною — пережите лишило на обличчі Харкевича свій незмиваний слід, і він виглядав старшим, ніж був насправді.

Штукаренко йому подобався. Він умів широко мислити, і Харкевич заздрив йому. І людей знав глибше за нього, і умів проникати в їхні думки й переживання — це Олег Іванович відчув уже не раз на собі. І те, що він сказав «обійдемося без Хохла», теж привертало і викликало повагу.

— Я вам і досі не подякував за шинель,— сказав Харкевич.

— Що, пригодилася?

— Ще й як!

— Вона у мене перехідна. З одного плеча на друге. Весь час кому-небудь доводиться позичати,— засміявся Штукаренко.— Під час відступів не один губив шинель, а мені щастило: ніяк не міг загубити.

На заході глухо гримнуло. Раз... два... три... Назустріч, наростаючи, побіг характерний свист, і вони примовкли. Снаряди перелетіли через них, потім десь позаду знову глухо гримнуло: раз... два... три...

— І куди він б'є, дурень? — озирнувся шофер.

— Ти краще на дорогу дивись,— дорікнув Штукаренко.

Дорога була погана, подзьобана часом і війною. Шофер мовчав, мабуть, не задоволений зауваженням.

Раптом попереду щось глухо зарокотало. Розлігся тяжкий розкотистий вибух. Повітря гойднулося, і гул глухо покотився вгорі. Штукаренко доторкнувся до спини шофера, і той різко загальмував.

Вони стояли у відкритому газику і мовчки дивилися вперед, у бік Дніпра, до якого вже було зовсім близько. Над будинками повільно піднімався в небо стовп куряви — він клубочився і перевалювався, наче скуйовджена хмара, яка чомусь ішла від землі, знизу. За мить зарокотало знову, розлігся ще один вибух, слабіший,— підкинув хмару, котра не вляглася після першого вибуху, і вона різко підлетіла ще вище.

Харкевич пізнав ці звуки. Він зрозумів одразу, що це знову десь там, на станції. В ньому стріпнулося щось усередині, потім обірвалося і впало. Авжеж, це знову там. Що вони висаджують? Невже після першого вибуху там ще щось уціліло? Штукаренко повільно повернув обличчя до Харкевича — воно поблідло.

— Знову там?

— Там,— відповів Харкевич тихо, майже самими тільки губами.

— Пішли.

Вони зіскочили на дорогу і, лишивши машину біля обгорілого дерева, побігли вперед, до греблі.

Обидва розуміли, що наближається її черга.

26

Коли Штукаренко і Харкевич дісталися в потерну, виявилось, що водолази, в тому числі і Хохол, уже внизу, а Рудь нещодавно подався до своїх бійців, котрих залишив на середині греблі. Харкевич одразу зрозумів, що Рудь вирішив діяти, не чекаючи його повернення. Неясно було тільки, як встиг Хохол так швидко сюди повернутись: коли Олег Іванович пив з ним спирт у товаристві Ані, той ніби не тільки не поспішав, а й нічого не знав про ідею Харкевича та Рудя.

Мабуть, розмова з Штукаренко і читання віршів у Моргунах точилася таки досить довго: Рудь встиг повідомити Хохла і викликати його на греблю.

Це було своєрідним самоуправством і з боку Рудя, і з боку Хохла. Чому вони не почекали на Харкевича або Штукаренка, було важко зрозуміти. Та зараз ніколи було з'ясовувати, довелось поспішати на місце дії: Штукаренко — до бичка, на якому мав з'явитись на поверхні водолаз, а Харкевич — у нижню потерну, звідки водолаз повинен був рушити в свою небезпечну дорогу.

Як тільки Харкевич ступив на східці, що вели в нижню потерну, його раптом вжахнула несподівана думка: під час зустрічі з Олександром Микитовичем на квартирі в Моргунах Варивода мав виконати чергове завдання під водою... Отже, він стомлений і не зможе зразу спуститись під воду знов. Та саме Варивода — тонкий і молодший за Богатирьова і за Хохла — найбільш підходящий для того, щоб пролізти крізь вентиляційну шахту. Виходить, спуститись могли тільки Хохол чи Богатирьов, а обидва вони — широкі в плечах і досить-таки огрядні, мали небагато шансів на успіх — особливо в своїх водолазних костюмах...

Схвилювало Харкевича й інше: на плані греблі, що його нашвидку перемалював собі Хохол, не вказано ніяких розмірів, а без них водолаз не міг навіть приблизно визначити, на якій відстані від місця, де він ввійде у воду, треба шукати вхід у вентиляційний канал. Отже, коли він уже спустився, то йтиме навмання і, безперечно, не знайде в захаращеній воді ніякого входу!

Харкевич відчув, як чоло вкрило холодним потом. Не інакше, як цей поспіх затіяв Сергій Рудь... Просто схотів показати себе діяльним і винахідливим, виявити ініціативу...

Внизу, біля самої води, світився тьмянний язичок газової лампи. У вологому мороку Харкевич побачив двох. Коли він наблизився, то зрозумів, що сталося найгірше: на останній приступці, схилившись і ніби прислухаючись до дихання темної води, стояв Богатирьов, а трошки вище сидів, притулившись до стіни, Варивода.

— Де Олександр Микитович? — тихо запитав Харкевич.

— Хвилин п'ять, як спустився, — відповів Богатирьов.

Виходить — Вариводу не пустив, бо той стомлений, а Богатирьов такої ж комплекції, як він: краще самому піти, ніж спихати на Богатирьова.

— Як же він знайде вхід?

— А вони з лейтенантом Рудем зміряли кроками відстань від бичка до бичка. Вхід біля четвертого, лейтенант сказав, що точно пам'ятає.

Справді, здається, біля четвертого. А може, й біля п'ятого — зараз важко згадать. Ну, принаймні хоч якось здогадались визначити відстань — якщо з рахунку не зіб'ється, знатиме бодай приблизно, де шукати...

Харкевич іще з хвилину постояв поруч з Богатирьовим, як і той, прислухаючись до тихих сплесків води, але нічого особливого не почув і вирішив іти нагору.

Надворі ще був день. Падав ріденький і повільний сніг. На самій гребінці, куди вітер проривався з верхнього б'єфу, сніг не затримувався, але в кутках, біля биків, уже лежав товстим шаром.

Злість на Сергія Рудя поступово вщухала. Кінець кінцем, сам він теж повинен був би діяти так само, як Рудь. Чого він, власне, подався в Моргуни — радитись із Хохлом та доповідати Штукаренкові? Хіба не ясно, що іншого виходу нема? Щоправда, в Моргуни він поїхав перед тим, як розлігся один, а потім і другий вибухи. Можливо, саме оці вибухи, що вказують на катастрофічне наближення остаточної розв'язки, і прискорили рішення Рудя діяти?

Вперше після отого вечора на мінному полі під Теріоками Харкевич відчув, як по спині пробігла дрож. Взагалі йому ніколи в житті не бувало страшно — навіть там, на отому мінному полі. Але там він добре знав план поля — це поле, врешті, було своїм. Тут під ним лежало чуже мінне поле. Коли воно вибухне — за день чи за мить? Але страх з'явився і зник, наче поспішав кудись далі. Що ж, може, Рудь і правий: безглуздо чекати дозволу чи погоджувати свої дії, коли от-от має статись найстрашніше. В таких випадках рятує тільки рішучість, яку, на жаль, виявив не він, а Рудь.

Штукаренко сидів під стіною, Рудь стояв поруч. Харкевич зіскочив з хисткої сходинки на гребінку і підійшов до них. Всі мовчали — не тому, що внизу шуміла вода і важко було розмовляти; просто хвилювалися — не до розмов. Його появу помітили, але ніхто не поворухнувся, в тьмяному мороку обличчя були дуже напружені — кожен зосередився на своєму і важко мовчав.

Харкевич підійшов до Рудя.

— Скільки ви там наміряли? — запитав він над самісіньким вухом. — Ну, кроків скільки наміряли?

— А, кроків... Вісімдесят чотири. У тебе ж план, пєревір.

Харкевич видобув план з кишені, затулив полою шинелі промінець електричного ліхтарика і почав роздивлятися. Вітер шарудів розгорнутим аркушем паперу, намагаючись згорнути його саме в потрібному місці. Авжеж, приблизно вісімдесят чотири. Так і є.

Харкевич глянув на годинник. Там, унизу, він відзначив час, коли Хохол спустився у воду. Теж приблизно — Богатирьов сказав, що хвилин п'ять тому. Отже, минуло трохи більше як півгодини. Вісімдесят чотири кроки Хохол уже міг пройти. Отже, він зараз десь біля входу у вентиляційну шахту або навіть і в самій шахті. Звісно, якщо йому пощастить там легко відшукати оту бісову діру!

Харкевич підійшов до стіни і сів поруч з Штукаренком. Чомусь його тягнуло до цієї людини... Чому? Може, через те, що, коли в тобі є якась бодай зовсім маленька незахищена клітина і хтось свідомо чи мимоволі стає на захист її, починаєш тягнутись до тієї людини, як до кам'яної стіни?..

— Хто пішов? — нахилився Штукаренко до нього.

— Хохол.

— Я так і думав. Давно?

— Хвилин тридцять п'ять тому.

Штукаренко вдовольнився відповіддю — звісно, він не має уявлення про те, що там водозлазу доводиться долати. Мабуть, зараз прикидає в умі, коли слід глянути вгору, аби побачити там Хохла. А той, можливо, застряв у бетонному каналі — ні вперед ні назад — і задихається від нестачі кисню в балоні і від марних спроб вирватись з камінних обіймів.

Сніг перестав сїятись, і вітер наче трошки ушух. Морок швидко гуснув і вкривав обриси речей та людські обличчя. Дивно, що з Хортиці їх і досі не помітили — хоч і далеко, але коли стежити пильно, до того ж у хороший бінокль... Проте цілком можливо, що там уже давно про них знають і стежать за кожним їхнім кроком. А чого ж хвилюватись, коли рубильник в руках і можна ввімкнути його коли завгодно?

Перед очима виникла Ксеня — не така, як на знімку — з косою, частину якої довелось відрізати... Бліда, з темними плямами під очима, постаріла років на десять... Така, якою він бачив її востаннє в коридорі, коли вона

проводжала до дверей, а потім обняла... Де ти, Ксеню? Я хочу, щоб ти була жива. Щоб ти була тут, чуєш?

Раптом Рудь щось крикнув і змахнув рукою. Потім підбіг до Штукаренка і знову крикнув, указуючи нагору:

— Він!

Голос його похлинувся, наче Рудю враз перехопило віддих. Мабуть, ніхто не почув його вигуку, але всі схопилися і кинулись до протилежної стіни.

— Ні з місця! — крикнув знову Рудь, і тепер уже голос його звучав владно. — Не відволікайте уваги!

Бійці принишкли біля стіни, і погляди їхні вп'ялися в темне небо. Нагорі, високо-високо, стояв Хохол. Що це саме він, можна було тільки здогадатись, бо людина, котра з'явилася на вершині бичка, була не у водолазному костюмі, як мав бути Хохол, а в чомусь яскраво-білому — може, він навіть в самій тільки білизні. Одяг так чітко вирізнявся на фоні темного неба, що схоже було, наче людина не стоїть на бичку, а висить у повітрі.

Бійці, затаївши дух, дивилися вгору, немов заворожені. Ніхто не замислювався над тим, чому Хохол так одягнений, — всіх захопило саме видовище і те, що водолаз нарешті на бичку. І тільки двоє зрозуміли, що сталося — Харкевич і Рудь, — і як тільки на вершині з'явилася біла цятка, вони майже точно уявили весь шлях водолаза і все, що з ним відбулося.

Знизу здавалося, що Хохол не рухається; насправді ж він не лише не стояв на місці, а й дуже поспішав. Вітер пронизував наскрізь, а светр та білизна були на ньому наскрізь мокрі. І хоча задубіле тіло вже давно нічого не відчувало, мозок підганяв. Не тому, що він усвідомлював: кожна прогаяна хвилина на такому холоді — загибель; мозок ще мислив, але вже теж заціпенів. Унизу, в темній прірві, на гребінці, на нього чекали — Хохол нікого не міг там побачити, але знав, що внизу ждуть. І якась поодинокі жива клітинка в мозку підштовхувала і змушувала залякні руки розмотувати шворку, щоб мерщій, поки ще є змога, спустити її тим, хто чекає, і підняти нагору сходинку, що відкриє дорогу нагору всім.

Водолазний костюм довелося скинути хвилини двадцять тому — ще перед тим, як Хохол увійшов у вентиляційну шахту, що починалася в нижній потерні. Вхід пощастило знайти майже зразу, але отвір виявився вужчий, ніж водолаз гадав. Доводилося або повернутись ні з чим, або скинути водолазний костюм ще у воді й спробувати якось

пролізти. Думку про повернення він відкинув і почав одкривати застібки, щоб якомога швидше звільнитись від костюма. Шахта піднімалася сторч, і Хохол здогадався, що тепер уже вода в ній стоїть не дуже високо: якщо в отвір пощастить залізти, вирине, легені виручать.

Перед тим як зняти нагубник і скинути пояс із свинцевими грузилами, Хохол глибоко вдихнув і набрав повні легені. Одстєбнув пояс, скинув костюм і лишився лише в своєму білому светрі. Упнувся ногами в стіну вузького отвору, відштовхнувся від неї і пішов угору, повільно видихаючи повітря.

Він ні про що стороннє не думав, захоплений єдиним — намаганням якомога довше протриматись і не напитись води. Легені свої він знав — з дитинства привчився пірнати. На хуторі Щучом під Пензою у Саливона Куца ніхто з пастухів не міг так довго пробути під водою, як він, коли, бувало, потай від хазяїна подадуться дерти окуні на Витусі. Недаром хлопці прозвали Водолазом — він пишався тим прізвиськом і водолазом таки став.

Хохол проціджував повітря крізь заціплені зуби і піднімався все вище і вище. Він почував, що дихати вже нема чим, а вода стоїть над головою і невідомо скільки її ще над ним. В річці уже можна було б вирнути з куди більшої глибини, але тут він піднімався повільно — стіни не давали змоги рухатись і відштовхуватись ногами. Нарешті повітря скінчилося зовсім, легені похлинулися, і уста мимоволі схопили води. Вперше в житті Хохол панічно злякався. Не через те, що довкола оця мертва, холодна, непрониклива бетонна товща, котра обступила його впритул і змусила з нею боротися сам на сам... Він не знав, чому злякався, чому його раптом охопила паніка, страх, якого він раніше ніколи не знав. І уста самі собою розімкнулися знову, раз за разом хапаючи холодну застоюну воду.

Мабуть, це тривало тільки одну мить. Судомно змахнувши рукою, Хохол ударився об залізну дужку, вмуровану в стіну, схопився за неї й відчув, що над ним повітря.

Він спробував продихнути, але знову похлинувся і зайшовся глибоким кашлем. Його нудило, тіло раптом зовсім ослабло. Ще мить він висів на одній руці, нарешті опанував собою і поліз угору. Вибравшись із води, він відчув, як його пронизав холод. Схопився обома руками за дужки і змусив себе дертися ще швидше, розуміючи, що залякне, якщо зупиниться бодай на мить.

Небо вже світилося вгорі маленьким тьмяним квадратом, лишалося ще метрів десять, але ноги вже не корилися, втома і холод скували кістки. Пальці не відчували морозяних дотиків залізних дужок, за які він хапався, щоб підтягнутися бодай ще на один шабель. В голові гуло, наче відлуння вузької бетонної шахти осідало в мозку і свердлило вуха різким болем.

Видершись на підкрановий міст, Хохол довго не міг стати на ноги. Нарешті підвівся. З хвилину постояв, наче з останніх сил намагаючись пригадати, що має зробити ще. І враз пригадав, що тепер повинен йти назад до лівого берега — до бичка, біля якого на нього ждуть. Похитуючись, пішов. Костяними пальцями притримував шворку, якою обмотав себе ще на суші. Коліна тремтіли, і в мозку висів туман, густий і непроникливий, як п'їтма, що стояла довкола. Так він доплентався до крайнього бичка і зупинився пад прірвою.

Припишклі бійці тулилися біля протилежної стінки щільно один біля одного. Лише Штукаренко стояв на середині гребінки — йому ніхто не зважувався сказати, що він демаскує всіх. Сходинка вже звисала згори, Хохол на хвилину зник — мабуть, прив'язував кінці до арматури. Незабаром він знову з'явився і почав спускатись.

— Ну, нащо ж він... Ну, відпочив би трохи... — з досадою метнувся Рудь у бік Штукаренка.

Той не почув і тільки застережливо підняв руку, наче йшлося про сновиду, якому не можна заважати. Рудь зрозумів, що зупинити Хохла однаково не в силі, він підбіг назад до стіни, схопив кінець сходинки і натягнув, щоб вітер її не розгойдував, сподіваючись хоч цим допомогти Хохлу.

Олександр Микитович намацав ногою мотузяний шабель і сперся на нього. Рудь відчув, як гойднулася і затремтіла сходинка. Потім Хохол почав намацувати другу поперечину, сходинка гойднулася ще раз і затихла... Рудь подивився вгору і побачив, що Хохол прихилився до стіни головою і завмер. За мить він знову почав намацувати поперечину, сходинка різко смикнулася в бік стіни... Хохол зірвався і глухо хряснув на гребінку.

Він лежав, підвернувши праву руку і важко притиснувши її до бетону своїм нерухомим тілом. Штукаренко підбіг перший, нахилився над ним і припав до грудей: серце ще билосся.

— В санбат! — крикнув він. — Швидше!

Кілька бійців, що стояли, заціпенівши, під стінкою, кинулись до водолаза.

Харкевич заціпенів. Хохол лежав перед ним нерухомий у своєму білому светрі, що яскраво вирізнявся на темному тлі бетонної гребінки. Перша смерть, яку Харкевич побачив на цій війні. Смерть першої людини, з якою він на цій війні зустрівся...

27

Спускаючись у воду, щоб проникнути у вентиляційну шахту, Хохол не був переконаний, що це йому вдасться. Отже, він наказав своїм водолазам про всяк випадок не припиняти роботи і створити запас балонів з киснем на незатопленій середній нижньої потерні.

Вихід Хохла на підкрановий міст різко міняв обставини, але його наказу вже ніхто скасувати не міг, бо водолази працювали під водою. Відрізані від зовнішнього світу багатометровою товщею бетону, вони нічого не знали про події нагорі й вірили, що саме їм, а не групі Харкевича, пощастить вийти на правий берег. Зараз вони готувалися знову спуститись у воду.

Богатирьов востаннє прислухався до повільних сплесків води, піднявся на кілька приступок вище і надів брезентовий пояс зі свинцевими грузилами. Варивода вже віддихався, підвівся й допоміг товаришеві надіти балони — з киснем і хімвбирачем, — а другий комплект, котрий Богатирьов мав переправити на сухий п'ятачок у потерні, пристебнув ремінцем до пояса, щоб волочився на буксирі.

— Ну, я пішов, — спокійно сказав Богатирьов. Вузкий вогкий коридор пролунав і глухо повторив його слова. — Через чверть години і ти спускайся.

Рівно через п'ятнадцять хвилин у воду спустився й Варивода. Він робив це не вперше і добре вивчив шлях. На вищій, незатопленій точці потерні уже лежало по шість балонів з киснем та хімічним вбирачем, тепер вони мали доставити туди ще по два, перепочити на сухому без масок, оскільки над незатопленою вершиною справді виявилось хоч і застоєне, але придатне для дихання повітря, і рушити далі до берега, який займали вороги.

Кисню ощадити не доводилося. Зі своїм балоном треба було йти лише до місця, де можна його замінити. Варивода дихав глибоко й рівномірно — не те що тоді, коли

вперше йшов на отой сухий п'ятачок. Тоді доводилося берегти повітря, щоб вистачило і на дорогу назад, він розраховував кожен подих і то ледве дотягнув до виходу з потерни... Сьогодні, коли він рушить далі з отого сухого горбка, доведеться знову розраховувати, знову цідити крізь зуби, щоб вистачило для повернення назад, на горбок, а балон не гумовий, його не розтягнеш. Ну, та Вариводі не звикати, голодував уже на кисень не раз, і нічого — живий поки що, легені, дяка богові й мамі, здорові, та й звикли працювати на голодному пайку.

Варивода завжди так говорив — дяка богові й мамі. Коли їхали сюди і зупинилися на кілька годин у Москві, Богатирьов запропонував забігти хоч на хвилинку до нього додому: від Київського вокзалу до Смоленського бульвару — рукою подать. Часу вистачало, і Варивода познайомився з батьком Богатирьова.

— Фігура у вас не підводна, — пожартував старий. — Ось мій синок удався спеціально на водолаза. — Він посміхнувся у свої пухнасті вуса, аж пожовклі від люльки, котрої з рота ніколи не виймав.

— Нічого, дяка богові й мамі, управляюсь, — засміявся у відповідь Варивода.

— А у мого Кирюші матері нема... — засмутився старий, і вуса його раптом опустилися, наче враз намокли.

Вариводі стало незручно, він не знав, що його товариш виріс без матері.

Сам Варивода виріс без батька, але мати у нього була. Дружив з нею, і вона його теж мало не на руках носила. Пестила, але не розбещувала — була йому і за батька водночас. Варивода любив її й за ніжність, яку вона виявляла, хоч і стримано, але щиро, і за твердий характер теж, і всі свої інтимні справи перш за все звіряв їй. А таких справ за ним водилося чимало, дівчатам він любив крутити голови. Після кожного нового синового визнання мати з удаваною суворістю погрожувала кулаком і казала:

— Ну й варивода ти в мене! Вари вже з них воду, вари...

— Нічого, мамо, ось повернуся з війни, одружите.

Зараз він згадав це не тому, що раптом вирішив взятися за розум, а тому, що подумав про маму. Іти було легко, хоч він уже сьогодні двічі спускався під воду, а один раз був навіть і на отому п'ятачку. Але — дяка богові і мамі! — легені здорові. Відлежався на камінних приступках, віддихався і — хоч на танці в моряцький клуб.

Прийде на п'ятиметровий плацдарм, зніме свинцевий пояс, посидить хвилин п'ятнадцять з Богатирьовим без шолом-маски і — давай далі. За довоєнними нормами, мабуть, уже виспався б і таки дременував на танці, а тут рахуватись не доводиться — війна.

Тепер йому не заважало те, що дно захаращене. Головне, знати дорогу, в морі теж паркету не настелено — часом так спіткнешся об каменюку, що й шланг порвеш. Але коли дно знаєш, можна працювати. Отак і тут.

Шкода тільки — коли зовсім звикаєш, доводиться перекантовуватись на нове місце і вивчати якесь нове дно. І отак завжди: тільки призвичаїшся, — змотуй вудки.

Він навіть не рахував кроків — нащо рахувати, коли кисень не доводиться берегти? Та й з напрямку не зіб'єшся — тут нема куди звернути ні праворуч, ні ліворуч. Чудернацьке місце, в такому ще не доводилось працювати! Єдине стомлює — весь час ідеш на підйом. Але з п'ятачка буде легше: весь час спускатись.

Ну, ось і горбок. Опір води послабшав і нарешті зовсім зник, а пояс із грузилом став до біса важкий: єдине, по чому в цій темряві можна зрозуміти, що перший етап скінчився. Варивода розстібує заціпку і знімає шолом-маску.

— Водяному привіт! — гукає він.

Ніхто не відповідає.

— Кирюшо, чуєш?

Знову нікого.

— Богатирьов, ти що?

Він певен, що товариш просто жартує, але під серцем мимоволі стріпується полохлива струнка.

— Богатирьов!

Знову ніхто не відповідає. Невже він і досі не вийшов? Водозаз не дозволить собі дурити товариша і змушувати його нервувати. Та ще Богатирьов, котрий «спеціально удався на водозаза»!

Варивода дістає з внутрішньої кишені ліхтарик. Всяке буває: коли вони вперше сюди вийшли, він мало й сам не знепритомнів. Та промінець нишпорить довкола, — Богатирьова нема!

Варивода швидко надіває шолом-маску, бере в рот нагубник і рушає назад. Вперед Богатирьов піти не міг — мав би почекати. Але якщо затримався, як же можна було його минуть? Ось що означає думати про стороннє, коли виконуєш завдання!

Тепер Варивода іде зигзагами — від стіни до стіни. Хоч і дорога кожна секунда, а доводиться метляти, щоб, бува, не прогавити знову. Ну, ось так і є: Богатирьов сплив під стелю...

Варивода хапає товариша і тягне вниз. Обмацує шолом-маску: вона на обличчі і кисень не перекритий. Але пояса з грузилами чомусь немає, через це він і сплив...

Що ж сталося? Варивода волочить Богатирьова назад, на сухе. В голові гуде, кров бурхає в скроні. Він кладе товариша на горбку біля запасних балонів і здирає з нього маску. Розціплює Богатирьову зуби і впихає в рот нагубник від свого балона. Богатирьов не дихає, кисень зі свистом виривається з рота назад.

Його охоплює жах. Десятки разів Вариводі доводилось рятувати товаришів, його і самого десятки разів рятували. Та коли працюєш у морі, є сигнальний дріт, можна викликати допомогу чи бодай повідомити, що сталося нещастя. Тут навіть цього не можна зробити: є тільки ти і лихо, що скоїлося з бойовим товаришем, і двісті п'ятдесят метрів темряви — пастка, з якої мусиш виволокти і себе, і товариша, і свій жах.

Він намагається опанувати себе, знову надіває шолом-маску на голову Богатирьову, включає нові балони — і йому, й собі. Руки тремтять, у колінах ослабли якісь шарніри... Двісті п'ятдесят метрів шляху назад, і головне — темінь і жах, і головне — нагорі ніхто не чекає...

28

Як тільки Харкевич виліз на бичок, стало ясно, що тут підкрановий міст цілий до самого берега. Та й нащо його німцям було руйнувати — важко повірити, що з лівого берега хтось зможе сюди дістатись.

Поки Амірадзе та Ковальчук підіймали майно, Харкевич стояв на бичку і дивився на правий берег. Сніг знову повалив — тепер уже густіший. Тут вітер гуляв зовсім вільно, і м'які лапаті сніжинки липли до обличчя й, одразу перетворюючись у краплі, стікали по щоках.

Попереду лежав майже зовсім цілий міст, кінець його зник у синій млі, запнутій легким сніжним серпанком. Під ногами відчувалося дерев'яне покриття — не тільки рештки ферм від колишнього мосту; навіть тонкі залізні поручні збереглися по боках. Харкевич підійшов на край, злегка перехилився через поручень і подивився вниз,

Там було зовсім темно, з прірви долинав монотонний шум води, послаблений віддаллю. Можна просто гукнути хлопців, узяти речмишок на плечі й піти додому, як він тисячі разів ходив по цьому мосту, по оцих рівних дошках...

Та все це виглядало надто просто — взяти речі й піти. Найпростіше на війні водночас і найнебезпечніше. Мабуть, міст замінований. Треба просуватися обережно — саме просуватись, а не йти.

Ковальчук одв'язав шворку від речмишка. Харкевич узяв автомат і присів біля Ковальчука. Треба вирішити, як діяти, — йти по одному чи рушити вперед разом. В темноті легко напоротись на міну: ліхтариком не посвітиш — берег поруч, та й з Хортиці можуть помітити теж. Знають німці, що тут хтось є, чи це їм на думку не спадає? Діяти треба обережно — ось головне.

— Послухайте, Амїрадзе, ми тут почекаємо, а ви спробуйте розвідати, що там попереду.

— А чого боятися? — запевнив Сандро. — Олександр Микитович пройшов аж звідти! — Амїрадзе змахнув рукою в бік правого берега.

І все-таки там, де одному пройти пощастило, другому може і не пощастить.

— А ви робіть, як я кажу, — м'яко обірвав його Харкевич. Неприємно було, що Амїрадзе сказав «боятись». — Ідіть, та, будь ласка, обережно.

— Єсть, — скорився Амїрадзе. Він взяв автомат і поповз уперед.

Ковальчук і Харкевич мовчки стежили за маленькою поstattю, що розпласталася на самому краю, на передостанній дошці ліворуч. Він пересувався тихо, майже беззвучно, принаймні Харкевич нічого не чув. Добре зробив, що послав уперед саме цього танцюриста. Ковальчук би так спритно і тихо повзти не зумів.

Біля третього бичка Амїрадзе зупинився: довелося віддихатись. Він принішк і прислухався, спершись на руки і витягнувши вперед тонку шию з гострим борлаком. Потім поповз далі, обережно перебираючи руками і намагаючись не гримнути чоботом об дерев'яний настил.

Раптом долинув якийсь звук — такий тихий і глухий, що його важко було вловити. Амїрадзе зупинився і замер. Звук наближався і повторювався ритмічно, наче хтось розмірено йшов. Сандро припав вухом до настилу — ніякого сумніву, наближалися кроки.

Ясно, що це вартовий. Отже, міст цілий до самого берега, або коли й зруйнований, то є якісь сходні, що по них сюди піднімаються вартові!

Він озирнувся: відступати далеко. І кроки вже відлунювали близько — небезпечно відступать. Помацав рукою настил і пересунувся праворуч, на ферму. Тепер Амірадзе лежав збоку, трохи нижче настилу, і його важко було помітити навіть удень.

Кроки наближалися, вони гупали розмірено і гулко. Вартовий простував повільно, але ноги ставив важко, наче навмисне ударяючи підметками у дошки — грівся або підбадьорював себе самого впевненістю ходи.

Амірадзе напружив зір, щоб побачити його якомога раніше. Нарешті попереду забовваніла розпливчата постань — на тлі темного неба вона коливалася, мов тінь. Спочатку здавалося, що вартовий наближається проти-лежно стороною мосту, і Амірадзе зрадів. Але йому тільки так здавалося, бо міст, як і вся гребля, мав форму підкови і, вийшовши з заокруглення, вартовий опинився на його боці.

В першу мить Амірадзе розгубився: якщо вартовий його помітить, доведеться стрілять, а цього робити не можна. Амірадзе згадав про свою фінку, що висіла при поясі, й відклав автомат.

Раптом він знову злякався: якщо вартовий не помітить його і пройде далі, то з'явиться на другому кінці мосту, де на нього не чекають. Харкевич і Ковальчук можуть подумати, що це він, Амірадзе. Вартовий почне стріляти, і коли їм навіть удасться з ним покінчити, все одно підніметься тривога, і всьому кінець.

Він вирішив, і це його заспокоїло. Думка, що гарячково клубочилася в мозку, несподівано вляглася. Вартовий уже був поруч: простягнути руку — і можна схопити за шинелю. Амірадзе дав йому можливість зробити ще один крок, скочив на ноги і одним махом ударив фінкою в спину. Вартовий злегка зойкнув і повис на його руках.

Полохливо озираючись, Амірадзе розстебнув на ньому гудзики і зняв шинелю. Пілотка з опущеними вухами лежала збоку, він схопив і її. Хотів уже штовхнути вбитого в прірву, але раптом згадав про документи. Це була звичка розвідника — забирати у вбитих документи: навіть у тих, що лишалися на полі бою, треба було документи забирати. Потягнув його на другий край мосту і скинув униз.

Що далі робити, Амїрадзе не знав. Він підняв свій автомат, взяв шинель і пілотку й побіг назад. Уже кроків за десять згадав про автомат вартового, повернувся, прихопив і його.

Ковальчук зрозумів перший, що сталося. Якщо міст цілий або коли є хоч який-небудь вихід на берег, вартовий не міг бути один. В той час, коли убитий перебував на цьому кінці, на другому мав бути інший. Мабуть, вони обходили міст із кінця в кінець і зустрічалися десь на середині. Отже, той, другий, уже повинен іти назустріч і його обов'язково треба зустріти.

Пояснювати це Харкевичу не було коли. Ковальчук швидко скинув свою шинелю, одягнув німецьку. Потім натягнув на голову пілотку і взяв німецький автомат.

— Я піду вперед, а ти будь позаду,— кинув він до Амїрадзе.— Якщо мені вдасться зняти другого, біжи до мене. Зрозумів? — Він ступнув і зупинився.— А ви чекайте тут,— шепнув Харкевичу.

Ковальчук пішов уперед, намагаючись не гупати чобітьми, Амїрадзе почекав, поки він віддалиться, і рушив слідом за товаришем. Харкевич ще й тепер не зовсім добрав, що саме вони збираються робити, але Амїрадзе розумів — либонь, просто через те, що був учнем Циганкова. Та Харкевич і не перепитував, він підкорився рішучості Ковальчука, наче враз усвідомив, що старшим на війні стає той, хто в слушну хвилину виявляє більше рішучості.

Обидва зникли в п'ятмі. Ковальчук ішов попереду і раптом зупинився. Амїрадзе не спускав його з ока і, коли побачив, що той став, пришикнув теж і припав до настилу. Ковальчук прислухався, йому здалося, що він чує неголосний свист. Він почекав ще з хвилину і зрозумів, що не помилився: вдалині справді хтось насвистував, наближаючись до них.

Ковальчук рушив уперед, твердо ставлячи ногу на дерев'яну підлогу — так, як мав би простувати впевнений у собі вартовий, що спокійно обходить доручену йому ділянку. Свист наближався, тепер Ковальчук уже чув і розмірене гупання кроків і теж узяв ритм того, хто йшов назустріч йому.

Незабаром із темряви виринула постать ворожого вартового. Він ішов по лівому боці й голосно насвистував мелодію «Катюші». Ковальчук осміхнувся і пішов уперед майже зовсім спокійно.

Два вартових повільно наближались один до одного.

Коли вже були зовсім близько, німець потер руками вуха і крикнув:

— Ганс! Ес іст шон вінтер!

Ковальчук не знав німецької, але з рухів вартового зрозумів, що той змерз.

— Хо-хо! — відповів він беззмістовним вигуком і теж почав розтирати вуха.

Німець уже ступав поруч, тільки на протилежному боці. Треба було зважитись і підійти.

Ковальчук витягнув портсигар і навмисне голосно почав насвистувати «Катюшу». Вторячи йому, вартовий пішов на зближення, мабуть, сподіваючись закурити. Ковальчук простягнув йому портсигар лівою, а правою з усієї сили ударив в обличчя. Вартовий заточився, але скрикнути не встиг: фінка Ковальчука ударила його просто в груди.

Коли Амірадзе теж переодягнувся, вирішили, що Ковальчук піде вперед, граючи й далі роль вартового, а Амірадзе повернеться по Харкевича. Гулко ступаючи по дерев'яному настилу, Ковальчук дійшов до самого кінця греблі й потім, все ще голосно насвистуючи, рушив назад. Більше він нікого не зустрів, і йому стало ясно, що до зміни караулу вони лишаються хазяїнами мосту.

В їхньому розпорядженні лишалося небагато часу: може, година, може, трохи більш. За цей час треба було знайти і перерізати кабель.

29

Німецька шинель була довга на Амірадзе і взагалі завелика, від неї тхнуло чужим, неприємним духом — сумішшю дешевого одеколону і поганого тютюну. Амірадзе не курив і не вживав парфумів, і його нудило — він гадав, що від цього духу, а не від страху. Але в колінах відчувалася незвична слабкість, якої не бувало навіть після виступів у клубі Шостого селища, коли він цілу годину танцював на вечорі самодіяльних танцюристів. І під грудьми щось тремтіло, тут уже неприємний дух був ні причому — він розумів.

Харкевич відстав кроків на десять. Поспішати не можна було — Амірадзе повинен іти повільно, твердо ставлячи ногу, як личить вартовому. Хтозна, може, за час, поки

він дійде до кінця, там з'явиться ще хтось, і його треба зняти тихо, так само, як зняли тих двох.

Ковальчук уже був далеко позаду. Коли вони зустрілись, Харкевич наказав йому бігти до своїх і переказати Рудеві, щоб підтягав свій взвод нагору. Нарешті потрібне вже справжнє бойове забезпечення, бо їм утрюх доведеться спуститися вниз, і з греблі їх повинен хтось прикрити.

Амірадзе голосно насвистував «Катюшу» і повагом простував уперед. Повагом і ритмічно ставити ногу — ось поки що все, на що його вистачило. Після короткої сутички з отим вартовим, що плаває зараз у Дніпрі догори пухом, і досі жижки трясуться. Все-таки неприємна це річ — орудувати ножем. За всю війну у нього був тільки один випадок, в розвідці, з Циганковим. Теж довелося пустити в хід фінку, але тоді німець напав на нього, і в розпалі боротьби Амірадзе навіть не помітив, як ударив його. Тут інше — тут довелося самому нападати, тобто діяти обдумано і свідомо, а це потребує напруження зовсім іншого характеру.

Міст гуде під чобітьми Амірадзе: раз, два, три. Харкевич прислухається, щоб, бува, не пропустити найменшої зміни ритму: це єдиний засіб довідатись, чи не помітив Амірадзе когось попереду. В півтім Харкевич бачить його розпливчасту постать, але далі нічого не видно, далі може побачити тільки Сандро. Ритм його кроків не міняється, значить, поки що нікого немає...

Головне — встигнути знайти проклятий кабель до нової зміни варти. Але коли вони міняють її? Все-таки треба було спочатку це з'ясувати і почати дії одразу після нової зміни. Тоді в запасі було б більше часу. Та мало що треба: коли б знав, де впадеш, підклав би подушку! Якби діяти «як треба», Рудь не повинен був втручатись і не посилати Хохла у вентиляційний канал. Але до чого це привело б? Втратив би кілька золотих годин, а німці за цей час, можливо, включили б рубильник...

Він тиснеться ближче до поручнів і йде нахилившись... Навіть коли й помітять Амірадзе — не страшно: знають, що на греблі вартові. А от коли Харкевича помітять, тоді лихо... Довготелесий, як жердина, і йде в одному напрямку з вартовим. А вартові ходять в протилежних напрямках, це знає кожен.

Харкевич припадає вухом до помосту і прислухається. Опріч кроків Амірадзе, чути ще якісь звуки і потім глу-

хий удар. Мабуть, бійці Рудя підняли нагору кулемет. Все-таки можна б його покласти на поміст і тихіше. Гу-пають ногами, мов коні, чорти їм у печінку! Проте це чути йому, бо він ще від них недалеко, до того ж до помосту вухом припав. Німці на березі не прислухаються, це справа вартових, які вже, слава богу, плавають у Дніпрі і нічого не чують...

Нарешті Амїрадзе доходить до самого краю. З висоти останнього бичка видніють дерев'яні сходні. Звичайні сходні — такі, які мостять на будівництвах, щоб подавати цеглу для стїн.

Доведеться спускатись по них. Дошки пружинять і погйдуються, ритм його кроків стає хутчішим. Харкевич прислухається, і серце тривожно заходиться — йому вчулося, що Амїрадзе побіг...

Він стоїть, пригнувшись, і чекає. Минає лише хвилина, але йому здається, що сплигло значно більше часу. Нарешті вдальні знову бовваніє розпливчата тїнь, кроки стають ритмічними й твердими, як і раніше. Амїрадзе наближається: отже, все гаразд, попереду нікого нема.

Харкевич чекає, поки наблизиться Амїрадзе, і тихо наказує:

— Давайте всіх сюди... Тільки тихо. Я тут чекатиму.

Амїрадзе йде, кроки його віддаляються. Харкевич лишається сам. Він лягає на ферму і застигає. Тут його важко помітити, навіть коли б хтось пройшов поруч. Автомат перед ним, але, що б не сталося, він не стрілятиме.

Харкевич лежить сам — тепер він попереду всієї дивізії. Там, угорі, кілометрів за сто звідси, наші частини уже на правому березі, але нижче ніхто ще не форсував Дніпра. А він форсував, він уже майже на правому боці! Найпередніший боєць з усіх армій, що стоять перед Дніпром від Дніпропетровська до Чорного моря... Жодна людина не стоїть ближче за нього до ворожих кубел, жоден солдат! Він один проти сотень тисяч озвірілих загарбників, один проти цілих армій.

Дивне відчуття. Суміш гордості й страху — так-так, і страху. Не за себе, не за своє маленьке життя. Страху за оцю саму гордість, якої він ще ніколи в житті не відчував з такою силою. Найпередніший боєць. Не на ділянці якоїсь роти чи навіть батальйону. Сотні кілометрів покрученого, як залізо після вибуху, завмерлого фронту, і тільки він, Харкевич, попереду: це важко осягнути.

Про це навіть важко буде розповісти. Та ще йому — славнозвісному мовчунові! Він ніколи не вмів як слід розповідати й про далеко простіші речі, не те що про таке. Хто це сказав: буває недорікуватість від бідності думок, а буває й від того, що слова безсилі вмістити почуття або думку...

Десь далеко, за правобережними горами, зблискує полум'я і важко бухає гармата. Снаряд свистить високо над головою, потім свист ущухає, і за мить глухий вибух праворуч від Моргунів. Ще мить — і попереду знову спалахує постріл, потім кілька пострілів зразу, і все замовкає знов.

Позаду наближається Ковальчук, він голосно насвистує «Катюшу». Це тривожить Харкевича — Амїрадзе теж насвистував саме цей мотив. Краще б якусь німецьку, коли це потрібно для заспокоєння нервів. Німецький вартовий, а насвистує чомусь чужий мотив!

Ковальчук проходить вперед тим самим розміреним кроком вартового. Боже, скільки ця обережність забирає часу! Тричі пройшли вже, пересвідчились, що нікого немає, чого ще страхуватись, коли кожную хвилину може з'явитись розводящий зі зміною вартових?!

— Ану, швидше вперед! — командує він Ковальчукові і вже збирається бігти.

— Треба хлопців почекати, — зупиняє його Ковальчук. — Вони вже недалеко. — Він має на увазі бійців Рудя.

— Ну, що ж, — погоджується Харкевич. — Ідїть.

Ковальчук знову ступає вперед. Справді, треба почекаати. Що вони там удвох з Ковальчуком зможуть зробити? У разі тривоги їх просто постріляють, от і все.

За кілька хвилин з'являється Рудь зі своїми бійцями.

— Давай, швидше! — кидає йому Харкевич і біжить вперед.

Він чує, як позаду хекає Рудь. Потім зупиняється, бо його бійці відстали. Вони несуть ручний кулемет, ящики зі стрічками і гранати. За мить Рудь уже знову важко дихає позаду. Він щоразу зупиняється й махає рукою своїм, даючи знак, щоб не затримувались, але наближаються вони все-таки повільно.

Ковальчук уже біля сходень. Харкевич мовчки стає поруч. Обидва дивляться крізь прогалину в стіні крайнього бичка, схожу на двері без стулок та одвірків. Попереду тільки руїни аванкамери, а за ними бовваніє висадже-

не приміщення станції — в п'їтмї воно схоже на спалений океанський пароплав.

Нарешті біля крайнього бичка вже й Рудь. Він підхоплює кулет, який обережно передають йому бійці з рук на руки. Рудь встановлює його на бетонний поріг порожніх дверей, наче в амбразуру фортеці. Бійці поодиноці наближаються і займають зручні місця.

— Всі? — запитує Харкевич.

— Здається, всі,— відповідає Рудь.

— А де Сандро?

— Я тут,— майже над вухом у Харкевича відповідає Амїрадзе.

— Ну, пішли,— каже Харкевич.

— Ви тільки по сходнях не гуайте чобітьми,— радить Рудь. Харкевич не відповідає: ніколи.

— Давай,— доторкується він до плеча Ковальчука і перший виходить на сходні. Він обережно намацує поперечки, набиті на дошки, щоб ноги не ковзали. Ну, правильно, сходні завертають лїворуч, так і повинно бути.

Тепер Рудь стає біля прогални в стїні, де шойно стояв Харкевич, і стежить. Тї двоє, що з Харкевичем, обережно, але швидко спускаються. За хвилину вони вже біжать по бетонній стїні аванкамери. Рудь добре бачить їх — попереду Харкевич, за ним Амїрадзе. Ковальчука вони лишили біля сходень, щоб, на всяк випадок, їх страхував.

З правобережних горбів знову озивається гармата. Добре, що стрїляють, все-таки заглушає кроки, важче почути, як вони біжать. В світлі коротких спалахів виникають химерні контури будинків на правому березї. Рудь не помічає, як в ньому все колотиться всередині— від утоми, від хвилювання, чорт зна від чого ще. Він поглинутий спостереженням і не цікавиться тим, що коїть в ньому самому.

Попереду рїдне мїсто і тї троє, що вже ступили на його бетонний ґрунт.

30

Те, що протягом останніх днів відбувалося на греблі, неминуче повинно було завершитись переправою сїмдесят восьмої та кількох суміжних з нею дивїзїй — незалежно від того, пощастить знешкодити німецькі мїни чи ні. Досї тут воювали тільки з допомогою нервів, людської волї та винахідливостї; всі розумїли, що напру-

ження кінець кінцем закінчиться одвертою сутичкою великих військових мас, і ті, що не брали безпосередньої участі в розвідці на греблі, готувалися до стрибка через Дніпро, як тільки стане ясно — пощастило її врятувати чи не пощастило.

Несподіваним було тільки одне — те, що події насунуться з такою навалною швидкістю.

З Харкевичем та його товаришами все могло статись. Особиста їхня доля, як і наслідки їхніх дій, залежала не лише від них, а й від багатьох інших обставин. Кожної хвилини міг з'явитись на греблі ворожий розводящий з новою зміною вартових і виявити, що попередня зміна безслідно зникла. Харкевич або Амірадзе могли не обережно оступитися, виказати себе і зняти у ворожому таборі страшний шарварок. Нарешті, коли б навіть нічого цього не сталося, можна було і не знайти кабеля, що вів до ворожих мін,— адже його доводилось шукати вночі, та ще й поспіхом... Зараз, коли вирішували вже не години, а кожна окрема мить, і все залежало не лише від вдалого чи невдалого задуму, а й від кожного обережного чи необережного кроку, дивізія мала бути в повній готовності, щоб почати активні дії, як тільки гряне наказ.

Щоправда, у Шумакова було в запасі ще трохи і додаткового часу, який давали йому самі обставини. Коли б вибухнув на греблі заряд, з переправою довелось б все одно почекати, поки перебушує вода, що рине з верхнього б'єфу у свіжий пролом. Та навіть якби лихо й не сталось, однаково не слід безоглядно спускатись на воду: німці можуть навмисне затримати руку на рубильнику, щоб ввімкнути його тоді, коли частини дивізії вже почнуть переправлятися і їх легко знищити з допомогою тієї самої води, що вирветься з верхнього б'єфу.

Але і в першому, і в другому випадку чекання не буде марним. За цей час слід знешкодити вогневі точки на ворожій передовій та в найближчому тилу. Протягом останніх днів німці стріляли не часто, але за кожним пострілом стежили спостерігачі, намагаючись якомога точніше визначити, звідки стріляли. Добуті таким способом відомості зведено в єдину карту бойових укріплень правого берега, що лежить на столі у Шумакова.

Коли Штукаренко постукав у двері, Шумаков сидів саме над цією картою. Позаду стояв підполковник Лемешко і позирав через плече комдива на стіл. Побачив-

ши на порозі Штукаренка, Лемешко виструнчився. Не привітавшись, Штукаренко переступив через поріг і коротко сказав:

— Ну, все. Харкевич на правому березі.

Шумакова ця звістка вразила.

— Сідай. Я слухаю.

— Як мовиться, подробиці листом,— всміхнувся Штукаренко.— Часу в нас мало.

Справді, коли так, то зараз не до бойових епізодів. З кількох фраз Шумаков зрозумів головне. Не повернувши обличчя до начальника штабу, що стояв позад нього, Шумаков наказав:

— Все згідно з попереднім розкладом.— І, не чекаючи, поки той запитає по формі, кинув: — Виконуйте.

Як тільки підполковник вийшов, Шумаков зняв телефонну трубку і попросив негайно розбудити командарма. Довелось почекати. Шумаков прикрив долонею трубку і тихо запитав Штукаренка:

— Як же їм так швидко вдалось?

Штукаренко розумів, що вихід Харкевича на правий берег ще зовсім не означає, що міни знешкоджені. Але самий факт переходу через греблю, в що, як він здогадався, не вірив Шумаков, радував його, як особиста перемога. Штукаренко багатозначно зауважив:

— Вдалось. А ти ж як гадав?

Ледь помітна лукава посмішка Штукаренка сказала Шумакову більше, ніж можна було гадати. Його наївне злорадіння потішило комдива, і він не наполягав на деталях. Тим більше, що саме в цю мить у трубці почувся хрипкий голос командарма, і треба було доповідати.

Обидва — і Штукаренко, і Шумаков — були далекі від того, щоб на порозі подій, котрі насувалися на них, дорікати бодай у думках один одному за те, що в сутичці, в якій вони домагалися спільної мети, один був правий, а другий помилявся. Та й чи був серед них хтось правий, зараз ще не можна було певно сказати, бо це залежало тільки від успіху чи невдачі групи Харкевича. І все-таки хоч і незлобиво, а думка про це майнула в обох, і дві ледь помітні усмішки, пробившись крізь напруження рішучої хвилини, були свідченням того, що люди завжди схильні до дитячої гри самолюбств — навіть перед тим, як події мають їх захопити беззастережно і владно і поставити перед вибором, що потребуватиме не лише повної єдності, але й спільних жертв.

У трубці захрипів голос командарма. Його підняли з ліжка, і, як людина літня і нездорова, він ще не зовсім отямився від сну. В голосі чулося невдоволення і навіть роздратування. Але після першої ж фрази Шумакова хрипота зникла і голос задзвенів командирським металом.

Командарм теж не сподівався, що на греблі справа посується так швидко, але розумів, що не сьогодні, то завтра настане мить, коли доведеться почати стрілять.

Армія була вже до цього цілком готова, і, вислухавши доповідь комдива, генерал-полковник сказав майже те саме, що Шумаков своєму начальникові штабу.

— Все, як в проекті наказу.— І додав: — Про події на греблі доповідайте через кожні п'ятнадцять хвилин.

Штукаренко сидів напружений і намагався почути, що відповідає на слова Шумакова генерал-полковник. Незважаючи на те, що останніми днями більше доводилось стежити за розвідгрупою, котра діяла на греблі, він був у курсі всієї підготовки дивізії, якою керував Шумаков, і, поки комдив розмовляв з командармом, уява його сповнилася видом знайомих полків і підрозділів. Всередині затріпотів нерв, що завжди озивався в хвилини, які передували важливим подіям. Ні роки, ні чималий уже досвід, здобутий на війні, не притупили цього чутливого нерва, що завжди викликав у рішучі хвилини хоч і швидкоминуще, але бурхливе хвилювання.

Шумаков поклав трубку, та руки від неї не відняв. Він помовчав, мабуть, вгамовуючи трепет такого самого нерва і в собі.

— Ну, так,— підсумував він те, що встиг подумати, і підвівся.— Ти вже доведь до кінця справу на греблі.

— Слухаю, Іване Семеновичу.

— І не забудь: я повинен кожні п'ятнадцять хвилин доповідать.

— Розумію. Як тільки прибуду на місце, негайно подзвоню.

— Чекаю.

Штукаренко вийшов. Настала хвилина, коли їх не розділяло ніщо і обох можна було назвати двома половинами однієї суті.

Шумаков прочинив двері — Голобородько сидів біля столу і, схиливши голову на папери, спав. Комдив підійшов до ад'ютанта, той не прокинувся. Шкода було його будити — округле обличчя, вкрите мідяним ластовинням,

розпливлося в блаженному спокої, ледь помітні, наче вигорілі на сонці, брови опустилися, обличчя видавалося сумним, немов у дитини, що от-от готова заплакати.

Шумаков доторкнувся до плеча лейтенанта. Голобородько в нестямі закліпав очима і раптом підскочив.

— Вибачте, товаришу полковник.

— Зв'яжіться з майором Терещенком і передайте, що в силу вступає наказ номер сто дев'яносто три.

— Слухаю.

— Потім зв'яжіться з окремим арtdивізіоном і скажіть, що все готово. Ви прокинулись?

— Так, товаришу полковник.

— Я — у начальника штабу.

— Ясно, товаришу полковник.

— Дійте.

Шумаков повернувся в свою кімнату, накинув наопаши шпнель і вийшов на подвір'я. Надворі морозило, дув західний колючий вітер. Шумаков запнувся щільніше і, притримуючи поли шпнелі зсередини, пішов вулицею до будинку начальника штабу. Довкола стояла тиша. Він зупинився на мить і прислухався. З боку греблі теж нічого не чути було — жодного пострілу. Так буває перед бурею, коли природа нишкне в чеканні внутрішнього струсу, що змусить прокинутись її первісну неприборкану силу і лють.

31

Внизу, під горою каміння, що лишилося від стін турбінного залу, вітер лютував не так, як нагорі,— сніг затримувався і вкривав землю суцільним шаром. З величезної висоти, з якої спостерігав Рудь, добре видно було дві маленькі постаті. Третю — Ковальчука — він не бачив, але знав, що той причаївся внизу, за стіною аванкамери, біля великого штабеля дров. Перші двоє перебігали через квадратний майданчик і злилися з сірим тілом поруйнованої стіни, що лишилася від приміщення станції. Тепер їх уже згори майже не можна було побачити, але Рудь вдивлявся в п'ятьм так напружено, що все-таки ні на мить не втрачав їх з виду.

Кабель можна було шукати й ближче — там, де залишився Ковальчук, але при вході в греблю дріт, безперечно, мав бути прикопаний, і, щоб його знайти, довелося б принаймні посвітити ліхтариком. І Рудь розумів, чому Хар-

кевич зважився на найбільший ризик і подався вдвох з Амїрадзе саме до напівзруйнованої стїни, за якою в підземеллі могли міститись німці: рубильник, на якому лежала ворожа рука, найпевніше був у підземній частині станції, отже, кабель мїг виходити на поверхню саме звідти.

Рудь намагався стежити за кожним рухом розвідників, але напевне не знав — бачить він їх чи йому лише так здається. Від надзвичайного напруження думки зупинилися й застигли, наче весь він обернувся на зїр, і єдине, чого боявся, — не втратити з виду оті двї тїні.

Передня тїнь повільно повзла на сірому тлі — це був Харкевич. Він поволї посувався до краю стїни, щоб визирнути за рїг. Там були дверї в підвал — він пам'ятав: вони глибоко вниз і могли уцїлїти; той самий вхїд, крїзь який він колись піднімався в турбїнний зал, коли треба було туди пройти з греблі.

Людина, що діє в небезпечних умовах, ніколи не переживає своїх вчинків так глибоко і тривожно, як той, хто стежить збоку за перипетїями її дїй. Може, тому, що вона не має часу замислюватись і, таким чином, позбавлена можливості оцїнювати обсяг безпеки, а може, й через те, що перший крок зроблено, і вагання уже позаду: тепер залишається єдине — вперед.

Визираючи за рїг, де ворог його мїг помітити легше, Харкевич не перетворився на жмут нервїв; голий розрахунок настїльки тверезий, що мїг би здивувати стороннього спостерїгача, — ось що наказувало Харкевичу дїяти саме так, а не інакше, дїяти точно і безпомилково, бо найменша помилка за цих обставин означала б смерть.

Він не подумав нї про те, що зовсїм близько, просто через вулицю, має бути Ксеня, нї навіть про те, що зараз може здїйснитись або загинути все, задля чого він жив протягом усїх цих днїв; рїг стїни, а за рогом освїтлена млистим мїсячним свїтлом сама стїна і за кїлька кроків — дверї, крїзь якї легко почути, що дїється там, усерединї... Стан людської душі, коли один робиться героєм, а другий боягузом, один стає лицарем, а другий негїдником, — в залежностї від того, що в нїй лишилося, коли шати умовностей впали і відкрилася гола суть.

Харкевич майнув за рїг, куди мїсяць хоч і тьмяно, а все ж свїтив, — з вершини греблі його видно було зовсїм ясно. У Рудя перехопило віддих, рука мимоволї потягнулася до гранати, що висїла при поясі з лївого боку, зняла одну

лимонку з гачка і затисла, наче намагаючись розчавити зубчасту сталь закладними пальцями.

Харкевич завмер під дверима. Він пам'ятав, що двері відчиняються на нього і, коли б хтось вийшов з приміщення, затулили б його. Що там, усередині, за дверима, і чи можна пройти ще трохи вздовж стіни до місця, де її освітлює молочне проміння тьмяного місяця? Коли кабель на ній, там його можна легше помітити.

З-за дверей почувся глухий голос, і Харкевич розібрав: — Фойер!

Слідом пролунав постріл з гармати — стріляли, мабуть, з правобережних горбів. Команда повторилася, за мить пролунав ще один постріл, і Харкевич зрозумів, що в приміщенні сидить німецький коригувальник, який з допомогою телефону передає поправки обслузі артилерійських батарей.

Це його не цікавило. Йому потрібен був кабель і тільки кабель. На грудях висів автомат — про всяк випадок, бо стріляти він все одно не міг ні в якому разі. Головною зброєю були великі сталеві кусачки, ними можна перекусити не тільки товстий кабель, а й сталеву дротину.

Стіна виявилася зовсім голою, на ній не було кабеля. Щоправда, вгорі погойдувалась якась проводка, але те, що потрібне Харкевичу, повинно йти вниз, під землю, а не висіти вгорі. Він вирішив повернутись назад за ріг і шукати на неосвітленому боці — ближче до греблі. Та як тільки він одвернувся від дверей, з приміщення почувся цокіт підкованих чобіт по камінних сходах. Цокіт швидко наближався, за мить стало ясно, що з підземелля піднімається нагору не одна людина, а кілька людей. Вони піднімались бігцем, перестрибуючи через приступки.

Харкевич майнув назад до дверей — бачив, що двері його затулять. За мить вони широко прочинилися, і на майданчик вивалило п'ять душ. Захоплені якоюсь розмовою, німці голосно реготали і пройшли, навіть не озирнувшись, повз Харкевича, що принишк за дверима.

Він зрозумів, що це не новий наряд вартових, який має прийти на зміну тим, кого уже нема на греблі. Коли б це були вартіві, то йшли б утрюх — караульний начальник і два солдати — і не реготали б, а пройшли мовчки стройовим кроком.

Солдати веселою юрмою почимчикували в бік греблі, і Харкевич злякався не за себе, а за Ковальчука, що лишився там. Помітити вони могли тільки його, бо Харке-

вичу неважко було відступити назад, в сутінок, де за рогом стояв Амірадзе, і там переждати, поки німці або повернуться назад в приміщення, або піднімуться на греблю, де їх тихо накриють бійці Рудя.

Регіт швидко віддалявся. Харкевич ковзнув по стіні і опинився за рогом. Він подав знак Амірадзе — той відійшов ще далі назад і сховався за дерев'яний сарай. За мить Харкевич уже теж був за сараєм і, важко дихаючи, зупинився і почав спостерігати.

Рудь побачив німців, коли прочинилися двері і звідти ударило в темінь сине світло маскувальної лампи. Перед цим він ясно розрізняв силует Харкевича біля входу і, коли німці вивалили на вулицю, злякався за нього. Але німці весело протували і наближались до сходень, що вели туди, де стояв Рудь. Хвилювання охопило його з такою силою, що він раптом зовсім втратив над собою владу. Йому навіть не спало на думку те, що Харкевич одразу зрозумів, і він вирішив, що на греблю йде саме нова зміна варти. Це означало, що перерізати кабель і, як спершу передбачалося, тихо відійти не вдасться і треба або вступити в бій, або відійти, не виконавши завдання і лишивши на правому березі Харкевича з його товаришами.

Рудь розгубився. Точно визначити з такої відстані, скільки солдатів наближається до нього, він не міг: гамір, що його вони зчинили, справляв враження, наче їх більше, ніж було насправді, і він не сумнівався, що розрахунок на те, що вартових буде лише двоє і їх можна тишком зняти, не справджується.

Німці підійшли до штабеля, за яким причаївся Ковальчук. Один з них щось вголос розповідав, і після кожної його фрази регіт вибухав з новою силою. Хтось чиркнув запальничкою, і до маленького племінця нахилилося кілька облич з цигарками в зубах. Рудь вирішив, що вони зупинилися, щоб закурити перед тим, як піднятися на греблю.

Треба було негайно прийняти рішення. Те, що німці зупинилися біля штабеля, не навело його на думку, що, може, вони саме по дрова й прийшли, а зовсім не для того, щоб цілою ватагою підніматись на греблю. Та Рудь і не в силі був зважувати — перед ним були німці, котрі, як він був переконаний, от-от змусять його прийняти бій і відріжуть групу Харкевича, від якої все залежало. Страх і розгубленість позбавили його тям. І, як тільки племі-

нець запальнички погас і в п'їтмї зажеврїло кїлька цїгарок, вїн жбурнув униз гранату, забувши навїть про те, що десь поруч з нїмцями причаївся і Ковальчук.

Як тїльки прогримїв вибух, Харкевич зрозумїв, що сталося лихо. Вїн не знав, що кинув гранату Рудь і що взагалї кинув її хтось із своїх, але вже самий по собї вибух майже бїля входу в примїщення служив сигналом тривоги для гарнїзону, що охороняв станцію. За мить із примїщення з'являться всї, хто там є... Операція зїрвана раз і назавжди.

Вїн сїпнув Амїрадзе за рукав і вибїг з свого укриття. Бїля греблї стогнали пораненї. Двоє промайнули на фонї стїни, намагаючись проскочити в примїщення станції. Чергою з автомата Амїрадзе зрїзав обох. Тепер треба було швидше перебїгти майданчик і пїднятись на сходнї, поки нїмцї по тривозї не вискочили з пїдземелля станції.

Ковальчук лежав на снїгу, важко сказати — поранений чи мертвий. Вони пїдхопили його пїд руки і поволокли. Уже на сходнях вїн глухо застогнав і спробував пїдвестися. Та за мить знову пошк, важко повиспувши на руках Харкевича і Амїрадзе.

Знизу бив кулемет і кїлька автоматїв. Озираючись, Харкевич побачив, як на одному з пїдвіконь напївзруйнованої стїни гасає пломїнець кулемета. Згори сипалися дрїбнї камїнцї, нїмцї били по вершинї бичка, намагаючись вїдрїзати їм шлях. Ходу назад не було, зупинившись за поворотом на сходнях, Харкевич не знав, куди податись. Вїн тримав однїєю рукою тепер уже мертвого Ковальчука, Амїрадзе схопив автомат, збираючись ударити по кулемету. Але зрозумїв, що тїльки викрие себе, і вирїшив не стрїляти.

Раптом Харкевич згадав, що десь тут має бути вентиляційний отвір.

— Давай сюди! — крикнув вїн і потягнув до себе тїло Ковальчука.

Важко дихаючи, вони поволокли товариша вище. Тепер уже чути було татакання кулемета і на греблї: звїдти били бїйцї Рудя, намагаючись подавити нїмецький вогонь, щоб дати змогу пїднятись на греблю групї Харкевича. Але отямилась вони пїзно, нїмцї вже не тїльки повибїгали з примїщення, а й зайняли вигїднї позиції, і Рудь нїчого вдїяти не мїг. Застрочили й нїшї кулемети, в самому селїщї. Вогонь все дужчав, і Харкевичу стало ясно, що пїднятись нагору немає можливостї.

Він намацав невелику прогалину в стіні — це був вентиляційний отвір. Лишалось єдине — спуститись всередину: переждати або й навіки зостатися там.

32

Цілий день минув від часу, коли Ярошенко та Кузьма Іванович прибилися до греблі. Тепер уже знову настала ніч, а вони все ще сиділи на своєму утленькому плоту, затулені від ворожих очей товстими бетонними виступами, що починалися десь угорі і зникали під водою. Тут було безпечно — помітити їх могли хіба що з середини Дніпра.

Після тяжкої нічної боротьби з бистриною, що гнала їх просто на греблю і загрожувала з розгону зтягнути в донні пробоїни, обидва так знесилились, що ладні були змиритися з усім. Але порятунок з'явився несподівано: так само, як раніше над затопленим кар'єром, водяний вир жбурнув їх убік на якомусь із поворотів, тепер їх теж відкинуло, і вони опинилися на тихій воді, котра, хоч і несла їх униз, але з меншою швидкістю. Легко було здогадатись, що гребля уже близько і це вона стримує течію.

Тепер вони могли трохи перепочити. Навкруги плавало багато всякої покиді, так само занесеної сюди бистриною. Близьче до греблі вода була майже вкрита колодами та дошками. Доводилося розсувати їх, щоб звільнити собі дорогу. Це затримувало пліт на видноті, але вони не нарікали, бо розуміли, що саме ота покидь удень і рятуватиме їх від ворожих очей,— помітити їх серед усього, що плаває навкруги, важко.

Весь день вони пролежали, припавши до мокрих дошок. Над озером Леніна висіла млиста загона. Ворожий берег лежав близько, хотілося підвестись, щоб озирнутись навкруги, але не можна було ворухитись, щоб, бува, не помітили з греблі.

Обидва розуміли, що вибратись звідси ніякої можливості нема і врятувати їх може хіба що чудо. Але розцінювали вони по-різному становище, в якому несподівано опинились. Ярошенко уже бував у безвиході не раз. Восени сорок першого, коли зняли охорону станції і він разом з десятком товаришів потрапив у полон, вибратись із пекла теж не було надії. Та й потім, коли втік з табору і блукав по ворожих тилах, знов довелося довідатись, почім лихо... Але там простір — було де сховатись і у кого

випросити харчів. А що їсти тут, якщо доведеться таїтися довго?

Кузьма Іванович у подібне становище потрапив уперше в житті. Чудо, на яке покладався Ярошенко, хоча б уже тільки тому, що воно його рятувало колись, здавалося професору романської філології ілюзією, на яку він не міг покладатись. І він підупав духом, хоч і не скаржився, і Ярошенкові не дорікав. Просто лежав мовчки і міркував, удаючи, що дрімає.

В усьому, що сталося, він, власне, обвинувачував тільки себе. Адже з'явився у нього сумнів, коли, одержавши зброю, Ярошенко витлумачив це як наказ командування. А висловити свій сумнів не наважився, щоб Ярошенко, бува, не подумав, що професор боягуз. Старший на двадцять літ, зобов'язаний був застерегти молодшого. То картав себе зараз Кузьма Іванович без особливої злості — не любив хизуватися заднім умом, до того ж і сили не мав, щоб по-справжньому гніватись.

Знову настала ніч. За день ватянки трохи просохли, і стало тепліше. Не страшно було і поворухнутись, і розім'яти задубілі тіла. Ярошенко сів, роззувся і почав перемотувати онучу.

Було тихо. Гуркіт води, що перепадала через донні проломи далеко в стороні, майже цілком глушила товща бетонного масиву греблі. Зрідка десь ліворуч лунали коротка черга або поодинокий постріл, і знову все вщухало, наче поблизу й не було ніякої війни.

— Ну, нічого, якось та буде! — підсумував свої роздуми Ярошенко.

Тільки тепер Кузьма Іванович розгнівався по-справжньому: в словах Ярошенка вчувалася надія на оте саме чудо. Він готовий був висловити все, що накипіло на душі, але в цей час згори почувся важкий тупіт: щось бігло по дерев'яному настилу підкранового мосту. Навіть з такої відстані можна було визначити, що бігла не одна людина, а кілька.

Обидва застигли, прислухаючись. Ярошенко мимоволі схопився за автомат, що висів на шиї, хоч і не мав наміру стріляти. Йому не спадало на думку, що на підкрановому мості свої, він був переконаний, що нагорі німці. Але чому вони побігли? Сполошилися чомусь? Коли б відступали, то лише під тиском, а значить, під вогнем з правого берега... Довкола ж стояла тиша, ніхто не стріляв. Розміркувавши, Ярошенко вирішив, що біганина та нічого

особливого не означає. Звичайна зміна сторожі, а ефрейтор, мабуть, скомандував «бігцем».

Але самий цей випадок нагорі навів його на несподівані думки. Він раптом згадав про вентиляційний отвір, який бачив удень майже над своєю головою. Чомусь він і не подумав тоді, що можна спробувати схватись там. Коли розвидниться, треба обов'язково роздивитись, чи немає якогось способу до нього дістатись, а наступної ночі спробувати, може, й пощастить.

Думка ця окрилила Ярошенка, але вголос він її не висловив. Обидва все ще напружено прислухались. Кроки нагорі змовкли, тиша настала знов.

— Вдень подивимось, може, щось і побачимо,— проговорив він пошепки.

Тепер Кузьма Іванович уже не гнівався. Нагорі щось відбувалося, отже, і становище їхнє могло змінитись.

На гірше чи на краще — він не знав, та зараз про це й не думав.

І раптом по той бік греблі тріснула граната. На цьому боці вибух пролунав глухо і ледве чутно. Але Ярошенко пізнав цей звук і зрозумів, що тупіт нагорі не був випадковим, бо, як знав з власного досвіду, гранату не кидають просто.

Над озером Леніна покотився громохкий відгомін, наче ніч несподівано ожила, і темінь заколихалася, порушена відблиском невидимого спалаху.

33

Граната ще не долетіла до землі, а Рудь уже зрозумів, що накоїв. У сліпучому світлі вибуху різко вималювались обриси руїн станції, а потім він почув крики поранених і гупання чобіт тих двох німців, що намагались втекти. Різонула черга з-під стіни станції, і все знову стихло. За хвилину з приміщення почали вибігати німці, а ще за хвилину з даху якогось будинку застрочив кулемет.

Тільки зачувши його татакання, Рудь отямився. Те, що гранату кинув саме він, боляче вразило його, наче мозок тільки тепер це усвідомив. Нащо він її кинув? Чому? Зараз він не мав часу доскіпуватись і шукати причину, приголомшувало тільки те, що кинув гранату саме він і що десь там через це лишився Харкевич... Саме Харкевич!..

Поруч, не чекаючи його наказу, Мухіддінов застрочив з ручного кулемета. Отже, бійці розуміють, що він накоїв, коли не чекають, поки він накаже, і діють самі! Вмить зникло заціпеніння, наче черга Мухіддінова плюнула йому просто в обличчя.

Німці били по верхній частині сходень. Рудь вмить зрозумів, яка у них перевага, — вони ведуть вогонь по критичному верху греблі, зосереджуючись тільки на ній, а самі розкидані на великому просторі, і в пільмі їх не видно.

Треба було перш за все заткнути пельку ворожим кулеметам.

— Давай по вікну! — крикнув він. — По вікну!

В пільмі тріпотів пломінець, і Мухіддінов спрямував свій вогонь туди. Але в цю мить згори у кілька стволів ударив кулемет крупного калібру, — мабуть, німці повернули вниз якийсь зенітний. Чотири смуги густого червоного полум'я проклали чіткі траси. Хтось скрикнув і завалився поруч з Рудем — один автомат змовк. Підбіг інший боєць — в темноті не видно було, хто саме, але і його зрізало, після того як він послав у відповідь першу чергу.

— Давай назад! — крикнув Рудь Мухіддінову і вибіг на міст.

Два автоматники, пригинаючись, підбігли і разом з Мухіддіновим понесли кулемет назад. Інші бійці не переставали строчити з автоматів, але їхні короткі черги танули в торохтінні зенітного кулемета німців, що бив майже безперервно.

Знизу почулося швидке гупання чобіт по сходнях.

У Рудя промайнула думка, що це Харкевич та його товариші. Треба почекати, щоб, бува, не постріляти їх, коли вони з'являться на верхній.

— Не стріляти по сходнях! — скомандував Рудь.

Та, ледве з'явившись нагорі, темні тіні почали бити по них. «Німці, а не Харкевич», — майнуло в голові Рудя. Нагору влетіла граната і гулко вибухнула на тому самому місці, де щойно стояв Рудь. З бійців не встиг відступити тільки один. Він упав. Рудь уже стояв за стіною, і його не зачепило.

Тепер ясно стало, що група Харкевича або загинула, або коли десь і причаїлася, то вийти їй не пощастить. Треба рятувати решту людей, вивести їх на другий кінець мосту і, поки не пізно, спустити вниз.

Зв'язку з берегом не було. Рудь не міг попросити дозволу відступити. Але він згадав, що і не мав наказу обороняти греблю, а мусив лише прикрити дії Харкевича і після того, як той своє завдання виконає, відійти разом з ним. І ось — доводиться відходити, а Харкевича нема, і винен він, Рудь, і в цьому передчасному відступі, і в тому, що Харкевича доводиться покинути на ворожому березі...

З Хортиці ударило сліпуче світло прожектора. Промінь заметався по греблі, потім намацав підкрановий міст і повільно поповз по ньому. За мить з острова гахнула батарея — один снаряд влучив у тіло греблі і розірвався внизу, кілька інших перелетіли через підкрановий міст і впали у воду верхнього б'єфа.

Снарядів можна було не боятись — хоча місце й пристріляне, навряд чи пощастить їм весь час поціляти в самий міст. Але німецькі автоматники, що вже захопили крайній бичок, могли звідти прострілювати греблю аж до самої середини. Прожектор заливав своїм моторошним світлом весь шлях відступу, простір над греблею став схожий на білий екран, по якому метушилися безпорадні чоловічки.

Рудь припав до вогких дощок настилу і почав безперервно бити по вершині крайнього бичка.

— Відходь! — крикнув він. — Я прикриватиму!

Ще два автоматники лишилися позаду, вони причаїлися за сталевими бортами ферми. Чути було, як інші бійці по одному вискакували на міст і, пробігши кілька кроків, падали: Рудь не знав — живі чи мертві.

Він хотів уже дати команду відходити й тим двом, що лишилися з ним, але раптом сяйнула думка: швидко відходити не можна, треба повільно відступати уздовж ферм, берегти диски з патронами і відходити якомога довше. Це змусить і дасть можливість німцям підтягнути на греблю якнайбільше людей, а поки їх буде багато нагорі, вони не наважаться висадити греблю.

Він уже не міг думати ні про відповідальність, яку має понести за невчасно кинуту гранату, ні навіть про те, щоб вийти звідси живим. Захоплений новою ідеєю, Рудь в неї раптово твердо повірив. За всяку ціну втягнути побільше німців на міст, не залишати зручної позиції, щоб протриматись якомога довше...

Ззаду, через голову Рудя, ударив знайомий ручний кулемет Мухіддінова. Ну от, хоч кулемет витягли з-під вог-

ню, хоч зброю врятували. Мабуть, тепер він стоїть на вершині бичка, біля першої сходинки. Як би передати Мухіддінову, щоб не дуже старався і якомога довше тягнув? Б'є, як навіжений, не дає можливості німцям скупчуватись на греблі.

Рудь поповз назад. Тепер він лежав поруч з одним із двох, що лишилися з ним прикривати відхід інших.

— Ви поранені? — почув він.

— Ні. А що?

— Ось, на щоді. В світлі прожектора боєць ясно бачив тоненьку червону цівочку, що біла зі щоки лейтенанта.

Рудь підніс руку до обличчя й відчув, як по пальцях попливло щось тепле і липке. Важкою хвилиною по тілі поповзла нудотна млюсть, і всередині щось ослабло й повисло. Автомат лежав перед ним, але його вже важко було підняти. Боєць дав коротку чергу і підповз поближче до Рудя.

— Дрібниця. Маленький осколочок. Наче голкою прокололо.— Боєць знову стрельнув, зовсім заспокоєний.

Але Рудь уже не мав сили поворухнутись. Боєць помітив, що лейтенант не в собі.

— Що з вами?

— Погано. Допоможи підвестись, Толстиків.

Він охопив однією рукою шию бійця і повис на ньому. Другий почав теж підповзати, але не перестав стріляти. Рудь висів на шиї бійця, важкий та безвольний. Освітлені прожектором, вони на повен зріст повільно йшли біля залізних поручнів. З правого берега їх, мабуть, добре видно було, два кулемети били їм навздогін, але гребля тут повільно загиналась праворуч, і кулі пролітали лівіше, не зачіпаючи їх.

Раптом попереду вибухнув снаряд, і Рудь на мить зупинився. Його щось важко штовхнуло в живіт, але болю він не відчув. Боєць, який відстрілювався поруч, перестав стріляти. Швидко озирнувшись, Рудь побачив його на середині помосту, скоцюрбленого і нерухомого.

— Швидше! — гукнув Рудь до свого рятівника.— Зараз ударить ще раз! — Він побіг уперед, тримаючись лівою рукою за живіт, наче боявся, що зараз із нього щось вилиться.

Ця рана була смертельною, не те що ота подряпина на щоді, але безвольна розслабленість, що охопила його, коли він відчув свою кров на обличчі, раптом вивітрилася. В голові прояснилося, дивовижна легкість опанувала

його, наче він скинув із себе непосильний тягар і нарешті має можливість вільно і швидко рухатись. Боець біг позаду і ледве за ним встигав, він бачив, що лейтенант поранений у живіт, але не розумів, що з ним.

Сходинка була вже близько — кроків десять, не більше. Тепер уже легко добігти. Добігти і спуститись, а по другій сходинці підняти на дальній бичок. І раптом в голові майнуло: сходинку лишити не можна, хтось повинен її обрізати і скинути вниз, інакше вона залишиться німцям, і вони, користуючись нею, зможуть перебраться через прірву! Мозок працював з хворобливою чіткістю, думки були ясні й певні, наче овіяні дивною свіжістю.

— Давай, Толстиків, спускайся! — наказав Рудь, стоячи над прірвою.

— А ви?

— Давай, кажу! — крикнув знов з такою силою, що боець змушений був скоритись.

Рудь стояв спиною до прірви, але відчував, як боець швидко спускається. Він все ще тиснув на живіт лівою рукою, а правою посилав одну за одною короткі черги.

Нарешті почулося важке гупання вдальні — німці вже були близько. Рудь нахилився, поклав автомат і, все ще тиснучи лівою рукою на живіт, правою посмикав сходинку вгору. Мотуззя було вільне, Толстиків уже спустився вниз.

Рудь швидко вихопив з-за пояса фінку і перерізав спочатку одну шворку, потім другу. Йому здалося, що він почув, як сходинка шурхнула по стіні бичка і впала на гребінку.

Тепер він зробив усе. Все, що від нього залежало. Далі не пройдуть, принаймні поки не навісять нової сходинки під кулеметним вогнем.

Рудь розумів, що гине — гине, і сам у тому винен. Та коли б доля й дарувала йому можливість розібратися в собі та своїх почуттях, він, далєбі, так і не зрозумів би, в чому полягає його провина. І навряд чи спало б йому на думку, що й самий оцей випадок не такий уже й випадковий, бо підготовлений усім його попереднім життям.

Він хотів нахилитись, аби підняти свій автомат, але нестерпний біль опік ізсередини, і Рудь різко виструнчився. Мимоволі він відняв і ліву руку від живота, і, на мить застигнувши, скрикнув, і повалився в прірву.

Частина третя

I

На годину ночі Шумаков викликав до себе командирів полків і підпорядкованих йому окремих підрозділів.

До початку наради лишалося ще багато часу — він наказав Голобородькові поспати, а Приходьку подати чай.

Сам Шумаков вирішив не лягати, бо знав, що не засне, а коли й задрімає, його однаково розбудить Штукаренко, як тільки з'ясується становище на греблі.

Приходько мовчки подав чай з печивом. На фронті такого печива не було — хрумке, розсипчасте, навіть приправлене шоколадом.

— Де ти його викопав? — здивувався Шумаков.

— Це не я, — сонно промимрив старий, — лейтенант десь добув, коли повертався з тилу.

— Ах, так? — Він хотів сказати, що «цей може», але стримався. — Ти, Приходько, лягай. Після наради будемо переїздити на нове місце.

— Єсть, — буркнув ординарець. — Можна бути вільним?

— Іди. Після наради покличу.

Шумаков випив дві склянки чаю, заїдаючи печивом, потім виніс посуд і поставив на припічок. Лейтенант спав на лежанці, і Шумаков намагався не брязнути, щоб не розбудити його. Хотілося вийти на подвір'я, подихати свіжим повітрям, але міг подзвонити Штукаренко, і Шумаков побоювався пропустити дзвінок. Він повернувся в свою кімнату і все-таки приліг на застелене ліжко.

В хаті майже не було чути кулеметних черг, що врядагоди спалахували на правому березі. Тільки іноді, коли ударяли німецькі гармати, у вікнах стиха бряжчали шибки. Шумаков мимоволі склепив очі, відчув, що от-от задрімає, і змусив себе підвестись. В цю мить почувся зумер — дзвонив Штукаренко.

Шумаков мовчки вислухав його і зрозумів, що сталося те, чого він найбільше побоювався. Тепер німці обов'язково ввімкнуть рубильник, і гребля злетить.

— Негайно всіх людей на берег, — наказав, коли Штукаренко змовк. — А сам — в першу чергу. Ясно?

Штукаренко не відповів.

— Ти чуєш, Степане?

— Так, товаришу полковник.

— Цього слід було чекать.— Шумаков сказав і зразу пожалкував. Розумів, що Штукаренкові може вчутися в його словах відтінок, якого не хотів їм надавати.— Зустрінемося на новому місці години через півтори. Чуеш?

— Чую.

Шумаков поклав трубку.

Отже, сталося. Тепер слід чекати вибуху. Потім дати перебушувати воді. Перед світанком можна починати.

Вискнули сінешні двері, потім почулося важке гупання — Голобородько зіскочив з лежанки. Шумаков глянув на годинник: дванадцять п'ятдесят сім. Він розчинив двері — кухню заповнювали офіцери, викликані на раду.

— Прошу,— сказав Шумаков, з'явившись на порозі.

Увійшов підполковник Кравець — командир триста четвертого полку, кремений, зі смоляною чуприною, зачесано набік, за ним майори Анікін і Терещенко. Потім — капітан Голубович і Ройтман — командири арtdивізіонів.

Всі посідали, і Шумаков зібрався починати, коли сінешні двері знову заспівали, з кухні почулися важкі кроки, і в кімнату, голосно дихаючи, увійшов генерал Зотов, якого Шумаков зовсім не чекав. Поява його була поганою ознакою. Начальник інженерної служби армії ніколи не приїздив без попередження, і те, що він з'явився серед ночі і саме перед великими подіями, було неспроста.

Всі підвелися, але Зотов, навіть не привітавшись, гаркнув:

— Ви що, полковнику, збожеволіли?

— Не розумію, товаришу генерал,— сказав Шумаков. Він знав, що має на увазі Зотов, але вважав неприпустимим тон, з яким начальник інженерної служби звертався до нього в присутності підлеглих.

— Не розумієте... А от я вам розтлумачу.— Він почав роздягатись, важко засопів і стягнув шинель зі своїх округлих плечей. Терещенко підхопив її й повісив на цвях, забитий в одвірок.

— Ану, давайте сюди капітана Сом!

Шумаков вийшов з-за столу і, прочинивши двері, гукнув:

— Капітан Сом тут?

— З'явився за вашим викликом! — відрпортував Сом. Він щойно прибув — на кілька хвилин спізнився — і саме готувався постукати в двері,

— До генерала,— наказав Шумаков, не підводячи на нього очей. Він розумів, що зараз капітанові перепаде, і вважав себе винним у тому, що має статись.

Капітан Сом — командир понтонного батальйону — безпосередньо не підкорявся Шумакову. Його підрозділ належав до складу резерву командуючого армією і, тимчасово приданий командирі сімдесят восьмої ще під час наближення до Дніпра, так і залишився в його розпорядженні.

Тонкий і жилавий, капітан на ходу поправив гімнастерку і слідом за Шумаковим ступив на поріг:

— Дозвольте увійти, товаришу генерал!

— Ви, Сом,— крикнув Зотов,— чому не доповіли про безглуздя з отими плотиками? — Генерал осікся, відчувши на собі застережливий погляд Шумакова. З обрешклого обличчя в бік полковника метнулися великі, трохи витріщені очі.

— Дозвольте доповісти, товаришу генерал, я не маю права обговорювати рішення командира дивізії.

— А мої рішення маєте право обговорювати? — скипів Зотов.

Капітан Сом розумів, чому генерал лютує. Зотову як начальнику інженерної служби армії Шумаков не доповів про свій план переправи роздрібненими групами з допомогою саморобних плотів, бо це були не інженерні споруди і до Зотова відношення не мали. Прочувши якимсь чином про цей намір комдива, генерал вирішив, що це авантюра, за яку відповідати не хотів.

— Та це ж партизанщина... якісь «Стеньки Разина челны»... Ви коли воюєте — у вісімнадцятому чи в двадцятому столітті?! — крикнув генерал.

— Я повинен відповісти на це запитання? — В очах Шумакова майнула погано затамована лють.

Зотов знову метнув на полковника нищівний погляд. Слова Шумакова звучали, як одвертий виклик, і він це чудово розумів.

— Коротше кажучи, забороняю,— сказав Зотов тихо, але твердо. І, звертаючись до капітана Сома: — Через годину з'явитесь до мене в штаб армії.

— Дозвольте бути вільним? — запитав Сом.

— Геть! — з тихою люттю подивився на нього Зотов.

Капітан приклав руку до ушанки, повернувся і вийшов. Зотов сів, з трудом вгамовуючи астматичне дихання. У нього було хворе серце, хвилюватись він права не мав.

Але стримуватись не умів і зараз почував себе не дуже добре.

— Ви хотіли дати їм якісь розпорядження? Будь ласка.— Зотов ледь помітно поворухнув рукою в бік офіцерів, що стояли струнко під стіною.

Шумаков справді хотів поговорити зі своїми командирами перед початком операції. Та йому стало ясно, що в присутності Зотова не зможе з ними розмовляти так, як завжди. Він не збирався відмовляти від свого плану переправи, та це вже тепер, власне, було й неможливо. Коли б у присутності генерала почалось обговорення подробиць того, що Зотов так категорично забороняв, це викликало б з його боку тільки нові спалахи гніву.

— Дозвольте мені відпустити офіцерів,— звернувся Шумаков до Зотова.

— Як хочете,— промимрив генерал.

— Ви вільні,— сказав Шумаков до всіх.— Якщо виникнуть зміни в попередньому наказі, вас повідомлять про них своєчасно.

Зотов на ці слова Шумакова не реагував. Офіцери по черзі попрощалися і вийшли.

Але Шумаков помилково витлумачив байдужість Зотова, коли натякнув своїм офіцерам, що зміни в наказі тільки можливі. І наказ капітанові Сому через годину з'явиться він теж неправильно розцінив. Йому здавалося, що такий наказ уже сам по собі усував понтонний батальйон від активних дій в майбутній переправі, бо коли відкликають командира, то його підрозділ, таким чином, залишається осторонь.

— Дивуєте ви мене, полковнику,— несподівано примирливо, майже по-батьківськи, заговорив Зотов.— Я чув, що ви хороший кадровий офіцер... Як же ви не розумієте, що своєю вигадкою позбавляете себе командирських віжок?! Та не тільки ви — навіть командири батальйонів залишаться без зв'язку зі своїми людьми!

— Дозвольте сісти? — запитав Шумаков. Зотов кивнув, і Шумаков опустився на своє місце.— Були б люди, товаришу генерал, а віжки ми знайдемо,— Шумаков посміхнувся. Він весь час сам себе запитував: «Чого ти, генерале, більше боїшся — самотійно мислити чи за свої думки відповідать?»

— Що це значить?

— Перш за все, що мій план дає змогу зберегти людей.

— Ну і як ви ними збираєтесь керувати — по радіоточці в кожен дубок? — посміхнувся Зотов.

— На жаль, товаришу генерал, цього я не можу зробити.

— Ось як! Не можете! — переможно засміявся Зотов.

— Та я гадаю, це й непотрібно, — зауважив Шумаков.

— Мабуть, винайшли щось нове! — хрипко підсумував генерал, все ще сміючись.

— Нічого нового. Під Києвом, хоч і не в таких масштабах, плоти уже застосовували...

— Знаю не гірше за вас, що де застосовували, — обірвав його Зотов. — Але по-перше, самі кажете — не в таких масштабах, по-друге, там Дніпро вужчий за озеро Леніна і переправа тривала менше, ніж триватиме тут. Одна справа лишити війська без управління на півгодини, і зовсім інша... — Він знову хвилювався й задіхався, наче йшов на круту гору.

— Я певен, що коли боєць усвідомив смисл завдання і повірив в успіх операції, — провадив далі Шумаков, — він діятиме сам в інтересах загальної справи. — Шумаков раптом згадав покійного Коломійця і з приємністю відзначив, що майже точно повторив його слова.

— А ми з вами нащо? — хмикнув Зотов.

— В даному випадку — щоб довести до свідомості кожного солдата смисл наступного маневру... змусити його повірити в правильність спільних дій. Заздалегідь, задовго до початку операції, — уточнив Шумаков.

Зотов помовчав, потім підвівся.

— Ну, голубе, скажу я вам! Отже, на третьому році війни ви дійшли до повного заперечення вирішальної ролі командира!

— Ви мене неправильно зрозуміли, товаришу генерал. — Шумаков теж підвівся.

Зотов допитливо дивився на Шумакова, наче намагаючись його розкусити.

— Ви Клаузевіца читали? — запитав він нарешті.

— Дозвольте доповісти, товаришу генерал: навіть вивчав.

— Погано вивчали, — відрізав Зотов, от-от готовий знову зірватись.

— Можливо.

— То я нагадаю вам його слова: армія — це кількість багнетів, помножена на якість офіцерів.

— Час іноді вносить поправки і в мудрість геніїв, товаришу генерал,— зауважив Шумаков.— Та й обставини бувають різні.

Це звучало як одверте знущання. Але Зотов удав, що не зрозумів. Він підвівся і взяв свою папаху.

— Ви чули моє рішення. Я не дозволю вам зірвати переправу. Вона мусить пройти успішно, чого б це не варту було.

— Цілком з вами згоден. Я домагаюсь тільки, щоб вона якомога дешевше обійшлася.

В опуклих очах Зотова знову блиснув гнів. Вступивши погляд у Шумакова і наголошуючи на кожному слові, він повільно проказав:

— Я не збираюсь за вас відповідати. А порушите наказ, судитиму.

— За дивізію відповідаю я, товаришу генерал, і за свої вчинки, і за виконання наказу штабу армії — теж.

Зотов схопив шапку і кинувся до одвірка, на якому висіла його шинель. Шумаков підійшов до нього і спробував допомогти одягнутись, але генерал шарпнув шинель з його рук — на диво, як для своєї комплекції, легко поцілів руками в рукава і, не попрощавшись, вибіг. За хвилину почулося хурчання його машини.

Шумаков вийшов до Голобородька. В кутку ще стояв, виструнчившись, капітан Сом. Його тонке засмагле обличчя напружилось, жовна повільно рухалися на щоках.

Шумаков зупинився біля нього.

— Ідьте до генерала, наказ треба виконувати...— сказав він, наче відповідаючи на німе запитання і ледь посміхаючись до капітана.

— Ясно, товаришу полковник.— Сому хотілося запитати: «Виконувати треба тільки мені чи й вам?» — але він не зважився.

Шумаков уловив вираз вагання на обличчі капітана і подав йому руку.

— З'явитесь, як генерал звелів. І не хвилюйтесь — виручу.

— Слухаю, товаришу полковник!

Капітана порадували слова комдива, він теж вважав, що наводити понтонний міст на очах у ворога безглуздо. Мав уже гіркий досвід і повторювати його без особливої потреби не хотів.

Капітан вийшов. Шумаков ще мить постояв і звернувся до Голобородька:

— Ну, пора.

— Машина біля воріт,— доповідав ад'ютант.

— Ви поки що побудьте тут. Командуючий дзвонитиме.— Шумаков розумів, що Зотов не заспокоїться і негайно ж про все доповість.— Скажете, що я на новому місці.

— Ясно, товаришу полковник.— Голобородько вийшов у другу кімнату, зняв шинель комдива з дерев'яної підвіски і допоміг йому одягнутись.

Шумаков пішов до дверей, але затримався біля порога.

— Дивіться дзвінка не прогавте.

— Єсть, товаришу полковник. Щасливо.

Як тільки Шумаков вийшов, ад'ютант почав складати папери і речі, як завжди перед переїздом на нове місце. На душі чомусь було неспокойно — мабуть, йому передалося хвилювання комдива, хоча Шумаков умів не виказувати своїх почуттів. Але він двічі повторив Голобородьку наказ про можливий дзвінок командарма, і цього було досить, щоб ад'ютант зрозумів його стан: Шумаков ніколи не повторював своїх наказів, а Голобородькові й треба було повторювати, щоб виконав наказ як слід.

2

Бій на греблі припинився. Внизу, на гребінці, біля мертвого лейтенанта Рудя лишився тільки боєць Толстиків. Розгублений, він з хвилину стояв над тілом свого командира, не знаючи, що робити. Німці от-от мали з'явитись на вершині бичка, треба було швидше вибиратись нагору до своїх по сходинці, що її ще вітер погойдував на протилежній стіні, але залишити тіло командира — він знав — ганебно.

Раптом йому спало на думку: а що, коли німці підійдуть і кинуть униз вірвовку — спустяться і захоплять сходинку, що чекає на нього на другому бичку! Толстиків швидко розстібнув шинель лейтенанта, вихопив усе, що було в кишенях кітеля, і кинувся до протилежної стіни. За хвилину він уже був нагорі. Там чекав тільки один боєць — Мухіддінов,— він лишився, щоб обрізати мотуззя, як тільки піднімуться Толстиків і Рудь.

— А лейтенант де? — запитав він.

— Лежить унизу...— Толстиків сильно задихався, лізучи нагору, і тепер слова його важко було розібрати.

— Поранений?

— Мертвий...

— Все одно треба підняти.— Мухіддінов схопив моток дроту і кинув униз.— Обв'яжи як слід, а я потягну на гору.

Толстиків кинувся до сходинки і почав спускатись назад на гребінку. В цю мить на вершині протилежного бичка з'явилися темні постаті. Толстиків устиг спертися на сходинку однією ногою — тріснула коротка черга з автомата, і він полетів на гребінку, туди, де лежав Рудь.

Мухіддінов причаївся. Він влип у бетонну поверхню бичка і не ворушився. В тьмяному присмерку видно було, як на тому боці німець підійшов до самого краю і зазирнув у прірву. Один постріл — і він полетить вниз... Але Мухіддінов стримався: він не мав права ризикувати, поки не обрізав сходинки. Німець постояв і пішов геть.

Тепер Мухіддінов обережно поповз на край і видобув фінку. Потягнув до себе мотуззя і перерізав.

Штукаренко все ще лишався в потерні. Після краху нагорі напруження змінилось гнітючою порожнечою і слабкістю в усьому тілі. Він сидів на колоді поруч з телефоністом і мовчав. Шинель, накинута наопашки, зсунулась з одного плеча, від стіни тягнуло вологою, проймаючи кошає тіло. Це був крах не тільки тяжкої кількадевної роботи, але й крах надій, що греблю пощастить врятувати.

Згори війнуло холодом, Штукаренко мимоволі одірвав очі від вогкої бетонної підлоги і глянув угору на квадратний отвір. Плащ-палатка відтулилась, якась незграбна постать у гумовому костюмі намацувала ногою залізний гак, намагаючись спуститися в потерну.

Варивода повільно спустився, одну мить постояв, важко спершись на стіну, і почвалав до колоди, на якій сидів Штукаренко. Водолаз ледве стояв на ногах, він навіть не спробував доповісти по формі, і Штукаренко зрозумів, що сталося щось непоправне і з ним.

— Де наш командир? — ледве чутно запитав Варивода і важко опустився на колоду поруч із Штукаренком.

Штукаренко не відповів.

— Ти сам? — запитав.

— Сам.

— А Богатирьов?

— Лежить унизу.

Штукаренко мовчки відстебнув флягу, що висіла на поясі ззаду, злегка побовтав і переконався, що на дні ще щось є.

— Вищий.

Варивода неохоче взяв флягу і кілька разів ковтнув. Потім ретельно загвинтив її й повернув Штукаренкові.

— Не знаєте, де наш командир? — спитав удруге.

Штукаренко знову не відповів.

— Ти ось що...— сказав він ледве чутно,— перенеси Богатирьова на берег... Потім доберись до Моргунів. Там дружина Хохла...

Варивода зрозумів. Отже, і Хохол теж... Ось як воно вийшло — і Хохла немає...

Варивода підвівся, з хвилину постояв, потім повернувся й пішов до протилежної стіни.

— Чекай,— зупинив його Штукаренко.— Прихопи речі Харкевича — тут пальто і піджак.

Куховар Петренко стояв біля свого холодного казана і чув їхню розмову. Він подав Вариводі піджак і пальто Харкевича. Варивода скинув гумовий костюм, надів на свою гімнастерку пальто, повертів у руках піджак і поклав у куток. Рішуче взявся за першу дужку на стіні і виліз з потерни.

— Ну, змотуй вудки,— сказав Штукаренко телефоністові.— А ти, Петренко, станеш внизу, біля входу, і всіх направлятимеш на берег.— І майже нечутно додав: — Якщо нагорі ще хтось лишився...

Петренко почав швидко збирати своє куховарське майно, але Штукаренко його зупинив:

— Покинь. Нічого забирати не треба.

Штукаренко швидко виліз нагору і зіскочив на карниз. Ракети безперервно зривалися відкілясь із правого берега і заливали ніч білим таємничим сяйвом. Коли вони спалахували, вдалині на снігу темніла одинока постать Вариводи, що ніс на собі тіло товариша. Штукаренко сперся на холодну стіну і прислухався. Нагорі, праворуч від нього, строчили німецькі автомати, він уже давно навчився розпізнавати по голосах — де німецькі, а де свої. Німцям ніхто не відповідав.

Знизу, з гребінки, піднімалися двоє — Штукаренко вирішив почекати їх. За хвилину вони наблизились, тягнучи на собі з десятків автоматів — все, що лишилось від взводу,— і моток мотузяних сходинок, що їх познімали з бичків.

— Хто там ще є? — запитав Штукаренко.

— Ми останні,— відповів старший віком, щуплявий, з ріденькими вусами.

— А лейтенант Рудь?

— Загинув лейтенант. Хотіли винести, та не можна було, — винувато відповів той самий.

Штукаренко ще мить помовчав.

— Ну, пішли.

— А мені куди? — розгублено запитав шуплявий.

— Ти звідки?

— Розвідник. Циганкова.

— А-а-а,— Штукаренко придивився, намагаючись згадати.— До Циганкова і валяй,— сказав він Мухіддінову і, звертаючись до куховара: — Ходімо, Петренко, чекати нема кого.

Штукаренко повільно ступав по карнизу, потім обережно спустився на дерев'яні сходні. Тут було зовсім відкрите місце, з Хортиці все видно як на долоні, особливо при спалахах ракет. Він припав до землі й поповз, іноді озираючись на греблю, наче прощався з нею на завжди.

Його дивувало, що німці й досі не ввімкнули рубильник. Він уявив собі, як вони зараз одчайдушно намагаються зв'язатися з дивізіями, що загрузли в лівобережних плавнях, аби попередити про катастрофу, котра на них чекає. Декого, може, й устигнуть вивести з боліт, але основна маса загине. А що вже техніки покинуть: з восьми дивізій у них там дві танкові, не жарт!

Йому здавалося, що він чує, як цокають клавіші телеграфних апаратів на німецьких вузлах зв'язку, як охриплі голоси кричать у телефонні трубки, попереджаючи, поки не пізно. Уява працювала гостро, він майже бачив, який охопив їх там переполох. Це радувало, і все-таки гірко було повзти на животі по свіжому снігу, відступаючи після стількох навальних наступів. Гірко і незвично, бо до успіхів звикаєш легше, ніж до поразок і невдач.

З п'ятьми виринуло провалля шлюзу — тільки перемахнути через бетонну стінку і — вниз. Черги цокали об неї, дзьобали її то з правого, то з лівого боку, але відчувалося, що в них сили мало — кулі ледь-ледь сюди долітали. Штукаренко полежав під стіною, щоб трохи віддихатись. Пропустив тих чотирьох, що повзли позад нього, через стінку, переволік свої довгі ноги Петренко, потім зв'язківець зі своїм апаратом, потім ті двоє, що уцілили після бою нагорі. Ззаду знову сипонуло кулями, вони вже не летіли, а падали, наче несподіваний град серед

зимної ночі. Штукаренко переждав ще мить і в перерві між двома чергами перекинув і своє тіло через стіну.

Він повільно спускався вниз, намагаючи ногами невидимі дужки, на які треба ставати, потім стомлено пішов по днищу шлюзу до протилежної стіни. Тут він колись грабарював удвох з батьком. Тоді цих стін не було, зяяло тільки глибоке урвище, розкопане лопатами і якимось допотопним екскаватором. Отам, праворуч, біля самого виходу з шлюзу, якраз і починався узвіз на високий берег,— по ньому вони вивозили нагору ґрунт, погейкуючи на коненят.

Штукаренко спробував відігнати від себе ці споглади. Тепер вони не радували. В небі знову сяйнула німецька ракета, перетнувши тінню надвое весь шлюз. Ракета ще не встигла погаснути, коли з Хортиці ударила гармата. Німці били вже не по самій греблі, мабуть, побоюючись поцілити в своїх. Три снаряди прошелестіли над головою і один за одним вибухнули на лівому березі, десь на «Запоріжсталі», а може, й у самих Моргунах.

3

Бліндаж, що його вибрав Шумаков для командного пункту, належав колись німецькій сторожі, що вартувала греблю, і лишився зовсім цілий, коли варта втекла. Він складався з двох невеличких кімнаток, і це влаштувало Шумакова: в першій міг розміститись Голобородько і зв'язківці, а в другій — Лемешко й він сам. Три накати товстих осикових колод перекривали його зверху, таку покрівлю навіть при прямому влучанні проб'є не всякий снаряд. Незрозуміло — нащо німцям у глибокому тилу знадобилась така фортеця — артилерія по них стріляти не могла, а побоюватись, що радянські літаки бомбитимуть Дніпрельстан, було безглуздо.

Шумакову цей бліндаж тепер дуже згодився. Затримуватись він тут, щоправда, не збирався і через це наказав Голобородьку залишити особисті речі поки що в Моргунах. Але кращого місця в безпосередній близькості до подій, якими він мав керувати, не знайдеш... Два ходи сполучення, викопані вглиб майже на повний людський зріст, давали можливість вийти з нього і на правий, і на лівий бік широкої вулиці, де за високими стінами будинків тулились машини і офіцери зв'язку з полків. Охорон-

ники будували за всіма правилами фортифікації: в цій справі, як відомо, німці майстри.

Входячи сюди, Шумаков не без іронії подумав, що навіть такий педант, як генерал Зотов, тут ні до чого не зміг би присікатись.

Кілька телефонних апаратів уже зв'язували бліндаж з усіма командирами полків і штабом армії. В другій кімнатці сидів Лемешко над своїми паперами і, як тільки почув рух за спиною, зрозумів, що зустрічають комдива, і підскочив і сам.

— Дозвольте доповісти, товаришу полковник. Дзвонив командуючий, просив негайно з ним зв'язатись.

Ну, ясно, Зотов не заспокоївся. Командуючий людина м'яка — все життя професорствував у військовій академії, звик доводити і переконувати, а не нав'язувати свою волю, без чого, як відомо, на війні важко обійтись.

— Сідайте...— буркнув Шумаков начальницького штабу.

Він поклав шинелю на дерматиновий диван — його теж приволокли сюди звідкілясь ще німці — і, прочинивши двері, гукнув телефоністам:

— З'єднайте з командуючим!

За хвилину на проводі уже був генерал-полковник.

— Ви чого там самоуправвствуєте? — почув Шумаков хрипкуватий голос, який тільки здавався суворим. Він зрозумів, що Зотов теж стоїть біля генерал-полковника.— Діяти так, як наказав старший начальник.

Шумаков злякався. Слова командуючого означали, що треба міняти весь план,— за дві години до початку операції це було неможливо. Носок лівого чобота почав свою звичну роботу, обдираючи закаблук правого. Лемешко глянув на кумедну роботу лівої ноги комдива і лукаво осміхнувся.

— Дозвольте запитати — те, що я з вами погодив, скасовується? — Шумаков мав на увазі свій план переправи дрібними групами, розроблений в усіх подробицях і погоджений з командуючим ще два дні тому.

— Ні, чому ж...— в голосі забриніли професорські нотки.— Погодженого я не скасовую. Цей бік справи лишається, але другий має підстрахувати і гарантувати все разом.

Шумаков мовчав, і командуючий, напевне, зрозумів його невдоволене мовчання.

— Це, крім усього, відверне увагу,— додав він.— Ви мене зрозуміли? Скористайтеся з цього.

Так, справді понтони можуть відволікти увагу німців і притупити їхню пильність в іншому місці — там, де відбуватиметься головне. Про це він раніш не подумав, обурений настирливістю Зотова, який про це, безперечно, теж не гадав.

— Дозвольте звернутись, товаришу командуючий.— Шумаков називав його повний титул, бо німці підслухувати не могли.

— Ну? — почувся невдоволений голос у трубці.

— Генерал Зотов відкликав до себе капітана Сома. Він мені зараз конче потрібний.

Командуючий помовчав, мабуть, запитував Зотова.

— Сом зараз буде у вас,— почувся знову голос професора.— Ну, ні пуху ні пера.

— Дякую.— Шумаков почув, як на другому кінці трубка лягла на важіль. Він повільно поклав і свою.

На порозі з'явився Штукаренко.

— Дозвольте?

— Ага, давай.

Штукаренко увійшов. Бліндаж виявився западто низький — довелося пригнутись, і це робило полковника ще сутулішим, ніж він був насправді. Проте давалася взнаки і втома — він ледве тримався на ногах.

— Ти трохи спочинь і гайда до Терещенка. Я буду з понтонним батальйоном,— сказав Шумаков.

— З понтонним? — Штукаренко нічого не знав ні про сутичку Шумакова з Зотовим, ні про наказ командуючого, і його здивувала згадка про понтонний батальйон, який за попереднім планом мав лишитись на місці аж до моменту, коли буде захоплено плацдарм на правому березі.

— Ну, не будемо обговорювати,— відрізав Шумаков, не маючи ні часу, ні бажання пояснювати, в чому річ.— Терещенко діє, як було намічено. Зрозумів?

— Зрозумів,— буркнув Штукаренко і пішов до дверей.

Шумаков затримався ще на кілька хвилин, щоб дати деякі розпорядження начальникові штабу. Потім вийшов і він і швидко попростував ходом сполучення до своєї емки.

— Давай, Покотило, до Сома.

Про те, що слід поспішати, в таких випадках не говорилося. Покотило рідко про щось розпитував; як всякий особистий водій «хазяїна» на фронті, він багато знав.

Іхали без фар. Машину підкидало на вибоях. Блаженський кузов емки скреготав, наче стара баржа в дев'ятибальний шторм.

Капітан Сом. Кажуть, скінчив Київський архітектурний. Після війни збирається воювати з застарілими формами житлобудівництва і стилізацією з фасадів під старовину. Звісно, доведеться викликати критичний вогонь на себе. Що ж, коли хочеш сказати нове слово, то май мужність прийняти на себе вогонь. Як там з архітектурою вийде, невідомо, але вогонь прийняти на себе Сомові доведеться не колись, а сьогодні, це факт. І не в питаннях модернізації житлового будівництва, а на іншому, можна сказати, протилежному терені. Та хіба людина заздалегідь знає напевне, де їй судилося своє слово сказати? Всі ми — ланки у величезному людському ланцюгу, і не ми вирішуємо, коли саме тягар приймати на себе. І мало що кому з нас хотілося б — коли ланка щось тільки для себе хотітиме, який же ми тоді у бісового батька ланцюг?!

З лівого боку наближалася машина з ввімкнутими фарами. Вона мчала повним ходом йому навперейми. Покотило різко загальмував і вискочив на дорогу.

— Ти чого баньки вирячив? — кинувся він на шофера, коли і той зупинився. — Хочеш, щоб я потрощив та ще й тобі вліпив разом?

З машини вискочив капітан Сом.

— Комдив тут? — запитав, пізнавши емку Шумакова ще перед тим, як його шофер вимкнув фари.

— Що ж це ви, товаришу капітан, забули, що війна? — Покотило затнувся, коли побачив комбата, і опустив чобіт, яким був уже замахнувся, заміряючись бити по фарах.

— Вгамуйся, Покотило, — почув він голос комдива, що наближався до них. — Вам, капітане, все відомо?

— Так точно, товаришу полковник, — козирнув Сом. — Я вже дзвонив — батальйон заводить машини.

— Хвилини через десять одержите наказ. Виконуйте, а я поки що проскочу до Анікіна. Через півгодини я вас наздожену.

— Єсть!

Сом побіг до машини, і за мить вона вже звернула ліворуч на боковий путівець. Фари знову світили на повну заставку, і два гострі промені стрибали, то нахилиючись

під передніми колесами до самісінької землі, то злітаючи вгору — у сіре холодне небо.

Шумаков ішов до емки і прислухався. На заході знову було тихо. Зрідка з-за Дніпра озивалися кулеметні черги. Пострілювали, як і всі ці дні... Ворог нічого не знав, не передбачав, що це саме та ніч, яка відрізняється від багатьох попередніх.

До світанку ще лишалося три години і тридцять хвилин.

4

Вариводі вперше в житті доводилось виконувати таке тяжке доручення. За три роки війни він не раз зустрічався зі смертю віч-на-віч, бачив, як гинуть і вмирають, але ніколи ще не був змушений говорити про це людям, яких будь-чия загибель стосувалася так близько, як стосувалася Ані смерть Хохла.

Він уявлення не мав про те, що дружина його колишнього командира тут, навіть не знав, що у нього взагалі є дружина. І хоча загибель Олександра Микитовича була для нього особистим нещастям, — по-справжньому він його пережив, тільки підійшовши до хати, де чекала не відома йому жінка, якій він мусив про це сказати.

Але мужності йому забракло. Зустрівшись із маленькою жінкою, що метнулася до нього, коли увійшов до хати, прочитавши в її погляді мало не повне розуміння того, чого він їй ще не сказав, Варивода мовчки одвернувся. Скинув цивільне пальто Харкевича і поклав на ліжко. Аня ніколи не бачила Вариводу, але зразу пізнала в ньому водолаза, і те, як він увійшов, як одвернувся, коли побачив її, говорило їй більше, ніж будь-які слова.

— Де він? — прошепотіли її губи.

Варивода не знав, де тіло Хохла, та коли б і знав, наряд чи сказав би їй правду. І він вимовив так само тихо, як вона запитувала, перше-ліпше:

— В санбаті.

Аня полегшено зітхнула — зрозуміла його по-своєму. Поранений... Аби живий! Вона схопила пальто й так швидко вибігла, що Варивода її не встиг затримати.

Зупинилася лише по той бік хвіртки: в який бік податись? Голобородько був єдиним, кого вона тут знала, найкраще знайти його... Здавалося, наче на квартиру Хохла він вів її з правого боку, отже, штаб дивізії десь там. Не роздумуючи, Аня побігла,

Надворі було ще зовсім темно, ледь бовваніли хати обіч дороги, вкритої свіжим сніжком. Десь бубонів кулемет — то змовкав, то починав барабанити знову.

— Стій! — крикнув хтось попереду, і вона почувала, як майже поруч дзвінко клацнув затвор.— Хто йде?

Аня зупинилася, але відповісти не змогла. Від несподіванки у неї перехопило горло.

— Три кроки до мене! — грізно скомандував вартовий, але Аня не рушила з місця й тепер.

Вартовий вирнув з-під темного паркана і йшов до неї, тримаючи автомат наготові. Підійшов майже впритул, пильно глянувши на Аню.

— Хто така?

Аня ворушила губами, але не могла вимовити й слова.

— Ану, вперед! — скомандував вартовий і злегка доторкнувся автоматом до її спини.

Аня злякалася: зараз він поведе її кудись до комендатури, її там триматимуть до ранку, а вона ж не може гаяти часу!

— Я шукаю лейтенанта Голобородька, — мало не заплакала, повернувшись обличчям до вартового.— Благаю... в санбаті мій чоловік.— Йї тоненький, напівдитячий голосок звучав жалісно і безпорадно.

— Лейтенанта Голобородька? — перепитав вартовий.— А пароль який?

— Я тільки вчора приїхала... ще нічого не знаю...

— То нема чого й вештатись, коли не знаєте...— грімнув вартовий, але в голосі почувалася примирлива нотка.— Ну, давай, давай,— він знову підштовхнув її в спину, й Аня пішла.

За хвилину вона побачила темні силуети коней, припнутих до голого стовбура, і почувала чоловічі голоси. Трохи далі під самісіньким парканом стояла якась машина. Не чекаючи наказу, Аня повернула до цієї хати, і вартовий не заперечив, пішов слідом. Під парканом кілька бійців сиділи навпочіпки і курили. Біля хвіртки мовчки походжав ще один вартовий з автоматом на грудях.

— Постережи, я зараз,— буркнув до вартового той, що її привів, і зник за хвірткою.

Аня сперлася на паркан. Стрілянина поступово стихала, озивався ще тільки якийсь поодинокий кулемет, що перекривав своїм басовитим голосом інші постріли. Але й він озивався зрідка, наче сонний пес, якому раптом щось привиділось в темені холодної ночі, і, гавкнувши кілька ра-

зів — так, про людське око,— знову заспокоювався і змовкав.

— Вщухає,— почулося з-під паркана. Потім яскраво блимнула цигарка — той, хто сказав це, затягнувся.

— Ох і давав!..— протягнув хтось перегода.— Із тиждень такого не чув, уже й одвик ніби...— Він стиха засміявся, присунувся ближче до свого сусіда і заговорив зовсім тихо, наче побоюючись невідомої жінки, яка могла почути.

Але Аня не прислухалася. Вона чула тільки внутрішній голос свого безугавного хвилювання, якого не в силі була та й не намагалася вгамувати.

Десь далеко, в глибині темного подвір'я, сяйнуло світло. За мить біля хвіртки з'явився знайомий вартовий.

— Вийде. Чекайте,— коротко буркнув.

— Я дуже поспішаю...

— Ждіть.— Вартовий рипнув хвірткою й повільно пішов уздовж вулиці.

За Дніпром знову озвався кулемет, потім бевкнула двічі гармата. Над головою почувся тривожний шелест, за мить двічі вибухнуло десь далеко на сході. Ніхто з солдатів, що сиділи під парканом, не озвався, наче нічого й не було.

Голобородько довго не виходив. Аня то прихилилася до тину, то відходила на крок, не знаходячи собі місця. Кілька разів поривалася просити вартового, щоб нагадав ад'ютантові про неї, але знову прихилилася до паркана, розуміючи, що не може нічого змінити.

Нарешті в темній глибині дворища знову освітилися двері, і Аня почула роздратований голос Голобородька:

— Ну, хто там такий?

— Це я, товаришу лейтенант! — скрикнула Аня.

— Хто така?

Почулися швидкі кроки — Голобородько бігцем поспішав до хвіртки.

Бійці посхоплювались на ноги. Біля хвіртки з'явився Голобородько.

— Сидіть, сидіть.

Солдати почали повільно розсідатись, а лейтенант завітнів ліхтарик, і гострий промінь ударив Ані просто в обличчя.

— А, це ви...

Аня почала йому безладно розповідати. Її спантеличило те, що Голобородько, як видно, поспішав, і доводи-

лося перескакувати через п'яте на десяте, щоб швидше розтлумачити.

— Розумієте, ми зараз переїздимо на нове місце...— Голос його пом'якшав і звучав уже мало не винувато.

— Переїздите? Куди?

Голобородько не відповів, але вона відчула, що й він раптом захвилювався.

— Благаю, скажіть...

— Ось що я вам пораджу...— Він не договорив і раптом гукнув у темінь: — Кривенко тут?

— Слухаю! — відповів хтось під парканом і швидко підвівся.

— Давай підкинь товаришку лікарку до санбату і негайно вертайся.

— Есть!

— Ідьте в медсанбат,— звернувся Голобородько знову до Ані, в голосі його звучало те саме співчуття.— Я гадаю, так буде краще.

Вона слухала, затаївши віддих. В санбат. Отже, нічого страшного. Якщо лишили в передовому санбаті, то рана не тяжка.

— Я зараз подзвоню, а ви їдьте,— мовив Голобородько.— Потім побачимось.— Аня все ще стояла, мов нежива.— Ви пробачте, я мушу бігти.

Голобородько постояв ще мить і пішов назад, до хати. Тепер він ішов повільно, наче нікуди не поспішав.

5

Коли Аня отак несподівано вибігла з хати, Варивода хотів кинутись навздогін, але відчув, що ноги не коряться — сил забракло. Ухопився за стілець, безпорадно сів на ліжку... В голові шуміло, в очах усе пливло. Не в силі ні думати, ні поворухнутись, прихилив голову до стіни й заснув.

Він прокинувся від того, що ліжка під ним ходило ходором. Шибки бряжчали, знадвору долинав тяжкий безнастанний гул, а пломінець у лампі підстрибував, наче хапав повітря.

Варивода притьмом скочив на ноги й вибіг на подвір'я. Темне передсвітанкове небо важко клубочилося вгорі. Десь над Дніпром стояла величезна заграва і хмари спалахували у відблисках багряного світла, що йшло звідкілясь ізнизу — либонь, від самої води.

Він знав, що сталося на греблі. Ще коли їхав у кузові випадкової полуторки до Ані, в Моргуни, почув од солдатів, що перемовлялися під кабіною, про загибель взводу лейтенанта Рудя. Та що там відбувалося тепер? Звідки було під самісінькі хмари оте полум'я зараз?

На вулиці нікого не було, село наче вимерло. Варивода постояв біля хвіртки ще з хвилину, вирішуючи, куди податись, потім ступив на шлях і попростував у бік фронту.

Він ішов, не дуже певний, що знадобиться на греблі саме як водолаз — і тому, що лишився один, і тому, що зараз там взагалі непотрібні водолази. Та коли попереду ріка, та ще така, як Дніпро, десь згодиться водолазний костюм та балон із киснем!

Позаду на дорозі щось захурчало, в п'ятмі, що огорнула землю вниз, блиснула бруківка, припорошена снігом. Варивода озирнувся й побачив, що його наздоганяє машина. Вона йшла повним ходом з ввімкнутими фарами, ніби мчала не в бік фронту, а в глибокий тил. Зійшов з дороги і підняв руку, сподіваючись, що машина зупиниться. Але вона проскочила повз нього і тільки метрів за п'ятдесят раптом виснула сухими гальмами.

— Вам куди? — нетерпляче гукнув хтось, висунувши голову з напіврозчинених передніх дверцят, і Варивода відразу пізнав голос Голобородька.

— Туди! — змахнув він рукою вперед і щодуху побіг.

— Ну, швидше давайте! — крикнув Голобородько.

Варивода сів позаду, і машина рвонула з місця.

Вони їхали вулицею Нового Запоріжжя, до греблі ще лишалося з кілометр. Вариводі й раніше не раз доводилось під'їжджати сюди, але машина завжди лишалася за першими будинками, а він ішов далі пішки. Тепер ні Голобородько, ні шофер і не думали залишити машину. Кривенко тільки загасив велике світло і ввімкнув мале. Ясно, що німцям зараз не до них, вся їхня увага прикута до чогось важливішого. Збагнувши це, Варивода відчув себе певніше.

Машина завершила ліворуч, і Варивода доторкнувся до плеча Голобородька:

— Товаришу лейтенант, я зійду. Тут наші водолазні обладунки в бліндажі...

Земля двигтіла під ногами, здавалося, що сліпі будинки от-от заваляться і своїми руїнами перетнуть йому шлях. Вибухи зливалися в глухий і безперервний рев,

небо попереду палало, раз у раз на ньому з'являлися ледь помітні сплески ще яскравішого світла, коли розлягався особливо сильний вибух. Вулиця була зовсім пустельна, наче з міста втекло все живе. Варивода побіг праворуч, в напрямку знайомого бліндажа. З-за рогу виринули великі темні машини з погашеними фарами. Наблизившись до них, він побачив, що це понтони. Вони йшли повільно, ніби намагаючись шлях, і завертали в той завулок, куди поїхав Голобородько.

Тепер стало ясно, чому весь вогонь зосередився саме проти Хортиці. Мабуть, ці понтони не перші, напевне, внизу вже намагаються наводити міст...

Варивода перебіг головну магістраль міста, через яку йому завжди доводилось раніше переповзати, бо вона прострілювалася наскрізь із кулеметів, що стояли за Дніпром. Зараз вулицю не обстрілювали. Мабуть, війська звідси пішли, побоюючись, що гребля от-от злетить у повітря, а німці перестали її обстрілювати, розуміючи це.

Він зупинився серед вулиці і глянув ліворуч. Гребля чітко вирізнялася на тлі біластих спалахів. Стояла так само завмерши, як і він, наче й вона затамувала віддих в чеканні своєї загибелі.

За стінами будинку, що темнів по той бік вулиці, був ще один будинок, а біля дальнього рогу — бліндаж. Варивода побіг туди.

В п'їтмі, мов сліпець, намагаючи руками вологу стінку, він спустився в бліндаж. Тут можна було засвітити ліхтарик. Промінець ковзнув по піскуватих стінах. В кутку лежали нікому, крім нього, не потрібні балони, і легкі водолазні костюми. Варивода звалив на плечі два балони, перекинув через руку один костюм і пас із свинцевими грузилами й пішов назад, до завулка, куди завернули понтони.

Тепер він знав, куди йому треба йти; розумів, що біля переправи може знадобитись.

6

Посилаючи Аню в санбат, Голобородько знав, що Хохол загинув. Хотілося просто прилаштувати Аню, щоб під час боїв, коли втішати її буде нікому, вона змушена була зайнятись ділом, а не лишалася на самоті. Але, як і всі люди в подібному становищі, Аня зрозуміла поведінку

Голобородька по-своєму, бо не хотіла думати про найгірше.

По дорозі вона майже зовсім заспокоїлась. Врешті, на війні стріляють, і не дивно, що є поранені. Але зразу ж згадала, скільки жахливих ран їй доводилось бачити у тиловому Уфімському госпіталі самій, і цей спогад знову її сполошив.

Аня раптом згадала розгублені й безпорадні очі Вариводи; згадала дивну поведінку Голобородька... Її охопив жах. Звісно, рана може бути й тяжкою, і навіть смертельною. Злякало й інше: вона знала, що існує сувора інструкція, котра забороняє затримувати тяжкопоранених у фронтових лікувальних закладах і зобов'язує зразу після того, як пораненому подано першу допомогу, евакуювати його в тил. Отже, можливо, вона вже й не застане Хохла в санбаті, й невідомо, де його шукать!

Аня з тривогою подивилася на шофера, але не зважилася попросити його їхати швидше. Почувала, що нею опановує знайоме їй збудження, коли втрачаєш над собою владу.

Нарешті машина підїхала до великого одноповерхового будинку колишньої школи. Шофер увімкнув фари, і два яскравих промені вихопили з п'ятьми кількох людей у білих халатах, що стояли на ганку і напружено прислухалися до того, що відбувалося біля Дніпра. Тільки тепер вона згадала, що теж чула гуркіт, але, зайнята своїми думками, не звертала на це уваги, хоч гуркіт весь час ставав дужчим.

— Це ти, Покотило? — вигукнув хтось високим хлоп'ячим голосом, коли машина зупинилася.

— Ні, товаришу військклікар, це не Покотило, — відповів шофер.

— А, Кривенко! Що там, почалось?

— Почалося, тільки не з того кінця, — буркнув Кривенко, перехилившись до дверцят, біля яких сиділа Аня, щоб випустити її з машини.

— Як то — не з того? — почувся зляканий чоловічий голос.

— Хіба не бачите, звідки б'ють? — запитав Кривенко.

— Я ж казала, що це німці! — мало не радісно скрикнула якась жінка, наче її не так лякав ворожий вогонь, як тішила власна здогадливість.

— Яюсь уже незвично, що починають вони... — зауважив військклікар.

— Не того верх, хто починає, а того, в кого кишка міцніша! — засміявся хтось із чоловіків на ганку, але його грубуватого оптимізму ніхто не підтримав.

— Приймайте поповнення! — гукнув Кривенко. — Привіз вам нову лікарку. — Аня вже вийшла з машини, але, захоплені подіями біля Дніпра, присутні її навіть не помітили.

Кривенко круто розвернув машину і рвонув з місця. За мить вона вже зникла, пірнувши в пітьму, наче в глибоку воду.

Після яскравого світла фар довкола стало ще темніше. Аня обережно намацувала ногою дорогу, йдучи туди, де мав бути ганок, і раптом наштотхнулася на когось, хто йшов їй назустріч, — теж наче сліпеч.

— Ой, вибачте! — Вона пізнала той самий високий хлоп'ячий голос. — Тут неважко й упасти. Давайте я вас проведу.

Ступивши на ганок, військлікяр відрекомендувався:

— Начальник дивмедсанбату капітан Васадзе. Дуже радий поповненню. Голобородько мені дзвонив.

Аня хвилювалася і навіть не назвала свого прізвища. Тільки запитала:

— Як він себе почуває?

Васадзе подумав, що вона запитує про Голобородька, і це його здивувало.

— Хто?

— Та лейтенант Хохол! Він тяжко поранений?

Васадзе здивувався ще дужче: ніякого такого лейтенанта він не знав. Чув лише від Голобородька, що той надішле лікарку, яку можна використати за призначенням, а оформити її потім, в більш підходящий час.

— Тут якийсь непорозуміння... — знітився Васадзе. — Ми ще позавчора відправили останнього пораненого, бо готувалися приймати нових. Зараз всі місця вільні — жодної людини.

Він бачив, як потемніло обличчя нової лікарки. Її великі очі майже округлились.

Васадзе поспішив її заспокоїти:

— Зараз ми з'ясуємо, я подзвоню куди слід.

Він швидко пішов шкільним коридором.

Аня присіла на підвіконня і затулила обличчя руками. Тепер вона вже не тішила себе: легко поранений давно був би тут; з важкою раною — тим більше. Не привезли — значить, нічого було везти. Аня відчувала на своїх

вужьких і худорлявих плечах весь тягар своєї самоти і постійної неприкаяності, наче саме в цю хвилину всі болі минулих літ злилися в одне, щоб налягти на неї. Вона сиділа, зігнувшись, буцімто похилилася під непосильним тягарем, і обличчя затулила руками в чеканні жахливої миті, коли той тягар її розчавить.

Отак все і кінчається. Раптом. Несподівано. Перед очима постало обличчя Вариводи — безпорадне, розгублене, по ньому можна було все прочитати. І Голобородько — як він злякано її зустрів, наче не був готовий до зустрічі й гнівався за це на себе... Як вона могла не зрозуміти?!

Позаду почувлися легкі й повільні кроки. Аня знала, що це йде отой юнак з дівочим обличчям і хлоп'ячим голосом, капітан Васадзе. Кроки його — обережні і нерішучі — говорили їй те, що вона тепер уже остаточно знала сама. Так ступає людина, котра намагається відтягти мить, коли змушена буде сказати правду.

Васадзе зупинився позаду. З хвилину він мовчав.

— Вибачте, мені дуже важко... але я повинен...

Аня не поворухнулася.

— Я не знаю, як вам сказати...

— Можете не говорити, — прошепотіла вона і відняла руки від обличчя.

— Розумієте, тіло зараз привезти не можна, — Васадзе відчув полегшення від того, що йому не треба говорити головного. — Там багато поранених, треба везти їх.

— Я розумію. — Аня підвела голову і подивилася на капітана.

— Його поховають біля греблі. Разом з іншими. — Він так подивився на Аню, немовби в цю мить йому було тяжче, ніж їй. — Вам треба відпочити, — мовив і обережно доторкнувся до її руки. Аня нічого не відповіла і покійрно пішла поруч з ним уздовж коридора.

— Це буде ваша кімната. І вибачте — я повинен іти. Незабаром почнуть прибувати поранені.

Двері зачинились, і Аня лишилася сама. Вона сіла на ліжку і важко похилила голову. Так і не встигла поговорити з колишнім чоловіком... Сьогодні під час першої й останньої зустрічі хотіла так багато сказати, але не встигла. Його викликали на греблю, і він пішов. Невисловлене лишилося з нею, в сто крат тяжче від того, що про нього не дізнався він...

На залізному столику подзенькувала склянка, злегка підстрибуючи на блюдечку. Лампа ледь помітно блима-

ла — здавалося, на її жовтий пломінець хтось перерив-часто і кволо дмухав. Здалеку долинав неспокійний гуркіт, ніби по землі повільно котилося щось велике й порожнє, наштотувалося своїми ребрами на мерзле груддя і змушувало землю здригатися і неспокійно лунать.

Ані здавалося, що вона не тільки відчуває ці далекі струси, а й тремтить разом з невідомим їй клаптем землі, на якому гасає божевілля, що зветься війною; утрушуються, повільно влягаються розтривожені спогади та безладно розкидані почуття, наче їх треба було отак безнастанно трусити, щоб кожне знайшло своє місце.

Отак завжди й буває — застає зненацька і не встигаєш зробити головного, навіть сказати не встигаєш, навіть подумати. Добре хоч про те, що простила, сказала. Хоч це, і то щастя. І як він зрадів, коли почув! Боляче, що він довідався про це тільки сьогодні...

Аня сиділа, важко похиливши голову, і серце їй боліло від пізнього каяття. Перед очима виникали сцени, які їй тепер здавалися обурливими, вчувалися слова, що були такими несправедливими і навіть жорстокими, згадувалися вчинки, яких тепер соромилася. Їх не можна було виправдати, як не можна повернути часу, коли вона ті вчинки робила.

За вікном почулося хурчання моторів, по стінах майнули сліпучі відблиски фар. Потім хряпнули двері на ганку, і в коридорі загупали важкі кроки. Пролунали голоси санітарок, що пробігли біля дверей її кімнати, поспішаючи кудись.

Аня посиділа ще з хвилину і підвелася. Вона вийшла з кімнати і пішла вздовж коридора. Санітари вносили поранених, під накинутими на ноші шинелями важко дихали люди. Іноді вихоплювався стогін і чулися окремі слова.

Вона постояла, дивлячись, як заклопотано метушаться інші, потім злегка доторкнулася до плеча санітарки, що зупинилася чомусь поруч, і сказала:

— Дайте мені халат.

7

Харкевич стояв на залізній дужці у вентиляційній шахті, спустившись униз лише настільки, щоб його не можна було помітити знадвору. Ракети спалахували нагорі. От-

вір виходив у бік нижнього б'єфа, крізь нього виднів лише квадратний клапоть темного неба та сліучі відблиски сніжних хмар.

Ніякі звуки сюди майже не долинали. Навіть коли з Хортиці прямою наводкою біла гармата і снаряд вибухав на греблі, холодна товща бетону нічим не озивалася у відповідь. І тільки по отому невеликому квадрату неба, що блимав і займався, коли злітала ракета, і знову танув і зливався з п'тьмою, що панувала в самій шахті, коли сяйво ракети меркло, можна було здогадатись, що нагорі точиться бій і що на греблі німці.

Амірадзе стояв ще нижче і не бачив навіть цього. Він і Харкевича не міг побачити, бо, повиснувши над ним, Олег Іванович затуляв йому оті скупі відблиски ракетного світла. Амірадзе заціпенів, ставши на одну дужку обома ногами, а за другу учепившись рукою, і мовчки чекав, що скаже Харкевич, бо певен був, що той бачить і розуміє, що відбувається нагорі.

Вони висіли над вузьким колодязем вентиляційної шахти довго — півгодини чи значно більш. У обох залякли руки, тіла поналивалися свинцем, але ні Харкевич, ні Амірадзе не відчували цього. Думаючи лише про те, що могло зараз відбуватись нагорі, обидва розуміли: що б там не коїлося, вони відрізані від своїх і повернутись назад не можуть, як ніколи вже не зможе повернутись їхній третій товариш, що лежав унизу за цим квадратним отвором, — Ковальчук.

Нарешті небо вгорі перестало спалахувати. Бій скінчився, неважко було здогадатись, хто в тому бою переміг. Хотілося тільки пересвідчитись, що це ще не кінець, повірити, що взвод лейтенанта Рудя лише відійшов і згодом повернеться знову. В це треба було вірити, бо інакше лишалось тільки змиритись із своєю неминучою загибеллю.

Харкевич вирішив піднятися трохи вище і визирнути з отвору — тепер уже ракети не злітали і його не можна було помітити.

Величезна бетонна дуга загиналася далеко ліворуч. Харкевич визирнув і побачив спалахи коротких черг на середині греблі. Хтось ще відстрілювався на другому кінці підкранового мосту біля бичка, на який відкрив дорогу Хохол.

Амірадзе чекав. Чи розуміє він, що виходу звідси немає? Зараз, чи за годину, чи, може, завтра, німці

висадять греблю, і вона розчавить своїми руїнами обох. Харкевич відчув, що його проймає розпач: нічого не може так принизити, як брак надій.

Амірадзе смикнув його за полу, наче запитував, що там коїться нагорі. Олег Іванович спустився, але Амірадзе не дав йому дороги і лишився на місці. Довелося протиснутись між ним і стіною. Тепер вони обидва стояли на одній дужці і так щільно заткнули вентиляційний отвір, що, здавалося, розійтись їм уже не пощастить.

— Погано...— тихо мовив Харкевич.

Голос його пролунав десь глибоко в утробі греблі, наче звідти хтось озивався в трубу.

Амірадзе не відповів, і Харкевичу здалося, що він схлипнув.

— Пошукаємо кабель...— байдуже запропонував Харкевич, просто так, не вкладаючи в слова властивого їм смислу. Щоб не розклеїтись зовсім, треба щось робити.

— Чорта лисого знайдеш...— відповів Амірадзе, і Харкевичу знову здалося, що той схлипнув.

Ще з хвилину Олег Іванович стояв на місці, зворушений цим хрипким голосом. Потім відчув, що Амірадзе поповз униз.

Справді, чому він вирішив, що нічого не можна вдіяти?! Адже шукати кабель — це й було їхнім головним завданням... А шукати — означає сподіватись — сподіватися знайти!

Харкевич прислухався до голосного шарудіння внизу і зрозумів, що Амірадзе не чекає на нього. І він теж швидко почав спускатись у громохку і темну прірву, наче намагаючись наздогнати товариша.

Ним раптом опанувала нестримна лють невідомо на кого, якась неясна і хвилююча одержимість, і він швидко перебирав руками холодні гаки, наче головне полягало в тому, щоб наздогнати Амірадзе. Та наздогнати його Харкевич не зміг і в нестямі спускався, аж поки чоботи не бовтнулись у воду. Навіть і тоді він не зупинився, зробив ще рух униз і несподівано відчув, що ноги упнулися в щось тверде і надійне.

Вода стояла тут неглибоко. Він пройшов кроків зо три вперед з піднятими вгору руками, але стелі ніде не діставав. Так, це була верхня потерна. Амірадзе хлюпав десь попереду, і у Харкевича майнула думка, що цим

шляхом можна пробратись до своїх — адже потерна про-
низуює все тіло греблі, від берега до берега.

Та одразу ж згадав, що далі потерна затоплена аж під
стелю, до того ж перегороджена бетонною стіною: про-
никнути до своїх не вдасться — нічого й думати про це.

— У вас є ліхтарик? — почув він голос Амірадзе.

— Загубив...— відповів Харкевич. Він мимоволі засу-
нув руку в кишеню, хоч знав, що ліхтарика там нема.

— Коли б сірник...— промимрив Амірадзе. Харкевич
зрозумів, що той обмацує ліву стіну.

— Там має бути товста труба...— сказав Харкевич.

— На біса нам вона?

— На неї можна видертись, щоб вище дістати...

— А це що? — запитав Амірадзе.— Вище. На стіні.

Харкевич потьопав до нього. Амірадзе мовчки спіймав
його руку і приклав до чогось холодного.

— Це водогін. Ще вище проходить кабель низького
напруження на лівий берег.

— Ану потримайте мене, я стану на цю трубу.

Харкевич нахилився, Амірадзе видерся йому на спину,
потім переступив на товсту трубу теплоцентралі.

— Лізь вище, на водогін,— мовив Харкевич. Він охо-
пив обома руками ноги Амірадзе і легко підняв його на
рівень своїх грудей. Проте на трубу водогону Амірадзе
стати не міг, для нього це було надто високо.

— Витримаєте?

— Спробую.

Амірадзе став однією ногою на плече Харкевича, по-
тім обережно сперся другою. Коли він переступав, Олег
Іванович відчув, як тремтить і похитується від напружен-
ня постать маленького танцюриста. Там, на двадцятимет-
ровій висоті бичка, він, мабуть, почував себе певніше —
може, тому, що тоді його окрилювала надія, а може,
й через те, що під ним стояв Ковальчук.

— Ти не бійся, я витримаю,— тихо сказав Харкевич,
намагаючись його підбадьорити.

Амірадзе мовчав. Харкевич почув, як той нишпорить
рукою по стіні.

Тіло поступово дерев'яніло від напруження. Амірадзе
не стояв на місці, доводилося під ним балансувати. Спо-
чатку Сандро обережно відштовхнувся однією рукою від
стіни, потім знову припав до неї. Харкевич зрозумів, що
Амірадзе знімає з плеча автомат. Почулися глухі уда-
ри — в такт з ними похитувався й Амірадзе.

— Що ти там робиш? — запитав Харкевич.

— Тут кабель. Треба перерубать.

Харкевич пригадував — по стіні мав іти кабель низької напруги для освітлення лівого берега. Та мало куди німці могли його ввімкнути!

— Краще перерубай. Про всяк випадок.

— Ви потерпите ще трохи — я фінку наставлю і прикладом перебію.

Амірадзе потупцювався на його плечах ще з хвилину і почав рубати, глухо стукаючи по тупому ребру ножа.

Ураз все захиталося під ногами. Харкевич ясно відчув дроз бетону. Амірадзе перестав стукати — теж прислухався.

— Що це? — запитав з раптовою тривогою.

— Ану злязь, — наказав Харкевич, і Амірадзе покірно спустився, важко бовтнувши у воду чобітьми. — Давай нагору.

Харкевич простягнув руки вперед і пішов уздовж стіни. Амірадзе тьопав слідом. Харкевич намацав ріг, за яким мав бути вхід у вентиляційну шахту, і швидко поліз угору. Тепер він уже ясно відчував безперервне дрижання бетонного масиву. Харкевич важко дерся все вище й вище, а гребля не переставала тремтіти, і він весь час намагався зрозуміти, що це могло означать. Нарешті здогадався глянути вгору і побачив, що там отвір яскраво світиться й спалахує — значно яскравіше, ніж уперше.

Він зовсім знесилився, швидко деручись нагору, але не зупинявся, щоб перепочити, — перебирав руками з останніх сил.

Згори повіяло морозним повітрям, і, не подумавши навіть про те, що його можуть помітити, Харкевич висунув голову з отвору. Гуркіт забив йому вуха. На лівому березі, проти північного краю Хортиці, палахкотіла земля, там весь час щось вибухало майже в одному місці. Ракети злітали в біласте небо одна за одною і все навкруги заливали театральним зеленкуватим світлом. Оглушливий гуркіт виникав десь на правобережних горбах і, високо злітаючи над Дніпром, важко падав на схили лівого берега: біла німецька артилерія.

Захоплений страхітливою і величною картиною, Харкевич дивився на море вогню, що відбивалось у водах Дніпра, і нічого не міг зрозуміти. Та в першу мить він і не намагався збагнути — його вразило саме видовище, схоже водночас і на виверження велетенського вул-

кана, і на фейєричну виставу, створену божевільним митцем.

Він вражено дивився, наче був стороннім спостерігачем і життя його не залежало від того, що перед ним коїлося. Захоплений, Харкевич навіть не помітив, як знизу протиснувся Амірадзе і, стоячи впритул біля нього, так само вражений, спостерігав.

— Ну, почалося! — вигукнув він, розуміючи, що Амірадзе все одно не почує того вигуку й поліз ще вище, сподіваючись якимось розгледіти, що ж саме почалося і хто перший розпочав.

8

Німці пильно стежили за понтонним батальйоном капітана Сома з повітря — інших засобів спостереження їх теж позбавляв Дніпро. Щодня, як тільки починало розвиднятись, у небі з'являвся двофюзеляжний «фокевульф», з тоненьким рокотанням кружляв високо в небі над лівим берегом, і цікавило його одне — чи стоять понтони на території колишньої МТС на місці своєї дислокації. Якби вони раптом зникли, німці почали б їх розшукувати, бо місцеперебування понтонів указувало, де саме наші війська збираються наводити міст.

Напередодні — й удосвіта, й удень, і коли вже смеркло — у розривах хмар весь час з'являвся німецький розвідник. Батальйон стояв на місці, і ніяких ознак передислокації спостерігач не помічав. Понтони були навантажені на свої машини, але це нічого не означало. Їх не підганяли до берега — це головне.

Німцям неважко було уявити, де радянське командування могло їх спустити на воду, коли б вирішило навести понтонний міст саме на цій ділянці Дніпра. Вище греблі Дніпро розлився, як море. Отже, тільки в районі Хортиці. Тут, щоправда, довелося б форсувати два річища, бо острів своїм величезним тілом роздвоює ріку, зате кожне з них набагато вужче за басейн верхнього б'єфа. Та й захопити саму Хортицю вигода чимала: острів височить над Дніпром, і з нього можна контролювати весь навколишній обшир. Міркуючи так про можливі наміри радянського командування, німці заздалегідь пристріляли клапоть лівого берега біля найвужчого місця ріки, і всі наявні батареї могли першим залпом поцілити в це небезпечне місце.

Стояла ще глупа ніч, коли батальйон Сома вирушив з дворища МТС і покотив у Нове Запоріжжя. Машини йшли з темними фарами, з великими інтервалами — отже, почувти, що до Дніпра наближається значний підрозділ, німці на лівому березі не могли. До того ж саме в цей час знялася стрілянина на дільниці «Запоріжсталі». Це допомогло понтонному батальйону дістатись непомітно до околиці міста і скупчитись на заздалегідь визначеній вулиці, де вже чекав зі своєю емкою полковник Шумаков.

Рівно на п'яту годину було призначено початок артилерійської підготовки, що мала тривати двадцять хвилин. Шумаков знав, що на картах розвідників, одержаних напередодні в артдивізіонах, позначені далеко не всі ворожі батареї та кулеметні гнізда, бо величезна природна перепона, що її являв собою Дніпро, дозволяла засікти тільки ті вогневі точки, що себе самі виказали. Отже, на роботу своєї артилерії Шумаков не покладав великих надій. Вона могла по-справжньому допомогти тільки після того, коли німці виявлять, що на берег спускаються понтони, і змушені будуть ударити з усіх своїх вогневих засобів, які артилеристи повинні засікти негайно. Таким чином, на першому етапі батальйон Сома мав, можливо, навіть ціною своєї повної загибелі, встановити те, чого не могли визначити розвідники заздалегідь.

Ворожі сторони дуже рідко бувають поінформовані в однаковій мірі. Здебільшого це призводить до тяжких і трагічних сюрпризів, бо одній зі сторін, а саме тій, що володіє точнішою інформацією, вдається ввести в оману другу, раптово напасти або застосувати неочікуваний маневр. Та трапляються й такі випадки, коли, внаслідок недостатньої поінформованості, одна сторона, наче попереджаючи бажання другої, саме починає діяти в її інтересах і, зовсім не маючи цього на увазі, полегшує справу ворогам.

Саме так сталося й тут. Важко зрозуміти, чому німці раптом почали обстрілювати з такою силою місце можливої переправи. Може, причиною були події на греблі, а може, все-таки щось почули, коли на околиці скупчувався понтонний батальйон. Цілком можливо також, що хтось їм міг подати сигнал про наближення понтонів до Дніпра, і вони змушені були почати обстріл з наміром попередити події. Але що б там не було, а обстріл почали вони, і не по вогневих точках лівого берега, а саме по узвозу, по якому мали до Дніпра спускатись понтони. Вони били

з такою силою, скерували туди стільки вогневих засобів, не розпізнаних нашими розвідниками раніше, наче свідомо намагалися виказати те, що так довго і старанно таїли.

Недалеко від того місця, де скупчилися машини капітана Сома, в підвалі одного з уцілілих будинків містився склад боєпостачання артдивізіону. Шумаков побіг туди. Він наказав телефоністу зв'язати його з начальником штабу дивізії.

— Що там у вас? — запитав Шумаков.

— Сильний вогонь на лівому фланзі,— відповів Лемешко.

— Чую, що сильний, не глухий. А чого раптом?

— Важко сказати, товаришу комдив,— завагався начальник штабу.— Б'ють просто по берегу.

— Що вони, показалися?

— Не можу знати, товаришу комдив.

Шумакова дратували ці беззмістовні відповіді. Сам він нервував і, як бувало завжди, коли розмовляв по телефону, машинально зачіпав носком лівої ноги за каблук правого чобота і то витягав з нього ногу, то засував назад. Зараз ці його звичні рухи були дуже доречні, бо ноги залякли в хромових чобітках, і він розминав задубілі пальці.

Шумаков поклав трубку і викликав по черзі обидва артдивізіони.

— Ви на вус мотаєте! — сказав він Голубовичу.

— Мотаю, товаришу комдив,— відповів Голубович, у якого справді були тонкі шовкові вуса.— Довжини не вистачає,— пожартував.

Ройтман відповів таємниче, але серйозніше:

— Використовуємо ситуацію.

Шумаков швидко вибіг з підвалу і попростував назад до понтонів. Небо палахкотіло над темними будинками, німці вели ураганний вогонь. Шумаков швидко йшов, гарячково міркуючи і намагаючись зрозуміти те, що Ройтман назвав «ситуацією». Слово це, може, й випадково вжите капітаном, нашорошило Шумакова. Адже несподівано створивши оцю саму ситуацію, німці можуть її так само несподівано й змінити, припинивши вогонь, якщо пересвідчатся, що гамір зчинили без причини. А що, коли артилеристи не встигнуть засікти все, що їм потрібне? Треба було виключити таку можливість, дати німцям привід бити по узвозу якомога довше і, якщо можливо,

втягнути ще більше вогневих засобів в цей передчасний нальот.

— Давайте свої понтони вперед,— наказав він Сомові, сідаючи на переднє місце своєї емки.

Покотило включив швидкість і помчав вулицею. Шумаков озирнувся і крізь заднє скло побачив, що колона поспішає слідом. Доїхавши майже до кінця довгої вулиці, він завернув у завулок, що виходив на узвіз, і зупинився. За мить наздогнав його капітан Сом і, вискочивши з кабіни передньої машини, підбіг до комдива.

— Давай першу машину на воду,— наказав Шумаков.

Капітан козирнув, ступнув до машини, в якій щойно їхав, але зупинився.

— З людьми чи без людей?

Комдив зрозумів його. Машина з понтоном, що спробує під таким шквальним вогнем спуститись на берег, буде негайно потоплена або спалена.

— Давай без людей,— гукнув він, намагаючись перекричати гуркіт, що стояв навколо.— Розверни і пусти заднім ходом.

В завулку розвернутись не можна було. Довелося посунути назад усю колону і, виїхавши на вулицю, розвернути її там. Шумакову здалося, що вогонь німецьких батарей слабшає, він побіг до передньої машини.

— Швидше! Давай! — крикнув. Та хоча Сом нічого й не почув, він розумів, чого комдив вимагає.

Шофер включив задню швидкість і проїхав до самого кінця завулка. Потім вивернув кермо так, щоб машина йшла просто вниз, і вискочив на ходу з кабіни. Машина могла пройти трохи, сама собою завернути і перекинутись... Але це вже особливого значення не мало: важливо, щоб німці помітили, що до води спускається понтон.

Шумаков стояв за рогом будинку і стежив за машиною. Вона повільно повзла вниз. Понтон уже був майже біля самої води, коли в нього ударив снаряд. Але машина повзла далі й, уткнувшись у понівечений понтон, сунула його все далі до води. Другий снаряд влучив у саму машину, і вона зупинилася. З неї вирвався високий стовп полум'я — мабуть, вибухнув бензобак.

Канонада різко посилилася. Шумаков відчув радісне хвилювання, наче метою його тільки й було — кинути в пельку ворожого вогню оту загиблу машину, і йому пощастило знищити її. Німці били, як навіжені, земля тряслася від безперервних вибухів, і Шумаков побоювався

тільки, щоб вогонь знову не послабшав. Через кілька хвилин він наказав Сомові пустити вниз ще одну машинну. Поки вона розверталася і повзла до води, він глянув на годинник. Через п'ять хвилин повинні ударити дивізіони РГК і вся артилерія полків. Ворожий вогонь не меншав, можна було сподіватись, що до початку артпідготовки канонада не послабиться, і Шумаков вирішив, що вже можна повернутись на свій командний пункт.

— Коли треба буде, спустиш іще одну,— наказав Сомові, сідаючи в свою емку.— Не жалій!

— Слухаю, товаришу комдив! — крикнув Сом. Машині йому шкода було, але він розумів, що мети досягнуто без великих людських жертв, і, вдячний Шумакову, ледве стримувався, щоб про це не сказати.

9

Штукаренко не мав ніякого уявлення про те, що відбувається на лівому фланзі. Коли звідти почувся гуркіт несподіваного обстрілу, він вискочив з бліндажа командира полку.

Терещенко вибіг слідом. Стіни заводських корпусів закривали від них місце, де рвалися снаряди, і довелося полізти на дах чи, власне, на рештки конструкцій, що колись його підтримували. Звідти відкривався величезний обшир, і все, що відбувалося, постало перед ними, як на долоні.

Так, німці молотили саме те місце, де Шумаков збирався наводити понтонний міст. «Отже, міст уже почали наводити, якщо німці б'ють по ньому з такою запеклістю,— подумав Штукаренко.— Але як міг дістатись до берега батальйон Сома так швидко? І чому міст почали наводити без артпідготовки, призначеної тільки на п'ять годин? Адже треба було спочатку придушити ворожі вогневі засоби, а потім спускати понтони на воду!»

Кричуща невідповідність того, що відбувалося, до того, чого вимагав здоровий глузд, та й самий план операції, затверджений командуванням і відомий йому в усіх подробицях, занепокоїла і навіть схвилювала. Він не міг уявити, що німці здатні відкрити такий сильний вогонь по голому берегу, без будь-якої причини, не такі вони тепер багаті, щоб здуру сипати сотнями снарядів. Чому ж батальйон Сома порушив план — з такою неправдоподібною швидкістю з'явився на місце і підставив себе під

нищівний удар, якого у великій мірі міг запобігти, коли б артпідготовка відбулася?

Він бачив згори те, що там коїлось, але чому воно коїлось, не розумів.

Штукаренко вирішив спуститись і подзвонити на командний пункт. Та виявилось, що це нелегка справа. Залізні сходні, по яких і в мирні дні не кожен міг легко видертись на височенний дах, були покручені снарядами і вкриті тонким шаром обледеніння: вгору по них дертися ще с'як-так, а спускатися майже неможливо! Побоюючись, щоб Штукаренко, бува, не зірвався, Терещенко наказав спостерігачам, котрі чергували на даху біля зенітних кулеметів, обв'язати його про всяк випадок мотузкою. Штукаренко почав заперечувати, але Терещенко сердито застеріг:

— Ми тут усі хоробрі, товаришу полковник, так що прикладу не подавайте.— Він злегка відштовхнув Штукаренка від сходень і наказав спочатку обв'язати мотузкою себе.

Після Терещенка Штукаренко вже не заперечував і спустився по обледенілих залізяках, обв'язаний міцною шворкою, кінець якої тримали нагорі.

Це зайняло не менше десяти хвилин, і Штукаренко весь час нервував і гнівався невідомо на кого. Коли він увійшов у бліндаж, Терещенко вже розмовляв з Лемешком. Але командир полку говорив, як підлеглий, котрий повинен виконувати накази, а не розпитувати про події, що відбуваються в інших полках; розуміючи це, Штукаренко відняв у нього трубку.

— Що там у вас? — запитав він нетерпляче.

— Нічого особливого, товаришу полковник.

— Щось змінилося?

— Ні, товаришу полковник, все по-старому.

Штукаренко помовчав. Лемешко теж мовчав. Ворог на цьому березі їх не міг підслухати, але все-таки розпитувати більш детально Штукаренко не зважився.

— Ну, дякую,— промимрив, нічого не розуміючи.

— Будь ласка, товаришу полковник,— чітко проговорив Лемешко.

«Нічого особливого...» Ну, що ж, може, й так. Шумаков з понтонним батальйоном, отже, можна не хвилюватись.

— Давайте ще раз пройдемося по берегу,— звернувся він до Терещенка.

— Ходімо,— відповів той.— Хоча там все в порядку. Пройтись по берегу — не значило спуститись до води. Озеро Леніна широко розлилося, та ходити по самому берегу було небезпечно. Особливо зараз, коли в небі гасав і переливався такий артилерійський фейерверк, освітлюючи все навкруги, наче на якомусь параді. Вони пройшли вздовж камінного заводського паркана, пригинаючись у місцях, де паркан був повалений ворожими снарядями. Крізь виломи поблискувало озеро на всю широчінь, в миготливому світлі вибухів і ракет вимальовувалась досить ясно навіть смуга лівого берега. Дніпро відбивав яскраве, миготливе світло, що, в свою чергу, відбивалося від невисоких хмар, в темних його водах воно мінилося і плигало, пофарбоване в химерні кольори. Жовте мішалось з червоним, біле з ясно-блакитним... Ракети креслили свої чіткі й повільні траєкторії, на мить зупинялися і завмирили в zenіті, потім, наче повернувшись на другий бік, швидко падали й згасали — здебільшого ще у повітрі. Якщо котрійсь щастило долетіти, не погаснувши, до води, вона впиалася в темну глибину своїм сліпучим жалом і зразу ж меркла.

Штукаренко ніколи не мав нахилу до хворобливих рефлексій чи витонченого самоаналізу і не любив доскіпуватися до причин вдалого чи невдалого вчинку. Вчинок він вважав завершенням почуттів і роздумів, і коли подія вже сталася, нічого було копатись у тому, що до неї призвело. Минуле він вважав пройденим, і коли й звертався до нього, то тільки з метою використати досвід для наступних дій, а зовсім не для того, щоб милуватися ним самим по собі або записувати в свій особистий кредит чи дебет.

Та хоча невдача на греблі вже теж була минулим, він ніяк не міг змусити себе не думати про те, чому так сталося. Тепер уже не було смислу себе звинувачувати, хоч фактично розвідкою на греблі керував саме він: на війні трапляються гіркі помилки, та нерідко й цілком правильні дії не призводять до бажаних наслідків.

І все-таки поразка групи Харкевича не давала думкам спокою, хоч і вона відійшла в минуле, якого не повернути. Шкода людей, котрі на греблі полягли, але може загинути й сама гребля! І своє власне життя теж багато в чому втратить сенс, коли таке станеться, бо ти про це не в газеті прочитав, а бачив на власні очі й мав до цього прямий стосунок!

Він зупинився біля прогалини в кам'яному паркані, де колись, мабуть, були широкі ворота, і визирнув на берег. Внизу лежали невеликі плоти — їх встигли перетягнути сюди перед початком обстрілу, коли ще було темно.

По цей бік паркана примостилися купки бійців. Ті самі люди, що мали сьогодні переправлятися. Дехто лежав на сніжку, вдаючи, що спить, більшість сиділа, спершись спинами на паркан, і курила.

— От дає! — вигукнув хтось поблизу.

Штукаренко розумів, звідки походить оце неприродне захоплення, схоже водночас і на переляк, і на здивування. Нічого не вдієш, страшно, коли поруч коїться отаке і в першу-ліпшу мить може звалитись тобі на голову! Страшно, що незабаром лізти в цю холодну і темну воду... і взагалі страшно — навіть коли це тебе не стосується особисто. Страшно, бо сліпа сила заліза й вогню заповнює прогалину, яка існує між життям і смертю, нищить і порушує природні зв'язки. Ти ще живий, але в безсмерті своєму вже не певен...

— Добре, що перетягнули вчасно на берег свій флот, — Штукаренко зупиняється й чекає, поки його наздожене Терещенко. — Я кажу — добре, що затемна перетягнули флот, при такій ілюмінації не вдалося б.

— Мій начальник штабу не радив, казав, краще, як закінчиться артпідготовка: підхопили плавзасоби — і на воду.

— Все-таки добігти до води одне, а тягнути на собі цілий флот — зовсім інше.

— То правда.

Вони йшли поруч, іноді спотикаючись об вивернуті рейки й уламки цього самого паркана. Терещенко хотів ще щось сказати, навіть розкрив уже рота, але так і застиг. Ззаду щось розсипчасто загуркотіло, повітря сколихнулося з новою силою, наче з-за цехів у прогалини між стінами прорвався несамовитий порив раптового урагану. Над головою засичало на сто голосів, зашаруділо й зі свистом знялося щось величезне, наче зграя, якій не було ні початку, ні кінця. Свист і загрозливе сичання не припинялися, зграя летіла суцільною хвилею, і в дикому гаморі, який вона зчиняла, танув навіть гуркіт німецьких розривів за греблею. Земля ще тряслася від цих розривів, але в її тремтінні вже відчувалися якісь нові й сторонні порухи.

Штукаренко глянув на годинник. Ну, ясно. Значить, Лємешко був правий, коли твердив, що нічого особливого не сталось. Інакше б артпідготовка не почалася точно о п'ятій, як передбачалося.

Не змовляючись, обидва побігли назад — до командного пункту полку.

Бійці попід парканом теж заворушилися, посхоплювалися з місць. Визираючи з пробоїн у паркані, вони бачили, як на правобережних горбах спалахнули, наче вирвалися з-під землі високі язики полум'я і розляглися перші розриви. Снаряди рвалися не по всій площі, а там, де мали стояти німецькі батареї. Схоже, що темне поле протилежного берега раптом проросло окремими купами червонястої шелюги, що спалахує у промінні весняного вечірнього сонця.

І одразу ж заметався ворожий вогонь, наче хтось тряс і штовхав у спину стрільця, а він, з переляку не добравши, в чому справа, натискав на гашетку. Снаряди ще летіли з сотень ворожих гармат, але рвалися не на узвозі, а де попало, наче розрахунки раптом переплутались, а закони балістики несподівано змінилися і стали не такими, якими були споконвіків. Здавалося, кожен німецький снаряд в паніці розшукує свою ціль окремо, не знаходячи її на своєму місці.

І в міру того, як зростав і посилювався лівобережний вогонь, все точніше намацуючи цілі й б'ючи в точку, ворожі батареї все дужче й дужче захлиналися, голоси їхні слабшали, а подекуди й зовсім змовкали. Сліпуча заграва над греблею згасла і розпливлася, натомість з'явилася інша, з густою домішкою червоних фарб, але вже не над лівим берегом, а над правим. І дивно було, що в цей передсвітанковий час небо почервоніло чомусь на заході, наче ранок щось теж переплутав, натрапив не на свій споконвічний шлях і через це несподівано постає з протилежного боку...

10

Професор військової академії, якого війна змусила командувати армією і на якого зумів натиснути наполегливий і впертий генерал Зотов, зробив правильний висновок із ситуації, в яку Зотов поставив його. У командуючого зразу майнула думка, що понтонний батальйон капітана Сома, ставши на воду, відтягне всю увагу німецької артилерії й, таким чином, полегшить становище дивізії

Шумакова, яка переправлятиметься через Дніпро в іншому місці. Так само й Шумаков, мимоволі змушений діяти відповідно до наказу командарма, в свою чергу, тверезо оцінив становище — пожертвував лише кількома машинами і понтонами, на яких не було жодного бійця, але допоміг ціною такої невеликої жертви засікти ворожі батареї, що досі таїлися й мовчали. Обидва виявили тільки практичний глузд, вони діяли так, як могла діяти кожна розумна людина, коли б обставини змусили її стати на їхні місця.

І лише одному не могли запобігти ні завбачлива мудрість командарма, ні розважлива мужність командира дивізії: незважаючи ні на що, ворожа рука все-таки висіла над рубильником, що вмикав струм до пекельного заряду! Потрібен був тільки легенький дотик, для того щоб гребля злетіла в повітря. І обидва — один, прислухаючись іздалеку, а другий зблизька, — вони думали зараз про долю своїх частин і підрозділів, які поглинула б оскажена вода, коли б це сталося під час переправи. Не змовляючись, вони потай розраховували на оті вісім німецьких дивізій, що застрягли в плавнях, і яких, можливо, ворог таки не зважиться затопити власною рукою. Таким чином, вирішити долю всієї операції фактично міг тільки маленький танцюрист, який ще кілька хвилин тому, стоячи на плечах Харкевича, бив прикладом свого автомата по тупому ребру фінки і намагався перерубати кабель, мало сподіваючись, що в товстій оболонці заплетено й дротину, яку вони шукали удвох. Він не дуже сподівався, але перерубав той кабель, як сказав Харкевич, про всяк випадок, так і не дізнавшись, що фатальна дротина була саме там. Перерубав і повернув цим весь хід воєнних подій, і це є ще одним доказом того, що напрямок їх не вирішується генієм керівної особи, а лише волею складних обставин, в яких головним героєм може виявитись перший-ліпший рядовий солдат.

Тільки десять хвилин артилерія лівого берега біла по ворожих батареях і змусила їх майже зовсім замовкнути, принаймні на деякий час. Потім вогонь переметнувся ближче, вибухи густо вкрили смугу біля Дніпра, де проходила передова німців. Розриви лягали щільно один біля одного, снаряди, закопуючись глибоко в прибережний пісок, вивертали його і здіймали високо в небо.

Шумаков стояв біля свого бліндажа, двері в бліндаж він навмисне покинув відчиненими, щоб бачити, що відбу-

вається там. Внизу Лемешко розмовляв по телефону з Зотовим. Підполковник стояв струнко, наче Зотов був перед ним, і відповідав коротко і точно. Надворі розкотисто гуркало, земля двигтіла під ногами Шумакова. З уривчастих фраз начальника штабу, що все-таки долітали й сюди, він розумів, що Зотов хоче знати, чи зайняв понтонний батальйон вихідні позиції. Лемешко весь час скося позирав на Шумакова, лампа, що висіла під низькою стелею, блимала, але в її тьмяному світлі Шумаков бачив обличчя Лемешка, на якому догідливість і страх перед Зотовим боролися з намаганням не виказати себе.

— Чого хоче генерал? — запитав Шумаков, коли Лемешко піднявся нагору.

— Я не сказав, що три понтони загинули, — відповів Лемешко, не почувши запитання.

— І добре, що не сказали, — майже крикнув Шумаков. — А чого йому треба?

— Лишилося п'ять хвилин, — знову не почув Лемешко. Він мав на увазі, що через п'ять хвилин артпідготовка скінчиться і плоті спустять на воду.

Шумаков зійшов униз і наказав викликати Терещенка. Трубку взяв Штукаренко — він ще важко дихав, бо щойно прибіг з Терещенком зі своєї «прогулянки» на берег.

— Це ти, Степане? — запитав Шумаков. — Чому дихаєш, мов карась на березі?

Штукаренко не відповів — зараз було не до розмов про самопочуття.

— У нас все в порядку, — сказав він.

— Ну, хвилин через три — з богом.

— Можна й без бога.

— Гаразд, хай тобі щастить.

— На все добре! — Штукаренко поклав трубку.

Сигналу для початку переправи чекати не треба було. В наказі все обумовлено заздалегідь, на воду спускатися слід ще до закінчення артпідготовки, — хвилин за дві-три перед тим, як ущухне вогонь. Щоб отямитись німцям, котрі уціліли під артилерійським ураганом, замінити пошкоджену зброю і приготуватися до стрільби, потрібен час, і полк Терещенка зможе з цього скористатись. Це знали не тільки командири рот і взводів — кожен солдат про це знав, бо Шумаков вимагав повної поінформованості всіх, хто має переправлятися.

Артилерія ще молотила ворожу передову, а по цей бік паркана вже заворушилася широка жива смуга. Поки

бійці сиділи купками чи стояли, тісно притиснувшись один до одного, біля виломів і спостерігали те, що коїлося по той бік Дніпра, їх майже не видно було — здавалося, що їх мало. Тепер, коли кинулись до ручних та станкових кулеметів, до ящиків з патронами та гранатами, виявилось, що бійців дуже багато. Кожен підхоплював свою зброю й поспішав до свого вилому в паркані, звідки мав вибігти на берег. Ніхто ні про що не запитував, відчувалося особливе напруження — мовчазне заціпеніння людської душі перед урочистою невідомістю, перед таємничим наближенням наступної хвилини, якої вже нічим не зупинити і яка несе з собою все невідворотне й неминуче, що причаїлося в ній.

Тут не було боягузів, і жоден боєць не вагався. Тих, для кого найдорожче власне життя, давно вже поглинула війна, бо страх і завбачлива обережність — це насущний хліб воєнного пекла; нікого так куля не любить, як отих, хто має на меті уціліти. Люди, котрі дійшли сюди і вивнесли на своїх натруджених плечах весь тягар мало не трьох воєнних років, не думали про те, щоб вижити, але моторошно було їм, бо не існує людини, якій у таку хвилину не страшно, — є тільки такі люди, у яких свідомість слабша чи дужча за страх.

Розвідники Циганкова мали вибігти з-за паркана перші. Піхота завжди ступає певніше, коли попереду йдуть розвідники. Хто, як не вони, розвідали шлях? Отже, йдуть уже не вперше! Дарма що розвідники знали не більше за кожного рядового бійця, бо спостерігали весь час лише в біноклі, й навіть сам Циганков ні разу Дніпра не перепливав. Та все-таки вони розвідники, а звання це прикрашене своєрідним ореолом!

З-за паркана вибіг, пригинаючись, Циганков. Слідом за ним величезний Разін та щуплявий Мухіддінов. В яскравому світлі, що падало з-за Дніпра, на прибережному піску замаячіло кілька довгастих тіней. Розвідники швидко підхопили свій невеличкий плотик, плюхнули його у воду і, поставивши на нього за другим заходом кулемет, відштовхнулися від берега. І негайно ж з виломів у паркані посипалися на берег десятки інших тіней, і безліч маленьких плотиків з тихим плеском плюхнулись у воду.

Штукаренко стояв на великому ящику біля самого паркана і спостерігав. Він розумів: якою б сильною не була артпідготовка, вона не знищить усіх вогневих засобів, і як тільки скінчиться обстріл, ворог почне оживати. Пере-

права через таку ріку ніколи не буває легка чи безкровна — це ясно. Непокіло інше — все його ество перевтілилося в чекання. Він чекав вибуху на греблі — чекав, наче стояв з заплющеними очима, знаючи, що на нього замахнулись і удар от-от повалить його.

І враз вогонь лівобережних батарей увірвався, наче його обрізали ножом, і над Дніпром нависла пільма і дивовижна тиша. Це сталося настільки несподівано, гуркіт вибухів, що стрясав землю перед цим, припинився так нагло, що людям, які вже звикли до нього, здалося, наче вони опинилися на морському дні, де нічого не чути й не видно. На правому березі горіло кілька будинків у різних місцях, але полум'я, що блимало вдалині, не могло пробити густої пільми, яка налягла на все довкола, і з лівого берега пожежі схожі були на маленькі каганці в океані чорної і непроглядної степової ночі.

Раптова тиша й пільма вразили й Штукаренка. Напружене чекання, що хвилину тому поглинуло всі інші почуття, зникло. Жовтий язичок однієї з далеких пожеж блимнув, відбившись у воді, і лизнув якийсь поодинокий плотик — уже далеко від берега. Поруч — і з правого, і з лівого боку — пливло їх багато, він знав: унизу, по той бік паркана, відчалювали все нові та нові групи. Але побачити можна було тільки поодинокі — коли до котрогось доторкався отой далекий жовтий язичок, а вже по ньому можна було визначити, де перебувають всі інші.

Німа, гнітюча тиша панувала кілька хвилин. І враз іздалеку пролунав постріл з гармати. За мить до нього приєдналося ще кілька, і розриви знову ударили в той самий узвіз напроти Хортиці, що й раніш. Уцілілі німецькі батареї почали оживати. Спостерігачі ще не помітили підрозділів, що вже наближалися до середини Дніпра, і не підозрівали, звідки до них підкрадається справжня небезпека. Та ось минуло ще кілька хвилин, і з берега озвався німецький кулемет. Він стріляв навмання, теж іще не побачивши плотів на Дніпрі, але на одному з них хтось не витримав і відповів короткою чергою. І в ту ж мить у небо злетіла зелена ракета, і в її холодному світлі Штукаренко побачив весь обшир озера Леніна, вкритий до самої середини безліччю маленьких цяток, якими здавалися з такої віддалі плоти штурмових груп.

Штукаренко зрозумів, що побачили той обшир уже й німці. Одинокий кулемет замовк, наче захлинувся від здивування. Тиша знову постала над Дніпром, осяяним

світлом єдиної ракети, що повільно падала й згасала. А за хвилину правий берег почав спершу нерішуче, а потім дедалі дошкульніше огризатись і, нарешті, зовсім ожив,

11

Ближче до греблі течія, мабуть, зносила дужче, але тут вона майже не давалася взнаки, і поки що пліт ішов просто на ціль. Циганков задалегідь визначив горбатий півострівець на самій околиці правобережної частини міста, що досить глибоко врізався в ріку,— на нього можна вискочити і з правого, і з лівого боку, залежно від того, де розташований найближчий ворожий кулемет,— і вирішив, що спробує висадитися саме тут.

Після скаженого гуркоту й божевільного мерехтіння артпідготовки мертва тиша пригнічувала. Маленький плотик, з якого не зіскочиш у воду, щоб замаскуватися, коли по тобі вдарить ворожий кулемет, видавався безпорадним у темному морі раптової ночі. Спритність і винахідливість, що завжди виручали Циганкова під час його ризикованих мандрів по суші, тут були ні до чого, і він почував себе так, наче йому зв'язали руки та ноги й прикували до цього плоту.

Разін веслував тонкою шалівкою. Зануривши у воду широкий кінець, він трошки вивертав його у руках, щоразу підгрібав угору, тримаючи пліт точно впоперек ріки. Дошка, сяк-так обтесана сокирою вгорі, обдирала великі зашкарублі долоні солдата, але він не відчував болю і тиснув на неї з усієї сили.

Коли спалахнула німецька ракета, Циганков озирнувся й побачив, що вони вирвалися занадто далеко вперед.

— Ану легше, легше! — гримнув Циганков. — І пригнися!

— Тьху, чорт... — стиха вилаявся Разін. Він важко оступився і переважив свій край настільки, що мало не полетів у воду. Циганков зневажливо глянув на нього, але змовчав.

Ракета застигла на тлі хмарного неба, іскри, мов бризки, розліталися від неї, наче вона кипіла і жар її сердито сичав. Весь обшир Дніпра сяяв у сліпучому світлі, але Циганков чомусь і не подумав, що тепер і ворог уже бачить їх: думав чомусь про стороннє. Сердився на Мухіддінова, хоча дратував його більше Разін — отой неоконковирний ведмідь.

Ракета впала у воду. Довкола знову стало зовсім темно.

— Ану, Мухіддінов, помахай ти,— скомандував Циганков і суворо додав: — Разін, до кулемета!

Мухіддінов переповз на правий бік і обережно взяв весло. Разін посковзнувся знову і мало не впав за борт удруге.

— Тьху! — плюнув спересердя Циганков.— З тобою й німця не треба, сам потопиш...— І зневажливо додав:— Стенька...

Разін змовчав. Він міг би, звісно, сказати, що якби послухався Циганкова і не прибав бортика довкола плоту, то не тільки він, а й ящик з гранатами беркицьнув би вже давно у воду. Сам би, мабуть, ще якийсь видряпався назад, а гранати пішли б на дно. Нехай би тоді Циганков висаджувався на берег з отими двома лимонками, що висять у нього при поясі. А Циганков ще й заперечував — бортик, мовляв, тільки затримуватиме на плоту воду, коли раптом перехилиться і зачерпне. Але Разін уже добре знав, як то воно, коли на плоту несма за що зачепитись ногою,— плавав уже три доби по Амуру на крижині — і харчі погубив, і одержу, і сам накупався теж. Він вважав, що Циганков через те й лається, що виявився неправим.

У небо злетіло зразу чотири ракети, і тієї ж миті кілька мін з одноманітним свистом бовтнулись у воду. Їх не чути було досить довго, потім вони вибухнули десь на глибині і зметнули вгору високі фонтани. «Ага, очухалися!» — подумав Циганков без особливої тривоги; він і не сподівався, що отак вони й допливуть до ворожого берега і вийдуть чисті й сухі.

Циганков озирнувся і побачив позад себе сотні темних цяток на яскраво освітленій, сліпучій воді — вони посувалися вперед повільно, але передні вже були ближче до правого берега, ніж до лівого.

— Ану, налягай! — Циганков схопився на ноги і почав допомагати Мухіддінову другим веслом, теж витесаним з шалівки.

Міни вибухали все частіше й ближче, бризки від фонтанів досягали передніх плотів. Тепер уже не було чого ховатись, ракети освітлювали Дніпро від берега до берега, лишалося тільки дужче налягати на весла, поки німці ще по-справжньому не відгородилися стіною вогню.

Артилерія, як видно, добре потолочила німців, та отямилися вони досить швидко і поводитися не так, як сподівався Шумаков. Щодня, приїжджаючи в полк, командир говорив бійцям, що вся вигода переправи дрібними групами полягає саме в тому, що ворог буде змушений розпоршитися.

Тепер Циганков бачив, що надії Шумакова не справдились. Німці й не намагалися бити по плотам, вони створювали вогневу завісу вздовж усього озера, бо розуміли, що плоти хоч-не-хоч, а повинні пройти крізь смугу їхнього вогню і мимоволі самі себе підведуть під удари.

Завіса ота весь час ставала чіткішою, все більш виразною. Тепер уже сюди били не тільки поодинокі міномети, а й гармати уцілілих батарей. Їх було ще не дуже багато, але з кожною хвилиною ставало все більше. Незавжди уявити, з яким гарячковим поспіхом німці зараз рятували з-під земляних завалів та поруйнованих укриттів усе, що можна швидко змусити стріляти!

Пліт уже був недалеко від смуги ворожого вогню, коли Циганков помітив, що поблизу нікого немає. Задні відстали, і попереду теж не видно плотів... А німецька завіса дедалі густішала, вибухаючи на глибині, снаряди піднімали все більше велетенських фонтанів, і вони шикувалися все щільніше один до одного і створювали своєрідну водяну стіну.

Вода падала вниз і несамовито гриміла, рвучись під водою, снаряди скажено ревли — не можна було почути ні стогону, ні крику. Кілька маленьких рацій — у двох командирів батальйонів і кількох командирів рот, та ще одна на березі у начштабу полку — це все, що зв'язувало оцю плавучу армаду на воді, але гуркіт стояв такий, що і в навушниках нічого не можна було почути.

Що ближче вони підпливали до вогняної стіни, то дужче Циганков починав хвилюватися. Спонтелічувала неможливість зробити якийсь маневр, скутість дій, обмежених оцим крихітним плотом; ні ухилитись від удару, ні залягти; накриє, коли схоче, а ти пливи і чекай своєї долі.

Треба було зважитись. Кинутись уперед і пробити лобом оту стіну. Опинитись на тому боці, якщо, звісно, не накриє в самому пеклі...

Циганков вирішив прориватись. Він прив'язав кінець шворки до пояса і кинув її Мухіддінову. Той швидко обкрутив круг себе і жбурнув кінець Разіну: коли звалить

котрогось осколок, не піде на дно, теліпатиметься на буксирі.

Шворка говорила всім трьом більше, ніж командирський наказ. Прориватись — значить прориватись, кожному ясно. Разін швидко підвівся, схопив свій дрюк і теж наліг з усієї сили, допомагаючи Мухіддінову та Циганкову. Тут нічого було пригинатись чи припадати до плоту — снаряди рвалися на глибині, і небезпека підстерігала не згори, а спіднизу.

Тонни крижаної води, перемішані з залізом та вогнем, упали на їхні голови. Циганков спробував дихнути, але відчув, що захлинається, наче пірнув на глибину, і зразу затамував віддих. Він тиснув на весло, а думки металися в голові безладно й блискавично. Вони переміщувалися, наче зліплені чомусь водно уривки з випадкових кінофільмів. Фросину телеграму треба було заховати в кишеню гімнастерки... в шинелі ще розмокне... А от ящика з гранатами не прив'язав!.. Ні чорта, зачепиться за борт, не зсунеться у воду... Все-таки Разін був правий з отим бортиком!

Раптом його шарпнуло назад. Добре, що всім тілом саме подався вперед, налягаючи на весло, і це його утримало на ногах, — не впав у воду. Шворка не розірвалася, але сильно тягнула — когось таки звалило в Дніпро, бовтається на буксирі... Він наліг ще дужче на весло і продихнув, наче вирнув несподівано з глибини на поверхню... Перше, що побачив: Мухіддінова нема. Разін теж озирався, бо шворка і його тягнула. Ще з хвилину вони несамовито гребли вдвох і нарешті побачили, що вогонь лишився позаду.

Не змовляючись, обидва разом поклали весла і почали витягати Мухіддінова. Старий з'явився з-під води і вчепився за пліт однією рукою. Ага, живий «дамський закрійник»! Вони підхопили його й витягли на мокрі дошки. Мухіддінов важко застогнав і взявся рукою за чобіт.

Разін допоміг йому роззутись і видобув із кишені індивідуальний пакет.

— Перев'яжи! — крикнув над вухом, але почути однаково нічого не можна було.

Вони повільно погойдувалися на темній воді, а позаду все ревла, і вода здіймалася високою стіною. І тільки тепер Циганков помітив кілька точок і вище, і далеко внизу. Це були плоту інших розвідників, що пробилися крізь смугу ворожого вогню раніше за нього...

З бліндажа вибіг Лемешко.

— Товаришу комдив, на проводі майор Терещенко.

— Чого йому? — стомлено запитав Шумаков.

Він запитував, але й сам розумів, чого треба командирові полку в момент наближення його війська до ворожого берега: відволікти увагу артилерії, змусити ворога бодай трохи послабити вогонь! Шумаков не сумнівався — як тільки плоти прорвуться крізь огненну завису, німці перенесуть її ближче до берега і змусять їх пробиватися ще і ще раз, проціджуючи весь час густіше цідило і дедалі приносячи до більших втрат.

Шумаков швидко спустився в бліндаж і взяв трубку.

— Що, наближається? — запитав, перш ніж озвався Терещенко.

— Стукнути б по них ще разок, га? — мало не винувато проказав майор. — Котрусь батарею, може б, таки накрили!

— Позиції поміняли, не накриєш тепер... — зітхнув Шумаков.

— То хоч морально підтримали б, — все-таки умовляв Терещенко й далі. — На середині Дніпра сумнувато, коли підтримки нема...

Останньої фрази Шумаков уже не чув. Він думав про батальйон Сома. Тепер справді настала його черга. Коли кіт одразу кидається на двох мишей, здебільшого він лишається без сніданку.

— Гарзд. Щось придумаємо.

— Дякую.

— Штукаренко далеко?

— Ось тут.

Штукаренко взяв трубку.

— Чуєш, Степане, — заговорив Шумаков, — їдь сюди, там тобі вже нема чого робити. Я зараз метнусь до Сома. Ясно? До С о м а. — Він повторив прізвище командира понтонного батальйону з притиском на кожному складі, щоб Штукаренко зрозумів, не тільки де він буде, а й які заходи збирається вжити.

— Що, сезон на сомів? — перепитав Штукаренко.

— Точно, — зрадів Шумаков, що той здогадався.

— Ясно, — відповів Штукаренко.

— Ну, привіт! — трубка впала на місце.

До Сома ще лінії не було — він і досі стояв зі своїми

машинами в завулку. Довелося послати офіцера зв'язку з наказом негайно починати наводити переправу. Тепер лишалося тільки дати розпорядження Лемешкові, аби підтягнув лівофланговий полк до району майбутньої переправи на Хортицю.

Поки Шумаков розмовляв з Лемешком, в бліндаж ускочив Голобородько.

— Товаришу комдив, генерал-лейтенант Зотов біля переправи.

Вони швидко пішли ходом сполучення — Шумаков попереду, а Голобородько ззаду. Осколки залітали навіть сюди. Поки добігли до машини, Шумаков перебрав причини, що могли змусити Зотова з'явитися біля місця можливої переправи власною персоною, але на жодній зупинитись не міг. Амбіція? Бажання пересвідчитись, чи його наказ виконано? Але ж не може він не знати, що понтони досі стояли в завулку, а не погойдувалися на воді!

Покотило гнав емку, вона різко перехилилася на лівому розі й високо підстрибувала, коли колесо налітало на щось. У спалахах вибухів видно було напружену потилицю шофера і розгублене обличчя Голобородька, який виробляв дикі піруети, намагаючись урятувати термос із чаєм, коли емка робила черговий стрибок. Шумаков не наказував гнати, Покотило розумів сам. Снаряди вже знову рвалися вниз — отже, Сом спускає понтони на воду. Цідило нагорі тепер порідшає, Терещенко легше зітхне!..

Машина Зотова стояла в завулку, але самого генерала не було. Спустившись униз, Шумаков побачив його на крайньому понтоні біля самої води. Небо сяяло, як удень. Поруч з генералом стояв водолаз у легкому гумовому костюмі. Поки Шумаков добіг до Зотова, водолаз уже встиг спуститись у воду.

Снаряди рвалися попереду і позаду — в самий міст поки що жоден не влучив. Не дивно, німці змушені були тепер наново пристрілюватись. З Хортиці вдарила прямою наводкою одна гармата, але її зразу накрили: як на дуелі — німецька прямою наводкою по переправі, а наша — прямою наводкою по ній. Вона встигла випустити лише два снаряди.

Зотов стояв на самому краю й кричав щось у вухо Сомові. Капітан одбіг і вискочив на понтон, який щойно подали з берега і саме приєднували до того, на якому

стояв генерал. Кілька бійців прив'язували до нього трос, щоб подати кінець водолазу: течія зносила, доводилося чіпляти за щось на дні.

Раптом попереду розірвався снаряд. Сом заточився і мало не впав у воду. Боець підхопив його і відтягнув назад. Трос вислизнув з рук бійця і барабан повільно розкручувався, а понтон почало зносити ліворуч.

Зотов підбіг, схопив трос, що вже розкрутився майже до кінця, і потягнув до себе. Шумаков стояв неподалік і теж ухопився за трос. Снаряд ударив позаду, трохи нижче від мосту — їх облило водою, наче стояли на палубі, а за бортом лютував шторм.

— Вам тут не місце! — вигукнув Шумаков над самісіньким вухом Зотова. — Прошу в укриття.

Генерал не відповів — може, не почув, а може, вдав, що не чує... Він все ще з усієї сили тягнув трос, другий кінець якого водолаз закріпив на дні, обкрутивши ним гранітну брилу. Понтон був майже на місці — лишалося ще трошки підтягнути.

— Водолаза представте на Героя! — крикнув, повернувши голову до Шумакова, Зотов. — Орел!

— Слухаю. Прошу в укриття! — ще раз повторив Шумаков.

Тепер уже понтон стояв на місці й згори подавали новий. Треба було тільки закріпити його, але з цим могли упоратись без генерала.

— Пішли, — відповів Зотов і передав кінець троса одному з бійців, що саме підбігли.

Німці почали бити дужче. Снаряди вже густо лягали навколо, в самий міст ще жоден не влучив, але осколки з лютим свистом шматували повітря. Зотов побіг попереду. Шумаков поспішав слідом. Світло ракет падало на округлу масивну спину генерала. Вони добігли до укриття, що його викопали колись ще німці. З вузької щілини вилазив нагору Сом. Голова його була нашвидку обв'язана білим. Стрункий і смаглявий, він скидався на індуса, що надів чалму.

— Ти куди? — крикнув Зотов.

— Туди! — махнув рукою Сом.

— Можеш?

— Зможу!

— Ну, давай, — змахнув йому навздогін і Зотов. — Або з хрестом, або під хрестом! — Він важко перевалив своє опасисте тіло через бруствер у вузькій щілині.

Снаряди рвалися один по одному. Навкруги все гуло і двигтіло, і здавалося, наче берег все нижче осідав у Дніпро. Вже, мабуть, почало розвиднятись, але точно не можна сказати, бо небо сяяло й палахкотіло, і навколо видно було краше, ніж удень.

— Я буду нагорі! — крикнув Шумаков Зотову. — Може, там уже підтягнули зв'язок!

— Катай,— відповів Зотов.— Не забудь представити водолаза. І Сома теж.

Шумаков дерся нагору по вкритому воронками узвозу. Попереду два санітари вели під руки пораненого, трохи правіше один ішов сам, спираючись на гирлигу, немов чабан або пастир. Третій сидів у воронці — знесилів, мусив перепочити. Санітари на мить зупинилися біля нього, і один із них крикнув:

— Давай, браток, звідси. Доб'є, гадина!

Поранений повільно підвівся й почвалав.

Канонада ставала ураганною, вогонь явно пересувався з верхнього б'єфа сюди. Шумаков озирнувся й побачив, що круг мосту вже рветься значно більше снарядів. Що ж, Терещенкові справді полегшало, це факт. Він подумав знову про Зотова, але тепер уже без будь-якої злості.

Назустріч біг Голобородько.

— Товаришу комдив, з полками є зв'язок!

— Де ваш термос?

— У машині. Зараз принесу.

Вони кричали з усієї сили, але гуркіт стояв такий, що важко було щось розібрати. Голобородько побіг завулком туди, де чекав з машиною Покотило, Шумаков завернув за ріг. Під стіною просто на вулиці сиділо кілька зв'язківців над своїми апаратами. Один простягнув йому трубку. Шумаков затулює долонею ліве вухо, а правим почув голос Лемешка:

— Зачепилися! Передайте комдиву, що зачепилися!

— Це я, Лемешко. Говоріть ясніше.

— Вибачте, товаришу комдив. Дозвольте доповісти.

— Та доповідайте, чорт би вас забрав!

— Передова рота триста вісімдесят четвертого полку висадила на північній околиці.

— Виходить, зачепилися? — радісно перепитав Шумаков.

— Так точно, товаришу комдив.

Шумаков швидко пішов завулком. Назустріч біг Голобородько, тримаючи перед собою термос.

— Ніколи, ніколи, давай на капел!

— Я вже налив, випійте, — Голобородько простягнув йому пластмасовий стаканчик.

Шумаков на мить зупинився і взяв з рук ад'ютанта чай. Пити не можна було — такий гарячий. Шумаков замахнувся, щоб вихлюпнути геть, та Голобородько схопив його за руку. Довелося скоритись. Він стояв серед завулка і нетерпляче дмухав у стаканчик пересохлими губами.

Раптом з-за рогу вибіг хтось із забинтованою головою — Шумаков пізнав Сома. Капітан щось кричав, але почути не можна було. Нарешті він підбіг.

— Генерала вбито. Пряме попадання в укриття!

Шумаков машинально простягнув стаканчик Голобородькові.

— Так... — Шумаков побіг назад до узвозу. Сом і Голобородько бігли слідом.

Шумаков випнувся з-за рогу, на самісінькій вершині узвозу спалахнув вибух. Щось сильно ударило по носі — він на мить зупинився, важко осів на ліве коліно. З роздертої халяви текла кров.

— Машину! Давай машину! — почув він голос Сома і побачив, як Голобородько кинув на землю розкритий термос і побіг.

13

Кулемет несамовито строчив з вершини того самого півострівця, куди Разін направляв пліт, але кулі пролітали над головою, бо пліт уже був надто близько від берега. Разін несамовито веслував, лишалося ще метрів десять, треба було швидше їх загрибти під себе, поки німці не перетягнули кулемет у таке місце, звідки можна влучити в пліт. Ворожа артилерія сюди вже майже зовсім не біла — десант наближався до берега, мабуть, німці боялись, що снаряди залітатимуть в окопи і переб'ють своїх.

За кілька метрів від берега Циганков і Разін зіскочили у воду. Мухіддінов лишився біля кулемета — знизу стріляти не можна було, але, поранений, разом з усіма на берег теж лізти не міг. Бачив, як і з правого боку, і з лівого бійці зіскакують з плотів і важко видираються нагору слідом за Циганковим і Разіним.

Небо вже зовсім посіріло, полум'я, що виривалося з вікон крайнього будинку, стало не таке яскраве й зловісно почервоніло. Добре, що саме цей будинок горить із середини, бо з його вікон було б найзручніше обстрілювати бійців, що підповзали знизу до ворожих окопів і чекали тільки сигналу, щоб кинутись у рукопашний бій.

Німці принишкли, наче в окопах не лишилося жодного солдата. Але раптом, як по команді, перед брустверами розірвалося кілька гранат. Мухіддінов почув глухий стогін кількох поранених. Потім побачив, як Разін швидко підвівся і з дивною для нього спритністю стрибнув через бруствер в окоп.

Разін важко впав на щось м'яке й одразу відчув, що на нього хтось навалився. Циганков саме підвівся над бруствером, щоб теж плигнути в окоп, — він побачив, як німець, що повис на спині Разіна, замахнувся фінкою. Циганков натиснув гашетку свого автомата, але пролунала не черга, а тільки поодинокий постріл. Німець, в якого він стріляв, винустив з руки фінку і важко повалився на Разіна.

Мабуть, той, другий, що забився в куток, коли на Разіна навалився його товариш, зрозумів, що у Циганкова заклинило автомат. Він вискочив зі свого закутка і схопив старшину за ноги. Циганков не встояв на бруствері й полетів униз.

Із ходу сполучення поспішали ще двоє німців. Вони випнулися з-за піскуватого рогу з автоматами напереваги, але той, що схопив за ногу Циганкова, був зверху, і вони стріляти не могли.

Стиснутий з обох боків стінами вузького окопу, Разін скинув з себе труп першого німця саме тоді, коли з ходу сполучення виринули ті двоє. Стежачи за солдатом, що осідлав Циганкова, вони не помітили Разіна, і він короткою чергою зрізав їх обох. Один повалився мертвий, а другий, мабуть, поранений у живіт, голосно скрикнув, поточився назад, випустив з рук автомат, оперся на стіну, й стояв, і кричав, нестямно і дико. Від його крику стало моторошно навіть Разіну, а німець, що осідлав Циганкова, несподівано відпустив його й відсахнувся — може, саме через отой крик.

Разін зрізав і його короткою чергою.

Циганков важко підвівся. Страшенно боліла голова — німець його встиг двічі ударити автоматом. Поки, спершись на стіну, приходив до тями, Разін проскочив до

ходу сполучення і зазирнув за ріг. Глибокий рів, поруйнований в кількох місцях снарядами, був зовсім по-
жоний.

Він повернувся до Циганкова, щоб допомогти йому, але той уже стояв на бруствері і подавав знаки Мухіддінову.

— Поранений же, сам не потягне,— сказав Разін, розуміючи, що Циганкову потрібен кулемет.

— Збігай! — крикнув Циганков.

Разін зіскочив з бруствера і, пригинаючись, побіг берегом. Уже зовсім розвиднілось. Бій точився за першою лінією ворожих окопів.

— Живий? — запитав Разін Мухіддінова, хоча доречніше було б, якби Мухіддінов запитав про це Разіна, котрий шойно вирвався з пекла.

— Живий.

— Ану піддай! — Разін понад силу звалив собі на плечі кулемет, не чекаючи, поки допоможе Мухіддінов, і, притримуючи його однією рукою, схопив у другу залізний ящик зі стрічками.

Мухіддінов теж підвівся, але застогнав.

— Без тебе обійдемось! — крикнув Разін, уже стоячи на суші. — Чекай санінструктора!

Він важко побіг берегом, зігнувшись під кулеметом. Потім поставив його на коліщата і потягнув нагору, видираючись по крутому схилу туди, де мав чекати Циганков.

Циганков був ще там. Злегка випнувшись із окопу, він вибирав місце для кулемета. Коли позаду з'явився Разін, він уже вирішив, що найкраще якимось пробратись у будинок поруч з отим, що горів, — з вікон другого поверху прострілювалася велика площа в тилу ворожих окопів, де німці, що уціліли під час рукопашної, намагалися закріпитись.

— Давай попід сараями! — наказав Циганков. Схопив ящик зі стрічками й побіг.

Важко дихаючи, Разін побіг слідом. У цю мить Циганков побачив, що на вікні, яке він обрав для свого кулемета, заплигав білий пломінець, і в ту ж мить під ноги ударила кулеметна черга. Циганков відсахнувся і мало не збив з ніг Разіна, що йшов слідом, тягнучи кулемет за собою.

Вони притиснулися спинами до стіни й стояли, роздумуючи, що робити. Спереду почулося чиясь хрипке со-

піння і неголосний, переривчастий шурхіт. Разін обережно визирнув за ріг і побачив Мухіддінова — спираючись однією рукою на автомат і важко припадаючи на ліву ногу, він з'явився по той бік сарая і простував, майже не пригинаючись.

— Ти куди? — крикнув Разін. — Лягай!

Мухіддінов припав до землі саме на тому місці, куди перед цим з вікна ударив німецький кулеметник. Але тепер кулемет мовчав.

Мухіддінов з хвилину полежав і одповз назад. Циганков пильно стежив за вікном, та більше в ньому пломінець не займався. Раптом у вікні з'явилося жіноче обличчя — Циганков ясно побачив його: жінка з сивою головою, років під п'ятдесят.

Перше, що майнуло у нього в голові: «Бач, хто стріляв, падлюка!» Але щось підказало: не може того бути! Жінка з таким обличчям не могла в своїх стріляти.

Циганков змахнув рукою, наказуючи Разіну чекати, а сам побіг через вулицю до під'їзду. Вікно мовчало. Ліворуч у завулку кілька бійців лежали за камінною брилою і вели вогонь уздовж лівої частини вулиці, яку він перебігав. Рвонувши двері, Циганков дав довгу чергу в під'їзд, потім зазирнув туди — всередині не було нікого.

Циганков подав знак своїм. Вулицю перебіг Разін. Кулемет нагорі мовчав. Тепер від сарая віддалявся і Мухіддінов. Він ішов повільно, все дужче припадаючи на поранену ногу. Разін стояв наготові зі своїм автоматом. Циганков не спускав очей з вікна. Але ворожий кулеметник не озвався й тоді, коли старий, шкутильгаючи, повільно переходив вулицю.

Поодинокі, в тому ж порядку, що й раніш, вони піднялися по сходах на другий поверх. Циганков прочинив двері до кімнати, де, за його розрахунками, мало бути оте вікно. Він побачив на підвіконні кулемет, а долі мертвого німця. Жінка стояла біля протилежної стіни.

— Разін, — гукнув Циганков, не помітивши, що той стоїть поруч. — Оглянь нижні кімнати. Мерщій!

Разін побіг униз, кроки його лунко гупали по дерев'яних сходах. Циганков лишився нагорі й пильно стежив крізь напіврозчинені двері за жінкою.

Вона заціпеніла і вп'ялася очима в мертвого німця. Обличчя закам'яніло, не давав про себе знати жоден нерв. І тільки сльози текли безперервно по щоках і великими краплями падали на підлогу.

Циганков намагався зрозуміти, що з нею, — оплакувала чи раділа, що німець нарешті помер? Адже знала, що в будинку свої: важкий тупіт чобіт на лунких дерев'яних сходах, наказ Разіну оглянути будинок вниз — вона не могла не знати!

Разін крикнув ізнизу:

— Нікого нема!

— Давай сюди, — відповів Циганков і наказав Мухідінову: — Стеж за дверима.

Разін вибіг нагору і слідом за Циганковим увійшов до кімнати. Чоботом відіпхнув мертвого од вікна, скинув на підлогу його кулемет і встановив свій на підвіконні. Циганков обережно визирнув на вулицю. Звідси видно було блакитний клапоть Дніпра, що просвічувався між будинками.

— Стеж за отим завулком. Вони відступатимуть там.

Разін лаштував кулемет, готуючись бити по рогу; Циганков повернувся обличчям до жінки — вона не рухалась, як і перед цим, але обличчя вже не здавалося кам'яним: уста нервово сіпались, наче вона от-от готова була розридатись у голос.

Циганков глянув на неї, а потім подивився на стіну проти вікна: на ній не видно було слідів од куль. Засклені рамки з фотознімками не були побиті.

— Звідки по ньому стріляли? — здивовано запитав Циганков.

Жінка відповіла тільки порухом голови, наче не в силі була говорити. Але Циганкова осінило:

— Це ви його уколошкали?

Жінка знову злегка кивнула, уста її почали сіпатись ще дужче.

— Чим ви його так?

— Він послав мене вниз... по вино... А коли я підійшла, почав цілитись у вас... — ледве чутно відповіла жінка.

Циганков глянув на вбитого — поруч з ним лежала невідкоркована пляшка.

— І не розбилася! — хмикнув Разін. — Кості у них те пер м'які.

На обличчі жінки з'явилося щось схоже на посміх, але сльози полилися ще дужче й рясними краплями капали на стоптані черевики.

— Як ваше прізвище? — запитав Циганков. Він хотів запам'ятати, розуміючи, що ця жінка їх врятувала.

— Клавдія Харитонівна... — тихо відповіла вона.

— А прізвище яке? — перепитав Циганков.

— Клавдія Харитонівна...— ще тихіше сказала вона, наче не розуміла, що йому потрібно.

— Товаришу старшина! — гукнув Разін.— Німці!

Циганков підбіг до вікна і побачив на розі чотирьох німців. Вони встановлювали станковий кулемет в бік Дніпра.

— Ідіть униз,— сказав він Клавдії Харитонівні.— Тут небезпечно.

Він не одривав погляду від вулиці, але знав, що жінка не пішла.

— Ріж! — крикнув він Разіну, і той натиснув на гашетку. Довга черга сповнила кімнату оглушливим гулом.

— Готові!..— радісно скрикнув Разін.— Всі четверо, як один!

Циганков знову визирнув — німці лежали навалом на своєму кулеметі. Мабуть, вони не встигли й зрозуміти, звідки по них б'ють.

— Молодешь, Разін,— Циганков поклав йому руку на плече.— Стеж уважно.— Він одійшов од вікна й узяв під руку Клавдію Харитонівну.— Ходімо звідси. Тут небезпечно.

Тільки тепер вона розридалася вголос. І плач той не був ні виявом радості, ні голосом розпуки, а лише вибухом неуявного напруження, яке жінка стримувала довгі два роки й далі вже стримувати не могла. Худорляві плечі судомно здригалися, а голова тремтіла, і крізь глухі схлипи ледве можна було розібрати:

— Свої... Свої...

14

Шумаков напівлежав на задньому сидінні своєї емки, її підкидало й розгойдувало. Покотило мчав темними завулками, як навіжений, і колеса з розгону насакували то на шмат цегли, то на ребро тротуару, коли доводилося оминати воронку чи невеликий завал. Кожен струс боляче відгукувався в пораненій нозі, біль гостро ударяв у мозок, і Шумаков щоразу прикушував губу, щоб не застогнати.

Голова комдива лежала низько, крізь вікна машини він нічого не міг побачити. Раптом йому здалося, що машина їде надто повільно, бо до бліндажа недалеко, а його так довго везуть!

— Сій! — крикнув Шумаков. — Ви куди їдете?

— В медсанбат, товаришу комдив, — перехилився з переднього місця Голобородько.

— Зупиніть машину! — Шумаков спробував підвестись. Він скрикнув так несподівано, що Покотило різко загальмував. — Повертай на капе.

— Товаришу комдив... — спробував заперечити Голобородько, але осікся й сперечатись не наважився.

Голобородько доторкнувся до Покотила, наче санкціонував наказ комдива. Відколи Шумакова поранило, Покотило позирав уже тільки на ад'ютанта, наче німецький осколок позбавив комдива права собою розпоряджатися.

— Іч, песиголовці!.. — спробував Шумаков усміхнутись. — Думаєте, з однією ногою комдив уже не комдив?

Коли його внесли в бліндаж, Штукаренко накинувся на Голобородька:

— Ви що, здуріли? Нашо сюди привезли?!

Голобородько витягнувся і безпорадно закліпав очима.

— Товаришу полковник, не кричіть, — спокійно, але суворо зауважив Шумаков. — Доповідайте обстановку.

— Послухай, Іване Семеновичу... — почав Штукаренко, але Шумаков не дав йому договорити.

— Голобородько, викличте лікаря.

— Слухаю! — клацнув підборами ад'ютант і вибіг.

— Обстановку, — тихо повторив Шумаков у бік підполковника Лемешка і приліг на канапу. Штукаренко підклав йому під голову свій піддівок із кролячого хутра. — Дякую.

Лемешко взяв карту і нахилився, щоб розстелити її на каналі перед комдивом. Шумаков побачив ріденькі кудельки, схожі на засушену траву; скручені в спіраль, вони сяк-так покривали лисину начальника штабу. Нога починала боліти, аж до самого стегна натягнувся якийсь нерв і весь час сіпався, наче настійно нагадував про своє існування.

Глянувши на карту, Шумаков забув і про свою ногу, і про Лемешка. Дав принагідні розпорядження і наказав переправити ще один батальйон Терещенка на правий берег. Важливо підкинути якнайбільше протитанкових засобів у будинки, які вже пощастило там захопити.

Лемешко вийшов у тісний закапелок, де чекали офіцери зв'язку.

— Ну, тепер спочинь,— сказав Штукаренко.

— І треба ж було схопити осколок у такий момент! — зі скрухою промимрив Шумаков, винувато всміхнувшись.

— Осколок — дурень,— підсів до нього Штукаренко.— Лізе не в своє діло і, головне, завжди невчасно.

— Ти тільки мене не зрадь,— поклав Шумаков руку на його коліно.— Якось на місці виріжуть, зашиють — і справі кінець.— Шумаков жартував, але насправді просив серйозно. Він розумів, що зараз його доля в руках Штукаренка: все залежить від того, як той доповість командуючому про його поранення.

— Можеш на мене покластися,— заспокоїв Штукаренко.— Але дурниць від мене все-таки не вимагай.

Вони мирно перемовлялися, та думали про різне. Поява танків на правому березі, як здавалося Штукаренкові, в якійсь мірі пояснювала, чому німці й досі не висадили греблю. Ворог не втрачав надії ліквідувати плацдарм. Все-таки вісім дивізій, що закопалися в плавнях, багато важили!

Голобородько привів лікаря значно швидше, ніж Шумаков передбачав. Ад'ютант не поїхав у медсанбат, а кинувся в штаб батальйону, що саме підтягнувся до переправи.

Рана виявилась серйознішою, ніж гадав Шумаков. Осколок не зачепив кістки, але застряв безпосередньо біля неї — його треба було видалити якомога швидше, щоб не накоїв біди.

Лікар поворушив моржевими вусами і поплямків товстими синюватими губами.

— Поїдемо.— Він говорив густим басом і намагався триматися на віддалі, аби Шумаков не здогадався, що він попиває спирт.

— Куди поїдемо?

— Куди ж! В медсанбат.

— Нікуди я не поїду.

— Поїдете,— суворо сказав лікар і почав складати свої інструменти.

— Ну от що,— сказав Шумаков,— виріжайте з мене котлету отут, і кінець справі.

— Я не м'ясник,— образився лікар, і кінчики його вусів загрозливо заворушилися.

— Я вам наказую,— почав гніватись Шумаков.

— Пораненим наказую я! — крикнув лікар.

— Ви що, здуріли? — тихо запитав Шумаков.

— Допоможіть полковнику одягнутись,— наказав лікар Голобородьку.

— Послухайте, ви робіть своє діло, а я робитиму своє,— в голосі Шумакова почулися примирливі ноти.

Але лікар розгнівався не на жарт.

— Я кому наказав? — крикнув він Голобородькові, сердито схопив свою сумку і вибіг геть, хряпнувши двоєма.

— Божевільний...— застогнав Шумаков йому вслід.

Штукаренко вийшов і наздогнав лікаря.

— По вашому, це справді серйозно? — запитав він.

— А по-вашому, шмат заліза в м'ясі — це жарт? — огризнувся лікар.

— Я запитую не взагалі,— повторив Штукаренко.

— А я звідки знаю? Був би він рядовим — давно б лежав на операційному столі. Є у лікаря час, покопирсався б, а нема — відчикрижив би ногу по коліно, щоб урятувати життя. А велике начальство само командує. Козириться, поки його правцем поставить...

Штукаренко повернувся в бліндаж.

— Що, продав мене ескулапові? — глянув на нього спідлоба Шумаков.

— Треба їхати,— Штукаренко взяв шинель з рук Голобородька.— Нічого не вдієш. Коли він доповість командуючому, буде гірше, ніж коли доповім я.

Шумаков підвівся й сів. Те, що сказав Штукаренко, звучало переконливо, хоч, по суті, було катастрофою.

— І ти, Брут? — глянув ізнизу.

— Ні,— серйозно відповів Штукаренко.

— Ну, давай п'ять,— Шумаков потиснув йому руку і, сівши на дощечку від снарядного ящика, яку обома руками з кожного кінця тримали солдати, обняв їх за шиї. Колись, ще в дитинстві, він любив, щоб його так носили мама і старша сестра. Зараз він згадав про це й усмінувся всім на прощання.

— Коли будете переїздити вперед, нехай Приходько перевезе й мої речі на нове місце.

— Все в порядку,— заспокоїв його Штукаренко.

Хід сполучення не вміщав трьох у ряд, довелося нести Шумакова боком. Один боець мусив іти спиною вперед, і це дуже затримувало. Сидячи на дошці й тримаючись за шиї бійців, Шумаком думав про Штукаренка. Інсти-

тут комісарів можна було ліквідувати — наказ є наказ. А дружба двох людей, що вміють ділити відповідальність у бою, лишається: спорідненість душ, як у близнят.

15

Треба було на щось зважитись: людські сили мають межу. Харкевич знав: коли ще трохи отак повисіти на стіні, спираючись на одну дужку ногою, а в другу учепившись руками, йому стане все байдуже, і тоді — кінець. Зірвється чи безтямно вчинить щось: адже втома ламає навіть метал — він знав.

Того, що відбувалося навколо, він не міг зрозуміти. Німці били кудись на той бік Хортиці, потім перенесли вогонь вище греблі — з отвору, біля якого стояв, не видно було куди саме. Відбувалося щось важливе, але чека-ти розв'язки бракувало сил.

Амірадзе висів поруч, притиснутий до нього. Надворі вже почало розвиднятись, і в тьмяному світлі видніло обличчя — темне й худорляве. Очі у Сандро завжди сиділи глибоко, а тепер блимали, наче з глибини прірви, над якою він висів. Шоки позападали ще дужче, і на обличчі лишився самий тільки ніс. Тонкий, гострий, мов дзюб, з горбом посередині, наче увігнутий під вагою тяжких окулярів, хоч окулярів Амірадзе ніколи не носив. «Людина має свою межу, — подумав Харкевич, глянувши на нього. — Дійдеш до краю, тоді — все».

Тепер, коли вогонь переметнувся на другий бік греблі, тут стало тихіше. Тільки струси зробилися дужчими, наче вода у верхньому б'єфі була єдиним цілим із греблею, і кожен вибух снаряда в озері Леніна безпосередньо відгукувався в ній.

— Треба щось робити, — сказав Харкевич.

— Я полізу нагору, — одразу відповів Амірадзе, наче давно чекав саме цих слів і задалегідь їх обдумав.

— Тут все одно кінець, — додав Харкевич, хоч і знав, що Амірадзе розумів це не гірше за нього. — Давай. — Амірадзе пересунув автомат на груди, готуючись вилізти з отвору. — Тільки дивись, не стріляй.

Амірадзе кивнув і поліз угору. Став на край товстої стіни і визирнув. Потім спустився на карниз і зник.

Харкевич почував, що голова туманіє. Знав, що заснути, висячи над прірвою, — смерть, але нічого з собою вдіяти не міг. Наче шофер, що цілу добу сидить за

кермом: знає, здрімне — і станеться аварія, але з утотою вже не має сил боротися. Харкевич розстебнув пояс, пропустив пряжку через дужку і, тісно затягнувши другий кінець, повис на ремені. Боже, чому він цього не зробив раніш? Скільки разів бачив, як електрики висять на стовпах, прив'язані до них пасами!

Тіло обм'якло, по ньому попливла солодка млість. Мабуть, точнісінько це саме сталося з шофером автобуса, коли вони з Ксенею в тридцять восьмому їздили до Гурзуфа. Щастя, що автобус саме завертав, а напроти росли кущі, і автобус тикнувся в гушавину радіатором і зупинився. Шофер так і не прокинувся. Коли пасажири вискочили, він блаженно схилився на стерно і солодко сопів.

Взагалі того літа щастило. Мамі полегшало після всього, що вона пережила, втративши чоловіка. Ксеня почувала себе на сьомому небі — заява до ЦК комсомолу, яку фактично вона сама написала, зробила свою справу, йому навіть запропонували надрукувати якийсь вірш. Але вірші він писав зовсім не для того, щоб їх друкувати. А проте шкода, що відмовився, — хоч на зло Рудеві варто було надрукувати.

Так, того літа щастило! Вікна з кімнати виходили просто на море. Ксеня мокла у воді з ранку до вечора, коса у неї зовсім вигоріла і стала аж сива, а тіло так засмагло, що її важко було пізнати. Тільки очі світилися на обличчі ті самі блакитні й трошки лукаві — хитрючі очі!

А що вже наредготалися за той місяць — наче знали, що це їхній останній сміх. Особливо в той день, коли, накупавшись, як дельфіни, раптом поснули на пляжі, наче Адам і Єва. Він тоді прокинувся перший і коли глянув на себе, то вжахнувся — стільки на тілі було синців. А як розтрусив Ксеню, вона реготалася до упаду, бо камінчики повгрузали їй у тіло теж, але не осипалися, вона стояла, розцяцькована химерним візерунком, і була ще гарніша, ніж завжди. Він тримав її й не давав рухатись, щоб камінці не попадали, а вона навмисне пританцьовувала на одній нозі, немов набрала у вухо води і намагалась її вилити, але жоден камінець не відпав. Потім пожалів її і почав сам відколупувати камінці, а вона верещала і пручалася, бо їй боліло. Щоправда, мабуть, не дуже боліло, верещала просто через те, що було приємно, коли він доторкався. І взагалі їм було приємно і добре обом!

І в Сухумі час минув не гірше. Особливо коли ходили у мавпячий заповідник. Ксеня мало не збожеволіла від захоплення, її нізащо не можна було відірвати від вольєри: прилипне до залізної сітки, встромить свого носика у вічко — уже давно час іти до їдальні, бо влітку тут стільки людей, що до столика треба зайняти чергу... Та де там, не можна спокусити навіть пломбіром «Мельба» на трете — милується макаками, аж тремтить. «Дивися, дивися на отого зморщеного дідка! Це мій прапрадід!»

Амірадзе перелякався на смерть, коли побачив, що Харкевич повис над прірвою, мов неживий, зачепившись однією рукою за дужку, а другу звисивши уздовж тіла. Він не знав, що той прив'язаний пасом, і побоювався, що от-от зірветься й полетить. Обережно спустився і став так, щоб, коли треба, притиснути Харкевича до стіни і не дати зірватись.

Та Харкевич несподівано повернув до нього обличчя, й воно виявилось спокійне.

— Ну, що там коїться? — запитав.

— Німці на греблі. Майже біля берега.

— А на березі що?

— Мабуть, наші таки переправилися. Десь угорі на околиці стрілянина. Але німці ще в місті, бо й на греблі — сам бачив — з мінометом стоять, — проказав Амірадзе.

— Погано... — Харкевич побоювався, що втома та сон, котрі відступили, коли з'явився Сандро, обов'язково обляжуть знов, якщо залишиться отут висіти й далі. — Треба щось робити... — проказав він, і сам не знаючи, що саме за цих обставин зробити.

— Може, вдарити з тилу по тих, що на греблі? — нерішуче запропонував Амірадзе.

Харкевич помовчав. «Може, через те й досі не включили рубильник, що свої на греблі» — подумав. А вголос проказав:

— Ці нікуди не подінуться. Краще почекати, поки на березі повернеться на нашу користь. А коли з греблі тікатимуть, можна буде вдарити і по цих. — Він помовчав. — А що там ще?

— Ковальчук лежить...

Так, Ковальчук лежить. Йому вже не загрожує нічого. Харкевич вільною рукою доторкнувся до плеча Амірадзе, розуміючи, що для нього значить втрата Ковальчука. Хотів ще запитати про інших — мабуть, на підкра-

новому мосту лишився не один із взводу Рудя, — але це було ясно й так.

Він почував себе бадьоріше. Кілька хвилин химерного сну над вузькою темною прірвою зробили своє. Дивно, як мало треба людині, щоб вона воскресла! Амірадзе теж виглядав краще, ніж перед тим, як поліз нагору, очі, щоправда, світилися й зараз неспокійним внутрішнім жаром, але щоким здавались не такими запалими і навіть порожевіли — мабуть, від збудження і морозяного вітерця.

— Не пропустити б тільки моменту...

— А ми нагорі прилаштуємось, за фермами нас не побачать.

Харкевич завагався, але зрозумів, що на Амірадзе можна покластись: адже виліз завидна і повернувся назад.

— Ну, давай, — рішуче сказав Харкевич і слідом за Амірадзе поліз угору.

Надворі уже зовсім розвиднілося. Вибухи знову лунали десь за східним вигином Хортиці. Тепер полум'я здавалося вже не червонастим, як уночі, а блакитно-зеленкуватим; гуркіт стояв у вранішньому повітрі і котився вниз над збуреними водами, весь час наростаючи і зливаючись у безперервний громохкий рев.

16

Якби Циганков і Разін знали, ким є для Клавдії Харитонівни Соломія Мироненко, вони уже пожалкували б, що не розповіли про те, що бачили її сьогодні вночі. Так само й Мухіддінов, котрий протягом усіх цих днів перебував поруч із Харкевичем, шкодував би, що не розповів їй про Олега Івановича, коли б здогадувався, що вони знають одне одного і жили під одним дахом стільки часу. Ударивши пляшкою по голові німецького кулеметника, Клавдія Харитонівна врятувала життя коли не всім трьом, то Циганкову і Разіну — напевно. Крадькома позираючи на неї, вони розуміли, що ця жінка в своєму житті, мабуть, і мухи не зачепила, і коли зважилась на такий вчинок, то пояснити його можна хіба що гнівом змученої душі, в котрій страждання вже переливалися через вінця. Яке було б щастя, коли б почула в радісну хвилину зустрічі з визволителями, що живі й ті, кого вона так любила і про кого всі ці дні стільки думала! Але бійці не

могли знати, що зв'язувало цю жінку з Соломією та Харкевичем, як і вона не могла уявити, що з величезної кількості людей, котрі форсували Дніпро, випадок завів до її кімнати саме тих трьох, котрі могли їй про це розказати. І вона стояла і тихо плакала, знесилена і щаслива, що врешті бачить своїх.

Циганков обережно взяв її за руку і повів до дверей. В кімнаті, де стояв кулемет, справді було небезпечно. Клавдія Харитонівна покірно пішла за Циганковим. Коли вони вже вийшли, почувлися три вибухи, і будинок здригнувся.

— Ідіть униз! — крикнув він їй, а сам побіг назад до вікна, біля якого стояв Разін.

Звідси видніла тільки частина вулиці та ріг завулка. Великий напівзруйнований будинок з вирваними вікнами стояв напроти — він затуляв місце, звідки лунали вибухи. Циганков побіг назад, на площадку. Клавдія Харитонівна уже була внизу. З правого боку стояла висока драбина, приставлена до квадратної ляди, що вела на горище. Циганков швидко поліз туди.

Горище тонуло в синюватому холодному мороку. З круглого віконця відкрився неосяжний обшир — гребля, схожа на величезну спину велетня, і плеската вершина Хортиці, що визирала з-за греблі, — округла й темна, наче схилена голова. Здавалося, велетень уп'явся ногами в береги і стримує своєю могутньою спиною тиск усього озера Леніна, і це йому під силу, бо вода не збивала його з ніг, а тільки пінилася. З лівого боку, відкілясь ізнизу, виривалися темні хмарки диму та куряви, і коли б час дозволяв на хвилину віддатись уяві, можна було подумати, що, стримуючи тиск, отой велетень ще й попихкує невидимою люлькою собі у вуса, що кінчиками, мабуть, звисли аж до води. В небі кружляло кілька літаків, але zenітки їм заважали, і літаки то кидались урозтіч, то поодиноці пікірували і скидали свій вантаж.

«Значить, понтони на воді з'явилися, — подумав Циганков. — Коли наші вихопляться на Хортицю, треба буде нам просуватись до греблі. Німець не любить, коли лоскочуть з тилу». За три роки боїв він уже навчився швидко орієнтуватись на полі бою, особливо коли міг його бачити цілком, як тепер.

Циганков пішов назад. Тепер віконце світило ззаду, і горище здавалося зовсім темним. Циганков раптом налетів на щось і боляче ударився стегном. Придивившись,

побачив великий стіл, а на ньому купку тоненьких соснових скалок і якийсь скляний посуд. Пригадався фізичний кабінет у Саранській десятирічці, де теж було багато всяких склянок, — він тоді ними мало цікавився. Не зупиняючись, Циганков прихопив кілька скалок — невідомо для чого, просто так — і спустився вниз.

Мухіддінов стояв біля дверей і визирав у шпару. Клавдія Харитонівна сиділа в кутку. Здалеку строчив кулемет.

— Що там? — запитав Циганков Мухіддінова.

— Насідають на Кулієва.

— Нога твоя як?

— А що ж нога? — непевно буркнув Мухіддінов. Він спробував стати твердіше на поранену ногу і зморщився від болю.

— Ти потерпи, наші трохи просунуться, відправимо в санбат, — пообіцяв Циганков.

— І так обійдеться, — знову буркнув старий і пошкандибав ближче до вікна, звідки зручніше було спостерігати.

Циганков піднявся по сходах на кілька приступок, потім перехилився через бильця і побачив Клавдію Харитонівну.

— Нащо ці шпичаки? Шашлик смажити? — пожартував, показуючи їй скалку.

— Що ви! Це сірники, — всміхнулася Клавдія Харитонівна.

Циганков чиркнув об стінку, але сірник не зайнявся.

— Спочатку смердить, а потім горить, — зауважив Мухіддінов. Він був значно старший за Циганкова і пам'ятав такі сірники ще з давніх часів.

— Це один професор виробляв, — сказала Клавдія Харитонівна.

— Через те й не горять, — засміявся Циганков. — Коли б академік, горіли б! — Йому приємно було, що зумів її розвеселити. — Ви б спустились у льох.

— Досить, — сказала вона, — насиділася.

— А ви все-таки спустіться.

Клавдія Харитонівна не відповіла. Циганков трохи постояв і пішов нагору.

Саме в цю мить Разін вигукнув: «Танк!» — і по вікну хльоснув кулемет. Танк ішов вулицею з правого боку, і черги довбали лівий бік лутки, але у вікно кулі не заліта-

ли. Циганков підбіг до дверей і крикнув униз: «Танк!» — а сам стрибнув у куток і схопив гранату.

На вулиці прогримів вибух. Циганков підбіг до вікна і побачив, що танк закрутився на одній гусениці, а друга лежала розірвана на бруківці. Мухіддінов таки пригостив його з дверей в'язкою гранат. Тепер ворожі танкісти спробують зупинитись, як тільки гармата повернеться в бік будинку, щоб мати змогу стріляти по них. За мить, коли гармата ще стирчала в бік Дніпра, Циганков жбурнув свою в'язку з трьох гранат на корпус танка. Вибух ударив по задній частині. Циганков бачив, як башта разом з гарматою злегка підстрибнула і зсунулася з місця. Танк зупинився і задимів. Розлігся ще один вибух — танк рвонуло зсередини. Він якось безвольно похилився, а башта сповзла набік.

Циганков вискочив на сходи і побачив, що вирвані з лутка надвірні двері лежать на середині кімнати, а Мухіддінов одповзає від них увесь у крові. Клавдія Харитонівна забила в куток і беззвучно схлипувала. Крізь вилом у стіні виднів один бік танка, з якого виривалося полум'я і темний масний дим.

— Заберіть його! Не бачите? — крикнув Циганков, і цей вигук, владний і навіть трохи брутальний, змусив Клавдію Харитонівну отямитись. Вона підбігла до Мухіддінова, і в тиші почувся стогін пораненого.

З виломом видно було всю ліву частину вулиці, далеко, майже в самому кінці, поодинці перебігали німці, відступаючи від Дніпра. На розі, біля якого все ще стояв німецький кулемет, лежали побиті Разіним кулеметники. Там, видно, теж насадили наші, бо з завулка лунали постріли і короткі черги. З правого боку аж до місця, де вулиця завертала ліворуч, нікого не видно було, і Циганков зрозумів, що в тому напрямку неважко просунутись. Але розумніше було почекати отих німців, що билися в завулку, щоб ударити по них, як тільки випнуться, звільнити дорогу своїм і рушити далі разом з ними. Він пожалкував, що не прихопив сюди з другого поверху німецького кулемета: коли його поставити на ганку, можна контролювати всю вулицю.

Від дверей ішов кривавий слід до другої кімнати. Циганков забіг туди. Мухіддінов лежав на розкладушці і тихо стогнав. Клавдія Харитонівна метушилася біля нього. Вона розрізала ножицями скривавлену гімнастерку

вище ліктя. На спині гімнастерка теж намокла — видно, схопив два осколки від своєї ж в'язки гранат.

— Як ти, браток? — схилився над ним Циганков. Мухіддінов не відповів, із ледь розкритих уст виривався лише тихий стогін.

— Сильно його, бідолаху... — зітхнула Клавдія Харитонівна.

— Відправити нікуди, от біда, — буркнув Циганков. — Нам зараз доведеться рушити звідси.

Клавдія Харитонівна перелякано глянула на нього, але одразу ж одвела погляд. Ясно, що не залишаться тут, не для того прийшли, щоб зупинитися у цьому будинку.

— Не турбуйтеся, — сказала вона.

— Доглянете?

— Кажу, не турбуйтеся.

— А це? — Два ордени і дві медалі Мухіддінова лежали на столику. Клавдія Харитонівна зняла їх, перед тим як розрізати гімнастерку.

— Ще загубите. Я заховаю як слід.

— Ну, гаразд. — Він ще раз нахилився над пораненим. — Що ж це ти, Мухіддінов? Ех, «дамський закрійник»!

Нагорі застрочив кулемет, і Циганков одним духом опився на ганку.

На вулиці все ще нікого не видно було. Циганков вибіг нагору. Виявилося, що Разін поруч зі своїм кулеметом поставив на підвіконня й німецький і просто з цікавості вирішив спробувати, як він б'є.

— Ти що, здурів?!

— Справно б'є! — вигукнув Разін. Тільки тепер Циганков побачив на підлозі відкупорену пляшку, якою Клавдія Харитонівна стукнула отого німця, — вона вже була напівпорожня.

Циганков і сам був не від того, щоб кілька разів ковтнути, але дозволити собі цього не міг.

— Ну й свиня ж ти... — лайнувся він і з усієї сили загилив пляшку чоботом. Вона покотилася по підлозі й уткнулася в тіло німця, що лежав у кутку.

Разін хотів щось відповісти, але не встиг, бо саме в цю мить із завулка з'явилося кілька зелених спин — німці відходили і на ходу строчили по тих, що на них насідали. І водночас Циганков побачив ще кількох біля сарая, під яким вони стояли, коли дав чергу оцей, що лежав під стіною. Обидва кулемети стояли на підвіконні, і Разін та

Циганков ударили з двох стволів. Черги схрещувалися, тільки вилетівши з кулеметів, і пломінці тикалися один в один. Ті німці, по яких бив Разін, чомусь падали навznak, наче кидалися на бруківку плавати голічерева. З-за рогу з'являлися все нові й нові, мабуть, спереду теж били — іншого виходу не було.

— Дивись, не зачепи своїх! — крикнув Циганков, побоюючись, що вони от-от з'являться з завулка.

Разін строчив безугавно, обличчя його паленіло, він допався і так оскаженіло тиснув на гашетку, наче ворогом був його ж кулемет.

Біля сарая пощастило перехопити тільки чотирьох, решта кинулися назад і, мабуть, наразилися там на інші черги.

За кілька хвилин з'явилися свої. Це були бійці третього батальйону, як Циганков і передбачав.

— Ну, давай зніматись, — сказав Циганков.

— А Мухіддінов? — стривожено запитав Разін.

— Доведеться залишити, поки переправиться санбат.

На мить Разін застиг. Він згадав, як в сорок першому його лишили пораненого у лісника під Харковом, а потім він майже місяць пробирався до своїх і так уже й не потрапив у свій полк, де у нього лишилося стільки друзів. Йому шкода стало старого узбека, з яким з'їв уже не один пуд солі. Та згадав, що час не той, — і з оточення не доведеться виходити, і свій полк знайде, аби видужав і набрався сил.

Удвох з Циганковим вони забрали обидва кулемети і швидко спустилися вниз. В запасі було ще хвилин десять-п'ятнадцять, поки підтягнуться бійці, що наступали.

— Зайду ще до Мухіддінова, — сказав Циганков, ставлячи трофейний кулемет на підлогу. Тільки тепер він згадав, що в гімнастерці у Мухіддінова лежить партквиток, краще взять з собою. — Ти виглядай, коли що — поклич.

Разін невдоволено побрів до вилому в стіні. Йому й самому хотілося глянути на товариша, але сперечатися не міг — комусь і справді треба було спостерігати.

Мухіддінов уже опритомнів, але очі дивилися розгублено й полохливо. Обличчя поблідло і виглядало безпорадним. Він зробив ледь помітний порух, намагаючись підвестись, але Клавдія Харитонівна його притримала.

— От що, Мухіддінов, ми з Разіним будемо просуватись, а ти відлежуйся тут. — Мухіддінов ще раз поворух-

нудся, збираючись заперечити.— Чудію, як же ти з нами підеш? Не бійся, сьогодні ж заберемо. Де твій партквиток?

Мухіддінов вказав очима на гімнастерку. Циганков обережно розстебнув кишеню і видобув невеличкий пакунок, ретельно загорнутий у папір і перев'язаний чорною ниткою.

— Не довіряєте? — усміхнулася Клавдія Харитонівна.

— Порядок такий, вибачайте.

— Я свій зберегла при німцях, так що...— вона не договорила.

— А ви не ображайтеся.

— Та ні, беріть. Я думаю, що й ордени краще вам забрати. Мало як може повернутись...— Тепер вона вже не ображалася: всяке буває, все-таки війна.

Циганков згорнув у жменю ордени Мухіддінова і разом з документами сховав у планшет.

— Ну, бувайте. Сьогодні ж заберемо, що б не сталося.— Важко було сказати, кому він це пообіцяв — Мухіддінову чи Клавдії Харитонівні.

Циганков ще мить постояв, різко обернувся й пішов.

17

Лемешко недолюбливав Шумакова так само, як Шумаков його. Ні один, ні другий не мали для того ділових підстав, бо обидва чесно й ретельно виконували свої обов'язки і потай це визнавали один щодо одного. Та коли Шумаков ставився до Лемешка з незлобивою насмішкватістю, як ставиться всяка людина широкої вдачі до обмеженості служак, то Лемешко остерігався комдива тупо і затято, як усяка обмежена людина остерігається душевної широти. Те, що міг собі дозволити комдив як старший, було недоступно підлеглому, і, зносячи насмішкуваті, а іноді й ущипливі зауваження зовні спокійно, Лемешко жодного з них не забував. Ревниве роздратування, що його Шумаков, наче навмисне, під'юджував своїми жартами, накопичувалося й зростало — воно було в душі начальника штабу завжди готове вибухнути.

Коли б Лемешко знав про те, що було відомо тільки Шумакову та Шмакову, він би, мабуть, уже розраховався з комдивом давно. І яка була б нагода виявити ревність! Та Лемешко таємниці Шумакова не знав і змушений був

терпляче чекати підходящої нагоди. Зараз, як йому здавалося, настала слухна хвилина — комдив поранений і змушений поступитись. І Лемешко вирішив, що настав час.

Він мав формальне право навіть не супроводжувати комдива до машини, бо керував бойовими діями дивізії й справді був зайнятий. Шумаков це розумів і біля виходу з бліндажа подав йому руку.

— Ну, всього, Вікторе Петровичу. Покладаюсь на вас. Я ненадовго.

— Будьте спокійні, товаришу комдив,— клацнув підборами Лемешко.— Видужуйте швидше.

Шумакова понесли ходом сполучення. Слідом пішов сердитий лікар, а за ним і Штукаренко.

Уже за мить Лемешка важко було пізнати. Чітко ступаючи своїми наваксованими чобітьми, він повернувся в бліндаж і перш за все наказав телефоністові з'єднати його з командуючим. Він знав, що ніхто ще й досі не доповів про поранення комдива, але й сам не міг цього зробити, поки Шумаков був тут. Тепер комдива не було, і Лемешко, не вагаючись, вирішив. Попереду бої, а дивізія не може лишатись без командира в чеканні, коли той одужає.

Поки телефоніст викликав штаб армії, Лемешко з'єднався з начальником оперативного відділу і уточнив місцеперебування підрозділів на випадок, якщо командарм поцікавиться і треба буде доповісти. Він ставив короткі та енергійні запитання і не дослухував до кінця фраз, які розумів з першого слова. Потім подзвонив у штаб понтонного батальйону. Капітан Сом був на переправі, але начальник штабу батальйону доповів, що переправа діє, хоча ворожа авіація й намагається її бомбити. Це він знав і сам, глухі удари бомб чути було в бліндажі кожної хвилини, вони не переставали гуркати, і це саме по собі свідчило, що переправа ціла і зруйнувати її німцям не щастить. Він пообіцяв надіслати для оборони переправи ще одну зенітну батарею і викликати винищувачі для патрулювання над Дніпром. Лемешко ще не закінчив розмови, коли телефоніст подав йому трубку,— на проводі був командарм.

— Слухаю,— почувся м'який, трошки хриплий голос.

Лемешко відрекомендувався по формі і почав доповідати про поранення Шумакова.

— Знаю,— перервав командарм, і в м'якому голосі почувалися металеві ноти.— Все, що ви доповідаєте, знаю. Але, на жаль, не від вас. Чому не доповіли одразу?

— Я... — спробував пояснити Лемешко. Він хотів сказати, що не мав права звертатись, поки на місці був комдив.

— Розумію, чому не подзвонив Шумаков,— мабуть, хотів лишитися в строю, незважаючи на поранення. І це — похвально. А чому не доповіли ви?

— Товаришу командуючий, я...

— Ну, гаразд... Доповідайте обстановку.

Лемешко не сподівався, що справа може так повернутись. Виходило, наче він винен у тому, в чому винен не був. Міг би, звісно, або умовити Шумакова доповісти вчасно, або й зробити це сам, якби ставився до комдива неупереджено і не чекав хвилини, коли залишиться сам «на хазяйстві». Але він покладав на цю доповідь свої потаємні надії і не міг доповідати при всіх. Тепер він побачив, що помилився.

І все-таки несподіване невдоволення командарма не спантеличило Лемешка, він змусив себе говорити спокійно до кінця. Командарм слухав мовчки, хоча в мовчанні його теж відчувалося роздратування. Він дав деякі розпорядження і потім запитав:

— Рана у Шумакова серйозна?

Лемешко зважився ризикнути ще раз.

— Думаю, що так, товаришу командуючий.

— А ви хіба лікар?

— Дозвольте доповісти: це думка лікаря, котрий його оглядав.

— Так...— Командуючий на мить замовк.— Поки що я сам стежитиму за вашою дільницею. А Штукаренко де?

— Пішов провести полковника до машини, товаришу командуючий.

— Ну, все. До побачення.

— До побачення, товаришу командуючий.

Трубка на другому кінці клацнула, а Лемешко своєї все ще не клав. Після другої невдачі він почував себе розчавленим. Надії не справдилися, і тепер його поведінка вже починала видаватися ганебною йому самому. Побожування, що командуючий зрозумів його намір, зовсім позбавило недавньої рішучості, і від самовпевненості, що володіла ним кілька хвилин тому, не лишилося й сліду.

Коли Штукаренко повернувся в бліндаж, Лемешко ще сидів на каналі, тримаючи в руці німу трубку. Той не звернув уваги на стан Лемешка і діловито кинув телефоністові:

— З'єднайте мене з командуючим.

Тільки тепер підполковник Лемешко отямився.

— Я вже доповів.

— Про що?

— Про те, що комдив...

— Ось як! Чому ж ви так поспішили? — Він підозріло глянув на начальника штабу.

На обличчі Лемешка нервово заграли жовна. Йому дуже хотілося відповісти так, як слід було. Адже він начальник штабу і не зобов'язаний звітувати перед заступником комдива по політчастині. Але поставити на місце Штукаренка не наважився: після розмови з командармом почував себе непевно. І лише запитав:

— А хіба це не мій обов'язок?

— Знати свої обов'язки добре... — хмикнув Штукаренко.

Лемешко підвівся і тільки тепер поклав трубку. Він змусив себе повернутись до справ і зробив це з тим підкресленим виявом перебільшеної гідності, якого дотримувався завжди, коли поблизу не було Шумакова.

Штукаренко підсунув до себе карту і, схилившись над столом, почав розглядати ситуацію на Хортиці і на правому березі. На острові передова вже проходила по висотах, які панували над усією місцевістю, але все-таки ворожу переправу через західний рукав Дніпра прямою наводкою ще обстрілювати не можна було. По ній була артилерія з лівого берега приблизно з таким самим успіхом, з яким обстрілювали німці батальйон Сома. Двічі уже її бомбила наша авіація, але зенітна оборона у німців була міцна. Треба було обов'язково просунутись на правому березі ближче до греблі, щоб змусити їх самохіть відступити з Хортиці. Та наближення до греблі лякало Штукаренка: в тому міг бути її кінець.

Величезний тягар внутрішньої відповідальності тиснув тепер на його кошові плечі ще дужче, ніж раніше. Відсутність командира дивізії накладала на нього, крім своїх обов'язків, ще й ті, які раніше виконував Шумаков. Від хвилини, коли попрощалися, він поділяв з Лемешком всю відповідальність за хід воєнних операцій, від яких залежала доля греблі. Тепер катастрофа, яку він вважав

неминучою, гнітила його не тільки тому, що він мав бути при тому присутній, а й через те, що, особисто керуючи подіями, не міг її відвернути. Не міг, бо, незважаючи на те, що просування військ наближало катастрофу на греблі, він мусив прискорювати це просування, бо дивізія воювала — і вже неможливо було припинити її дій.

І хоч-не-хоч думав про Шумакова і згадував, як дорікав йому, коли той мав намір вступити на греблю з ходу. Тепер він розумів, що судити легше, коли в якійсь мірі стоїш осторонь і спостерігаєш звіддалік. Всі закиди, які він робив комдиву, вважаючи, що той дбає лише про оперативні успіхи дивізії, не думаючи про величезні цінності, якими за ці успіхи має платити, видавалися тепер не такими правомірними і справедливими, як раніше. Зараз він сам був на місці Шумакова, але разом з тим не міг залишити й свого, і, хоча одночасне перебування на двох місцях давало змогу ясніше бачити, від цього картина не ставала веселішою і не робилося легше на душі.

Він подумав про те, як разюче міняє людину відповідальність. Все, що перед цим йому видавалося єдино правильним, у світлі суворої необхідності починало інакше виглядати. Тепер Штукаренко бачив, що особисто змінити нічого не може. Він мусив робити не те, чого так хотів, а лише виконувати настійні вимоги, що їх перед ним висували оперативні обставини: просуватись до греблі, змусити ворога залишити Хортицю!

Подзвонив Терещенко і доповів, що з трьох танків, які затримували його підрозділи на правому березі, два підбито. Третій змушений був відійти, але, здається, теж не без пошкоджень.

— Прошу дозволити переправитись на той бік і мені,— докінчив.

— Одну хвилинку почекайте,— сказав Штукаренко. Він не хотів приймати рішення без Лемешка, щоб не образити його.

— Дозволяємо вам, товаришу майор,— сказав Штукаренко після того, як порадився з начальником штабу.— Тільки почекайте мене.

— Слухаю.

— Де ваш човен стоїть?

— Біля капе. Там, де ми з вами вночі ходили.

— Через двадцять хвилин буду.

— Єсть!

Штукаренко поклав трубку.

Що ж, на місці все з'ясується. Але третій батальйон треба так або інакше просувати.

Штукаренко застібнув шинель і вийшов у крихітні сніги. Лемешко розмовляв по телефону з майором Анікіним — командиром триста четвертого полку. Анікін уже переправив на Хортицю майже цілий батальйон, але на переправі мав значні втрати. Тепер збирався переправляти ще дві роти і теж просив прикрити переправу з повітря. Лемешко давав накази й обіцянки твердим голосом і висловлювався коротко і ясно. Він стояв боком до Штукаренка і, мабуть, добре бачив, що той чекає, але вдавав, що не помічає його.

Нарешті поклав трубку.

— Я буду з Терещенком на правому березі. В третьому батальйоні знатимуть, де мене знайти,— мовив Штукаренко.

— Слухаю, товаришу полковник.

Штукаренко вийшов з бліндажа і швидко попростував ходом сполучення, не пригинаючись. Над переправою пікірував бомбардувальник, але зенітки не давали змоги скинути бомби, куди йому хотілося. Літак ревів, виходячи з піке разом зі своїм вантажем, потім, коли він уже віддалявся, щоб зайти вдруге, зенітний снаряд таки влучив у нього. Бомбардувальник здригнувся, застиг на мить у повітрі і стрімголов пішов униз, волочачи за собою темний хвіст. Він зник за Хортицею, а потім звідти розлігся важкий розкотистий вибух.

18

Машини з пораненими підходили одна за одною, в коридорі колишньої сільської семирічки солдати лежали впритул, їх було багато, і в трьох класах, що правили за операційні, хірурги не встигали видобувати німецьке залізо із поранених солдатських тіл. Більшість дістали свої осколки й кулі на понтонній переправі, решту поранених вилунали з каламутної води верхнього б'єфа — шинелі майже у всіх були мокрі, бо довелося довго поплавати, поки їх витягнули з Дніпра. Здебільшого сюди потрапили легкопоранені, бо ті, кого поранило дужче, тонули зразу — врятувати їх уже не міг ніхто.

Та навіть ці, кому судилося швидко видужать, щоб знову воювати, справляли тяжке враження. Лежачи покотом у своїх мокрих шинелях, мовчазні й нерухомі, вони

схожі були на рівно повалені бурею дерева. І по їхніх запалих шоках, по синіх від дніпрового холоду обличчях можна було здогадатися, яка то була буря. Тільки зрідка хтось скрикував або тихо стогнав, і тоді ставало ясно, що в цих повалених деревах ще пульсують живущі соки.

Аня йшла вздовж коридора — її викликав Васадзе, щоб вислухала серце у пораненого, якого мали зараз оперувати. В Уфі вона зробила вже чимало операцій, але все ж за фахом була терапевтом. Вона дивилася на повалену шеренгу і ловила себе на тому, що йде повільно і пильно придивляється, наче шукаючи когось серед поранених.

І справді, хіба не могло статися чуда? Хохол мав чорну моряцьку шинель, а тут всі піхотинські, сірі... Та буває ж усяке — міг свою загубити, і його одягнули в чужу... Вона знала, що шукає даремно, і все-таки йшла повільно і уважно придивлялася.

Раптом хтось тихо покликав:

— Товаришко лікарко...

Аня зупинилася. Серце зайшлося. Боячись озирнутись, вона одну мить постояла і знову почула слабкий незнайомий голос:

— Це я... товаришко лікарко...

Озирнувшись, вона побачила пораненого з буйним скуйовдженим волоссям. Він намагався всміхнутись, але замість усмішки на обличчі з'явилася непевна гримаса.

Аня нахилилася. Обличчя здавалося знайомим, але хто це, згадати не могла.

— Я Варивода...

Ні, вона не знала. І прізвища такого ніколи не чула теж.

— Я зараз підійду. На мене чекає хворий.— Аня спробувала всміхнутись і відійшла, потім знову озирнулася, намагаючись запам'ятати місце, де лежав цей поранений, і ще раз гукнула: — Почекайте хвилинку, я зараз повернусь.

Вона швидко пішла вздовж коридора. Чомусь їй і на думку не спадало, що це той самий водолаз, котрий приніс їй сьогодні останню звістку про чоловіка. Де ж вона бачила цю людину? Може, їй просто здалося, що бачила колись?

На операційному столі лежав літній солдат. Хацько закручені вгору вуса виглядали недоречними і чужими на мертвотно-блідому обличчі. Васадзе припинив операцію

і рахував пульс. Аня розуміла,— пораненому стало погано, і треба встановити, чи витримає серце, якщо довести операцію до кінця.

Тони були глухі й повільні, але серце билося ритмічно. Аня чула рівномірні поштовхи, вухо звично ловило кожен порух у грудях, до яких вона припала вухом.

За вісім років лікарської практики вона навчилася вмить забувати про свої особисті турботи, коли в руках з'являвся стетоскоп, а перед очима — хвора людина. Як би не билося її власне серце, вона вміла вгамувати його, коли йшлося про чуже.

Це виробилося, чи, власне, це вона в собі виробила, знаючи свою палку вдачу, яку будь-що треба вгамувати хоч у ті хвилини, коли від її неспокою чи хвилювання міг залежати лікарський висновок, а значить, і людське життя. Зараз вона теж змусила себе: оте обличчя в коридорі, що здавалося знайомим, зникло. Чула, як тони стають звучнішими, а віддих рівнішим, і, відірвавши нарешті вухо від запалих грудей солдата, Аня кинула до Васадзе:

— Можна продовжувати.

Хлоп'ячі очі капітана вдячно блимнули, він щось тихо сказав медсестрі, котра стояла поруч, і, хоч з-під пов'язки, що затуляла нижню частину обличчя, важко було почувти, сестра зрозуміла.

Васадзе взяв скальпель і схилився над пораненим. Більше Ані тут робити було нічого — вона вийшла в коридор з наміром знайти пораненого, що на неї чекав. Але, ступивши від дверей операційної, вона побачила інше обличчя і різко зупинилася від несподіванки. Біля вікна сидів полковник Шумаков. Вона його зразу впізнала — той самий полковник, якого бачила, коли прилетіла з Уфи й чекала у Голобородька.

Обличчя його дуже зблідло. З-під відкинутої поли випиналася нога, загорнута в кролячий піддівок, об'язаний тонким ремінним паском. Мабуть, нога дуже боліла, бо Шумаков сидів з заплющеними очима, прихилившись головою до стіни.

Аня не знала — підійти чи дати йому спокій. Все-таки зважилася: Шумаков, як видно, почував себе дуже погано.

— Що з вами? — доторкнулася вона до його плеча.

Шумаков розплющив очі й різко повернув голову до Ані.

— Вам погано? — знову запитала Аня.

— Вибачте...— Він спробував усміхнутись, але це йому не вдалося,— від різкого поруху ногу пронизав гострий біль.

— Дозвольте, я гляну.— Не чекаючи відповіді, вона нахилилася й почала розв'язувати пасок, потім обережно розгорнула хутрянний піддівок. Під ним біліла нашвидкуруч зроблена перев'язка.

Шумаков мовчав. Він зразу пригадав, де бачив цю жінку і яке вона тоді справила враження своєю схожістю з Сабіною. Тепер вона сиділа навпочіпки перед ним і воскресала в пам'яті інший госпіталь та іншу рану...

Аня оглянула ногу — осколок сидів глибоко в м'якій тканині. Довкола тіло пожовкло, а там, де жовтизна кінчалась, починало синіть.

— Треба негайно оперувати,— підвелася вона.

— Негайно не вийде. Бачите, скільки людей чекає,— пересилив він себе і все-таки всміхнувся.

— Я думаю, для командира дивізії знайдеться і місце, і хірург.

— Ні, ні, — заперечив Шумаков.— У багатьох, мабуть, серйозніші рани, ніж у мене.— Він ледь помітно кивнув головою у бік солдатів, яких стало ще більше, поки її не було.

До них швидко наближався Голобородько. Дуже заклопотаний, він Ані майже не помічав.

— Де капітан Васадзе? Ніде його не знайдеш! — обурився він.

— Не кричіть, Голобородько. Бачите, скільки у нього роботи? — Шумаков знову кивнув у бік поранених, що вимостили своїми нерухомими тілами весь коридор.

— Я з ним сама поговорю. Він в операційній,— сказала Аня й підвелася.— Побудьте з полковником.

Васадзе закінчував операцію. Аня наділа пов'язку на обличчя й підішла. Почувши, що в коридорі комдив, Васадзе дуже занепокоївся. Аня навіть пожалкувала, що не пождала, поки зашиє рану. Він передав голку своєму асистентові, а сам швидко відійшов од столу і зупинився в нерішучості.

— Ходімо подивимось,— сказала Аня, відчуваючи, що йому потрібна допомога: доля комдива раптом опинилася в його руках, і він злякався відповідальності — для його літ вона справді була надто велика.

Аня пішла попереду. Це змушувало його йти швидше та енергійніше, ніж міг би, коли б Ані не було.

— Приймайте гостя, товаришу капітан!—звернувся до нього здалеку Шумаков.

Аня знову розкрила рану і злегка помацала тіло довкола неї.

— Ранком ми вас евакуюємо, товаришу полковник,— промимрив Васадзе.

— Ні в якому разі. Оперуйте тут,— захвилювався Шумаков, але голос його звучав твердо: він і тут наказував.

— Але ж таку операцію...

— Солдатам робите й складніші.

— Солдатам... так...— Васадзе виглядав дуже розгубленим.

— Значить, зробите й мені.

Васадзе не наважувався заперечувати. Але й просто вирізати осколок він теж не міг. Від часу, коли Шумакова поранило, вже минуло кілька годин, на нозі помітні були ознаки, що попереджали про можливість гангрені. Щоб застрахувати себе і гарантувати пораненому життю, в таких випадках ампутували ногу майже до самого коліна. Але у Васадзе не вистачало сміливості сказати Шумакову про це.

— Дозвольте мені порадитися з товаришами,— сказав Васадзе.

— Будь ласка. Тільки ніяких евакуацій,— додав Шумаков.

Васадзе пішов назад в операційну. Аня лишилася біля Шумакова. Вона розуміла, чого боявся Васадзе, розуміла й те, що гангрені він побоюється не без підстав. Але ампутувати ногу — з цим вона не могла погодитись.

Аня підійшла ближче і сказала притишено, але так, щоб не почув Голобородько:

— Нізащо не дозволяйте ампутувати ногу.

Шумаков глянув на неї й ще дужче зблід.

— Хіба може дійти і до цього?

Вона помітила, як вплинули її слова, і вже пожалкувала, що висловилась так необережно.

— Сподіваюся, що не дійде. Але є підстави побоюватись...

— Так, так...— зітхнув Шумаков. Рану він вважав незначною, йому здавалося неймовірним навіть припущення, що він може лишитися без ноги.

— Ви заспокойтесь, хвилюватися ще рано. Але лікарі можуть вирішити й так. Тільки ви не дозволяйте, краще почекати до ранку. В гіршому випадку ви ризикуєте

кількома сантиметрами ще. Це, я гадаю, вже не має особливого значення. Але може статись так, що гангрена і не розвинеться.

Шумаков з вдячністю подивився на цю не відому йому лікарку і ледь помітно кивнув на знак згоди. Справді, яка різниця — на десять сантиметрів вище або нижче? Однаково без ноги. Він не любив діяти навмання, але коли можна виграти цілий світ, варто ризикувати.

— Якщо не заперечуєте,— провадила Аня далі,— осколок я видаю сама. І щоб не займати поза чергою стіл, зроблю це тут, у коридорі.

Він ще раз подивився на неї і тепер уже вдячно всміхнувся. Її рішучість сподобалась йому. І те, що вона розуміла його стан і виявляла не лише рішучість, а й тактовність щодо нього, як командира всіх цих поранених, котрі лежать і чекають,— це теж йому сподобалось.

Мабуть, Сабіна повелася б так само. Тільки вона.

— А капітан дозволить? — запитав Шумаков.

— Таку операцію на фронті вміє робити кожен лікар.

— Я не про це.— Шумакову стало незручно, він і справді мав на увазі зовсім інше.— Чи дозволить він робити операцію тут?

— На війні оперують і в лісі.

Авжеж, і в лісі. Під відкритим небом, навіть під час дощу. Як оперували його самого минулої осені на Волзі.

— Проте можна і в операційній...— вона ледь помітно кивнула в бік поранених, що лежали в коридорі.— Це залежить від вас.

В коридорі знову з'явився Васадзе. Капітан мав свій вирок, але Шумаков уже не боявся його. Він вирішив попередити капітана і звільнити його від важкого обов'язку виголошувати своє рішення.

— Я хочу, щоб мене оперувала...— Шумаков глянув на Аню.— Як ваше прізвище?

— Хохол.

— Мене оперуватиме лікарка Хохол,— сказав Шумаков.

— Вибачте... Але...— почав щось Васадзе.

— Виконуйте,— звернувся Шумаков до Ані.

Вона круто повернулася і швидко пішла в операційну.

— Вибачте...— знову забелькотів Васадзе.— Я не можу взяти на себе відповідальності...

— Не турбуйтеся, відповідатиму я,— перебив Шумаков. Васадзе потупцювався в нерішучості.

— Ви, напевно, зайняті,— мовив Шумаков, глянувши на нього,— я вас не затримую.

Капітан невміло виструнчився і пішов в операційну.

Голобородько стояв під стіною розгублений і дивився йому вслід. Санітари пронесли пораненого — скуйовжене дротяне волосся упало йому на обличчя. Варивода. Голобородько пізнав його, але нічого не сказав.

Шумаков сидів, прихиливши голову до стіни. Отже, зараз відбудеться експеримент, і, як вважає симпатична рятівниця,— експеримент із мінімальним ризиком. Справді, кілька сантиметрів ноги більше або менше — це така дрібниця, що виправдовує і ризик, і експеримент.

«Лихо тільки в тому,— хмикнув Шумаков,— що йдеться не про чийсь там сантиметри, а про мої,— це трохи міняє в моїх очах оцінку масштабів ризику... Особливо коли взяти до уваги, що експерименти бувають вдалі, а бувають і...— Він спробував відігнати цю думку: лишитися без ноги означало лишитися й без дивізії, і взагалі без усього, чим повне життя. І несподівано подумалося: — Ось коли я кінець кінцем викрою час, щоб зайнятися справою Шмакова! Полковник у відставці, якому нема вже чого втрачати, приходять до ЦК чи до Генерального Прокурора й самозречено заявляє, що занапастив людину і хоче її реабілітувати ціною власного громадського становища, якого вже нема!» Шумаков відчував, що в нього піднялася температура і голову сповнило якась маячня, але вона була надто близька до реальності, і відкараскатись від неї було важко.

Він здвигнув плечима і відсахнув голову від стіни, наче намагався струсити з себе те, що його мучило. Коридором наближалася Аня, тримаючи поперед себе руки, виміті для операції, а позаду поспішала санітарка з білою мискою в руках. За хвилину миска вже стояла на стільці, а поранена нога у мисці. Аня зробила два уколи і взяла з рук санітарки ланцет.

Шумаков сидів на підвіконні, спершись головою на плече Голобородька. Розгублений, майже переляканий, намагався не дивитися на свою ногу, яку одерев'янив наркоз.

— Може, сховаєте на пам'ять? — подала Аня осколок Шумакову.

— Не варто,— криво посміхнувся він.— Я не сентиментальний.

Аня глянула на нього знизу і теж кволо всміхнулася. Вона хотіла вже жбурнути осколок у миску, але Голобородько попередив її рух.

— Дайте мені!

— Чудій,— поклав Шумаков йому на плече руку.— До Берліна можна буде підібрати кращий...

19

Рана у Ярошенка була незначна, але, коли поціляє в голову, завжди страшно.

В п'ятмі Кузьма Іванович навпомацки перев'язав йому голову клаптем власної сорочки. Руки тремтіли, і моторошно було від того, що по пальцях текло тепле і густе — кров. Вдалині над Дніпром висіли зеленкуваті стовпи води, освітлені швидкими короткими спалахами, глухий гуркіт стрясав повітря. Пекельний фейерверк палакотів над серединою озера Леніна, по самій греблі не били ні вороги, ні свої, але осколки сичали над головами і тут, шматуючи нічне повітря.

До останньої хвилини, поки артпідготовка не почалась, Ярошенко не втрачав надії так або інакше вирватися звідси і все-таки спробувати здійснити свій план. Коли ж переправа військ почалася, йому стало ясно, що на німецьких вартових на станції він уже з тилу не нападе і разом з іншими шелесту не наробить. Те, що коїлося, звичайно, радувало, але до ясного почуття радості домішувалась лють на самого себе.

Навіть від подій, що відбувалися зараз на очах, він мимоволі теж лишався осторонь. Як би не старався, а плоту проти течії не поженеш, щоб приеднатись до десанту! Та й чи не перестріляли б їх свої ж бійці, коли б побачили, що наближаються невідомі люди? Отже він, Ярошенко, котрий мав сміливі наміри і збирався їх так просто здійснити, лишився відтятий від боротьби, що точилася так близько... Кожен осколок міг вразити, а самому нічого не лишалося, як пригинатись і ховати голову за бетонними виступами, спостерігаючи здаля.

Коли розвиднілось, стрілянина віддалилася, наче відповзла в глиб лівого берега. Місто лунало кулеметними чергами, запнуте хисткою завісою, зітканою з диму й туману. Біля самої води чорніли кучугури опаленого вибухами піску, в які артилерійський вогонь перетворив ворожі укріплення. Там уже нікого не було.

— Ну професоре, ставай до правіла,— зітхнув Ярошенко. Шапку він загубив ще вночі, а перев'язка, просочена кров'ю, надавала його рябуватому обличчю виразу суворої зосередженості.— Пovoювали ми з тобою, нічого сказати!

Кузьма Іванович не відповів і обережно переповз до правила. Одвертість Ярошенка втішила його, хоч змінити нічого не могла: безглуздя не стає меншим від того, що ти в ньому сам винен. Так сталося, нічого не вдієш.

Правувати, власне, було нікуди, бо просувалися дуже повільно. Він витягнув дошку з кочета і почав відштовхуватись від стіни. Ярошенко хапався руками за колоди, що збилися круг плоту, і з трудом розсував їх, звільняючи дорогу. Руки ослабли від голоду і від напруження, дерево намокло і обважніло, відштовхувати колоди важко було, але пліт все-таки потроху посувався до берега.

Вони вже були майже біля останнього бичка, коли на греблі знову зчинилася стрілянина. Били з двох автоматів — це ясно ставало, коли один з них на мить замовкав. Отже, там ще лишилися німці... Ярошенко схопився руками за бетонний виступ, підтягаючи пліт поближче до стіни, потім взяв у руки автомат і почав прислухатись.

Стрілянина нагорі увірвалася так само несподівано, як і почалась. З-під височенної стіни нічого не можна було побачити, але і Ярошенко, і Кузьма Іванович розуміли, що там все скінчилось. Перемогти могли тільки свої, попереду вже німців не було, вони бачили. Переждавши, про всяк випадок, кілька хвилин, Ярошенко знову відштовхнувся від бетонного виступу, пліт почав повільно просуватись далі, вздовж греблі, до правого берега.

Бій ішов за прибережними скверами, десь у глибині міста. Біля води нікого не видно було, під крайнім бичком і під стіною аванкамери погойдувалися на тихій воді розбиті плоти й тіла бійців з нічного десанту.

Ярошенко стояв попереду з автоматом наготові. Кузьма Іванович повільно підгрібав правилом і зосереджено дивився на берег. Складні почуття сповнювали його душу, химерно змотувались в один клубок, і важко було збагнути, яке з них найголовніше. Все ще могло статись — попереду точився бій, небезпека ще й тепер члувала за кожним рогом. Та коли б навіть нічого не

сталось, хіба міг він у чомусь попрікнути себе? Минуле, яке б воно не було, важливе лише тим, до чого воно призводить. Коли й не довелось вистрелити з цього автомата, те, що зброя висіла на грудях, було головним.

Пліт ще не випнувся з-за останнього бичка, коли попереду раптом застрочив кулемет. Ярошенко зробив різкий застережливий рух рукою і рвучко присів. Кузьма Іванович мимоволі нахилився теж і знову почав швидко підгрібати до греблі. Він стежив за поглядом Ярошенка, намагаючись зрозуміти, чи бачить той кулеметника. Нарешті пощастило схопитись за якусь залізяку, що стирчала з стіни; пліт зупинився.

Кузьма Іванович зняв з шиї і свій автомат, потягнув затвор і застиг у німому чеканні. Ярошенко все ще стежив за берегом, але знаку стріляти не подавав.

Минуло ще кілька хвилин, і Кузьма Іванович побачив на березі ворожих кулеметників.

20

Німці побігли несподівано — так здається завжди, коли надто довго чекаєш. А Харкевич довго чекав, він весь отерп від напруження і стояв нерухомо, наче примерз до сталльної ферми. Тільки на мить відволікла його увагу метушня на березі, він озирнувся, щоб глянути туди, і в цей час почулося важке гупання чобіт на підкрановому мосту.

З боку цих німців було б значно розумніше, якби вони втекли з греблі раніш. Поки внизу панував спокій, Харкевич та Амірадзе побоюлися б по них стріляти, бо з берега почули б. Але німці чомусь затримались нагорі і кинулись тікати тільки тоді, коли їхніх уже вибили з будинку управління.

Амірадзе почав стріляти перший — німці бігли по внутрішньому півколу греблі, й Сандро їх побачив раніше. Та як тільки дав по них чергу, німці метнулися на другий бік і з'явилися перед очима Харкевича. На мить він отетерів і здивовано витріщився, але саме ця мить і зіграла йому на руку, бо, вийшовши з-під обстрілу Амірадзе, вони, мабуть, вирішили, що уникли небезпеки взагалі, й бігли, вже навіть не пригинаючись, просто на Харкевича.

Він побачив худорляве обличчя з окулярами на носі і нарешті натиснув на гашетку. Ті, що бігли слідом, кину-

лись ліворуч і знову наразились на автомат Амірадзе. Харкевич бачив, як звалилося двоє, а один перелетів через поручні і шубовснув у Дніпро.

Харкевича трясло — по людях він стріляв уперше в житті. На фінській ставив міни, а вчора вночі послав кілька черг у тих, що брали дрова вниз, але було зовсім темно і навряд, щоб він в котрогось влучив. Тепер німці були поруч, вони бігли просто на нього. Палець прилип до гашетки, наче схопив її мертвою хваткою чи примерз до заліза, і його не можна було одірвати. Харкевич отямився тільки тоді, коли автомат замовк, — в диску вже не було патронів. Але зрозумів не одразу, в чому річ, і все ще натискав гашетку.

Автомат мовчав. Харкевичу здалося, що автомат заклінило, і він злякався. Злякався й Амірадзе — подумав, що Харкевич поранений чи вбитий, хоч за високою фермою німці його дістати не могли. Амірадзе не зважився припинити вогонь і перебігти на другий бік, аби глянути, що з ним. Та незабаром Харкевич зрозумів, що в диску просто скінчилися патрони, схопив інший диск, і автомат знову заговорив. Амірадзе заспокоївся.

Тупіт на мосту вщух — видно, там уже не лишилось нікого, Амірадзе почекав ще хвилину і обережно висунув голову з-за ферми. Попереду нікого не видно було.

Амірадзе взявся за край ферми і переметнув своє легке тіло на міст. Підвестись він все-таки побоювався. Припавши до дерев'яного настилу, переповз на другий бік і побачив Харкевича. Той не рухався, здавалося, навіть не дихав, але голову тримав високо, наче ще спостерігав.

— Ну, як? — вигукнув Амірадзе. — Живі? Здорово ми їм дали? — Амірадзе зареготав.

Тільки тепер Харкевич повернув до нього своє поплотніле обличчя і побачив, що Амірадзе теж дуже блідий, а пальці тремтять. Виходить, хоч і вперше в такій каші, а трясє однаково.

— Дайте руку, — тихо сказав Харкевич і підвівся. Коліна дрижали, наче вперше в житті став на ноги і збирається вчитись ходити.

— Ну, пішли.

Харкевич почував себе знесиленим. Ноги не корилися — були чужі.

Зовсім не кричучись, обидва дійшли до останнього бичка і опинилися біля отвору, з якого минулої ночі

спускались на берег. Внизу, просто під ними, строчив кулемет. Амїрадзе простягнув Харкевичу свій автомат і видерся на плескатий верх бичка. Внизу лежали німецькі кулеметники і стрїляли кудись на берег. Харкевич бачив, як Амїрадзе одстебнув від пояса гранату і вже взяв пальцями загвіздок, щоб висмикнути його, але раптом передумав і знову причепив гранату до пояса. Потім відповз назад і простягнув руку Харкевичу,— мовляв, давайте мій автомат.

— Чого не кинув? — запитав Харкевич.

Амїрадзе підповз ще трохи ближче і сказав:

— Там лежить Ковальчук.

Авжеж, там має лежати Ковальчук. Хоч і мертвий, але туди Амїрадзе гранату не кине. Може, й краще було кинути, а не гаяти час і давати змогу німцям посилати в живих свої черги. Мертвий Ковальчук, напевне, простив би йому.

Сандро знову поповз на край бичка і вже приготувався стрїляти, але ворожий кулемет раптом замовк, а солдат, що з нього бив, підстрибнув і впав на кулемет мертвий. Двоє кинулися врозтїч, але й вони попадали неподалїк. Хтось строчив по них з-під греблі з двох автоматів, Амїрадзе пересунувся вбїк і подивився вниз: біля підніжжя бичка на воді похитувався плотик, а на ньому — двоє людей у цивільному.

Він поповз назад і важко зіскочив на дерев'яний настил. Повїсив на шию автомат і прихилився до стїни, зовсім знесилений.

І раптом Харкевич зрозумїв, що попереду нікого нема, що тепер треба спробувати довершити те, чого вони не змогли зробити ранїше: швидше спуститися з греблі, пробратися в примїщення станції, знайти отого останнього німця, який поклав руку на рубильник, щоб у слухну хвилину ввїмкнути струм.

Не чекаючи, поки спуститься Амїрадзе, Харкевич зіскочив униз і, важко гупаючи чобїтьми, побїг по дерев'яних сходнях. Він не озирався й не знав, чи бїжить слїдом і Сандро, бачив тїльки, що попереду нікого немає і можна бїгти, не зупиняючись, аж до напівзруйнованої стїни станції. Він навіть не глянув на те місце, де мав лежати мертвий Ковальчук, бїг уздовж пощербленої вибухами аванкамери по колїна у водї і зупинився лише біля дверцят, що вели в нижню частину турбїнного залу.

Тут Харкевич на хвилину зупинився, щоб віддихатись. Навколо нікого не було. Тримаючи автомат наготові, він обережно прочинив невисокі двері — всередині теж було порожньо. Харкевич побіг по камінних сходах униз. Він знав тут всі переходи і уявляв, де німці могли встановити свій рубильник, щоб навіть під час недавніх вибухів на станції кабель лишився непошкоджений.

Волога пустка гучно відлунювала на його важкі кроки. Він недовірливо зупинився — не може бути, щоб всі потікали, не ввімкнувши струм. Не може цього бути! Десь причаївся той останній і тримає на рубильнику руку. Він смертник, це ясно, але його десь залишили, він не міг утекти!

Переконаний у цьому, Харкевич вирішив змусити його озватися. Може, коли виявиться, що його знайшли, злякається за свою шкуру і не зважиться ввімкнути?

— Хто тут є? — крикнув Харкевич з усієї сили. — Аге-ей!

Похмуре приміщення загуло тяжкою луною. Ніхто не відповідав. З усіх боків його знову обступила холодна волога тиша.

Та Харкевич певен був, що той останній десь тут. Ясно, що він тільки причаївся і стежить за кожним його кроком. Не може бути, щоб німці нікого не лишили, бо гребля і досі ціла, а вони не можуть не висадити її.

Тиснучись до стіни, Харкевич обережно просувався далі. Тепер він ступав майже зовсім нечутно, крадучись до вузьких сходів, що вели ще нижче, вглиб. Він повільно пройшов один прогін, потім ступив на площадку і зазирнув на другий.

І зразу ж побачив розчинені навстіж вузькі дверцята і майже біля них стіл з двома телефонами. Навпроти, на стіні, висіла велика мармурова дошка з кількома рубильниками. Він добре знав цю комірчину, схожу на каземат, не раз бував у ній колись, але цієї дошки не пам'ятав. Що це за рубильники?

Він дав коротку чергу просто в двері. Постріли оглушливо прогрімали й залунали десь угорі. Ніхто на них не озвався. Харкевич обережно наблизився до дверей і прожогом ускочив туди.

В комірчині було майже зовсім темно. Світло пробивалося лише згори — крізь вузький високий коридор. Харкевич дав ще одну чергу в куток, за двері, де хтось міг причаїтись. Але там теж нікого не було.

Він кинувся до рубильників і почав обережно відривати дроти, ввімкнуті в контакти за дошкою. У нього не було ніякого інструмента — ні викрутки, ні плоскогубців. Та й добре, бо ними випадково в цій проклятій темряві ще замкнеш лінію і накоїш лиха! Він обережно віддирав голими руками товстий мідний дріт, пригвинчений гайками, який важко піддавався.

Коли остання дротина повисла в повітрі, Харкевич знову відчув себе дуже стомленим. Сів на дерев'яну лавку і всім тілом навалився на стіл. Підвестись уже сил не мав. Так і лишився сидіти, сперши тяжку голову на руки, поки затуманилася зовсім, і він заснув мертвим сном.

21

Вдень Шумакову полегшало. Біль потроху вщух, нерв, що весь час сіпався в нозі, поволі заспокоївся і, нарешті, зовсім перестав тривожити.

Прислухаючись до самого себе, наче в намаганні проникнути в таємниці механізму власного тіла, Шумаков майже фізично почував, як шкіра на рані стягається, пухлина опадає і поступово зменшується в ній жар.

«В гіршому випадку ви ризикуєте ще кількома сантиметрами ноги... Якщо гангрена розвинеться...» — згадував він слова лікарки. Ні, мабуть, не розвинулася. Здається, обійшлося.

Хто вона така? Звідки взялася? І яка схожа на Сабіну — ця жінка з чудним прізвиськом Хохол! Він чомусь зовсім не пов'язував її з водолазом, якого бачив тільки один раз у себе на нараді, забув його прізвисько і не знав, що його вже нема. Не дивно — про кожного забитого комдиву не доповідають...

Він думав про те, як мало говорять про людину її зовнішність. Чи можна її назвати гарною? Коли й так, то, у всякому разі, не беззастережно. Зовні відчужена і навіть сувора, наче дивиться повз тебе, поглинута чимось своїм. А, отже, не зупинилася ні перед чим, самовіддано й відважно взяла на себе відповідальність — не за себе, за чуже життя. Врятувала його, тепер він уже ясно це розуміє — врятувала!

Йому дуже хотілося, щоб вона увійшла, оглянула рану і сама пересвідчилася, що небезпека минула. Мабуть, хвилюється не менше за нього. І не тільки тому, що побоюється помилитись; на ній реальна відповідальність

за життя комдива, від якої йому хотілося б якомога швидше її звільнити.

І, наче у відповідь на мовчазний заклик, вона справді з'явилася в дверях, і, не спитавши дозволу, увійшла. Чому вона прийшла саме тепер? Звідки дізналася, що він думав про неї?!

Ось вона вже біля ліжка. Обличчя зосереджене, чимось заклопотане і неспокійне. Вона зовсім не дивиться на нього — просто зайшла провідати чергового хворого, от і все. Діловито підняла ковдру, мовчки почала розкручувати марлю. Ні, вона прийшла зовсім не через те, що він цього хотів. Просто зайшла, бо час оглянути рану.

Сабіна приходила інакше. Її тягло в палату, де він лежав, і вона не в силі була цього приховувати. Спочатку пробувала робити пісну міну, наче теж зайшла до чергового хворого, але згодом це їй перестало вдаватись і вона заходила з готовою усмішкою, бо знала, що він любить її.

— Мені значно краще,— сказав Шумаков, намагаючись не виказати почуттів, що його охопили.

— Бачу,— сухо відповіла Аня.

— Значить, пронесло?

— Що це за термінологія — «пронесло»? — запитала майже суворо.

— Ви мені врятували ногу.

— Це обов'язок лікаря.— Аня туго забинтувала, наче й не цікавилась, чи йому болить, хоч зараз йому боліло.

— І все-таки я вам дуже вдячний. Для солдата нога — не остання річ.

— Коли б я думала, що остання, то відрізала б її ще вчора.— Вона скінчила бинтувати і випросталася.— Якщо потрібно буде, гукніть.

І так як зайшла, так і вийшла.

Ні, у цієї нічого немає спільного з Сабіною. Про що вона думає? Що у неї на душі? Може, таки справді лише виконала обов'язок? Але чому ж цього не зробив Васадзе, він теж лікар, і обов'язок у них один. Ох, коли б вона тільки знала, що саме врятувала вчора! Як би він жив далі, коли б у коридорі випадково не з'явилася ця лікарка?

— Голобородько! — крикнув Шумаков. Ад'ютант сидів у коридорі біля дверей весь час.

Геть укрите ластовинням, обличчя Голобородька ся-
яло, хоч ад'ютант і намагався приховати своє радісне
збудження.

— Слухаю,— весело козирнув.

— Чого це ви сяєте, як наваксований чобіт?

— Я? — здивувався ад'ютант. Обличчя його стало
зовсім дитяче, ніби розбив склянку і дурнувато посміх-
нувся, твердячи, що розбив зовсім не він.

— Звідки везуть поранених? — запитав Шумаков.

— Майже всі Терещенкові. З третього батальйону.

— Що розповідають?

— У них точно не добереш. Один каже одне, інший —
протиложне.

— Так, поранені — великі брехуни. Налякані, нічого
не вдіеш. Я вчора теж злякався.— І раптом, без будь-
якого переходу, запитав: — Що вона вам сказала?

— Хто? — Голобородько чудово розумів, про кого
йдеться, але на його веснянкуватому обличчі з'явилася
пісна міна.

— «Хто, хто...» — перекинув його Шумаков з удава-
ною суворістю.— Якийсь ви недоумкуватий стали, Голо-
бородько.

— Сказала, що все гаразд.

— Чого ж ви хитруєте? — засміявся Шумаков.— Бо-
їтесь мене прогавити?

Ад'ютант м'явся, але кожна веснянка на його кирпа-
тенькому обличчі всміхалася.

— Думаєте, що коли знатиму, то втечу?

— Так точно, товаришу полковник. Вгадали.

— Не сьогодні. Завтра втечу.

— Не можна, товаришу полковник. Загоїтись повинно.

— Це ви так гадаєте чи вона?

— Що я! Я не лікар.

Ось як! Мабуть, Голобородько попросив її бути сухою
й діловитою, а головне — не казати, що пронесло. Бої-
ться, що втечу, й її попередив. Милі ви люди обое, хоча
й великі чудії!

— А я собі думаю, чого це вона зі мною така суво-
ра?! — засміявся Шумаков у відповідь на свої припущен-
ня.— Виходить, навчив.

— У неї минулої ночі загинув чоловік.

Шумаков оторопів. Йому стало соромно за все, що
він сьогодні думав. Чоловік загинув — ось що у неї
на душі. А вона рятувала йому ногу, все майбутнє йому

рятувала. Ні, з Ларисою в неї нема нічого спільного; з Сабіною — є.

— Покотило тут? — запитав він після довгого мовчання. Голос звучав глухо, наче виходив з дерев'яного горла.

— Тут, товаришу полковник.

— Проскочте з ним на командний пункт до полковника Штукаренка. Якщо його там немає, знайдіть, де б не був. Довідайтесь про обстановку і повертайтеся.

Голобородько не козирнув, як завжди. Він вагався.

— Сказав же — сьогодні не втечу.

— Слухаю.— Голобородько приклав руку до козирка, чітко повернувся і пішов, але біля дверей зупинився.— В сусідній палаті лежить отой водолаз, що був уночі на переправі. Йому руку ампутували.

Голобородько зник. За мить почувся брязкіт заводної корби — Покотило заводив свою багатостраждальну емку. Час би все-таки пересісти на якийсь трофейний «хорх», а її відрядити в авторемонтний госпіталь. Але цього він не зробить — не пересяде в німецьку машину, це він вирішив раз і назавжди. На цій самій емці він їх і гнатиме, холера з ними.

Знову рипнули двері. Увійшов Васадзе. Слідом та сама лікарка — Хохол. Тепер він її прізвище не забуде. І зовсім не тому, що вона його рятувала, а через те, що вона — вона.

Васадзе мовчки підійшов до ліжка, взяв руку, помацав пульс. Він чуввав себе в чомусь винним... Але в чому? Ніжне обличчя хлопчика було напружене, а дитячі очі полохливо бігали і видавалися переляканими на все життя. Звичайно, йому соромно, звісно, він розуміє, що Шумаков мало не лишився калікою через його зайву обережність... «Але ти ще зовсім хлопчак, я не вимагаю від тебе рішучості, на яку здатні вона і я. Ти боявся відповідальності за життя комдива, і, хоч як це гірко, я розумію тебе. Прикро тільки, що коли б я не був комдивом, то лежав би уже без однієї ноги, яка людині так потрібна».

— Тут лежить водолаз — хто оперував? — запитав Шумаков.

— Водолаз? — Васадзе повернув обличчя до лікарки.— Який це?

— Варивода. В сусідній палаті.

— Ах, цей! Він чуває себе нормально,— поспішив Васадзе заспокоїти комдива.

— Без правої руки — нормально? — суворо подивився на нього Шумаков.

— Це було необхідно, — вперше звернулася Аня до Шумакова. — Іншої ради не було. — Вона говорила так, наче розуміла сумніви Шумакова і водночас хотіла і його переконати, і захистити Васадзе, і виправдати медицину, яка ще не в силі робити чудеса.

Шумаков ледь помітно кивнув. Так, це було необхідно. Виходить, справді не було ради, коли так каже вона.

— Перекажіть йому, що я представляю його до звання Героя Радянського Союзу.

— Слухаю, товаришу полковник, перекажу. — Васадзе був радий, що розмова зайшла не в тому напрямку, якого він так боявся.

Шумаков бачив, як Аня раптом одвернулася, сльози бризнули з її очей. Вона голосно заридала і кинулася геть з палати.

Васадзе розгублено подивився їй услід і винувато заговорив, наче намагаючись виправдати чи пояснити її дивну поведінку:

— Минулої ночі загинув її чоловік. Теж водолаз.

Шумаков знову кивнув.

«Так, знаю. Знаю, що водолаз, знаю, що загинув. Надто багато знаю — через те й болить душа».

22

У підвалі, де містився командний пункт полку, Голобородько застав тільки Терещенка. Штукаренко чверть години тому пішов у третій батальйон, і Голобородько з ним розминувся.

Терещенко розпитав про здоров'я Шумакова, потім показав ад'ютанту на карті, де проходить передова підрозділів полку. Та Голобородька цікавило становище й інших полків — Шумаков хотів мати повне уявлення про фронт дивізії. На правому березі такі відомості міг дати тільки Штукаренко. Довелося шукати його, тим більше, що Шумаков наказав Голобородькові знайти полковника, де б він не був.

Удвох з Терещенком вони рушили в третій батальйон верхи. Треба було проїхати кілометра півтора. Хоча приміщення турбінного залу і вся частина міста нижче греблі перебувала ще у ворожих руках, позиції третього

батальйону вже проходили західніше, фактично в тілу у німців.

Гладкі трофейні коненята, захоплені біля будинку управління без вершників, легко несли їх, то йдучи ступою, то зрідка переходячи на дрібну рись. Земля вже добре підмерзла, в коліях пришерхла і взялася льодком вода від пізніх осінніх дощів. Аж до яру, що синів за посадкою праворуч, ворога вже не було, і вони їхали повільно, з насолодою вдихаючи дзвінке морозяне повітря.

Раптом за посадкою захурчало, і Терещенко зупинив коня. Що це не танк, а автомашина, він зрозумів одразу. Але звідки вона могла взятись? Його машин на правому березі ще не було, а сусідній полк воював тільки на Хортиці... Це могла бути трофейна машина, але про взяття у німців машин ніхто йому не доповідав. Терещенко притьомо зіскочив з коня, зіскочив і Голобородько. За мить вони вже обидва були в посадці.

Машина швидко наближалася. Це був помальований білими смугами штабний німецький «мерседес». За лобовим склом ясно видніли два обличчя — шофера і того, хто сидів поруч. Шофер був у пілотці, а той, другий, в офіцерському картузі: німці!

Терещенко подав знак Голобородькові не стріляти, а сам почекав ще з півхвилини і, коли машина наблизилась, дав по ній коротку чергу. З радіатора повалила пара, а мотор якось несподівано дзвінко заторохтів, і машина зупинилася.

Той, що сидів поруч із шофером, вискочив з машини і майнув у кювет. Слідом вискочило ще двоє. Шофер лишився в машині, і Терещенко бачив, як він схилив голову на кермо — мабуть, вбитий наповал.

Ні Терещенко, ні Голобородько більше не стріляли, щоб не виявити себе. Не бачачи їх, німці сипали з двох автоматів просто по посадці. Але машина, що стояла перед ними, обмежувала кут обстрілу, і туди, де засіли Терещенко з Голобородьком, не залітало жодної кулі.

Голобородько відстебнув від пояса гранату.

— Шкода машини... — шепнув Терещенко. — Докинеш на той бік?

Голобородько не відповів і, звівшись на ноги, жбурнув гранату. Вибухнуло по той бік машини, але з посадки не видно було, що там сталося ще. Вони почекали з хвилину — більше по них не стріляли.

— Генде гох! — крикнув Голобородько, але з кювету ніхто не відповів. — Ви що, поглухли? — обличчя його паленіло від збудження і разом з тим розгублено посміхалося до Терещенка. — Невже капут?

Терещенко взяв у руки ще одну гранату. Йому шкода було машини, але довше не можна було зволікати. Він уже замахнувся, щоб жбурнути, коли з правого боку з'явився німець і вийшов на дорогу.

— Генде гох! — крикнув Голобородько, але німець рук не підіймав. Він стояв, злегка похитуючись на своїх довгелезних ногах, і не то схлипував, не то мружився, як буває з людьми, що раптом лишилися без окулярів.

— Іди до нього, а я прикрию коли що, — наказав Терещенко і скерував автомат на німця.

Голобородько пройшов кроків двадцять уздовж посадки, сподіваючись побачити, чи є ще хтось за машиною живий. Нікого не видно було, і він пішов просто на німця.

Той все ще поволі точився, але рук не підіймав. Голобородько обійшов його збоку і зазирнув у кювет. Двоє лежали, але важко було розібрати — прикидалися мертвими чи справді мертві. Про всяк випадок він дав по них чергу, але німці не поворухнулися, а той, що стояв біля машини, якимось кумедно стрепенувся і несподівано підняв угору обидві руки. Він ледве тримався на ногах — може, з переляку, а може, через те, що був напідпитку.

Тепер і Терещенко вискочив з посадки і підбіг до машини. Він швидко обшукав полоненого — зброї у нього не було. Голобородько тим часом зазирнув у машину — шофер був мертвий.

— Веди його до коней, а я пошурую в машині, — спокійно сказав Терещенко. — Машина штабна.

— Капітан? — запитав Голобородько полоненого.

Німець виструнчився і ображено забелькотів неслухняним язиком:

— Майор...

— Чули? — радісно крикнув Голобородько до Терещенка.

— Веди. Я зараз.

Голобородько повів полоненого до посадки. Той покірно пішов, щоразу озираючись. Терещенко заліз у машину, штовхнув мертвого шофера; важко перекинувшись на лівий бік, шофер випав з розчинених дверцят.

Так, це була штабна машина. Біля переднього сидіння на дверцятах висів великий шкіряний портфель. Ззаду на спеціальному столику стояла портативна друкарська машинка. На днищі лежав автомат майора, а поруч — дві порожні пляшки.

Терещенко взяв портфель і автомат, потім спустився в кювет і прихопив ще два автомати. Він уже вийшов був на дорогу, але згадав, що не забрав документів у тих, що лежали в кюветі. Повернувся, ретельно обшукав убитих і пішов у бік посадки, до Голобородька.

Лейтенант уже заспокоївся і діловито скручував полоненому руки своїм пояском.

— Нікуди він не втече,— сказав Терещенко.— А ти, чого доброго, без паска штани загубиш.

Голобородько образився, йому здавалось, що Терещенко глузує. Він мовчки розв'язав німцеві руки і підперезався.

В цей час вдалині замаюріла висока постать — хтось ішов назустріч уздовж посадки.

— Полковник! — вигукнув Голобородько.

Так, це йшов Штукаренко. Він повертався з третього батальйону в полк. Побачивши трьох людей біля коней, він зупинився, але Голобородько замахав руками і крикнув:

— Свої!

Видно, Штукаренко пізнав голос ад'ютанта, бо рішуче попростував до них.

Коли він підійшов, Терещенко вигукнув:

— Дозвольте доповісти, товаришу полковник, птичку спіймали — і, здається, чималеньку! — Тепер уже і його голос звучав збуджено, як раніше голос Голобородька. Довго стримуване напруження у Терещенка прорвалося тільки тепер.

— Звідки він тут узявся? — здивовано запитав Штукаренко.

— А біс його знає! Не в той бік ударився, чи що. Там у кюветі лежать ще троє.

— Молодці,— засміявся Штукаренко і, зайшовши в посадку, виглянув на дорогу.— П'яні, чи що?

Він підійшов до полоненого — той уже ніби витверезився і тільки дрібно тремтів. Штукаренко знав по-німецьки, хоча й не дуже добре — краще умів читати, ніж розмовляти.

— Ви хто? — запитав.

Німець не відповів.

— Ну, ти, з тобою розмовляє гер оберст! — підступив до нього Голобородько. Гнівний викрик звучав не дуже переконливо в устах круглоликого і кирпатенького лейтенанта, але, почувши слово «оберст», німець виструнчився.

— Командир другого батальйону шістсот сорок третього полку! — чітко відрапортував.

Штукаренко всміхнувся до Терещенка самими очима: це був той німецький полк, що обороняв греблю.

— Куди ми його поведем? — запитав Терещенко.

— Я думаю, до вас. А ви летіть у третій батальйон — хай не просувається, поки я цього не допитаю.

— Есть, товаришу полковник!

Терещенко скочив на коня і помчав.

Штукаренко йшов поруч з полоненим. Голобородько відстав на кілька кроків. Ведучи за повід коня, він про всяк випадок скерував автомат полоненому в спину.

Тепер уже і Штукаренко був радісно збуджений. Командир батальйону охорони повинен знати все. Чому німці і досі не висадили греблю? Коли вони збираються це зробити? Де знаходиться проклятий рубильник, якого вони мають ввімкнути? Коли б знати все це точно, може, пощастило б якось запобігти катастрофі...

Краще було б спокійно довести німця до командного пункту і там допитати. Але радісне нетерпіння не дозволило Штукаренкові зволікати. І він тут таки ж, простуючи шляхом, почав допит.

Німця не треба було змушувати, він чітко і просто відповідав. Саме його підлеглий, старший лейтенант Мюллер, мав увімкнути рубильник. Вони довго чекали дозволу зробити це, бо внизу все ще сидять у плавнях вісім їхніх дивізій і без спеціальної санкції затопити їх не могли. Нарешті санкцію було одержано. Старший лейтенант увімкнув рубильник, але вибух не пролунав. Чому? Важко сказати. Коли він доповів про це командирові свого полку, той примчав до рубильника власною персоною і ввімкнув його особисто. Але вибух все одно не пролунав, хоч струм вмикав сам командир полку, а не бідолашний старший лейтенант. Щось на лінії сталося, але що саме — невідомо.

— Мені тепер байдуже. Якби не попався в полон, гестапо однаково мене розстріляло б, — підсумував ма-

йор.— Вони везли мене в трибунал.— Він кивнув назад, у бік машини.

Цього вже Штукаренко не чув. Зараз він думав про Харкевича. Може, йому таки пощастило здійснити оте головне? Та хай хоч що, тепер побоюватись нема чого: гребля ціла!

Він різко зупинився. Отже, можна зразу ж повернути третій батальйон Терещенка в бік Дніпра, обійти по південній околиці міста тих, що лишилися в районі греблі, й знищити їх або взяти в полон. Це дасть змогу капітанові Сому швидко навести переправу через другий рукав Дніпра, і вся дивізія висадиться на правий берег. Далі можна виконувати другий етап завдання — повернути на південь уздовж Дніпра і відрізати оті вісім дивізій, що застрягли в плавнях на лівому боці.

— Голобородько, мчить до Терещенка і передайте, щоб не стримував свій третій батальйон. Хай негайно починає діяти за планом.

— Товаришу полковник, а як же цей? — Голобородько кивнув у бік полоненого. Йому явно шкода було залишати свій бойовий трофей.

— Доведу сам. Виконуйте.

— Єсть! — Голобородько скочив у сідло і рвонув з місця.

Штукаренко глянув йому вслід і пішов далі. Полонений простував поруч. Обидва мовчали. Штукаренко напружено прислухався до поодиноких черг, що зрідка лунали позаду.

Штукаренко йшов, але ніг під собою не чув. Йому потрібен був телефон або літак, щоб летіти до Шумакова, та в полі не було ні телефону, ні літака. Була тільки неосяжна радість, яку він мав нести в собі, не маючи з ким її поділити. Хто її подарував — сліпий випадок чи хоробрий вчинок? Та з яких пір, власне, випадок став сліпим? Хіба і він не обумовлений закономірністю людських вчинків? Штукаренко сам до себе всміхнувся: в ньому несподівано озвався колишній лектор!

Позаду заговорили кулемети. Відстань глушила і притишувала їхні голоси, але Штукаренко вільно володів мовою бою і чудово розумів, про що вони розповідають.

Та не розповіли вони йому тільки одного — що саме в цю мить загинув Голобородько. Ад'ютант переказав Терещенкові все, що Штукаренко звелів, знову скочив на коня і чвалом рушив назад, сподіваючись його на-

здогнати. Міна розірвалася попереду. Кінь став дибки, але лейтенант якимось чином затримався у сідлі. За мить, оскаженівши від болю, кінь метнувся назад і поніс свою безвольну ношу степом, перескакуючи через окопи передової — над головами бійців. Кінь мчав недовго, вискочивши в нейтральну зону, знову став дибки, завмер, наче роздумуючи, на задніх і повалився навзнік на свого мертвого вершника.

Через годину, коли батальйон просунувся і зайняв той шмат степу, тіло Голобородька винесли з-під обстрілу і повезли на Дніпрельстан.

23

Харкевич прокинувся і довго дивився осоловілими очима в сірий морок напівтемного каземату. Очі вже розплющились, але мозок ще був у полоні тяжкого сну.

Раптом Харкевич зрозумів, що перед ним стоїть людина. Він схопився з місця — сну як не було.

— Ви хто? — запитав.

Невідомий доторкнувся до перев'язаної голови, наче хотів поправити просотану кров'ю пов'язку. Він був у цивільному, хоч і мав при собі автомат.

— Я з охорони станції. Старший сержант Ярошенко.

Харкевич не знав, що сказати, але раптом згадав, що не має часу — мусить бігти.

— Документ у вас є? — запитав і глянув на рубильник.

— Ось мій документ,— Ярошенко взявся за поранену голову.

Харкевич помовчав.

— Ну, то я піду.

Він не знав — можна вже пройти до будинку, де жила колись Ксеня, чи не можна. Схопив автомат і побіг. Сходи громохко лунали під його чобітьми, сповнюючи глухим гуркотом порожній коридор. На площадці біля входу в турбінний зал він на мить зупинився, вирішуючи, куди бігти далі. Можна тією дорогою, якою він пробрався сюди, але звідти довелося б дертись на круту опорну стінку, з-за якої не видно, що діється в місті. Простіше через турбінний зал, на велике подвір'я пульта управління, а звідти по сходах до воріт, біля яких міститься самий пульт. З воріт можна визирнути просто на вулицю і навіть побачити будинок, який йому потрібен.

Він кинувся на сходи, швидко вибіг на самий верх і різко зупинився на площадці, наче його штовхнуло щось у груди. Те, що він побачив, вразило і вжахнуло його. Величезні гнізда, в яких колись тихо гули турбіни, зяяли, мов зловісні провалля — порожні й чорні, як воронки від величезних мін. Місце, де колись стояв турбінний зал, було геть захаращене уламками залізних конструкцій — тонкого й ажурного плетива металевих балок, що колись підтримували легкий дах. Стін майже не було, важкі брили зцементованої цегли і туфу червоніли, перемішані з уламками залізних ферм.

Харкевич з трудом дістався до лівого кінця, де стояла колись скляна стіна, крізь яку він стільки разів дивився на величний краєвид нижнього б'єфа — на круті гребінчасті скати греблі, по яких м'яко й повільно перевалювалися широкі струмені маслянистої води. Навесні, коли її збиралося надто багато, вона поводилась інакше. Здавалося, що разом з пробудженням всієї природи затамовані первісні сили прокидалися і в ній, і повільні струмені перетворювалися у важкі обвали, що несамовито виривалися з усіх отворів і розбивалися об скелі.

Тут, за скляною стіною, не чути було гуркоту води навіть і у весняну пору. Звідси можна було тільки побачити, як вона казилася і лютувала, перетворюючись на міради бризок, що клубочилися над скелями біля камінного підніжжя греблі, і лише здогадуватись, який гуркіт стоїть там. Вухом ловило затамований мелодійний гул десяти величезних турбін, що сповнювали серце спокоєм і якоюсь особливою певністю.

Тепер була зима, але вода, як навіжена, рвалася з проломів, і в цьому було щось неприродне й тривожне. Вона біла з дикою силою, але не по всій гребінці, як бувало колись, а лише в окремих місцях — там, де війна їй пробила потворні прогалини. І в тому, як вона несамовито виривалася на волю, не відчувалося вже спокійної врівноваженості, нав'язаної стихії людським розумом. І це було найстрашніше, бо здавалося, що первісні сили природи з реготом знущаються з тих, хто колись їх приборкав, і намагаються наочно довести, що стихія та дикість сильніші за людську волю й глузд.

Серце стислося. Дивлячись туди з лівого берега вночі, Харкевич не міг всього побачити. Потім, перебираючись

через греблю, він теж не мав змоги повністю всього досягнути. Звідси ж відкривалася вся страхітлива правда — повний смисл отого божевілля, яке принесла сюди війна.

Треба було швидше йти, але Харкевич не міг відірвати очей від страшного видовища. Ще з хвилину він постояв, наче прикутий до кам'яної брили. Потім повільно пішов далі, важко перебираючись через завали заліза й туфу, і вже більше не озирався на те, що його потрясло.

Тепер він уже не думав ні про Ксеню, ні про її батьків, ні про Клавдію Харитонівну. Струна, що весь час була натягнута в його душі, розірвалася й повисла. Після того, що він побачив, краще було не думати про те, що на нього чекає ще. Коли ворог зміг перетворити на хаос півсвіту, чи ж можна сподіватись, що він пожалів і помилював окреме життя? Харкевич брів через величезне асфальтове дворище, яке здавалося зовсім порожнім після захаращеного уламками турбінного залу, такий самий порожній, як це дворище, і спустошений, як усе навкруги. Довкола нікого не було. Здалеку чулися вибухи і кулеметні черги. Десь за південною околицею точився бій. Харкевич не подумав навіть про те, що стріляють уже дуже далеко. Він просто йшов, не думаючи ні про що, і тільки якийсь підсвідомий потяг вивів його крізь широко розчинені ворота на вулицю.

Будинок, у якому колись жив Харкевич, стояв у завулку за рогом, і навіть здалеку видно було, що й там все зруйновано вщент. Крізь голі дерева знайомого скверу просвічували руїни. Одинокі безлиста тополя височіли над ними, наче мовчазний свідок того, що місто пережило.

Тут теж нікого не було. Та, власне, що це дало б, якби навіть хтось і з'явився? Розпитувати однаково не зважився б, побоюючись дізнатись про те, чого страшився найбільше. Перейшов на другий бік вулиці і почвалав до будинку. Руїни вже були застарілі, серед них навіть виднілися темні ламкі стебла торішніх бур'янів. Отже, це сталося давно. Нікого нема в живих, а коли хтось і є, то, мабуть, утік світ за очі з цього пекла. Через які ріки треба ще перейти, щоб їх відшукать? І чи вистачить сил, щоб той шлях подолати?

Харкевич підійшов до тополі і погладив її зморхлу кору. Вона високо витягнулася за п'ять років. Ні, то

неправда, що мертве переживає живих. Ось і ця деревина пережила залізо й камінь. Вп'ялася чіпким корінням у землю й стоїть. Може, їй пощастило, бо ті троє, що садовили її, вклали в ґрунт щось вічно живе? Та хіба це було б справедливо, якби загинула й вона, потягнувши з собою в небуття все оте невмируще, що вони втрюх у неї вклали?

Ні, камінь не переживає плоті, а якщо й трапляється таке чудо, то лише тоді, коли жива плоть дарує йому частинку самої себе. Але то вже не мертвий камінь, у ньому розум і жар людського духу. Як у греблі, що височить позаду, як в усіх величних пам'ятниках, що ними людство прикрасило свій шлях.

Харкевич постояв біля руїн свого будинку, наче над свіжою могилою — з непокритою головою. Він і сам не помітив, коли зняв шапку. Потім пішов завулком назад, все ще тримаючи її в руці. Він не знав, куди йти, — просто пішов, щоб не стояти на місці. Біля будинку управління зупинився — тут перехрестя і треба кудись звернуть.

На сходах грюкнули важкі дубові двері. Харкевич не озирнувся. За мить він почув голос Штукаренка:

— Харкевич, це ви?

Не чекаючи відповіді, Штукаренко швидко спустився вниз і підійшов до нього.

— Живий! Оце здорово!

Харкевич кволо всміхнувся, і Штукаренко обійняв його своїми довжелезними руками.

— Ну, здорово ж! Йй-бо, здорово! — захоплено повторював він, по-хлопчачому ляскаючи Харкевича по плечах, наче зустрів старого шкільного товариша, якого не бачив давно. — Не дали їм все-таки висадити греблю! Га? Чорта лисого!

Харкевич не знав ні про розповідь полоненого майора, ні про те, що серед дротів, які перерубав ножом Амірад-зе, була і та дротина, яку він так довго шукав. Але Штукаренко був певен, що про дротину Харкевич не може не знати, нічого не пояснював, а тільки голосно радів, розцінюючи мовчання Харкевича як ознаку скромності справжнього героя.

— Я збираюся зараз на лівий берег, хочу провідати комдива. Може, і ви поїдете? Він радий буде побачити вас.

— Дякую.

Тільки тепер Штукаренко згадав, що Харкевич місцевий. Він пильно глянув на нього і раптом спохмурнів.

— Ви шукали своїх?

Харкевич не відповів, а тільки повернувся в бік зруйнованого будинку. Штукаренко його зрозумів.

— Це ще нічого не значить, повірте мені.

Вони постояли мовчки: заспокоювати було недоречно.

— Піду, може, зустріну когось,— проговорив нарешті Харкевич.

Штукаренко поклав йому руку на плече.

— Бажаю успіху,— сказав він, зворушений чужим лихом.— І не втрачайте надії, все ще, можливо, буде гаразд.

Харкевич вдячно потиснув суху теплу руку Штукаренка і пішов ліворуч, уздовж вулиці. Він минув будинок управління, в якому колись познайомився з Ксенею і часто бував удвох з Петею Славчуком. Але будинок цей не викликав у ньому спогадів, які в цю хвилину могли тільки завдати йому ще дужчого болю. Ішов, і далі не знаючи, куди йде і чому саме обрав цей напрямок. Міг піти й у протилежний бік, повз інші будинки та паркани, і, мабуть, відчував би такий самий розпач та безнадію, яку відчував тепер.

— Увечері я повернуся! — крикнув йому навздогін Штукаренко.— Зайдіть обов'язково.

Харкевич озирнувся, кивнув на знак згоди й пішов далі. Штукаренко ще мить постояв, проводжаючи його поглядом, наче постать Харкевича, що раптом згорбилася й постаріла, розповідала йому про те, що почуває ця людина і що їй випало на недовгому віку.

24

Штукаренко віз для Шумакова багато приемних новин, і тільки одна була сумна — смерть Голобородька. Він знав, що Шумаков більше ніж прихильно ставився до цього тямовитого й відданого йому хлопця, і вирішив краще нічого зараз не говорити. Голобородькові вже не допоможеш, а Шумакова треба поберегти.

Він підійшов до кімнати комдива, біля якої, розвалившись на стільці й опустивши руки мало не до самої підлоги, хропів Приходько. Штукаренко подивився на блаженне обличчя старого шевця, на його ріденькі руді вуса,

що ворушилися, мов живі, в такт голосному сопінню, й усміхнувся. Поклав Приходькові руку на плече, але той не прокинувся, і Штукаренко вирішив його не будити. Злегка відхиливши двері, нечутно увійшов. Шумаков лежав на спині, немовби дивлячись у стелю заплющеними очима,— теж відпочивав і дихав рівно і тихо.

Штукаренко скинув шинель і сів на підвіконня. З хвилину він дивився на трохи поблідле, округле обличчя товариша, потім добув із кишені лист від дружини, що його сьогодні одержав уже на правому березі й тільки тепер мав змогу прочитати уважно. Вона дякувала за те, що прислав Голобородька: просто з лікарні поїде на нову квартиру. Тепер їй буде вже значно краще — одержуватиме дещо по нових картках, про них теж подбав Голобородько. Завтра Вова знов почне ходити до школи — коротше кажучи, все в порядку, аби повернувся з війни живий і здоровий, і можна було б почати нове післявоєнне життя. Наприкінці Докія Львівна дякувала Голобородькові й передавала привіт Шумакову, про якого Штукаренко їй часто писав.

— Голобородько повернувся з тобою? — почув він голос комдива.

— Чорт! Таки я тебе розбудив! — з досадою лайнувся Штукаренко.

— А я не спав,— засміявся Шумаков.— Бачив, як ти увійшов. Хотілося глянути, що робить людина, коли гадає, що за нею ніхто не стежить.

— Це залежить від особистої вдачі.— Штукаренко відійшов од вікна і наблизився до ліжка.

— А ти що робив?

— Читав листа.

— Від кого?

— Від кого ж! Від дружини.— Він хотів сказати: «Дякує, що прислав Голобородька»,— але вчасно спохопився.— Просить передати привіт.

— Як вона там?

— Та вона нічого.— Штукаренко злякався, що розмова про дружину все-таки наведе Шумакова на думку про Голобородька, і швидко присів на краєчок ліжка:— Краще скажи — як ти?

— Стрибатиму на двох.

— Це найголовніше. Васадзе мені доповідав.

— Васадзе!..— В голосі Шумакова почулася не то іронія, не то співчутлива нотка.— Командуючий — як?

— Сьогодні дзвонив. Вітав з успіхами, наказав привіт передати. Я доповів йому, що за тиждень ти будеш в строю.

— Завтра, а не за тиждень.

— Ну, це дурниці!

— Не варто сперечатись. Розповідай, що там у нас.

Штукаренко добув карту із папки й розстелив на ліжку перед Шумаковим. Терещенко уже воював за шість кілометрів від міста. Карта, густо помальована червоними стрілами, вказувала напрямок наступу дивізії вздовж Дніпра. Сусіда з лівого флангу підтягався до понтонної переправи і мав висадитись на правий берег уночі. Якщо такими темпами просування піде й завтра, вісім німецьких дивізій назавжди залишаться в лівобережних плавнях.

Він розповів Шумакову про становище на греблі, намагаючись говорити про це якомога спокійніше. Не хотілося виказувати особливої радості, що переповнила його щерть,— Шумаков міг витлумачити це, як натяк на колишні непорозуміння.

Він був далекий від того, щоб докоряти Шумакову. Греблю вони врятували, і це не могло не радувати його так само, як радувало всіх.

І раптом Штукаренко відчув, що з Шумаковим щось коїться, що і запитує, й відповідає він вимушено, наче весь час думає про щось стороннє і намагається не вказати цього. Що то могло бути? З ногою все обійшлося — капітан Васадзе сказав напевне. Щоправда, на кілька днів Шумаков опинився осторонь від подій, але на війні це справа звичайна. Щось його турбувало — Штукаренко бачив. Навіть зовнішність — нерухоме обличчя з виразом спокійної урочистості, таким незвичайним для цієї людини, — все відбивало якийсь напружений, але глибоко прихований внутрішній неспокій. Це, звичайно, могло бути і щось цілком особисте — таке, що не має ніякого відношення ні до його поранення, ні до дивізійних справ. Штукаренко знав про його невдале одруження в Читі, але то було давно і навряд чи хвилювало тепер Шумакова. Зараз у пам'яті майнула і фотографія, що ненароком випала якось із книги, коли він застав комдива самого з томиком Толстого в руках... Але не схоже, щоб все це могло його непокоїти зараз.

Найкраще — просто запитати. Соромливо промовчати або вдати, що ти нічого не помітив, все одно що виявити

байдужість, а це страшно, особливо коли перед тобою друг.

— Що з тобою, Іване? — нахилився Штукаренко над ліжком.

Шумаков повернув до нього обличчя, ніби раптове запитання здивувало його, потім знову одвернувся і деякий час мовчки дивився в стелю.

— Ти вибач, може, й не мое діло. Бачу — якийсь ти... — провадив далі Штукаренко: почавши, він уже відступити не міг.

— Бачиш? Що ти можеш бачити? На носі в мене написано, чи що?

Шумаков знову повернув обличчя до Штукаренка і осміхнувся.

— А ти хитрий!

— Нічого не вдієш, мужицька кров.

— Ти і крізь землю бачиш?

— На метр і десять сантиметрів.

— Піп, та й годі.

— А комісар і є піп. Колишній комісар — так само, — засміявся Штукаренко. — Так що сповідайся.

Шумаков знову дивився в стелю. Обличчя стало спокійним і урочистим.

— Випадок один, розумієш, непокоїть... — зітхнув Шумаков.

— Ось тобі й на! — вигукнув Штукаренко. — На фронті все гаразд, із ногою теж порядок, чого ж тобі ще?

— А людині всього мало. Через те й не буває повного щастя, що завжди бракує чогось іще!

— Та кажи вже, кажи, — мовив Штукаренко.

— Не знаю, з чого почати...

— Найкраще — з самого початку!

— Далєбі, що так...

Про Ларису Штукаренко знав: якимось ще минулого року Шумаков розповів йому про своє невдале одруження. Але ні про долю Шмакова, ні про нього самого він тоді не згадав, отож усього, що непокоїло Шумакова тепер, Штукаренко не знав зовсім. Зараз, слухаючи невеселу оповідь, таки справді схожу на сповідь, він згадував і свої, часом необдумані, а іноді й просто нестримані слова та вчинки, якими нерідко й сам завдавав болю і стороннім людям, і навіть близьким, і з гіркотою відзначав собі, що хоч і робив те не зумисно, а має й на своєму сумлінні чимало провин перед людьми. Щоправда,

понівеченої долі на совісті не було, нікому життя не зламав по злобі чи лихій пам'яті...

— І що ж ти збираєшся робити? — запитав, коли Шумаков скінчив.

— А що ти порадиш?

— Коли б хоч знаття, де він і що робить тепер...

— Коли б же знаття! — зітхнув Шумаков. — А проте існують установи, де можна й про це довідатись.

— Існують... існують... — Штукаренко підвівся й попростував уздовж просторої кімнати аж до вікна. Надворі вже почало сутеніти, повітря гуснуло й синіло, а шибки вряди-годи озивалися жалісним брязкотом, коли здалеку долинав ледве чутний гуркіт, яким давав знати про себе фронт.

— Може, краще спочатку покінчити з Гітлером? — тихо запитав Штукаренко, дивлячись у вікно.

— Коли камінь на душі... — промимрив Шумаков.

— І все-таки є головне, а є й...

— Другорядне? — докінчив Шумаков швидко і мало не обурено.

— А хоч би й так.

Шумаков пильно подивився на товариша, наче не впевнений у тому, що це саме він. З хвилину помовчав, і швидше собі, ніж йому, стомлено проказав:

— Може, й твоя правда. Не знаю. Тільки не подобається мені такий розподіл... надто вже схоже на егоїстичне намагання не витратити зайвої крихти душевних сил... — Шумаков напівпідвівся, сперся на лікоть і винувато всміхнувся. — Справді, Степане, чи не тхне тут саме оцією штукою?

— Крихти душевних сил... А хіба ти їх не всі віддаєш війні?

— Віддаю, брате, віддаю, — проказав Шумаков з якоюсь особливою щирістю й теплотою. — Але ж і людина ота, перед котрою я завинив, мабуть, теж хотіла б усього себе віддати!

— То чому ж ти про це тільки тепер згадав? — уривчато й різко запитав Штукаренко.

Шумаков опустився на подушку, наче лікті вже його не тримали. Запитання поцілило в найболючіше місце і змусило безсило замовкнути, пересилюючи той біль.

Штукаренко пильно дивився на товариша — чекав відповіді. Потім знову повернувся обличчям до вікна і деякий час мовчки спостерігав.

Над землею висіла прозора сніжна запона, легка, наче марево.

Штукаренко постояв, дивлячись, як спокійно опускалися на землю сніжинки, плавно осідаючи в повітрі, немов у густій рідині. Природа жила своїм життям, її не цікавило те, що думають і коять на землі люди.

Тиша за вікном заспокоїла Штукаренка. Він підійшов до Шумакова.

— Ну, мені пора.

— Ідь, Степане.

— А ти про це не думай. Наше діло воювати. Поки ворог існує, ні про що інше не думай.

— Звучить як проповідь,— засміявся Шумаков і потиснув руку Штукаренкові.

— Ти повір мені, це головне.

Штукаренко одягнув шинель і тільки тепер згадав про документи, які привіз на підпис комдиву. Дві реляції про надання звання Героя Радянського Союзу водолазам: Вариводі й посмертно — Хохлу.

Шумаков підписав першу і затримався на мить перед тим, як підписати другу.

— Хохол...— прочитав він уголос.

Штукаренко поклав папери в свою коричневу папку і ще раз глянув на Шумакова.

— Ну, бувай.

— Бувай.

Штукаренко мовчки одягнувся і вийшов. Чути було, як він повільно попростував уздовж коридора. Шумаков напружено прислухався, аж поки кроки вщухли, наче хотів пересвідчитись, що той таки справді пішов. Заплющив очі й деякий час лежав перухомо.

І враз схопився, немовби перелякано прокинувся, засунув руку під ліжку й намацав свій портфель. Розстебнув заціпку й дістав аркуш паперу. З хвилину подумав і рішуче написав чітким округлим почерком: «ЦК ВКП(б), військовий відділ. В зв'язку з пораненням і неможливістю деякий час керувати операціями, прошу через тиждень викликати мене до Москви на один день у важливій справі. Командир 78-стрілецької дивізії полковник Шумаков».

Він перечитав написане, склав аркуш учетверо і гукнув твердим розкотистим голосом:

— Приходько!

Ординарець зупинився біля дверей, козирнув, наче відігнав муху.

— Голобородька немає?

— Нема.

— Де його чорти носять?!

— Війна, товаришу полковник,— скрушно похитав головою старий.

Шумаков здивовано глянув на старого.

— Війна, кажеш?

— На фронті всяке буває.

— То правда...— засміявся Шумаков.

— Хіба солдат знає, де його куля? Взяти хоча б і вас.

— А ти признайся: зрадів, що лишуся без ноги? Все-таки один чобіт ваксувати легше...

— Таке ви скажете...— образився Приходько.

— Ти вибач, Приходько, це я так.

Старий не відповів, а тільки болісно глянув на Шумакова.

— Єсть,— промимрив він і повільно вийшов.

25

За поваленим парканом, на подвір'ї, стояло двоє — один стрункий, у короткій чорній шкірянці, а другий у шинельці, невисокий на зріст. Того, з ким вони розмовляли, за рогом не видно було, і здавалося, що зверталися до самого будинку, намагаючись щось розтлумачити йому.

Харкевич повільно йшов вулицею і зовсім не збирався тут зупинятись, але раптом з-за будинку почувся жіночий голос, і ноги зупинилися самі собою, наче перечепилися за щось. Голос був знайомий. Дуже знайомий. Але кому належав, Харкевич згадати не міг.

Стривожений, він кілька хвилин стояв і напружено прислухався. З вулиці важко було розібрати окремі слова, але долинали поодинокі радісні вигуки — схоже, що жінка запрошувала бійців до себе. Харкевич злякався, що вони от-от підуть, а він так і не дізнається, кому той голос належав, а потім буде мучитись і не зможе згадати.

Він наступив на повалений паркан і мало не впав. Ніяково озирнувся — попереду стояли троє, захоплені розмовою, вони його не помічали. Він попрямував до них і ще здалеку пізнав вузьку спину й плямисту

ушанку Амірадзе. І Сандро, і його товариш у коротенькій шкіряній куртці були поглинуті розповіддю жінки, яка теж стояла спиною до Харкевича.

Коли він наблизився, жінка озирнулася й застигла: це була Клавдія Харитонівна. Харкевича, мабуть, нелегко було пізнати, бо вона досить довго дивилася на нього, а потім губи її ледве чутно прошепотіли:

— Боже... Олег... боже...

В очах її майнуло щось схоже на усміх, але кутки губ жалісно пересмикнулись, і на обличчі з'явився вираз радісного здивування і безпорадності — водночас. Вона хотіла кинутись до нього, але щось згадала, метнулася до дверей і зникла в будинку.

Амірадзе розгублено глянув услід жінці і, коли вони лишилися втрьох, скрикнув:

— Де ж ви були?! Я вас шукав — думав, убило!

— Здрастуй, Сандро,— хрипло вимовив Харкевич і подав йому руку. Тільки відчувши теплий потиск руки Амірадзе, він усвідомив, як його всього трясє.

— Це старшина Циганков, командир нашого розвідвзводу,— вказав Амірадзе на того, що в шкірянці.

Харкевич подав руку й Циганкову, але не розчув, що говорив Сандро, не міг вгамувати нервового дрожу і холоду, що раптом його пройняв.

Мабуть, і Циганков, і Амірадзе помітили, в якому він стані, хоч і не розуміли причини. Вони мовчали, наче не знали, про що говорити, і почували себе зайвими поруч із ним.

— Ми прийшли Мухіддінова провідати, його в цьому будинку поранило. Танк на вулиці бачили? Це він підбив,— Амірадзе не то виправдовувався, не то вихвалявся.

— Невже? — розгублено здивувався Харкевич. Зараз він не міг пригадати Мухіддінова, хоч прізвище йому здалося знайомим.

— Не застали. Повезли на той берег,— мовив Циганков.— Мабуть, старий відвоювався.

В цю мить у дверях з'явилася Любов Степанівна. Вона зупинилася, розгублено переводячи погляд по черзі на кожного, немовби намагаючись знайти між ними того, хто їй потрібен і кого вона зразу не могла пізнати.

— Олег... Та ось же він... Боже...— в радісній безтямі повторювала позад неї Клавдія Харитонівна.— Ось же він... Не пізнаєте?..

Любов Степанівна скрикнула і кинулася до Харкевича. Вона припала до нього й голосно заридала. Харкевич готовий був і сам заплакати. Він безпорадно гладив її по спині і майже нечутно весь час повторював:

— Ну не треба... Ну годі...

— Ми, мабуть, підемо,— сказав Циганков до Клавдії Харитонівни.

— Нізащо не відпущу! І не думайте! — сплеснула вона руками й рішуче схопила його за рукав.— Хоч склянку чаю вип'єте — цукру нема, але чим заварити — знайдеться.

Вона потягнула Циганкова до хати. Амїрадзе пішов слідом. Тільки тепер Харкевич помітив, що Любов Степанівна в легкому старенькому платті, і згадав, що на дворі зима.

— Застудитесь, ходімо краще.

— Олег... Боже! — вона тулилася до його неголеної щоки і дивилася сумними великими очима на обличчя, наче все ще не пізнавала. Не думала, що першим з'явиться той, кого чекала останнім, не була певна, що він з'явиться взагалі, та ще в солдатській шинелі, з автоматом на грудях.

— Ви тут самі? — обережно запитав Харкевич. Хотів просто запитати, де Ксеня, але не наважився. Минуло ще два довгих роки після тих двох перших — може, таке запитання недоречне, як і його поява взагалі?

— Батько поліз на горище — глянути на свою лабораторію,— всміхнулася Любов Степанівна, наче й не зрозуміла, про що він запитує. Йй не спало так само на думку, що Харкевич нічого не знає про успіхи професора романської філології в галузі неорганічної хімії.— Боже, як він зрадіє, коли побачить тебе!

«Отже, зрадіє тільки він,— з жахом зауважує собі Харкевич.— Ксені нема... Чи, може, вона є, але не зрадіє?»

Він відганяє це безглузде припущення. Навіть якщо її життя змінилося докорінно, хіба може Ксеня не зрадіти, коли побачить його?

Внизу біля столу сидять Циганков та Амїрадзе, поруч Клавдія Харитонівна розпалює погнутий примус, щоб нагріти чай.

— Я гукну, коли закипить. — Клавдія Харитонівна розуміє, що Любові Степанівні з Харкевичем краще зараз піднятись нагору.

— Дякую, люба, ми трошки побудемо там, — вдячно посміхається Любов Степанівна, наче виправдуючись.

У квадратній ляді з'являється нога професора Стороженка. Він обережно намацує на драбині щабель і повільно спускається з горища.

— Мовчи! — Любов Степанівна по-змовницьки притуляє палець до уст: мовляв, нехай сам упізнає.

Вони стоять на сходах і чекають. Стороженко злазить з драбини і повертає обличчя до них. Деякий час він дивиться на Харкевича мовчки, наближається до нього й обіймає. Любов Степанівна знову схлипує, а чоловіки довго стоять нерухомо, притулившись один до одного.

Нарешті Стороженко відпускає його.

— Ходімо, подивлюся, який ти. Тут темно.

В кімнаті майже порожньо. Вікно затулене фанерою. На столі горить каганець.

Ксені немає й тут. Немає Ксені!..

— Не варто розпитувати що та як: головне — живий, — каже професор, простуючи вздовж кімнати, наче перед початком лекції на університетській кафедрі. — Зараз усім однаково — і тобі, і нам. Може, і Ксеня незабаром повернеться, тоді нам стане краще.

Нарешті! Повернеться. Отже, жива.

Любов Степанівна розповідає йому про посланця від Ксені, показує її записку, з якої не можна зрозуміти, де Ксеня тепер. Відомо тільки, що жива. Любов Степанівна метушливо дістає із шафи товстий зошит — оце написала такий лист, збиралася через того посланця передати. Але становище в місті так швидко ускладнилося, що він не міг зайти. Тепер обов'язково зайде, і вони довідаються, де Ксеня. Щоправда, листа він уже їй тепер передати не зможе, бо між ними фронт. Але головне — знати, де вона, а фронт, мабуть, тепер швидко покотиться на захід, тоді вони відшукають Ксеню. Любов Степанівна сповнена віри, їй легко на серці, бо вона мати і повинна вірити, що все буде гаразд.

— Чай готовий! — гукає знизу Клавдія Харитонівна.

— А це, Олег, твої товариші? — запитує Стороженко, маючи на увазі тих двох, що сидять унизу.

— Так, товариші.

— Ну, то ходім. Ми ще встигнемо поговорити. — І професор виходить на площадку перший.

Циганков уже відкрив банку бичків у томаті, а тепер колупає фінкою бляшанку свинячої тушонки. І в цю

мить на порозі з'являється Соломія і радісно сплескує руками.

— Циганков!

— З компривітом! — гукає старшина і піднімає вгору бляшанку консервів: — Бички в томаті.

Соломія наближається до нього, в очах у неї сльози,

— Циганков!...

Любов Степанівна пригадує це прізвище. Вона чула його не раз від Соломії. Той самий, що командував солдатами, які мали дати залп над могилою Мироненка. Він сказав Соломії: не гнівайтесь, шкода в повітря стріляти. Куля повинна поцілити в ворога — ваш покійний чоловік це розумів.

Циганков! Той самий Циганков!...

26

Мозок довго пручався, вузенький, наче голка, промінець колов очі, проникаючи своїм вістрям крізь заплющені повіки й лоскотав якийсь поодинокий нерв... Деякі клітини вже прокинулись і легковажно борюкалися, та все-таки більшість спочивала, і мозок спав. Харкевич все ще поспішав на роботу в міністерство, начальник відділу Козлов ніколи сам не спізнювався і не любив, коли спізнюються його підлеглі. А Харкевич не любив Козлова і поспішав униз по вулиці Горького, щоб уникнути з ним розмови і не бачити його невдоволеної фізіономії.

Промінець свердлив повіки і проникав щоразу глибше, і все нові й нові клітини прокидалися в мозку, і, нарешті, їх стало так багато, що вони зовсім затулили Козлова, і Харкевич уже не бачив його. Розплющив очі і ще деякий час не міг збагнути, де він. Нарешті погляд ковзнув по тоненькому сліпучому промінцю, і Олег Іванович побачив затулене фанерою вікно і відчув, що в кімнаті холодно. Мабуть, у грубі давно прочахло, бо Любов Степанівна серед ночі не підкинула, побоюючись його розбудить. А може, й сама після хвилювань учорашніх спала як убита, і всю ніч мерзла, бо так змусила Харкевича взяти її матрац, а сама притулилась біля чоловіка.

Харкевич натягнув шинель під самісіньке підборіддя. Поспішати нікуди. Козлов сюди не дістане, а гребля вже теж позаду — стрілянини майже не чути, мабуть, фронт за ніч далеко відійшов.

Раптом із серця почала підніматись якась хвиля, вона

швидко насувалася ї заливала свідомість, розбиваючись на тисячі бризок, що вигравали і сяjali, наче й на них падав отой гострий промінець. Харкевич ще не знав, що то за хвиля, але вже бачив, що вона сяє і міниться всіма кольорами життя, і розумів, що це радість.

Відчуття чогось вчиненого ним особисто сповнювало незбагненною легкістю, здавалося, що зараз він швидко зведеться й кудись побіжить. І цього почуття не отруювало ніщо: ні оте принизливе й тяжке, що було в минулому, ні гіркота самого спогаду про те, що воно було; тільки оця дивовижна легкість, неусвідомлена радість, якої він уже давно не відчував, — сливе з того часу, коли ще зовсім молодим гуляв удвох із Ксенею на греблі...

Гребля позаду... О, це легко сказати! Зараз у пам'яті виникали не окремі хвилини, пережиті під час переходу через неї. Всі вони поспіль химерно об'єдналися в суцільне плетиво хвилини, сповнених дива, і саме плетиво виглядало теж чудесним, бо в ньому не можна було розрізнити окремих ниток. Почуття безмежного щастя і певності, що воно сповне не тільки його, а й усіх, переливалося через вінця. В присмерку видніло залізне ліжко, на якому спали Любов Степанівна та Кузьма Іванович. Харкевич узяв свою шинель і, ступаючи навшпиньках, обережно вийшов на площадку.

Внизу нікого не було. Двері вивалені вибухом танка напередодні, стояли притулені до лутки. Крізь видавлені повітряною хвилею шибки в кімнату било яскраве зимове сонце і залітали поодинокі сніжинки.

Харкевич постукав до Клавдії Харитонівни, але вона не відповіла. Мабуть, давно пішла десь, в такий день дома не всидиш.

Він увійшов у облуплену ванну кімнату. На вікні в пєберці пришерхла льодком вода. Харкевич взяв бритву Стороженка і сяк-так поголився. Крижана вода свіжила, обличчя порожєвішало і палєніло, легкість не зникала, хотілося кудись іти — байдуже куди.

Танк, що мертво стояв біля будинку, припорошило свіжим пухнастим сніжком, схоже, що він тут стоїть споконвіку. Харкевич переступив через повалений штахет і глянув уздовж вулиці.

З правого боку швидко наближався Амїрадзе. Побачивши Харкевича, припустив бігцем і крикнув:

— Олег Іванович, вас викликає Штукарєнко! Там прилетів хтось із Москви, вас шукає.

Харкевич нерішуче озирнувся на будинок. Треба б сказати Стороженкам, але не хотілося будити старих. Проте він однаково ще заскочить, а вони з дому сьогодні все одно нікуди не підуть, чекатимуть отого посланця від Ксені, що має обов'язково зайти.

Несподіваний виклик розвіяв недавнє відчуття шасливої легкості, натомість у грудях залоскотало хвилююче передчуття нових турбот. Від серця вгору знову попливла хвиля, але вона насувалася повільно, і кришталевих бризок над нею вже не було.

Ще не дійшовши до рогу, він почув глухий гомін і поодинокі неспокійні вигуки. Харкевич зупинився й прислухався.

За рогом, напроти скверу, там, де вулиця розширювалася й утворювала невелику площу, стояв натовп. З почорнілої бантини, прикріпленої на двох стовпах, звисали обрізані мотузки: шибениця. Харкевич зупинився, наче загіпнотизований. Амірадзе помовчав і нерішуче запитав:

— Підійдемо?

Харкевич не відповів і зразу пішов. Ще здалеку він побачив Клавдію Харитонівну — вона стояла осторонь, одягнена у коротеньку ватянку, і, як здавалося Харкевичу, плакала.

Він зупинився позад неї і, ставши навшпиньки, подивився через голови людей. Кілька бійців несли від шибениці тіло літньої людини, теж у ватянці. Вперед стирчали закостенілі босі ноги, а коли бійці нахилилися, щоб покласти тіло поряд з іншими, знятими з шибениці раніше, майнуло посиніле немолоде обличчя з великою темною бородою — в ній, не танучи, кублився пухнастий сніжок.

Харкевич доторкнувся до плеча Клавдії Харитонівни, і вона злякано озирнулася. Побачивши його, раптом тихо заплакала і схилила голову до його грудей.

— Це він... Я його впізнала... — почув Харкевич крізь голосні схлипи Клавдії Харитонівни. — Це він!..

— Хто? — не розуміючи, запитав Харкевич.

— Той, що приніс записку від Ксені, той самий чоловік...

— Так, так... — Олег Іванович і раніше не дуже вірив, що посланець прийде: зараз у серці щось обірвалося, наче все-таки покладав надії, і от — надій нема.

Кілька хвилин він нестямно гладив простоволосу голову Клавдії Харитонівни і нарешті сказав:

— Не кажіть їм. Хай чекають.

Тільки тепер Клавдія Харитонівна підняла заплакане обличчя і швидко закивала головою, наче говорила: «Так, так, нехай не втрачають надії, нехай ждуть!»

Вони постояли мовчки. Харкевич сказав:

— Ідіть додому.

Клавдія Харитонівна знову швидко закивала й мовчки пішла. Тільки тепер Харкевич побачив, як вона згорбилася.

Майже цілий квартал пройшли вдвох із Сандро мовчки. Кінець кінцем Амірадзе запитав:

— Що, знайомий?

Харкевич не відповів, а тільки похитав головою — так само швидко і розпачливо, як перед тим Клавдія Харитонівна. Амірадзе зітхнув і люто процідив:

— От гади...

Похмуро втупивши очі в припорошений асфальт, дійшли до будинку управління. Амірадзе уже вибіг по сходах, коли здалеку почулося:

— Товаришу Харкевич!

На перехресті, біля повороту на греблю, стояла група людей — військових і цивільних. Штукаренко махав рукою й гукав. Поруч, спершись на милицю, стояв Шумаков. Нога, закутана у піддівок з кролячого хутра, здалеку була схожа на обрубкувату березову колоду, на якій біліла срібна кора.

Харкевич попростував до них, відчуваючи на собі їхні погляди.

— Що, знайшли? — нетерпляче запитав Штукаренко, подаючи йому руку перший.

— Знайшов, — відповів Харкевич.

— Живі?

Харкевич мовчки кивнув.

— Ну от бачите! — вигукнув Штукаренко. — Я був правий.

— Ти правий завжди! — не без іронії зауважив Шумаков. Він взяв руку Харкевича і затримав її в своїй. — Отже, дійшли? — з уважливою цікавістю подивився на Олега Івановича.

Харкевич ледь помітно знизав плечима, не знаючи, що відповісти. Дійшов до святих руїн — і то щастя.

— А нам ще далеко, — зітхнув Шумаков. — Ну, та нічого...

Схоже було, що він звертався до себе самого, відповідаючи на якісь свої потаємні думки.

Ззаду на плече Харкевича лягла важка п'ятірня, і, озирнувшись, Олег Іванович побачив Одинцова. Викапаний Котовський — тільки ще вищий та огрядніший: такому треба міцного огира!

— Ну, привіт, привіт! Вітаю.— Одинцов потряс кошаві плечі Харкевича і змахнув рукою в бік греблі.— Що, будемо відбудовувати?

Харкевич ніяково всміхнувся:

— За мною діло не стане.

Слова звучали невимушено, але загально. Звісно, треба буде відбудовувати, а як же інакше? За те й боролась, щоб відбудовувати колись.

— Ну, Степане, пора,— сказав Шумаков і почав прощатись.

Харкевич розумів: вони прощаються назавжди. Зробили свою справу тут, тепер робитимуть її далі. На всьому шляху, що перед ними лежить, на всій безкопнечній дорозі, по якій гнатимуть оту каламутну хвилю туди, звідки вона вихлюпнулася.

Емка рвонула з місця, а Харкевич ще довго відчував на собі незграбні обійми Штукаренка. Може, й зустрінемось. А чому б і ні? І вірші почитаємо. Йому можна.

Урчання мотора вщухло, машина зникла вдалині, і здавалося, що разом з нею розпливається й тале щось незбагненне й дороге. Довкола стояла тиша, тільки з боку Дніпра долинали ледве чутний монотонний шум води, і він звучав якось незвично спокійно і мирно після того, що тут відбулося.

Одинцов повільно простував до будинку управління. Він про щось діловито розмовляв з двома цивільними, що йшли поруч.

Харкевич на мить затримався й залишився сам. Він дивився в морозяну далину довгої вулиці і думав про тих, що розтанули в сніжному мареві разом зі своєю старенькою емкою.

Одинцов уже піднімався по сходах, треба було йти і собі. Харкевич повернувся в бік будинку, і перед очима вишик завулок, а в кінці — купа темних руїн, ледь припорошених снігом.

Над ними височіла одинока безлиста тополя — його дерево. Живий свідок, що нагадував про найдорожче і велів жити.

КНИГА ДРУГА

КОРСУНЬ

Въ слѣд за сею побѣдою послѣдовала
другая, блистательнѣйшая, 16 мая,
под Корсуномъ.

Д. Бантыш-Каменский

— Ось так! — проказав професор Стороженко, коли тягач кінець кінцем поволік понівечений німецький танк уздовж вулиці. Поруч стояли Любов Степанівна, Соломія та Клавдія Харитонівна. Харкевич відламував перебиті штахетини від поваленого паркана, наполовину вже спаленого в «буржуйці». — Все кінчається, всьому свій час, — додав професор багатозначно, але всміхнувся, аби не подумали, що він справді має намір піднести банальні сентенції до рівня філософських відкриттів.

Танк стояв перед будинком з того дня, коли на Дніпрогесі одгримів останній постріл. Спотворена металева громадина мозолила очі, й не давала змоги проїхати завулком, і взагалі всім набридла — особливо через те, що діти з ранку до ночі ншипорили біля неї, одгвинчували якісь гайки, видиралися на гусениці й з веселим лементом стрибали на бруківку, не даючи допізна ні заснути, ні посидіти та подумати.

Жінки зрозуміли професорову сентенцію як наказ розходитись і повільно попростували до будинку, а Соломійн Івасик подався разом із ватагою хлопчаків слідом за тягачем, що волік безпорадний танк на буксирі. Діти радісно викрикували, Івасик теж біг і захоплено гукав, наче вже й забув, що лише два тижні тому загинув його батько.

Стороженко постояв ще з хвилину на спорожній вулиці, потім несподівано рвучко повернувся до Харкевича й сказав:

— Ходімо, Олег. Буде сімейна рада.

Олег рушив за своїм колишнім тестем, несучи поперед себе великий оберемок дров. Він давно вже не був членом родини, що мала зараз радитись, давно — з того дня, коли Ксеня одержала повідомлення, що він пропав

безвісти на фінській, а згодом стала дружиною Славчука. Але Славчук уже лежав на цвинтарі, а Харкевич Ксеню любив,— про це знали не тільки він та вона, а й Стороженки. І хоча Ксеня була десь далеко і навіть не відомо, чи жива, любов, якої не змогли вбити ні час, ні тяжкі випробування, подавала Олегові надію.

Жінки сиділи біля столу в передпокої, під самими сходами. Коли Кузьма Іванович з'явився в дверях, Любов Степанівна підвелася й пішла нагору. Соломія та Клавдія Харитонівна лишилися, але професор — чи то здивовано, чи з потаємним докором — запитав:

— А ви?

Жодна з них до його родини теж не належала, але й вони не заперечили, і професор, пропустивши їх поперед себе на сходи, подибав угору.

В кімнаті було холодно — «буржуйку» топили двічі на день — вранці й увечері. Жінки посідали на ліжках, Харкевич з гуркотом кинув дрова на підлогу, а Стороженко зупинився й стояв посеред кімнати, чекаючи, поки його колишній зять упорається біля пічки й теж сяде.

Нарешті у «буржуйці» весело загуло полум'я — Харкевич випростався, пішов до вікна й сперся на підвіконня. З хвилину ще панувала тиша. Потім Кузьма Іванович заговорив — децю піднесено й багатозначно:

— Я мушу прийняти важливе рішення, але зробити цього без вас не хочу, та, власне, й не маю права. Думати так змушує мене те, що ми разом пережили.— Намить він замовк і обвів поглядом присутніх.— Вчора я прочитав у газеті, що в Києві починає процювати університет. Це мій університет. Я собі не мислю життя без нього.

— А Ксеня? — спалахнула Любов Степанівна.

— Авжеж, Ксеня... В тім-то й річ,— швидко проговорив Стороженко.

— Ми не можемо поїхати звідси,— сказала Любов Степанівна.— Людина, котра принесла від неї записку, може ще прийти.

— Так, так,— закивав Кузьма Іванович.— Я й не тверджу, що мусимо їхати. Але це треба вирішити гуртом.

— Я все одно не поїду,— відказала Любов Степанівна, буцімто рішення вже було прийняте.— Людина при-

йде, а нас нема! Це значило б до кінця війни втратити зв'язок з нашою дочкою.

— На жаль, поки вона по той бік фронту, поява того, кого ми чекаємо, однаково мало що дасть. Припустимо, він з'явиться й ми матимемо її адресу. Все одно — між нами фронт. А коли фронт перекотиться через місце, де вона перебуває...— Він хотів сказати, що тоді Ксені неважко буде їх знайти самій, але заткнувся. А що, коли вона поранена або хвора? Як вона їх шукатиме?

— Ні, чоловіки не мають серця!...— заволала Любов Степанівна, і по її змарнілому, блідому обличчю потекли рясні сльози.

— Ну, ось тобі, маєш!.. — безпорадно розвів руками професор.— Та я зовсім не про те,— почав він відступати, як завжди, коли бачив сльози.— Всі при ділі: ти, наприклад, прилаштувалася в лікарні, Олег готується відбудувати Дніпрогес. Соломія та Клавдія Харитонівна працюють... А я? Що роблю я?

Харкевич слухав цю зворушливу суперечку, опустивши голову. Підвести її й глянути Стороженкові у вічі заважало йому те, щò він достеменно знав. А знав він, що чоловік, через якого Ксеня передала записку, не прийде, ніколи не прийде, бо він лежить у братській могилі на майдані разом з іншими, кого німці замордували напередодні свого відступу із Запоріжжя. Знала про це й Клавдія Харитонівна, і коли Харкевич нарешті крадькома подивився на неї, то побачив, що й вона похилила голову.

Сказати про це батькам Харкевич не міг. Не міг відняти у них надію. Не міг, як не могла й Клавдія Харитонівна, котра теж мовчала, мовби була винна в тому, що знає більше за них.

— Я занадто довго нічого не роблю,— сказав Кузьма Іванович майже пошепки.— Фабрикував на горіщі смердючі сірники й торгував ними на базарі. Люди діяли, люди боролися, хто як міг, а я... Далі я так не можу.

Любов Степанівна підвела на нього очі, повні не лише сліз, а й раптової ніжності.

— Це неправда, Кузьмо. Це наклеп на самого себе,— гаряче заперечила вона.— Коли треба було, ти взяв до рук зброю. На все свій час — ти щойно це сам сказав.

— Ну, гаразд, обличмо. Мемуари писати рано. Що було — минуло.— Професор опанував себе й знову

заговорив урочисто й багатозначно: — Що тепер роби-ти — ось у чому проблема!

— А хіба тут для вас роботи не знайдеться? — запитала Соломія.

— Наприклад? — коротко кинув професор і схилив голову набік, ніби екзаменував студентку.

— У Києві вчили, і тут можна вчити, — відповіла Соломія нерішуче. — А людина ота може справді з'явитися, тоді буде видніш.

Тільки тепер Харкевич підвів голову й побачив, що й Любов Степанівна пильно дивиться на чоловіка. Отже, простодушна порада Соломії сподобалась і їй. Сподобалася, бо вказувала вихід і не відбирала надії.

— Справді, це розумна порада, — сказав Харкевич із полегшенням.

— Ти так гадаєш? — Стороженко повернувся до нього.

— А чом би й ні? На правому березі школа відкрилася, на лівому має відкритись друга...

— А ви, Клавдіє Харитонівно, що скажете?

— А що ж казати? — відповіла вона запитанням на запитання, але воно звучало, як згода з тим, що радили всі.

— Так... — протягнув Кузьма Іванович, дивлячись на підлогу.

Спочатку вийшли жінки — всі троє. Харкевич іще з хвилину підкладав дровця у «буржуйку», коли впевнився, що горить, теж мовчки вийшов слідом за жінками. Професор зостався сам. Він поникав по кімнаті, не знаючи, де спинитись, зрештою набрів на своє потерте крісло, повільно вмоستився в ньому й замислився.

Отак він поклав собі лишитись у Запоріжжі. Чекати, доки надійде звістка від Ксені. Доки з'явиться отой таємничий чоловік.

Частина перша

1

Вирішальні хвилини, які відомий письменник назвав колись «фатальними миттями», бувають не лише в житті народів, а й у житті окремих людей.

Той осінній день сорок першого року був такою фатальною миттю в житті Ксені.

Вона стояла край села, назви якого навіть не знала, розгублена, знетямлена, приголомшена безвихіддю, в яку потрапила мало не самохіть, збита з пантелику несподіваними подіями, що на неї раптом напосілися. Назустріч їй, шляхом, мчали смугасті машини незвичної форми й незвичних кольорів, набиті ящиками, залізними бочками та ворожою солдатнею. Важко було змиритися з думкою, що це зовсім не ті, навстріч кому вона рушила з дому, щоб бути разом з ними. Вона не відала, як було прорвано фронт, як сталося, що німці опинилися позад неї. Йшла тихим степовим шляхом у бік фронту, сподівалася дійти до першої-ліпшої частини радянських військ, стати санітаркою або просто бійцем — ким накажуть; і раптом позаду вдарив снаряд, потім на поле, де крім неї, нікого не було, посипалися десятки, а може, й сотні снарядів, а коли вилізла з глинища, котре врятувало її, позаду, з хутора, з якого вона щойно вийшла, виповзла колона величезних залізних машин, яких вона не тільки не бачила перед цим, а й не уявляла, що вони там можуть бути.

Тепер Ксеня вже стояла на вулиці іншого села. Німецькі машини мчали туди й назад широким грейдером, здіймаючи куряву над припшклим степом і сповнюючи світ таким гуркотом, що, здавалося, земля ладна розколотися навпіл. Тут уже не стріляли, вибухів не чути було навіть здаля — отже, війна відкотилася далеко на схід, либонь, аж до Нового Залоріжжя.

Можна було рушити назад, у бік Дніпрельстану, де був її дім, де лишилися батьки, яких вона не послухалася, коли вмовляли зостатись. Та, знесилившись, мусила перепочити, не можна було вдруге йти назустріч війні, втративши будь-яке уявлення про те, що коїться навколо.

Ксеня увійшла в крайню хату. Озирнулася, покликала — ніхто не озвався. Сіла на ослін, опустила валізку на глиняну долівку, знеможена, негодна підвестись. Прихилилася до стіни й провалилася в сон, наче у темну прірву.

Вона прокинулася від того, що хтось біля неї стояв. Спочатку здалося, що це їй наснилося чи приверзлося, але за мить ясно зрозуміла, що хтось таки поруч стоїть. Злякано метнулася вбік і розплющила очі. В хаті було темно, але обрис людини бовванів: важко розібрати — чоловік чи жінка.

— Ну от, злякалися...— почула вона жіночий голос.— До порожньої хати не побоялися зайти, а живої людини злякалися!

— Вибачте...— промимрила Ксеня й підвелася.— Третю добу на ногах, і хвилини не спала...

— Всі тепер на ногах, ніхто не спить,— болісно зітхнула жінка.

Ксеня хотіла пояснити, хто вона така, чого опинилася тут, але жінка не чекала пояснень. Може, через те, що їй і так було ясно, а може, привичаїлася до п'їтьми й могла судити за зовнішністю.

— Тепер можна і в хаті перепочити: фронт пройшов. Як-то воно далі буде, як житимемо?..— зітхнула.

Ксеня на це не могла відповісти. Зраділа тільки, що не вигнали, що лишили в хаті, що, може, дозволять ненадовго й на лежанці прилягти.

Так вони того вечора й не розповіли одна одній про себе. Лампи не світили — боялися, що небезпечний метелик може залетіти на вогонь. Потемки постелилися — хазяйка на дерев'яному ліжку, а Ксеня таки на лежанці: хоч і не топлена, а враження — наче знизу віє теплом.

Ксеня від перевтоми вже знову почала засинати, коли хазяйка, що назвалася Мотрею, раптом сказала:

— Полонених наших нагнали, каїни, повне колгоспне дворище. Кажуть, начебто завтра декого відпускать — за ким прийдуть жінки.

Ксеня різко підвелася.

— Відпускать?

— Та стільки ж нагнали, що й не упораються. По котрих жінки прийдуть, кажуть, хай ідуть по домах.

— Що ж це вони такі добрі? — здивувалася Ксеня.

— Не з доброти добрість...— буркнула жінка.— Полонених стерегти треба, та хоч і макухою, а годувати. А їм, видно, ніколи, вперед рвуться.

— Але ж тутешніх серед полонених, мабуть, небагато?

— Ходила я, придивлялася. Наче нікого нема.

— То кого ж вони...

Ксеня хотіла запитати: по кого ж прийдуть жінки, коли тутешніх серед полонених немає? Не з'їдуться ж з усієї країни, щоб своїх забирати!

Але жінка зрозуміла з півслова й тихо засміялася:

— Попа не питатимуть, чи вінчав.— І раптом сміх її різко урвався.— Чужого чоловіка врятуєш, може, котрась отак десь врятує й твого...

Ксеня мовчала й чула, як голосно стугонить серце. Те, що мовила жінка, було для неї значущим і новим. У неголосних словах, сказаних так суворо й просто, відчувалася зневага до лютого ворога, котрого, одначе, не важко й обдурити, й намір чинити опір у який завгодно спосіб, навіть ризикуючи власним життям. Ксеня не була певна, що намір цей так легко здійснити: прийти до табору полонених, вказати на першого-ліпшого і домогтися, аби німець повірив, що це твій чоловік! Але жінка не мала сумніву, що це вдасться, і те, як вона засміялася, коли в запитанні Ксені забриніло вагання, повертало надію, а головне — вбивало страх.

Після такого не можна було заснути. Тіло гуло від утоми, але сон не брав. Ксеня металася на твердому черені лежанки, іноді тамувала подих, щоб дослухатись, чи спить жінка. Жінка дихала рівно. Ксеня знову вляглася, пробувала заснути теж, на мить поринала в тривожне забуття, і їй видівся Олег, батьки, потім починали вибухати снаряди, які напередодні загнали її у глинище, і вона знову прокидалася, спітніла й стривожена.

Удосвіта Мотря розбуркала її від важкого сну. Ксеня схопилася, сперлася на лікоть і довго дивилася, безтямними очима, не розуміючи, де вона й хто перед нею стоїть. Кінець кінцем оговталася й винувато всміхнулася. У скупому світлі, що вже почало пробиватися крізь шибки й сповнило хату сизим мороком, вперше побачила округле обличчя молодиці, яку перед цим чомусь вважала значно старшою, усміхнені очі з високо здійнятими чорними бровами, в яких навіть крізь усмішку бриніла потаємна рішучість, і темні великі руки, що з них ще не зійшла смага недавніх літніх місяців.

— Піду,— мовила жінка.— Може, й ви зі мною?

— Звісно. Я зараз.— Ксеня зіскочила з лежанки, пашвидкуруч заплела косу й накинула жакетку.

— Краще б у самому платті,— зауважила жінка.— Жакетці не повірять — городська.

Ксеня покірно скинула жакетку, не знаючи, куди її повісити чи покласти. Жінка взяла, охайно згорнула й повісила на цвях. Потім вони вийшли — жінка попереду, Ксеня позаду — і так слід у слід пішли стежкою понад тинами на другий край села.

Йї бракувало певності й спокійної рішучості тієї, що йшла попереду. Покірно ступала слідом, ще не свідома того, що в її житті сталася важлива й значуща зміна.

Йшла, але ще не розуміла, що стоїть на шляху, де вже неможливі недавні, лише особисті переживання. Але тут, на вузькій стежці, що вилася до колгоспного дворища, на якому полонені чекали вирішення своєї долі, не було часу ні для роздумів, ні для міркувань. Ксеня не йшла, а майже бігла слідом за жінкою, і це вже саме по собі було дією, до якої вона аж ніяк не була готова, хоч успіх або невдача могли когось врятувати чи вбити її саму.

Ксеня ще здалеку побачила мовчазний гурт жінок, що збилися в купу через дорогу від дворища; вони стояли впритул одна біля одної й усі гуртом були схожі на щось перухоме, неживе. Наблизившись, Ксеня побачила й полонених, уже вишукваних по той бік ріденького штахету, що обступив колгоспне подвір'я. Несамохіть ухопилася за руку своєї провідниці, і та, пойнята, мабуть, таким самим хвилюванням, стисла їй руку і пропустила наперед. Тепер Ксеня вже стояла майже всередині мовчазного жіночого гурту,— це її трошки заспокоїло, і, оточена з усіх боків людьми, вона відчувала себе впевненіше.

Вартовий, що стояв біля воріт, загелготів, звертаючись до другого солдата, котрий походжав на віддалі, і обидва голосно зареготали. Далєбі, солоний дотеп на адресу жінок. Схоже, що настрої у них був не такий уже й войовничий, і автомати, які вони тримали напереваги, ще не збиралися пустити в хід.

Чекати довелося досить довго. Уже зовсім розвиднілось, коли з-за стайні вигулькнув офіцер. Він ішов повільно, з огидою переступаючи через купи кіз'яків, і, коли наблизився до паркана, вартовий розчинив перед ним хвіртку.

Офіцер вийшов на вулицю, зупинився, з хвилину помовчав, хльоскаючи себе по халяві вербовою лозиною, потім усміхнувся і показав на стайню:

— Жена комуніст, офіцір, йуде одер циган — марш забирати труп!

Це означало, що ті, кого він назвав, лежать постріляні в стайні, а вишуквані полонені — то вже відвійки, що лишилися в решеті, крізь яке просівали всіх.

Жінки стояли мовчки й не рушили з місця.

— О так! — засміявся він уголос.— Я все понімаю! — Сміх його враз увірвався, офіцер підійшов до хвіртки, потім різко повернувся обличчям до жінок.— Біте айне,— скомандував він і підняв угору один палець, аби краще зрозуміли.— Айне, познавал мужа! Шнель!

Жодна не рушила з місця, наче їм відібрало ноги. А час ішов.

— Ну, біте! Я сказав — шнель! — вигукнув знов офіцер.

Більше зволікати не можна було, він міг зачшпити хвіртку. Мотря, що її Ксеня тримала за руку, різко вивільнилася, протовпилася наперед і пішла. Ксеня відчула, як серце зайшлося, а ноги ослабли й похитнулися — от-от упаде.

Жінка ступила на подвір'я й, не вагаючись, попрямувала просто до одного з полонених, якого вибрала ще здалеку — літнього, з брудною марлевою пов'язкою на голові, на якій запеклася кров.

Вона підійшла, зойкнула й обняла його за шию. Полонений, як видно, знітився, але зрозумів, що й він мусить обняти її.

— Шнель, шнель! Век! — крикнув офіцер, і солдат, важко спираючись на її плече, вийшов з подвір'я на вулицю.

Офіцер розстебнув планшетку, що висіла збоку, витягнув папірець і щось записав полоненого. Той, як видно, назвався, офіцер вписав його прізвище в заготовлений заздалегідь папірець і подав йому посвідку.

Ксеня зважилася. Вона протовпилася і вже стояла попереду, коли офіцер знову подав знак. Серце не вгавало, але ноги ступали певніше. Коли вона наблизилась до хвіртки, офіцер її оглянув з голови до ніг і тільки вигукнув:

— О!

Вона йшла, мов сліпа, не знаючи, до кого підійде. І вже мало не біля самої шеренги раптом сяйнуло: «Молода жінка не повинна обирати літнього! Це викличе підозру й занепасть усіх!» Вона вп'яла в шерегу очі й побачила високого на зріст чоловіка з підв'язаною до шиї пораненою рукою, з обличчям, що заросло русявою щетиною; — йому можна було дати тридцять п'ять, не більше. Ксеня не витримала напруження й голосно зарпдала. Це було до речі. Обняла невідомого їй чоловіка, і він лівою рукою обняв її. Так вони й вийшли, обнявшись, на вулицю, а Ксеня ридала, наче справді врятувала найближчу й найдорожчу людину, хоч вона вперше бачила її.

2

Жити в одній хаті двом подружжям негоже, та ще в лиху годину, коли щось і менш важливе може привернути увагу й накоїти біди. Та подітись було нікуди, довелося

йти всім чотирьом в одну, принаймні для того, аби вирішити, як поведеться далі. Непокіло їй те, що хата стояла над самісіньким шляхом, а в таку всяке зверне — і по воду, і по твоє життя.

Поки жінки порали пораних, поки міняли брудні — аж чорні — бинти їй чим могли годували, познайомилися трохи ближче їй довідались, як кого звать. Старший, Степан Голота, родом з Ізюма, з міста, котре ще не було під німцем, отже, йти йому треба через фронт; молодший, Федір Непорожній, з-під Корсуня — завідував там школою. Дружина його перед війною померла — дитину лишив у батька, а хата є, коли не згоріла.

— Пробратимусь додому, — мовив він. — З батьком, щоправда, я не мирився, але дитина там, та й дах над головою свій.

На ніч довелось ще лишитись у Мотрі. Чоловіків поклали на ліжку. Ксеня знову вмостилася на лежанці, а хазяйка полізла на піч. Полягали рано, коли тільки смеркалося. Солдати швидко позасинали, змучені недавніми злигоднями, а особливо жахом минулої ночі, коли німці в стайні розстрілювали їхніх товаришів. Іноді то один, то другий скрикував спросоння — чи то рани боліли, чи марилося оте страшне. Ксеня чула їхні раптові скрики, щоразу стріпувалася, їй завмирала, і весь час думала про Олега, про якого вже кілька місяців нічого не знала, і про батьків, що лишилися в Новому Запоріжжі. Батьки тепер, напевне, теж не сплять, думають про неї й про те, що коли фронт уже відкотився так далеко, що й гармат не чути, то, мабуть, і шлях на Запоріжжя перекрито теж. Тепер, одрізана від дому стіною вогню, Ксеня не скоро довідається, чи живі ті, кого вона так любить.

Думки громадилися, наздоганяли одна одну, голова набухала від їхньої болісної гіркоти, од відчуття безпорадності та безвиході, і серце завмирало, наче збиралося зупинитись, а до горла зсередини піднімався глухий стогін, який важко було затамувати. Це було страшніше за самогубство Петі Славчука, за приголомшливе воскресіння Олега Харкевича, коли він так несподівано виявився живим після того, як пропав безвісти на фінській; це було важче за розпач і ганьбу, які мало не вбили її тоді, бо хоч яким громом серед ясного неба було повернення Олега, він усе-таки повернувся живий і здоровий, а поруч були батько та мати, на яких можна було покластися, ховаючи Славчука. Зараз нікого з них не було поблизу. І серце

стискалося від жалю до себе, від жалю до людей, від страху та розпачу перед тією навальною хвилиною, яка нікого не жаліє й нищить усе на своєму шляху.

Ксеня зраділа, коли з печі почулося тихе шарудіння, і, прихилившись до неї, Мотря пошепки запитала, чи вона не спить. Ні, ні, звичайно, їй теж не спиться, де вже після такого дня заснути: і треба, та сну нема...

Мотря спустила на лежанку голі ноги, Ксеня підібгала під себе свої, і обидві вмостилися майже впритул одна біля одної. Від сонного тепла цієї жінки у Ксені одразу проясніла голова, серце забилося врівноважено й спокійно, наче відчуло, що є кому захистити і в темному розбурканому морі до неї простягається чиясь рятівна рука. В присмерку вона ясно побачила округле обличчя з маленькими виямками біля уст і суворо вигнутими бровами, разок коралового намиста — старовинного, мабуть, перейшло від матері, а до матері від бабусі. Війнуло спокійною рішучістю, з якою Мотря говорила напередодні, з якою отак повелася біля колгоспного дворича, порала пораниених і варила їм борщ... Ксеня дивилася на неї пильно й шанобливо, вдячна за те, що вона така, як є, і тамувала віддих, боячись пропустити перше слово, що його ця жінка вимовить.

— Ну, а як же ви? — почула запитання, і серце похололо, бо й сама весь час себе запитувала й не могла відповісти.

— Не знаю,— прошепотіла.

— Тут zostаватися не можна. Одиначці, та ще такий гарній...— І Мотря зітхнула: — Ой любя, занастять!

Про це Ксеня не думала. Чимало прочитала такого в газетах, але чомусь і гадки не мала, що воно може стосуватися й її. Тепер, почувши, спалахнула, їй раптом здалося, що Мотря побоюється не за неї, а за себе — в такий час у хаті стороння жінка, а навіть не знає, звідки родом і хто така... Але недобра підозра відпала сама собою: не запитує ж Мотря отого, пораненого в голову, як йому бути, та й не побоялася перша вийти з натовпу, щоб його врятувати!

— Мабуть, поверну назад. Пробиватимусь і я додому,— сказала Ксеня, згадавши відповідь Федора Непорожнього на таке саме запитання.

— Далеко тепер ваш дім, любя: не проб'єтесь,— покляла їй свою важку руку на плече Мотря.

— За три дні прийшла сюди, то за три й назад дійду,— всміхнулася Ксеня.

— Сюди прийшла по своїй землі, а назад доведеться мовби по чужій,— пояснила їй Мотря.— Та, може, ще й через фронт пробиватись... Не жарт!

То була правда. Все відносно на світі, навіть відстань, та ще коли фронт попереду, а тут ні посвідки німецької, ні перепустки — нічого нема.

— Що ж робити? — запитала Ксеня, і в голосі забриніла майже дитяча тривога.

— І йому буде важко самому пробиватися,— сказала Мотря, наче й не чула, про що Ксеня запитувала.— Як-не-як, а рука перебита, та ще правиця...

Ксеня мовчала. Вона розуміла, що саме радить їй Мотря. Піти з Федором, удвох легше. Рятувати до кінця, якщо почала, й рятуватися біля нього самій. Усе-таки в нього документ, а вона біля нього — дружина.

Це був вихід, але Ксеню він лякав. Забиватись у чужі краї, замість того щоб іти додому, та ще з чужою людною, про яку тільки й знаєш, як її звать... До того ж фронт рано чи пізно покотиться назад... Переждати б, перетерпіти десь — добре, коли б тут!

Зараз важче було піти з оцієї чужої хати, ніж кілька днів тому зі своєї, важче було розлучитися з майже не знайомою жінкою, ніж з матір'ю та батьком кілька днів тому. Тоді пішла, сповнена надії бути корисною, стати в один ряд з усіма. Мати плакала, батько забороняв, та всі трое знали, що йде вона не в пустелю. Тепер попереду була тривожна невідомість, сповнена ризику та підступних небезпек, котрі чатуватимуть за кожним рогом, загрожуючи відібрати життя без боротьби, без потреби, нізачо. А чи стріне вона там отаку людину, яка цієї миті тримає свою руку на її плечі, котра захистить її своєю мудрістю або й хоробрим вчинком?

— Підійть, любя, з ним,— повела далі Мотря, і Ксеня почувала в її голосі ноти отієї лагідної та щирої доброти, про яку щойно думала.— Що чужий, не біда. Наші тепер усі — свої. Тепер тільки німець чужий. А ви села мишайте та йдіть уночі, а вдень по стіжках та по скиртах пересиджуйте й відпочивайте. Отак поволеньки та потроху і його додому приведете, і самі прибітетеся в безпечне місце. Переждете в його хаті, а весна настане, то, може, наші й поженуть німця назад.

Мотря говорила, наче вуркотіла, голос бринів спокійно, аж заколисував, а Ксеня почувала, як вся холоде від темної безвиході, що розверзається перед очима, наче прірва, готова от-от поглинути її, і душу поїняло сум'яття, з яким вона не могла впоратися.

Мабуть, і розплакалася б, якби раптом не застогнав Федір. Він чув, що казала Мотря, хотів підвестись, але зачепився пораненою рукою за подушку, і його обпик гострий біль. Жінки завмерли, наче тільки тепер довідались, що в хаті є хтось сторонній і він міг почути розмову, не розраховану ні на кого, крім них.

З хвилину панувала тиша, видно було неясний силует Федора, який сидів, опустивши босі ноги на долівку, й теж мовчав.

— То правда, — проказав він нарешті. — Поодиначі додому не дійдемо — ні я, ні ви. Удвох можна б і у ваші краї податись, але ж — фронт, а над Дніпром, самі знаєте, степи голі, на випадок чого такого й сховатись ніде. А в нас біля Кореуня лісн, та й посвідка на руках. І людей у мене своїх у селі чимало. Аби живими дійти, а там виручать — пропасти не дадуть.

Ксеня розуміла, що він звертається тільки до неї. Мотрі про це говорити не було потреби. Він звертався тільки до неї й пропонував тільки їй. Отже, й він переконаний, що це єдиний вихід.

— Хотів я й сам про це сказати, та якось... — Федір затнувся, але Ксеня зрозуміла, що він мав на увазі: хотів, але не наслідився, побоювався, що вона не так витлумачить.

Це якось одразу її заспокоїло і прихилило до Федора. Отже, сором'язливий, і совісті не втратив, і дбає не тільки про себе — аби додому дійти. І не зломлений він, не скорений лихом, коли про тамтешніх людей говорять, що пропасти не дадуть...

Ксеня відчула й у собі несподівану певність. Адже розмовляє з нею одверто — виходить, вона викликає в нього довіру. А чому б і не викликати, коли там, біля колгоспного дворища, повелася так, як годиться? Що пережила в ті хвилини, тільки їй відомо, але ж переборола, вийшла з натовпу, вивела його з шеренги полонених, не злякалася, що пристрелять у всіх на очах... Це було відкриттям, яке приємно зробити самій щодо себе. Вона швидко зіскочила з лежанки, ступнула ближче до

Федора, але зупинилася насередині й перекинула через плече напіврозплетену косу.

— То ви теж так гадаєте?.. — запитала.

— Гадаю, так краще, — подивився на неї Федір.

— Ось бачите, — загомонила Мотря. — Я й жіночим розумом допетрала, а це ж таки мужчина каже, послушайте його. Якось дійдете, а там побачите, що далі. А весна настане, засяє сонечко... Господи!

Так вони вирішили. Лишилося виробити маршрут. Федір знав зведення Інформбюро, щоправда, кількаденої давності. Але й воно говорило про те, що фронт уже далеко від місць, куди вони мали йти. Наступний день ще перебули у Мотрі — поранені на горищі, а жінки в хаті. Перед смерком Мотря загорнула Ксені та Федору на дорогу шмат сала, кілька цибулин і хлібину — все, що могла викроїти з того, що в неї ще було.

А коли зовсім стемніло, вони рушили...

3

Рідне село Федора Непорожнього було далеко — аж під старовинним містом Корсунем, де майже триста літ тому військо гетьмана Богдана перемогло братів Вишневецьких. Там Федір народився й зріс, звідти подався вчитися до Одеського пединституту, туди ж таки й повернувся після закінчення навчання й став директором школи, до якої бігав колись і сам.

Село називалося Калитва — навіть від назви на Федора чомусь віяло старовиною. І, розповідаючи своїм учням про подвиги знаменитого гетьмана, він завжди відчував гордість і за отой клопоть землі, на якому колись відбувалися знаменні події, і за те, що й сам він з тієї землі походить і на ній живе.

Він розумів, що дістатися додому нелегко. Хоч і не знав точної відстані, а уявляв, що то значить — пройти пішки через усе Криворіжжя, а там і через усю Кіровоградщину, окуповану до того ж ворожим військом. Але ж фронт уже на Сході, заспокоював він себе, а йти треба на захід — по тилах, отже, чимдалі — небезпека буде віддалятися. Та й довідка, засвідчена німецькою печаткою, в кишені, вона цілком законна — виручить і вона.

Ксеня виявилася вправним пішоходом — усю ніч простувала поруч із Федором. Але перед світанком, коли

вирішили трохи перепочити, вона відчула, що намуляла ногу. Відійшли подалі від грейдера, вмостилися під скиртою, Ксеня роззулася. І раптом почулося хурчання, на грейдері з'явилася вантажна машина. За кілька хвилин вона звернула на ріллі й зупинилася поруч із скиртою.

У кузові, навантаженому якимись ящиками та лантухами, було два солдати, а поруч із водієм сидів третій—мабуть, старший. Він вискочив на стерню і наказав Федорові підійти. Стоячи на віддалі, Ксеня не чула, про що вони говорили, але серце закалатало від передчуття небудь, наче лише тепер уперше зрозуміла, що такі зустрічі можливі й у глибокому тилу і що вони такі ж небезпечні, як і на фронті.

Федір видобув із кишені довідку й подав німцеві. Той кліпнув каправими вічками, недовірливо повертів у руці папірець, уважно глянув на печатку й повернув Федорові.

Ксеня заспокоїлася: коли б довідка не вдовольнила, не повернув би. Але в ній знову все похололо, коли побачила, що німець у кабіну не сів, а, відсторонивши рукою Федора, пішов до неї.

Коротконогий, опецькуватий, він наблизився і, наче й не помічаючи її, нахилився над клуночком з харчами. Розв'язав, понишпорив рукою всередині і видобув пакуночок із салом. Розгорнув ганчірочку, понюхав, знову охайно загорнув і пішов до машини. За хвилину брязнули дверцята кабіни і машина важко рушила з місця.

Вони довго сиділи мовчки біля розв'язаного клуночка, приголомшені несподіваною пригодою. Нарешті Федір хрипко проказав:

— Виходить, дорогами прогулюватись не випадає.. І взагалі вдень треба переховуватись, бо пропадемо. Хоч довідка і в кишені, а краще отаких зустрічей уникати.

Ксеня не відповіла. Розуміла, що все не так просто, як видавалося, коли сиділа поруч із Мотрею на лежанці й слухала те, в чому Федір її запевняв.

Вони мовчки підвелися й, зав'язуючи на ходу клуночок з харчами, рушили в степ — далі від грейдера. Кілометрів за два зупинилися біля такої ж скирти, насмикали соломи й прикрилися — причаїлися до смерку. А коли степ поринув у вологу темряву, рушили навпрошки

через яри та байраки, де ні вогник не блимне, ні людина не гукне...

Минув місяць, а вони ще не подолали й половини відстані. Щоправда, Кривий Ріг уже лишився позаду, але Кіровоградщина ще тільки почалась... А дощова осінь оберталася безсніжною зимою, степами гуляв крижаний вітер — особливо ночами, коли доводилося вилазити із скирти і йти. Вітер пронизував обох, але особливо дошкуляв Ксені — теплої одежини вона не мала, а черевики розповзлися геть... Коли терпіти була несила, Федір віддавав їй свою утлу шинелю, але тоді вже він залякав — йти було і так не легше...

Якось уночі, лежачи у торішній скирті, Федір сказав: — Десь треба перезимувати. Однаково не дійдемо без тепла та харчів...

— Де ж перебути? — прошепотіла Ксеня.

— Отож-бо й воно — де!

Вирішили, що треба шукати якийсь хуторець подалі від битого шляху, де, можливо, й німців немає і хтось до весни пригостить.

Наступної ночі, пробираючись степовою лісосмугою, почули — неподалік гавкає пес. Федір пішов навпрошки на той голос — може, й справді там якийсь хуторець — а Ксеня лишилася в лісосмузі.

Вона нагорнула купу торішнього перепрілого листя й лягла. Чула, як шарудять у поморхлому бур'яні Федорові обережні кроки, пильно дослухалася, аж поки шарудіння не злилося з дзвоном обкрижанілих гілок на промерзлих деревах. І з жахом подумала: а що, коли наразиться на німців, а довідка не виручить? Вперше в житті відчула вона себе такою самотньою й покинутою напризволяще... Вітер налітав і пронизував, холод проникав під шинелю, якою вкрив її Федір, але Ксеня не відчувала й холоду, розчавлена тягарем своєї безпорадності. Якщо Федір не повернеться, куди податися, що робити самій?!

Тільки тепер усвідомила, ким став для неї цей чоловік, якого вона врятувала. Наче в отому страхітливому світі, в якому вона лишилася одним одна, хтось міг підтримати і врятувати, і рятівником був тільки врятований нею Федір...

Згодом вона часто згадувала ту ніч. Багато таких ночей їй випало пережити ще, та коли ця виникала в пам'яті, ставало моторошно. І ніколи не могла зрозумі-

ти, чому не вмерла в отій лісосмузі від страху, від відчуття чорної безпорадності — чорної, як ота страшна ніч, коли Федір лишив її наодинці зі своєю самотою.

Федір повернувся аж перед світанком. Виявилось, що на хуторі справді німців нема, та й не зупинялися вони там ні разу. Якось завернули ненадовго, зажадали сала та яечок і рушили далі.

Федора пустив до себе дід Полікарп Мороз, а Ксеню Палажка Мельник — хатки їхні стояли в протилежних кінцях єдиної на хуторі, неширокої вулиці. Сусідів остерігатися не доводилося — всі свої, у кого чоловік, а в кого сини на фронті. Вороги на хутір не навідувалися — фронт відкотився далеко на Схід, і грейдер, яким тиловики їздили, далеко — кілометрів за п'ять, не менше.

Зима була люта, снігу понамітало мало не до стріх, вулицею важко було пройти, отож Ксеня не часто бачила Федора. Іноді заходив, часом розповідав якусь новину — у когось на хуторі зберігся приймач, дещо почути щастило. До Запоріжжя було далеко — цілий світ, але вночі, лежачи на черені з розплющеними очима, вона все-таки роздумувала, куди краще навесні податись — з Федором у його село чи назад, до Запоріжжя? Вирішити було нелегко: батьки, звісно, повернулися до Києва, що їм робити без неї в Запоріжжі! Та й до Федорової Росі вже ближче, ніж до рідного Дніпра... А проте, Федір поки що мовчав, як і вона, чекав весни, отже, з собою й не кликав.

І раптом, у березні, коли закапало зі стріх, наче присоромлено, мовив:

— Негоже, мені здається, кидати наших рятівників. Вигрілися на їхніх печах, хліба їхнього попоїли, треба віддячити — в господарстві допомогти. Обое старі, ні город скопати не в силі, ні картоплю посадить... Колгоспу нема, нині ніхто не допоможе.

Так і лишилися вони до літа — Ксеня у баби Палажки, а Федір у Полікарпа. Мабуть, пробули б і до осені, щоб допомогти зібрати врожай, та сталося несподіване, майже вже не очікуване, довелося зібратися негайно й забиратися геть.

Федір забіг серед ночі й постукав не в двері, а в маленьке віконечко з левади, що виходило просто на піч. Ксеня чиркнула сірником, піднесла пломінець до шибки, промінчик сяйнув на обличчі Федора, і вона

зрозуміла одразу, що сталося лихо. А коли переступив через поріг, Федір швидко проказав:

— Треба тікати, на хуторі ессівці!

Ксеня не розпитувала, — коли б не був певен, що нависла небезпека, серед ночі б не прибіг. Вона швидко вдяглася, сяк-так склала свій невеличкий скарб у маленький клуночок, обняла стару й вибігла слідом за ним. Палажка ледве встигла дати їй півхлібини та кілька цибулин, перехрестила чорну п'ятьму, що поглинула Ксеню, схилила голову на одвірок і гірко заплакала.

Федір біг городами до лісосмуги, Ксеня ледве встигала за ним. Отямилися аж у вибалку, за деревами, і напівмертві попадали на траву. За кілька хвилин, не змовляючись, мовчки підвелися й попростували далі пустельним степом, поки що навіть не в тому напрямку, куди мали йти. Аби далі від небезпеки, що чатувала на кожному кроці.

Вони не знали, що чекає на них тепер. А попереду чигали на них довгі місяці тяжких поневірянь, напівспалені хати, куди люди пускали на ніч, ризикуючи головами, ще одна люта зима в завіяних снігами степах, де скирта — тепер уже позаторішня — рятувала від ворожих очей та січневої стужі. А далі — безперервні нічні мандри по коліна в заметах, обіч почорнілих пожарищ, де котрийсь може вистрелити наосліп, і тебе занесе снігами довічного забуття, і ніхто не знатиме, хто ти і як тебе звати, наче ти мертвий упав з неба і ніколи ніхто твого імені й не знав...

4

Важко сказати, звідки довідалися в комендатурі про повернення Федора. До Калитви він з Ксенею прибився вночі, непомітно проскочили повз німецький патруль і дошки, якими були навхрест забиті двері у порожній хаті, відірвали зовсім нечутно. Світла, звісно, не світили, та й гасу в лампі не було, і спати полягали — не полягали, а повалилися де попало, навіть у печі не затопивши. А проте вранці, скоро благословилося на світ, на ганку загуло чобітьми, двері розчинилися навстіж, і на порозі з'явився поліцай з гвинтівкою напереваги, наче побоювався, що в хаті чинитимуть опір.

Федір схопився з ліжка, на якому, крім торішньої вогкої соломи, нічого не було, і не одразу впізнав Гната Голубничого.

Гнат обернувся, побачив Ксеню, яка теж підвелася, але ще сиділа на холодній лежанці, мовчки підсунув ослін до столу, що стояв у кутку, й сів.

— Значить, повернувся...— проказав Гнат.— І не сам! — усміхнувся самими вусами.

— Як бачиш...— промимрив Федір.

— Так, так... Одружився, чи як? — запитав і, не чекаючи відповіді, насмішкувато мугикнув:— Недовго за покійницею вболівав!..

Федір змовчав. Дружина справді померла недавно, він уболівав, і згадував, і зараз, мабуть-таки, не стримався б і відповів Гнатові як слід, коли б те, в чому той підозрював Федора, було правдою. Але совість його щодо покійної Ольги була чиста, не збирався ні зраджувати, ні ганьбити її пам'яті. А втім, коли б і було чого виправдуватись перед Гнатом, то робити цього зараз не мав права, отже, мовчав і не спростовував.

Не думав Федір, що перший зрадник, якого він стріне, коли повернеться до рідного села, буде Гнат Голубничий. Батько його, колгоспник, тягнувся з останнього, аби змусити сина кінчити семирічку. Та й сам Гнат начебто був перед війною добрим колгоспником, і портрет його не раз висів на Дошці пошани. Якби почув, не повірив би, що саме ця людина самохіть начепить собі на рукав оцю ганебну пов'язку й повісить на себе німецьку зброю...

— Ну, Федю, похвалися, браточку, з чим додому прийшов,— з підозрілою приязню звернувся поліцай, трохи помовчавши, і в голосі його вчувалося більше ехидної зверхності, аніж щирої доброти.

Федір лівою рукою видобув із кишені гімнастерки свою рятівну посвідку й, не підводячись, простягнув через стіл Голубничому.

Гнат прочитав написане, особливо пильно вивчив німецьку печатку, потім перевернув папірець на другий бік, глянув, чи нема чогось і там, і віддав папірець Федорові.

— А з рукою в тебе що? — запитав.

— Що на війні з руками трапляється?! — проказав Федір замість відповіді.

— Самостріл? — примружив одне око Голубничий.— Зрозуміло.

— Ні,— відказав Федір і одвернувся.

— Значить, чесне бойове поранення! — гмикнув Гнат.— Так, так!

Кремезний, середній на зріст, у дубленому короткому кошуку, він сидів, широко розставивши під столом ноги і важко налігши на стіл.

— Ну, а оцю де підхопив? — кивнув на Ксеню, не повертаючи до неї обличчя.

Ксеня лежала, вкрита Федоровою шинеллю з головою, ні жива ні мертва. Поки йшли селами та степами, вони вже наражувалися на отакіх перевертнів і на німецькі патрулі. Щоразу або отої папірець рятував, або чудо. Та розуміла вже з досвіду, що не завше трапляються чудеса, і коли чужі кати милували, то свій може й не пожаліти...

Федір не відповідав, ображений брутальним запитанням.

Голубничий перепитав:

— Ти що, оглух?

— А коли б я про твою жінку отак запитав, ти почув би? — огризнувся Федір.

— Значить, жінка,— змирився поліцай.— Ну, коли жінка, то думаю так, що при ній можна її поганошити.

Гнат видобув із кишечі пачку німецьких сигарет і простягнув Федорові.

— Я не курю,— мугикнув той.

— А, ти святишник! Я й забув.— Гнат закурив сам і кинув сірник на долівку. Затягнувся глибоко, видихнув цілу хмару диму й запитав: — Ну, що робити думаєш, як жити?

— Не знаю. У мене ось — рука...

— Ет, що там рука,— сплюнув Гнат і всміхнувся: — Аби кісті, а м'ясо буде.

— Кістка якраз і перебіта, в тім-бо й річ.

— Зростеться, не турбуйся.

— Сподіваюся, що так.

— Ну, а тоді що робитимеш?

— Тоді подивлюся.

Гнат глянув на нього спідлоба і проказав з притиском ї багатозначно:

— Як довго роздівлятимешся, очі можуть заболіти.

— Не знаю, що робитиму й тоді,— змушений був відповісти Федір.

— А час тепер — сам знаєш який. Хоч туди, а хоч сюди, а вибрати щось одне мусиш.

Це була пропозиція — Федір зрозумів.

— Не вмю я обирати: я людина плоха.

— А плохе поросся якраз найшвидше в борщ і потрапляє! — засміявся Гнат уголос. — Плохому поросяті в наш час погано, Федю. Плохому тепер біда! — проказав знову ж таки з притиском, але вже цілком серйозно.

— Своєї долі не минеш, — зітхнув Федір. — Яким народився, такий і є.

Голубничому наче саме такої відповіді й треба було — за неї він і вхопився.

— А коли такий, як народився, то шлях твій ясний, — заговорив поліцай з полегшенням. Підвівся з-за столу і пройшовся уздовж кімнати. Потім повернувся до ослона, на якому щойно сидів, і розчавив недокурок об стіл, наче спересердя. — Мій батько хто? Голодранець із останніх. Мені б у ліс податись, а я ось — пов'язку надів. А твій батько хазяїном був, усе в нього відняла Радянська влада, і ти ще роздумуєш — туди чи сюди. Ти батька поспитай, як бути, він підкаже.

— Не встиг я ще з ним... Не бачив, — промимрив Федір.

— Ого! Старий — орел, козакує! Ходить по селу напідпитку — кожушок розстебнутий і груди розхристані, дарма що мороз.

Федір похмуро втупив очі в долівку. Що батько радіє з лиха, котре всіх печалить, це його не здивувало. Так і малося бути. Мабуть, тепер і перед сином випинатиметься та поприкатиме минулим. Але це їхня справа — все те, що між ними було.

— Ну, то як, Федю? — глянув на нього Гнат. На вилицюватому обличчі поліцає рухалися, аж двигтіли, міцні жовна.

Федір підвівся.

— Не знаю. Поки рука загоїться, може, й школу відкриють. Дітей грамоти вчити — це справа моя.

— Плодити їх нема кому — дітей, а ти збираєшся вчити! — глузливо хмикнув Гнат і надів смушкову шапку. — Ну, я ще до тебе заскочу. Бувай. — Він одчинив двері, хряпнув ними й вийшов на ганок.

Федір глянув у вікно і побачив, як Гнат поважно йде до хвіртки, знову взявши гвинтівку напереваги. Ксеня лежала, вкрита з головою, й не ворушилася. Вона фізично відчувала, як її знову опосідає страх, що його вона майже позбулася в дорозі, незважаючи на постійну небезпеку. Тоді була мета — дійти сюди. Тепер дійшла, а попереду знову невідомість, сповнена таємничості й смертельної небезпеки.

Ксеня не зважилась ні розпитувати, ні радити щось Федорові. Все залежить од нього. Їй вирішувати тільки після того, як вирішить він. За три тижні, протягом яких вони йшли разом, упевнилася не раз, що не помилилася у Федорові. Але те, що вона почула, могло дещо змінити. Може, й пішов Федір додому саме через те, що *такий* батько зможе в тяжкий час захистити?

Це суперечило враженню, яке Федір на неї справив у дорозі. Але сумнів з'явився й стурбував.

— Ви з батьком...— спробувала запитати Ксеня.

— Це надто складна історія,— не дав їй докінчити Федір.— Ми рідко бачилися — він моєї покійної дружини не любив,— пересилив своє небажання говорити.— Яюсь при нагоді розповідь докладніше.

Ксеня ще деякий час полежала, вкрита з головою. Страшно було вилазити з-під шинелі в затхлу холоднечу нетопленої хати, в якій повітря застоюлося і начебто застигло назавжди. І все-таки треба було з чогось починати нове життя, хоч як би воно складалося далі.

— Одверніться, будь ласка, треба вставати.

Федір покірно одвернувся до стіни. Ксеня проворно зіскочила на холодну долівку й почала одягатись. Через кілька хвилин вона вже замітала хату старим розтерзаним віником, підхоплюючи ним водночас і павутиння, що збилося брудними клубками по кутках, під стелею.

5

Колишніх взаємин з батьком тепер, либонь, не могло бути. Федорові вже стукнуло тридцять вісім, а старому перейшло за шістдесят, час був тяжкий, краще триматися купи. Та й Ольга померла — зникла й сама причина розбрату між сином і старим.

Проте минуло три дні, як Федір повернувся до Калитви, а батько не навідувався. Не міг не знати, що син у селі — мабуть, і від Голубничого чув, та й сусіди повинні б переказати. А все-таки не приходив, як видно, чекав, щоб син явився на поклін, хоч і не міг не розуміти, що Федорові тиняться по селу не так і безпечно. Знав же, що біля сільради стоїть шибениця і що висить на ній Микола Сом, колишній голова колгоспу, котрого німецький патруль схопив, як тільки він повернувся додому. Знав, а не йшов — чи злобу на сина таїв, чи, може, гордість не дозволяла...

Ксеня проводжала Федора до батька з тяжким серцем. Наче й зовсім чужий, він був тепер єдиною людиною, на яку можна було покластися в цьому селі, де вона нікого не знала. За час їхніх довгих і небезпечних мандрів по випаленій землі вона довідалася про дещо і з його життя, і з його колишніх і теперішніх переживань і потай раділа, що вибрала саме його серед полонених, вишикуваних на отому колгоспному дворіщі. Федір був учителем, чимало читав, а причетність до середовища вихователів молодих людських душ зробила і його власну душу чутливою й м'якою. Стріти в суворий час таку людину було щастям, яке випадає небагатьом, і тепер, дивлячись йому вслід, Ксеня немовби вперше зрозуміла, що він для неї важить. Високий на зріст, але й у плечах не вузький, Федір був у старенькому піджаку та смугастих полатаних штаних, які витяг з-під оберемка сіна на горіщі, де сховав клунок з одежею, коли йшов на фронт. Шинелю Федір віддав Ксені — адже вона без пальта, а чоботи сховав під стріху, щоб не привертати до себе зайвої уваги.

На вулиці було зовсім порожньо, не видно нікого й по дворах. Спочатку йшов і похлоливо озирався, а невдовзі й осмілів. Іти довелося досить далеко — на другий кінець села. На щастя, приміщення колишньої сільради й школа, в яких розмістилися німці, стояли осторонь. Тільки раз він побачив якусь людину на другому кінці довгої вулиці, але вона йшла в протилежний бік і, як видно, його не помітила.

Не доходячи до батькової хати, Федір притишив кроки. Серце закалатало, як три дні тому, коли, повертаючись у Калитву вдвох із Ксенею, вони вийшли на пагорб і Федір побачив рідне село, але вперше в житті не знав, чим і як воно його стріне. Тепер було так само: наближався до хати, в якій народився й зріс, а чим і як зустріне вона його, вгадати важко. Колись проти батькової волі одружився з донькою його затятого ворога, пішов з дому — вважай, назавжди, і згодом, хоч старий перелютував і переказився, стосунки вже не налагоджувалися. З того часу, якщо іноді й завертав у батьків двір, приємного було мало. Про ненависну невістку старий ніколи розмови не починав, а Федір, щоб не дратувати його, теж не згадував. Але щоразу почував, що стоїть вона між батьком і ним, як тінь, котра ніколи не зникне й ніколи не дасть їм зблизитись.

Тепер Ольги не було, та, либонь, тінь її не зникла разом з нею. Федір добре знав свого батька — непоступливого, затятого, несхильного прощати нікому — тим більше синові, котрий, як вважав, не скорившись його забороні, зрадив або й ще гірше — продав. Та все-таки син лишався сином — та ще й єдиним, і не хотілося вірити, що батько відштовхне його й тепер.

Праворуч щось зойкнуло, і він зупинився з похололим серцем. За похиленою лісою стояла жінка, закутана майже по самі очі в благоденську вовняну хустку. Вона сплеснула руками й так стояла, тримаючи їх поперед себе, вражена. Федір одразу впізнав її — тітка Секлета, мати Степанчикова, з яким разом колись вчився, а потім парубкував.

Федір зрадив, наче зустрів рідну матір — та вона часом і бувала йому рідною після того, як мати померла і вони лишилися з батьком удвох. Не раз після того забігала — і борщу наварити, і в хаті підмести, і словом перекинутись. Батько тужив, коли матері не стало, хоч і не виказував горя свого, а всі знали, що любив її, і, коли тітка Секлета забігала на часинку, м'якшав, бо знав, що й вона любила небіжчицю.

— Федю... — майже пошпекли проказала. — Повернувся!..

— Здрастуйте, тітко Секлето, — наблизився він до ліси майже впритул.

Жінка не відповіла, наче й не почула його привітання, і дивилася на Федора, буцімто не вірила своїм очам.

— А Степанчик не вернеться... — мовила трохи голосніше. — Загинув Степанчик...

Федір стояв розгублений і не знав, що сказати. Він завжди німів перед незбагненою глибиною чужого лиха, особливо коли йшлося про втрату, якої ніщо не в силі повернути. І в душі піднімалося сум'яття, яке ще дужче в'язало язик і відбирало мову, і доводилося мовчати, не роблячи навіть спроби висловити співчуття.

Та Секлеті воно й не потрібне було. Вона змахнула сльозу й усміхнулася, наче разом із сльозою змахнула з себе й те, що боліло.

— А батька ж ти бачив?

— Ні. Оце тільки йду.

Жінка заметушилася, визирнула за вербову лісу.

— Ой лишенько, а його ж, мабуть, і вдома нема!.. Нещодавно йшов, либонь, ще й не повернувся.

— А дитина?

— Оленка вдома. Іди, а я пошукаю батька. Він недалеко, десь на нашому кутку.

— Дякую, тітко Секлето.

— Іди здоровий.

Федір пішов, а вона ще з хвилину дивилася йому вслід. Потім поправила хустку й побігла кудись уздовж вулиці.

Тепер Федір ішов сміливіше. То добре, що батька вдома нема: що має статись, станеться не одразу. Посидить у хаті з дитиною і, поки старий повернеться, призвичаїться до рідних стін. Все-таки не одразу.

Проте тітка Секлета помилилася — батько був удома. Він стояв серед подвір'я й стругав жердину, тримаючи її під пахвою. Оленка сиділа навпочіпки біля самих його ніг і збирала стружки в пелену. Федір зупинився біля воріт, батько не помічав його, поглинутий роботою, а дівчинка сиділа спиною до вулиці й побачити Федора не могла.

З хвилину він стояв, спостерігаючи, потім прочинив хвіртку, і вона стиха рипнула. Старий підвів голову й побачив сина.

Вони застигли на віддалі один проти одного і деякий час мовчали, наче не зважувалися заговорити. Старий опустил сокиру, потім випустив її з руки, і вона металевоздзенькнула об землю.

— Живий, значить,— проказав батько, немовби безсторонньо відзначаючи факт.— Ну, заходь, заходь.

Тепер уже й дівчинка дивилася на гостя, тулячись до дідових ніг,— дивилася не то перелякано, не то зацікавлено. Федір підійшов ближче, нахилився до неї й лагідно запитав:

— Що, не впізнала?

Дитина ще більше притулилася до діда — мабуть-таки, не впізнавала.

— Та це ж твій тато,— підготував її старий до Федора.— От дурне!

— А гостинця приніс? — запитала дівчинка, не виказуючи особливих радощів.

Федір узяв її на здорову руку — вона не заперечувала.

— Гостинця... Де їх тепер узять! — проказав сумовито, але очима всміхнувся.

Ще з хвилину він тримав Оленку на руках, дивлячись на змарніле личко: дитина була дуже схожа на свою покійну матір.

— Ну, то як, сину, почоломкаємося чи, може, так, як завжди? — спитав старий.

Федір зрадив, що почав батько, до того ж почав саме так. Опустив дитину додолу й мовчки обійняв старого. І по тому, як зразу ж обійняв батько його й почав трясти й ляскати рукою по спині, зрозумів, що старий зворушений.

За кілька хвилин вони вже були в хаті — Федір сидів на лаві біля скрині, накритої скатертиною, а батько порався біля мисника, готувався пригощати. Як завжди, у ватянці, у розхристаній ситцевій сорочці, з чубом, що й у шістдесят ще спадав на лоба, хоч і взявся вже сивиною, він виглядав по-молодецькому заповзятим і не по роках рухливим. Порався спритно — звук більш як за двадцять років самотнього життя. Так уже й не одружився вдруге — мав собі молодицю, яка нічого від нього не вимагала й жила у сусідньому селі, неподалік, у своїй хаті.

— У мене зостанешся чи на своєму згарищі ліпше? — запитав старий, ставлячи на скриню пляшку.

— Я, тату, повернувся не сам, — відповів Федір.

— Овва! — хмикнув батько.

— Вона мені життя врятувала, — немовби виправдуючись, пояснив син.

— Невелика штука — врятувати для себе!

— Чому ж для себе?

— Бо врятувала, щоб оженити на собі, — відказав старий і сів на покуті.

— Не могла вона тоді думати, що так вийде.

— Коли вийшло, значить, могла, — буркнув старий.

— І добре, що вийшло, — тихо проказав Федір.

Старий налив синові й собі й одразу ж випив. Узяв виделкою скибочку цибулі, відломив від крайця шматок хліба й закусив.

— Що, городська? — запитав похмуро.

— Городська, — відповів Федір.

— А ти їж. І самогон добрячий, так що... — старий не доказав і налив собі ще.

Федір одпив трошки й теж узяв огірок і скибочку цибулі. Оленка стояла біля печі й жадібно стежила за кожним рухом Федора.

— Не вірю я їм — городським, — зітхнув старий. — Перебуде тяжкий час і гайне — тільки блисне. Вертихвістки вони всі...

— Це не така.

— Овва, не така! — зловтішно реготнув батько. — Перебуде і наживає п'ятами, — додав суворо. І, помовчавши: — Не біда, ти зла не пам'ятатимеш — простиш.

Це був натяк, і Федір його зрозумів одразу. Натяк на покійну Ольгу, батько якої, котовець Горбенко, начебто в дев'ятинадцятому зарубав Ничипора Непорожнього — єдиного батькового брата. Ніхто того не бачив, але переказували, що зарубав саме він, коли Ничипір з купкою махновців загулялися в поповій хаті, а Горбенко з котовцями ненароком заскочив у село. Згодом старий Непорожній Горбенкові відомстив — підстеріг, коли той їхав поїздом до Умані, запросив покурити у тамбур і скинув на ходу під укіс. Цього теж ніхто довести не зміг, і старий уникнув кари. Але й поквитавшись за брата, не пом'якшав душею і, коли Федір задумав одружитися з Горбенковою дочкою, прокляв сина й вигнав із хати.

На це й патякав. Ще коли син парубком був, вважав його ганчіркою й дорікав, що поводитьсь, як баба. Навіть тепер, коли вже не було на світі ні Ольги, ні отого котовця, лютував при самій згадці про родину Горбенка, наче й з пам'яттю про них смертельно ворогував.

— Не про те ми з вами говоримо, тату, — відсунув Федір од себе полумисок. — І про покійницю теж негоже отак...

— Ну то й іди під три чорти, коли не про те, — гримнув старий, і в очах у нього блиснуло недобре.

Федір підвівся.

— Що ж, коли так...

— А ти не скакай! — владно наказав старий. — Сядь і слухай, коли батько говорить. Не ворог я тобі, час би й зрозуміть. Сядь, кажу!

Федір повільно опустився на лаву. Колись, поки був молодший, може, й не скорився б — вискочив би з хати після таких батькових слів. Цього разу стерпів, либонь, тому, що доросліший став та узнав, почім фунт лиха, — навчився стримуватись і тамувати свої почуття. Та й батько — такий він як є, його вже не змieniш. Сидить розхристаний, і шкіра на грудях побуряковіла від гніву, а очі налилися — от-от схопить зі столу, що під руку трапить, і пожбурить просто в обличчя, як нерідко бувало, коли Федір ще був школярем.

— Ну, гаразд, — пробасив старий примирливо. — Поговоримо про інше. Коли батька не слухаєшся, то час

навчить. — Він знову долив синові, потім налив собі. — Знаю, що ти мене каїном вважаєш...

— Та нащо ж ви так? — заперечив Федір, але важко було зрозуміти — проти оцього нещадного самовизначення чи проти всієї розмови взагалі. — Познайомитесь із нею, самі побачите, — сказав, маючи на увазі Ксеню.

— Що ж, приведи, — всміхнувся старий. — Побачу.

Вони мовчки випили, потім ще посиділи, кожен думаючи про своє, і Федір підвівся.

— Пора вже. Піду.

— Пожди. Смеркне, проведу до хати. Вже таких, як ти, півсела перевішали.

Федір хотів запитати — а чим же заслужив такої довіри, що не зачеплять і вночі? Але змовчав. Самому вештатись — таки справді було небезпечно. Він вийшов з-за скрині, попрямував у протилежний куток, де Оленка сиділа долі з кошеням у пелені, присів біля неї навпочіпки й погладив по голівці. Дівчинка скочила на ніжки, впустила кошеня й притулилася до Федора, наче тільки тепер упізнала.

6

Додому поверталися втрьох: Федір ніс клунок з картоплею, якого тримав на плечі здоровою рукою, а старий вів Оленку, що ледь перебирала ніжками, ладна впасти де попало й заснути. Уже зовсім смеркло, важкі снігові хмари звисли над принишкою Калитвою, що не озивалася ні людським голосом із-за тину, ні світлом з вікна. Село здавалося мертвим, немовби глибоко занурилося у воду, де вже не чути ані гуркоту горішніх хвиль, ані голосу життя.

Йшли мовчки, обминали небезпечні місця городами, хоча й патрулів не чути було. Старий довів їх до хвіртки, ляснув Федора по спині й проказав:

— Ну, приходь.

— А може б, у мене переночували? — запитав Федір, хоч і знав, що батько відмовиться. — Все-таки двічі підряд спокушати долю...

— Йди, йди! — гримнув старий. — Ще не вийшла з фабрики тая куля, котра вб'є Тимоша Непорожнього!

Федір не наполягав — розумів, чому батько відмовляється. З'являтися перед новою невісткою, котру осудив позаочі, — багато честі! Отож, двічі проказавши «йди»,

старий круто, наче на одній нозі, повернувся й пішов геть.

Ксеня чекала на Федора ні жива ні мертва. Перехвилювалася, передумала найстрашніше, уявляла вже бозна-що. Спершу стояла біля вікна, притулившись лобом до холодної шибки, — виглядала, чи не йде, потім, коли смерклося й нічого не можна було побачити, вляглася на своєму полу й укрилася з головою рядниною. Як їй жити, коли сталося щось із ним? Одна в чужому селі, мов човник у морі...

Неспокійні думки сум'ятливо перескакували з одного на одне — то уявлявся Федір, якого вели темною вулицею із скрученими на спині руками, то вона сама, по яку прийшов отой учорашній поліцай. Що прийде, не сумнівалася — та й дивно було б, якби схопили Федора, а про неї забули. Найкраще б утекти зараз, поки не схопилися, податися геть із цієї хати... Адаже кінець один, чому б і не ризикнути? До Запоріжжя далеко, а все одно колись доведеться спробувати пробитись туди. Там батько й мати — все, що лишилося на світі... Охоплена безтямною рішучістю, зіскочила на долівку, але одразу ж і опанувала себе: а що, коли Федір повернеться, а її нема?

Коли рипнула хвіртка, Ксеня знову припала лобом до шибки. Подвір'я тонуло в непроглядній темені — побачити нічого не можна було. Але по кроках, що наближались до ганку, вгадала: він. Притьмом кинулася назад, пірнула під ряднину й насторожилася, наче ждучи удару. Трохи відлягло, коли відчинилися двері й на порозі з'явилися дві тіні — велика й мала. Від радощів навіть сльози набігли, але Ксеня вдала, що спокійна, — того, що було на серці, не хотіла виказувати. Чого доброго, ще витлумачить помилково й подумає бозна-що. Повільно опустила ноги з-під ряднини й сиділа мовчки, поки Федір роздягав дитину, а потім роздягався й сам.

— Що, розбудив? — запитав Федір, коли очі призначілися до хатнього мороку.

— Байдуже, — сказала Ксеня якомога спокійніше. — Ніч довга. Ще висплюся.

Вона вирішила ні про що не розпитувати — як там батько, як поставився до синових відвідни. Коли схоче, розповість і сам. Накинула Федорову шипелю наопашки, підійшла до дитини, придивилася. Оленка відсахнулася, припала до батькового коліна й учепилася пальчиками, наче звірятко, котре не дається до рук.

— Ти не бійся, це ж твоя мама, — нахилився до дитини Федір.

Та Оленка вчепилася в батькове коліно ще дужче й заплакала. Федір узяв малу на руки.

— Ну, гаразд, гаразд, — колисав і приказував: — Вранці сама побачиш, що то мама...

Коли Оленка замовкла, виявилось, що вона спить. Перша це зрозуміла Ксеня, — простягла руки, і Федір покірно перекинув на них дитину. За хвилину мала вже лежала на полу, а Ксеня вмощувалася побіля неї.

Після кількох годин тривожного чекання й болючих хвилювань на душі стало легко, мало не весело. Намагаючись дати дитині якомога більше місця, аби спала спокійніше, Ксеня майже висіла в повітрі. Але й на відстані відчувала дух умиротворення, дух сонного дитячого тепла, що віяло на неї з-під стінки. І серце тануло й млосно завмирало від майже фізичного доторку щастя, немислимого ще кілька хвилин тому.

Це було нове почуття — Ксеня дотепер такого не знала. І воно вразило її не лише саме по собі, а й своєю дивовижною невідповідністю всьому, що переживала. Адже тільки й думала про те, як звідси вибратись, як дістатися туди, де на неї ждуть, де ночами не сплять, болісно чекаючи на неї. І раптом — оце солодке почуття вдалині від тих, без кого не мислить життя, ба навіть самого існування! Ксеня мимоволі відсторонилася від дитини ще далі і вже зовсім повисла над краєм дерев'яного полу, тепер уже справді побоюючись, що впаде.

Дитина тихо й сумирно сопіла, вгрівшись під стінкою. Федір теж спав — за час спільних ночівок у степових скиртах та по чудом уцілілих клунях навчилася розпізнавати, коли тільки вдає, що заснув, а коли справді спить, зломлений утомою або невідступними думками. Зараз Федір дихав спокійно й тільки зрідка схлипував, наче раптом лякався чогось, і жалісно скімлив, і Ксеня знала, що це ние поранена рука і отой біль дається взнаки крізь сон.

Отак уві сні стогнав і Олег, особливо коли між ними настало безпричинне й незрозуміле збайдужіння, перед тим як його забрали на фінську. Що то було? Звідки взялася ота підкреслена ввічливість, ота мало не велико-світська люб'язність, ота застережлива послужливість, що прийшла на зміну їхнім поривчастим обіймам та божевільним поцілункам перших місяців спільного життя?

Може, сердечний спалах, який допоміг їй вибрати між Харкевичем та Славчуком, то не справжня любов, якою вона уявляє її собі тепер, коли вже стукнуло двадцять вісім? Коли так, то це могло пояснити подальші події, могло бути виправданням того, що вона пішла за Славчука, хоч і не зразу, а лише через рік, бо сповіщення про те, що Олег пропав безвісти, було для неї страшним нещастям і надовго вибило її з колії.

Тепер вона знала — Олег жде. Він сам їй сказав, що чекатиме, отже, чекає. Він не був позбавлений власної гідності і ніколи не був її рабом, і те, що простив, означало, що по-справжньому любить. Ксеня зітхнула. Чи зможе вона коли-небудь віддячити за великодушність, за мужнє прощення і чи варта вона його? Розуміла: зараз це питання звучить цілком безпредметно, і все-таки воно хвилювало й тепер.

Десь далеко в селі озвався перший півень, і голос поодиноким завис у передсвітанковому повітрі — ніхто не підтримав його, не озвався на його клич. Дивно, що й він якимось чудом уцілів і не потрапив у борщ — на стіл у німецькій комендатурі. І все-таки, подумала Ксеня, непогано б завести кілька курочок і собі: дитина ж у хаті, молока нема, то хоча б яечко з'їла... В повітці можна приховати від жадібних окупантських очей.

Ця думка стурбувала її: невже збирається тут лишатися надовго? Невже судилося?!

Так і не заснула тієї ночі. Як тільки шибки посиніли, тихенько підвелася, взяла цеберку й внесла води. Потім ще раз вийшла — назбирала трісок та цурпалків біля повітки й затопила. Ні Федір, ні дитина не поворухнулися, коли входила та виходила, — чи то міцно спали, чи, може, сама вона нечутно пурхала, сповнена бентежних почуттів.

І лише згодом, коли, невміло орудуючи рогацем у печі, вихлюпнула з казанка мало не все літепло на головешку й сама відсахнулася від пари, яка вдарила в обличчя, Ксеня побачила, що Федір не спить — сидить на ліжку й усміхається. Вона й сама всміхнулася — розгублено й соромливо, наче вибачалася.

— Нічого, навчитесь, — спробував утішити.

— Краще б підвелися та витягли казанок, — проказала вона з несподіваною суворістю: не любила, коли її жаліли, а найбільше — коли хтось потай стежив, а вона не помічала того.

Федір швидко підвівся й підбіг до печі. Несподівана суворість стривожила його, і він знітився. Проворно витягнув казанок і поставив на припічок, а сам відійшов до ліжка й мовчки почав узуватись.

7

Через кілька днів знову з'явився Голубничий. Зайшов буцімто так собі, знічев'я — гвинтівку тримав за плечем. Посидів, погомонів, навіть до Ксені звернувся з якимось жартом і не образився, коли не засміялася, а неприязно відповіла.

Посидів, побаляндрасив і зібрався йти. А Федір запитав:

— З хати виходити мені можна? Ти як гадаєш?

— Вдень ходити заборони немає.— І дещо таємниче додав: — Поки що ходи.— Він узявся за клямку й раптом зулнинився: — А ти куди збирався?

— Топлива немає. Пошукати б, може, десь...

— Візьми трохи в мене,— несподівано запропонував поліцай.— Розживешся, віддаси.

Федір розгубився — не чекав такої пропозиції. Одразу зрозумів: взяти — потрапити в якусь залежність, відмовишся — наживеш ворога, та ще в такий час!.. Стояв, вагаючись, не знаючи, що сказати.

— Ну, ходім, ходім,— підбадьорив його Гнат, і Федорові нічого не лишалося, як мовчки погодитись.

Поки Федір одягався, Голубничий зазирнув у комірчину:

— Приберіть там як слід, може, я у вас тут постояльця оселю,— звернувся до Ксені.— З німцем буде веселіше та й... безпечніше...— додав і таємниче підморгнув.

Ксеня не відповіла. Цього тільки бракувало — німця доглядати! Вона стояла біля печі, байдужа й мовчазна. А втім, може, й справді безпечніше: ніхто випадковий не знайде.

Федір вийшов попереду, наче під конвоєм. Ксеня припала до шибки, стривожена й смутна. Вона притулилася лобом до морозяного скла й пильно стежила, поки обидва не зникли за рогом.

Не подобались їй, видавалися підозрілими й відвідини Гната Голубничого, й оця його добрість. Коли він з'явився вперше, ясно було, чого прийшов. Настряхав, перевірив Федорову посвідку і начебто вдовольнився. Пovo-

дився, як годиться зрадникові, — служив учорашньому ворогові старанніше й запопадливіше, ніж своїм. А чого з'явився знов? Чому розмовляв, наче давній друг і приятель? Ще й дровець позичає: «по-своєрському», аякже! Нашо сказав, що буде безпечніше, коли німець житиме в хаті, наче її й Федорова безпека — то турбота його? Що це було, коли не ще один спосіб привернути на свій бік людей, яких не пощастило завоювати страхом? І чи не вплинуть на Федора його піклування й ласка, коли взяти до уваги те, що й батько, як вона зрозуміла, недалеко відкотився од Голубничого і, мабуть, не заважається стати з ним в один ряд?

Вона ладна була кинутись навздогін і завернути Федора. Але розуміла, що це неможливо. Відійшла од вікна й сіла на лаву. Знов майнула думка — втекти світ за очі з цієї хати. Може, й зважилася б, і пішла геть, коли б несподівано не почувла, що рипнула хвіртка. Ксеня визирнула у вікно й побачила на подвір'ї Голубничого. Він ішов, чомусь озирався і за хвилину переступив через поріг.

— Спровадив чоловіка, а сам — назад, — усміхнувся, як тільки причинив двері. — А ви не лякайтеся, лиха вам не вчиню. — Він зняв шапку, скинув з плеча гвинтівку й опустився на ослін.

Ксеня стояла біля вікна ні жива ні мертва. Коліна тремтіли, й здавалося, що от-от впаде. Від млості, що зупиняла серце, від слабості в усьому тілі прихилилася до вікна і, повільно посунувшись униз, сіла на підвіконня.

— А ви краще сядьте отам, — вказав він на лежанку, — бо ще застудитесь, а тепер, знаєте, й здоровому не солодко, а хворому ще гірше. — Поліцай усміхнувся, наче тішився з її безпорадності, потім усмішка раптом щезла і він мало не погрозово проказав: — Та не бійтеся ж! Час такий, що полохливим ще гірше, ніж хворим!

Ксеня пересилила себе й рвучко підвелася з підвіконня. Її несподівано опанувала лють на саму себе, гнів на свій страх, котрий принижував її й робив смішною. Він видавався їй ганебним і сам по собі, а перед оцим перевертнем — ганебнішим втричі. Не для того ж, мабуть, поліцай повернувся, подумала, щоб у хаті пристрелити її! А коли для того, то долі не минеш — нехай стріляє.

Їй нелегко було перейти від вікна до лежанки, але все-таки перейшла. Сперлася спиною й завмерла.

— Ну, розкажіть, хто ви й звідки взялись? — запитав поліцейський суворо, бущімто й не помічав її збентеження.

— А хіба ви на слово повірите? — ледве чутно прошепотіла Ксеня.

— Може, повірю, а може, й ні, — знову всміхнувся Голубничий.

Ксеня понишпорила рукою позад себе і намацала на лежанці паспорт, що лежав під рядниною. Гнат пильно стежив за рухом її руки, але не взявся за гвинтівку, розуміючи, що шукає вона не зброю.

Вона видобула паспорт і кинула на стіл. Гнат перехопив його і не дав упасти додолу.

Він повільно перегортав сторінки, уважно вивчаючи написане. Ксеня стежила за ним, і лють її поступово теж вгамовувалась, як перед тим вгамувався страх. Натомість серце огорнула байдужість, наче відбувалося щось неістотне, і їй було однаково, чим скінчиться те, що несподівано почалося.

— Так, — процідив Гнат. — Значить, запорозька козачка! — Знову всміхнувся, наче визначення це їй аж ніяк не личило, і зверхньо іронізував: — Ну, а робили де?

— Там і робила.

— Комуністка?

— Коли б і була, то вам не призналася б.

— От тобі й на! — підвівся з-за столу Гнат. — А я в газетах читав колись, що комуністи не зрікаються віри й перед смертю.

— Так то ж комуністи, — ледь помітно всміхнулася й вона. Розмова почала скидатися на словесну гру, і Ксені сподобалося, що поки що їй така гра вдається.

Голубничий пройшовся по хаті, склавши руки за спиною. Коли він був далі від столу, ніж вона, в голові у Ксені майнуло: а що, як кинутися до зброї, поліцейський не встигне перешкодити. Але він, як видно, не боявся й пройшовся ще двічі від дверей до вікна, чомусь навіть і не глянувши ні разу в бік столу, біля якого поставив гвинтівку.

— А дитина де? — заговорив раптом про інше.

— Десь на подвір'ї, — байдуже відповіла Ксеня.

Гнат повернувся до столу й знову сів на ослін, наче збрався допитувати далі.

— Як думаєте, батько зрадив, що Федір повернувся з війни не сам?

— Не знаю.

— Цього, правду сказати, не знаю й я... — промимрив Гнат. — Ольгу, царство їй небесне, чорно ненавидів. А ви начебто з благородних — може, й припадете до душі.

Голубничий підвівся, підійшов до вікна й визирнув на подвір'я. Хата за кілька днів прогрілася, й холодні шибки запітніли, наче їх укрит туман. Гнат протер шибку рукавом і визирнув ще раз. Подвір'я припорошувало легким сніжком... Пушинки густо сипалися й повільно осідали на землю.

— Старому городська не сподобається. Та й я, правду сказати, цій категорії не дуже довіряю. Пихи у вашого брата чимало, а притисни — запищить. — Гнат відійшов од вікна й зупинився серед кімнати.

— Не всі люди однакові, — заперечила Ксеня, не розуміючи, куди він гне.

— А ви — яка? — поцікавився Гнат.

— Така, як бачите, — байдуже відповіла Ксеня.

— Бачив яка: перепудилася на смерть, коли я ввійшов! — засміявся він.

— Чого мені лякатись? — Зараз Ксеня справді його зовсім не боялася. — Людина один раз помирає, хоч і живе тільки раз.

Гнат повільно пішов до столу, взяв гвинтівку й надів шапку. З хвилину помовчав, потім рішуче засунув руку під козушок і видобув з кишені папірець.

— Значить, так, — проказав, пильно дивлячись їй просто в вічі. — Завтра ополудні зайде до вас людина — віддайте їй оце. Як звуть того чоловіка, не казатиму, але Федір ту людину знає. Зайде ніби провідати й привезе дровець. Тільки віддайте так, щоб Федір і духом не відав. І запам'ятайте: дізнається хто-небудь — то смерть.

Він поклав папірець на стіл і, не прощаючись, вийшов з хати.

Ксеня стояла приголомшена. Вчепилася пальцями в ряднину, що лежала позад неї на лежанці, й відчула, що от-от упаде. Потім рвучко відштовхнулася від лежанки й схопилася за стіл. Присіла на ослі, повільно розгорнула папірець, складений учетверо, й прочитала майже невидючими очима два рядки, настукані на старенькій друкарській машинці: «Через тиждень приїздять».

Кров ударила їй в обличчя. Що це — лукавство підступного поліція чи довір'я людини, котра поклалася на твою чесність, бо чесна й сама? Але чому він боїться Федора? Це ж його односелець. Може, через батька...

Першої миті хотілося наздогнати його й жбурнути услід папірець, аби затямив собі, що так легко її не спровокує. Та, подумавши, зрозуміла, що цього не варто робити. Ну, сказав передати, ну, передасть... Адже вона не знає, ані хто з'явиться, ані про чий приїзд поліцей повідомляє. Вона нічого не знає — ні того, хто прийде, ні того, хто пішов. Наказав передати, вона передає — виконує наказ, та й годі.

З хвилину Ксеня ще посиділа, намагаючись заспокоїтись. Узяла свій паспорт, що й досі лежав на столі, поклала в нього папірець і сховала під ряднину — на місце. Будь що буде. Що судилося, того не минеш. Спустошена, знесилена, Ксеня знову присіла на лаву. Розуміла, що доля її ще раз випробує — круто повертається, тільки невідомо, в який бік...

А другого дня до хати справді увійшов древній дідок — Федір його добре знав, дід Книш колись воду до школи возив у бочці. Посиділи біля столу, погмоніли про те та се, дідок усе горнувся у свій латаний-перелатаний кожушок — змерз, мовляв, у хаті холодно. Потім запропонував Федорові привезти дровець, а поки що попросив укинути в піч трохи трісок або хмизу — погріти душу.

Федір вийшов на подвір'я. Дідок одразу ж підійшов до Ксені й узяв за руку.

— Давай.

Ксеня швидко видобула папірець і віддала старому.

— Завтра буде відповідь. З дровами привезу.

Ксеня зрозуміла, що доля її справді круто повернулася. І тільки тепер почала здогадуватись, у який бік.

8

До свого першого уроку в новоствореній Запорізькій трудовій школі професор Стороженко готувався так само старанно й ретельно, як і до своєї першої лекції в Київському університеті двадцять років тому. Він довго сидів перед щербатим люстерком з ножицями в руках, підстригав борідку та вуса, потім поголив щоки своєю старою самобрилкою, нагостривши тупе лезо на єдиній склянці, що збереглася у Клавдії Харитонівни ще з передвоєнних часів. Добре почистив піджак і черевики — досвід старого лектора й викладача переконав його в тому, що той, хто заходить вчитися інших, повинен не тільки більше за них знати, а й краще виглядати.

Напередодні він ще раз побував у директора майбутньої школи — Софії Дмитрівни Гайдай, вона поскаржилася на те, що для перших двох класів довелося набрати десятилітніх або й старших на рік — отих, котрі мали почати навчання перед війною, але почати не змогли, а для третього та четвертого — колишніх учнів, що скінчили перед війною два класи, але ось уже третій рік не вчаться і все позабували. Про старші класи поки що й мови не було. Директор бідкалася й скаржилась на те, що й сама не знає, з чого почати, бо практично й десятилітнім, і чотирнадцятилітнім доведеться викладати абетку, хоч у хлопців уже вибиваються вуса, а учениці такі дівки, що хоч заміж віддавай.

— Ви, Кузьмо Івановичу, звикли мати справу з дорослими, на вас уся надія, — сказала Софія Дмитрівна. — Ви з ними легше за інших знайдете спільну мову. Особливо якщо почнете з чогось загального — ну, скажімо, такого, що начебто не має прямого відношення до уроку.

Це була добра порада, і Кузьма Іванович вирішив з неї скористатися. Розповісти щось цікаве, втягнути шкільних перестарків у обговорення і в такий спосіб прихилити на свій бік, а вже після розпочати навчання.

Та про що розповісти учням, у яких уже пробиваються вуса, а вони ще не вміють читати? Вже прибраний і поголений, він сидів у своєму потертому кріслі й міркував. Перебрав кілька епізодів, які можна було б розповісти для початку, але послідовно відкинув усі. Проте був цілком спокійний: досить побачити перед собою аудиторію, і досвід старого лектора підкаже зразу, про що краще говорити.

О пів на дев'яту Кузьма Іванович рішуче підвівся. Взяв свою дерматинову папку й пішов. Він дуже шкодував, що дружина вже давно в лікарні, а Клавдія Харитонівна кудись подалася ще раніше за неї й нема кому помилуватися його пружистою молодецькою ходою та вбранням, що після шорсткої щітки схоже на нове. Спускався по сходах і почував, що помолодшав, і на ціпок не спирався, а тримав його під пахвою, наче йшов на прогулянку в університетський парк.

Кузьма Іванович не любив ні запізнюватись, ні приходити завчасно. Зараз він теж намагався дотриматись цієї довголітньої звички — позирав на годинник і, коли помічав, що йде занадто швидко, уповільнював ходу.

Він ступив у шкільний коридор, коли саме пролунав дзвоник. Хлопчаки та дівчатка кинулися до своїх класів. Тільки тут, у погано заметеному й напівтемному коридорі з облупленими стінами, він подумав про деяку невідповідність його охайно підстриженої борідки та старанно випрасуваного й почищеного вбрання із цими стінами й нужденними учнівськими сорочками та штаньми, перешитими здебільшого з німецьких кітелів та гімнастерок. Та оскільки саме в такій невідповідності й полягала, на його думку, одна з передумов викладацького впливу, все було гаразд.

Учні підвелися з-за столів, що правили їм за парти: не вміли читати, але порядок знали. Стороженко привітався, учні хором відповіли. Він дозволив їм сісти, поклав свою папку на стіл, застелений газетою, й несподівано для самого себе подумав, що газета якраз і може стати чудовим початком безпосередньої розмови. Адже й сама ця форма громадського зв'язку, й те, про що в газеті йшлося,— все це можна перетворити на чудовий трамплін для переходу до найпростішої розповіді як про значення загальної освіти, так і про сучасне життя.

Кузьма Іванович відрекомендувався і на мить замислився, підбираючи слова для першої фрази.

У цей час рудий хлопчак, що сидів на задній парті, голосно проказав:

— А мого діда теж звать Кузьма Іванович!

— Невже? — не то зрадів, не то здивувався Стороженко.

— У нього теж борода, але краща,— зауважив учень.

У класі пролунав стриманий сміх. Дівчатка пирснули і, затуляючи роти руками, лукаво позирали на свого вчителя.

— А чим же вона краща? — запитав Стороженко, ще не розуміючи, що ініціативу у нього перехоплено. — Будь ласка, поясни.

— Довша! — пробубонів рудий і показав рукою: — До самісінького пупа сягає.

Тепер учні вже зареготали вголос. Дівчата аж захлиналися — так їм смішно було, а хлопці підтанцьовували на своїх нестійких лавах і захоплено плескали долонями. Кузьма Іванович теж ладен був зареготати, але стримався: коли їм дати волю, то можна далеко зайти. Він підняв руку, вимагаючи уваги, але таким способом вгамувати дітей не вдалося. Кінець кінцем під одним учнем

підломився стілець, хлопець упав і вдарився об стіл підборіддям. У класі зчинилося бозна-що, всі галасували й сміялися, а бідолашний учень з-під столу не вилазив і вголос рюмсав.

Це було жахливо. Кузьма Іванович безпорадно вигукував і вимахував руками, а в класі стояв неймовірний гамір. «Чого доброго, ще Софія Дмитрівна почує й прибіжить на цей лемент»,— мало не з жахом подумав Кузьма Іванович.

І вона таки прибігла. Зовсім розгублений Стороженко саме витягав з-під столу заплаканого учня. Його пійняв розпач: ясно — провалив урок. Тепер слід удатися до інших засобів — крикнути на весь голос або грюкнути об стіл, але будь-що вгамувати учнів. Він рачкував, намагаючись дістати хлопця, і якраз тоді, коли перебував у найкумеднішій позі, галас раптом ущух і в класі пролунав голос директорки:

— Що сталося? Що тут відбувається?

Кузьма Іванович похолов. Тепер він дискредитований не лише перед учнями, а й перед Софією Дмитрівною. Це була ганьба, якої він не міг стерпіти.

— Ванько полетів під стіл! — навперебій закричали учні. — Ванько носа розквасив!

Стороженко підвівся, обтрусив штани, що вбралися в порохню на нефарбованій підлозі, й понуро пішов до свого столика. Йому було соромно, він ладен був провалитися крізь землю, аби не зустрітися поглядом із Софією Дмитрівною, яка все ще стояла перед учнями й чекала, поки вони розсядуться по місцях.

— Продовжуйте урок, Кузьмо Івановичу, — сказала вона й вийшла з класу.

І якраз тієї ж хвилини задзвенчав дзвоник, сповіщаючи, що урок скінчився. Стороженко взяв папку і, не заходячи до кімнати директора, почвалав додому.

На вулиці, захаращеній битою цеглою та брилами повернутого асфальту, був досить жвавий рух. Люди — здебільшого жінки — розбивали ломами злеглі купи каміння й вантажили на машини, ті з ревом розверталися серед руїн і від'їздили, на їхнє місце підходили нові, й порожні кузови громоподібно відлунювали, коли на їхні днища падали важкі каменюки. Трохи далі працювали полонені — похмурі люди, які ще тиждень тому були грізними солдатами окупаційних військ. За інших обставин Кузьма Іванович, напевне, зупинився б і вдоволено

подивився на ворожих вояків, але тепер на них навіть не глянув. Пригнічений, ішов повільно, дивився собі під ноги — не через те, що боявся спіткнутись, а тому, що не в силі був підняти голови. Пригода, що кілька хвилин тому сталася з ним у класі, була неприємна сама по собі, жалюгідна безпорадність і невміння управитись із двома десятками малюків принизили його у власних очах, і це було жахливо.

Та ще гнітючіші були висновки після спроби йти від конкретного до загального в розмові з дітлахами.

Як це могло статись, болісно думав він, що професор романської філології й колишній керівник кафедри столичного університету вхопився за викладання абетки, аби в своїх особистих інтересах переждати час, удаючи, що він при ділі?! Чи не так само принизився він, виготовляючи й продаючи смердючі сірники в той час, коли інші воювали з окупантами, жертвуючи собою? Так, то були страшні часи, йшлося про хліб насущний, про саме життя... Але покійний Соломійн чоловік теж повинен був годувати дружину й дитину, а все-таки боровся й не розмінював свою людську й громадську гідність на бозна-що! І ось, нарешті, зараз Київ звільнено зусиллями тих, хто боровся й пролив свою кров; ті, що лишилися живі, на руїнах відновлюють його університет, а він знову собі вигадав зачіпку, аби триматися за свої особисті інтереси... Звісно, Ксеня — єдина дитина, в ній у великій мірі сенс його життя... Якщо вона не повернеться, буде катастрофа... Та скільки мільйонів втратили своїх дітей у пекельному вогні війни, а чи багато знайдеться таких, котрі відмовилися б через це від боротьби або виконання свого обов'язку? Навпаки — особисті злигодні та втрати близьких роблять людей вдесятеро дужчими й упертішими!

Ні, це не його справа — викладати абетку дітлахам. Як не його справа — виготовляти на горищі сірники й носити їх потай на базар, щоб мати за що купити окраєць хліба. Він мусить бути там, де відбудовують те, що зруйнувала війна, і віддавати цьому всю силу душі, все, чим він багатий.

Стороженко знав, що Любов Степанівна повстане проти висновків, до яких він тепер дійшов, — не через те, що не зрозуміє його, а тому, що вона — мати. Вона плакатиме й не відпускатиме його до Києва самого, а їхати з ним не схоче, поки не прийде отой чоловік, що приніс

від Ксені листа, або поки якимось чином не довідається чогось певного про доньку. Вона дорікатиме йому, а він не в силі буде їй перечити, бо ніколи не міг бачити жіночих сліз, завжди відступав перед ними. Та зараз ішлося про надто важливе, треба бути нікчемою, казав він собі, щоб відступитися від свого справжнього обов'язку.

У завулку теж метушилися люди — згрібали паліччя та оббите снарядами гілля, переносили каміння ближче до парканів, звільняючи дорогу для машин та перехожих. Три жінки пересували важкий бетонний стовп, підважуючи його ломами. Пригнічений, з похиленою головою, професор Стороженко пройшов повз них. «Всі виконують свій обов'язок у міру сил...» — думав він, і губи ворушилися, наче він казав це вголос.

Біля будинку стояла Соломія з клунком на плечах та лопатою в руках. Здалеку Стороженко побачив її зосереджене, суворе обличчя й знову подумав про її загиблого чоловіка — Карпа Сидоровича. Побачивши Кузьму Івановича, вона зраділа, її обличчя її просяяло — вперше від того дня, коли вона поховала чоловіка.

— А я стою чекаю, поки хтось прийде, — сказала вона. — Дома нікого нема.

— Куди ви зібралися? — спитав Стороженко.

— Поїду на той бік. Треба могилу прибрати — відколи поховала, не була.

— Так, так, — погодився Кузьма Іванович.

— Чекала, бо Івасик у хаті сам, а воно ж дитина, ще пожеару наробить.

— Не турбуйтеся, я догляну.

— От спасибі, — всміхнулася Соломія. — У пічці топиться, коли б Івасик чогось не втнув.

— Усе буде гаразд, — всміхнувся Стороженко.

Соломія пішла ліворуч, — отже, на берег, до човна. Стороженко стояв біля будинку й дивився їй услід, аж поки вона зникла за косогором. Відколи разом пережили оті страхітливі кілька днів та ночей у руїнах старого водяного млина, Соломія стала як рідна сестра. Благородна та мужня жінка — зараз і вона була за приклад йому.

Кузьма Іванович відчув себе певніше. Ні, втрати не повинні ламати людину. А він нікого не втратив: вірив, що й Ксеня жива.

Любов Степанівна повернулася з лікарні стомлена, але досить весела. Скинула пальто, поклала на стіл паку тоненьких «історій хвороб» і важко опустила на стілець біля столу.

— Ну, як пройшов твій урок?

Кузьма Іванович був готовий до цього запитання. Ще коли йшов із школи, вирішив не розповідати дружині про те, що сталося. І самому не хотілося згадувати, і смутити її не хотів. Твердо поклав собі, що до школи більше не піде, тож нащо повертатися до того, з чим покінчив?

— Урок як урок...— відказав.

— Отже, усе гаразд?

— Ні, Любо.

— Тобто як? — здивувалася вона.

— Я більше туди не піду.

— Не підеш? Що це означає? — Любов Степанівна невдовірно дивилася на чоловіка і, добре знаючи його м'яку вдачу, не надавала особливого значення його словам.

— Не для мене це — вчити дітей читати.

— Подумаєш! — не без іронії вигукнула дружина.— Зараз не час вередувати. До того ж це твоя професія — вчити людей.

— І все-таки до школи я більше не піду,— твердо повторив Стороженко.

— Ну, знаєш! — обурилася вона.— Та що сталося?!

— Нічого особливого,— зі спокійною рішучістю вів своє Кузьма Іванович.— У Києві починає роботу університет — я мушу бути там.

— Збожеволів...— сплеснула руками Любов Степанівна і схопилася з місця.— Мабуть, лікарня наша теж стає до ладу, а проте я працюю тут.

— Для лікаря не має значення, де лікувати людей,— промурмотів Кузьма Іванович.— Люди скрізь однакові, як однаковий і пірамідон. А в мене справа складніша.

— Звісно, тобі потрібна висока кафедра й університетський амфітеатр! — глузливо вигукнула Любов Степанівна.— Як же інакше? Високі матерії можна викладати тільки з високих трибун.

— Ти говориш дурниці,— відрізав Кузьма Іванович і підвівся зі свого крісла.— Справа значно серйозніша, ніж здається тобі.

— А я гадаю, навпаки: справа значно простіша!

— Може, й справді простіша... Дивлячись, з якого боку підійти...

Але Любов Степанівна вже не слухала. Обурена, поспішала висловити чоловікові свої почуття:

— Ти просто не розумієш, в якому світі живеш,— до-рікала вона, пояснюючи йому те, чого, як вона була певна, він неспроможний зрозуміти.— Ти гадаєш, що люди, які зараз на нашій вулиці прибирають з дороги каміння, теж тільки на те й годяться, щоб замітати або носити потрошену цеглу, аби не заважала ходити тобі. А серед них, безперечно, є такі, котрі здатні на більше.

— Боже, які дурниці! — обурився Кузьма Іванович.— Невже ти й справді гадаєш, що я не розумію цього?! Та коли хтось із них у змозі підняти десять цеглин, а братиме тільки одну — як ти назвеш таку людину?

— При чому тут це?!

— А при тому, люба моя,— підійшов Кузьма Іванович до неї впритул і заговорив так, наче пояснював дитині,— що я можу робити значно важливіше й складніше, а обираю легше й простіше, до того ж у такій час, коли людина повинна віддавати все.

— Ти робиш це не тому, що не хочеш,— вже зрозуміла Любов Степанівна і спробувала пояснити йому ж причини його поведінки.— Ти інакше не можеш.

— Крім можливостей, існують ще й обов'язки, Любо,— сказав Кузьма Іванович.

Любов Степанівна знову опустила на стілець, відчувши в незвичній рішучості свого чоловіка щось загрозливе й невідворотне.

— Що ти цим хочеш сказати? — спадаючим голосом, запитала вона.

Кузьма Іванович обійняв голову дружини й притиснув до себе. Він не сумнівався — вона розуміє, що він має на увазі, та все-таки намагався пояснити їй, а разом і собі. Тримав у руках сиву голову тієї, з котрою ніколи не розлучався більше як на кілька днів, коли вона брала відпустку, щоб з'їздити до Ксені в Запоріжжя, і серце йому краялося від жалю та співчуття. Вона мовчала, чекаючи, що він скаже, а може, й тому, що сльози душили її й не давали говорити, а він стояв і зважував слова, добираючи такі, котрі не поранили б її ще болючіше. Але слів таких не знаходив і теж мовчав.

— Ти хочеш залишити мене тут саму? — майже прошепотіла вона.

— Любо...— тільки й спромігся він сказати.

— Я не поїду, і ти знаєш — чому...

— Розумію...

Саме в цю хвилину на сходах почувлися кроки. Кузьма Іванович зняв руки з голови дружини, наче побоюювався, що хтось сторонній застане їх і подумає бозна-що. Відійшов до крісла, сів, прислухаючись до кроків, що наближались й гупали все голосніше, і застиг у мовчазному чеканні і досі ще з почуттям сором'язливої незручності перед тим, хто мав увійти.

У двері постукали.

— Будь ласка! — вигукнув Кузьма Іванович занадто голосно.

На порозі з'явився Харкевич. Він одразу побачив Любов Степанівну, що сиділа до нього спиною, і по тому, як вона похилила голову, зрозумів, що з'явився невчасно. На мить затримався, не знаючи, як бути, але Кузьма Іванович вигукнув:

— Олег! Добре, що ти прийшов. Розсуди нас, будь ласка.

— Ти як мала дитина, Кузьмо,— сказала Любов Степанівна уже спокійно й трохи насмішкувато.

Харкевич зрадів, почувши цей голос. Коли він зайшов, йому здалося, що Любов Степанівна плакала. Тепер він пройшов на середину кімнати й побачив її обличчя — трошки почервоніле, але водночас і усміхнене.

— Мала дитина! — хмикнув Кузьма Іванович.— Не знаю, чи справді це так погано, чи, може, є в тому щось і не таке страшне.— Він рвучко повернувся обличчям до Харкевича.— Скажи, Олег, коли ти довідався, що наші війська підійшли до Дніпрогесу й от-от мають його звільнити, ти сам схотів негайно поїхати сюди чи чекав, поки тобі накажуть?

— Це могло статись і так, і так,— ухилився Харкевич, побоюючись, що певніша відповідь може викликати невдоволення однієї із сторін.

— А як було насправді? — не відставав Кузьма Іванович.

— Насправді стався щасливий збіг бажань і можливостей,— усміхнувся Харкевич, все ще уникаючи прямої відповіді.

— Ні, ти скажи чесно,— наполягав Стороженко.

— Та відчепися од людини,— заволатала Любов Степанівна.— Яке це має відношення до нас?!

— Чи міг би ти сидіти в своєму наркоматі чи в будь-якому іншому місці зі спокійною душею,— вів далі Кузьма Іванович, незважаючи на заперечення дружини,— коли б довідався, що твою станцію починають відбудовувати і від тебе самого залежало б, летіти туди негайно чи сидіти в Москві.

Харкевич зрозумів, про що йдеться. Він подивився по черзі на обох і зустрів трохи насмішкуватий, але цікавий погляд Любові Степанівни і очі Кузьми Івановича, сповнені нетерплячого чекання й надії, що відповідь буде такою, якої хочеться йому.

— У мене були свої обставини, і вони зовсім не подібні до ваших,— відповів Харкевич.

— Отже, тобі ясно, про що я запитую, — констатував Кузьма Іванович.— Ну, а як би ти на нашому місці вчинив?

Харкевич присів на ліжку й помовчав.

— Ідьте до Києва,— сказав він тихо.— Я лишаюся тут. Коли що, самі розумієте...— Він хотів сказати, що доля Ксені його цікавить не менше, ніж їх, але вирішив, що це ясно й так і про це не слід говорити.

— Я знав, що ти мене зрозумієш.— Кузьма Іванович підійшов до Харкевича і вдячно поклав йому руку на плече.— І я не повинен говорити про те, що покладаюся на тебе, як міг би покластись тільки на Ксеню.— Голос його затремтів.

Любов Степанівна не витримала й заплакала. Плечі її здригалися від стримуваного ридання. Вона зірвалася з місця й вибігла геть.

Харкевич хотів наздогнати її й уже ступив до дверей, але Стороженко зупинив його.

— Не треба, Олег. Нехай поплаче, може, полегшає. Ти ж і сам розумієш, що у неї на душі.

Деякий час Олег сидів на ліжку, спершись ліктем на коліно, й мовчав. Кузьма Іванович повільно походжав по кімнаті—п'ять кроків туди і п'ять назад,—заклавши руки за спину, і знову з самого початку й до кінця перебирав обставини, що змусили його прийняти таке рішення. Ні, він інакше вчинити не міг! Для кожної людини настає мить, коли почуття обов'язку віч-на-віч стрічається з її душевною розчуленістю, і все залежить від того, чому вона оддасть перевагу і на який ступить шлях. Досі він був... Кузьма Іванович почав добирати відповідне слово для точного самовизначення, але зупинитися на жодному

не наважувався, бо одне було хоч і справедливе, але надто різке, а інше не досить точне й м'яке і надто виразно вказувало на слабодуху поблажливість до самого себе. Замислений, він весь час прискорював ходу і непомітно для себе почав уже мало не бігати, зовсім забувши про Харкевича, який весь час спостерігав за ним.

Харкевич витлумачив по-своєму цю зміну темпу: хвилюється. І не дивно — зважитись, вирішити, доконечно зупинитись на чомусь певному для Кузьми Івановича завжди було важко — Харкевич знав. Але він знав і таке, що невідоме було Стороженкові, і йому здалося, що зараз саме слухна мить сказати й звільнити професора від марних вагань, що мучать його й виснажують.

— Кузьмо Івановичу, я гадаю, що повинен вам, кінець кінцем, сказати...— мовив Харкевич, і Стороженко різко зупинився.

— Що?

— Чоловік, якого ви чекаєте, не прийде.

— Який чоловік? — швидко запитав Стороженко, ще не встигнувши зосередитись на словах Харкевича.

— Я маю на увазі людину, яка принесла від Ксені листа.

Тільки тепер Стороженко зрозумів, про кого йдеться. Обличчя його спохмурніло й зробилося майже суворим.

— Не прийде?

— Людина та загинула,— сказав Харкевич, не міняючи пози і все ще сидючи на ліжку.— Я не сказав вам зразу, мені не хотілося...

— Боже мій! — прошепотів Кузьма Іванович і опустився поруч з Олегом.

— Але я знаю, де Ксеня... Приблизно...— Він наосліп пошукав у кишені гімнастерки і видобув звідти складений учетверо папірець.— Ось.

Кузьма Іванович тремтячими руками взяв папірець, але нічого не побачив і почав метушливо шукати по кишенях окуляри. Нарешті знайшов, так само метушливо надів і завмер, заглиблений у зміст написаного.

— Марко Солов'яненко...— повторив він уголос прочитане.— Хто це такий?

— Це той, хто приніс листа і мав прийти.

— Марко Солов'яненко...— ледве чутно повторив Стороженко.— Село Моргуни, Корсунський район...— І голосно запитав: — Звідки у тебе ця адреса?

— Я був у партизанському штабі...

— Ось бачиш, а я зайти не здогадався! — дорікнув сам собі Кузьма Іванович. — Отже, він прийшов з Корсуня... Це ближче від Києва, ніж звідси! — Він знову пройшовся вздовж кімнати й проказав сам до себе: — Коли б я знав це раніше, не було б отого... — Він мав на увазі, що коли б знав, то уникнув би ганьби в школі і взагалі давно вирішив би все. — А Люба знає?

— Ні.

— Так, так, — тихо мовив Кузьма Іванович, і неясно було, до чого це віднести. — Боже мій!..

— Ідьте обоє, — сказав Харкевич. — Я лишаюся тут. Куди б Ксеня не прийшла, когось із нас вона знайде.

— Так, так, — знову проказав Стороженко, і знову неясно було — це вияв приголомшливого враження від того, про що він довідався, чи потвердження Олегової певності, що, коли він з дружиною й поїде, Ксеня однаково на когось натрапить, бо Олег лишається тут.

Кузьма Іванович рвучко підвівся й знову почав швидко міряти кімнату. Він був біля дверей, коли увійшла Любов Степанівна. Стороженко ще не встиг уяснити собі, чи слід казати про все це дружині; він повернув обличчя до Харкевича й подивився на нього безпорадно, наче запитував, як бути. Харкевич перехопив його розгублений погляд — не то усмішку, не то гримасу — й зрозумів, що мусить допомогти.

Почувши правду, Любов Степанівна тихо зойкнула й узялася обома руками за голову. Харкевич підхопив її й повів до стільця. Так вона й сиділа, наче застигла, не віднімаючи рук від обличчя, і коли Кузьма Іванович подав їй склянку з валер'янкою, випила, не розуміючи, що робить і що коїться навкруги.

10

Несподівана поява полковника Штукаренка в будинку управління Дніпрогесу була фантастичною винагородою Харкевичу за всі неприємності та невдачі минулого дня. Йому здавалося неймовірним, що заступник командира дивізії, яка зробила свою справу тут і пішла гнати ворога на Захід, може з'явитись у місцях недавніх боїв. Та ось рвучко розчинилися двері, й до кімнати, в якій містилася оперативна група, увійшов високий на зріст худорлявий полковник, і серце у Харкевича ледь не зайшлося від радісного хвилювання. Він одразу впізнав Штукаренка —

і по тому, що він спочатку відчинив двері, а вже потім постукав, як робив завжди, і по тому, як лунко й розмірено гупали його кроки, наче у камінного лицаря з драми Лесі Українки, яку знав напам'ять майже від початку й до кінця.

Прикрощі почалися у Харкевича з самого ранку. О восьмій подався разом з начальником опергрупи Левчуком на греблю, сподіваючись обміряти один із прибережних биків, певний, що дістанеться куди слід з допомогою мотуз'яної драбини, почепленої два тижні тому, ще під час рятування греблі. А виявилось, що драбина обірвана. Звісно, з підкранового мосту можна було повісити іншу, але мотуз'я під рукою не було, довелося повернутись на берег. Та головне — виготовити драбину, а це треба вміти. А тут, коли, кінець кінцем, упоралися, виявилось, що Харкевич десь забув чи загубив рулетку.

Левчук лютував. Та найгірше було те, що лють свою він виказував у формі отакого собі доброзичливого під'юджування, начебто й дружнього та незлобивого, але дуже схожого на знущання, за яким Харкевич відчував стільки ехидства й нищівної зверхності, що краще б вилаяв або й побив.

— Не біда, Олег Іванович, адже в запасі в нас ціла вічність, а обміряти треба всього лише Дніпровську греблю. Встигнемо, не варто переживати — тиждень сюди, місяць туди: дріб'язок!

Харкевич мовчав. Почував, що коли відповідь, то вже не стримається.

Проте на цьому прикрощі не скінчилися. Як тільки повернулись у свою кімнату, назустріч Левчукові вибіг інженер Баба — улесливий і солодкомовний — і доповів:

— Дзвонили з наркомату, запитували, як пройшов перший день.

— Треба було сказати, що чудово, — багатозначно всміхнувся Левчук. — Спочатку тільки зникла десь драбина, яку начебто навішували в присутності Олега Івановича, а потім рулетка, яку товариш Харкевич буцімто мав при собі... — Про участь Харкевича у навішуванні драбини він сказав з особливим притиском, висловлюючи сумнів щодо його участі в рятуванні греблі.

— Товаришу Левчук, може б, ви припинили... — сказав Олег Іванович і не договорив.

— Ви, здається, гніваєтесь? — посміхнувся Левчук. — Даремно.

Харкевич змовчав. Сів до свого столу, дістав із шухляди план греблі, який привіз ще з Москви і яким користувався під час всієї операції по врятуванню, і почав шукати отой нещасний бичок, водячи олівцем по вицвілому кресленню.

І саме в цю мить широко розчинилися великі дубові двері, а потім у них постукали.

— Чи не скажете, де можна побачити...— почувся гучний, хоч і трохи хрипкуватий голос. Свого запитання Штукаренко не докінчив, бо саме повернувся обличчям до Харкевича й побачив його.— А-а-а! — радісно протягнув він і попрямував до Олега Івановича своїми журавлиними кроками.

Вони стояли, обнявшись, на середині кімнати, і Штукаренко ляскав Харкевича по плечах, а всі присутні вражено примовкли, особливо Левчук. Поява бойового полковника, а головне те, як він по-дружньому обіймав і ляскав по плечах Харкевича, була переконливим спростуванням щойно висловленого Левчуком сумніву.

— Ну, ходімо, ходімо поговоримо,— вивільнив нарешті Штукаренко Олега Івановича зі своїх обіймів.

— Я незабаром повернуся,— кинув Харкевич Левчукові, вже йдучи до дверей.

— А нащо? — милостиво запитав Левчук.— Час до дому.

Тільки зачинивши за собою двері, Харкевич трохи оговтався.

— Яким вітром? — радісно вигукнув, наче лише тепер уперше побачив полковника.

— Справи, справи,— всміхнувся Штукаренко видовженими тонкими устами, і обличчя його вкрилося безліччю зморшок.

Харкевич занепокоївся: може, дивізія відступає й повертається до Запоріжжя?

— У нас же тут залишилися дивізійні тили,— пояснив Штукаренко, не помітивши його занепокоєння.— Декого треба вигнати звідси вперед, а декого передати сусідам.

— Ось як! — заспокоївся Харкевич.— Далеко ви від нас зайшли?

— Поки що не дуже, але днів через п'ять-шість...— Він не доказав, але Харкевич зрозумів, що дивізія невдовзі рушить далі.

Вони вийшли на вулицю й зупинилися. Штукаренко кинув оком на греблю, потім на руїни турбінного залу.

З хвилину мовчав, пригадуючи недавнє, а може, й далеке минуле — коли в двадцять сьомому тут з батьком грабарював. Та він ураз відігнав спогади — не любив ні власної, ні чужої розчуленості. Обличчя, що було видовжилося на мить, знову прибрало звичної форми.

— Може, пообідаємо? — запитав.

— Звичайно, — погодився Харкевич. — Боюсь тільки, що чогось особливого не зможу вам запропонувати...

— Не бійтеся! — одказав Штукаренко. — Ви забули, що у нас тут тили.

— Ні, ні, — заперечив Харкевич. — Тільки до мене.

— До вас то й до вас, — одразу погодився полковник.

Вони звернули за ріг. Як тільки водій побачив Штукаренка, він рвонув з місця газик і, вискнувши гальмами, зупинився біля них.

Водій був той самий, з яким вони нещодавно їздили втрюх на греблю, коли пролунав отой перший вибух на терені турбінного залу, що зруйнував приміщення вщент. Хлопець тоді не виявив особливої мужності, і Харкевич згадав, як той попелотнів і чоло його вкрилося краплями поту. Тепер Олега Івановича порадувала зустріч із ним, хоч досі вони ніколи ще не перекинулись і словом.

— Воюємо? — по-дружньому запитав Харкевич і міцно потиснув руку водієві, наче зустрів старого приятеля.

— Воюємо! — відповів шофер і зсередини відчинив йому дверцята.

Їхати мали недалеко, але за цей недовгий час у пам'яті Харкевича промайнуло чимало спогадів. Дивно: скількох людей зустрічав у житті, з багатьма доводилося бути разом і подовгу, а от з оцим полковником — тільки тиждень чи трохи більше, а зріднився, мабуть, навіки. Харкевич не міг одразу визначити чому. Може, спричинилися до того осколки та кулі, котрі могли влучити у будь-кого з них під час врятування греблі, а може, сама гребля, якій обидва віддали б усе — навіть життя. Від них вона такої жертви не прийняла — з великодушності чи з якоїсь іншої причини... Від інших — так, а від них — не прийняла... Чому вона помилувала саме їх, хіба перед нею в ті дні не всі були рівні?

— Ви сказали, що незабаром будете далеко? — запитав. — Як це зрозуміти?

— Назрівають події, — повернувся до нього Штукаренко самою лише головою. — Перекидають на інший фронт.

Харкевичу хотілося довідатись — куди саме, але запитати не зважився. Хоч і почував себе своєю людиною, заважав своєрідний трепет перед святістю військових таємниць, що укоренився в його цивільній душі й привчив про них не розпитувати. Він помовчав, наче вичікував, що Штукаренко скаже сам, але той теж мовчав, і Харкевич зрозумів, що правильно вчинив, стримавшись і не вимагаючи уточнень.

Коли вийшли з машини, Штукаренко сказав водієві:

— Занеси до хати все.

При цьому він підморгнув і змахнув рукою в бік машини. Шофер зрозумів: швидко видобув з-під заднього сидіння невеличкий дерев'яний ящик і поніс слідом за ними.

Ще не дійшовши до дверей, Харкевич раптом запитав:

— А як полковник Шумаков?

— Ви про що?

— Він же був поранений?

— Ах, ви про це? — наче з полегкістю проказав Штукаренко й пішов далі. — Нічого собі, все гаразд. Командує дивізією.

Стороженків удома не було, і Харкевич зрадів, що зможуть уволю набалакатись. У присутності сторонніх довелося б, мабуть, розмовляти про нецікаве або й вислухувати їхні розповіді про тутешнє життя. Утрюх почував себе краще: зв'язаний з оцими людьми недавнім, але дорогим для нього минулим, Олег Іванович міг розпитувати про загальну ситуацію на фронті й про окремих людей.

У ящику виявилось все, про що в ці перші дні після звільнення на Дніпрогесі можна було тільки мріяти. Лишалось підігріти банку з м'ясними консервами та поставити на «буржуйку» чай. Поки водій накривав на стіл і відкоркував пляшку спирту, Харкевич збігав униз і набрав води в чайник. Коли повернувся й побачив те, що вже було на столі, тільки сплеснув руками:

— Ну й ну!

Кузьма Іванович з'явився, коли вони вже випили по другій. Він не одразу зрозумів, що відбувається в його квартирі, й спочатку зупинився в дверях, здивований. Олег Іванович підбіг — він уже був трохи налідпитку — і представив професора й полковника одного одному.

— У' недавньому минулому — історик! — додав він до військового звання Штукаренка.

Стороженкове обличчя розпливлося в радісній усмішці.

— Який я радий, який радий! — приказував, довго не випускаючи кошавої руки гостя зі своєї. — Чув, чув. Олег розповідав.

Він з ними випив трохи розведеного спирту, і, коли сів до столу, щоб закусити, Штукаренко несподівано сказав, звертаючись до Харкевича:

— Назрівають події. Ми незабаром будемо далеко від цих країв. Дивізію перекидають під Корсунь.

Обох — і Харкевича, й Кузьму Івановича — це повідомлення схвилювало. Стороженко опустив виделку, так і не донісши її до рота, а Олег Іванович скрикнув:

— Та невже?!

Штукаренко глянув на нього здивовано.

— Що вас так вразило? — запитав. — Нас не вперше перекидають на особливо важливі ділянки фронту. — І попередив: — Це, звісно, між нами.

Він почав говорити про інше — либонь, пошкодував, що прохопився словом. Проте розумів, що особливої небезпеки це не становить, і швидко про свою необережність забув. Харкевич запитав про Амїрадзе та інших бійців, з якими разом оперував на греблі, але виявилось, що Штукаренко про них нічого нового розповісти не міг. Хлопці порозходилися по своїх підрозділах, а хіба заступник командира дивізії по політчастині може знати, де який боєць перебуває в певну хвилину і що з ним?

Харкевич весь час думав про Корсунь. Мабуть, події, про які згадав Штукаренко, назрівають саме там? Хто-хто, а Харкевич розумів, що це могло б означати. Знав, що Ксеня десь там, і це сповнювало його неусвідомленим почуттям тривоги.

11

Стороженки від'їздили в неділю. Хоч Кузьмі Івановичу й не терпілося і виїхати можна було днів на два раніше, сусіди наполягали й умовляли їхати саме у вихідний день, коли всі будуть вдома і зможуть допомогти їм зібратись і випроводити в дорогу. На цьому настоювала й Любов Степанівна, мотивуючи свою вимогу необхідністю закінчити лікування двох хворих, яких у своєму відділенні вела від початку захворювання і яких начебто повинна була виписати в суботу. Та хворі — то була тільки причіпка, насправді вона просто зволікала в надії на несподіване

чудо, хоч і знала вже, що посланець від Ксені не прийде і чекати нема чого.

З речей, які вони привезли з собою, коли два роки тому їхали в гості до своєї дочки, майже нічого не лишилося. Але за цей час з'явилося чимало нових, здебільшого побутових — їх треба було забрати з собою до Києва, бо обоє розуміли, що там без них теж не обійдешся, а дістати, либонь, ще важче, ніж тут. Пакуючи старий алюмінієвий чайник з прогнутими боками, каструлі з тонкими іржавими денцями, черевики, підшиті гумою від мотоциклетної шини, стару солдатську флягу й німецький котелок, Любов Степанівна весь час бідкалася й не розуміла, звідки береться стільки мотлоху. А проте намагалася запхнути його в потерту шкіряну валізу та порваний туристський рюкзак і з жахом відзначала, яке воно все важке й незручне. Не розуміла, як двоє літніх людей зможуть їх перетягати з вагона у вагон під час неминучих пересадок...

Кузьма Іванович весь час подавав свої не дуже практичні поради, а Любов Степанівна не підпускала його близько, вважаючи, що як слід запакувати вміє тільки вона і нічого йому стовбичити в кімнаті, де він тільки заважає. Кузьма Іванович щохвилини діставав із внутрішньої кишені потертого синього піджака свій великий записник, перевіряв, чи на місці папери — один із штампом якоїсь тилової військової частини, підписаний Штукаренком, а другий із партизанського штабу, принесений напередодні Ярошенком, в яких містилося звернення до воєнних комендантів станцій і говорилося про участь професора Стороженка в партизанському русі, хоч паперів цих брати нізачо не хотів, бо до тилової частини не мав ніякого відношення і через це партизаном себе не вважав. Папери лежали на місці, ретельно складені вчетверо, і хоч Кузьма Іванович вважав їх фальшивими, ховав у записник, у бокову кишеню, щоб через хвилину знову витягнути й пересвідчитись, що вони є.

Обидва папери з'явилися незалежно один від одного.

Ще три дні тому, коли Штукаренко у них обідав, Харкевич запитав його, чи не зміг би він дати яку-небудь машину, щоб довести Стороженків до Дніпропетровська, звідки вже ходили на Київ поїзди.

— А виклик у вас є? — запитав полковник Кузьму Івановича.

— Виклик? — здивувався Кузьма Іванович.— Що це таке — виклик?

Штукаренко пояснив, що під час війни без вимоги з місця призначення не можна переїздити, що такий тепер порядок, що навіть його власна дружина, котра перебуває в евакуації в Уфі, не може повернутись додому, і він саме вчора порозсилав листи деяким своїм друзям, аби викликати її, хоч і не певен, що все це так просто.

Кузьма Іванович розгубився. Звісно, ніякого виклику нема. Та як же так — адже він мусить поїхати, це не примха,— він зобов'язаний, він мусить, до того ж корінний киянин, котрий там народився, там виріс і хоч не матиме виклику, а там помре.

— Все це правильно,— всміхнувся Штукаренко на його наївне обурення, — я вас розумію і співчую, але порядок цей встановив не я.

— Боже мій, як же бути?! — вигукнув Стороженко, починаючи розуміти усю складність ситуації. Він не сказав про те, що й він, і Любов Степанівна вже заявили про своє звільнення з роботи, бо катастрофа полягала не в тому, що завтра знову доведеться якось влаштуватись, а в крахові надій. Сидів, розчавлений несподіваним ударом, приголомшений безвихіддю.

Харкевич дивився на нього, і йому було шкода Кузьму Івановича. Він і сам не подумав про всі ці необхідні формальності. Адже у Стороженків є київські паспорти, і цього, здавалося, цілком досить, щоб повернутись до Києва.

І саме в цей час Штукаренко проказав:

— Проте з вами все-таки легше, ніж з моєю дружиною. Напишемо вам грізного папірця з круглою печаткою — і все буде гаразд. З дружиною моєю, на жаль, важче: їй не надішлеш документа з фронту про бойові подвиги, коли вона весь час в Уфі! — Він засміявся, але якось не дуже весело.

Кузьма Іванович чув ці слова, але не надав їм значення. А яке, власне, має відношення до бойових подвигів він, хоч і перебував увесь час не в Уфі, а в Запоріжжі? Думав — полковник пожартував. Але ідея про якийсь напірець запала в голову, і другого дня він пішов розшукувати Ярошенка. Може, в міськраді попросити якусь довідку? Ну, хоча б про те, що він тут жив увесь цей час. Тепер Кузьма Іванович розумів, що в Києві доведеться

комусь щось пояснювати і якийсь документ таки треба дістати.

Ярошенко пообіцяв поклопотатися, а ополудні приніс посвідчення із партизанського штабу. Стороженко прочитав написане й заволав:

— Боже, яке перебільшення! Нащо це?! Для чого?!

— А применшувати теж не слід,— майже повчально сказав Ярошенко.— Ми з вами одстрілювалися тоді хоч і вскладчину, а били в одну мішень.

Кузьма Іванович не погоджувався, але сперечатися й доводити було ніколи, і Ярошенко пішов, пообіцявши забігти ще й у неділю. А через кілька хвилин біля будинку зупинилася величезна вантажна машина від Штукаренка. В двері постукав маленький лейтенант з обличчям, вкритим ластовинням, наче припорошеним золотавим пилом, і, хвацько клацнувши підборами й козирувши, віддав Кузьмі Івановичу запечатаний сургучем пакет, в якому були розкішний папір з круглою печаткою й записка з повідомленням, що машина на Дніпропетровськ заїде в неділю о дев'ятій пуль-пуль.

Полуторка підкотила хвилина в хвилину. Харкевич ще перев'язував шворкою мішок з каструлями, коли почувся рокіт мотора, а потім пронизливе скреготіння. Кузьма Іванович визирнув у вікно й заметушився:

— Ну, виходьмо, виходьмо, годі вовтузитись!

Любов Степанівна опустила ся в крісло й, схиливши голову ледь не до колін, заплакала. Клавдія Харитонівна підійшла до неї, поклатала руку на плече, наче збираючись заспокоювати, але заплакала й сама. Соломія стояла у дверях — очі її були сухі, та всі вже розуміли, що криється за цією суворою сухістю: коли пліт, до якого тоді був прив'язаний її мертвий чоловік, прибився до руїн старого млина, вона теж не заплакала...

Тільки чоловіки зовні не виказували того, що відчували, — Харкевич зав'язував останній вузол, Кузьма Іванович метушився по кімнаті, рахував клунки, щоб, бува, котрогось не забути, і не позирав на жінок — може, побоювався й собі розчулитись.

Перед тим як мали виходити, почувся низький і стриманий голос Соломії:

— Посидьмо хвилинку.

Чоловіки присіли на ліжко, а сама вона на стілець біля столу. Клавдія Харитонівна сперлася на бильце старого крісла, і в кімнаті запала тиша.

Це була хвилинка, в яку втиснулися події мало не двох років, сповнених страху та мук і водночас зворушливого й прекрасного відчуття спільності цих людей і кривної залежності одне від одного. І всі — кожен по-своєму — думали про те, що разом з аркушиком календаря не можна відірвати од себе прожитий день, а заразом і оте святе почуття людської солідарності, яке, може, й поблякне з часом, але ніколи достоту не зникне, і всі вони залишаться друзями назавжди, і ніколи не забудуть пережитого разом.

Першою підвелася Клавдія Харитонівна.

— Ну, все,— сказала вона несподівано весело, наче підбила підсумок своїм недовготривалим роздумам, і висновок той її цілком удовольнив.— Годі розпускати нюні.— Шоки в неї ще були мокрі, але очі всміхалися.

Морозяне повітря дзвеніло, небо здавалося прозорим і, прошите невидимим промінням, яскріло й ранило зір. Десь угорі, дуже високо, видніла маленька, майже нерухома цятка — дзвін ішов од неї. Лише Харкевич підвів голову й подивився вгору: ворожий спостерігач. Олег Іванович на мить зупинився, просто на хіднику розкрив валізу, видобув із неї сумку з ліками й подав Любові Степанівні, що разом з Кузьмою Івановичем уже вместилися в кабіні поруч із водієм.

— Нашо це? — здивувалася вона.

— Про всяк випадок,— буркнув Харкевич.

Водій скося глянув на червоний хрест, витиснений на сумці, вуса його поворухнулися, наче в таргана, і він пробасив:

— Довбають, ідоли, по дорогах. Вчора одного нашого прошили за кермом, то машина так і шубовснула в річку.

Любов Степанівна принишкла, покірно взяла з Олегових рук сумку і, як налякана дитина, притисла її до грудей. Кузьма Іванович теж принишк і начебто поменшав. Недоречне зауваження водія засмутило всіх, і Клавдія Харитонівна сказала:

— Нашо ви людей лякаєте?! Ох і чудій!

— А чого лякатися? — заперечив він.— Я всю війну під ними, а живий, нівроку, кручу бублик.

Та його веселість нікому не передалася — урочистість прощання захмарило.

Полуторка рушила, але всі ще довго стояли на середині вулиці й прощально махали руками. Тільки Харкевич

повільно пішов у будинок, не дочекавшись, поки машина заверне за ріг.

Після всієї метушні, пов'язаної з від'їздом, після сумовитого прощання й сліз Любові Степанівни він почувався стомленим і спустошеним. Коли піднімався по сходах, ноги були важкі — їх доводилося поокремо ставити на кожну приступку, як гірі. Не скидаючи шинелі, повалився на ліжку, наче всіма покинутий і самотній. Такого з ним не було вже давно — либонь, відтоді, як залишив свій похмурий номер у готелі «Балчуг» біля Москворецького мосту. Там він себе теж отак почував — повертався пізно вночі з Наркомату електростанцій і після довгого дня, сповненого ділового клопоту й відомчих турбот, опинявся наодинці зі своїми думками. Ах, Ксеню, Ксеню, коли б ти була тут! Або знати б хоч, що жива, — і те було б щастям...

Він довго лежав нерухомо, наче заклад, потім свідомість почала блякнути й братися туманом. І чомусь перед ним виник завідувач його сектора в Наркоматі електростанцій Козлов, — ехидно всміхався й дошкуляв якимись шпильками з приводу доповідної записки Харкевича. Кінець кінцем глянув на годинник і крикнув: «Та мене ж чекає нарком!», відтак побіг коридором, вимахуючи його доповідною запискою. «Знову мене не покликав, — подумалось уві сні. — Хіба Козлов зуміє розповісти про те, що я бачив у відрядженні, краще за мене? Вислужується, певен, що, коли доповідь замість мене, хвалитимуть його. Хай би сам і їхав у відрядження, хай би сам і пересідав з теплушки в теплушку!» Харкевич ворушив устами, наче говорив Козлову вголос ці докірливі слова, але злості не почував — звук до такого поводження із собою. І він знову уві сні висунув шухляду, узяв аркуш білого паперу й заходився писати нову доповідну записку.

Харкевич прокинувся від якогось навалного гуркоту. А коли розплющив очі, почув тихенький стук у двері й голос Клавдії Харитонівни:

— Олег, чай готовий. Ідіть.

Він напівпідвівся на ліжку, із хвилину посидів, безтямно дивлячись у куток, мерзлякувато крутнув головою, наче струшував із себе неприємний сон, дружно встав і пішов до Клавдії Харитонівни.

Другого дня, години о третій, завила сирена і почувся важкий басовитий гул. Літаків ще не видно було, але навальні хвилі, що їх вони посилали поперед себе, стрясали повітря, що чимдалі дужче тремтіло й невдовзі почало ревіти. За хвилину із-за будинків з'явилися бомбардувальники. Їх було багато, не менше тридцяти, вони летіли трійками і всі разом схожі були на журавлиний ключ, що складався з обважнілих металевих громадин. Невпевнено торохнула поодинокі зенітка, але інші її не підтримали — стріляти по літаках було зарано. Минув ще деякий час, поки вдарили батареї, та, коли почали бити, виявилось, що довкола їх чимало, бо попереду літаків одразу з'явився густий фронт округлих хмарок, легких і навіть тендітних у порівнянні з упертим ключем, що на них насувався. Проте стрій його раптом порушився — повільно перехилився на одне крило, літаки почали завертати хто праворуч, а хто ліворуч. Вище за них нишпорили винищувачі, виблискуючи сріблом на віражах, — поки що зенітні розриви їх не сягали. Проти вайлуватих, неповоротких бомбардувальників вони видавалися верткими й метушливими, хоч і перебували в більшій безпеці. Та як тільки з'явилися три ланки радянських винищувачів, що мчали їм навперейми, вони заметалися ще дужче, але не кинулися ні назустріч, ні врозтіч, а почали кружляти довкола своїх бомбовозів, мовби зганяючи їх до купи, як налякану зграю.

Харкевич вискочив на вулицю. Він біг, на ходу застібаючи шинелю, до будинку управління й стурбовано дивився в небо, встигаючи вряди-годи глянути на хідник, на якому було через що перечепитись. Бомбардувальники вже були над містом, коли від трьох радянських ланок відділилася одна й кинулася просто у ворожу гущу. І одразу ж задиміло два бомбовози, і обидва, круто перехилившись, заревли пораненими моторами й завернули праворуч. Винищувачі їх не наздоганяли, а, вийшовши із піке майже над самісінькими дахами, так само круто, як спускалися, пішли сторч угору.

Люди бігли з усіх завулків, щоб чатувати на дахах. Це не мало майже ніякого сенсу, бо довкола фактично не було чого рятувати — поблизу греблі, яка тільки й цікавила німців, усі будинки лежали поруйновані. Та й наряд щоб німці везли з собою термітні бомби: величезна

бетонна гребля горіти не могла. Але наказ мусили виконувати, і люди бігли, як очманілі.

Коли Харкевич зрештою видерся на вцілілу частину даху будинку, Левчук уже був там. Педантична ретельність, котра тільки й могла бути причиною того, що той прибіг перший, здивувала Харкевича: Левчук жив далі за нього, щоправда, ноги мав довші. Левчук стояв у всеозброєнні — протигаз через плече й лопата в руках, весь напружений і уважний, готовий знешкодити першу-ліпшу запалювальну бомбу. Харкевича, проте, турбували інші бомби — оті, що й досі ще були замуровані в тілі греблі разом з величезною кількістю іншої вибухівки і могли відгукнутися на вибухи тих, котрі от-от мали впасти з літаків. Коли б це сталося, німцям пощастило б виконати свій пекельний задум і знищити греблю остаточно, тобто домогтися все-таки того, що їм перешкодив учинити Харкевич, коли не так давно разом з Амірадзе перерізав у потерні дріт. Це було б жахливо, але статись могло — Харкевич добре знав, що таке детонація.

У небі коїлося бозна-що. Повітряний бій точився на двох ярусах. Вгорі кілька радянських винищувачів завертіли божевільну карусель з німецькими, аби відволікти їх від бомбардувальників. Інші тим часом насадили на важкі, неповороткі ворожі машини з правого флангу, щоб відігнати їх якомога далі ліворуч від греблі й змусити скинути свій вантаж у Дніпро. Харкевич стежив за цим маневром радянських винищувачів і намагався зрозуміти, враховують вони фатальну можливість отого явища, що зветься детонацією, чи просто відганяють ворожі літаки подалі від об'єкта, аби не влучити в ціль? Коли ні, то можуть вдовольнитися невеликою відстанню, і тоді станеться найстрашніше. Але він бачив, як з кожною хвилиною бомбовози віддалялися од греблі, як пад кожним літаком, котрий пробував відділитися від інших, щоб кинутись у піке, нависала загроза удару ззаду і як вони ще й ще раз поверталися всією армадою, аби зробити нову спробу, але мимоволі опинялися все далі й далі від греблі.

У повітрі стояло суцільне ревище. Воно стрясалося, наче билось в пропасниці, й боляче ранило перетинки у вухах. Харкевич кілька разів намагався сказати щось Левчукові, але щоразу замовкав, розуміючи, що той все одно нічого не почує. Коли спробував крикнути ще раз,

Левчук почув, і Харкевич зрадів, зрозумівши, що літаки вже відлетіли.

— Зараз, я думаю, не обмірювати треба, а міні вивезти...— гукнув.

— Що? — перепитав Левчук, але, не давши Харкевичу повторити, відповів: — Завтра запитаю Москву.

— Можна й без Москви,— крикнув Харкевич йому майже у вухо.— Це ясно само по собі.

— Мало що ясно! — крикнув Левчук.— А саперів де взяти?

— З Москви не надішлють, — крикнув Харкевич. — Сапери перебувають тепер ближче до нас, ніж до наркомату.

— І все одно потрібна санкція,— відказав той, не маючи наміру обговорювати це питання далі.

Харкевич подумав про Штукаренка. Мабуть, він ще десь тут. Попрошався б, якби мав від'їздити назавсім. Не може бути, щоб поїхав, а попрощатися не забіг.

Над Хортицею важкими хвилями котилися оглушливі вибухи: німці звільнялися від бомб над пустельним островом. Тільки тепер Харкевич глянув праворуч і побачив, як там один за одним з землі піднімалися в небо величезні вогняні стовпи. Льотчики скидали свій вантаж будь-куди, вже не думаючи про ціль,— мабуть, бачили, що карусель угорі занадто затяглася й винищувачі от-от лишаться без пального — отже, змушені будуть їх покинути напризволяще й тікати геть. Вибухи гриміли один за одним, зливалися в суцільний гуркіт і нагадали Харкевичу бій, що стрясав отут усе навколо, коли вони вдвох з Амїрадзе, відрізані од своїх, спостерігали через квадратний отвір те, що коїлося на середині Дніпра. Зараз над Хортицею діялося щось схоже — хіба що не було таких фантастичних фейерверків, як тоді, але гуркіт стояв не менший. І Харкевич розумів: що не вдалося ворогові сьогодні, може пощастити йому довершити завтра, бо не дурний же — знає закони детонації й посилатиме свої повітряні армади доти, поки в греблі замуrowаний заряд. Отже, якнайшвидше розмурувати пекельні камери, вибрати з них німецьку вибухівку, вивезти геть якнайдалі й знешкодити, щоб у ворога й надії не було! Хай поціляють у греблю згори, якщо прилетять, хай прориваються крізь вогонь зеніток та атаки винищувачів — коли й удасться влучити в ціль, відколупне від греблі крихту, але не знищить, не зруйнує до кінця!..

Рев літаків поступово слабшав. Два чи три з них догоряли на Хортиці. Невдовзі майже над самісінькими дахами промчали дві ланки і третя, неповна, на схід — це були ті, що відігнали німецьку армаду й поверталися на свій аеродром. Одного бракувало. Харкевич довго прислухався, чи не наздоганятиме він своїх, але все стихло, а вишищувач не з'являвся.

— Ви рахували,— запитав Левчук,— скільки їх прилітало?

— Не знаю, не рахував...— відповів Харкевич. Він думав про літак, що не вернув з погоні,— не хотілося вірити, що не прилетить.

Вони порачкували вгору, на самісінький гребінь даху, вкритого скрижанілим снігом, і по черзі пробралися через душник на горіще. Праворуч зяяла величезна діра — половина будинку, повалена два роки тому бомбою, потягнула за собою й більшу частину даху з уцілілого крила. В яскравому світлі, що проникало з діри, Харкевич побачив сіре, аж зеленкувате, обличчя Левчука. Нагорі воно мало, може, й блідуватий, але здоровий колір, а тепер вилиці випнулися, ніс загострився, губи витягнулися й зробилися майже фіалкові. Глянувши на Левчука ще раз, Харкевич зрозумів, чого йому варто було триматися там, нагорі. Це підняло його в очах Харкевича: виходить має характер, коли змусив себе триматись.

Вниз у він сказав Левчукові:

— Ви, звісно, запитайте Москву, це ваша справа, а я спробую добути саперів на місці. Не заперечуєте?

Левчук не відповів і глянув на нього каламутними очима.

— Млосно яюсь...— ледве промурмотів.

— Може, вас провести?

— Дякую, не треба. — Левчук подав йому руку, наче хапався за рятівника. Рука була вогка й квола, і тільки тепер Харкевич побачив, що той таки справді ледве тримався і було йому зараз не до ділових розмов.

— Бувайте! — попрощався Харкевич і пішов у бік понтонного мосту, сподіваючись перехопити якусь попутну машину й дістатися до місця, де раніше стояв понтонний батальйон. Чомусь йому здавалося, що тилова частина, про яку казав Штукаренко, може міститися саме там.

Він ішов швидко і, коли озирнувся, побачив, що Левчук сидить на приступці біля входу до управління. «Отже, йому таки недобре»,— подумав Харкевич і ступив назад.

Та Левчук махнув йому рукою: мовляв, ідіть, допомога непотрібна. Харкевич ще мить постояв і вирішив не повертатись. Мусив будь-що знайти Штукаренка, коли він ще десь тут, чи принаймні хоч довідатись, де його шукати, якщо вже поїхав.

13

Біля воріт походжав вартовий у чорному дубленому кожущу, підперезаному новеньким шкіряним паском, поли стовбурчилися й стирчали по боках, наче їх виклепали з обгорілої на кострищі бляхи. З-під них вилискували новенькі хромові чобітки, а жовтавий приклад такого ж новенького автомата, що його вартовий тримав на грудях, ще дужче вирізняв оту металеву чорноту. Глянувши на вартового, на його блискучий офіцерський ремінь та хутрянку вушанку, Харкевич зрозумів, що за дерев'яним парканом міститься не склад боєпостачання, а господарча частина, де солдатів неважко обміняти свій старенький обладунок на новий.

Це його трохи засмутило, бо навряд чи Штукаренко отабориться в такому місці. Харкевич розчаровано подумав, що коли оце й є оті дивізійні тили, про які говорив полковник, то несхоже, щоб тут знайшлися сапери, які зараз дуже потрібні були.

Він запитав, чи немає тут заступника командира дивізії, і вартовий, узявши чомусь автомат напереваги, наче збирався випустити в Харкевича чергу, примружився й з притиском поспитав:

— А звідки ви взяли, що він має тут бути?

Харкевич зрозумів, що його в чомусь підозрюють, і, не роздумуючи, відповів:

— А він сам сказав мені.

Це справило враження на чорнявого круглоликого хлопця, але він все-таки відповів сердито:

— Тут його зараз нема.

Харкевич вирішив далі не розпитувати. З нього було досить і того, що вартовий знає, про кого йдеться, отже, тут міститься саме одна з тих установ, де Штукаренка й слід шукати.

— Покличте чергового, — сказав він, намагаючись надати своїм словам якомога більше вагомості.

Вартовий нерішуче помулявся — категоричний тон Харкевича, як видно, справив на нього враження.

— Почекайте тут.

Він незабаром повернувся й нічого не сказав, і це могло означати, що черговий вийде. Але чекати довелося досить довго. Харкевич прихилився до залізної бочки, що стояла обіч, і закурив. Ноги гули — машини так і не пощастило перейняти, йшов сюди пішки. Чому він, власне, пішов саме сюди? Він пам'ятав це подвір'я ще з довоєнного часу — тут колись була якась база алюмінієвого заводу.

Сонце вже сідало, короткий зимовий день тьмянів і просотувався надвечірньою синявою. На обрії, ген за маленькими будиночками міської околиці, з'явилася брунатна смуга, — завтра буде холодніш. І тієї ж миті він почув із-за паркана високий голос чергового: «Хто тут мене питає?» Той не встиг ще з'явитися, коли в завулок влетів газик і рипнув гальмами біля входу на подвір'я. Поруч з водієм сидів Штукаренко.

Харкевич не відгукнувся на запитання з подвір'я, а пішов до машини. Штукаренко саме витягав свої довжелезні ноги з коротенької, паче обрубкуватої машини й не одразу побачив Харкевича. А ставши врешті на сніг, глянув поперед себе, і його худорляве обличчя осяяла усмішка.

— Оце так! Чому ви тут?

— Та був поблизу, побачив, що ви їдете... — збрехав Харкевич і теж усміхнувся.

— От і гаразд! — вигукнув Штукаренко. — А я саме заїхав по начальника складу: запросив пообідати, так що поїдемо разом.

Харкевич не заперечував.

— Вартовий, майора Соломаху до мене! — наказав Штукаренко.

Вартовий козирнув і зник за ворітьми, натомість з'явився літній опецькуватий лейтенант — либонь, той, що йшов на виклик Харкевича. Він кумедно витягнувся, приклав коротеньку ручку до вушанки і почав доповідати, але Штукаренко його перебив:

— Гаразд, гаразд.

Лейтенант замовк і відступив назад, потім відсунувся ще трохи вбік і застиг.

— Що, бачили? — запитав Штукаренко.

Харкевич розумів, про що полковник запитує, але про всяк випадок перепитав:

— Що саме?

Штукаренко багатозначно кивнув праворуч, у бік греблі.

— Бачив, звичайно,— сказав Харкевич.— Про це й поговорити б хотів.

Штукаренко підійшов, але в цей час рипнула хвіртка, з'явився майор Соломаха й попростував до них.

— Зараз поговорити не дадуть,— проказав Штукаренко. І звернувся до Соломахи:— Сідайте, майоре. Познайомотесь.

Харкевич сидів у машині поруч із Соломахою. Майор перехилився наперед і голосно доповідав Штукаренкові про те, що у нього мало машин і все майно він не в змозі повантажити, і просив — чи не можна йому підкинути ще десятків зо два тритонки, бо під час боїв у нього забрали п'ять машин для боепостачання, а за цей час зібрано багато трофейного майна, його теж не можна покинути. Штукаренко щось відповідав, що саме — не можна було почути, але з того, що Соломаха наполягав на своєму проханні і весь час наводив нові й нові докази, ясно було, що Штукаренко відмовляв.

Харкевич із прикрістю подумав: у справі, з якою він хотів звернутись, Штукаренко може відповісти так само. Та й не дивно — дивізія на греблі виконала своє бойове завдання і чи її то справа допомагати тепер, коли вона має передислокуватися й взагалі перейти у відання іншого фронту. Це було б жахливо. Поки на Дніпрогесі створять справжню адміністрацію, поки з'явиться начальник, який спроможний буде щось зробити, німці, безперечно, прилетять бомбити греблю ще не раз, а кількість, як відомо, переходить у якість, і скільки їх не відганятимуть винищувачі, нехай одна якась бомба, а таки впаде поблизу і викличе руйнівний вибух ізсередини!

Харкевич уявив собі всіх, що полягли на греблі за те, аби вибух не стався,— Ковальчука, лейтенанта Хохла, навіть свого особистого недруга Рудя, і йому стало моторошно від думки, що в такому випадку вони загинули дарма. У відмову не хотілося вірити. Але уява малювала йому весь жах такої можливості, й Харкевич забився в куток тряского газика й не помічав, ані куди вони їхали, ані що їхали взагалі.

Він опам'ятався, коли машина зупинилася біля маленького одноповерхового будиночка на околиці старого міста. Соломаха вискочив на бруківку перший і гостинно розчинив перед ним дверцята — близькість до заступника

командира дивізії, напевне, надавала Харкевичу значної ваги, особливо через таємничість шинелі, на якій не було погонів. Харкевич почував себе незручно, мабуть, Соломаха мав його за секретаря обкому чи урядового представника з Москви, схоже, що він вважав його чи не вищим по чину від самого Штукаренка. З будинку вибігли ще якісь офіцери, виструнчилися, бо були без шапок і козирияти не могли, але й вони відступали найперше перед ним і шанобливо давали дорогу, аби йшов попереду.

У великій кімнаті з трьома вікнами, що вже дихали вечірнім присмерком, стояв довжелезний стіл, що мало не завалювався під безліччю тарілок зі стравами, а головне — під пляшками. Схоже було, що тут має відбутися весільний обід чи урочистий бенкет. Метнувши швидкий погляд на всі ці розкоші, які Харкевич у такій кількості і в такому поєднанні бачив, либонь, уперше в житті, Штукаренко запитав:

— Це — що?

Всі стояли довкола столу й мимоволі знову виструнчилися, а майор Соломаха, вже, мабуть, зрозумівши, що полковник невдоволений, розгублено переступав з однієї ноги на другу, підшукуючи слова.

— А, розумію, — насмішковано мовив Штукаренко. — Війна скінчилася, ворога розбито вщент, а оскільки до того ж сьогодні ще й неділя, то можна як слід випити й закусяти...

— Товаришу полковник... — безпорадно мимрив Соломаха, й обличчя його побуряковіло. — Та ми ж...

— Розумію, розумію, — так само насмішковано вів далі Штукаренко. — Приїзд заступника командира дивізії теж непогане виправдання для хорошої випивки за рахунок державної казни.

Тепер мовчав уже й Соломаха, тільки округлі очі його полохливо позирали навкруг, а сам він стояв струнко, як і всі, присоромлений і приголомшений несподіваною реакцією полковника на його щирю гостинність.

Штукаренко підійшов до столу, взяв виделку, колупнув паюсну ікру, навалену в глибоку тарілку з горою й акуратно пригладжену ножем, потім поклав виделку на місце.

— Шикарно живете, — мовив задумливо. — Як кажуть, дай бог усім. — Штукаренко рішуче повернувся. — Поїхали до вас, — звернувся він до Харкевича.

Всі кинулися до нього, почали перепрошувати, а майор Соломаха забіг наперед, хоч це й було не за статутом.

— Прошу вас, товаришу полковник,— заволав він.— Що ж це виходить?.. Ми ж від щирого серця... Коли хочете, все це ми здамо назад на склад.

— От-от-от! — уже доброзичливіше заговорив Штукаренко, одягаючи в передпокої шинелю, якої цього разу йому ніхто не подав.— Все це здати на склад. Поїхали, товаришу Харкевич!

Вони вийшли на вулицю в супроводі приголомшеного натовпу інтендантів і, не прощаючись, попростували до машини. Коли від'їхали, Штукаренко навіть не озирнувся на виструнчених і зблідлих офіцерів, що пригнічено виводжали його.

— Здорово ви їх! — захоплено вигукнув Харкевич, коли машина віддалилася.

— Інакше не можна,— повернувся Штукаренко самою тільки головою до Харкевича.— Я з охотою з'їв би й ікри, і чарку перехилив би із задоволенням. Та існують межі дозволеного, і людина не повинна їх переступати.

Деякий час вони їхали мовчки. Харкевич усміхався, пригадуючи поблідлі й розгублені фізіономії людей, яких він щойно бачив. І знову подумав про Ковальчука та Хохла, про Амірадзе та Рудя...

Коли переїхали через понтонний міст на правий берег, звернули праворуч біля напівзруйнованого будинку управління, Харкевич устиг помітити тінь обгорілої тополі на тлі вже майже нічного неба. Серце стрепенулося, наче ця тополя, нагадавши йому про Ксеню, додала й її ім'я до всіх, кого він щойно згадав. Ні, ні, цього не може бути!.. Серце так стугоніло, що, здавалося, навіть чути було його биття.

— Ага, ледь не забув! — похопився Штукаренко.— Ви хотіли поговорити зі мною. Про що?

Харкевич розповів про свої побажання щодо детонації.

— Не знаю,— відповів Штукаренко.— Я не фахівець. Це треба з'ясувати.

— А може, краще не з'ясовувати, а позбутися отих мін?

— А що думає про це ваше начальство? — запитав Штукаренко.

— Яке ж начальство! Управління фактично ще немає. Є кілька чоловік і напівзруйнований будинок,— зітхнув Харкевич.

— Але ж, я гадаю, воно буде у ближчий час?

— У ближчий час ми можемо втратити те, що врятували.

Штукаренко помовчав.

— Сьогодні ж зв'яжуся з авіаційним командуванням,—проказав він згодом.— Треба посилити повітряний захист. А щодо саперів... Все це не так просто...— зітхнув Штукаренко.— І з саперами, і з самою війною... Вона ще надто близько, ось у чому біда!

Машина під'їздила до будинку. Проте ні тепер, ні через кілька хвилин, коли піднімалися сходами нагору, ні трохи пізніше, коли їли бички в томаті й пили чай, Харкевич знову розмови про це не починав: знав, що Штукаренко не з тих, кому треба нагадувати. І непокоїло тільки те, що так несподівано виникло з сумовитого і начебто побіжного зауваження, що «війна ще надто близько», і нагадувало про мінливість воєнного щастя на полі бою — ану ж німці знову опиняться тут!

14

Коли між двома людьми виникає таємниця, стосунки їхні міняються й стають складнішими, ніж були перед цим. Хоч-не-хоч, а мимоволі робишся скутий, у розмовах з'являється внутрішнє напруження, зовні, може, і не помітне, але відчутне — принаймні для того, хто таємницю береже. Як не прикро, а доводиться щось приховувати, і хоч як викручуйся, а мусиш визнати, що поруч оселилася брехня.

Ще гірше, коли таїти одне від одного мусять обое. А між Ксенею та Федором постала не одна таємниця, а дві.

Друга була Федорова, і він її теж таїв, хоч і не таку страшну, як Ксенина. Прокидаючись серед ночі на своєму старому залізному ліжку й довго дивлячись на невидиму стелю широко розплющеними очима, він ні на мить не переставав думати про те, що його непокоїло, і доходив іноді навіть висновку, що таїтися не слід. Він не раз вирішував, що, як тільки Ксеня прокинеться вночі, або вдень, коли вони лишаться вдвох, він набереться сміливості й скаже. Але Ксеня не прокидалася, коли прокидався він, а може, й прокидалася, та лежала тихо й не давала про себе знати, а ранком сміливість його танула з до-світнім туманом, він лякався самої думки освідчитись їй

і побоювався лише одного — коли б вона тільки чогось сама не помітила! Ранок чомусь тверезив, світло ясного дня нищило сліди нічного сум'яття, а може, зустрівшись із Ксенею віч-на-віч, він згадував, що знає і про існування Олега Харкевича, і про самогубство Славчука, і про розпач, який її охопив після всього, що сталося тоді, й не повинен, права не має ображати її почуттів своїм оспівуванням.

Та й що сталося б, якби Ксеня почула про його почуття? Схопила б валізу, й подалася світ за очі, й десь загинула б у полі, наразившись на німецький патруль? А коли б і залишилася живою, хіба не загинула б вона назавжди для нього? Чи хай навіть так — не втекла б з хати й лишилася тут, але образилася чи обурилася його словами — як би вони жили далі в одній хаті, чи не стали б ворогами замість того, щоб лишитися друзями на все життя?

Дивна роздвоєність катувала його душу. Вночі, лежачи на ліжку з розплющеними очима, він умлівав від ніжності й уявляв собі Ксеню весь час такою, якою бачив удень; вдень ходив нашорошений, стежив за кожним своїм словом та рухом, побоювався єдиного — коли б тільки не вказати чимось своїх почуттів.

Федір, мабуть, дуже зрадив би, якби довідався, що й у Ксені є таємниця. Це виправдало б його у власних очах, звільнило б від напруження, котре сковувало в присутності Ксені. Але її таємниця була ще глибша й небезпечніша за ту, котру тамував він: Ксеня не мала права й заїкнутися про свої зв'язки з Голубничим. Тут ішлося не про особисті взаємини, а про життя або смерть, а легковажити цим Ксеня не схотіла б — хоч би й заради самого Федора.

Отак і оселилася поруч з ними своерідна неправда. Вона змушувала їх бути підкреслено ввічливими, постійно намагатися догодити одне одному, коли в цьому навіть і потреби не було... Збоку це могло скидатись на неприємну запопадливість обох, викликану підозрілою взаємозалежністю. Справді-бо, чого це вона завжди так лагідно всміхається, коли ставить перед ним миску з борщем, а він нітиться й сором'язливо схоплюється з місця, коли вона заїкнеться, що в цеберці нема води або треба внести соломи, щоб затопити?

Ксені було легше: жінки взагалі краще володіють собою, коли доводиться щось притаювати. А Федір важко

переживав свою нещирість. Через це обоє потай зраділи, коли в хаті з'явився ще один чоловік, бо присутність сторонньої людини могла сама собою пояснити їхню вимушеність і скутість одного перед одним.

Шольц оселився в боковій кімнаті перед весною, коли фронт уже був далеко від Калитви. Голубничий привів ефрейтора й грізно наказав господарям, щоб добре доглядали його. Наказ поліція звучав так брутально, що навіть німець обурився.

— Гаразд, гаразд, не репетуйте, — стиха обізвав його майбутній пожилець. — Ваше діло мене привести, а я вже якось і сам влаштуюсь.

Ксеню, звісно, анітрохи не здивувала Гнатова показна брутальність, але Федір зрадів, що німець його обізвав, і він мимохіть проїнявся симпатією до свого постояльця. Невисокий, широкий у плечах, Курт-Гюнтер Шольц мав м'ясисте обличчя, на якому по-дитячому синіли двоє округлих очей, а повні рожеві губи начебто тільки й чекали нагоди всміхнутись. Зовні він нічим не скидався на інших солдатів з комендатури, у яких завжди був наготові автомат, або отих, закутаних у награбовані лахи вартових, котрі не раз зупиняли Федора та Ксеню й щоразу загрожували й таки справді могли поставити до стінки. Коли Шольцові потрібно було щось, він просив, а не наказував подати, а коли вносив приймач, якого на ніч виймав з машини, то вмикав його не на всю заставку, а майже нечутно — щоб хазяї могли заснути. Це якраз мало влаштовувало й Федора, й Ксеню, бо кортіло почути повідомлення з фронтів чи довідатись про якісь інші новини. Якимось Федір навіть звернувся із запитанням до Шольца, намагаючись перевірити чутку про відступ німців на якійсь ділянці фронту. Німець не обізвав його й дуже просто відповів:

— Нічого не вдієш — війна.

Шольц вважав, що вміє розмовляти по-російському, хоч засвоїв тільки окремі слова, а читав по складах, як школяр у першому класі. Свої скромні знання він добув цілком своєрідним способом: вивчення російської мови почав з етикетки на пляшці кримського портвейну, що його видудлив рядовий Бруннер, поки ефрейтор перевіряв вартових.

Про цю пляшку він згадав на другий день, коли виявилося, що в хаті, де він стояв, нема букваря, хоч німець уже знав, що Федір працював колись учителем у місцевій

школі. Саме тоді йому й спало на думку скористатися з оригінального способу вивчення іноземної мови, до якого він дійшов власним розумом.

Спосіб був дуже простий: хтось мусить повільно читати слова, надруковані на етикетці, а він ті слова писатиме в зошит німецькими літерами. Таким чином він визначить, як кожна російська літера звучить, і складе собі російську абетку. Далі почне розбирати слова в книжках, шукаючи в словнику значення кожного, ще далі підуть цілі речення, і він почне читати й розмовляти. Шольц подався до комендатури, знайшов під тинем порожню пляшку, обережно відліпив барвисту етикетку й сховав у дерматинову сумку поруч із фотокарткою своєї нареченої Ельзи фон Кранц.

І Ксеня, і Федір сміялися до знемоги, коли Курт Шольц розповів їм про свій чудернацький винахід у галузі лінгвістики. Федір вважав, що с'як-так розуміється на педагогіці, але мусив визнати, що про такий спосіб навчання не чув. Він сказав, що коли постаратись, то, може, десь у селі й пощастить знайти якийсь буквар, але тепер уже сам винахідник відмовився, не бажаючи ставити під сумнів свій винахід.

Увечері він уніс акумулятор, прилаштував над столом маленьку автомобільну лампу і з захопленням заходився біля своєї етикетки. Назву вина він знав і слово «портвейн» розшифрував без сторонньої допомоги. Ксеня йому тільки пояснила, що кожна літера в російській мові звучить самостійно. Інші літери, яких бракувало для повного комплекту, він знайшов у словах, надрукованих нижче назви вина — Ксеня прочитала йому ці слова вголос, і він старанно їх записав у зошит поруч з німецькими відповідниками.

Між Шольцом та хазяями його квартири поступово склалися дивні — як на той час — взаємини. Єфрейтор був закоханий у свою Ельзу, нетерпляче очікував своєї черги їхати у відпустку, щоб одружитись, і через це, а може, й з огляду на свою особисту вдачу, повадився в селі стриманіше за своїх товаришів і здебільшого у вільний час бував удома. Годі й казати, що він ніколи щодо Ксені жодної брутальності собі не дозволяв, хоч село повнилося чутками й про гвалтування, й про інші неподобства, які чинили солдати й офіцери комендатури. Не дивно, що й Федір та Ксеня ставилися до нього інакше,

ніж до його товаришів, і потай навіть сподівалися на його захист, коли б хтось їх скривдив.

Німця теж тішило, що його господарі не такі, як усі. Інші люди обминали солдатів десятою дорогою, боялися їх і ненавиділи. Він розумів, що вони для того мали досить підстав. Комендант Бош на бешкети своїх підлеглих не тільки дивився крізь пальці, а й заохочував їх до того цілком одверто. Чи ж можуть, міркував Шольц, люди ставитись інакше до тих, хто їх кривдить і зневажає? Комуністи завчасно зникли, а тих, що не встигли виїхати чи сховатися, давно перевішали; нащо ж сіяти страх і зневажність серед звичайних людей? Він вважав це неправильним не лише з тактичних міркувань, а й, так би мовити, із стратегічних. Звісно, роздумував він, німецька армія дужча за Червону: її танки панують на землі, а літаки в небі. Але ж усе-таки людей у Радянському Союзі більше, ніж у Німеччині,— слід зважати й на це. Що, коли вони гуртом наляжуть і так рвонуть, що опиняться в Німеччині? Чи не вішатимуть вони й німців, якщо німці й далі будуть з ними розправлятись так, як це робить Бош?

Сам він вважав, що не має до цього ніякого стосунку. Як тільки прибув і второпав, що до чого, добровільно попросився у продовольчий загін. Щоправда, їздити по селах та добувати харчі для своїх товаришів справа небезпечніша, ніж катувати людей у комендатурі... Бош навіть похвалив його за відвагу, коли Шольц зголосився сам, не чекаючи наказу. І хоча хліб відбирати у голодних теж не така вже й приємна робота, але ж і солдатам, мовляв, треба щось їсти, отже, існує деяке моральне виправдання такої роботи, а це неабияка полегкість для душі.

Шольц був певен: якби німці ставилися до тутешніх людей терплячіше, то й люди поставилися б до німців так, як до нього ставляться його господарі. Йому дедалі більше здавалося, що й Федір та Ксеня це розуміють і думають так, як він,— через це з'являлося відчуття мало не потаємної солідарності з господарями, і симпатія до них посилювалася.

Іноді він собі дозволяв навіть суворо заборонене: дати цукерки малій чи трохи цукру хазяйці, хоч і знав, що за таке його не похвалять,— адже армійське продовольство існує не для того, щоб підготовувати місцевих. Щоправда, ризик був невеликий, бо робив він це

потай, а той, кому робиш добро, не піде ж тебе виказувати за це.

Таїти доводилося не лише факти розбазарювання армійських продуктів, а й самі взаємини з Федором та Ксенею. Через це в своєму щоденнику Шольц про них нічого не писав. Він занотував у своєму зошиті з чорною дерматиновою обгорткою весь свій шлях через Францію, Югославію та Польщу, змалював деякі події і з життя в Калитві, але ні про Ксеню, ні про Федора не записав жодного слова. Мало що може статись і з його щоденником, і з ним самим — обережність ніколи не зашкодить, особливо щодо взаємин з людьми, з якими батьківщина воює.

Одного разу в нього все-таки сталася неприємність через його прихильність до Непорожніх, але все обійшлося. Якось — це вже було влітку — до нього зайшов Бруннер, щільно причинивши двері й, розставивши свої криві ноги, багатозначно проказав:

— Курте, а твоя хазяйка таки нічого собі. У тебе губа не з лопуцька.

— А ти ж як гадав! — усміхнувся Шольц, ще не розуміючи, куди той гне.

Бруннер присів на ліжко й цілком серйозно запитав:

— Послухай, ти на одну ніч нею не поступився б?

— Здурів...— промовив Шольц, обурений.— Не знаєш, що в мене є наречена?

Бруннер зареготав так, що у віконці забряжчала шибка.

— Ні, ви тільки послушайте,— заволав він.— У нього є наречена! Ох жартівник!

Він реготав — аж заходився, так йому було смішно. Гострий борлак двигтів і підстрибував, буцімто намагався вирватись із горлянки і разом з реготом вискочити через величезний рот.

— Ти що, збожеволів? — обличчя Шольца застигло й налилося кров'ю.

— Боже,— не вгавав Бруннер.— То ти начебто хочеш сказати, що зі своєю хазяйкою не спиш?!

Шольца не стільки обурювало те, що Бруннер казав, як оцей жереб'ячий регіт. Силкуючись стримати себе, він дивився своїми округлими очима на цибакого йолопа, котрий у божевільному екстазі ляскав себе по кістлявих стегнах і бризкав слиною так, що до нього огидно було підійти.

— Рядовий Бруннер! — гаркнув він і рвучко підвівся.— Як ви поведетесь у присутності свого ефрейтора?!

Бруннер трохи примовк, але всередині в ньому клеко-тав регіт. Проте довелося підвестись.

— Вибачте, пане ефрейтор,— змусив він таки себе промимрити, все ще ледве долаючи невгамовну веселість.— І все-таки захищати честь якоїсь місцевої дівки...— спробував перейти в наступ і він.

— Я захищаю честь моєї нареченої. Ясно? — Шольц уже теж потай усміхався — його тішила кумедна по-стать цього бовдура і радувала власна винахідливість, але зовні він нічим не виказував цього.

— Коли так, то інша справа...— Бруннер повільно надів пілотку, збираючись йти.— Цікаво, а честі оцих курей пан ефрейтор не захищатиме?

— Геть! — крикнув Шольц, тепер уже розлютившись насправді.— Я вам цього не подарую...

Бруннер узяв свій автомат і мовчки вийшов. За хвилину на подвір'ї пролунала довга черга. Шольц побачив, як біля вікна з тривожним кудкудаканням кури злетіли на повітку. Потім Бруннер з'явився біля хвіртки, нахилився й підняв двійко, яким не пощастило втекти, і, не озирнувшись, поніс їх уздовж вулиці, обережно тримаючи за ніжки.

15

Коли дід Книш з'явився в хаті вдруге, Федора вдома не було — ходив на другий край села, до батька. Не було дома й Оленки. Виходячи з двору, Федір завжди брав її з собою, вважаючи, що з дитиною йти безпечніше, ніж самому. Повернувшись, він побачив на свіжому сніжку слід від саней, що кінчався біля його воріт, і дуже схвилювався. Хто міг приїздити? З того часу, як повернувся в село, ніхто, крім Голубничого, не заходив. Може, до Шольца? Але ж німці не їздять саньми, отже, приїздив хтось із тутешніх!.. Федір притишив кроки і глянув навсібіч — довкола нікого не видно було.

Він зупинився біля хвіртки, вивчаючи ті сліди. Сани, либонь, довгенько стояли перед ворітьми, бо коні добре попотовкли сніг. Потім, як видно, заїхали на подвір'я і, побувши якийсь час, виїхали й подалися назад: помітний був і другий слід, тільки вже не на середній, а обіч завулка.

Федір одчинив хвіртку й побачив біля ганку чималу купу дров. То були грабові кругляки, а не хмиз, що його люди носили з луків. Переступивши через поріг, Федір хотів був про щось запитати, коли помітно збуджена й через це трохи запопадлива Ксеня попередила його:

— Тут чоловік приїздив, дров привіз, шкодував, що не застав вас удома.

Од серця у Федора одлягло. Отже, нічого страшного не сталося.

— Хто такий?

— Стривайте, а як же його звати?..— Ксеня потерла лоба тонкими пальцями, наче справді згадувала.— Внук його у вас вчився... Ага, згадала: дід Книш. Та ви ж його бачили три дні тому — він уже приходив.

Звісно, Федір пам'ятав.

— Що ж йому потрібно?

— Не знаю,— вже майже цілком опанувала себе Ксеня, але й досі ще не піднімаючи очей на Федора, додавала: — Дров привіз. Бачили?

— Чого раптом? — здивувався Федір.

— А я ж звідки знаю! Привіз, скинув і сказав, що днів через три заїде ще.

Федора здивувало таке благодійництво. З паливом у селі було навіть гірше, аніж із харчами, бо хліб чи шмат сала люди могли приховати від німців десь у потаємному місці й потроху діставати зі схованки. По соломі ж доводилося ходити до ожередів у степ, а це дуже небезпечно — людям не дозволялося виходити з села. Але ж дрова — то не солома, їх у степу не рубаеш, а від того часу, як у лісі почали переховуватися втікачі, що збилися в загін і часом уже непокоїли німців, туди й носа не дадуть поткнути: удень нишпорять поліцаї, а вночі навідується й німці, позаяк і поліцаєм особливої віри не ймуть!

Проте несподіваний приїзд старого Книша подивував Федора ненадовго. Кінець кінцем, колишній сторож, а разом з тим і дід колишнього Федорового учня міг прислужитись у тяжку хвилину вчителєві та й віддячити дровцями за добро. Підозрювати чогось не було підстав, і Федір полишив про це й думати. Віддав Ксені шмат сала й клунок з картоплею, які приніс від батька, а пляшку самогону, що її старий дав теж, виніс у сінні й сховав у кутку за діжкою з квашеною капустаю.

Оленка дуже змерзла, поки йшла з батьком додому мало не через усе село,— пальтечко мала блаженке, та й закоротке вже, й рукави були мало не по самі лікті. Ксеня розв'язала платок, у який дитина була закутана, роззула й підсадила на лежанку. Дитина полізла на піч і почала хукати на бурякові руки. Понишпорила за комином, намацала задубілими пальцями цукерку — останню з трьох, які вчора їй дав Шольц,— розгорнула й засунула в рот, а кольорового папірця почала розгладжувати на худорлявому коліні. Ксеня одрізала шматок сала та окраєць хліба й подала їй на піч.

— Нащо ж ти почала з цукерки? — всміхнулася до дитини.— Поїла б, а потім можна й поласувать.

Оленка витягла з рота обсмоктану цукерку й поклала на розгладжений папірець, мовчки взяла хліб і сало. Вона звикла вже до «нової мами», не боялася її, але все-таки трохи соромилася й ніколи не наважувалася перечити.

Ксеня взяла полумисок, поклала кілька картоплин і почала чистити. Коли вперше в житті змушена була поратись біля печі, все робила невміло: лущиння зрізала товсте, огірок чи картоплину стругала неощадливо. Клавдія Харитонівна, у якої вона квартирувала перед війною, зауважувала їй це, й Ксеня байдуже відмахувалася й казала, що себе жаліти слід, а не картоплю. Тепер же доводилося берегти кожну крихту. Вона добре вигостила ніж і лущиння не зрізала, а зшкрібала. Федір сидів на ліжку й потай позирав на її тонкі пальці, милувався тим, яка вона гарна й як спритно орудує ножем. Картоплина, що падала з її рук у полумисок з водою, була чиста й округла. Він спостерігав, і душу огортало почуття, якого він побоювався і навіть лякався, бо розумів, що хоч як би розсудила доля, а Ксеня в цій хаті не залишиться — або не переживе окупаційних злигоднів, або, коли поталанить, поїде до Києва чи на Дніпрогес. Він думав про це не вперше і зараз, як завжди, відчував тужливе занепокоєння, наче розлука вже над ним справді нависла і Ксеня от-от має попрощатися й піти геть.

Вона взяла з-під припічка казанок, зачерпнула з цеберки води невеличким полив'яним горлачем, налила й почала кришити картоплю. В печі затопити — то було діло Федора. Він підвівся, накинув кожушок і вийшов на подвір'я.

Ні, байдикувати отак, цілоденно лежати на ліжку обличчям до стіни або нікати по хаті далі не можна. Треба шукати якесь діло. В школі розмістилася комендатура, але дітям десь треба вчитись, дарма що війна. Хоч би як важко було, а вчитись треба. Може, сходити до коменданта по дозвіл та оголосити сільським дітям, щоб приходили сюди?

Федір потемки намацав у сінях сокиру і вийшов на подвір'я. Вибрав підходящу дровиняку й замахнувся, але відчув у руці гострий біль. Отже, рана хоч і загоїлася, а махати сокирою ще рано. Він постояв, міркуючи — хто б поколов дрова; адже тут і Ксеня не зарадить — дрова сирі й товсті.

Саме в цю хвилину рипнула хвіртка — на подвір'ї з'явилися Шольц та Бруннер.

— Дров звідкіля? Ліс їздив? — ще здалеку запитав Бруннер.

— Чим я поїду? Коней у мене нема, — відповів Федір.

— Може, дрова прийшов сам? — не відставав солдат.

— Відчепись, — кинув йому ефрейтор.

— Чоловік один привіз. На подвір'ї у нього лежали. Колись я його внука вчив, — пояснив Федір.

— Дров свіжий, — наполягав Бруннер. — Кожен бачить — дров учора пиляв.

— А хіба вдома не можна було пиляти? — занепокоївся Федір і зразу ж, відволікаючи увагу німця, поскаржився: — От тільки як їх рубати?! Рука болить.

— Рюс слабкий солдат, — клюнув на це Бруннер. — Німецький — дужче.

— То доведіть, — простягнув йому сокиру Федір.

— Ану, Бруннер, спробуй, — усміхнувся Шольц. Він, як видно, теж зрадів, що його товариш одчепився від Федора.

Бруннер віддав автомат Куртові, взяв сокиру й, голосно хекнувши, ударив по дровиняці й розколов її одним махом навпіл. Ударив ще раз і ще раз — вбік відлітали свіжі топкі полінця. Він бив запекло, бив без перерви, наче справді доводив перевагу німецького солдата над усіма іншими. Шольц стояв осторонь і спостерігав, а по обличчю його блискав зацікавлений усміх, і важко було сказати — тішиться він демонстрацією німецької сили чи мовчки кепкує з дитячої зверхності Бруннера, котрого ніколи не вважав розумним.

Федір теж спостерігав, але не всміхався. Згадка Бруннера про ліс непокоїла, і хоч німець і кльонув на Федорів гачок, його слова звучали у вухах і насторожували. Справді, колоди щойно попиляно, і навряд щоб дід Книш порізав їх у себе в дворі. Та хоч як би там було, а важливо те, що все це викликає підозру, отже, накликає й небезпеку.

Бруннер переможно відкинув сокиру й випростався.
— Що, зрозумів?

Федір квапливо урвав неспокійні думки й змусив себе вдоволено всміхнутись. Бруннер струсив із себе дрібні трісочки й ступив на ганок. Шольц пішов слідом.

У печі вже займалася солома. Федір поклав невеличкий оберемок на долівку, потім кілька тоненьких полінячок — у піч. Дмухнув у вогонь, хоч у цьому й не було особливої потреби. Думка про підозру Бруннера не полишила його. Хотілося ще запитати Ксеню про діда Книша та його несподівані відвіднини, але в хаті були німці, і, хоч дверцята до комірчини щільно причищені, їхні голоси чув навіть, коли дмухав у піч. Та й до Ксені доскіпуватись не наважувався: розпитувати про людину, якої вона знати не може, — тільки даремно хвилювати.

Він підсунув казанок, що вже стояв на припічку, ближче до вогню й витягнув голову з печі. Скинув кожушок і повісив на цвях, вбитий в одвірок. Пройшовся по хаті й зустрівся очима з Ксенею.

— Як гадаєте, — почав Федір і змовк, спіймавши себе на тому, що звернувся до неї на «ви», коли німці в хаті. Озирнувся на дверцята й повів далі: — Чи не слід би зібрати дітлахів та почати їх вчити грамоти? — Він глянув на Оленку, що, скулившись, куняла на печі. Дитина, проте, почула й зиркнула на батька цікавими оченятами. — Ростуть як бур'ян. Виростуть і розписатись не втямлять.

— О боже, — зітхнула Ксеня. — Хіба зараз ідеться про те?

— Знаю, що не про те, — заперечив Федір і глянув на її ніжне, але згорьоване обличчя. — Та хіба діти винні, що люди побожеволіли і коять бозна-що!

— Нічого з цього не вийде, — зітхнула Ксеня.

— А чом не спробувати?

— Для чого?

— Ну, хоча б для того, щоб совість не мучила й потім не обвинувачував себе.

— Хіба що так! — проказала Ксеня і знову зітхнула. — Не дозволять все одно. Хіба не в тому й полягає їхня мета, щоб посіяти темноту?

— Може, й так, — зітхнув і він. — І все-таки спробувати слід.

16

Того ж вечора завітав Голубничий.

Федір уже зник до його відвідин і, коли поліцай не заходив кілька днів, навіть дивувався. Вважав, що йому доручено нагляд за недавнім солдатом Червоної Армії, й сприймав його відвідини як виконання службового обов'язку.

Іноді здавалося, що Голубничого цікавить Ксеня — може, як зальотна пташка в селі, якої йому ще не пощастило розкусити, а може, просто, як гарна молода жінка. Коли Федір помічав, що поліцай з нею поводить ся запанібрата, наче не тільки з ним, а й з нею виріс в одному селі й учився в одній школі, на серці ставало недобре. В такі хвилини він смутнів, природна його небалакучість оберталася на німоту, і Федір з підозрінням стежив за тим, як поліцай усміхався, звертаючись до Ксені з грайливими запитаннями, а вона зухвало, а часом і ущипливо йому відповідала. Поведінка Голубничого скидалася на своерідне залицання, а часом на навмисну, награну брутальність, і Федора непокоїло й те, й інше, бо одне ображало й принижувало його особисто, а друге сповнювало тривою.

Проте Федір і вдячний був Голубничому — головним чином за Шольца. Міг же оселити в його хаті й такого, як отой Бруннер, — життя отруїв би надовго, та ще й труситися змусив би, й остерігатися за кожен свій крок. А от же привів іншого, зовсім плохого й тихого, наче спеціально вибрав, щоб за його спиною спокійніше жилося. Ради кого він це зробив — ради нього чи ради Ксені? І чи свідомо він це зробив, чи, може, просто так сталося, і Голубничий не мав на увазі ні спрощувати, ні полегшувати їм життя? Так чи інакше, а Федір мав чого й замислюватись, і непокоїтись, і нелегко було змусити себе дотримуватись тону, накинutoго Ксенею та Гнатом.

Німця вдома не було. Федір уже зауважив собі, що поліцай ніколи не приходить, коли німець удома,— мабуть, знає, що той або у від'їзді, або вартує в комендаатурі. Може, обирав для своїх відвідин саме такі дні, щоб вільніше себе почувати? Гнат зняв шапку, скинув кожуха і все те разом з гвинтівкою повісив на цвях. Отже, коли не довіряв, то принаймні не боявся, що хтось із хазяїв схопить зброю раніше, ніж встигне її схопити він сам. Крекнув і потер руки з морозу, потім сів до столу, наче знав, що його мають частувати.

— Ет, біс його візьми,— лайнувся поліцай,— забув прихопити пляшку!

— Не біда,— заспокоїв його Федір,— у мене є.

— Та ну? — пожвавішав Гнат.— Невже встиг нагнати?

— Ще не навчився. Та й апарата змайструвати не встиг,— пожартував Федір.

— Значить, батько підкинув! — повів бровою Голубничий.

Федір відчув у його запитанні підозрілу цікавість: гнати самогон заборонялося — німцям потрібен був хліб.

— Чоловік один привіз, спасибі йому...— буркнув Федір.

— Чи не той, що й дрова? — доскіпувався Гнат.

— А ти все знаєш! — усміхнувся Федір.

— Служба така, повинен крізь землю бачити.— І теж усміхнувся: — То хто ж все-таки, Книш?

— Покинь, Гнате. Я ж не служу там, де ти, і людей не виказую,— огризнувся Федір.

Ксеня стояла біля лежанки, наче охороняла ряднину, під якою тепер записки не було.

— Ти б, Федю, краще пляшку поставив на стіл, аніж сперечатися,— дорікнула.

— Оце правильно! — примирливо вигукнув Гнат.— Жінки діло знають краще.

Федір неохоче підвівся і, тамуючи раптову лють, повільно пішов у сніи. Гнат тим часом швидко дістав із кишені папірець, якого, мабуть, тримав напихваті скрученим у тугу кульку, й перекинув через стіл. Ксеня схопила кульку на льоту й засунула під ряднину.

Федір чомусь довго порпався в сніях — Гнат міг із папірцем і не поспішати. Ксеня сперлася на лежанку, відчуваючи ліктями твердий бугорець під рядниною. Серце калатало, хоча тільки тепер вона зрозуміла, що

можна не хвилюватись: коли б Голубничий її провокував, він міг би цього вдруге й не робити, досить було й того, що першу записку передала. Отже, і Гнат, і дід Книш свої, можна заспокоїтись. Вона відчула, як поступово від серця відлягає і в скронях перестає стугоніти. Відійшла од лежанки, вперше без остраху минула полицая, що мовчки сидів, уп'явшись очима в стіл, узяла на полиці полумисок і ніж і повернулася до столу. Потім добула з-за цеберки з водою шмат сала, загорнутий у чисту ганчірку, поклала біля себе на лежанку й почала нарізати тонкими скибочками.

Гнат глянув на неї й осміхнувся:

— Тонко ріжете: як у ресторані.

— А ви любите як? — запитала вона, не вгадавши іронії в його словах.— Будь ласка, можна й товще.

— Мені байдуже. А постоялець помітить,— він кивнув у бік комірчини,— пізнає, що городська.

— Хіба самі вони їдять товстими скибочками?

— Не знаю, як вдома, а в гостях люблять товсто, — буркнув Голубничий, наче побоюючись, що Федір от-от увійде.

Федір і справді зразу ввійшов. Мабуть, для того й затримався в сінях так довго, щоб заспокоїтись. Тепер обличчя його не виказувало недавнього роздратування, він поставив на стіл пляшку, заткнуту туго скрученим папером і налиту у причірть, дістав із полиці, що висіла над дверима й правила за мисник, дві гранчасті склянки й маленького алюмінієвого кухлика й з веселим викликом проказав, звертаючись до Гната:

— Коли наполягаєш, можу чесно сказати, хто самотно нагнав: батько!

Йому цікаво було, як полицай реагуватиме на таке невимушене й задержуване визнання, як і на самий тон, з яким воно зроблене. Батько, як видно, вірив німцям, одверто висловлював вдовolenня, що вони тут, і Голубничий не міг про це не знати. Отже, напевно щоб доніс на нього в комендатуру чи прийшов із трусом сам. Та, знаючи ставлення батька до «нового порядку», хотів довідатись і про те, як отой «новий порядок» ставиться до старого, бо коли батько в пошані, то в якійсь мірі й син поза підозрою, а це треба знати. Але Гнат чомусь не звернув уваги ні на Федорове визнання, ні на грайливий тон, а заговорив про інший бік справи, про який Федір не подумав.

— Значить, замирилися! Чув, чув.— І глянув спідлоба на Ксеню: — Ну, а з невісткою як — познайомився?

— Він до нас ще не заходив,— відповів Федір, наливаючи гостеві.

— А чому це перший приходити має він?! Батько ж все-таки і як-не-як віком за неї старший,— зауважив Голубничий.

— Я з Федором пішла б, але в нас на двох одні чоботи,— засміялася Ксеня.

— А самі боїтесь? — усміхнувся Гнат.

— Чесно кажучи, побоююсь.— Ксеня сіла до столу й підсунула полумисок із салом ближче до Гната.

— Старий — з характером, то так! — засміявся Голубничий уголос. Мовчки цокнувся склянкою з Федором, випив і почав закушувати.— Коли не гребуєте, то якесь поганеньке взуття можна дістати,— звернувся він не до Ксені, а до Федора, хоча йшлося саме про взуття для неї.— Там у нас дехто в сараї сидить — коли розмір підійде, можу зняти.

Федір пополотнів.

— Зняти?! Як то — зняти?!

— А що ж такого,— удавано спокійно сказав поліцай.— Черевики однаково пропадуть, а дружині твоїй потрібні.

Федір різко підвівся. Склянка, яку тримав, грюкнула об стіл і перекинулася. У хаті запахло розлитим самогоном.

— Як ти смієш таке пропонувати мені?! — процідив крізь зуби.

Гнат подивився на нього спокійно й ледь усміхнено. Ксеня помітила, що поліцай вдоволений. Вона розуміла, що це своєрідний іспит Федорові, й була, як і Голубничий, вдоволена тим, що той витримав його.

— Гм...— хмикнув Гнат.— Ось, значить, чим ти дихаєш! — Він перевів погляд на Ксеню, наче намагаючись пересвідчитись, що вона його розуміє, й повів далі, все ще звертаючись до Федора: — А батько твій не осудив би! Не кажу, що черевики б оті взяв, але так, як ти, не півникував би.

— Свиня ти, Гнате, ось що я тобі скажу,— відійшов Федір од столу й важко опустився на ліжко.

— Що ж, Федю, стерпимо й це. Ти ще скажи, що — каїн, ворогові продався, звіром став лютим — таким, що не тільки черевики, а й ноги принесе. Кажі, не бійся.

— А я тебе й не боюся,— кинув Федір майже з-поза спини Голубничого.— Іди до коменданта доповідай.

Гнат мовчав, перекочуючи гранчасту склянку між долонями, й дивився на Ксеню. Вона була спокійна, тільки втупилася в стіл великими блакитними очима, хоч і відчувала на собі отой усміхнений, трохи задержуватий погляд Голубничого. Розуміла, що про людське око їй слід втрутитись, підтримати Федора й теж сказати щось різке Гнатові, але мовчала, бо теж вивчала Федора і не хотіла Голубничому заважати.

Голубничий налив собі в склянку ще трохи й випив.

— Ось що я тобі скажу, Федю. Ти не думай, що коли поліцай, то вже й звір. І наш брат хоч і ходить зі зброєю, а теж різний. Що хочеш думати, те й думай, а я б тобі отих черевиків все одно не приніс.

Федора здивували ці слова, але він не поворухнувся. Сидів на ліжку, низько похиливши голову, й слухав, як лунають у нього несподівані слова, сказані начебто зі щирою сумовитістю. Щось невловиме насторожувало — може, навіть не так самі слова, як те, з яким притиском вони були сказані.

— Нащо ж пропонуєш, коли не збираєшся цього робити? — тихо, майже пошепки запитав Федір.

— А щоб довідатись, що ти про це скажеш! — з веселим викликом вигукнув Голубничий.

— І так підлість, і так — ось що скажу,— процідив Федір крізь зуби. Він стомлено підвівся й накинув кожушок наопашки.— Що ж, довідався. Тепер роби як знаєш...— і мовчки вийшов на подвір'я.

У хаті ще деякий час панувала тиша. Потім підвівся й Голубничий. Зняв кожуха, повільно одягнувся, взяв у руки рушницю і, не поспішаючи, обтер синю цівку кошлатим, вивернутим краєм рукава. Повісив зброю на плече і, вже поклавши руку на клямку, неголосно проказав:

— Тепер спокійніше буде й мені, й вам. Так що навіть якщо ненароком і провідає... не страшно.

Гнат кивнув Ксені й пішов.

Служити в поліції зголосилися тільки двоє — Гнат Голубничий та Митько Дрозд. Гнатові дав завдання стати поліцаєм Микита Сиволап — колишній голова одного з

двох калитвинських колгоспів: його в селі залишив райком, доручивши збити партизанський загін в Черноярському лісі. Для роботи в комендатурі Сиволап вибрав Гната через те, що хоч він колись і був комсомольцем, але мав засудженого брата, а це за умов окупації був неабиякий козир, котрий міг правити за надійне прикриття.

Дрозд пішов добровільно. Перед самим початком війни він відсидів чотири роки в тюрмі за крадіжку акордеона з приміщення сільського клубу і, мобілізований у червні до лав Червоної Армії, через місяць дезертував. Деякий час тинявся по навколишніх селах, а коли фронт наблизився до Калитви, переховався, і, скоро в селі з'явилися німці, запропонував їм свої послуги, й почав виказувати більшовиків. У Калитві його інакше й не називали, як Митьком-каїном, і це його навіть не ображало. Проте, почувши якось це прізвисько від сусідського хлопчика, Дрозд його так побив, що хлопець через кілька днів помер.

Лихо діда Книша полягало не тільки в тому, що, везучи дрова вдруге, зустрів саме Дрозда. З Митьком був ще й Бруннер, а цей, побачивши на санках грабові поліняки, зразу ж пригадав такі самі дрова, що лежали у Федора Непорожнього в дворі. Ці теж були свіжі, зовсім недавно попиляні, і німець одразу ж уторопав, що тут щось не так.

— Хальт! — крикнув він і змахнув автоматом.

Книш смикнув за віжки, й миршава конячина зупинилася.

— Ти що возив? — запитав німець.

Дід зрозумів, що діло його кепське, але не розгубився й хвилювання свого не виказав. Тільки пошкодував, що поліна поклав на хмиз, а не навпаки — порубане віття, може, й не привернуло б пильної уваги німця, бо хмизу можна нарубати й у лузі, а по дрова таки треба їхати в ліс.

— Що везу, пане? — всміхнувся Книш. — А коли б я сказав, що бідони з ряжанкою, ви повірили б?

— Що то є — ряжанка? — звернувся Бруннер до Дрозда.

Митько не відповів і натомість штурхнув діда у груди так, що той аж поточився.

— Ти дурня не валяй! — процідив Дрозд крізь зуби. — За це у нас розрахунок короткий.

— Ай-я-яй, Митю!.. Хіба ж можна отак? — спробував його присоромити Книш. Коли він сторожував при школі, Дмитро був учнем, і старий таки й справді мав підстави соромити його.

Дрозд одвернувся — мабуть, теж про це подумав. Але він давно вже позбувся недоречної для поліцейя чутливості й досить швидко опанував себе. А може, тільки придурився, що володіє собою, а насправді саме сором і змусив його вдатися до особливої брутальності, як до способу захиститися від почуття, що навіть крізь зашкарублу совість сяк-так пробивалося. Він з підкресленою зневагою відштовхнув колишнього шкільного сторожа од саней; старий відлетів до паркана і, мабуть, сильно забився об стовп, бо застогнав і осів на землю.

— Що під хмизом? — запитав Митько загрознливо.

Дід не відповів, і поліцей в нестямі почав розкидати поліняки, а потім обома руками підважив сани і перевернув їх набік. Із саней посипалися грабові цурупалки, потім хмиз і потолочена солома.

— Вставаль, вставаль, старий! Шнель! — наказував Бруннер дідові.— Поехаль до комендатур!

Митько тим часом зайшов з другого боку, однією рукою пхнув сани, й вони знову стали на обидва полозки.

— Ти що, оглух? Вставай!

Книш зіперся на одну руку, потім на другу й повільно підвівся. Безтямно озирнувся, підняв ушанку, що злетіла з голови, коли падав, і не, поспішаючи, надів. Знову пошукав очима, побачив батіг із вишневим пужалном, що теж відлетів під паркан, нахилився й теж підняв. Ще не оговтавшись і тепер, запаморочений від недавнього удару об стовп, непевною ходою почвалав на дорогу.

Саме в цей час із-за рогу вигулькнули Тиміш та Федір Непорожні. У Федора все похололо, коли побачив розкидані дрова майже біля його хати і діда Книша, що, похитуючись, дибав до саней. Зразу ж майнули в пам'яті недавні причіпки Бруннера з приводу дров, привезених на його подвір'я раніше, і його багатозначна й загрозна згадка про ліс. Та найгірше було те, що біля саней стояв і сам Бруннер. Все миттю зіставилося одне з одним, і Федір зрозумів, що скоїлося страшне. Він мимохіть притишив кроки. Тиміш, помітивши, що син відстає, проказав:

— Чого злякався? Зі мною не бійся!

Федір прискорив кроки й наздогнав батька. Не можна було виказувати свого хвилювання ні перед тими, що стояли на дорозі, ні перед батьком, який справжньої причини його страху не знав. Змусив себе ступати певніше, але ноги не корилися.

— Ти хоч і колишній солдат, але документ у кишені— чого ж боятись? — додав Тиміш і крикнув до Митька:— Чого старого зобиджаєш? — Він підійшов до саней і простягнув руку Дмитрові.

Поліцай перекинув гвинтівку в ліву руку й потиснув руку Непорожньому. Німцеві Тиміш руки не подав, але вклонився й, усміхнувшись, привітався:

— Гутен таг, гер.

Німець не відповів, але й не нагримав.

— Паехаль, паехаль! — наказав Книшеві.

— Бач, яке діло,— безпорадно забелькотів колишній сторож.— Вже й дровець перевезти не можна!.. А надворі ж зима.

— А ти голови не мороч! — гримнув на нього Митько.— Мабуть, я не знаю, де оті граби ростуть. Як до Чорнолісу попав? На крилах? — І, звертаючись до старого Непорожнього: — Свіжі, мабуть, минулої ночі напилляні!

Тиміш глянув і побачив, що дрова таки справді свіжі. Навіть тирса ще не обсипалася. А де ростуть граби, він теж добре знав. Мовчки відійшов убік, розуміючи, що справа нечиста.

Федір стояв біля паркана ні живий ні мертвий. Йому конче треба було знати — чи сказав Книш, до кого ті дрова віз. І так, щоб Митько почув, він запитав батька:

— А дрова кому?

— Кому — то пусте,— відказав Дрозд.— Важливо звідки!

Федір зрозумів, що Книш не сказав нічого. Від серця трохи відлягло, хоч і не сумнівався, що Бруннер може здогадатись, куди їхав старий, а цього теж досить, аби знов причепитися.

Німець штовхнув Книша автоматом у груди, і дід повалився в сани. Митько взяв у нього з-під пахви батіг і теж сів — попереду. Бруннер уместився з другого боку, перекинувши ноги через полудрабок, і поліцай огрів шакапу батогом.

Батько та син стояли обіч дороги й дивилися вслід санкам, що їх ледь тягла нещасна конячина. Розкидані

дрова темніли зеленкуватими цятками на корі, а серед них височіла невеличка купа хмизу — все те, мабуть, тепер довго отак лежатиме серед вулиці, бо навряд чи зважиться хтось забрати після того, що тут відбулося.

Обидва мовчали. Тиміш стояв похмурий, брови зійшлися над м'ясистим носом. Схоже було, що, зважуючи й зіставляючи щось, він замислився так тяжко й глибоко, що навіть забув про Федора. Зараз він згадав, що син йому позавчора казав про несподівані відвідини діда Книша і про його щедрий подарунок. Тепер усе це йому теж видалося підозрілим, хоч тоді, коли вперше почув од сина, не надав особливого значення його словам.

— Тобі він яких дров привіз — теж грабових? — запитав раптом.

— Хто? — озвався Федір, здригнувшись від несподіванки, й одразу ж зрозумів, що запитання його безглузде.

— Хто! Хто! — розгнівався Тиміш. — Я тобі дрова привозив чи, може, хтось інший?! — Він помовчав. — Які дрова, питаю? Грабові?

— Та грабові наче ж... — промимрив Федір.

— Ой хлопче, чи не збираються вони й на тебе свою петельку накинути!.. — зітхнув батько стурбовано.

Тепер Федір уже не перепитував, хто ці «вони», — ясно, що батько мав на увазі людей, які переховуються в глибині Чорнолісся й нападають зі зброєю на німців. Грабовий гай — саме там, в глибині величезного яру, геть порослого гіллястими деревами та густим підліском, крізь який не помітиш людей, котрі переховуються там.

— А нащо я їм? — все-таки запитав Федір.

— Ну як же! Недавній солдат, і полону скуштував, та й взагалі — інтелігенція... — відповів батько. — Коли сили замало, то здадуться й такі, як ти. — Він зміряв очима сина, й у погляді майнули турбота й зневага, а водночас і пересторога за давню Федорову неслухняність і намагання чинити все по-своєму, всупереч йому.

Вони повільно йшли вулицею, наближаючись до Федорового подвір'я. Обидва розуміли, що розмову слід скінчити, поки не дійшли, бо батько не зайде до синьої хати, де живе невідома городська жінка, з якою старий не хотів знатися.

— Коли не схочу, то петлі не накинуть,— сказав Федір.

— Ет! Що там від тебе залежить... Ти — тюхтій,— проказав Тиміш наче й не до нього.— Спершу дровець привезуть, а там ще чогось. Потім, дивись, хтось потемки й до хати з'явиться. Одного добром, іншого страхом— кого чим.

— Все-таки щось і від мене залежить,— осміхнувся Федір.— Коли не схочу...

— Може, й схочеш, біс тебе зна! — кинув Тиміш, бо таки справді не був певен у своєму синові.— Ти тільки май на увазі: син у мене один. Бережись і начувайся. І не доведи господи... Заплутаєшся — пропав.

Федір глянув на батька, і йому стало шкода старого. Все-таки батько його любив. І хоч любов ту виказував суворо, а часом навіть жорстоко, то була саме любов, яка іноді химерно, а нерідко й зовсім потворно себе виявляла. Федорові це було чуже, але він розумів, що перевиховувати батька пізно і на це треба зважати, як на обставину, якої змінити не міг. То була любов до своєї єдиної дитини, і це почуття мусив поважати.

Вони зупинилися неподалік од Федорового подвір'я.

— Ну, йди,— сказав Тиміш.— Довів, як малу дитину.

— Та я б і сам...— вдячно всміхнувся Федір.— У кишені ж документ.

— Сам! — ляснув батько його по плечі.— Ну, йди.

Він круто повернувся й пішов назад, але зупинився.

— Федю! — гукнув.

Федір підійшов.

— Може, Книш там чогось і намеле,— сказав старий,— я спробую зарадити. Лейтенантові Бошу вже двічі заносив самогон, то він мене знає. Коли що, гадаю, повірять мені. Але ти бережись. І начувайся.

— Гаразд, тату,— сказав Федір і попростував до свого подвір'я.

Старий ще з хвилину дивився услід синові, потім повільно повернувся й пішов.

Батькова обіцянка залагодити, коли що, справу в комендатурі не дуже заспокоїла Федора. Бачив німців не лише у Калитві, а й у колгоспній стайні в отому селі, де його було полонено,— знав, що справа не така проста.

Увійшовши до хати, він перш за все пересвідчився, що Шольца нема вдома, скинув кожушок і, похмурий, ліг.

— Що сталося? — помітила Ксеня його незвичайну похмурість.

— Діда Книша заарештовано, — відповів Федір, певний, що звістка ця дасть зрозуміти, що він щось підозрює.

Та Ксеня здивовано подивилася й досить натурально запитала:

— Книш? А хто це такий?

Федора так здивувало її запитання, що він рвучко підвів голову і, спершись на лікоть, завмер.

Вона, як видно, зрозуміла, що передала куті меду, і враз, теж досить натурально, похопилася:

— Стривайте, це не той дідок, що привозив...

— Іменно, — не дав їй Федір скінчити.

— За що ж його взяли?

— Віз дрова.

— Куди? — прохопилася вона вже зайвим запитанням.

Федір підвівся й став на ноги. Йому майже ясно було, що Ксеня схвилювалася й що все її попереднє нерозуміння — удаванє.

— А хіба він не повинен був ще раз привезти до нас? — запитав, дивлячись їй просто у вічі.

— Повинен... Але ж не обов'язково сьогодні, — спробувала Ксеня опанувати себе, та це вже їй погано вдалося.

Федір пильно дивився на неї, і в очах його жевріла хоч і не осудлива, але тривожна усмішка. Вперше відчув — Ксеня щось таїть, і навіть здалося йому, що він розуміє, в чому її таємниця. Та не здивувався й не обурився, і за мить в погляді майнула гірка печаль, а тривога більшала й затьмарювала обличчя. Тепер уже не було сумніву, що між дровами біля ганку й отими, що лежать на шляху, є прямий і небезпечний зв'язок і що Ксеня знає про це значно більше від нього. Мусив зв'язитись, бо безпека чигала найперше на неї, й він повинен був рятувати не лише свою недавню рятівницю, а й тепер уже найдорожчу людину. Але зажадати, аби сказала, не наслідуювався. Опустив очі й одвернувся, наче не хотів бачити, як обличчя її вкривається жаркими плямами розгубленості. Пройшовся уздовж кімнати, зупинився на віддалі й тихо сказав:

— Може, й не дізнаються, що віз до нас. Але ж на підвір'ї в нас лежать, і теж — грабові...— проказав, міркуючи вголос.

— Може, в повітку перенести? — запитала Ксеня. Вона вже не намагалася ані викручуватись, ані вдавати, що не розуміє, про що йдеться.

— Так бачив же їх... цей... як його...

— Бруннер,— підказала вона.

— І, як на зло,— промимрив Федір, вдоволений тим, що Ксеня вже не криється,— саме він зараз і наскочив на Книша! Та ще удвох з Митьком Дроздом — з отим каїном...

Ксеня опустила ся на лаву, тепер уже ясно розуміючи, що небезпека цілком реальна. І несподівано майнула думка: «Дрозд не бачив тих, що в дворі, а Бруннер, може, про них комендантові й не скаже — побоїться Шольца». Проте думка ця лише сяйнула й згасла.

— Добре було б із Голубничим побачитись...— сказала Ксеня рішуче.

— А що Голубничий? — швидко глянув на неї Федір.

Ксеня підвелася й твердою ногою пройшла в бік комірчини, причинила дверцята, хоч і знала, що німця вдома нема. Потім, так само твердо ступаючи по глиняній долівці, підійшла до вікна й виглянула на підвір'я. Оленка, закутана у велику теплу хустку, гралася на ганку. Федір стояв біля столу й стежив за кожним рухом Ксені, й по тому, як вона раптом змінилася, зрозумів, що вона відповість.

— Федю, нам з вами треба поговорити,— мовила, знову повернувшись до столу й присівши на лаву. — Сідайте.

Федір покірно сів навпроти. Солодке відчуття неприязливої залежності від цієї гарної молоді жінки сповнило його трепетом мовчазного чекання, як бувало завжди, коли вона щось казала йому. Він і раніше почував її владну перевагу, хоч і не знав, у чому вона полягає і чому він так безвідмовно й майже радісно кориться їй.

— Гадаю, що повинна вам сказати,— тихо мовила Ксеня.— Коли двоє людей живуть під одним дахом, між ними не повинно бути таємниць. Адже ви мене не викажете, Федю, правда? — Ксеня всміхнулася.

Він не відповів, але очі виявилися більш промовистими за уста, і, помітивши, як вони враз розплющилися ширше, ніж завжди, вона повела далі:

— Голубничий не той, за кого ви маєте його.

Це вже майже не здивувало Федора. Ще коли Ксеня сказала, що добре було б побачитися з Гнатом, Федорові ясно стало, що каже вона це в зв'язку з арештом діда Книша, і він уже не сумнівався в тому, хто такий Голубничий. І, може, тому, що Федір зрозумів раніше, ніж Ксеня сказала про це, він посмілішав і запитав:

— А ви?

— Що — я? — не зрозуміла Ксеня.

— Ви кажете, що Гнат не той, за кого я маю його...

— Ах, ось ви про що! — збагнула Ксеня.— Саме про це я й хотіла з вами поговорити.— Вона швидко підвелася, метнулася до лежанки і намацала під рядниною паперову кульку, яку їй напередодні перекинув через стіл Гнат.— Дід Книш мав сьогодні забрати оце,— простягла вона йому кульку.

— Що це? — запитав Федір.

— Не знаю,— відповіла Ксеня.

— А передав вам...

— Так,— сказала вона, не даючи йому назвати Голубничого.

— Можна глянути?

— Звісно... глянути... Але того, що там написано, краще не знати ні вам, ні мені.

Він потримав кульку в руці, але не розгорнув. Мовчки знову віддав Ксені. Вона пішла до лежанки й сховала кульку на місце.

— Я думаю, що тепер... ліпше її знищити,— проказав Федір після недовгого мовчання.— Коли дрова ті навдуть Бруннера на слід...

— Може, й правда,— сказала Ксеня. Вона з хвилину постояла біля лежанки, знову намацала кульку під рядниною, мовчки пішла до печі, перегнулася через припічок і, дмухнувши в посивілий солом'яний попід, кинула туди зібганий папірець. Почекала, поки зайнявся, і, коли почав пригасати, прикрила піч заслінкою.

Федір ще не розумів — чи добре, що тепер він про це знає. Все навалилося притьмом, і він не в силі був осягнути ні значення того, про що довідався, ні становища, у якому в зв'язку з цим опинився. І все-таки радувала відсутність таємниці — несподіване зближення з Ксенєю, котра так раптово відкрилася перед ним.

Ксеню це теж тішило. Він не спалахнув, не обурився, навіть не почав страхати чи висловлювати застережен-

ня; сказав -- «треба спалити» не тому, що поспішав позбутися отієї паперової кульки взагалі, як чогось такого, з чим не хотів мати справи; ні, він побоювався, що дрова, котрі лежать на їхньому подвір'ї, можуть навести Бруннера на слід, і на випадок, якби з'явився, краще, коли не буде речових доказів. Отже, не помилилася, що довірила, не помилилася, що сказала. І тепер під одним дахом житиме не чужа людина, з якою обставини змусили миритись, а однодумець, товариш, на якого й вона зможе покластись у біді. І хоч тоді, коли Гнат вперше з нею заговорив, вона погодилася допомагати йому тільки тому, що іншого виходу не бачила, тепер була певна, що вчинила правильно й не могла інакше вчинити. Захоплена новим почуттям, Ксеня навіть на якусь хвилину забула про можливу небезпеку — про те, що Бруннер таки бачив оті прокляті дрова на їхньому подвір'ї, та й дід Книш міг прохопитися необережним словом у комендатурі й занастити й Федора, й її. Але Федір зараз думав тільки про це і, потай милуючись раптовою близькістю до Ксені, з особливою гостротою відчував навислу небезпеку.

— Піду до комендатури, — сказав він, несподівано підвівшись і метушливо застібаючи кожушок. — Таки треба Голубничого знайти. — Він зустрів занепокоєний погляд Ксені й поспішив пояснити: — Я однаково збирався. Хотів поговорити з комендантом про навчання дітлахів. Саме нагода.

Ксеня хотіла заперечити чи застерегти, але тої ж миті побачила у вікні чиюсь постать і зрозуміла, що це Голубничий. Він з'явився біля хвіртки, не поспішаючи, перевальцем попростував до ганку й зупинився біля Оленки.

— Гнат! — мало не крикнула Ксеня, радіючи з того, що Федорові не доведеться йти. — Яке щастя! — не стрималася.

Федір виглянув на подвір'я, теж побачив Голубничого й почав розстібати кожушок. Він важко опустився на лаву й зітхнув — теж із полегшенням.

Голубничий, як завжди, пхнув двері чоботом і з'явився на порозі. Причинив за собою, подивився на обох, намагаючись оцінити обстановку.

— Що, переполошився? — всміхнувся до Федора.

— А ти? — запитав Федір замість того, щоб відповісти, і глянув на Гната слідлоба, без особливої приязні.

— Я? — здивувався Голубничий. — А при чім тут я?!

— Він усе знає, — тихо мовила Ксеня Гнатові.
— Ну й як? — не здивувався Гнат.
— Що — як? — перепитав Федір.
— Не викажеш? — запитав Голубничий.
— Її не викажу, — кивнув Федір у бік Ксені.
— Ну, то й гаразд, — вдовольнився Гнат. — Ми з нею тепер зв'язані одним мотузком, так що...

Він зняв гвинтівку, обкрутив ремінь довкола затвора й поставив біля столу. Не роздягаючись, сів поруч із Федором.

— Книша наказано привезти до Корсуня, до вищого начальства, — притишив голос Голубничий. — На щастя, й комендант там, отже, Бруннер не встигне доповісти про ваші дрова.

— Чому не встигне? — здивувався Федір.

Гнат ляснув Федора по спині й засміявся.

— Багато знатимеш — рано посивієш! — вигукнув він і підвівся. — Кажу — не встигне, значить, вір, — додав і взявся за гвинтівку. — Ну, пішов. — Голубничий рвучко відчинив двері й зник у сінях.

19

Коли лейтенант Бош був на місці, в комендатурі не сперечалися. Він наказував, і слово його було законом для всіх. Не лише обидва поліцаї з місцевих, а й кілька німців, що складали персонал окупаційної установи, боялися його й ніколи не знали, чого чекати, коли він лагідно всміхався й майже по-батьківському дорікав. Коротконогий черевань з округлим рожевощоким обличчям, яке здебільшого виглядало цілком доброзичливо, Бош нічим не був схожий на отих вимуштруваних, педантичних і жорстоких німецьких офіцерів, які хоч і не були кадровими служачками, а намагалися на них скидатися. Проте усмішка, яка за першого знайомства з ним могла ввести в оману, саме й була машкарою його жорстокості. Він розпитував лагідно, не лише не кричав, а майже ніколи не підвищував голосу, слухав уважно й трохи не співчутливо похитував головою, а потім так само лагідно, ба навіть приязно, виголошував своє рішення, найчастіше схоже на вирок, і той, хто його вислухував, завжди німів од жахливої невідповідності цього вироку з тим, чого, як здавалося, можна було сподіватись.

Суперечки, проте, нерідко виникали, коли Бош від'їздив до Корсуня чи в якесь із підлеглих йому сіл і замість коменданта залишався Крафт — його перший заступник. Звісно, і в таких випадках місцевий поліцай виконував те, що йому велів німецький фельдфебель або й рядовий німець, але між собою Гнат Голубничий та Митько Дрозд могли й погарикатись, намагаючись звалити один на одного те, чого самому не хотілося робити. Ось і зараз — треба везти діда Книша до Корсуня, а їхати Митько охоти не мав: і небезпечно, бо місцями дорога пролягала майже на самому узліссі, і до Гальки Чепурної збирався навідатись увечері — та й пляшка ота, яку Голубничий щойно йому дав, лежала прихована під повіткою, і Бруннер про неї знав... Дрозд спочатку попросив Гната, щоб одвіз Книша, а коли той відмовився, почав наполягати:

— Я його затримав, а ти вези.

— А чого я маю везти, коли ти затримав? — заперечив Голубничий. Гнат з самого початку поклав собі, що сам повезе діда Книша, і пляшку оту подарував Дмитрові саме для того, щоб Дрозда більше тягло до неї, аніж у дорогу, але сперечався, щоб набити собі ціну.— Чого це я маю одвозити твого?! — нещиро наполягав.

Дрозд метнув на нього злісний погляд, рвучко повернувся й пішов у приміщення. Голубничий сів на лавочку за парканом колишньої школи й почав скручувати цигарку, розуміючи, куди побіг Митько.

За хвилину на ганку з'явився сам Крафт і наказав:

— Поліцаєнт Голубнічій, одвозіт заарештований в Корсун.

Гнат підвівся й покірно пішов до повітки, де сидів замкнений дід Книш. На мить зупинився й запитав заступника коменданта:

— А заарештованого обшукали?

Крафт гукнув щось у бік приміщення, й на порозі з'явився Митько.

— Звісно, обшукав. Усі кишені вивернув. Усе гаразд.

Дідова конячина стояла запряжена біля повітки й смикала гнилий околот із низької чорної стріхи. Солома була вже зовсім негодяща — вивітрена й промита дощами, м'які губи плямкали, одриваючи кінці потрухлих соломин, але вони тільки порошилися й осипались на сніг, вкриваючи його піскуватою жовтизною.

Голубничий підійшов до дверцят, міцно підпертих товстим вербовим кілком, штурхнув чоботом деревину, й дверцята одчинилися. Книш лежав на соломі, обличчя було заюшене кров'ю, ще відколи Бруннер ударив його прикладом автомата по беззубому роті, а потім Митько Дрозд додав за те, що дід обурився несправедливим поводженням з ним. Кров уже не йшла, але позасихала, перемішана з волоссям його борідки, і тепер збилася в коричневе груддя. Дід зрадив, коли побачив Гната, але розумів, що поблизу може бути ще хтось, і стримався.

— Вставай, — коротко кинув Гнат, і Книш підвівся.

— Що, вбивати? — запитав дід, все ще побоюючись, що хтось сторонній може почути, і водночас поспішаючи довідатись, що на нього чекає.

— Кого вбивати? — осміхнувся Гнат. — Виходь. Пове-зу до Корсуня.

Під дідовими вусами майнуло щось, теж схоже на осміх.

— Що ж, вези... — промимрив, боячись запитати, чи їхатимуть тільки вдвох, чи, може, ще хтось поїде, хоч саме це його найбільше цікавило й запитати дуже кор-тіло. — Як до Корсуня, то й до Корсуня, мені байдуже.

Голубничий пропустив Книша поперед себе й вийшов слідом.

Після п'яти, що наповнювала повітку, притрушене сніжком подвір'я різонуло дідові очі сліпучою білизою, і він примружився. Проте побачив, що, крім Гната, на подвір'ї більш нікого нема — тільки вартовий стовби-чить оддалік, аж біля хвіртки.

— Сам напросився чи призначили? — запитав Книш.

— А бодай тебе!.. — не стерпів Гнат і штовхнув ста-рого в сани. Штовхнув, звісно, про людське око, але й то правда — розсердив-таки нетерплячий та цікавий Книш.

Вони виїхали на вулицю в розчинені ворота, вартовий щось гукнув їм услід жартівливе чи ущипливе, але Го-лубничий не почув. Навмисне звернув завулком, щоб проїхати повз подвір'я Федора Непорожнього, — може, випадково побачить, що удвох поїхали, спокійніше буде на душі. Але ні на подвір'ї, ні на вулиці не було нікого. Кобила йшла ступою, хоч Гнат зрідка й хльоскав її ба-тогом, а разів зо три ударив і віжками — охляла твари-на ледве перебирала ногами, бігти не мала сил.

Так і за село виїхали — мовчки. Книш лежав позаду на соломі й міркував про те, що ось, мовляв, як по-дурному виходить: свій має свого везти на розправу й нічого не може вдіяти, бо поліцай же, і хоч поліцай липовий, а повинен на місці своєму лишитися, бо іншої своєї людини у Сиволапа в комендатурі нема. А мати свою людину в комендатурі, либонь, важливіше, ніж отакому стариганові, як він, жити на світі, бо коли не Книш передаватиме Сиволапові цидулки від Гната, то знайдеться й інший, а от якщо Гнат наказу коменданта не виконає й авторитет втратить, то цидулок писати буде нікому, бо іншого Гната нема.

Голубничий теж думав, але зовсім про інше, і на обличчі весь час з'являлася усмішка недоброї зловтіхи, коли він уявляв собі Бруннера, а особливо Митька Дрозда, яких лейтенант Бош потягне на цугундер, коли вдасться те, що він замислив. От буде кумедія — і Книша на волю пустить, і Митька-каїна, либонь, і під розстріл підведе, і Бруннера діб на десять у холодну, а може, й геть із Калитви — у штрафну роту! Гнат міркував і всміхався, але Книш тих усмішок не бачив, бо лежав позад нього й не знав, що й думати про оце уперте Гнатове мовчання.

Кінець кінцем таки не стерпів.

— Ну, а далі що? — запитав.

Голубничий повернувся до Книша.

— А що ж далі? — запитав і Гнат замість того, щоб відповісти. — Повезу до Корсуня, а там Бош тобі спочатку останній зуб виб'є, а потім намилить шворку й до бантини підвісить. А Митько-каїн вип'є оту пляшку, що в снігу за повіткою прикопана, та й піде гуляти вулицями — ловити отаких, як ти!

— Ох і каїн же!.. — застогнав Книш, маючи на увазі Дрозда й не знаючи, як поставитись до того, що почув від Гната.

— Ні, діду, може, пляшку він випити ще й устигне, а на людей полювати йому вже не пощастить... — із затамованою зненавистю процідив крізь зуби Голубничий.

— Нічого не вдієш — його свято... — майже байдуже зауважив Книш.

Вони вже спускалися в балку. Барок похитувався на вільних посторонках і бив кобилу по ногах — чи то від болю, що їх завдавали ці удари, чи просто через те, що тягти сани не доводилося, кобила побігла підтюпцем.

У балці було більше снігу, на західному схилі він склисто полискував під холодним промінням зимового сонця, що вже хилилося до землі. Довкола не видно було ні душі, у полі стояла мертва тиша, і тільки копита дзвеніли по уторованому шляху, на якому лисніли ржаві сліди дерев'яних полозків та промерзлих калюж.

Гнат розстебнув свого дубленого кожушка, глибоко засунув руку в кишеню штанів, видобув звідти старенький наган і подав його через плече дідові.

— На. Держи.

Дід мимоволі відсахнувся, коли побачив зброю, хоч і розумів, що Голубничий в нього стріляти не збирається.

— Це що? — запитав.

— На, кажу. Держи! — гримнув Гнат, не озираючись.

Книш обережно взяв наган за дуло, наче вперше побачив зброю. Потримав у руці, помовчав і, безпорадно всміхнувшись, запитав:

— А кого ж я з нього стрілятиму?

Гната розвеселила дитяча дідова простодушність, і він засміявся вголос:

— Ну й дивак! Та що, в тебе нема ворогів?! Зуби тобі повибивали, а ти питаєш, у кого стрілятимеш!

Тільки тепер дід повернув наган у руці, взяв за руків'я, наче за чепігу, й сховав під кожухом на грудях.

— Ет,— зітхнув він.— Того, хто зуби вибив, я вже не дістану.

— То дістанеш іншого,— заспокоїв його Гнат.

Вони знову на деякий час замовкли. Тепер Книш уже відчував, що все це неспроста — і зброя оця, й те, що повіз його саме Гнат, але запитати не наважувався. Не намагався він також і вгадувати, що той намислив і як можуть повернутися події, коли везе його на розправу своя людина, а в нього тепер є наган. Майже байдуже лежав позаду, заколисаний одноманітністю навколишнього світу, але щось-таки йому не давало здрігнути, хоч і стомився, і крові втратив чимало, коли один ударив автоматом у зуби, а другий кулаком — так що аж шкіру на обличчі порвав.

Шлях повертав ліворуч і загинався великою дугою довкола високого кам'янистого пагорба, верхівкою своєї дуги майже впинався в узлісся. Кобила ледве перебирала ногами, але Голубничий її не підганяв. Хотілося наблизитись до лісу якомога пізніше, аби те, що задумав, зробити смерком. Та хоч сонце ще не зайшло,

на узліссі, в затінку, вже повечоріло. Гнат озирнувся до-
окож, пересвідчився, що ніде нікого нема, й смикнув
віжки.

Конячина зупинилася, й він зіскочив із саней. Жбур-
нув убік батіг і діловито проказав:

— Значить так: ти мені зараз із свого нагана руку
пораниш, та дивись, кістки не зачепи, поцілляй у м'ясо.
Потім кобилу пристрелиш і паняй у ліс. Ясно?

Книш напівпідвівся й завмер, сторопіло кліпаючи
очима.

— Ти — що?!

— Роби, що кажу, — grimнув Гнат. — Як я тебе від-
пущу, коли ти на мене зі зброєю не нападав і не поран-
ив? — обурився.

— А звідки ж у мене зброя взялась? — сяйнуло рап-
том у Книшевій голові, і він майже радісно викрикнув,
вдоволений тим, що йому спало на думку таке, до чого
Гнат не дотямкував. — Трусили ж, повивертали всі ки-
шені!

Гнат знову зареготав:

— Отож-бо й воно! Поліцаї, називається... Коменда-
тура... Кишені вивертали, а зброї не могли знайти! А він,
отой капосний дід Книш, по дорозі напав на чесну лю-
дину, а сам — ноги на плечі й гайда в ліс! Та за таке їх
повісити мало! Може, вони й навмисне так шукали або
чого доброго, самі йому зброю підсунули, щоб поліцай
бвив?

Тільки тепер Книш зрозумів Гнатів задум. Він ско-
чив на ноги і, немов хлоп'я, трохи не пританцьовуючи
від радості, без уваги заторохтів:

— Ну й хлюст! Ну й шибеник! Ну й анцихрист!

Та коли Гнат підставив руку й наказав стріляти, дід
заволав:

— Е, ні! Щоб я в людину стріляв? Та нізащо в світі!

— Стрільай, кажу, дурню! — наказав Гнат.

— Та в мене ж і рука тремтить, — почав Книш бла-
гати. — Ще в кістку влучу, покалічу — інвалідом зроблю!

Гнат вихопив у нього наган, наставив майже до ру-
кава й вистрелив. Стиха зойкнув і одразу поблід. По-
стояв із хвилину з заплющеними очима, перемагаючи
гострий біль, і повільно опустився на сани. Ще з хвили-
ну сидів нерухомо, відчуваючи, як по руці стікає теплий
струмочок, жбурнув наган під ноги Книшеві, котрий за-
ціпенів і стояв, мов неживий, по той бік саней, і повільно

почав скидати кожуха. Розстебнув лівою пасок, обмотав ним руку вище рани, тримаючи пряжку в зубах, тихо сказав:

— Затягни тугіше.

Книш кинувся до Гната, метушливо почав затягати пасок, потім застебнув на пряжку й відійшов убік, і до сі ще приголомшений.

Ще з хвилину Гнат сидів мовчки. Нарешті підвівся.

— Ну, тепер паняй, — проказав тихо.

— А ти ж як? — занепокоївся Книш.

— Хтось нагодиться, підвезе до комендатури.

— А ти кров'ю не зійдеш? — запитав старий, наче Гнатові досить було тільки пообіцяти, що все буде гаразд. І раптом скрикнув: — Та сани ж у тебе! Паняй в село!

— Е, ні, — заперечив Гнат, приходячи до тями після всього. — Як би ти втік, коли б я мав коня?!

Книш покійно підняв наган і сховав за пазуху. Потупцювався на місці, наче ще щось хотів сказати, але не зважувався чи не знаходив потрібного слова й, дрібно ступаючи, зійшов із шляху на неглибокий незайманий сніг. Озирнувся і вже здалеку попросив, наче заскiмлив:

— Ти тільки кобилу не вбивай. Чуєш, Гнате?

— Гаразд. Іди швидше.

Книш вдовольнився обіцянкою й підтюпцем побіг у ліс. Вже майже зовсім стемніло й похолоднішало — з лощини подув морозяний вітерець.

Гнат підвівся, лівою рукою взяв гвинтівку й вистрелив кобилі просто в голову. Вона рвучко шарпнула по сторонки, стала дибки й повалилася на дорогу.

20

Тепер сани стояли впоперек дороги — коли кобила падала, вона вивернула їх і мало не перекинула. Це було до речі, бо коли хтось і нагодився б кіньми чи машиною й схотів їх об'їхати, не зупиняючись, аби й самому не встряти в халепу, то зробити цього не зміг би — довелося б звернути в глибокий кювет. Гнат ліг на соломку, певний, що незабаром хтось-таки та нагодиться — чекати недовго.

Рука почала сильно боліти. Він відчував, як вона пухне, й набрякає вище туго зав'язаного паска, і мліє, холодує, внизу, а пальці перестають рухатись. Голова ставала дедалі важча, у вухах починало дзвеніти, і Гнат

розумів, що хоч рука й перев'язана, а кров таки йде і він уже чимало втратив її. Звісно, слід було взяти з собою бинт чи бодай трохи самогону, щоб промити рану та затамувати кровотечу. Адже все заздалегідь обдумав, все наперед розрахував, а про те не помислив, що в полі доведеться лежати самому, та ще, чого доброго, й не одну годину, може, й усю ніч. А за такий час можна й геть кров'ю зійти, коли вона хоч і потроху, а тектиме, і згинеш ні за цапову душу. А Дрозд собі гулятиме. Щоправда, коли б узяв у комендатурі бинт заздалегідь, а потім виявилось, що поранили, така завбачливість могла видатися підозрілою... Але ж можна було обійтися й без бинта, а прихопити з дому якусь чисту ганчірку і відлити трохи самогону з пляшки, яку Дмитрові віддав...

Та зараз про це думати було пізно. Ніч нависала над мертвим степом, засніжена низина дихала холодом, що проникав під кожу і впивався в тіло, а на шляху ніхто не з'являвся і навряд чи вже з'явиться до ранку, бо ночами тепер мало хто наважується їхати, навіть коли є перепустка або й «аусвайс». Мало надії й на те, що з-за пагорба вирине машина — німці теж уникали нічних мандрів, та ще понад лісом...

Гнат змусив себе підняти лівою рукою комір і щільніше загорнутися в кожуха. Коли він робив це, тіло пронизав гострий біль. Гнат завмер, сподіваючись, що біль притамується й ущухне, але біль довго не вгавав, і тільки згодом, коли вже стомився дослухатися до нього, мозок огорнуло туманом м'ясої безтями, і Гнат задрімав...

Уже добре розвиднілось, коли Тиміш Непорожній перевалив через горб і почав спускатися в долину. Він ішов у Лисянку, а путівець, на який мав звернути, починався вниз. В Лисянці жила Христя Левченкова, до якої він іноді навідувався ще перед війною, а знедавна почав учащати щотижня, а іноді й через день. Навіть перепустку добув, але останнім часом уночі з нею ходити не наважувався: тих, що користувалися такою довірою, партизани вважали за ворогів.

Отож він і вирушив удосвіта, щоб, бува, не перестріли. Ішов не поспішаючи, — калюжі на грейдері уночі засклиз легкий морозець, чоботи провалювали нетривкий льодок і поринали в ковбаньки — іноді досить глибокі. Чоботи мав Тиміш добрі — сам шив. Нового докладу не було, але по селах траплялося чимало солдатських чобіг,

котрих носити боялися, а на товар розшивали; підошви та халяви виміняв, а передки купив.

Тиміш ступав обережно, хоч і йшов швидко. Ноги самі обирали рівніші місця й переступали через калюжі, бо думки захопило інше. І коли оте «інше» опанувало цілком, кроки самі собою уповільнювалися, і старий майже зовсім зупинявся. Його непокоїла вчорашня пригода з отими дровами, і хоч з'являлося лише підозріння, а не тверда певність, не міг заспокоїтись.

Раптом очі самі собою ковзнули вниз по узвозу й уп'ялися в щось нерухоме й темне там, у долині. Зупинився, придивляючись, і застиг. Упоперек дороги стояли сани, а біля них лежав кінь — він мертво дибився двома ногами вбік — передньою та задньою, а голова, наче вивернута, дивилася мало не назад.

І тієї ж миті майнула думка про Книша — сани нагадали. Точнісінько такі, як дідові — довші за звичайні і з полудрабками. З хвилину стояв вражений, не знаючи, що робити: глянути, що там, чи повернути назад. Підійди, й мимоволі станеш свідком або й учасником якоїсь пригоди; повернися, і заідозрять, що даремно втік! Та й як ти повернешся, коли ті, що вчинили оце, можливо, десь поруч і, чого доброго, стежать із-за кущів і з радістю зіпхнуть провину на тебе!

Він підтюпцем рушив униз, розуміючи вже, що встряв у якусь рахубу. Ще й не добігши кроків із тридцять, остаточно впізнав і сани, і того, хто на них нерухомо лежав. Отже, напали й визволили Книша, а Голубничого вбили й покинули на дорозі... Тиміш пильно озирнувся навкруги — ані в долині, ані на узліссі, що темніло неподалік, не було нікого. Підійшов ближче й поторгав Гната за плече, потім доторкнувся до лоба і відчув — теплий. Знову почав торгати, потім перевернув Гната на бік.

Голубничий застогнав, повільно підвів важку голову й безтямно подивився на Непорожнього. Обличчя як у мерця, під очима темні провалля, й дивиться, мов очманілий.

Гнат довго не впізнавав старого, та зрештою в очах майнув ледь помітний відблиск кволого життя.

— Ось, бач... — пізнав і промимрив ледь чутно.

Тиміш спробував підвести Голубничого й посадити — тепер уже обережно. І одразу ж побачив невелику дірку на рукаві вище ліктя і брунатну пляму.

Гнат не застогнав, коли старий перевертав його вдруге, а тільки жалісно скривився від болю.

— Хто це тебе так?..— запитав Непорожній.

— Книш...— тихо відповів Голубничий. Він уже потроху отямився. Помовчав, наче щось пригадував, і, криво всміхнувшись, додав: — Наче й миршавий, а от...

— А звідки ж у нього зброя?

— Отож-бо й воно! — вже веселіше проказав Голубничий, зрадівши, бо коли це одразу ж спало на думку Непорожньому, то спаде й іншим.— Наче й обшукували ідола, а таки приховав.

— Ай-яй-яй...— співчутливо похитав головою Непорожній.— Значить, утік?

Гнат не відповів, а лише безпорадно знизав плечима й знову скривився.

— Доведеться тобі до комендатури бігти,— сказав.— Нехай заберуть, бо зйду кров'ю.

— Так, так,— стиха мовив Тиміш, зважуючи обставини. Коли Гнат живий, то побоюватись за себе нема чого. А повідомить, ще й подякують за те.

— А ти ж тут як? — заштав.

— Чекатиму. А як же інакше? На плечах однаково не дотягнеш.

— То я побіг.

— От тільки випити нема чого... А всередині палить...

— Поп'єш! — зрадів старий.— Йду до куми, то прихопив і пляшку! — Він видобув із кишені півлітрівку, туго заткнуту дерев'яним чіпком, загорнутим у папір, і притулив її горлом до Гнатового рота. Голубничий кілька разів ковтнув, але похлинувся й почав кашляти, аж зайшовся. Тиміш переждав, поки кашель ущух, і знову простягнув пляшку.

— Ще?

— Йди. І перекажи, щоб не барились.

Непорожній слухняно метнувся від саней і, не озираючись, майже бігцем подався нагору.

Дорога піднімалася хоч і не круто, але Тиміш задихався. Проте не спинився, щоб перепочити, і не притишив ходи. Бачив по обличчю Голубничого, що той геть знесилів. Коли богові душу віддасть, не буде кому й засвідчити, що до того Тиміш не причетний... Та й з лісу міг хто-небудь виринути, бо коли Книш утік, то, чого доброго, попередить, що поліцай тільки поранений і треба його або забрати, або добити, щоб замести сліди. Аж на самій

горі зупинився, глянув униз, на дорогу, де стояли сани, й на узлісся — чи не з'явиться хтось. Але й сани стояли на місці, й на узліссі нікого не було, і, заспокоений, швидко попростував степовою дорогою.

В комендатурі сполошилися, коли почули про пригоду біля лісу. Крафт одразу ж покликав Митька Дрозда та Бруннера і, як Голубничий передбачав, найперше поцікавився — звідки взялася у Книша зброя? Обидва стояли перед заступником коменданта пополотнілі, хрестилися й божилися, що обшукали діда як слід і уявлення не мають, як це могло статись. Допитував Крафт і Непорожного — не дякував за повідомлення, а кулаком грюкав об стіл, і Тиміш уже побоювався, що окошиться й на ньому.

Але Крафт лише настрахав і відпустив старого. Наказав тільки додому не йти, а чекати неподалік, поки привезуть Голубничого.

Тиміш вийшов з приміщення похнюплений, почалапав через подвір'я до воріт і сів на лавку побіля вартового.

Коли він пішов, Бруннер та Дрозд ще стояли перед столом заступника коменданта. Крафт їх не помічав. Лаявся з телефоністами, котрі не давали Корсуня, розшукував лейтенанта Боша. Люто крутив ручку польового апарата, жбурляв трубку на важіль і знову знімав. Кінець кінцем таки додзвонився й почав доповідати. З того, як Бош його перебив і не дав докінчити, Бруннер та Дрозд зрозуміли, що справи їхні погані. Не часто комендатурі щастило злапати живу людину з лісу, а все вказувало на те, що Книш мав пряий стосунок до лісовиків. З уривчастих відповідей Крафта було ясно, що хоч-не-хоч, а про безвідповідальність комендатури Бош змушений негайно доповісти високому начальству. Сам він під час пригоди з Книшем, мовляв, перебував у відрядженні, які з нього й вимоги? Отже, перед високим начальством має відповідати Крафт. Високий на зріст, зизокий та носатий, заступник коменданта тримав трубку біля вуха правою рукою, а лівою весь час обтирав спітніле обличчя, до якого липли ріденькі пасма солом'яного волосся. Щоразу тільки повторював «яволь, яволь», але стояв блідий, як видно, розуміючи, що передової не минути.

Нарешті поклав трубку й важко сів. Довго мовчав, кусаючи сигарету й спльовуючи на підлогу. Потім різко підвівся й проказав:

— Зброю на стіл!

Бруннер та Дрозд покiрно вiдстебнули свої парабелу-ми й поклали перед Крафтом. За хвилину з'явилося двоє вартових і вивели заарештованих.

Замислений і похмурий Тиміш Непорожній сидів біля воріт. Він бачив, як повели Бруннера та Митька Дрозда, й розумів, що справа на тому не скінчиться. Тепер почнеться слідство, ще не раз на допит потягнуть і його. Коли б тільки Гната живого привезли, побивався Тиміш, він підтвердить! Прибіг же до комендатури, повідомив, а не втік. А от коли за дрова оті зачепляться та натраплять на слід... Федора не минуть, це точно... І Тиміш зі зненавистю подумав про оту зайду — про городську: не інакше як вона в усьому винна.

— Підвела дурня під монастир...— з тихою люття просичав сам собі.— Ще й під стiнку підведе, проклята...

21

У двері постукали зовсім тихо — обертливо, навіть вкрадливо,— і спросоння Харкевич подумав, що це йому приверзлося. Проте підвівся, опустив босі ноги на підлогу й одразу підібгав їх — підлога за ніч вихолола, бо в пічці давно прочахло і в кімнаті було зимно. Від часу, коли поїхали Стороженки, він взагалі топив лише двічі на добу — вранці, коли готував собі чай, та ввечері, повернувшись із управління.

Стук почувся вдруге — трохи настійніший, але все-таки ледь чутний.

— Одну хвилину! — гукнув Харкевич і почав квапливо одягатись. Він певен був, що це Клавдія Харитонівна, вона щоранку пропонувала йому свої послуги — зварити картоплі на сніданок або каші — але так рано ніколи не стукала: надворі ледь-ледь благословлялося на світ.

Та замість очікуваної Клавдії Харитонівни на порозі з'явився високий чоловік у військовому, і Харкевич навіть у мороку, який ще наповнював кімнату, впізнав отого майора, до якого їздив разом із Штукаренком на розкішний обід, що так кумедно скінчився, навіть не розпочавшись.

— Вибачте, я вас підняв з ліжка...— винувато пробачив майор,— але інакше ніяк не міг: колена вже вирушила, і я завернув на хвилину.

— Зараз лампу засвічу. Сідайте, будь ласка,— Харкевич потемки підсунув йому стілець.

— Дякую, сидіти ніколи. Ось вам записка від полковника. Вчора його офіцер приїздив, привіз.— Майор розстебнув планшетку, наосліп попорався в ній і подав Харкевичу конверт.

— Полишаєте Запоріжжя назавсім?

— Самі ж розумієте, назрівають події...— притишено проказав майор, не сумніваючись, як видно, що таємнича людина без погонів, яка так близько стоїть до заступника командира дивізії, не може не знати, про які події йдеться.

Харкевич все-таки встиг чиркнути сірником і пішов до столика, на якому стояла лампа. Вузький пломінець освітив розпашіле рожевошоке обличчя майора, на якому застигла соромлива усмішка, викликана й тим, що не знав, з ким має справу, й тим, що людина ця була свідком його недавнього приниження.

— Вибачте, я мушу бігти.

— Може, потрібна буде відповідь...— спробував Харкевич його затримати.

— На жаль, я все одно полковника не побачу в ближчі дні...— намагався майор виправдати свій поспіх, але все-таки затримався.— А проте, якщо невідкладне...

Харкевич розірвав конверт і перебіг очима по кострубних рядках коротенької записки.

— Ні, все гаразд,— проказав.— При нагоді відповім пізніш. Нічого такого немає.

Майор ввічливо попрощався й побіг, а Харкевич поставив лампу на підвіконня, сів на ліжко й знову — тепер уже уважно — прочитав записку.

Штукаренко повідомляв, що про Олегове прохання не забув, що вчора зв'язався з інженерним управлінням своєї армії, а потім із Наркоматом електростанцій — там пам'ятають про міни, що замуровані в греблі, хоч про можливу детонацію, здається, не думали. Довелося їм нагадати й настрахати як слід, обіцяли вжити негайних заходів. Записка ділова, майже суха, і лише вкінці — дрібна дописка: мчу, мовляв, уперед кур'єрськими темпами: весілля почалося!

Харкевич замислився: казати Левчукові чи ні? Либонь, образиться, що перехопив ініціативу... Наче в намаганні якомога швидше знешкодити ворожу міну є ще й якийсь особистий інтерес — бажання виділитись чи перебрати його функції на себе!

Дивні взаємини у нього склалися з Левчуком. Зовні нічого особливого — ввічливі звертання, люб'язні усмішки, постійні вияви товариської уваги... Довідався, що Харкевич і досі не одержав продовольчих карток, щиро обурився й сам ужив заходів, аби виправити чинюсь халатність. Але все це надто підкреслено, трошки перебільшено й з домішкою безневинного кепкування. Як то так, мовляв, рятівник Дніпровської греблі й досі не має продовольчих карток?! Та що ж це таке — хіба герої не повинні їсти? Невже ж ми виявимо таку невдячність і візьмемо на свою совість подібний гріх? Пам'ятаймо, мовляв, серед нас не так уже й багато героїв!

Усе це говорилося не водночас і, звісно, жартома, але фактично кожен робочий день бував наповнений потаємною неприязню, що показувала свої віслючі вуха з-під отих милих жартів. Харкевича вони не могли ні засмутити, ні образити, але все-таки неприємно, коли жодна ділова розмова не обходиться без недоречних усмішечок та збиткувань.

Ні, краще йому не казати — не підкреслювати своєї дружби з полковником і не наголошувати на своїй ініціативі. Аби сапери якомога швидше прибули, а хто прискорив їхнє прибуття, значення не має.

Справа, проте, полягала в тому, що чекати на них склавши руки не можна було все одно. Сапери, щоб не гаяти часу й одразу ж приступити до знешкодження мін, повинні були мати точні відомості про розгашування й розміри кожної камери, в яких замуровано вибухівку. Не зайве також під час такої небезпечної роботи знати достеменно, який завтовшки шар бетону прикриває кожну з них, — все це, безперечно, полегшило б їхнє завдання, а головне — визначило б міру обережності під час його виконання. Та як підготувати усі ці відомості без участі Левчука? Адже для того потрібен час, а як його викроїти, коли весь день зайнятий обмірюванням руїн та кресленням відповідної карти?

Вікно вже геть посиніло — настав день. Харкевич підвівся й заходився біля пічки. Тріски зайнялися одразу, а за хвилину й на товстих дурупалках затанцювали племінці. Тіні майнули по стінах, і здалося навіть, що він у кімнаті не сам — на душі повеселішало.

Ще не було восьмої, коли вийшов на вулицю. Після застояного повітря, вологого, аж паркого від чайника, що клекотів, поки Харкевич голився внизу, надворі

дихалося легко. До управління йти ще було рано, і Харкевич простував повільно повз повалені штахети та голі дерева. І враз побачив на розі одинокую постать у ватянці та в ушанці: Ярошенко.

Харкевич не збирався його зупиняти, але той зупинився сам — як видно, теж упізнав. Привітавшись, пішли разом. Ярошенко поцікавився, чи немає, бува, звістки від Кузьми Івановича, і Харкевич раптом подумав, що саме Ярошенко, який був тут під час окупації, може дати деякі відомості щодо німецьких зарядів. Проте виявилось, що сам він подробиць не знає, бо в той час переховувався разом з іншими людьми, серед яких були й Стороженки, на Дніпрі, в руїнах старого водяного млина, але може повести його до Кравця, котрий за німців працював на станції слюсарем і мусить дещо знати.

Ярошенко теж нікуди не поспішав, і вони вирішили справи не відкладати. Біля найближчого рогу завернули в завулок і пішли вгору.

Слюсар озвався здалеку: з повітки, що стояла в глибині охайного подвір'я, долинав дзвін молотка. Коли рипнула хвіртка, загавкав чорний кудлай, і дзвін увірвався. За мить із повітки з'явився невисокий рудуватий чоловік, але не цикнув на пса, а прихилився до одвірка, наче злякався несподіваних гостей. Пес гавкав — аж заходився — і рвався з ланцюга, але Ярошенко чомусь усміхнувся й пішов просто на собаку.

— Цить, суча кров! — голосно лайнув, але не люто, а все ще усміхнено.

Лише тепер слюсар кинувся від дверцят, схопився за ланцюг і замкнув пса в повітці, з якої сам щойно вийшов.

— Що, побоюєшся, що зайду? — простягнув Ярошенко п'ятірню слюсареві. — Ну, здоров, герою, здоров, — і кивнув на повітку: — Майструєш?

— Таке моє діло... — промурмотів Кравець не дуже приязно.

— І багато зробив «того діла»?

— А коли людям нема в чому борщу наварити, хіба то добре? — відповів слюсар запитанням на запитання.

— Хто ж каже! Звісно, продукуй. Поки виробництва не налагодимо, можна, — милостиво дозволив Ярошенко. — Я прийшов не за тим.

У слюсаря, як видно, одлягло, але позирав вовкувато: побоювався недавнього партизана, а тепер — представника влади, але Харкевич і досі не розумів чому.

— Людину я до тебе привів — міни оті, що ти в греблю замурував, має виколупувати,— все ще єхидно всіміхаючись, показав Ярошенко на Харкевича.

— Брехня,— огризнувся Кравець.— Я не мурував.

— А хто?

— Один день воду з камер відкачував, то правда. А на другий — утік.

— Либонь, не тому, що качати не схотів: шкура за-свербіла?

— А хіба тобі життя не дороге? Під автоматами й ти б качав. А прочув би, що потім тих, що качали, постріляють, теж утік би.

— Хто зна, може, й так.

— Отож-бо й воно.

Лише тепер, почувши Ярошенкове визнання, слюсар трохи отямився від недавнього переляку. Наче й обличчя порожівшало й зробилося не таке напружене й черстве.

Харкевич уже розумів, з ким має справу. Не знав тільки, що свого часу, коли німці відремонтували й пустили маленьку турбіну «Комсомолку», Ярошенко запропонував Кравцю вивести її з ладу, але слюсар побоявся — не зважився. І гнівався Ярошенко на нього не за казанки, котрі той виготовляв у повітці й продавав, аби якось прожити, й не за те, що його змусили німці відкачувати воду з пекельних камер, а саме за оту нерішучість, яка дала змогу ворогові постачати своїм майстерням електроенергію.

— Ну гаразд, що було, те було, а зараз допоможи людині,— проказав Ярошенко.— Справа державна, розумієш сам.

Почувши таку пропозицію, Кравець пожвавішав. Запросив до хати, а там і до столу; нічим не пригостив, але поговорити погодився.

Де саме розміщено заряди, Кравець знав достеменно. Та камери, мовляв, і так видно — там світліший бетон. Визначив він — приблизно — і глибину, на якій закладено вибухівку та авіабомби, а що намуровано на них товстий шар бетону, ясно й так — адже намагалися вибухам надати якомога більшої сили. Кравець знайшов аркуш паперу, ретельно загострив олівець і намалював саму камеру, намагаючись показати, якої вона форми. Погодився, коли буде потреба, полізти разом із Харкевичем та показати йому, як воно все в натурі виглядає,— там

ще, мабуть, і кладка ота дерев'яна висить, з якої відкачували воду перед тим, як мурувати.

Все це порадувало Харкевича. Та як тільки запропонував допомогти саперам, коли прибудуть, Кравець переполошився.

— Та вибухівка ж... А в мене трое дітей...— замулявся.

— Злякався? — хихикнув Ярошенко.— Німцям воду відкачував, а своїм допомогти, то вже й на утори слабкий?

— Який же бо ти...— дорікнув йому Кравець.— Ну, відкачував один день, то під автоматами ж...— і ображався, і виправдувався.

— Ну, як хоч,— сердито підвівся Ярошенко.— Ми автоматів не наставлятимемо.— І до Харкевича: — Ходімо.

А коли вийшли, деякий час простували завулком мовчки, потім Харкевич сказав:

— Даремно ви напосідали. Я певен, що перший полізе й саперів поведе. Не кожен героєм народився, але коли треба, то й героїзм виявить.

— Не терплю я отаких...— кивнув Ярошенко й пішов попереду Харкевича стежкою, протоптаною поміж кучурамп.

22

Того ж таки дня Харкевич пережив щось схоже на розчарування в самому собі— і як людина, і як інженер. Ще здалеку, як тільки попрощався з Ярошенком і попростав до будинку управління, побачив біля захарашеного під'їзду кілька легкових машин. Мимоволі прискорив кроки і вже за дві-три хвилини довідався, що з Москви прибули щойно призначений начальник управління відбудови Дніпрогесу, головний інженер та кілька їхніх помічників, а також командир інженерної бригади спеціального призначення, яка має знешкодити й вивезти ворожу вибухівку з греблі.

Почувши про це, Харкевич здивувався: ціла бригада? Адже така військова частина, мабуть, складається з двох тисяч людей? Думаючи протягом останніх днів про саперів, які могли б зарадити, він уявляв собі, що для цього досить кількох фахівців... ну, і, звісно, чималої групи бетонників та вантажників, які розкрили б камери й винесли б геть саму вибухівку. Але ціла бригада... «Нагнати таку кількість людей на один, хоч і такий великий, об'

ект — це, либонь, наслідок дикого головоотяпства», — подумав Харкевич.

Та вже за годину йому самому стала ясна міра його наївної зарозумілості, і він здивувався — як міг, будучи інженером, котрий, хоч і незнайомий зі специфікою міної справи, але знає обсяг і розміри самої греблі, — як міг отак мало не по-дитячому уявляти собі це!

Не менш наївними видалися йому тепер і його недавні спроби прискорити прибуття саперів. Звісно, Штукаренко дзвонив до Москви, але ясно, що бригада прибула не внаслідок його турботи. На першому, досить короткому засіданні, присвяченому, головним чином, знайомству з групою Левчука, зі слів нового начальника управління, прізвище якого Харкевич добре знав і раніше, стало ясно, що призначення сюди він дістав, ще коли працював на Уралі, отже, про те, що мало тут зараз відбуватись, було кому подумати задалегідь. Вловлюючи все це з-поміж фраз, якими начальник управління та головний інженер обмінювалися із працівниками майбутнього апарату управління, Харкевич дивувався сам собі й потай радів, що свого часу не розповів про свою домовленість із полковником Левчукові й не виглядатиме тепер у його очач таким смішним, як у власних.

Перед тим як відпустити своїх нових співробітників, начальник управління попередив, що по обіді збере всіх для першої ділової розмови, а поки що тутешні товариші мусять супроводжувати командира бригади та його найближчих помічників, які хочуть подивитися на, так би мовити, загальну картину. Поки виходили з великої, майже зовсім порожньої кімнати, що мала на перший час стати кабінетом начальника управління, Харкевич згадував те, що чув про цю кремезну людину, коли ще працював у Москві. Розповідали про його вольову рішучість, про кипучу енергію, котра не давала спати вночі ні йому самому, ні тим, хто з ним працював. Все те, як видно, правда. Зараз він теж справляв враження людини суворої і ділової, хоч задля першого знайомства й намагався виглядати якомога м'якшим.

Харкевич пішов супроводжувати немолодого інженера-полковника Шнейдера, який виявився професором військово-інженерної академії. Саме йому Олег Іванович з делікатною обережністю й висловив своє здивування тим, що на один, хоч і дуже великий та відповідальний, об'єкт надіслали цілу бригаду. Інженер-полковник

зацікавлено глянув на Харкевича і, вловивши в його словах щось схоже на іронію, так само іронічно всміхнувся.

— Наше завдання ви собі уявляєте таким легким?

— Звісно ж, ні. Але..

— А я весь час думаю про те,— перебив він Харкевича,— що без двох-трьох додаткових батальйонів нам аж ніяк не обійтись.

Харкевич примовк — цікаво було, що він почує далі.

— Вибачте, як вас величати? — запитав інженер-полковник.

— Олег Іванович.

— Скажіть, будь ласка, шановний Олег Іванович,— повів далі Шнейдер лагідно, але дещо повчально.— Як ви гадаєте, чому заряди, які ми маємо тепер знешкодити, не вибухнули вчасно, тобто тоді, коли ворог ще був тут?

— Ну...— всміхнувся Харкевич, не розуміючи, куди гне співбесідник, котрий, мабуть, не знає, що має справу саме з тією людиною, яка удвох із товаришем нещодавно перерізала пекельний дріт.— Мабуть, якась непередбачена обставина зашкодила... Може, щось із проводкою, наприклад.

— А коли ні?

— Тобто як?

— А отак,— полковник бачив, що здивував Харкевича, й збирався його ще дужче подивувати.— Чому ви такі певні, що весь розрахунок у ворога був саме на дріт? А що, коли, скажімо, крім дроту, який можна й перерізати, й розірвати першим-ліпшим снарядом, що випадково в нього влучить,— чому ви гадаєте, що, крім отакого непевного засобу висадити заряд, не існує ще сотні інших?

— Яких? — не на жарт занепокоївся Харкевич.

— Отож-бо й воно — яких! — хихикнув інженер-полковник.— А їх існує сотні, й кожен із них німці могли застосувати.

Вони вже перейшли через рештки колишнього скверу з понівеченими дубками й спустилися майже до води, захаращеної біля берега уламками бетону та крижаними брилами, що їх повивертало, коли тут точився бій. Харкевич ступив далі, маючи намір повести Шнейдера на перемичку, але той його зупинив.

— Далі не варто. Здалеку загальна картина видніша.

Харкевич повернувся й став поруч.

— Знаєте, шановний Олег Іванович,— доторкнувся він своєю коричневою рукавичкою до шорсткого рукава Харкевича,— коли я підходжу до замінованого об'єкта, про який під час війни, як правило, нічого не знаєш, то перш за все запитую себе: а до якої схеми ти вдався б, якби тобі самому доручили замінувати оцей об'єкт? Так я й учнів своїх учу: ворог тобі не залишить готової схеми, мусиш скласти її сам. Правильно складеш — знешкодиш без втрат, помилишся — загинеш. Адже ви знаєте: мінери помиляються в житті лише один раз! — Шнєйдер тримав Харкевича за гудзик і розмовляв хоч і повчально, але доброзичливо, і це виказувало, що він, мабуть, і справді хороший педагог.— Сюрпризи — ось що найнебезпечніше, але водночас найпринадніше в нашій професії! — виголосив він майже патетично.— Їх цікаво придумувати, але ще цікавіше розгадувати. Лихо тільки, що придумувати їх безпечно, а от для тих, хто має розрубувати гордіїв вузол... На жаль, ми зараз із вами потрапили до другої категорії — перед нами небезпечний і, я б сказав, смертельний кросворд — дідько б їх узяв!

— І ви гадаєте, що отакі сюрпризи...— почав був Харкевич.

— В оцій греблі їх кількасот,— випустив інженер-полковник із руки гудзик Харкевича і показав праворуч.— Принаймні я б їх залишив не менш. А які ви маєте підстави гадати, що німці дурніші за нас? Адже перед ними стояло завдання будь-що висадити греблю. Щоб виконати його, треба себе застрахувати. Ви, мабуть, чули про таку неприємну річ, як міни уповільненої дії? Так от, шановний Олег Іванович, війна й є саме такою міною: навіть для того, хто її виграє, вона озивається лихом ще досить довго...

Харкевич жажнувся, але змовчав. Виходило так, що заряди, які сумирно сплять собі в бетонній товщі, можуть вибухнути не лише від детонації — отого підступного «взаємопорозуміння» з бомбами, що їх сюди приносять ворожі літаки, а й від необережного доторку будь-кого, навіть самих саперів, котрі шукатимуть заряди... Більше того — вони можуть вибухнути й через рік, і навіть через десять, якщо їх не вдасться виявити всі до єдиного. Минатиме час, іржавітиме й розпадатиметься якась тоненька дротинка, і, коли молекулярний зв'язок у ній розірветься геть, вона сприсне й вивільнить відповідну пружинку, яка вдарить у запал...

Харкевич стояв і дивився на захаращений берег, а в уяві малювався весь отой повільний, але невідворотний процес.

Дивно, але саме оце уявне видовисько, водночас і страшне й огидне, з раптовою різкістю та болем розкрило Харкевичу очі на власну рису, якої ніколи перед цим у собі не помічав: самовпевненість, схожу на зарозумілість. Адже тепер ясно, що оця людина має рацію,— крихта по крихті доведеться перебирати й перетрушувати звалище понівеченого заліза та каменю, обстежувати всю цю глибоченну ріку — до самісінького дна! Перебрати, перетрусити, перемацати, пересіяти на дрібне решето доскіпливої уваги та завбачливої обережності, яка гарантуватиме безпеку й уцілілим ділянкам греблі, й тим, хто про них піклуватиметься, і людям, які прийдуть сюди після них. Скільки треба для цього вмілих і нетремтливих рук, скільки гострих очей і сердець, здатних битися спокійно навіть у передчутті смертельної небезпеки! І Харкевичу стало соромно за свою недавню іронію, яку, безперечно, помітив і оцінив, як годиться, оцей досвідченіший і старший за нього чоловік.

Тепер уже й риторична фраза щодо фатальних наслідків війни, яку виголосив кілька хвилин тому інженер-полковник, не видавалася Харкевичу ні претензійно-пишномовною, ні перебільшено-узагальненою. Йому вже не раз доводилося читати в газетах про німецькі концтабори, про печі, що палають удень і вночі, як свідчення людського виродження. Але щоб звіряче начало в істотах, що вважають себе людьми, таїло таку завбачливість, розраховану на кров і сльози майбутніх поколінь — навіть після своєї поразки, навіть по собі,— це приголомшувало, й годі було його зрозуміти.

Для Харкевича це було своєрідним відкриттям, хоч, як і всі, з ким поруч ходив по землі, він уже дещо знав і про зло та підступність взагалі, і про те, як виглядало воно, ставши зброєю окупантів. Харкевич ледь помітно всміхнувся: вирушив з гостем як абориген і знавець, а гість виявився компетентнішим од нього й розкрив на дещо хазяїнові очі!

Вони ще кілька хвилин постояли, потім пішли вниз, ближче до турбінного залу. Інженер-полковник увесь час намагався йти попереду — ступав обережно й оминав підозрілі місця, побоюючись, як видно, що небезпека може чатувати повсюди. Тепер Харкевич не вважав його

завбачливість перебільшеною й теж ступав м'яко і вкрадливо, скоса позираючи на кожну дротину й уламок залізобетону, повз які не раз уже байдуже проходив перед цим.

23

Додому Харкевич повернувся увечері, стомлений, ледве добрів до свого будинку. Як тільки ступив на ганок, двері розчинилися, і на нього мало не налетіла Клавдія Харитонівна.

— О, нарешті! А на тебе вже години зо дві чекає якийсь чоловік.

— Хто такий? — здивувався Харкевич.

— Не знаю. Сидить унизу з Соломією, він з її покійним чоловіком разом у майстернях працював.

Харкевичу й не спало на думку, що це може бути Кравець — отой рудий та небалакучий слюсар, до якого напередодні ходив разом із Ярошенком.

Та, ввійшовши, одразу впізнав. Слюсар сидів поруч із Соломією біля столу, під сходами на другий поверх, білий язичок маленького каганчика освітлював їхні похилені й смутні обличчя. Либонь, зажурені спогадами про загиблого Соломіїного чоловіка, вони й не глянули на двері — думали, мабуть, що повернулася Клавдія Харитонівна.

Харкевича не порадували ці несподівані відвідини. Слюсар, далекі, пошкодував, що відмовився допомогти, й прийшов вибачатися й пропонувати свої послуги. А після розмови з інженер-полковником, який мав намір поставити пошуки й знешкодження ворожих мін на справжній науковий ґрунт, ясно було, що допомога випадкової людини, яка щось бачила і щось знає, ні до чого. Доведеться відмовити, сказати, що в допомозі потреби вже нема, а людина подумає, що їй не ймуть віри й побоюються на її відомості покладатись: образиться, а може, й злякається, у всякому разі, надовго втратить рівновагу.

Здогад виявився правильним. Як тільки Кравець озирнувся й побачив Харкевича, кинувся до нього й почав вибачатись — не подумав тоді як слід, а, поміркувавши, зрозумів, що як же це так — відмовитись?! Адже подумують — на ворога працював, виходить, і сам ворог. Кравець виправдовувався, й голос його тремтів, а сам весь

час до Соломії звертався — мовляв, потверди, що людина чесна, що заради діток на роботу пішов і нікому ніколи не заподіяв ніякої кривди... Героєм, мовляв, не був, то що вдієш, доведеться тепер спокутувати.

Соломія хоч і мовчала, але схвально кивала головою. Та Харкевич і без того розумів, що людина мусила якось жити й годувати своїх дітей. Він слухав, а сам думав — як же відмовити, адже вчора приходив просити! А коли, обережно добираючи слова, сказав, то побачив, що приголомшив: Кравець похнюпився й подибав до дверей, похитуючись, наче п'яний.

Харкевич присів біля Соломії й почав їй пояснювати, в чому справа, буцімто виправдовувався вже й сам. Сусідка неуважно потакувала, не могла зосередитись на чужому горі — мала власне. Харкевич швидко це зрозумів, попросився й подався до себе нагору, але Кравець не йшов з думки. Неприємно було, що посіяв у людині тривогу, а може, й страх.

Ось чому Харкевич зрадів, коли вранці, тільки ступивши в коридор управління, почув голос Левчука:

— Послухайте, невже серед місцевих людей нема нікого, хто знає бодай що-небудь?

Харкевич не одразу зрозумів, про що йдеться, і Левчук пояснив, що розмовляв щойно з командиром бригади інженер-полковником Шнейдером, — вони хотіли б дістати деякі відомості від місцевих людей.

Через півгодини прибиральниця, що водночас була й за кур'єра, привела Кравця. Він, як видно, не одразу втямив, кому знадобився, і, коли ввійшов, виглядав розгубленим і наляканим. Але як тільки побачив Харкевича, котрий, винувато всміхаючись, пішов йому назустріч, просяв.

— Ну от і знадобились! — вигукнув Олег Іванович. — Ходімо.

Він підхопив слюсаря під руку й повів до інженер-полковника.

Шнейдер був задоволений. І коли розпитував, цікавлячись найменшими, здавалося б, незначними подробицями, Харкевич радів і за слюсаря, й за себе, що зняв камінь з його душі.

Кравець поступово оговтався, почав пригадувати такі дрібниці, на які свого часу й уваги не звертав. Але Шнейдера саме вони найбільше й цікавили. Що в донних отворах замуровано великі заряди, те він розумів і сам.

А от куди солдати носили окремі ящики з гранатами та вибухівкою, де саме свердлили невеликі дірки для гачків, за які можна прив'язати мотузку чи дротину для невеликого «сюрпризу»? Слюсар мало що знав та й не міг охопити оком величезну територію, на якій німці метушилися, поспішаючи закінчити свою підлу роботу до приходу радянських частин. Та інженер-полковник так уміло запитував, так вчасно підказував, наче сам був присутній при тому й лише чекав потвердження від інших. Кравець згадував, а Шнейдер вдоволено похитував головою й занотовував щось у своєму записничку. Харкевич розумів, яким чином він довідався про більшість із того, що розповідав слюсар: минулої ночі, як видно, таки змусив себе стати «на місце німців» і складав імовірний план, який міг влаштувати ворогів. Тепер він Кравця лише наводив на думку, і коли той потверджував його здогад, посміювався в свої маленькі вусики й примовляв: «Авжеж, авжеж, я так і думав».

— А чи не помічали ви у них маленьких пружинок... отаких приблизно? — і Шнейдер малював на клаптику газети пружинку.

— Он воно що! — вигукнув слюсар уражено. — А я думав, нащо вони їм? Замовляли нам, робили... Тільки зачіпки в них трохи інші були... А ви звідки знаєте? — здивовано поцікавився слюсар.

— Та ні, я тільки запитую, — тамував Шнейдер усмішку під вусиками.

Харкевич дивився на них обох: щира безпосередність одного — радувала, а цілеспрямована вдумливість другого — вражала. Для того, щоб більшість здогадів Шнейдера, який перебував далеко звідси під час окупації, діставали потвердження людини, котра працювала тут і бачила все на власні очі, інженер-полковник мав бути не лише справжнім фахівцем своєї справи, а й неабияким психологом. Бо щоб розгадати, як та чи та річ зроблена, треба проникнути в хід думок того, хто її зробив. Шнейдер, як видно, проникав.

Надворі яскрів сніг, різко окреслене сонце висіло за безлигими деревами, й проміння просівалося крізь густе плетиво гілок. Утрюх вийшли на ганок і на мить зупинилися.

— Що ж, дякую, — мовив Шнейдер і простягнув руку Кравцю. — Коли треба буде, покличемо. — І, звертаючись до Харкевича: — Адресу знаєте?

Харкевич кивнув.

— Ходітьте,— Шнейдер ступив на сходи й попростував у бік греблі.

Харкевич затримав руку слюсаря в своїй і всміхнувся: мовляв, усе гаразд? Кравець вдячно кланявся й розгублено мовчав, наче не вірив, що й за допомогу подякували, й до отих небезпечних зарядів не довелося йти. Хотів щось сказати, але слів не знаходив. Тільки тряс руку Харкевича й кланявся — самою тільки головою.

Шнейдер уже був далеко і йшов не озираючись. Довелося наздоганяти. Тільки тепер Харкевич побачив, що на дорозі, яка виводила просто на перемичку, стояв патруль. Довкола теж ходили солдати — одні з автоматами напереваги, інші з міношукачами, схожими на причандалля для натирання паркету. Водили ними по землі, мовби справді натирали підлогу, іноді нахилилися й щось видобували з-під кам'яної брили або з невеличкої виїмки, а в деяких місцях обережно розгортали сніг і мацали землю. Це дивувало — невже й отам є щось небезпечне, адже сам тут ходив десятки разів, а на міну не наступав! Але біля патрульних побачив цілу купу гранат, невеликих снарядів та протитанкових мін і зрозумів, що все це назбирали саме отут, довкола. Отже, і в цьому Шнейдер має рацію: небезпека повсюди.

Його зупинив патруль: далі не пускали. Харкевич обурився. Він тут працює, гребля — це його робоче місце. Але солдат наказав відійти. Стало ясно, що сперечатись безглуздо. І лише тепер згадав про Шнейдера й попросив покликати його. Вартовий щось сказав своєму напарникові, й той побіг.

Коли врешті пропустили, Шнейдер сказав:

— Візьміть постійну перепустку. Від сьогодні на греблю вхід заборонено.

Вони підійшли до східців, що вели в потерну, й зупинилися віддалік залізних дверей.

— Тут має бути неодмінно,— буркнув Шнейдер, звертаючись сам до себе. Він покликав капітана, що стояв неподалік з групою бійців, озброєних міношукачами й ще якимись приладами, призначення яких Харкевич не знав.— Гляньте, капітане, за дверима,— наказав Шнейдер і хоч не пояснив, де й що шукати, капітан зрозумів.

Двері трималися лише на одній нижній завісі й важко похилилися набік. З вузького отвору дихала непро-

глядна темінь. Солдати мовчки водили міношукачами довкола входу, наче уважно вислухували пульс засніженої землі. Вони повільно посувалися до дверей, відтак увійшли в потерну, несучи поперед себе своє знаряддя.

Харкевич запитав:

— Як ви гадаєте, це надовго?

— Що?

— Ну взагалі — все це!

Шнейдер ковзнув очима по греблі, ніби не бачив її перед тим як відповісти.

— Місяців на п'ять. Може, на півроку.

— Півроку?! — жахнувся Харкевич.

— Німці готували це вдвічі довше. Адже будувати важче, ніж руйнувати.

Харкевич усміхнувся: будувати! В устах фахівця мінної справи навіть спорудження системи руйнування називалося будівництвом...

Хвилин з двадцять вони стояли в чеканні, поки з потерни з'явиться капітан. Шнейдер був спокійний. Поцікавився, чи використовували перед війною потерну як транспортну магістраль, запитав, у чому тоді полягала робота Харкевича на греблі. Харкевич відповідав, але весь час ловив себе на тому, що напружено дослухається — чи не чути чогось звідти, з глибини отого чорного отвору, в якому зникли, наче розтанули, бійці. Адже, коли там справді є «сюрприз», усе може статись. Але звідти не долинав жоден звук, наче капітан зі своїми бійцями таки справді щезли безслідно.

І коли капітан нарешті з'явився, Харкевич стиха зойкнув і несамохіть ступив йому назустріч, немовби вже й не сподівався побачити його живим.

— Є,— сказав капітан.— Дві півтонки.— Він говорив про знайдені величезні міни, мовби про щось звичайне.

— Якої дії? — запитав Шнейдер.

— Затяжної.

— Я так і гадав,— відзначив інженер-полковник — теж як щось звичайне. Він оддав деякі розпорядження й торкнув Харкевича за рукав.— Ну, ходімо.

І це теж було сказано спокійним баском людини, яка аж ніяк не хвилюється й знає, що все добре скінчиться: доведеться, мабуть, пововтузитись, бо механізми затяжної дії трапляються хитромудрі, але ж мінери — народ спритний та меткий, зроблять — голки не підточиш.

З появою начальника управління становище Левчука зробилося непевним. Перед цим протягом двох тижнів він керував так званою оперативною групою, що складалася лише з кількох душ, але мала чітке завдання — виміряти обсяг руйнувань і підготувати для Наркомату електростанцій відповідні відомості й точний малюнок. Хоч завдання було й обмежене, а людей обмаль, Левчук почував себе керівником і знав, що робити. Тепер з'явився справжній голова майбутньої установи, нових людей він у своєму розпорядженні поки що не мав, і члени оперативної групи фактично перейшли в його розпорядження. Та й як би вони могли виконувати своє попереднє завдання, якщо лазити по руїнах і вимірювати будь-що не було можливості, — на греблю просто не пускали вартіві Шнейдера.

Ставити це питання перед начальником управління зараз було безглуздо — Левчук розумів. Але й нікати без діла принизливо й неприємно. Через це, просидівши першу половину дня над кресленням, якого без нових відомостей продовжувати не міг, він попросив нового начальника управління відрядити його на деякий час у розпорядження військових: їхні підрозділи, мовляв, розпорошені по всій греблі, Харкевич при них один, він не може водночас встигати всюди. Та й, перебуваючи таким чином на греблі, можна дещо вимірювати, а отже, й виконувати потроху своє основне завдання.

Поки намислював усе це, настроїй був поганий. А коли дістав дозвіл начальника, повеселішав, наче ожив. Обідати з управління не пішов — побоювався, що інженер-полковник по обіді з'явиться й піде на греблю, і він його прогавить. З'їв бутерброд і схилився над напівзакінченим кресленням. Потім вийшов у коридор і почав прогулюватись там. Неприємно було, що чекає, як прохач, але втішав себе тим, що, крім нього самого, ніхто про це не знає.

Шнейдер зрадів, що матиме в своєму розпорядженні ще одного фахівця-дніпрогесівця. Він не знав, що Левчук на греблі новачок, а Харкевич вважав для себе незручним попереджати інженер-полковника. Кінець кінцем особливого значення це не мало — адже йдеться поки що не про внутрішню, а про зовнішню топографію греблі, до того ж, якби Левчук у чомусь і помилився, поруч був він, Харкевич, який знав греблю як слід.

По обіді Шнейдер вирішив «помацати», як він це назвав, донні отвори. Там, у отих десяти величезних дірах, пробитих у тілі греблі, аби крізь них випускати воду з верхнього б'єфа вниз, отам, безперечно, й таїлася більша частина німецького ешелону з бомбами та вибухівкою. Так твердили тутешні люди, зокрема Кравець; так повідомляли розвідники ще перед тим, як сюди прийшло наше військо; так передбачалося й планом самого Шнейдера, який він склав собі, ставши в уяві «на місце ворога», аби його зрозуміти. Тепер ці отвори були замуровані з обох боків — не для того ж, як видно, щоб напівзруйнована гребля виглядала цілішою. Там лежали величезні заряди — сумнівів не було.

Навіть ще й не «помацавши» їх, Шнейдер упевнився, що тут можна діяти спокійно, без побоювань. Здійснення головної мети ніколи не ставлять у залежність від сліпого випадку, міркував інженер-полковник. Отже, тут ворог не міг покладатися на «сюрприз», розрахований на випадкову необережність, — тут мав відбутися вибух у точно визначену секунду, а це можливо лише з допомогою дистанційного управління, тобто — дроту, електричного струму та рубильника чи кнопки, на яких лежить людська рука. Зараз не було отієї ворожої руки, котра могла натиснути на кнопку або ввімкнути рубильник. А коли нема кому на кнопку натиснути, нема й особливої небезпеки.

Це, звісно, не означало, що він візьме кайло й почне гатити в намуровані стінки, аби швидше дістатися до бомб. Шнейдер усе життя мав справу з мінами, й обережність була вже органічною рисою його характеру. Схильний до гумору, він жартома поділяв людство на дві нерівні частини: одна — переважна більшість — це та, яка до незнайомого механізму підходить з молотком, і друга — мінери, котрі озброєні лише уважними очима та чутливими пальцями. До якої з двох частин він відносив себе, здогадатися неважко.

Зараз він хотів лише «помацати» донні отвори, тобто подивитися зблизька на білі плями німецького бетону, яким було їх замуровано врівень з пологим схилом водозливної гребінки. Те було не просто — піднятися на уцілілу частину підкранового мосту, потім спуститися вниз за допомогою мотузяної драбини — щоправда, надійнішої, ніж ота, по якій лазив Харкевич під час боїв,—

а звідти вже пройти вузькою кладкою, змайстрованою, як твердив Кравець, ще тоді, коли німці бетонували.

Вирушили втрюх. Для Харкевича то мала бути перша справжня подорож у власну історію — хоч і всього лише місячної давності. Після звільнення Дніпрогесу він уже бував на греблі не раз, але далі отого клаптя віцілої частини підкранового мосту не заходив. А найдраматичніші події сталися саме перед тим, як, зрештою, видерлися на міст — і загибель лейтенанта Хохла, і ота незабутня ніч, яку довелося перебути удвох з Амірадзе нагорі під промінням ворожих прожекторів, і чарівний, а водночас і страхітливий ранок, коли було висаджено турбінний зал і з чорної хмари диму та куряви, що поволі осідала на правому березі, виник чіткий обрис єдиної тополі... На мосту вже відбувалося щось схоже на прогулянку, особливо після того, як уже було знято обох ворожих вартівих. А от перед цим — форсування голих двадцятиметрових стін під прицілом гармат, що били прямою наводкою з Хортиці... Цікаво було глянути на ті місця у світлі спокійного сонячного дня, повернутись на колишнє поле бою... Та минуло відтоді ще надто мало часу, подробиці не встигли вивітритись, а пам'ять — влягтись. І чи можна взагалі вважати минулим те, що й досі не дійшло завершення, не має свого кінця? Адже його та Ксенина тополя, що виявилася, коли він до неї підійшов, облаленою вогнем, майже зугленою, була тільки спогадом про Ксеню, доля якої й досі не відома... Та й сама гребля — він рятував її й, можливо, таки рятував, але ворожі заряди ще лежали в її понівеченому нутрі, й не знати, до чого це призведе, як не знати, чи жива ще й Ксеня. Ні, все те не скінчилося — не вгасла ще війна, на місце недавнього бою ще рано приходити як цікавому туристові.

Раптова відлига поскилила дерев'яні східці, біля яких отієї останньої ночі поліг Ковальчук, але ні Шнейдер, ні Левчук нічого не знали про покійного верхолаза із «Запоріжсталі» й не зупинилися на пам'ятному для Харкевича місці. Вони подерлися нагору, а Харкевич на хвилину уповільнив кроки й відстав. Засмучений, піднявся нагору, не намагаючись їх наздогнати.

Звідси відкривався чудовий краєвид. Чудовий і страхітливий. Око не спроможне було виміряти обсяг руйнувань, та осягало їх цілком. Сніг танув, але на стінах крижанів, і припорошені ним руїни сяяли й іскрилися, наче вежі, вкриті живим сріблом. Схоже було, що природа на-

магається довести, буцімто й згарище може виглядати так само привабливо, як і палац. Але Харкевича це не могло ввести в оману. Він знав, що криється під срібною фатою сліпучого снігу.

Левчук уже стояв біля самого краю й зазиравав у двадцятиметрову прірву. Дивитись туди було, як видно, страшнувато, і по обличчю його блукала непевна усмішка: мовляв, невже доведеться і справді спускатись? Зараз це виглядало менш імовірно, ніж коли Харкевич розповідав...

— Ну, Олег Іванович, починайте, у вас досвід.— Голос Левчука звучав бадьоро, але за тією бадьорістю вгадувався страх.

— Мені цього не дозволяє саме досвід,— відказав Харкевич.

— Вперше чую, щоб досвідчена людина вважала, що musíte замикати ланцюг! — вигук Левчука був звернений до Шнейдера, і Харкевич відчув у ньому знайомі нотки звичного під'юджування.

— Ну, гаразд,— буркнув Шнейдер. Він не чув того, що говорилося, і слова його були підсумком миттєвих роздумів над тим, як краще спуститись униз.— Давайте руку.— І простягнув ліву.

Харкевич подав йому свою, й інженер-полковник досить спритно ліг животом на край мосту й намацав ногою мотузьяну сходинку. Потім учепився правою за край обламаної настилу, поставив другу ногу поруч із першою й відпустив руку Харкевича. Тепер він тримався за настил обома руками, упевнився, що й ноги спираються надійно, і повільно почав спускатись.

Левчук вражено спостерігав, аж поки голова Шнейдера зникла. З хвилину ще дивився вниз і звів розгублений погляд на Харкевича.

— А хто ж подасть руку останньому? — отетеріло запитав.

— Останньому лізти не треба. Ви краще лишайтесь тут.

— З якої речі?! — обурився Левчук. Це одверто зачіпало його особисту гідність, відчуття якої виявилось дужчим за інстинкт самозбереження.

— В такому разі руку подам вам я.

— А ви?

— Я ж сказав — досвідчений має спускатись останнім.— Харкевич всміхнувся. І хоча усмішка теж ранила Левчукову гідність, він змовчав.

Кажучи це, Харкевич уже знав, як вчинить. Ще коли йшов, наздоганяючи своїх супутників, що вже стояли край мосту й чекали на нього, пригадався маленький грузин Амірадзе — як він спускав на водозливну гребінку Ковальчука. Хлопець тоді ліг на живіт, прив'язав до паска від штанів мотузку, на якому Ковальчук тримався, а сам вчепився обома руками в залізний прут, що стирчав з бетону. Зараз Харкевич не розумів, нащо це треба було робити. Коли й Левчук зник унизу, він причепив свій пасок до залізного костіля, яким була колись пририта дошка з обляманого настилу, і, вхопившись за нього, наче за руку, якої не було йому кому подати, спустився вниз.

— Ну, де ж ваш убивчий сарказм? — запитав Левчука, ставши на гребінку.

— Що ви, Олег Іванович! — доброзичливо обурився той.

— Не гнівайтесь, я жартую, — помилував його Харкевич.

Шнейдер уже стояв біля другого бика і, спираючись долонями на шорстку стіну, спускався по дерев'яних приступках. Східці були вкриті крижаною корою й тут, і Шнейдер з трудом балансував, наче йшов по дротині. За хвилину він уже зник за рогом бика, і про те, що просувається далі, можна було судити лише з коливання дощок, настелених уздовж греблі, коли німці бетонували камери для зарядів.

Харкевич уже теж був зібрався спускатися слідом, коли почувся вигук Шнейдера:

— Хто-небудь сюди!

У викрику не відчувалося тривоги — радше нетерпляча вимогливість. Харкевича здивував цей незвичайний тон, але він кинувся на східці не роздумуючи. Спустився, визирнув за ріг бика й побачив Шнейдера — інженер-полковник майже лежав на пологому схилі гребінки, міцно спираючись ногами на дошки й майже впритул наблизивши обличчя до бетонної поверхні, наче нюхав її своїм коротеньким носом.

— Ану, гляньте, — кинув, коли Харкевич наблизився. — Пізнаєте? — Він це відводив очей од вузької біластої смуги, що ясно вирізнялася на сірому тлі бетону, круто повертала вгору й уривалася, поєднавшись із великою чотирикутною плямою такого самого кольору.

Харкевич придивився: це чуже. І пляма нагорі — слід від замурованого німцями душника, що йшов глибоко

вниз, аж у потерну. Ясно, що туди й пропущено дрiт вiд мiни, замурованої у донних отворах.

— Ех, шкода...— зiтхнув Харкевич.— Коли б знаття, що вiн виходить на поверхню тут, хлопцi дарма не загинули б...

Шнейдер обережно випростався.

— То щастя, що не знали,— зауважив.

Харкевич зрозумiв.

— Гадаєте, ножем замкнули б?

— Не гадаю, а певен.

— Але ж ми перерiзали... Тiльки аж там!..— змахнув рукою Харкевич у бiк правого берега.

— Може, й перерiзали,— непевно буркнув Шнейдер.— Не забудьте, одначе, що було це пiд час запеклих боїв, коли iхня мережа могла вже бути пошкоджена. А на тиждень ранiш вона, безперечно, ще була цiла.

— Можливо...

— Ну, гаразд,— рiзко обiрвав Шнейдер мiркування Харкевича.— Все ясно.— Вiн, з усього видно, вже знав, як скористається зi свого вiдкриття, й поспiшав на берег.

Харкевич обережно повернувся й повiльно пiшов назад, мацаючи ногами вкриту тоненьким льодком слизьку дошку. Шнейдер почекав, поки Харкевич вiддалиться — дошки прогиналися й поруч небезпечно було йти,— i так само обережно рушив i собi.

25

Нещастя сталося несподiвано, як здебiльшого й буває. Харкевич уже стояв бiля бика й дивився на нижню приступку, готовий ступити на схiдцi. Пiдняв ногу й глянув угору — навпроти нього, боязко тримаючись руками за слизькi дошки, задом наперед рачкував Левчук.

— Куди ви?! — вигукнув Харкевич.— Ми вже повертаємось!

Левчук або не почув, або не зміг зупинитись. Він зробив ще один порух, але оступився, нога ковзнула і сильно штовхнула Харкевича. Той похитнувся, не втримався й полетів униз.

Шнейдер був ще далеко й не міг його підхопити. Та коли б і зміг, не вдержав би. Він тільки ледве чутно зойкнув, розуміючи, що сталося страшне.

Стрімголов, уже зовсім не думаючи про себе, інженер-полковник побіг до східців. Левчук саме скінчив

рачкувати й став на дошки — він безпорадно всміхався й, не знаючи, що сталося, дивився на Шнейдера.

— Чорт вас приніс!..— люто крикнув інженер-полковник.— Руку!

Левчук отетеріло кліпнув очима й простягнув руку, не розуміючи, що від нього вимагають.

— Тримайтеся за дошку,— наказав Шнейдер.

Той слухняно вхопився за приступку, а Шнейдер, тримаючись за нього, перехилився над прірвою й зазирнув туди. Харкевич нерухомо лежав на майже прямовисній частині гребінки, зачепившись за залізний прут, що проткнув його шинель.

— Харкевич! Живий? — запитав Шнейдер, але відповіді не дістав.

Він розумів: шинель могла прорватись, і тоді — кінець. Внизу вирувала вода, котру гнало сюди від лівого берега, де вона перевалювала через зруйновану в багатьох місцях стіну аванкамери, а з виру визирали каміння й уламки бетону.

— Що сталося? — все ще нічого не розуміючи, сказав Левчук.

— Ідіот...— просичав інженер-полковник і різко відсторонив його.— Стійте тут,— наказав і швидко побіг по слизьких сходах нагору.

Був лише один спосіб урятувати Харкевича, якщо він живий: якомога швидше видертись на підкрановий міст і бігти на правий берег по допомогу. Там стояв катер, який мав вивозити вибухівку, коли її почнуть видобувати — катер той можна підігнати до місця, де завис Харкевич. Але як дістатись до нього самого, щоб відчепити й спустити вниз? Та поки придумають щось, шинеля, на якій він висить, може розірватись! Шнейдер зупинився перед стіною, з якої звисала могузяна драбина, в нерішучості. Що робити?

І враз його осяяло: драбина, що звисала з підкранового мосту, була задовга, кінець її лежав унизу, і його можна було відтягти. Шнейдер вихопив із кишені ніж, розкрив лезо, але вчасно побачив, що шмат, який можна відрізати, закороткий — метрів зо два, не більше. Не роздумуючи, подерся вище, різонув лямку з правого боку й кособоко завис на лівій. Перед тим, як перетяти й другу, подивився вниз, намагаючись триматись так, аби, коли падатиме, стати на ноги. Проте завбачливість не допомогла, і він упав на бік, боляче забившись стегном.

З хвилину лежав, проїнятий гострим болем. Скочив на ноги, розрізав перетинки й зв'язав обидва кінці: мотузок виявився досить довгим.

Левчук безтямно дивився на Шнейдера, коли той біг по слизьких приступках униз. Він перелякано відсахнувся, даючи дорогу. Інженер-полковник не глянув на нього, а тільки кинув, наче скомандував:

— Руку!

Левчук, як і перед цим, мовчки скорився. Однією взявся за дошку, а другу простягнув Шнейдеру.

Перегнувшись, скільки можна було, над прірвою, інженер-полковник знову побачив Харкевича: той лежав так само, як і раніше, нерухомо, але одна нога начебто випросталася й стирчала трохи вгору, підперта невеликою брилою, закинутою сюди під час вибуху на мосту.

— Харкевич, тримайте! — гукнув Шнейдер, маючи намір кинути йому кінець мотузка. Але Харкевич не поворухнувся. — Ви чуєте? — Відповіді не було.

Ще якусь мить Шнейдер висів над прірвою, дослухаючись і водночас розмірковуючи, як бути далі. Харкевич не ворухнувся. Але саме це й подавало надію: якщо він тільки знепритомнів, то краще, аби це тривало довше, бо, як тільки поворухнеться, шинеля не витримає, й він розіб'ється на смерть.

Шнейдер підтягнувся на Левчуковій руці й випростався. Швидко скрутив на кінці мотузка петлю й, знову взявшись за руку, перехилився й почав накидати на ногу Харкевича. Це було нелегко, але після кількох невдалих спроб таки наклав і обережно затягнув. Знову випростався й подав другий кінець Левчукові.

— Тримайте.

Левчук уже розумів, чого домагався інженер-полковник. Злегка натягнув мотузок і сперся левніше ногою на дошку. Шнейдер тим часом витирав хусткою спітніле обличчя, зовсім знесилений. Потім почав обмацувати приступки, шукаючи, де б надійніше припнути. Знайшов підходящу шпару, не відбираючи мотузка у Левчука, просилив вільний кінець і зав'язав тугий вузол.

— Можете пустити, — кинув Левчукові. — Ходімо.

Левчук почував себе тяжко винним, хоч і не розумів, у чому саме. Знав, що з Харкевичем сталося лихо, а про свою причетність до того судив лише з раптової суворості Шнейдера, якої не помічав раніше. Пригнічений, він не наважувався ні розпитувати, ні виправдуватись і

через це позирав боязко й принижено, наче спійманий на якомусь ганебному вчинку. Він спробував пропустити Шнейдера вперед, але інженер-полковник змахнув рукою в бік східців, наказуючи йому йти першому. Левчук кинувся на східці й поповзом поліз угору. Шнейдер стояв позад нього й пильнував — на випадок, якщо той посковзнеться й посунеться вниз.

Тільки нагорі стало ясно, що видертись на підкрановий міст, щоб мерщій покликати на допомогу й підігнати катер, не так просто. Драбину Шнейдер обрізав високо, вхопитися за неї не можна було. Він стояв і з розпачем дивився на діло своїх рук, але розумів, що коли б менше одрізав, мотузок був би закороткий. Левчук теж позирав — то на нього, то на драбинку, яку високо над ними погойдував морозяний вітерець.

— Що ви збираєтесь робити? — нарешті зважився запитати.

— Якщо стати на плечі, можна дістати.

— А як же...— Він уже розумів, що підсаджувати доведеться йому, а самого його не буде кому підсадити.

— Все одно комусь треба залишитись,— сказав Шнейдер досить м'яко, і це трохи заспокоїло Левчука.— Спуститесь униз... Постоїте там про всяк випадок.

Він показав туди, де завис Харкевич, і Левчук мовчки погодився, що комусь таки треба чатувати: мало що може статись — вузол почне розпускатись або дошка, до якої прив'язаний, зірветься з цвяхів...

— Ставайте.— Левчук нахилився й зчепив руки поперед себе, аби Шнейдер міг спертися чоботом.

— Витримаєте?

— Давайте.

Він стояв і дивився на Шнейдера, котрий повільно погойдувався на драбині, чекаючи, поки вона зупиниться. Недавня розгубленість зникла, почуття приниженості щезло.

Тепер він активно діяв, від нього залежало не менше, ніж від інженер-полковника, й почуття відповідальності повертало внутрішню рівновагу.

Коливання майже припинилося, обидві лямки мотузаної драбини вирівнялися. Шнейдер підтягнув своє вже обважніле тіло й схопився однією рукою за другу перетинку. Це далось йому, як видно, нелегко, але більше він уже не відпочивав і обережними рухами, схожими на повільні вимахи плавця, поліз все вище й вище. За хвилину

він уже стояв обома ногами на нижній перетинці і тільки тепер, затримавшись, аби все-таки перепочити, швидко почав перебирати руками й ногами і, кінець кінцем, зник нагорі.

Левчук прислухався — з мосту долинали швидке гупання: Шнейдер біг. Шум води, що переливалася через провиту в кількох місцях стінку аванкамери, сюди не долинав, і добре було чути, як глухо озиваються прискорені кроки, аж поки вони зовсім вщухли, наче розтанули.

Настрій знову зіпсувався. Яка ганьба! Ні Шнейдеру, ні Харкевичу не був потрібний — тільки для того й причепився, щоб не тинятися без діла й не ранити своєї начальницької гідності, а сирчинився до такої біди! Він спробував уявити, як все те могло статись, ясно побачив себе таким, яким міг його побачити Харкевич, коли довелося рачки спускатись на хисткий поміст, і йому стало соромно. Але одразу ж відігнав принизливі думки й, обережно ступаючи, пішов до східців. Зараз нікого поблизу не було, міг спускатись тим самим способом, що й уперше, але простував сміливо, наче соромився самого себе. Лід підтанув, підбори проломлювали крижану кору, під ногами відчувалися тверді дошки приступок.

І як тільки спустився, помітив, що мотузок сіпається, наче опадає й натягається знов. Левчук майже зіскочив зі східців на дошки й прислухався: знизу долинав ледве чутний стогін.

У грудях радісно бурхнуло: живий! Спробував перехилитись і зазирнути у прірву, але нічого не побачив, крім спіненої води.

— Харкевич, ви чуєте? — крикнув і затамував віддих, чекаючи відповіді.

Мотузок смикнувся ще раз і завмер, але голосу Харкевича Левчук не почув.

— Потерпіть, будь ласка... Хвилини десять, не більше... — мало не благав Левчук. — Зараз вас знімуть. Тільки не рухайтесь, полежте спокійно... Ви чуєте мене?

Левчук знову прислухався. Харкевич не відповідав. І тільки щось ледве чутно зататакало віддалік. Глянув на річище й побачив невеликий катер, що омивав кипучий вир і одразу ненадовго зник за скелею — Кріслом Катерини...

Лейтенант Бош повернувся до Калитви на бронемашині в супроводі п'яти солдатів. Вона зупинилася біля комендатури. Бош вискочив, хряпнувши масивними дверцятами, й побіг у приміщення повз виструнченого й переляканого вартового. Біля входу його зустрів Крафт і почав був доповідати, але свого заступника комендант мало не відіпхнув.

— Геть! — крикнув і щез у приміщенні.

У Корсуні Бошу не дуже допомогло те, що пригода з дідом Книшем сталася під час його відсутності,— здорово нагоріло. Та й чи могло бути інакше — партизан утік, мало того — поранив поліцає! І що ж то, мовляв, за порядки, коли у заарештованого після обшуку виявляється зброя й замість того, щоб стріляти в нього, стріляє він? Боша попередили, що його справу буде розглянуто, але безпосередніх винуватців треба покарати суворо. Він розумів, що буде з ним самим, якщо подібне повториться, і ще по дорозі поклав собі навести порядок раз і назавжди.

Найперше він наказав привести Голубничого. Гнат лежав у суміжній кімнаті. Він втратив багато крові й ледве добрів до кабінету коменданта. Коли Бош побачив його мертвотно бліде обличчя й те, як він похитується, стоячи перед ним, то відмовився од свого попереднього наміру покарати й поліцає за злочинну необачність. Він навіть запропонував Гнатові сісти, чого ніколи не робив, коли до нього заходили підлеглі — особливо з місцевих.

— Вот что бивай, когда нет осторожность! — вигукнув він.

— Пане комендант, та хто ж міг подумати, що у нього е...

— Безобразій! — процідив Бош, не давши йому докінчити. Миттева розчуленість, викликана смертельною блідістю Голубничого, одразу зникла, й рожевощоче обличчя коменданта напшлося кров'ю.— Хто обшукаль?

— Не знаю, пане комендант,— збрехав Голубничий.— Я заарештованого взяв із новітки години через три після того, як його спіймали.— І, наче нехотя, додав:— Вроді б Дрозд обшукував. Ну й Бруннер теж...

— Ско-ті-на...— процідив крізь зуби комендант з притиском на кожному складі.— С німі я інакше поговорить...— Бош помітив, що Голубничий похитнувся на

стільці,— він і справді ледь тримався.— Крафт! — вигукнув лейтенант і, коли той ускочив, наказав:— Покласти на ліжку. І поліцая Дрозда та рядового Бруннера до мене!

Обидва перебули минулу ніч у повітці, після пляшки, випитої напередодні, опохмелитися можливості не мали. Голови у обох гули, і вигляд у них був такий, наче їх усю ніч жували.

— Ти дал пістолет партизану, негодяй? — ударив Бош об стіл кулаком, звертаючись до Митька.— Он — простий дурак, німецькій зольдат, а ти партизанській сволоч!

— Та що ви...— заволав у нестямі Митько. Тільки тепер мозок його просвітлів, і він зрозумів, що пропав.

— Молчать! — ударив об стіл лейтенант удруге.— Розстрілять!

— Та я... Пане комендант... Як же я так...— белькотів Дрозд.— Я хрестом та богом...

— Вск! — наказав Бош, звертаючись до Крафта, й гидливо змахнув рукою, мовби відкидав од себе Дрозда.

Крафт підбіг до поблідлого Митька й сіпнув за рукав. Дрозд не поворухнувся, наче враз остовпів, і стояв, беззвучно ворущачи знекровленими губами. Крафт штовхнув його до дверей і вийшов слідом за ним.

Бруннер лишився віч-на-віч з комендантом. Він стояв так само пополотнілий, але вже розумів, що Митькова доля його минула, хоч Бош дивився на нього, як перед цим на Дрозда, вирішуючи, як з ним повестися.

— Арешт — п'ятнадцять діб! — проказав Бош нарешті.— Геть, дурень!

Бруннер клацнув підборами, чітко повернувся й вийшов.

Трохи згодом, лежачи на соломі в тій самій повітці, в якій учора лежав Книш, він згадав про купу дров, яку бачив на подвір'ї у Федора Непорожнього. Безсумнівно, міг би повернути собі довір'я коменданта, коли б розповів про них, а головне, про дивну схожість з отими, які віз дід Книш, коли його заарештували. Ця схожість хвилювала його, він намагався розгадати, що криється за нею, але радий, що легко відбувся, не хотів ще раз потрапляти на очі комендантові й спокушати долю знов. Адже вчасно не повідомив, виходить, чомусь змовчав, а Бош подумає, що втаїв.

А проте перед смерком, коли до нього навідався Шольц, Бруннер таки не втримався.

— Послухай, Курте,— мовив Бруннер, жадібно поїдаючи смажене м'ясо з хлібом, що його приніс товариш на вечерю заарештованому.— А що, коли сказати про оті дрова?

Шольц нашорошився:

— Про які?

— «Про які?» — хмикнув Бруннер.— Про ті, якими твоя симпатична хазяйка топить у печі, перед тим як лягти з тобою спати.

— Дурень,— буркнув Шольц.

Це вже вдруге його було названо дурнем протягом кількох днів, і він спаленів.

— Всі ви розумники, а за отими дровами якраз, може, й приховалася ниточка, що веде в ліс,— сердито сказав він.— Всі ви дуже розумні, тільки я дурень.

— Ти що — хочеш заплутати й мене?— запитав Шольц.

Бруннер глянув на нього, але в сараї вже було зовсім темно, і він нічого не побачив.

— А при чому тут ти?

— При тому, що я в тій хаті живу й коли що, то повинен був помітити раніше за тебе,— відказав Шольц.

Бруннер зрозумів. Ясно, що, виявивши завбачливість, він кине тінь на товариша. А вони все-таки з одного міста родом — земляки.

Йому не хотілося встрявати в нову халепу й самому, і, вже зовсім скорившись, Бруннер осміхнувся:

— І це все?

— А що ж іще? — не зрозумів Шольц.

Бруннер засміявся вголос:

— Коли б у мене була така гарненька хазяйка, я б теж не поспішав ставити її під удар.

— От я й не поспішаю,— сердито промимрив Курт, тепер уже підтримуючи таке припущення й сподіваючись, що Бруннер мовчатиме з товариських міркувань.

— Хо-хо! — скочив на ноги Бруннер.— Влаштувався непогано! — Він засунув у пельку останній шмат м'яса й з повним ротом сказав:— Товариш не повинен підводити, але ж і ділитися з товаришем теж іноді слід.

— Гаразд, побачимо,— відказав Шольц похмуро. Він узяв порожню тарілку з рук Бруннера, нахилився, щоб не ударитись головою об низенький одвірок, і вийшов.

Надворі вже зовсім смеркало. Сніг порипував під чобітьми. Шольц пішов через подвір'я до ганку, але на півдорозі звернув — вирішив тарілку не заносити. Замах-

нувся спересердя й жбурнув її в повітря — вона свиснула, й він почув, як брязнуло на вулиці.

Ні, таки щось тут було. Бруннер не такий дурень. Справді, й дитині ясно: і ті дрова, що їх Книш до Непорожніх привіз, і ті, з якими його спіймано, з однієї вирубки. І все-таки не йняв віри, що Федір та Ксеня, котрі так добре ставилися до нього, знали, звідки ті дрова, або зв'язані були з Книшем. Не схоже, щоб такі, як вони, наражалися на небезпеку. Ймовірніше, що вони ті дрова купили. Звісно, в такий час подібна необережність небезпечна, але це ще не означає, що за неї вони мусять відповідати, як за злочин, за законами воєнного часу.

І все ж він вирішив бути уважнішим і пильніше до всього придивлятися. Коли живеш з людьми під одним дахом, мусиш знати, чим вони дихають. Бо прохопись ненароком необережним словом, не встигнеш і оглянутись, як про це довідаються, — коли не партизани, то лейтенант Бош!

Він подумав про свій щоденник: чи замкнув його у валізу? Шольц вів його хоч і не регулярно, але вже кілька років — з дня, коли його мобілізували. Особливого нічого не записував, а все-таки часом занотовував деякі свої думки... Все можна перетлумачити на свій лад, надто, коли хочеш людині завдати прикрість!

Стурбований, Шольц непомітно для самого себе прискорив кроки. Ще здалеку побачив у вікнах тьмяне світло — отже, не сплять. Увійшов, як завжди, привітався і пішов у свою комірчину. Ні, щоденника замкнено у валізі — все гаразд. Кілька хвилин посидів на єдиному стільці біля столика, потім підвівся й пішов до хазяїв.

— Може, чаю нагріти, пане ефрейтор? — запитала Ксеня.

— Щось не хочеться... — буркнув він, удаючи, що дуже стурбований. — Настрій поганий, ляжу посплю.

— Щось сталося? — обережно повела Ксеня далі.

— Нічого особливого, але... На фронті ускладнення. А що це не так далеко...

— Що ви кажете! — Ксеня удала, що стурбована, і голос її затремтів.

— Не бійтеся, ми не відступимо, — всміхнувся Шольц. — А проте війна є війна, все можливо.

— Що ж буде з нами? — схоже було, що Ксеня таки справді переполошилася.

— А при чому ж тут ви?

— Ну як же...— вона не знайшла що відповісти й тільки притисла руки до грудей, буцімто дуже налякана.

— Тих, що нам активно допомагали, ми не залишимо тут,— сказав німець.— А іншим, я думаю, нема чого боятись.

Ксеня стояла, все ще не віднімаючи рук од грудей, а Федір сидів на своєму ліжку й мовчки прислухався.

— Ну, та я так гадаю, що все це ще писано вилами по воді,— всміхнувся Федір, наче заспокоював Ксеню.— Адже пан ефрейтор не каже, що збираються відступати.

— Звичайно ж, ні! — підтримав його німець.— Я тільки відповідаю на побоювання фрау Ксені.— Він круто повернувся до своїх дверей.— На добраніч! — І зник у комірчині.

Цукерка, яку він тримав у кишені для Оленки, так і лишилася затиснута в руці. Він причинив двері, постояв біля столика, зіставляючи свої запитання з відповідями Ксені та Федора. Розгорнув цукерку й кинув у рот.

Ні, Ксеня таки схвилювалася, коли почула про можливий відступ. Отже, все начебто не так, як здавалося йому. І все-таки щоденник краще не залишати на столі: обережність не зашкодить. Та й попри все інше, щоденник — інтимна річ, не для стороннього ока.

Шольц присів край ліжка й замислився. Перебрав у пам'яті все, що в різний час записав про стосунки зі своєю нареченою. Боже, як давно це було! Він вийняв з дерматинової планшетки фотокартку Ельзи. Подивився, подумав... Було... А чи буде це знову?

27

Митька Дрозда розстріляли в яру за шкільним садом, коли вже зовсім стемніло. Бруннер бачив, припавши до щілини, як його повели, а потім почув постріл, наче щось ляснуло, й ляскіт той покотився луною по околиці. Знав, що на тому скінчилася неприємність і для нього, бо з німецьким солдатом Бош так вчинити не посміє — солдати тепер потрібніші ніж будь-коли, й розстрілювати їх за якогось поганого партизана — то надто велика розкіш. Але побоювався передової — на це комендант міг піти. Всю ніч кутався в благеньку шинельку, крутився на соломі, дрібно тремтів від холоду й ніяк не міг заснути.

Не спав тієї ночі й Тиміш Непорожній — думав про сина. Не сумнівався після випадку з Голубничим, що дро-

ва оті дід Книш привозив до Федора неспроста. Не той час, щоб подарунки підносити, та й сам дід виявився не такою овечкою, яка б задарма догоджала. От тільки вибрав дурень саме граби, а хто ж у Калитві не знає, що ростуть вони на отій ділянці, де ховається лісова братія! Зразу видно — Сиволапа на місці не було: той би одразу змикитив, що грабова порода неодмінно наведе на слід німецьку комендатуру!

Але чому саме Федорові?! Наче ж і з хати зайвий раз вийти боїться, і вдача не така, щоб наосліп ризикував... І з полону ж чудом викараскався, і рука ж перебита... Не з тих, котрим кортить на шибеницю чи в шкільний яр слідом за Дроздом! Звісно, вертихвістка, котру з собою привів, могла такого, як він, збити з пантелику. Перша жінка змусила тюхтія дядькову кров простити, то чому ж друга не могла його завернути в ліс? Навіть дивно було б, якби свого не домоглася. З чужого краю ж прибилася, в Калитві нікого не знає... А коли маєш складне завдання, у чужих краях без своєї людини не впораєшся. От і обплутала Федора, от і збила дурня на манівці!

Тиміш зіскакував з печі, в самих спідніх бігав по хаті, потім, наче враз охолонувши, сідав на лаву й курился самосад. Глибоко затягувався ядучим зіллям, відтак, трохи заспокоївшись, повертався на піч. Та минала хвилина, і він знову зіскакував на долівку й починав метушливо міряти хату босими ногами.

Все говорило про причетність Федора до справ лісових хлопців Микити Сиволапа. Пригадалися синові стосунки з колишнім головою сільради Миколою Сомом, котрого повісили, коли навідався з лісу в село. А Сом — Сиволапів приятель — хто ж того не знає! — тільки не такий хитрий та меткий, як Сиволап. Лиш раз навідався в село, а його схопили. Микита не дався б. Той через тиждень після окупації, коли німці вже людей пересівали на дрібне решето, не тільки жінку з-під їхнього носа встиг вихопити, а й корову примудрився зарізати й м'ясо вивезти в ліс. Уранці німці кинулися його забирати, а на дворіщі тільки калюжа коров'ячої крові та дві пари ратиць. Ну й записка відповідна: так, мовляв, і так, зустрінемося ще, коли живі будемо.

Думки плуталися, перескакували з одного на інше. Та знову поверталися до того, з чого почав. Федір дружив із Сомом, а Сом із Сиволапом. Отже, приятелів приятель — людина своя. Отак і знюхалися за дорученням

городської дамочки, котра бозна-звідки з'явилася, бодай її грім побив. Сам би в пекло не поліз — побоявся б...

Згадавши про неї, наїжився. Хто така? Звідки взялася? Чом сільським життям спокусилася, хоч у місті, мабуть, народилася, й виросла, і до глиняної долівки не звикла на своїх паркетах та килимах?! А начебто й горда ж, до чоловікового батька поклонитися не прийшла, хоч і хліб його їсть ось уже, вважай, більше року. Якось Тиміш бачив її здалеку ще влітку — проходив повз синову хату, зазирнув через паркан. Тендітна, з білявою косою, завинutoю довкола голови. Сапала щось за причілком, і держално тримала в руках, наче олівець... Ніби й не схожа на урвиголову, з отих, що ладні в полум'я кидатись та в горло вгризатися заради червоних прапорів,— дівчисько, хоч уже й під тридцять.

Ні, не спокусилася вона глиняною долівкою: має завдання. А позаяк — війна, хто, як Микола Сом, спіткнувся, той і головою наклав,— то й не дурна, щоб самій зайвий раз ризикувати. От і знайшла тюхтія, мабуть, із полону врятувала, щоб із вдячності виконував, що накаже.

Тиміш ледве дочекався ранку. А коли розвиднілось, одягнувся й вийшов надвір. Вирішив спершу сходити до Голубничого, буцімто провідати пораненого, а там, може, й розпитати — хто така. Поліцай мусить знати, що собою являє, чим дихає. Звісно, обережним треба бути, просто не запитувати, а так собі, начебто між іншим, наче жартома.

Пішов уже був до хвіртки, але зупинився. Рано ще — подумає, що не терпілося, всю ніч тільки й чекав, аби швидше благословилося на світ. Надто поквапитись — оце й буде перша необережність, тим більше, що рік минув, як вона в селі, а раніше ніколи не цікавився.

Голубничий зустрів Непорожнього не дуже привітно. Одягнений, лежав на застеленому ліжку, звівши додолу ноги в добрячих чоботях, і ледь повів очима у бік гостя, коли той привітався.

— Підстрелили, значить, ідоли...— співчутливо відзначив Тиміш, наче не він учора про це перший довідався.

— Тебе не підстрелять...— буркнув Гнат.

— А при чому ж тут я? — здивувався Тиміш, відчувши в словах поліцає неприховану ворожість.

— А при тому, що ходиш балкою мало не щодня, а чомусь не остерігаєшся та лісовиків не боїшся,— повернув до нього Гнат обличчя, і в очах його майнула лють.

— От тобі й маєш! — розгублено всміхнувся старий і відчув у колінах раптову слабкість. — То ще я й винен, що котрийсь не влучив у мене? — Він опустився на лаву, не так ошелешений невдячністю врятованого ним поліція, як майже одвертим звинуваченням у тому, в чому винним не був. — Та побійся бога, що ти говориш! — заволав Тиміш. — Ти б і кров'ю отам у балці зійшов, коли б я не нагодився!

— То діло інше, — роздратовано гримнув Гнат. — І нема чого плутати святе з грішним. Не ти з'явився б, чорт би іншого когось приніс. А кров'ю зійшов би, туди, виходить, мені й дорога. — Він сперся на здорову руку й сів — обличчя судомило, воно пересмикнулося від болю. — А от що ходиш понад лісом чи не щодня до своєї куми й не остерігаєшся... І перепустка в кишені... Це, знаєш...

— Чого ж їм на мене нападати?! — спробував виправдатись Непорожній. — Не служу, ні в яке таке не втручаюся...

— А до поліція чого прийшов? Вивідувати чи поспівчувати? — різонув його Гнат поглядом. — У щось таке втручаєшся, а в що саме, поки що не розкушу...

Тиміш безпорадно підвівся й безсило розвів руками, не знаючи, що й сказати. Почував, що нависло над ним неочікуване й страшне, але не розумів, звідки воно взялося.

— А я, бач, і пляшку прихопив — думав, навідаю, та вип'ємо по чарці... — безпорадно промимрив, виправдуючись і дорікаючи водночас. — А ти, бач, ось як...

— Я тепер з ким попало не п'ю, — відказав Гнат. — Обережний став: дід Книш навчив не всім підряд довіряти. — І так, наче в хаті, крім нього, нікого й не було, гукнув: — Мамо! Де ви? Час і спідати!

Мати не озвалася — була десь на подвір'ї, а Тиміш витлумачив той вигук як знак, що треба йти. Ще мить потупцювався на місці, помацав пляшку, що її так і не встиг витягти з кишені, й почвалав до дверей.

— Що ж, бувай, Гнате. Та нехай тебе бог простить, — сердито проказав і, не дочекавшись відповіді, натиснув пальцем на клямку.

І саме в цей час двері шарпнули знадвору, і на порозі з'явилася Ксеня.

Від несподіванки Тиміш відсахнувся й дав їй пройти. Ксеня теж не чекала цієї зустрічі, але здивування свого не виказала.

— Здрастуйте,— привіталася — радше з Непорожнім, аніж із Гнатом. І, вже звертаючись до Голубничого, запитала: — Можна мені до вас? — Вона стояла на порозі з невеличким пакуночком у руці, охайно загорнутим у білу хустку, і всміхалася.

— Ну й деньок у мене сьогодні! — вигукнув Гнат весело й підвівся.— Всі відвідують та гостинці несуть, наче я іменинник!

Ксеня переступила через поріг, а Тиміш хоч і вражений несподіваною зустріччю зі своєю невісткою, і зацікавлений її дивною появою в цій хаті, а таки змушений був піти геть.

Спершу йшов вулицею зовсім спантеличений. Брів, наосліп переставляючи ноги, й нічого зрозуміти не міг. Розстебнутий кожушок теліпався, наче накинута наопашки, розхристана сорочка відкривала розчервонілі груди, але холоду не відчував. Ішов, не міг зосередитись ні на чому, приголомшений і роздратуванням Голубничого та його недоречними звинуваченнями, й таємничю появою невістки. Все те не влягалось в мозку, не трималося купи.

Та чим далі йшов, то більше оговтувався, наче тверезішав. І все настійніше себе запитував: чого прийшла? Не приятелька ж і не кума. Нетутешня ж вона, зійшла, повинна боятися зустрічі з ним, як вогню! А, отже, йде до хати, та ще з гостинцем — виходить, поспівчувати. Не інакше щоб очі замилити владі або замолити смертельний гріх! Виходить, є в неї гріх, є чого очі владі замилювати. А який такий гріх може бути у зайди в таку годину? Ясно, що дровець отих, як вогню, боїться, і все, що вночі про неї думалося,— правда істинна, і хвала богові, що розгадав.

Але хоч як зловтішався з того, що й розкусив її, і начебто й на власні очі пересвідчився, що не помилився, а зі сміливості Ксениної здивувався. Ось яка штучка — знає, що слід приведе до неї неодмінно, а з села не втекла! І до поліцаєвої хати йде, анахтемська душа, не боїться! І в ньому ворухнулося щось схоже на щире захоплення її одчайдушною поведінкою.

І враз притьмом зупинився: а чи знає про все це Федір? Може, отой кендюх і духом не відає, що діється поруч, може, й не підозрює, в яку халепу встряв? Зайти б саме зараз, поки вдома її нема... Постояв з хвилину в нерішучості й попростував до свого двору: якщо заплутався, не признається, а коли духом не відає, то не повірять, бо

тують. Рятувати його треба, а не умовляти та переко-
нувати. Не дати пропасти дурневі, коли сам не розуміє,
що сокира повисла над ним. Ніколи своєї користі не ро-
зумів, то й тепер не зрозуміє. А йдеться про кулю в поти-
лицю, а не про дріб'язок якийсь. Рятувати його треба, бо
попаде ні за гріш, рятувати!

Він вирішив, що мусить спершу вислідити, а вже потім
вирішувати, що вчинити. Коли й розмовляти з Федором,
треба щось певне мати в руках.

Того ж таки дня, коли смеркалося, зайшов з боку ле-
вади на сусідське подвір'я й засів у напівспаленій хаті,
звідки добре видно було синів двір. Сидів мало не до
перших півнів, добре загорнувшись у кожуха, під стіною.

А перед світанком, коли ще вулицю огортав нічний мо-
розаний туманець, а патрулі побрели до комендатури,
щось насвистуючи, стиха рипнула хвіртка, й на вулиці
з'явилася вона. Огледілася навкіл, постояла, припавши
спиною до хвіртки, щоб, бува, ніхто не помітив, переко-
налася, що все мертво, й швидко попростувала за село.

Тиміш не пішов слідом, а наче павперейми кинувся
городами в леваду. І вже за селом, сторожко припавши
до стовбура, бачив, як вона вигулькнула з-за крайньої
хати й пішла в бік Корсуня — туди, де ліс у балці підсту-
пав до шляху майже впритул.

28

Наступної ночі через Калитву мав пройти товарняк з
людьми, котрих вивозили з навколишніх сіл до Німеччи-
ни на роботу. Голубничий довідався про нього ще напе-
редодні, коли, поранений, лежав у комендатурі; почув,
що й тутешніх дівчат мають загнати в одну з теплушок,
отже, повинен зупинитися той поїзд і в Калитві. І хоча
Гнат і не без іронії відгукнувся минулого дня про своїх
відвідувачів та їхні гостинці, а зрадів по-справжньому,
коли Ксеня прийшла. Сам він, поранений, з хати вийти не
міг, а повідомити Сиволапові про той ешелон мусив і,
коли залишився наодинці із Ксенею, сказав їй про це.
Довідалася від нього Ксеня й про те, що днями Сиволап
має відрядити когось до Запоріжжя, отже, можна пере-
дати про себе звістку батькам — це її, що й казати, дуже
схвилювало.

Після пригоди з дідом Книшем у селі не було кого по-
слати в ліс, крім Федора або Ксені. Але на Федора Голуб-

ничий ще цілком не покладався, а Ксеня погано знала навколишні місця — це його непокоїло.

— Не підведе Федір? — запитав Голубничий.

— Гадаю, ні,— відповіла Ксеня.— Але йти мушу я все одно.

— Чому — мусите?

— У Запоріжжі мої батьки, а не Федорові,— пояснила Ксеня.

— Так-то воно так,— зрозумів її Гнат.— А от — чи знайдете?

Ксеня теж побоювалась, але бажання самій побачити отого посланця й переказати щось батькові й мамі перемогло.

— Не я їх знайду, то вони мене. Невже не помітять людину, яка йде до лісу?

То була правда. Сиволапові дозорці чатували і вдень і вночі й не могли не затримати будь-кого, хто переступав межу, де починались їхні володіння.

Гнат вирвав сторінку з зошита й накреслив їй точний маршрут. Змусив Федіра добре придивитися й запам'ятати всі підйоми та повороти, потім проєкзаменував її і, переконавшись, що Ксеня все затимила як слід, порвав папірець на дрібні клаптики й укинув у піч.

Почувши, що Ксеня наступної ночі має йти до лісу, Федір спалахнув. Ксеня його таким побачила вперше за півтора року.

— Та чи ви не збожеволіли?! — гнівно запитав він.— Я мовчав, коли ви мені казали про оту писульку, що її мали передати Книшеві. Але одно діло передати щось, а зовсім інше...

— В ешелоні наші радянські люди! — вигукнула Ксеня.— З ними поїдуть і тутешні, калитвинські, ваші колишні учні та земляки.

— І ви сподіваєтесь, що чимось їм зарадите, коли занастите себе? — Федір то червонів, то бліднув, в очах паленіло щире обурення.

— То, по-вашому, не варто й намагатися?! — обурювалася й Ксеня, але змушувала себе говорити спокійно.

— Я вам забороняю,— відрізав Федір.

Ксеня ледь помітно всміхнулася.

— Ви не можете мені заборонити.— І раптом, втративши владу над собою, одвернулася й тихо проказала: — Самі можете стояти збоку, а мені щось заборонити — не маєте права.

— Ну, це, знаєте... Це вже бозна-що!..— обрився Федір.

Ксеня зрозуміла, що переборщила, і їй стало соромно. Вона підійшла до нього впритул, доторкнулася рукою до його плеча і лагідно, майже ніжно проказала:

— Зрозумійте, я не можу інакше. Коли не зроблю того, що мушу, совість замучить мене. Ну, погодьтеся, бувають такі хвилини, коли не можна думати тільки про себе.

Вона не мала на увазі сказати цим, що так само думала, коли рятувала його з полону. Але Федір сприйняв її слова як натяк на той випадок. Він нічого не відповів, одійшов до вікна й застиг, дивлячись на припорошене снігом подвір'я.

Ксеня бачила, що переконала його. А коли й не переконала, то принаймні змусила змиритись. Так чи інакше, а тепер він не заперечуватиме й не буде затримувати її. Хотіла сказати ще про людину, котра мала їхати до Запоріжжя — це могло остаточно обеззброїти, — але вчасно схаменулася: нащо виправдувати перед ним особистими міркуваннями своє намагання вчинити щось добре для інших людей? Лишалось тільки залагодити ще одну справу, яка її непокоїла.

— Ось що, Федю, — сказала вона. — Поки я не повернуся, вам удома бути не варто. І не тільки вдома, а й взагалі в Калитві. Коли щось зі мною станеться, сюди прийдуть. Ви збиралися їхати до Корсуня з приводу школи...

Федір не відповів, але розумів, чого вона вимагає.

Перед світанком, коли Ксеня тихо вислизнула з дверей, Федір уже не спав. Він лежав з розплющеними очима поруч із Оленкою й не поворухнувся — ні коли Ксеня знімала з цвяха пальто, перешите з його шинелі, ні коли клацнула клямка й на ганку почувлися її глухі обережні кроки. Не хотів озватися, бо довелося б прощатись, а це могло й її надаремно збентежити, і його розхвилювати. А їй краще йти в небезпечну дорогу спокійній, та й самому розчулюватись не час. Так довго крився зі своїм почуттям, навіть самому собі боявся признатись, що воно існує, а зараз, коли все може назавжди вирішитися незалежно від них, чи варто розпочинати? В таких випадках краще не знати, що лишаєш удома людину, яка любить тебе. Та й самій тій людині ліпше затамувати свої почуття й не знати, яка буде відповідь. Він лежав мовчки, вдавав, що спить, а в очах стояло оте витолочене художеством колгоспне дворище, молода, тендітна білява жінка,

більше схожа на дівчину, котра йде просто до нього й зі щирими сльозами припадає до його грудей. Він знав, що був тоді випадковим щасливцем, і це робило її вчинок ще значнішим — сповненим пезайманой й благородної чистоти.

Уже благословлялося на світ, коли раптом рипнула хвіртка. Це міг бути Шольц — він звечора поїхав кудись і попередив, що повернеться тільки ранком. І враз Федора наче шпигнуло в серце: може, Ксеня? Він скочив з ліжка й припав до шибки — біля воріт бовваніла якась чоловіча постать. Федір заспокоївся: німець повернувся, як і попереджав. Не поспішаючи, знову ліг, підтяг ряднину під кістляву Оленчину спину й укрився сам. Лежав спокійний, навіть не прислухаючись, певний, що зараз увійде Шольц.

Але на порозі з'явився батько.

Здивований, Федір напівзвівся й сперся на лікоть, не вірячи своїм очам.

— Що, не чекав? — розгледів Тиміш у сутінках напружене синове обличчя.— А я оце йшов вулицею, дай, думаю, зайду.

— Роздягайтеся, тату,— підвівся Федір.— Я зараз каганця засвічу.

— А нащо? Дитину розбуркаєш, жінку розбудиш...— відказав старий наче знічев'я. Намацав лаву, скинув і поклав кожуха, а сам відійшов до печі, простягнув руки над припічком, щоб зігріти.— Геть уже прочахло,— сказав.

— Та з паливом же тепер... Топимо раз на день,— мовив Федір. Потемки намацав штани й сорочку й почав одягатись.

— А дрова ж, котрі Книш привіз,— осміхнувся старий, і хоч Федір і не побачив батькового обличчя, відчув у голосі той осміх.

— Хіба ж їх вистачить до весни — тих дров! — буркнув Федір.

— То правда. Вдруге не привезе.

Очі батькові призвичаїлися до сутінків, і він повернувся до лави, вже не памацуючи дороги. Сів, помовчав, потім сказав:

— Зайду, думаю, з невісткою познайомлюся. Коли піп не йде до монастиря, то хай уже монастир, думаю...— Він знову осміхнувся.— Більше року минуло, таки час...

— Довго збиралися, а прийшли невчасно,— винувато проказав Федір.

— Чом так? — здивувався старий.

— До Корсуня поїхала з нашим постояльцем. Ще звечора.— Федір сказав про постояльца й злякався: а що, коли раптом Шольц повернеться й зайде, що тоді?

— От тобі й маєш! — вигукнув Тиміш.— Значить, чоловіка на хазяйстві лишила, а сама — в справах?

— Думаю просити, щоб школу відкрити дозволили,— сказав Федір.— Час іде, а дітлашня, як трава, росте. Колись той бур'ян виросте та нас проклинатиме.

— То діло добре. А тільки, я так думаю, в цій справі тобі було краще їхати, ніж їй.

— А я сьогодні теж подамся. Місце було одне — мотоциклом німець їхав, то я жінку прилаштував,— збрехав Федір.— А сам якось дістанусь — чи пішки, чи, може, котрийсь по дорозі підвезе.

Тиміш рвучко підвівся, наче несподівано щось надумав.

— А ти безпремінно сьогодні чи, може, ще відклянеш? — запитав.

— Ну, як же не безпремінно! Жінка ж чекатиме там,— відповів Федір.

— Може б, тютюну привіз? Я грошей дам.

— Давайте, бо своїх немає. Якщо тютюну дістану, привезу.

— То я надвечір навідаюсь.— Тиміш пошукав у кишені, видобув десять окупаційних марок і дав синові.

— Сьогодні, може, й не повернуся,— сказав Федір.— А коли зайдете завтра...

— Гаразд. Значить, надіюсь на тютюнець,— проказав старий і почав одягатись.— А прийду, то вже й з невісткою за одним заходом познайомлюся. Таки час! — Підійшов до дверей, узявся за клямку й на мить затримався: — А ти коли рушити маєш — зранку чи перегодя?

— Поснідаю, дитину нагодую та й подамся,— відповів Федір.— Ксеня ж там ще звечора чекає, треба поснідати.

— Ну, бувай.— Батько вийшов.

Федір знову ліг — тепер уже одягнений. Віконця поступово бліднули, в хаті вже видно було. Лежав горілиць, підклавши одну руку під голову. Друга, ліва, ще трохи боліла, особливо коли високо піднімав.

Не піде він з дому. Коли з нею щось скоїться, нащо жити? А коли повернеться жива, зрозуміє, чому лишився. Може, й пояснювати не доведеться — зрозуміє сама. Раз уже врятувала, можна покластись і вдруге. Господи, і що

ж це за світ, в якому тільки випадок і може врятувати?! Все від нього залежить — і життя, й любов, усе. Федір лежав, мов закам'янів. Нікуди він не піде, все одно не житиме, якщо вона загине. Нічого йому в світі не потрібно, якщо не стане її...

29

Весь день Тиміш сидів у хаті й тупо дивився на долівку або безтямно никав по подвір'ю. Не міг ні на чому зосередитись — ні на якійсь певній думці, ні на якомусь ділі й усе знову та знову рихтував товсту самокрутку, розтрушуючи по долівці тютюн.

Часом, коли наставала мить болючого прояснення, рвучко підводився, й бігав по хаті, й нечутно повторював одне й те саме: в очі дивився батькові, а брехав! До Корсуня, мовляв, ще звечора поїхала! Отже, знає, куди подалася! Виходить, пропав. А єдиний же син, єдиний!

Розумів, що вдень Ксеня з лісу не повертатиметься, отже, до вечора мав час. Знову й знову схоплювався, вибігав на подвір'я й, спіймавши себе на тому, що не знає, куди біжить, повертався до хати. Сидів, тупо дивився на глиняну долівку й розтрушував тютюн. Знав уже, що має робити, аби й сина нерозумного врятувати, й од себе відвести оті безглузді Гнатові підозріння, але не поспішав. Рятувати. Рятувати сина й себе. Сина — поки не заплутався геть і не спіймали на гарячому, й себе — поки не зійшлося над головою оте невідоме й таємниче, про що ані сном ані духом не відав.

Шольц саме увійшов до лейтенанта Боша — комендант викликав його, щоб дати прочухана після поїздки в сусіднє село, — стояв струнко біля столу й про щось доповідав. І раптом з'явився черговий і шепнув щось лейтенантові на вухо. Бош проказав: «Давайте його», а Шольцові кинув: «Пождіть, зараз я звільнюсь».

І тієї ж таки хвилини у дверях з'явився літній чоловік і досить спокійно сказав, що має подати важливі відомості, але з однією умовою — якщо комендант дасть чесне слово, що не зачешить нікого, крім тієї людини, про яку він йому розповість.

Лейтенант з радістю дав слово — адже слово, яке переможець дає переможеному, зовсім не повинно бути чесне, — за порушення його ніхто в Калитві не викличе коменданта на дуель.

Бош люб'язно підвівся з-за столу, підсунув тій людині стілець і ввічливо пояснив, що кожен, хто бодай будь-чим допомагає німецькому командуванню, може розраховувати на повну лояльність, особливо коли прийшов із власної волі й про щось важливе розповість.

Шольц стояв під стіною, позаду несподіваного відвідувача, й не міг розгледіти як слід обличчя, яке йому начебто здалося знайомим, коли чоловік той увійшов. Помітив тільки, як раптом зіщулилася худорлява постать, коли чоловік опинився біля столу, як згорбилася кощава спина, а голова похилилася, наче шия глибоко увійшла кудись у похилені плечі. Схоже було, що підкреслена люб'язність коменданта справила на відвідувача не таке вже й приємне враження й чоловік на мить завагався чи навіть пошкодував, що прийшов.

— Ну, то ж ви нам бажав повідомлять? — запитав Бош, опускаючи в дерев'яне крісло своє опасисте тіло. — Я весь — увага.

Саме тепер і скінчилася ота мить вагання чи, може, раптового каяття. Чоловік глянув на двері, біля яких стояв черговий, і, мабуть, зрозумів, що все одно вже нічого не зміниш — треба говорити.

— Я з приводу партизанки... — промимрив він.

— Слухаю, — кивнув Бош і взяв олівець.

— Удосвіта вона в ліс подалася, сам бачив.

— Прізвище? — перебив лейтенант Бош.

Чоловік помовчав, наче пригадував, потім сказав:

— Стороженко... Ксеся Стороженко.

— Чудово, — проказав комендант і старанно записав щось на невеличкому квадратному аркушикові, що лежав перед ним. Він завжди писав на охайних квадратних клаптиках — така вже була звичка.

— Вона вночі повертатиметься в село, — проказав чоловік. — Так що у балці... Тільки ви ж мені обіцяли... В голосі відвідувача звучало благання.

— О! Все, що обіцяв німецький офіцер, є закон! — Лейтенант Бош поклав олівець на стіл і доброзичливо всміхнувся. — Можете не хвилюватися.

Він підвівся. Відвідувач підвівся теж.

— Фельдфебель! — звернувся Бош до чергового. — Запишіть прізвище цього шановного пана й зробіть все, що треба. — І, знову всміхнувшись до відвідувача повними масними губами, додав: — Дякую від ім'я німецький командування. Можете йти додому і спокійно бай-бай.

Після того, як чоловік назвав прізвище Ксені, Шольц уже не чув нічого. Хвилювання охопило його з такою силою, що прислухатись до розмови він уже не міг. Чудово знав, що означає наказ коменданта зробити «все, що треба». Зараз черговий по комендатурі надішле наряд на квартиру. Те, що адреса не була названа, нічого не рятує — де хто в селі мешкає, в комендатурі знали добре.

Шольц стояв приголомшений. Він звик до Ксені та Федора, вони ніколи не викликали у нього ніякої підозри. Виходить, таки обдурили й його — можливо, добрі взаємини, котрі встановилися між ним та господарями, були для них тільки ширмою, — за якою вони ховали свої стосунки з іншими людьми.

Ні, не тільки їхня доля в цю хвилину непокоїла Шольца. У ванькирі, де він жив, у солдатському рюкзакі з телячого хутра, що лежав під ліжком, був його шоденник. Коли робитимуть обшук у хаті, заглянуть, безперечно, і в його рюкзак: адже під одним дахом з партизанами жив, а не помітив — утратив пильність! Витлумачать записи по-своєму — підведуть під воєнний трибунал...

Він мусив мерщій бігти на квартиру, схвати шоденник, поки в хату не вломився наряд комендатури. Але самовільно вийти з кабінету коменданта — годі було й думати про це. Тим часом лейтенант Бош не поспішав дослухувати його доповідь; він перебирав у шухляді якісь папірці своїми опецькуватими пальцями, наче про Шольца зовсім забув. Щоправда, поки він не згадав і того, що Шольц квартирує саме в хаті у жінки, про яку щойно йшлося, але може згадати про це, як тільки помітить, що він тут. І Шольц стояв під стіною ні живий ні мертвий.

Лейтенант Бош ще з хвилину порпався в шухляді, потім з гуркотом засунув її, замкнув і поклав ключ у кишеню.

— Ага, ви ще тут? Ну, то що там у вас ще?

Шольц здригнувся й виструнчився. Він не міг одразу згадати, на чому зупинився, й через це забелькотів щось невиразне. Лейтенант здивовано глянув на нього, але нічого не зауважив, і Шольц сяк-так розповів про те, що потрібної кількості муки в сусідньому селі добути не пощастило, але вісім мішків все-таки привіз.

— Ну, то ранком поїдете ще раз, — нахмурився Бош. — І щоб мені до завтрашнього вечора була потрібна кількість.

— Слухаю, пане лейтенант! — клацнув підборами Шольц.

— Ідіть,— сказав Бош.

Шольц чітко повернувся й пішов до дверей. Коли він уже ступив на поріг, Бош зупинив його.

— Послухайте, Шольц, а ви з ними там по селах не надто цирліх-манірліх? Тут фронт не проходив, отже, муки у цих свиней скільки завгодно. Чому ви її не можете взяти?

Шольц не знав, що відповісти, але Бош і не чекав відповіді.

— Ідіть,— буркнув він, і той вийшов.

Уже за порогом стало ясно, що попередити події не пощастило. Черговий доповідав комусь по телефону про те, що на слід загону Сиволапа таки натрапили — зараз візьмуть декого й довідаються про все.

Шольц вийшов на подвір'я й повагом пішов до хвіртки. Надто поспішати було теж небезпечно, це могло здивувати або зацікавити когось із вартових.

За ворітьми фельдфебель Айзенбруннер надівав намордник на пса, якого звали Ікаром — ні більше ні менше. Гарна, вгодована тварина, з якої зробили звіра, як і з тих, у чьому розпорядженні вона була.

— Шольц, ви теж туди? — зацікавився фельдфебель.

— А що? — перепитав Курт. Йому не хотілося говорити, що він іде на квартиру, де зараз мало відбутись жахливе.

— Ці йолопи пішли, а Ікара з собою не взяли!

Шольц мовчки взяв поводок і попростував уздовж вулиці.

Він намагався ступати якомога твердіше, але коліна підгиналися і всередині хололо від передчуття лиха, яке могло зачепити й його: боявся за себе, за можливі необережні фрази у щоденнику, але до цього страху домішувалося й підсвідоме хвилювання за Ксеню та Федора, хоч і не думав про них. Ікар покірно йшов збоку — Ікар, який міг кинутись і на своїх, коли поблизу не було полоненого чи арештанта.

З-за рогу з'явилися три постаті — два солдати вели Федора Непорожнього. Над завулком уже висіла пільма, але Шольц упізнав і його, й тих двох, що йшли позаду з автоматами. Коли наблизилась, один із вартових, хихикнувши, запитав:

— Пан ефрейтор нічого не хоче сказати своєму господарю на прощання?

— Мовчати! — гаркнув Шольц. — Ти з ким розмовляєш?

Він завжди вдавався до цього прийому щодо нижчого за чином, аби не виказати того, що його насправді обурювало. Награна солдафонська зверхність завше діяла невідпорно.

Федір пройшов, навіть не глянувши на свого постояльця. І добре — бо чим можна було на його погляд відповісти? В темряві промайнуло довгасте обличчя заарештованого й здалося, що воно таке, як завжди — байдуже й ледь помітно всміхнене. Отже, Ксеня ще не повернулася — на неї чатуватимуть у балці...

На розі, під парканом, стояв вартовий, ще один притулився біля хвіртки. Третій бовванів далі, біля сусідньої хати. Шольц увійшов на подвір'я й попростував до розчинених дверей. У сінях стояв Бруннер — в комедатурі бракувало людей, і замість п'ятнадцяти днів арешту він відбув тільки один.

— Курт, а де ж твоя краля? — запитав тихо.

Шольц змовчав, і щось схоже на радість ворухнулося всередині. «Краля» — то мала бути Ксеня, виходить, з лісу вона все-таки ще не прийшла.

Він увійшов до хати — там вартували ще двоє. На ліжку, забившись у самісінький куточок, схлипувала Оленка. Вона рвонулася назустріч своєму знайомому, але одразу ж обм'якла, наче зрозуміла, що її приятель не допоможе тепер. Він одвів погляд від дитини, дивитись на неї було важко. Зазирнув у свою кімнату — рюкзаки лежав на місці.

І саме в цю мить ускочив Бруннер із своєю божевільною ідеєю.

— Послухайте, нащо нам її ловити в степу! Пристрелимо цуценя, то з'явиться й сука! — запропонував він, маючи на увазі Ксеню.

Він уже підняв був автомат, але Шольц встиг його схопити за руку. Оленка скрикнула, хоч, мабуть, і не розуміла всього, що відбувалося тут, забилася ще глибше в куток і затулилася подушками.

— Іди, — сказав Курт, — це я зроблю сам.

— А таки правда, ця честь повинна належати панові єфрейтору! — звернувся Бруннер до тих двох з кумедною урочистістю. — Ходімо. — І, вже стоячи на порозі, додав: — А все-таки, Курт, я був правий, що дрова оті тут з'явилися неспроста.

Коли всі троє вийшли, Шольц вистрелив у лампу, потім ще двічі у стелю. На щастя, Оленка навіть не зойкнула й не заплакала — може, знепритомніла від переляку. В хаті було зовсім темно й тільки пахло димом.

Шольц вийшов на подвір'я. Чомусь саме тепер ним опанував цілковитий спокій.

— Курт, у тебе є сірники? — запитав Бруннер з вулиці. — Треба її ще трохи підсмажити. — Він був певен, що з дитиною покінчено, і вдоволений, що блискуча ідея спала на думку саме йому.

— Принеси каністру з бензином, — наказав Шольц.

— Єсть! — відповів Бруннер і пішов до хвіртки. За мить на шляху загунали його важкі солдатські чоботи.

Шольц ускочив у свою комірчину, виволік з-під ліжка рюкзак, зняв з цвяха шинелю. Потім повернувся у велику хату, підійшов до ліжка й взяв на руки дитину.

Оленка схлипнула й припала до нього.

— Це я... Це я... — спробував він заспокоїти її, й дитина справді замовкла.

Він ще не знав, що робити, ясно було тільки, що звідси треба негайно йти. І вже на вулиці раптом сяйнула думка: поїзд! Вкинути в перший-ліпший поїзд — і все! Він перебіг вулицю — на тому боці чорніли руїни спаленої хати. Ускочив на подвір'я й кинув рюкзак на обгорілу стіну. Прикрив кількома цеглинами й знову вийшов на вулицю.

До станції кілометрів зо два і йти треба в протилежний від комендатури бік. Шольц вийшов за село і лише в полі відчув, як тремтить і ледь не падає на шлях від розпачу та безсилля.

30

Пожежу з лісу побачив вартовий, що стояв на гребені горба, але вгадати, що саме горіло в Калитві, з такої відстані не міг. Тому-то й не побіг доповідати Сиволапові. В селі весь час щось спалахувало — або від необережно кинутого недокурка, або від наосліп вистреленої сигнальної ракети: німецькі патрулі час від часу навішували їх над селом. І тільки опівночі прибіг Петро Бровченко й повідомив, що Федора Непорожнього увечері забрано, а хату разом з дитиною спалено: про те, що Оленки там не було, ніхто не знав.

Сиволап розгубився: як сказати Ксені? Доки наста-не час повертатися в Калитву, її помістили в дівочій землянці, і тепер вона відпочивала там перед дорогою.

Їй треба було сказати, бо повертатися в село вона, звісно, не могла. Але що сказати, Сиволап не знав, і він вагався й зволікав. Кінець кінцем вирішив не будити її, а чекати, поки сама з'явиться.

Ксеня прокинулася серед ночі, коли пожежа вже згасла. Підійшла до намету командира загону й довідалася, що Сиволап не спить.

— Ви, товаришко Стороженко, поки що можете не поспішати,— сказав Микита Харитонович, коли вона узійшла,— перебудете завтрашній день з нами, а додо-му повернетесь наступної ночі.

— Чому? — здивувалася Ксеня.

— Як то чому? — удав Сиволап, що розгнівався.— Виходить, є причина, коли я кажу.— І за мить додав: — Удень з'ясується дещо, а від цього залежить, яке у вас буде надалі завдання.

Ксеня нахилилася, готова пролізти назад крізь от-вір намету, але на мить затрималася й тихо прока-зала:

— Дитина ж дома, та й Федір хвилюватиметься.

— Хвилюватиметься...— непевно повторив Сиволап.— Нічого не вдієш.

Поки що її непокоїло тільки те, що ніяк попередити Федора. За несподіваною сухістю Сиволапа вона не від-чула його затамованого хвилювання. Та тільки піді-йшла до землянки, почула схлипування — хтось плакав. Ксеня спустилася в землянку. Любка Хворостяна — ко-лишня Федорова учениця — кинулася до неї й припала головою до грудей, ридаючи вголос.

— Що з тобою? — здивувалася Ксеня.

Любка примовкла — її вразило те, що Ксеня й досі нічого не знає. Але одразу ж плечі знову затремтіли, й дівчина розридалася ще дужче.

— Та що з тобою? — поторгала Ксеня її за плече.

Любка знову примовкла й підвела заплакане облич-чя. Освітлене каганцем, воно виказувало розгубленість і розпач.

— Ви ще нічого не знаєте? — прошепотіла дівчина.

Ксеня вмить зіставила все, що ніби й не мало між со-бою ніякого зв'язку,— несподіваний наказ Сиволапа не повертатися додому, його раптово суворість, схожу на

наївне намагання щось приховати, і те, як він одводив погляд, коли з нею розмовляв...

Вона обхопила обома руками голову дівчини й тихо, але владно проказала:

— Ну, що?.. Кажі!..

— То ж ваша хата згоріла...— прошепотіла Любка.

Ксеня опустила руки, метнулася із землянки і притьмом вибігла на гору. Калитва лежала в низині. Звідси її видно було майже всю — аж до Крутої балки. Ніяких ознак недавньої пожежі — ні полум'я, ні диму, ні навіть жару, що мав би жевріти ще й тепер, не видно було.

Вона безсило повернулася в землянку, глянула на Любку, хотіла запитати: «Звідки ти знаєш?» — але в роті пересохло й слова застряли в горлі. Сердце завмерло й теж мовби піднялося вгору, в голові застугоніло, а в очах поплив туман. Яка різниця, звідки Любка знає? Сталося, коли каже, коли голос тремтить і вся здригається від ридання... Ксеня й раніше розуміла, що в першу-ліпшу мить все може розкритись, і тоді не слід сподіватися на милість ворога... І от грянуло, і ніщо вже зарадити не може, і всьому кінець...

Любка побачила, як Ксеня похитнулася і впала, наче підтята, і це сталося так раптово й швидко, що дівчинна не встигла її підхопити.

Кілька днів після того Ксеня була ніби сама не своя. Очі погасли і ні на чому не могли спинитись, а сама вона безтямно металася, пориваючись невідомо куди. Любка не відходила від неї ні на мить — так наказав Сиволап, та й сама розуміла, що Ксеню не можна лишати ні на хвилину. Немчасна жінка не згадувала ні Федора, ні дитину, наче зовсім втратила пам'ять, і це було найстрашніше. Добре ще — загін лишався на місці. Скаравши Федора Непорожнього, німці начебто заспокоїлися.

Через день стало відомо, що лейтенант Бош відрядив частину своїх солдатів охороняти станцію, а поїзд із невільниками в призначений час не пройде через Калитву — певне, затримали десь навмисне. Сиволап навіть подумав, чи не прохопився словом перед смертю Федір і чи не сказав, що на поїзд мають напасти, але підозріння своє відкинув — адже певної якоїсь провини за ним не було, а коли б німцям щось потрібне сказав, могли б і не розстріляти.

Невдовзі Гнат Голубничий патрулював за селом. Хоч рука ще висіла на мотузку, а довелося призначити його, бо поліцаїв бракувало.

Ніч була темна, шлях петляв то вибалками, то степовими горбами. Як годиться поліцаєві під час патрулювання в таку пору, гвинтівку він тримав напереваги здоровою рукою. Раптом за кущем щось майнуло, а на дорогу вигулькнула жінка з дитиною.

— Сій! — наказав Гнат.

Жінка зупинилася й притисла до себе дитину. Вона впізнала Голубничого й опустила на коліна.

— Не вбивай, Гнате. Хоч дитя пожалій.

— Хто така? — запитав поліцай здалеку. — Звідки взялася?

— Не вбивай... — тільки й повторювала жінка. — Дитя пожалій.

Він наблизився й зразу впізнав Оленку. Взяв дитину за ручку, а жінці наказав:

— Иди.

Жінка відійшла, потім зупинилася й знову сказала:

— Не бери, Гнате, гріха на душу — не вбивай.

Він не відповів, пождав, поки жінка зникла, взяв Оленку на руки й поніс у загін.

Дехто побоювався, що зустріч з дитиною приголомшить Ксеню ще дужче. Але сталося не так. Побачивши дитину ще здалеку, вона тихо заплакала, і в очах її блиснула іскра живої свідомості — вперше за два дні.

— Оленко... Люба моя... — шепотіла, притискуючи до грудей худеньке, майже висохле тільце. — Я ж думала, що вже ніколи тебе не побачу, дорогенька моя...

Оленка розповіла мало. Пам'ятала тільки поїзд, котрим їхала кудись, і як раптом уночі почало бомбити і поїзд зупинився, а якась жінка схопила її й кинулася навтьоки. Про те, як забрали батька, вона нічого не могла згадати, та Ксеня й не допитувалася — розуміла, що його вже на світі нема. А ще через кілька днів Гнат Голубничий став свідком сцени, яка йому таки розкрила таємницю, і він довідався, що зрадив Федора Тиміш Непорожній — його рідний батько.

Якось, сидячи на лавочці під вікнами комендатури, Гнат почув ізсередини знайомий голос. Сам лейтенант був, певно, біля свого столу в глибині кімнати, а чоловік, який до нього звертався, — ближче до вікна. Надворі було добре чути все, що той чоловік казав:

— Я ж вам повірив, пане комендант. Ви ж пообіцяли, що сина не зачепите...

Мабуть, лейтенант Бош відповів щось, але того не можна було почути. І враз чоловік заволав:

— Прокляття впаде на вашу голову за кров мого сина! І за те, що обдурили мене, і за безчестя ваше, і за все, що коїте на нашій землі!

Почувся глухий удар — мабуть, лейтенант Бош стукнув кулаком об стіл, потім біля вікна з'явилася його опасиста постать з розпашілим м'ясистим обличчям.

— Поліціант! Геть етого дурака!

Гнат лишився на лавочці, вражений тим, про що дізнався, а солдати, котрі, як видно, були в своєму приміщенні напихваті, кинулися туди. За хвилину вони виволокли на подвір'я Тимоша Непорожнього — кожух був на ньому розшматований, голова не покрита, а обличчя мокре від сліз. Солдати виштовхали його на вулицю, а один ще й піддав йому чоботом так, що старий заточився.

Непорожній ступив кілька кроків уздовж паркана колишньої школи, зупинився й повернувся самим тільки обличчям до Гната Голубничого.

— Отак вони віддячать і тобі, — проказав. — Кров'ю своєю заплатиш, хоч і вірно служиш, сучий сину. Кров'ю...

— Іди, йди, поки живий, — погрозився Гнат і взявся за гвинтівку.

Тиміш постояв ще мить, але більше нічого не сказав і пішов геть вулицею.

Гнат дивився йому вслід і не знав, що робити. Можна було вистрелити і тут-таки ж покінчити з ним: старий проклинав німців, і, коли б поліцай Голубничий його застрелив на місці, ні перед ким виправдуватись не довелося б.

І все-таки завагався й на курок не натиснув — не знав, чи схвалить Сиволап таку самочинну розправу, та й не міг зрозуміти, нащо було старому виказувати й підставляти під кулю свого єдиного сина.

Потім Гнат шкодував, але виправити своєї помилки вже не міг. Коли Сиволап довідався про те, хто винен у смерті Федора, він вилаявся й сказав:

— Та чого ж ти його, дурню, не порішив на місці?

Голубничий тільки розвів руками.

— Як знаєш, а щоб старий каїн мені землі не топтав, — наказав Микита Харитонович.

Та виконати цього наказу вже не можна було. Того ж таки дня Тиміш Непорожній зник із села, наче провалився крізь землю.

Частина друга

1

Поповнення, що прибувало в полки, формувалося здебільшого в правобережних селах, нещодавно звільнених від окупації. Але чимало й готових, добре озброєних рот, і навіть цілих батальйонів вивантажувалося на придніпровських станціях — то були присадкуваті, моторні й молодцюваті сибіряки. В ушанках, збитих на потилиці або надітих набакир, вони йшли невеликими колонами обіч роз'їжджених грейдерів, і над ними колівалися білясті хмари гарячого повітря, видихнутого здоровими легенями. Дублені кожушки облягали м'язисті тулуби, на грудях погойдувались новенькі автомати, а на спинах горбилися набиті солдатські речові мішки.

Шумаков їхав у своїй багатостраждальній емці, позиравав крізь запітніле скло на своє військо й думав про те, що з такими солдатами можна бити ворога. Ті, що скуштували окупаційної каші, либонь, добре розуміють, почім фунт солі, набралися лиха й рватимуться в бій, аби відомстити за все, що їм судилося пережити. А сибіряки, хоч і необстріляні й про ворожу окупацію знають лише з кореспонденцій, надрукованих у газетах, добре навчені й вимуштрувані в глибокому тилу, чудово доповнюватимуть своєю армійською виучкою месницький гнів майбутніх бойових побратимів.

Емка повільно посувалася на північ, колеса зривали тоненький шар мерзлого чорнозему з припорошеного сніжком грейдера і, опинившись на вогкому, ковзали й повзли в кювет. Щоб не забуксувати й не спинитися остаточно, коли машина наздоганяла колону бійців і повинна була їх обминуті, шофер натискав на кнопку свого клаксона, але, зачувши його хрипкий півнячий голосок і побачивши позад себе лайбу з пом'ятими боками, бійці не поспішали розступатись: нікому й на думку не спадало, що в отакій машині може їхати сам командир. Водій Покотило лютував, висував голову крізь

опущене скло й щось викрикував, та це не справляло на сибіряків особливого враження.

Січень був незвичайний: у повітрі висів тяжкий вологий туман, вряди-годи починав сіятись вогкий сніжок і враз перетворювався на нудотний дощик. Поривчастий вітер, що налітав зі сходу, з-за Дніпра, несподівано вщухав, а за хвилину так само поривчасто налітав уже з заходу.

Нога в Шумакова ще боліла. Рана хоч і почала братися тоненькою синюватою плівкою, а ще озивалася тупим болем, коли машина підстрибувала, вискакуючи з баюри на сухе. Аня Хохол під час перев'язок вдоволено кивала — все, мовляв, гаразд, тільки другий тиждень пішов, відколи поранено, а вже з'явився надійний шар свіжого епітелію. Але Шумаков з огидою одвертався від власної рани — не міг дивитись на оту синювату плівку, що її продукувала його власна нога. Проте, звісно, радів — рана гоїться швидко, отже, незважаючи на свої сорок років, він має ще міцний і здоровий організм і таки добре вчинив, що не послухався лікарів і не дозволив евакуювати себе у тиловий госпіталь. Не вистачало тільки напередодні важливих подій, в яких має взяти участь і його дивізія, опинитися десь у глибокому тилу і довідуватись із скупих і запізнілих газетних повідомлень про те, що відбувається!

Подумавши про це, Шумаков ледь помітно всміхнувся. Ах, як тоді засмутився його начальник штабу Лемешко і яку він скорчив міну! Либонь, уже зовсім приготувався прийняти дивізію, а поранений комдив раптом з'явився в бліндажі й заявив, що в госпіталь не поїде! Так, це було гірке розчарування для отого штабного служачки — побачивши його пісну фізіономію, Шумаков так розвеселився, що навіть забув про біль і мало не сперся на поранену ногу.

Покотило щомиті витирав запітніле скло й напружено дивився на дорогу. Він саме перегнав невелику колону сибіряків, що неохоче розступилися, почувши благальний писк його клаксона, коли в моторі щось металево зацокотіло. Водій прислухався, досвідчене вухо одразу ж оцінило фатальне значення того, про що попереджав цокіт, але Покотило швидше зрадів, аніж застумився.

— Що це? — запитав комдив стурбовано.

— Вмирає наш віз, товаришу комдив,— зітхнув Покотило, але Шумаков ясно помітив зачаєну усмішку, що майнула на зморшкуватому обличчі водія.

— Радієш? — спитав Шумаков.

— А чого мені тужити, товаришу комдив,— відкинув Покотило геть свій удаваний жаль і засміявся.— Всі там будемо!

Мотор торохтів, але Покотило не зупиняв машини. Та й яка користь копирсатися під капотом, коли й так ясно, що моторові капут.

Уже сутеніло, а до хутора, в якому тимчасово розмістився штаб дивізії, лишалось ще кілометрів з двадцять п'ять. Доводилося їхати, скільки мотор витримає,— може, хоч і з гуркотом, а вірна емка, як старий пес, якось таки дотягне до місця, де їй судилося померти.

Але сталося інакше. Хвилини за п'ять пронизливо вискнуло, і машина притьмом спинилася, наче шофер різко натиснув на гальмо. Шумакова кинуло вперед, він усім тулубом наліг на поранену ногу й скрикнув.

— Ой, вибачте,— проказав Покотило, коли побачив, як обличчя комдива скривилося від гострого болю.— Мабуть, поршень заплішило...

Обидва деякий час сиділи мовчки й не поспішали виходити. Шумаков усе ще намагався перебороти біль, а Покотило ніяково дивився на нього, чекаючи наказу.

Кінець кінцем біль ущух, і Шумаков випростав зігну-ту спину й сперся на сидіння.

— Ну, що робитимемо? — запитав.

— Доведеться почекати, може, хтось їхатиме,— відказав водій.

— Доведеться...— зітхнув Шумаков. І раптом засміявся: — Ну, все-таки ти свого домігся!

— Та не домагався я, товаришу комдив,— образився Покотило, наче його запідозрили в тому, що все це він навмисне утнув.— А тільки не личить командирові дивізії в такій лайбі їздити, коли маємо стільки трофеїв.

— Ну, гаразд,— сміх урвався,— виглянь, чи не їде хтось.

Покотило натиснув на замок і шарпонував дверята. Дрібний дощик, котрий щойно забризкував вітрове скло, знову перетворився на мокрий сніг, що хльоскав просто в обличчя й сліпив очі. Навколишній простір потьмянів, наче його відгородило матовою завісою, і важко було визначити — чи таки справді настає вечір, чи великі

вогкі клапті снігу, що вихорилися в повітрі, зашпилюють поле й поодинокі мокрі дерева.

Кілька хвилин Покотило мовчки вдивлявся в запнутий мжичкою степ. Невдовзі в тумані щось заколивалось, з-за сніжної завіси вигулькнули розпливчасті постаті. Це були сибіряки, яких вони обігнали нещодавно, — не те, чого Покотило чекав. Він виглядав машину, на яку можна пересісти, а це була піхтура, котра спроможна тільки підіхнути емку, а це вже їй не могло допомогти.

За хвилину голова колони порівнялася з машиною. Попереду йшов молоденький білявий лейтенант — худорлявий і високий на зріст, він видавався хлопчаком, але височів над усією колоною, наче дзвіниця над присадкуватими хатками.

Лейтенант байдуже глянув на емку та її водія й пройшов, але озирнувся й побачив за лобовим склом полковника. Різко зупинився, повернувся назад і швидко підбіг.

— Командир третьої батареї другого дивізіону п'ятсот двадцять четвертого артилерійського полку лейтенант Татаринів! — виструнчився й відрепортував.

Шумаков узяв милицю, що лежала поруч, і повільно вийшов з машини.

— Здрастуйте, лейтенанте, — привітався комдив. — Куди прямуєте?

Тепер лейтенант виструнчився ще більше й відрепортував удруге:

— Батарея йде в розпорядження відділу комплектування еньської гвардійської армії.

— Ах, еньської! — усміхнувся Шумаков і подав руку лейтенантові. Його розвеселила мова юного конспіратора, в якому легко було вгадати недавнього тиловика: на фронті, в розмовах одного з одним, офіцери померів частини не приховували.

— Командир сімдесят четвертої дивізії, — назвався Шумаков і потиснув худорляву руку лейтенанта.

Бліде довгасте обличчя молодика видовжилося ще дужче — не то від здивування, не то від переляку: він знав, що його дивізіон має увійти саме до цієї дивізії. Шумаков поцікавився, де був останній привал батареї, потім запитав, де перебувають артилерійські тиловики. Лейтенант відповідав чітко, рубаючи фрази, як на параді. Виявилося, що кілька машин його батареї з боєприпасами

та куховарами лишилися позаду, на маленькому хуторі — вони от-от мають наздогнати.

Чотири гармати й з десяток підвід, що зупинилися були вздовж грейдера, тепер уже підтяглися до передніх. Бійці обступили емку й зацікавлено прислухалися до розмови полковника з лейтенантом. Звідусіль на Шумакова позирали гостроокі молодики з округлими розпашілими обличчями селюків. Шумаков вдоволено обвів поглядом припишклий гурт і раптом застиг, не вірячи собі самому: віддалік, вищий майже на цілу голову за всіх, стояв Шмаков. Так, так, це був він — ніякого сумніву — він, до кого в Читі, у тридцять шостому, перебігла колишня дружина Шумакова Лариса Любарська, і який тоді ж таки був тяжко й незаслужено покараний внаслідок поспішного й необдуманого рапорту!

Шумаков відчув, що чоло його вкрилося рясним потом, а тіло враз ослабло й повисло на милиці, на яку спирався. Шмаков пильно дивився на нього і, безперечно, теж пізнав, і погляди їхні схрестилися, а обличчя заціпеніли.

Треба було будь-що опанувати себе — одвернутися і вдати, що нічого не сталося. Лейтенант от-от міг озирнутись, побачити, на кого так пильно й стурбовано дивився комдив, зацікавитись, а при пагоді, може, й довідатись від Шмакова про їхні давні стосунки. Шумаков розумів, що цього не можна припустити, що це і його, як командира дивізії, і Шмакова, як рядового бійця, котрий був колись капітаном, може поставити в незручне становище. Він мусив опанувати себе, стати таким, як хвилину тому, будь-що мусив!

Це тривало недовго, може, всього лише кілька секунд, але Шумакову вони видалися дуже довгими. Кінець кінцем він змусив себе одвернутись і знову заговорити до лейтенанта, котрий все ще стояв перед ним.

— Гаразд,— проказав Шумаков, і голос його прозвучав хрипко.— Можете рушати далі.

— Слухаю! — клацнув підборами лейтенант.— Може, вам допомогти?

Шумаков не одразу зрозумів, що лейтенант має на увазі, й підвів на нього здивований погляд.

— Чим?

— Ну, машину підштовхнути...

— Ах, це?..— зрозумів нарешті Шумаков, що той йому пропонує.— Ні, дякую, машина зовсім вийшла з ладу. Доведеться чекати вашої.

— Вони от-от мають з'явитись, товаришу полковник,— наче заспокоював чи втішав його лейтенант.— У них знайдеться й трос, щоб на буксир узяти.

— Гаразд.

— Дозволите йти?

— Ідіть.

Лейтенант козирнув і чітко повернувся.

— Батарея, кроком руш! — скомандував він і вибіг наперед.

Колона рушила. Шумаков стояв і дивився вслід бійцям, але бачив тільки трохи зсутулену спину Шмакова. Оця сутулість особливо вражала: вона ніяк не в'язалася з образом стрункого й хвацького капітана, який залишився в пам'яті від часу, коли вони востаннє бачилися в Читі. Щоправда, минуло шість років. Але зараз, самотньо стоячи на дорозі, Шумаков був певен, що справа не так у пережитому, як у короткій миті, протягом якої схрестилися їхні погляди. Що прочитав Шмаков в очах свого колишнього приятеля — зловтішну зверхність лейтенанта, який за час їхньої розлуки став полковником? Холодну байдужість до капітана, який за той самий час примудрився стати рядовим бійцем? Мстиве небажання гордія виказати своє знайомство з людиною, яка завдала колись йому прикрості, а врешті таки потрапила під його начало — тобто в повну залежність?

Може, краще було підійти? Підійти, простягнути руку, дати знати, що у нього є в дивізії старий приятель, з яким їздив колись на Смоленщину до батьків, коли одержували відпустку... Але що думав Шмаков про те, що сталося пізніш? Чи й він забув оту притичину, з якої для нього почалися всі прикросці? Що сталося б, якби він розцінив теперішню приязнь комдива як виявив милостивої зверхності та й відштовхнув при всіх простягнуту до нього руку? Ні, мабуть, таки добре, що стримався, не підійшов, хоч на Шмакова це, мабуть, і справило гнітюче враження!..

Він постояв ще з хвилину й пошкандибав до машини. Покотило помітив, що з комдивом не все гаразд, але витлумачив це по-своєму.

— Так, нелегко хлопцям чалапати по оцих баюрах,— зітхнув водій.— Та кому тепер легко?

Шумаков не відповідав. Авжеж, нелегко бійцям, та найтяжче серед них тепер, напевне, Шмакову. Либонь,

відчув себе ще більше приниженим і самотнім, ніж тоді, коли з нього зірвали погони...

Шумаков уместився зручніше на сидівні змертвілої емки й приготувався чекати, доки з'являться обіцяні вантажні машини,— іншого виходу не було.

2

Полуторка, котра таки наздогнала Шумакова й тепер підвозила його до безіменного хутірця, позначеного на карті комдива червоним олівцем, торохтіла, бряжчала, але, на відміну від залишеної емки, все-таки їхала. Шумаков сидів у кабіні поруч із літнім лейтенантом, який наказав шоферові лізти в кузов, а сам узявся за кермо, щоб звільнити місце комдивові.

Несподівана зустріч зі Шмаковим не йшла з думки. Петька... Петрусь... Петро... Всі ці «етапи» пройдено майже поруч. Шумаков пригадував його товариську влачу, його веселість, спільні виїзди за місто у вихідні. Скільки приємного, молодого, неповоротного!

І ось — Шмаков тут. Не лише на ділянці його фронту чи армії, а поруч, зовсім поруч — в його дивізії! Звісно, з ним не важко буде зв'язатися — Шумаков запам'ятав і номер дивізіону, й номер батареї, які назвав лейтенант, коли рапортував. Треба б записати, але звичка до постійної зміни підрозділів та частин, які Шумакову додавали і які в нього відбирали, виробила особливу пам'ять на всілякі назви та номери, і він певен був, що адреси Шмакова не забуде.

Все це повинно було б заспокоїти, але почуття незручності не зникало. Тим більше, що винним в усьому Шумаков вважав тільки себе: замість того, щоб спокійно постукати до Шмакова й на прощання попередити, що Лариса так само поведеться колись і з ним, наскаржився...

Лейтенант зменшив газ, і машина притишила хід. Шумаков глянув на грейдер і помітив попереду розпливчасту багнюсту лінію степового путівця, що перетинав грейдер навхрест. Видобув з планшетки карту, розправив її на колінах. Так, тут треба звертати праворуч — у вибалку, де майже посутеніло, містився його штаб.

— Прощу праворуч,— проказав Шумаков, і лейтенант кивнув у відповідь. За весь час він не мовив жодного слова,— мабуть, просто не смів перший заговорити, а комдив, поглинутий своїми думками, ні про що не запитав.

Перед поворотом лейтенант зупинив машину.

— Дозвольте, товаришу полковник, глянути на дорогу,— звернувся густим басом.

— Будь ласка,— дозволив комдив.

Лейтенант відчинив дверцята, і Шумаков одразу ж почув глухий гуркіт, якого не чув перед цим за деренчанням старенької полуторки. Розкрив і свої дверцята й прислухався. Так, то були розриви снарядів, і рвалися вони кілометрів за десять попереду — не більше.

Це Шумакова здивувало. Він знав обстановку на цій ділянці фронту — за його відомостями частини Червоної Армії вже затиснули з флангів ворожі війська в районі Корсуня, але передова ще проходила кілометрів за тридцять праворуч і ліворуч від грейдера, на якому він зараз перебував. З такої відстані ворожі снаряди не могли сюди залітати.

Шумаков видобув із кишені ліхтарика й посвітив на карту. Потім вийшов із кабіни й ступив на приморожений грейдер. Авжеж, попереду точився бій. Снаряди рвалися часто, вибухи іноді так зливалися один з одним, що гуркіт перетворювався на суцільний глухий гул.

Отже, за минулий день обстановка на фронті змінилася. Одне з двох: або німці рушили в наступ, щоб ліквідувати реальну загрозу оточення, або радянські частини вклинилися на флангах ще глибше й з'єдналися з частинами, котрі стояли впоперек цього грейдера, замкнувши ворога в суцільному кільці.

Серце забилося швидше, і по тілу розлилося м'яке тепло легкого хвилювання. Так чомусь траплялося завжди, коли несподівано щось різко мінялося навколо, хоч, як кадровий командир, що побував уже і в Іспанії, і третій рік безперервно жив в атмосфері постійних несподіванок і раптових змін, Шумаков міг би вже давно звикнути до них і особливо не реагувати. Він зрозумів це, сам із себе дивувався і щоразу потай лютував, але нічого не міг вдіяти. Зараз він теж розгнівався і, хоча й розумів, що сам винен, крикнув лейтенантові:

— Довго ви там ще будете длубатись? Поїхали!

Він рвучко повернувся до машини, і одразу ж його опік гострий біль у пораненій нозі. Схопився за дверцята й мимоволі глянув на чотирьох бійців, що перехилилися через правий борт і напружено прислухалися до гуркоту недалекого фронту. І тієї ж миті помітив два синіх промінці

затемнених фар і почув хурчання мотора: з боку хутіря до грейдера наближалася машина.

Лейтенант уже сидів у кабіні, готовий натиснути на стартер, і чекав комдива. Але Шумаков не сів: спершись на ціпок, пильно вдивлявся у морок і стежив за тим, як стрибають примасковані промінці, наближаючись до грейдера. На хуторі містився його дивізійний штаб, і машина могла належати або комусь із його безпосередніх підлеглих, або якійсь із резервних частин — отже, варто було почекати. І Шумаков знову розлютився, і знову ж таки — сам на себе: яке він мав право тинятися по степах на своїй зрадливій емці без надійного супроводу іншої штабної машини, на яку можна пересісти, якщо емка підведе? Та ще в такий час, коли назрівають або вже навіть назріли події...

Він часто ставав жертвою свого демократизму та інтелігентської м'якотілості і завжди за них картав себе. Все життя — в армії, міг би вже усвідомити, що становище командира дивізії зобов'язує його відкинути геть деякі сентименти й дбати про себе трохи більше; ніж дбає він. Кінець кінцем це в інтересах справи.

Сині промінці стридали вже неподалік, коли раптом мотор голосно захурчав і зупинився. Почувся звук ввімкнутого стартера, мотор знову ожив, але колеса вискнули, машина забуксувала й не зрушила з місця. Там, біля неї, хтось вискочив на дорогу, майнули розпливчасті тіні кількох людей, що підпихали її. Зрештою, машина рушила, тіні на ходу скочили в машину, і за кілька хвилин газик з розгону мало не налетів на полуторку. Хтось у газіку голосно лайнувся, потім блиснуло світло ліхтарика, й гострий промінь ударив Шумакову просто в обличчя.

— Ви що, збожеволіли? — гримнув комдив. — Чого світите?

Промінь одразу ж згас, і від газіка хтось припустив бігцем до Шумакова.

— Вибачте, товаришу комдив, — пролепетав той, що підбіг, і виструнчився, впізнавши Шумакова по голосу.

Це був начальник штабу дивізії підполковник Лемешко, тепер Шумаков уже впізнав і його. Тільки його й бракувало, щоб повніше підкреслити безпорадність комдива, який стоїть на дорозі й чекає, щоб хтось підвіз!

— Чому не вислали машини назустріч? — накинувся на нього Шумаков. — Бачите, що вчасно не прибув, могли здогадатись, що з моєю машиною щось сталося.

— Вибачте, товаришу комдив, — мимрив Лемешко розгублено. — Вирішив поїхати назустріч особисто.

Це була брехня — Шумаков знав. Та й безглуздо начальника штабу їхати на розшуки, коли навіть Штукаренка на місці немає й дивізію не можна залишити без керівництва й на хвилину.

— Ну, гаразд, — примирливо буркнув Шумаков. — Що там відбувається?

— Оточення ворожого угруповання завершено, — понизив голос Лемешко. — Обидва фронти зустрілися. О шостій нуль-нуль наказано зайняти вихідні позиції й нам.

— Так, — проказав Шумаков. — Резервний полк підтягнувся?

— Всі на місцях. Артдивізіон трохи відстав, але до вказаного часу підтягнеться. Штаб дивізіону вже прибув — ось тут, за пагорбом, у ліску. — Лемешко кивнув головою ліворуч.

Тепер Шумаков зрозумів, куди підполковник поспішав, і брехня з приводу зворушливих турбот і зустрічі комдива стала яснішою. Але про це він нічого не сказав — зараз було не до того.

— Ідьте в артдивізіон, — сказав він і, спершись на ціпок, ступив у бік полуторки.

— Дозвольте спочатку вас підвезти, товаришу комдив, — мовив Лемешко.

— Ні, ні, вам не варто затримуватись, — відповів Шумаков. — Я полуторкою доберуся, а ви подивіться, що там в артдивізіоні.

— Слухаю, — козирнув Лемешко.

Шумаков дошкандибав до полуторки й сів у кабінку. Тільки тепер він згадав про лейтенанта, що чекав біля керма, й чотирьох бійців, котрі стали мимовільними свідками його зустрічі з начальником штабу. Прикро, що так сталося, не слід було виказувати свого роздратування при них.

— Поїхали, — наказав він лейтенантові.

Полуторка минула Лемешків газик і пірнула в кювет. У полі вже зовсім спочіло, і крізь вузькі щілини затемнення фари освітлювали лише маленький клапоть розгужлого путівця побіля самісіньких коліс. Підмерзла багнука розповзалася під вагою вантажної машини, тонкий нетривкий льодок, що прикривав глибокі баюри, тріщав і провалювався, але машина все-таки повзла вперед. Хутірця ще не видно було, хоч до нього лишалося не

більше як два кілометри, обіч машини чорними стінами нависала згусла темінь, і лейтенант напружено вдивлявся в неї, налігши всім тулубом на кермо. Шумаков теж утупив зір у пільму, що висіла за лобовим склом, але бачив не більше за лейтенанта. Зникла, випарилася лють на самого себе, щезло роздратування, яке завше опановувало його, коли він бачив свого начальника штабу, навіть про зустріч із Шмаковим забув, схвильований думками про те, що чекало на нього наступної ночі. З просуванням частин дивізії на вихідні позиції все буде гаразд—начальник штабу, безперечно, про все подбав, в оперативних справах на нього можна покластись. Дивно — все в цій людській виклюкає роздратування: і підкреслений педантизм, і безконечне козиряння та клацання підборами, навіть коли ніякої потреби в тому немає, і прилизана зачіска, що складається з кількох довгеньких і ріденьких волосинок, дбайливо викладених на голій, як коліно, голові, а насправді присікатись нема до чого: все у нього гаразд! Може, причину своєї роздратованості слід шукати не в ньому, а в собі?

То було не холодне розумування; серце стугоніло трохи швидше, ніж завжди, в тілі відчувалося більше тепла, ніж звичайно, під грудьми щось злегка посмоктувало й млоїло. Хотілося мерщій дістатись на місце, поринути в урочистий клопіт наступного бойового дня, схилитися над штабною картою. А полуторка повзла, мов сліпець, якого покинули самого в нічному степу, колеса вихлюпували з баюр рідке багно й на мить оголювали замулені днища ковбаны, що зблискували й лисніли під вузенькими промінцями.

Хутір виник раптово, немовби виринув із глибини суцільної темряви. В першу хвилину Шумаков був пошкодував, що не запитав Лемешка, в якій хаті міститься штаб і де шукати свою тимчасову квартиру. Але досвідчене око зразу відзначило характерний рух на єдиній хутірській вулиці, і, минувши кілька будинків, він наказав лейтенантові зупинитись.

Тієї ж миті біля воріт виструнчився вартовий, а з хвіртки вибіг лейтенант Сердюк, котрий став ад'ютантом Шумакова після загибелі Голобородька. Вибіг без шинелі й шапки, наче шостим чуттям довідався, що прибув комдив.

— Вишліть машину з буксиром,— наказав Шумаков, відповівши на привітання ад'ютанта.— Треба мою маши-

ну приволокти: на грейдері, кілометрів за двадцять південніше.

— Єсть,— клацнув підборами Сердюк і злегка взяв під руку комдива, щоб допомогти йому йти; Шумаков помітно припадав на поранену ногу.

3

Штукаренко наздогнав дивізію на марші. Повертаючись із Запоріжжя машиною, він заїхав до штабу армії і, як тільки довідався про те, що його дивізія має наказ зайняти вихідні позиції раніше, ніж передбачалося, пересів на армійський кукурузник і полетів.

Відкритий літак торохтів над самісінькою землею. Часом він несподівано й рвучко шугав угору, наче підскакував, аби не зачепитись колесами за верхівку поодинокого дерева або стіжка, що раптово виникали на трасі. Штукаренкові весь час здавалося, що він мчить охляп на коні. «Чи то пак, на кентаврі»,— подумав він і всміхнувся. Вітер пронизував наскрізь блаженську шинелю, тіло застрягло, а ноги, яких не можна було випростати протягом майже цілої години, затерпли, мовби задерев'яніли назавжди.

Літак приземлився біля самісінького хутора. Штукаренко ступив на землю й мало не впав — задубілі ноги не тримали. Він з хвилину тупцював на місці біля застиглого літака, наче футболіст, що готується вибігти на поле, потім попростував через городи навпрошки до крайньої хати і одразу ж зрозумів, що спізнився,— на хуторі вже нікого не було.

З хвилину стояв на пустельній вулиці, роздумуючи, як бути далі. На півдні спалахи далеких вибухів забарвлювали обрій в блякло-рожевий колір. Штукаренко знав, що ворог ще звечора почав наступ уздовж грейдера, намагаючись вирватись із оточення саме по дорозі, яка розмежовувала фланги двох дивізій, і ні гуркіт бою, ні суцільна загрова на білястому обрії не дивували його. Він знав також, що саме його дивізія повинна осідлати цей шлях і прикрити слабке місце, що утворилося. І турбувало тільки одне: чи не прорвуться німці раніше, ніж дивізія встигне підтягнутися.

Несподівано на другому кінці вулиці зататакав мотоцикл. Штукаренко вийшов на дорогу, щоб перейняти його. За хвилину мотоцикл зупинився біля нього, і Штукаренко

побачив ординарця командира дивізії Приходька, що сидів у колясці й тримав на колінах знайому валізку Шумакова.

— Повернулися! — радісно скрикнув літній ординарець, упізнавши Штукаренка. — А ми вже знялися, на хуторі нікого нема.

— Ану, перелазь, — наказав Штукаренко, і Приходько миттю вискочив із коляски.

Штукаренко сів на його місце, поклав собі на коліна валізку й лягнув кощавою п'ятірнею по шкіряному сидлу:

— Сідай.

На грейдері люди товпилися, як на ярмарку. Колони йшли суцільною лавиною, і машини надаремно сигналізували, аби пробитися вперед. Позаду вже темнів довгий хвіст вагозовів, які не могли з'їхати з дороги на багнисту ріллю, а колони йшли і йшли, не даючи їм рухатись далі.

Штукаренко переждав, поки з'явився невеличкий розрив між двома підрозділами піхоти, й вийшов на середину.

— Праве плече вперед! — гаркнув. — Зійти з грейдера!

— Хто це там командує? — почувся високий голос позаду.

— До мене, бігом! — наказав Штукаренко тому, хто озвався.

Колона зупинилася, але до Штукаренка ніхто не поспішав. З хвилину він чекав, відчуваючи, як у ньому закипає лють, відтак побачив кремезну постать обіч дороги — перевальцем ішов офіцер у шкіряній куртці, з пістолетом у руці.

— Я наказав — бігом! — процідив Штукаренко крізь зуби.

Той уже був близько й почув. Він ще не здогадувався, з ким має справу, прискорив кроки, на ходу запихаючи пістолет у кобуру.

— Ви що, не бачите, що затримуєте колону з боєприпасами? — запитав Штукаренко, ще не дочекавшись, поки той наблизиться.

— А ви не здогадуєтесь, що ми йдемо теж туди, куди й вони? — замість відповіді запитав той. Він наблизився й досить безцеремонно блиснув ліхтариком по погонах Штукаренка.

Штукаренко вже замахнувся, щоб вибити ліхтарик з його руки, але стримався. Людина, зрештою, мала право знати, з ким розмовляє, хоч могла про це довідатись без зайвих слів і жестів. Тим часом той устиг помітити, що перед ним полковник, і виструничився.

— Командир третього батальйону сто п'ятдесят першого полку капітан Чемерис! — доповів. — Вибачте, товаришу полковник.

— Негайно пропустити машини! — наказав Штукаренко. Різко повернувся й попростував до мотоцикла.

Шумакова він побачив ще здалеку, небо вже почало сіріти, у повітрі висіла тяжка, задушлива мряка, і хоч стояла ще глибока ніч, простір навкруги посвітлішав, і обриси речей зробилися чіткіші. Комдив стояв біля газика, схилившись над картою, розстеленою на капоті, й уважно її розглядав, а командир полку майор Терещенко світив на неї ліхтариком, завбачливо затуляючи промінець долонею.

Тут уже ясно чути було стрекіт кулеметних черг і навіть татакання автоматів. Часом їх перекривав раптовий гуркіт артилерійського нальоту, й приглушене віддаллю торохтіння тануло, щоб знову ожити, коли гуркіт на хвилину вщухне. Далеко над грейдером спалахували поодинокі ракети, але їхнє сяйво сюди не досягало, і тільки яскраві маленькі цятки на небі креслили їхній шлях до землі.

Коли мотоцикл зупинився, Шумаков одірвав погляд од карти й випростався. На його обличчі з'явилася ледь помітна усмішка щирого вдовolenня, й він проказав:

— Ну, нарешті!

В цьому неголосному вигуку теж бриніло вдовolenня, але вчувався й докір. Штукаренко таки справді затримався в Запоріжжі трохи довше, ніж передбачалося, але зараз ніколи було ані розпитувати, ані пояснювати, та Шумаков, власне, виправдань і не вимагав. Штукаренко був його заступником по політчастині, але разом з тим і найближчим у дивізії товаришем, і взаємини їхні включали будь-які вияви недовір'я або сумнівів у тому, що кожен з них чинить так, як вимагають інтереси війни.

Терещенко козирнув, а Шумаков потиснув Штукаренкові руку.

— Ну, ось ми й знову в історичних місцях! — усміхнувся Шумаков. — Після Запоріжжя — Корсунь: неогано, папе вчений історик?

— Ти ж знаєш — мені завжди щастить, — відповів Штукаренко. Йому вчулася легка іронія в своєрідному поздоровленні комдива, і він вважав за краще перейти до справ.

Шумаков узяв його під руку й повів до газика. Терещенко знову засвітив ліхтарика, й вони схилилися над картою втрюх. Зеленкуватий аркуш кілометрівки рянів синіми й червоними позначками, й досвідчене око Штукаренка одразу ж розгледіло обриси видовженого й нерівного кола, в якому опинилися десять ворожих дивізій — поки що на досить великій території. Те, що бачили очі, радувало, але те, що підказувала свідомість, насторожувало й робило цю радість неповною. Приємно було, що після сталінградського пекла ворог знову попав у таку саму халепу, але слабкість суцільного кільця саме на ділянці грейдера, на якому вони утрюх стояли, була надто очевидна, і коли ворог чогось навчився в Сталінграді, то міг вирватись із Корсуня.

— Отут наша ділянка? — тицьнув Штукаренко пальцем у стик двох дивізій, на які ворог тепер натискав.

— Ні,— відказав Шумаков.— Ми маємо закопатись отут,— він провів пальцем впоперек грейдера, позаду частин, на які тиснув ворог.— Німці знекровляться, пробиваючись у вузьку шпару, а якщо й просунуться вперед, за ними, можливо, вдасться зімкнутися знову й відсікти від головних сил. Коли ж не пощастить, то вони наткнуться на нас.

Що ж, подібна тактика не була позбавлена сенсу. Проте все залежало від того, як працюватиме ворожа розвідка й чи не довідається вона заздалегідь, де саме розташована дивізія Шумакова. Доконечний розгром тих, що зараз наступають, можливий тільки у тому разі, якщо на свіжі сили Шумакова вони наразяться цілком несподівано.

— Маскування й ще раз маскування! — сказав Штукаренко й відійшов од машини.— Не доведи господи, щоб ранком була льотна погода й їхні розвідники виявили наш ярмарок на шляху!

— На жаль, може й таке статись... — зітхнув Шумаков.— Твої улюблені історичні місця голі, як бубон.

— І все-таки Богдан Хмельницький тут знайшов, де сховатись! — не стримався Штукаренко й таки вдався до історичної аналогії.

— На жаль, ті місця у нас перехопили кавалеристи, — засміявся Шумаков. — Їхня техніка вразливіша за нашу, яри та переліски довелося пожертвувати для їхніх шкап.

Штукаренко глянув на небо. Хмари куйовдилися над головою, і з них саме посипав ріденький сніжок.

— Доведеться сподіватися на бога... — зітхнув.

— І все-таки бог богом, а люди людьми, — мовив Шумаков і звернувся до Терещенка: — Їдьте до себе й подбайте як слід про маскування своїх підрозділів. Я не повинен вас учити, як і що робити.

— Слухаю, — козирнув Терещенко.

— А ти, Степане, з'їдь у триста двадцятий. Гаразд?

— Гаразд, — відповів Штукаренко.

— Дозвольте йти? — запитав Терещенко.

— До побачення, — подав йому руку комдив. — Я побуваю в резервному, а потім, може, й до вас заїду.

Коли Терещенко зник, Шумаков узяв під руку Штукаренка й одвів від газика, в якому сидів водій.

— Ось що, друже, — сказав комдив, коли вони відійшли на стільки, що їх не могли почути. — Краще ти поїдь у резервний, а я в триста двадцятий.

— Чому так?

Замість пояснення Шумаков зітхнув:

— Ох, як я шкодував минулого вечора, що тебе не було поруч!

— Що сталося? — занепокоївся Штукаренко.

— Нічого особливого. Чого тільки не буває на війні, — таємниче всміхнувся Шумаков. І, помітивши, як довгасте обличчя Штукаренка ще більше видовжилось, заспокоїв: — Не хвилюйся: грішникові дуже потрібен був піп, оце й уся пригода.

— А все-таки? — наполягав Штукаренко.

— Зараз не час.

— Ну, бувай, — кинув Штукаренко й попростував до мотоцикла, що стояв віддалік.

Шумаков кивнув, але вголос не відповів. Радів тільки, що здогадався не їхати в резервний полк зараз, бо десь там був Шумаков, а в таку хвилину краще бути подалі від місця, де міг зустрітися з ним...

Сподівання на погану погоду справдилися: як тільки почало розвиднятися, подув вітер з півночі, й у повітрі завихрився сухий сніжок. О сьомій уже по-справжньому мело, і в полі знялася така хуртовина, що німцям годі було думати про польоти — особливо розвідувальні, які тільки й могли їх урятувати. Кращої погоди Шумакову й не треба було — в таких умовах хоч і важко військам, та зате можна окопатися, й спорудити тимчасові укріплення, і якнайкраще розташувати артилерію, не побоюючись, що ворог її засіче.

Шумаков наказав не споруджувати нічого фундаментального ні для себе, ні для відділів його штабу. В лісочку, обіч грейдера, сапери знайшли два старі обвалені капонири, трохи поглибили їх і сьак-так укрили шаром колод і дощок. В оцих нашвидкуруч змайстрованих бліндажах і розташувалися — в більшому начальник штабу й вузол зв'язку, а в меншому комдив і його заступник по політчастині. Всі інші — хто як міг: розуміли, що стояти їм тут не довше як до вечора чи — на крайній випадок — до наступного ранку.

Минула ніч була важка — з триста двадцятого Шумаков повернувся, коли вже почало розвиднятись. Вислухав доповідь підполковника Лемешка й ліг на один із двох вузеньких полів, збитих із дощок для нього та Штукаренка. Натруджена нога тупо боліла, все тіло гуло, налите, наче свинцем, тяжкою втомою. Штукаренко ще не повернувся із резервного: полк, що вперше прибув на фронт із глибокого тилу, вимагав особливої уваги, і щоб навести в ньому належний порядок, потрібний був час.

Шумаков скинув шинелю, протиснувся між двома полами й сів на свій. Приходько мовчки вніс термос і зупинився при вході — ні кухля, ні їжі не було де поставити.

— Став сюди, — вказав Шумаков на постіль Штукаренка.

— Хоч би поганенький столик прилаштували, ідоли... — невдоволено промимрив Приходько, маючи на увазі саперів, що будували бліндаж. — Яму викопали, наче погребти схотіли...

Шумаков не відповів — сил не мав. Та й не перекопаєш його нічим, що на одну ніч кращого нічого не треба. Старий звик піклуватися про добробут комдива, стратегічні міркування його не обходили.

Через десять хвилин Шумаков уже лежав, укритий своєю шинелею. При стелі, в невеличкій ніші, блимав каганець. Вибухів, що стрясали повітря нагорі, майже не чути було, але бліндаж щоразу здригався, й зі стін злегка обсыпалися грудочки вологої глини — шурхотіли, створюючи враження, що під полом щось шарудить.

Шумаков склепив повіки, і все перед ним попливло. Неприємно — наче у човні, і голову паморочить хитавиця.

Але він не розплющував очей, розуміючи, що слідом за цією запаморочливою плавбою настане сон. Конче необхідно виспатись, бо наступний день буде тяжким і може настати першої-ліпшої хвилини.

Та сон не брав, свідомість поринала тільки в короткочасне забуття, схоже на непритомність, і в мозку виникали картини й події минулого дня — тільки в якійсь химерній непослідовності. У вухах брив тоненький і високий голос Ані Хохол, — вона напередодні перев'язувала йому поранену ногу, коли він проїздив повз лісок і на півгодини завернув у дивізійний санбат. Аня весь час мовчала й коротко відповідала на запитання, але Шумаков почував, як обережно доторкалася вона до його пораненої ноги й та обережність схожа була на ніжність. Дотики тонких пальців хвилювали, і він не чув болю, охопленій вдячністю, теж схожою на ніжність до цієї тендітної й мовчазної жінки, що так недавно врятувала його. Прощаючись, вона попросила Шумакова подбати про те, щоб її нарешті оформили в штатах санбату, бо відтоді, коли на Дніпрогесі загинув її колишній чоловік, вона хоч і оперувала поранених, але офіційного призначення не мала: почувала себе в кращому випадку гостем. І зараз, у напівсні, Шумаков ясно чув її прохання і начебто навіть подумав, що треба не забути і завтра ж звернутися до сануправління фронту й домогтися, щоб її не тільки, так би мовити, легалізували на війні взагалі, а й обов'язково залишили саме в його санбаті. Як-не-як, а ногу йому врятувала вона, та й чоловік її був одним із тих, без кого дивізія не могла б виконати свого завдання на Дніпрогесі й врятувати греблю.

Все це ясно пробивалося крізь запону дрімоти. Потім ураз вишкав водій Покотило біля нерухомої емки й ледь помітно всміхався своїми рудими вусами, наче потай дорікав за те, що комдив лишив його на шляху, а сам пересів на оту полуторку. Така поведінка справді скидалася на зраду, бо хіба Покотило покинув би десь у полі свого

комдива, як його покинув комдив! І Шумаков у сні ніяковів і почував себе незручно перед Покотилом, він готовий був визнати, що його принципове небажання пересісти в трофейний «опель» чи «мерседес» насправді було виявом егоїзму, бо сам таки пересів на випадкову полуторку й поїхав геть, а водій залишився десь у полі стерегти машину, яка давно вже ні до чого не придатна, хоча Покотило десятки разів про це попереджав...

Він рвучно підскочив, наче злякався. З хвилину безтямно вдивлявся у морок, потім сперся на лікоть і побачив Штукаренка.

— Чого схопився? — запитав заступник по політчастині. — Спи.

— Котра година?

Штукаренко, одягнений, сидів на своїй постелі. Він підвівся й підніс руку з годинником до каганця.

— Чверть на четверту.

— Ну, що там у резервному? — запитав Шумаков.

— Побоююсь я за них: необстріляні, чистенькі...

Шумаков усміхнувся:

— Всі були такими. Вимажуть кожушки у багнюку, стануть такі, як ми.

Штукаренко глянув на нього здивовано: невже не розуміє, про що йдеться? А може, ще не прокинувся й верзе казна-що?

Він помовчав, а потім сказав:

— Ти хотів зі мною поговорити?

— Про що? — здивувався Шумаков.

— От тобі й маеш! — засміявся Штукаренко вголос. — Звідки ж я знаю, про що?

Шумаков нахмурився й надовго змовк. І несподівано для самого себе запитав:

— Пам'ятаєш нашу розмову в санбаті?.. Ну, коли я лежав поранений... Два тижні тому.

— Ми з тобою розмовляли не раз, — проказав Штукаренко. — Що ти маєш на увазі?

Відступати не було куди — Шумаков це розумів. Повільно підвівся, накинув шинелю наопашки й знову сів навпроти, торкаючись коліньми Штукаренкових колін.

— Пригадуєш, якось я розповідав тобі... — почав Шумаков усе ще нерішуче, — ще коли лежав у санбаті... про свого колишнього приятеля, капітана...

— Отого, що втрутився в твої взаємини з Мельпоменою? — одразу здогадався Штукаренко, про кого йдеться.

— Ну, не так із самою Мельпоменою, як із однією з її легковажних служниць,— змушений був Шумаков пристосуватися до жартівливого тону свого заступника.

— Коротше кажучи, йдеться про капітана, який відняв у тебе дружину,— поставив Штукаренко крапку над «і».

— «Відняв» — це звучить надто категорично,— буркнув Шумаков. Йому неприємний був напівлегковажний тон, до якого чомусь удався Штукаренко, і він уже пошкодував, що розпочав цю розмову.

Штукаренко вже зрозумів, що передав куті меду, й дружньо поклав руку на коліно Шумакова.

— Не гнівайся, я все пам'ятаю,— мовив приязно.— А чого це ти про нього згадав?

— Та так... Чомусь згадалося...

— Е, ні, коли почав, то вже викладай.

Шумаков помовчав. Говорити про все те вже й справді перехотілося, та незручно було й припинити розмову, й образити таким чином товариша.

— Розумієш, виявилось, що він служить у нашій дивізії,— всміхнувся Шумаков мало не винувано.

— Та невже? — сплеснув руками Штукаренко.

— Побачив його в колоні бійців. Згадалася Чита, лейтенантська молодість... Розчулився,— Шумаков знову говорив довірливо й дружньо.— Все-таки то була щаслива пора! — мовив Шумаков, поринаючи в спогади.— Звісно, і я, і він були зовсім молоді, нерозумні, гарячі. Обидва накоїли чимало непоправного... Але й найприємніше пов'язане в мене з капітаном Шмаковим... Власне, з колишнім капітаном, бо тепер він рядовий солдат,— додав Шумаков сумовито. Помовчавши, продовжував: — Цій людині я багато чим завдячую.— Він міг би сказати: «Перед цією людиною я дуже завинив», але це йому здалося зайвим.— І мені хотілося б щось для нього зробити. Розумієш, я командую дивізією, а він... Коротше кажучи, все могло бути й навпаки. Сліпий випадок — не більше. Я навіть до Москви вдавався, але відповіді не одержав...

— Я тебе розумію,— тихо мовив Штукаренко.— Та що можна зробити на війні? Прикрити товариша власним тілом?

Шумакову здалося, що Штукаренко знову переходить на жарт, а це могло означати, що внутрішньо він кепкує з його чутливості. Але той не жартував, а таки справді зважував — як вчинити, щоб це не було поблажкою для

приятеля комдива, а послужило їй загальній справі. Він почував, що доля отого невдахи по-справжньому цікавить і непокоїть Шумакова, але розумів, що їй комдив дбає не так про його зовнішнє благополуччя, як про відновлення його людської гідності.

— Кажеш, він був капітаном?

— Так.

— І членом партії?

— І членом партії.

— А що, коли я його заберу до себе в політвідділ? — запропонував Штукаренко.— Це, звісно, ні від чого не гарантує, але все-таки людина хоч почуватиме себе... Як не-як, а колишній капітан!

Шумакова порадувала така ідея, але він цього намагався не вказати їй досить байдуже буркнув:

— Що ж, спробуй.

Штукаренко почав умощуватись на своїй твердій постелі. Більше він нічого не сказав. Ще кілька хвилин Шумаков посидів, докурюючи цигарку, потім улігся їй собі. Але заснути не вдавалося, і хоч лежав спиною до свого товариша, знав, що їй Штукаренко не спить.

5

Фронт радянських військ, що його з упертістю та відчаєм приречених протягом усієї ночі таранили зсередини оточені німецькі танки, уже скидався на тоненьку плівку, готову ось-ось розірватись, як натиск несподівано припинився й стрілянина вщухла. Це здивувало всіх, навіть спантеличило. Невже розвідка оточених ворожих частин працювала так ретельно, що нанюхала за спиною майже прорваного радянського фронту свіжу дивізію Шумакова, ладну стати до бою?

Перший прокинувся Штукаренко — мабуть, від того, що бліндаж перестало трясти. Він рвучко скочив на ноги й почав прислухатись. Тієї ж хвилини схопився й Шумаков.

— Що сталося? — стривожено запитав комдив, ще не зовсім прокинувшись.

— А біс його знає...— дослухався Штукаренко до незвичної тиші, що здавалася йому підозрілою.— Наче одрізало...

Вони вийшли з бліндажа, й Штукаренко мало не наскочив на Лемешка: начальник штабу прибіг з повідом-

ленням, але не наважувався будити комдива сам і умовляв зробити це Приходька.

Він знітився, певний, як видно, що комдив почув його умовляння, але часу для переживань не мав і, козирнувши на ходу, доповів:

— Дуже нагальне, товаришу комдив.

— Заходьте,— проказав Шумаков і перший увійшов у землянку.

Виявилось, що німецька танкова колона таки справді знялася з місця й повернула на захід. Там, ліворуч від грейдера, намагаючись пробити ділянку фронту з тилу, поспішала на виручку оточеним німецька танкова дивізія. Лемешко розгорнув свою карту, і по численних позначках на ній Шумаков одразу прочитав, що сталося. В тому місці ворожі танки перебували вже найближче до «казана», і ті, що виривалися зсередини, не могли не розуміти, що тепер найкоротша дорога до своїх визволителів — саме там.

— Погано,— сказав Штукаренко.— Коли утопленнику простягають руку, він із шкури вилізе, аби за неї схопитись. А відстань тут така, що може й дотягнутися...

— Нам наказано негайно передислокуватися сюди,— Лемешко посунув карту до себе й повів пальцем поперек зеленкуватої плями між двома великими селами. Саме в цьому місці відстань між оточеними й тими, що прориваються їм назустріч, найменша.

— Поки ми виведемо полки з теперішніх рубежів,— засумнівався Шумаков,— дістанемось куди слід і розгорнемось на новому місці... Для такого маневру потрібен весь наступний день: можемо й спізнитись.

— А коли не виводити й не розгортатись? — запитав Лемешко.

— Що ви маєте на увазі?

— Ми можемо виграти час, якщо просто повернемо дивізію лівим плечем уперед у тому порядку, в якому вона стоїть зараз,— проказав Лемешко.

Шумаков одразу оцінив вигоди такої пропозиції. Це означало, що всі підрозділи, не відступаючи в тил, повинні рушити вздовж своїх траншей просто на захід і в такій самій послідовності, в якій вони розташовані тепер, пересунутись на потрібну відстань і зайняти нові позиції.

Розумно і навіть дотепно. І все-таки, хоч і не дуже наполегливо, Шумаков заперечив:

— А подумали ви про те, що в такому випадку ми не матимемо жодної дороги? — Він пересунув карту ближче до себе й показав пальцем на велику пляму: — Вибалки, де повно підталого снігу, горби та яри...

— Все одно виграємо багато часу, навіть по бездоріжжю, — не відступав Лемешко.

— Так, відстань справді невелика... — погодився Шумаков.

Вони обидва схилилися над картою, розстеленою на постелі Штукаренка, і мовчки вивчали її.

— Все це досить дотепно придумано, — озвався Штукаренко з кутка. — Не забувайте тільки, що на західному фланзі у нас резервний полк. Коли прийняти план начальника штабу, саме цей полк опиниться в голові всієї дивізії й може перший зустрітися з ворогом. А полк щойно сформований в глибокому тилу, люди необстріляні.

Шумаков випростався:

— Краще, коли ворога зустріне необстріляний полк, ніж не зустріне ніякий, — відказав, і це означало, що план підполковника Лемешка схвалено остаточно.

— Так-то воно так, — неохоче погодився Штукаренко й знову ступив у куток.

— Приготуйте відповідний наказ, — звернувся Шумаков до Лемешка.

Підполковник виструнчився й козирнув. Він, як завжди, повернувся по формі й клацнув підборами, хоч тут, у тісному бліндажі, радше схожому на яму, можна було обійтись і без цього.

Коли Лемешко вийшов, Шумаков з хвилину помовчав, потім усміхнувся:

— Дивно, як іноді зручно вміщуються в людині професійна кмітливість і не менш професійний педантизм! — Він мав на увазі Лемешка. — Іноді я його просто не терплю. А іноді, як от зараз, заздрю його вмінню знаходити найпрактичніший вихід із ситуації!

— Людина — складна комбінація, — сказав Штукаренко. — Мое визначення стосується не тільки Лемешка, а й тебе! — засміявся вголос.

— Ну гаразд, облишмо словесну баталію. — Шумаков почав застібати гудзики на шинелі. — А щодо резервного полку, в твоїх побоюваннях є певний сенс. Проте я вірю, що брак досвіду іноді непогано компенсується хорошим настроєм. Ти розумієш, що я маю на увазі?

Штукаренко розумів. Настрій бійців — то була його турбота. Він теж застібнув шинелю на всі гудзики й, тонкий і цибатий, стояв, майже підперши головою стелю.

— Зараз пожену туди весь політвідділ,— сказав він.

— Ну, весь — не весь...

— Гаразд. Розберуся.

Обидва вийшли з бліндажа. Надворі вже розвиднілось. Вітер, перемішаний з мокрим снігом, ударив їм в обличчя. Довкола бушувала волога хуртовина.

— Важко буде сьогодні,— проказав Штукаренко, ховаючи в комір неголене підборіддя.

— І все-таки є бог на небі! — вигукнув Шумаков, розуміючи всі переваги цієї несамовитої хурделиці перед морозною ясною зимою дня, коли ворожі літаки могли б викрити передислокацію дивізії на нові позиції. Там, на заході, вона повинна була з'явитися так само несподівано, як з'явилася тут, бо тільки в цьому полягав сенс затвердженого плану.

— Збожеволів твій бог...— обернувся на мить Штукаренко. Він ішов попереду, й вітер забивав йому віддих.

Шумаков не відповів, лише нижче нахилив голову.

6

Два гострих танкових клини, націлені точно один проти одного, уперто й одчайдушно довбали дві ділянки радянського фронту, що стояли спинами одна до одної. Відстань уже лишилася невелика — кілометрів десять, не більше. В ефірі весь час лунали підбадьорливі заклики німецькою мовою: «Пробивайтеся назустріч, ми йдемо!»— і в голосах їхніх бриніла досить відчутна упевненість. Це були голоси тих, що наступали із заходу: знесилені, вони все-таки ще відчували за собою рятівний простір забезпеченого тилу, який постачав усе необхідне й міг прихистити, коли б довелось їм тепер відступити. Але ті, кого вони намагалися підбадьорити, вже його не мали. Затиснуті радянськими військами з усіх боків довкола українського міста Корсуня, вони покладали всі надії на словесні обіцянки та ще на благословенні транспортні літаки, котрі мали б їм скидати контейнери з пальним, харчами та медикаментами — необхідним припасом, без якого не можна було вже ані пробиватися з оточення, ані просто жити.

Але й небо було проти них. Транспортні літаки, яким щастило злетіти в повітря із степових аеродромів, були,

щоправда, майже забезпечені від нападу радянських винищувачів, та зате змушені скидати свій вантаж наосліп, бо теж нічого не бачили. Щонайменше половина дорогоцінного скарбу потрапляла не туди куди слід. Пальне й сухарі, горілка й ковбаси, а головне — обойми для автоматів і стрічки для кулеметів, скинуті з неба, ставали легкою здобиччю радянських військ чи, як вважали німці, «підступного місцевого населення». Тим часом танки вимагали пального, а гармати — набоїв, а їх уже не було де взяти, й підбадьорливі заклики, що наповнювали ефір, ставали єдиною надією на порятунок.

Дивізія Шумакова причаїлася між двома ділянками фронту, в які поступово вгризалися ворожі танкові клини — із заходу планомірніше й певніше, а зі сходу нервово й поривчасто, наче відчували свою приреченість.

То був одчайдушний натиск — божевільне борсання звіра, що попав у залізне сильце й намагається будь-що вирватись — навіть коли й доведеться залишити у пастці ногу; назустріч обережно й завбачливо поспішав інший хижак такої самої породи, котрий міг би перегризти оте сильце й вивільнити розбійника-побратима, коли б зміг наблизитись.

Гуркіт наростав і ставав усе чутніший та загрозливіший. Найдужче гриміло проти ділянки резервного полку, і Шумаков особливо прислухався до того, що коїлося там. Праворуч теж гупали розриви снарядів, але то була стрілянина демонстративна — з наміром відволікти увагу.

І враз гуркіт посилювався й там, — посилювався так раптово й навально, що перекрив гул на другому фланзі, до якого вже призвичаїлися всі. Шумаков вискочив із напівзруйнованої повітки, в якій уже тепер розмістився, й одразу ж побачив свого ад'ютанта Сердюка, котрий біг од вузла зв'язку.

— Товаришу комдив, Терещенко на проводі! — крикнув він, ледь виринувши із сніжного мороку.

Полк майора Терещенка стояв саме там, звідки котилися тяжкі хвилі цього нового гуркоту, і Шумаков зрозумів, що там сталося щось несподіване й тривожне. Він швидко повернувся у повітку, схопив шинелю й побіг на вузол зв'язку.

Там уже був підполковник Лемешко, він стояв спиною до входу й тримав трубку біля вуха, але мовчав — як видно, слухав.

— Що там? Дайте.— Шумаков торкнув Лемешка за плече.

Той повернувся обличчям і побачив комдива. Не дослухавши, передав йому трубку, і Шумаков почув схвильований голос Терещенка:

— ...аж ніяк не демонстрація,— почув Шумаков недокінчену фразу.— Навпаки, спроба поставити нас у становище, в якому перебувають самі.

— Це — двадцять шостий,— проказав Шумаков.— Що там у вас?

Терещенко на мить замовк, як видно, не розуміючи, звідки взявся комдив, коли щойно розмовляв з начальником штабу, потім похопився:

— Вибачте, товаришу двадцять шостий. У нас тут почалося весілля.

— Весілля чи тільки заручини? — перепитав Шумаков.

— Ні, ні, наміри у молодого, як видно, цілком серйозні,— швидко відповів Терещенко.— Збирається таки вихопити молоду, діє по-нашому.

— Ви готові його зустріти?

— Чекаємо наказу.

— І чекайте,— наказав Шумаков.— Я їду до вас.

— Єсть,— проказав Терещенко, і Шумаков поклав трубку.

Він постояв з хвилину, роздумуючи. Потім повернувся до Лемешка:

— Який у них намір, як ви гадаєте? — запитав, хоч і сам розумів, що ударили з другого флангу не оточені німці, а ті, що рвуться їх визволити й намагаються оточити полк Терещенка.

— По-моєму, справа ясна,— хмикнув Лемешко.

— Якби ясна, я б не запитував,— grimнув Шумаков, чомусь даючи волю своїй неприязні до начальника штабу, хоч і розумів, що той має рацію.

— Вибачте,— знітився Лемешко.— Я думаю...

— Гаразд,— нетерпляче перебив його комдив і пішов до дверей.

В цю мить начальник вузла зв'язку капітан Буркун неголосно проказав, тримаючи в руці трубку іншого апарата:

— Товаришу комдив, на проводі командувач.

Шумаков повернувся і взяв трубку.

— Двадцять шостий слухає.

— Ви що, збираєтесь до Москви? — несподівано прохрипіло в трубці.

Шумаков оторопів.

— Вибачте, товаришу перший, я не зовсім...

— Ось переді мною лежить шифровка,— досить спокійно й навіть доброзичливо вів далі командувач, і в тривожній атмосфері, що панувала навкруги, це звучало дивно й трохи глузливо.— Ось... «Згідно з вашим проханням... дозволяємо...» І так далі... Ви що, нічого про це не знаєте?

— Знаю, товаришу перший. Свого часу я просив... В особистій справі...— пояснив Шумаков розгублено. Тільки тепер він зрозумів, що це й є відповідь на телеграму, послану два тижні тому, ще з санбату, до одного з відділів ЦК. Все це зараз, коли Шмаков опинився в дивізії, було так недоречно, виникло з таким запізненням і в таку непідходящу хвилину, що Шумаков не знав, куди подітися від незручності, навіть від сорому. З появою Шмакова на фронті справа розв'язалася сама собою, й те, що від неї лишилося, торкалося вже тільки їх обох — його та Шмакова. І він ладен був провалитися крізь землю від розуміння, що тепер, мабуть, доведеться щось пояснювати командувачу, бо коли перед товаришами з відділу ЦК можна вибачитись і повідомити, що потреба в розмові, про яку він просив, відпала, то командувача не можна обійти без ризику, що він все це витлумачить на свій лад.

— Дивно,— хрипіло в трубці.— Ви, кадровий офіцер, повинні знати, що... Ну, гаразд,— обірвав він сам себе.— Зараз не до цього. Сподіваюся, ви в курсі того, що коїться західніше од вас?

— Так, товаришу перший,— майже механічно відповів Шумаков.

— І ви, мабуть, здогадуєтесь, який у них намір...— вів далі командувач.

— Здогадуюсь, товаришу перший.

— Отже, уточнювати нема потреби,— голос у трубці вже звучав твердіше, хоч і не набрав отого владного й безапеляційного тону, що до нього Шумаков звик у своїх стосунках з іншими командувачами армій, до яких його дивізія входила раніше.— Ви розумієте, що цього ми не сміємо припустити. Отже, наказую вам розвернути праве крило й чекати в повній готовності. Вам ясно, кого я маю на увазі, коли кажу «праве крило»?

— Ясно, товаришу перший.

— У мене все,— сказав командувач.— Бажаю успіху.

— Дякую.— Шумаков почув, як на другому кінці проводу клацнула трубка.

Шумаков стояв біля апарата пригнічений, все ще тримаючи трубку в руці. Він розумів: треба за всяку ціну негайно ж заспокоїтись — цього вимагали й загальна обстановка, й те, що в бліндажі був не сам. Зараз він не мав права думати про особисте, та й не хотів, щоб хтось із присутніх помітив, що у комдива начебто не все гаразд. Шумаков поклав трубку й озирнувся. Позаду й досі стояв Лемешко, на його виголеному й м'ясистому обличчі не рухався жоден нерв. Капітан Буркун схилився над апаратом у кутку й не цікавився нічим, крім того, що шелестіло в його трубці. Але безсумнівно — Лемешко чув кожне слово, сказане командувачу у відповідь на його запитання, і хоча й не міг знати самих запитань, безперечно, намагався здогадатися про них.

Шумаков підійшов до Лемешка.

— Так,— сказав він, змушуючи себе зосередитись.— Ви маєте рацію — діло ясне. Хочуть на оточення відповіді оточенням, і з їхнього боку це досить дотепно. Ви як гадаєте?

Лемешко стенив плечима й зам'явся. Гадати він не любив. Особливо ж не любив висловлювати свої здогади вголос. Шумаков це знав і не сподівався, що саме зараз начальник штабу виявиться одвертішим або чутливішим, ніж завжди.

— Отже, фактично займаємо кругову оборону всередині кругової оборони інших частин армії,— сказав Шумаков.— Досить оригінально, чи не правда? Я в такій ситуації ще не бував.

— Резервний полк уже повернувся фронтом на захід, товаришу комдив,— проказав Лемешко.

— Ви лишаєтесь «на хазійстві»,— вів далі Шумаков, наче й не чув повідомлення про те, що знав без Лемешка: в резервному був Штукаренко, і поїхав він туди саме для того, щоб розвернути полк.— Я буду у Терещенка. А ви, будь ласка, перевірте ще раз, як там з обороною у Костюка й з боєприпасами в артдивізіоні. Але з штабу — ні на крок.

— Єсть, товаришу комдив,— клацнув підборами Лемешко.

— Ну, всього,— Шумаков ступнув на поранену ногу й, лише відчувши гострий біль, згадав, що залишив свій

ціпок біля апарата. Біль пронизав ще раз, коли Шумаков ступив удруге, щоб взяти ціпок, але, на щастя, Лемешко не помітив, як перекошилося його обличчя,— підполковник уже по формі повернувся й узявся за клямку.

Одну мить Шумаков постояв, повільно підійшов до столу, на якому зеленів апарат зв'язку зі штабом армії, взяв ціпок і теж пішов до дверей. Ані капітан Буркун, ні телефоністи не підвелися — завжди прикутим до телефонних трубок, їм це дозволялося.

Завірюха не вщухала. Вогкий липкий сніг вертіло, наче загвинчувало в землю. В неспокійному мороці ледь виднів темний газик. Біля нього стояв лейтенант Сердюк, а за кермом сидів Покотило. Сердюк розчинив дверцята й допоміг Шумакову залізти під брезентовий тент.

— Давай до Терещенка,— наказав комдив водієві.

Газик рвонувся з місця й одразу ж стрибнув у глибoku колію, геть заметену мокрим злежаним снігом.

— Приволік емку? — запитав Шумаков.

— Де там, товаришу комдив! — відповів Покотило, не одриваючи погляду від майже невидимої дороги.— Так б'є по грейдеру мінами, що ледве сам проскочив.

— Значить, покинув?

— Та б'є ж ідол, людині пройти не дає...— виправдувався Покотило.

— А знаєш, що тобі належить за те, що друга в небезпеці покинув? — всміхнувся Шумаков.

— Друга...— буркнув водій.— То такий друг, що як не ремонтуй, а підведе все одно...

— І однаково — друг,— сказав Шумаков, розуміючи, що з емкою покінчено. Він і дорікав тепер своєму вірному водієві жартома, й радів, що жартує й не думає про те, що відбулося щойно на вузлі зв'язку,— думати про це було б тепер і недоречно, й важко.

7

Події, що сталися тієї ночі в Калитві, приголомшили Шольца. За два роки перебування на Східному фронті він не раз бував свідком кривавих розправ над місцевими людьми, часто-густо вважав їх занадто жорстокими й здебільшого непотрібними і завжди намагався не брати в них участі — лишатись осторонь. Він не міг зрозуміти, нащо такі розправи потрібні, коли йдеться про людей, які безпосередньо не шкодили німецькій армії, не піднімали проти неї зброї, а лише не захоплювалися тим, що вона

прийшла на їхню землю. А йому ж не раз випадало бачити, як карали на смерть людей, котрих тільки підозрювали у відсутності такого захоплення, і це, на думку Шольца, було особливо безглуздо, бо тільки посилювало опір і викликало озлоблення. Та й чи можна взагалі вимагати від людей, землю яких окупували, аби вони лагідно всміхалися й раділи, що ворог прийшов? Адже від колишнього «шприца» з відділу пропаганди, котрий іноді приїздив із Корсуня, щоб накачати співробітників їхньої комендатури і вприснути їм чергову дозу патріотичної сиворотки, тільки й чути було слова про любов до батьківщини, то чому ж, мовляв, не припустити, що така любов може існувати не тільки у німця? Щоправда, про інші народи «шприц» теж говорив — на прикладах дивовижно легких перемог у Європі він ясно показав, що на такі високі почуття, як любов до батьківщини, ніхто інший не здатний. Але останнім часом виявилось, що землю свою любити вміють не тільки вони, — це стало особливо ясно Шольцові під час служби в комендатурі. Скільки разів йому доводилося бачити радянських людей, котрі співали свій гімн, ідучи на шибеницю! Та й на фронтах відбувалися події, котрі доводили, що широкі узагальнення клишоногого пропагандиста мали під собою небагато підстав...

Що ж до Федора Непорожнього, то його Шольц особисто знав і, якби треба було, міг за нього поручитися. Пробув же з ним під одним дахом стільки часу, стільки разів одверто з ним розмовляв, знав начебто, чим дихає, і в щирості його не сумнівався! Ксеня — та взагалі до нього ставилася приязно, ба навіть з одвертою симпатією, про неї нема чого й говорити. А Федір — Шольц міг присягнути на хресті — німцям шкоди ніякої не заподіяв. І ось — убили, й хату спалено, а дитину хоч і пощастило врятувати, але тільки ціною, яку Бруннер або лейтенант Бош вважали б найтяжчим злочином, якби довідалися, що заплатив її німецький солдат...

Думаючи про це, Курт Шольц мимоволі відчув себе відокремленим од своїх чимось дуже істотним. Так, він зважився на недозволене, вчинив неприпустиме, але, що сталося так, не шкодував. Розумів, що той вчинок поставив його поза середовищем людей, з якими він весь час перебував поруч, але думав чомусь більше не про себе, а саме про тих людей і доходив висновку, що дивне й навіть страшне сталося не з ним, а з ними.

Дорога зі станції пролягала пустельним вигоном. Шольц повільно перейшов його навпрошки й опинився навпроти завулка, де дотлівала хата Федора Непорожного. Він згадав про рюкзак, якого привалив каменюкою під будинком навпроти пожарища, і раптом подумав про Ксеню: чи не з'явилася вона? Адже могла повернутись. А Бруннер чи хтось інший чатує десь поблизу... Це його дуже стривожило, і він кинувся в завулок.

Полум'я вже схоплювалося тільки вряди-годи і то непадовго — хата згоріла, й здалеку червоніла тільки купа жару. Шольц намагався йти повагом, аби не привернути чийєсь уваги. Коли порівнявся з товстелезною старою осикою, з-за стовбура виринула чиясь постать з автоматом.

— Хальт! — почув він голос Бруннера.

Шольц ще не встиг озватись, як і той його впізнав.

— Це ти, Курт? Чого вештаєшся так пізно?

— А куди подітись? — не одразу відповів Шольц. — Квартири нема.

— До комендатури валяй. Там вільне ліжко, — пішов йому назустріч Бруннер. Він перекинув автомат на плече й вийняв із кишені пачку сигарет. — Кури, друже.

Шольц мовчки взяв сигарету й клацнув запальничкою.

— Розумієш, нема проклятої! — з досадою проказав Бруннер, даючи зрозуміти, що йдеться про Ксеню.

Шольц заспокоївся: коли досі не з'явилася, то, мабуть, уже не прийде й не потрапить до пазурів Бруннера.

— Гаразд, піду спати, — сказав він. Завернув за ріг зруйнованого будинку, одсунув каменюку і взяв свій рюкзак. Бруннер не звернув уваги ні на те, що його приятель туди завернув, ні на те, що вийшов звідти зі своїми речами.

— На добраніч! — гукнув услід і побачив, як Шольц, не озирнувшись, махнув йому рукою у відповідь. — Я ще трохи почекаю, може, таки з'явиться.

У комендатурі Крафт різався в карти з одним із вартових, якому набридло мерзнути біля хвіртки.

— Курте, сідай і ти, — запросив Шольца.

— Піду спати, — відказав Курт і попростував уздовж коридора колишньої школи до порожньої кімнати, де стояло оте вільне ліжко.

Він уже був майже зовсім спокійний, але сон не брав. Низеньке солдатське ліжко впиалося залізними ребрами в спину, наче було незастелене, волога холоднеча дав-

но вже нетопленого шкільного приміщення проникла крізь застібнутий на всі гудзики кітель, але не спалося з інших причин. В мороку, що наповнював клас, безладно юрмилися знайомі обличчя — то батькове з обвислими вусами та охайною борідкою, припорошеною борошном з його невеличкої пекарні в Гамбурзі, то мармурове личко Еленхен, облямоване пишним білявим волоссям, то ще якісь — напівзатулені великими роговими окулярами й підперті довгими шиями — обличчя колишніх шкільних товаришів. Батько дивився розважливо, він усе розумів, Еленхен — навпаки — комизилася чомусь, вередливо копилила губки й зорила вимогливо, наче нічого не хотіла розуміти. А оті крикливі й заповзяті молодики галасували на футбольному полі, мов навіжені, налітали на м'яч і хором кричали «хайль», коли м'яч поціляв у ворота. В батькових очах і зараз світилася ледь помітна сумовита усмішка, з якою він повільно проказав, коли Курт від'їздив на Східний фронт: «Я вже там був і добре знаю — коли хочеш, щоб ворог у тебе не влучив, стріляй і ти вище його голови». Еленхен теж благала його бути обережним, але вважала, що полягає ота рятівна обережність в умінні вистрелити першим і не дати себе вбити. Футболісти не замислювались ні над чим — гасали по стадіону й забивали м'ячі у ворота суперників. Вони молилися на свого інструктора, вважали його мало не богом, котрий тільки й здатний прищепити їм риси справжнього лицарства.

Шольц понад рік не був у відпустці — тепер він уже нелегко уявляв батька біля свого маленького столика в крихітній конторі пекарні або личко Еленхен, яка напівлежить на своїй блакитній канапі чи, поклавши коліно на коліно, сидить у вагоні, в якому вони випадково познайомилися колись. Що ж до футболістів, то силувати уяву не доводилося — таких самих він бачив довкола щодня. Частина з них вбито, а інші й досі ще вбивають інших. Коли війна триватиме далі, поляжуть і вони. Адже навряд щоб хтось із них стріляв вище голови, сподіваючись, що той, в кого він стріляє, робитиме те саме! Та й війна дещо змінилася від часу, коли батько воював, і його простодушне напучення звучить зараз трошки наївно.

Шольц заснув перед світанком, а прокинувся від того, що біля ліжка хтось стояв. Рвучко повернувся й побачив Гната Голубничого. Поліцай ніяково всміхався, підтримуючи поранену руку здоровою.

— Вибачте, пане ефрейтор,— сказав Гнат.— На нову квартиру хочу вас допровадити.

Шольц іще хвилину полежав і підвівся. Щось невдоволено буркнув — мовляв, виспатись не дають, але похопився: не варто напоумлювати посіпаку, що всю ніч вештався й ліг пізно. Застебнув комір, видобув із рюкзака клапоть шинельного сукна й потер чоботи, щоб блищали.

— Чом же ви не роздяглися? Так не виспишся,— зітхнув Голубничий, і Шольцові здалося, що поліцай потай усміхнувся.— Фронт ще далеко, можна й роздягтись: по тривозі не піднімуть.

Курт глянув на Голубничого — поліцай справді всміхався, але усмішка була догідлива, ба навіть улеслива. Перекинув через плече рюкзак, узяв автомат і пішов коридором.

Він не мав бажання встрявати в розмову: тільки зараз, побачивши поліцає, зрозумів, що з минулої ночі опинився від нього ще далі, ніж від своїх товаришів. Від них, власне, й вимагати щось важко — для того й прийшли, аби чинити суд і розправу. А цей — зрадник. Адже його ніхто не змушував — погодився сам. Прийшов до комендатури, як тільки вона з'явилася в Калитві, й заявив: «Ви переможці, хочу вам стати в пригоді». Але що його спонукало отак вчинити? Ворожість до державного ладу, бажання побачити свою країну іншою?

Шольц зупинився на розі, мовчки запитуючи Гната, куди йти далі. Голубничий махнув рукою праворуч. Не чекаючи, поки поліцай його наздожене, круто завернув за ріг і попростував вулицею.

Ні, цей кремезний мужик не схожий на політикана. Ймовірніше, що зрадити своїх односельчан змусила його жага помститися на комусь чи бажання сито й безтурботно пожити в тяжкий час. Та ще й похизуватися своєю владою та близькістю до нового начальства...

Коли Шольц уже був біля хати Тимоша Непорожнього, Гнат гукнув:

— Пане ефрейтор, прийшли!

Шольц зупинився біля хвіртки. Поліцай бігцем наздогнав його, одчинив хвіртку й увійшов на подвір'я перший. На дверях висів замок. Гнат замахнувся прикладом і вдарив по клямці, але це не допомогло.

— А хазяїв нема? — запитав Шольц, не дивлячись на поліцає.

— З'явиться,— запобігливо заспокоїв його Гнат і пішов до старого передка, що стояв під повіткою. Здоровою рукою витягнув залізний шворінь, повернувся до дверей, засунув залізяку за клямку й з усієї сили смикнув. Клямка одлетіла, й Голубничий мало не впав.

— Тут безпечно. Хазяїн — людина своя. Єдиного сина не пожалів, аби прислужитися райхові,— просторікував Голубничий.

Тільки тепер Шольц зрозумів, куди його привів поліцей, і обличчя йому пересмикнулось від огиди. Але видати свого почуття він не міг і мовчки увійшов до хати.

А Голубничому тільки того й треба було — через німця можна буде, наче між іншим, довідатися, чи повернувся Тиміш, бо спеціально вистежувати зрадника й складно, й небезпечно...

8

Серед ночі в хаті враз забряжчали шибки, потім почувся глухий вибух і за ним — легкий струс. Гнат схопився з ліжка й, не одягаючись, вибіг на ганок. Здалеку, десь із боку корсунського шляху, чути було тріскотню безугавної стрілянини. Гнат стояв босоніж на припорошеному снігом ганку й тільки ворушив пальцями, опеченими морозом, але, поглинутий тим, що десь там коїлося, холоду не відчував.

Кулемети, як він розумів, били з лісу. Вони строчили довгими чергами, як буває, коли ті, що стріляють, добре бачать ціль і смалять на всі заставки, не шкодуючи патронів. Хлопці, як видно, застукали когось зненацька, а ті безладно відстрілюються, намагаючись утекти.

Гнат не розумів, що все це могло означати. Лейтенант Бош завжди попереджав своїх підлеглих, коли через Калитву мала пройти якась військова частина, а напередодні нічого такого не казав. Щоправда, йому, як людині місцевій, не завжди довіряли те, що німцям, та коли навіть щось і повідомляли тільки своїм, Голубничий здебільшого все одно про те довідувався.

Отже, мабуть, і лейтенант Бош гостей не чекав. І раптом оця стрілянина, в якій можна було розпізнати напад на досить велику колону, бо кулеметні черги не вгавали, а навіть посилювалися, і це означало, що ота колона довга.

Кінець кінцем, він таки відчув, що ноги залякли. Ускочив до хати й швидко почав одягатись.

Незабаром на вулиці з'явилися перші ваговози. Надворі саме знялася хуртовина, брезентові тенти на машинах позаліплювало білим, і здавалося, що вантажені вони сніжними кучугурами. Біля воріт почулася німецька мова, а за хвилину на порозі з'явився височенний лейтенант.

— Век, век з хати! — крикнув він Гнатові. — Здесь біль перев'язочний пункт.

Гнат спробував пояснити, хто він такий, але на лейтенанта це не справило ніякого враження.

— Шнель! Век!

Гнат гукнув матір, що з переляку забилася в куток, і повів її до льоху, а коли повернувся в хату, щоб забрати подушки, на ліжку вже лежало двоє поранених, а на лаві — третій. Вони ще були не забинтовані, на обличчях запеклася кров, і Голубничий зрозумів, що Сиволап таки їх заскочив зненацька.

У комендатурі вже нікого не можна було знайти. Та, власне, до будинку Гната й не пустили, — навіть коли показав свою посвідку. На шкільному подвір'ї коїлося бозна-що — ревли й буксували величезні машини, з інших вивантажували й вносили до приміщення якісь скрині та пакунки. Довкола стояв гамір і лайка, попід стінами валялися брезенти, шойно зняті з навантажених кузовів. Гнат стояв, одягнений у свій дублений кожушок, з гвинтівкою за плечем, але ніхто на нього уваги не звертав. Всі метушилися, щось тягли в будинок, інші підпихали машини й лаялись... Кілька солдатів стояли осторонь, з їхньої розмови Гнат зрозумів, що залізницю перерізано — поїзди через Калитву вже не йдуть. Це його порадувало: отже, хлопців та дівчат до Німеччини не відправлять.

Та, зрадівши, одразу й стривожився: чи знав про це Сиволап? Ксеня для того ж і подалася в ліс, аби повідомити, що ешелон десь затримався! Міг же Микита Харитонович відрядити навперейми людей, а поїзда не знайти, і тільки наразяться на німців...

Гнат стояв і думав, потім перевальцем, наче знічев'я, пішов до хвіртки. І одразу ж наткнувся на Шольца, котрий шойно прибіг.

— Пане ефрейтор, наших нікого нема, — вигукнув Гнат йому майже в обличчя.

- Як то — нема? — здивувався Шольц.
— Щоправда, всередину мене не пустили...
— Мене пустять,— впевнено відповів Курт.

І саме в цю мить Голубничого осяяло:

— Шкода, що ви квартиру залишили — можуть зайняти.

— Хазяїн попередить, що стоїть німецький солдат,— кинув той і подався до будинку.

Це Голубничий і сподівався почути. Отже, старий Непорожній таки повернувся! Гнат і перед цим кілька разів намагався випитати у Шольца, але німець весь час скаржився, що в хаті нема кому прибрати. Отже, досі не було, а тепер е!

Гнат ішов вулицею попід самісінькими тинами й міркував. Після пригоди з дідом Книшем він з лісовиками безпосередньо не зустрічався, отож про справжнє становище на фронті мало що знав. Останнім часом, щоправда, в комендатурі весь час говорили про «вирівнювання лінії фронту» — цим, мовляв, і пояснюється те, що доводиться відступати. Всього лише два дні тому лейтенант Бош зібрав своїх підлеглих і мав з ними розмову саме з цього приводу. Голубничий теж попросився, і лейтенант милостиво дозволив послухати і йому. Наче й не дурень, а пояснював по-дурному. Узяв кілька канцелярських шпильок, безладно повтикав у стіл, потім оперезав їх шворкою, окресливши нею криву довжелезну лінію. «Бачите, фольксгеносе,— виголосив,— оце такий наш фронт тепер». Потім зняв мотузку, зачепив за дві крайні шпильки й натягнув: лінія стала рівною і вдвічі коротшою. Бош одчикрижив чималий шмат ножицями й урочисто проказав: «Оце стільки ми зберігаємо сил, якщо вирівнюємо фронт! Ясно?» Саме в ту хвилину руку підняв Бруннер: «Але ж цим ми скорочуємо фронт і більшовикам!» — проказав. Бош страшенно розлютився. «Більшовики мене не цікавлять!» — крикнув. Обличчя його побуряковіло, і він досить прозоро натякнув: «Щось ви занадто цікавитесь більшовиками, Бруннер!»

Там, у коменданта, Голубничий сидів у кутку і тільки внутрішньо потішався, а тут, на оцій нічній вулиці, вже багато що розумів. Машини все прибували й прибували, дворища позабивано солдатнею, попід парканами всюди голосно розмовляють... І з тих розмов ясно, що йдеться про катастрофічний відступ, а не про вкорочення шворки

на комендантському столі... Наполохали їх, як видно, так, що й досі не можуть опам'ятатись.

На Гната ніхто не звертав уваги й тепер. Простував собі з гвинтівкою за плечем і думав про те, що в отакому шарварку можна було б цілком безпечно з'явитись Микиті Сиволапу і його хлопцям. З'явитись, наробити шелесту й зникнути знов. От була б комедія, коли б раптом, ні сіло ні впало, застрочили з чотирьох кінців — німці, далєбі, й не знали б куди податись.

Але Сиволапа немає, і Голубничий мусив вирішувати сам, що робити.

У завулку, біля хати старого Непорожнього, не було нікого: на цей куток німці ще не поткнулись. Увійшов на подвір'я, взявся за клямку — двері замкнені зсередини. Гнат з розгону торохнув по них чоботом, і тієї ж миті у сніях зашаруділо.

— Чого замикаєшся? — запитав Гнат, коли двері розчинилися.— Порядку не знаєш?

Тиміш не відповів, тільки спідлоба дивився на поліцаю.

— Одягайся, підемо,— наказав Гнат.

— Куди? — хрипко запитав старий.

— А ти чого злякався? — реготнув поліцай.— Гріха на душі нема, боятися нічого.

— Коли вбивати прийшов, то вбивай тут.— Тиміш говорив, наче захрип ще дужче.

— От дивак! — майже доброзичливо проказав Гнат.— Та за що ж я мав би тебе вбивати?! Ти людина своя. — Він відсторонив старого й увійшов до хати.— Зброя в тебе є?

— Є,— відповів Тиміш.

— Клади в кишеню, в дорозі згодиться.

Це начебто заспокоїло старого, і голос ураз став твердіший:

— А вона при мені.

— От і гаразд,— сказав Гнат.— Одягайся, підемо.

Тиміш мовчки накинув кожуха й пішов до дверей. Гнат попростував слідом.

У сніях старий зупинився.

— Чисту сорочку брати?

— А нащо?

Старий замкнув хату й пішов до хвіртки. Коли вийшов на вулицю, повернув ліворуч, у бік комендатури, але Гнат кинув йому навздогін:

— Нам не в той бік.

Тиміш на мить зупинився, наче знову відчув недобре. Але скорився й повернув. Коли наблизився до Гната, той, буцімто знічев'я, запитав:

— А дозвіл на зброю маєш?

— Звідки б він узявся?..— буркнув.

— Непорядок,— забідкався Голубничий.— По дорозі патруль запитає, а дозволу нема... Так що краще віддай, а коли треба буде, я поверну.

Непорожній підняв полу, збираючись дістати зброю, але Гнат попередив:

— Не треба. Я сам.

Засунув руку й видобув парабелум. Звично дмухнув у цівку, наче збирався свиснути, засунув пістолета за пазуху й подумав: коли б старий був не дурень, міг би ошелешити кулаком, поки до його кишені ліз. Та старий хоч і відчував недобре, але по-справжньому, як видно, не здогадувався, що воно буде. І далі йшов мовчки, наче приречений, не дивився навіть на шлях, по якому туди й сюди сновигали легкові й важко гули вантажні машини: йшов, наче йому все було байдуже.

Уже благословлялося на світ, і з машин видно було, що йдуть двоє цивільних. Але Гнат не турбувався — посвідка з гербовою печаткою в кишені, а що поліцей когось веде — яка ж у тому дивина? Йшли корсунським шляхом, зминали на грузьку обочину, коли з'являлися машини, перестоювали, поки повз них прогудуть, і йшли далі.

Біля Солоного яру Гнат побачив, що цей відтинок дороги машини обминають. Внизу, обіч потрошеного дерев'яного містка, валялися спалені й перекинуті машини. Отже, тут їх Сиволап і накрив.

Гнат зупинився.

— Звертай.

Тиміш став теж. Пильно глянув на поліцейя. Хотів щось сказати, але змовчав.

— Иди, иди,— злегка штовхнув його гвинтівкою в спину Гнат.

Тепер старий уже розумів усе. Круто повернув і пішов у ліс, грузнучи в перемішаній із снігом твані мало не по коліна.

У партизанському центрі про загін Микити Сиволапа довідалися стороною: деякі ознаки свідчили про те, що побіля Калитви хтось діє, але чи багато там людей і хто ними керує, не знали. Якось навіть у німецькій газеті з'явилася замітка — з неї можна було зробити висновок, що в районі Корсуня існує «банда». Після цього партизанський центр робив кілька спроб зв'язатися з Сиволапом. Радисти з особливою увагою прослухували той район, а київським підпільникам давали завдання довідатись.

Та в ефірі не чути було голосу Калитви, а кияни не змогли розвідати щось певне.

Сиволапа теж хвилювало, що він не зв'язаний ні з ким. В загоні був поганенький приймач, зведення Радянського Інформбюро приймали майже регулярно. Щоправда, з батареями було погано, але іноді все-таки щастило їх діставати. А от апарата, щоб пересилати свої повідомлення, не мали, та коли б і здобули такий апарат, все одно не знали позивних і шифрів. Саме через це Сиволап і вирішав при першій нагоді відрядити людину до якогось великого міста — там, він гадав, легше зв'язатися з підпільниками, аніж розшукувати своїх полісах, і, коли слухна нагода трапилася, послав свою людину до Запоріжжя.

Та хоч світ про загін Сиволапа мало що знав, сам Сиволап уважно прислухався до хрипкого голосу свого поганенького приймача й добре знав, що діється навколо. Він слухав і ворожі передачі й зведення Радінформбюро, зіставляв їх і робив власні висновки. Карта його рясніла червоними й синіми позначками, як у справжнього начальника штабу військової частини, і коли б її порівняти з картами штабів регулярної армії, то особливих помилок у визначенні лінії фронту виявити не пощастило б. Особливо ретельно ставився Сиволап до ділянки, яка його цікавила найбільше, тобто до місць, де діяв його загін: тут на його карті лінія фронту була накреслена майже точно. І хоч сам він був усього лиш головою колгоспу, а не вченим стратегом, дивлячись на видовжений, схожий на язик, шмат знайомої території довкола Корсуня, котрий лишався ще в руках ворожих військ у лютому 1943 року, Сиволап розумів, що поблизу назрівають неабиякі події. Тут фланги у нім-

ців виявилися незахищені на величезній відстані, і, з погляду Сиволапа, лише дурень міг не розуміти, що зрізати той язик при корені не така вже й важка справа, особливо коли водночас ударити з двох протилежних боків, до того ж достатніми силами. Дивувало Сиволапа одне: невже німці такі дурні, що цього не розуміють?! Вони ж у сорок першому використовували кожену подібну ситуацію, а потім, у сорок третьому, скільки разів і самі попадали в пастку! Дивувався, але знав, що часом і найгірший досвід мало чого вчить. І в міру того, як кільце дедалі більше стискувалося навколо німецьких військ, Микита Харитонович все нетерплячіше чекав дня, коли й тут, біля скелястих берегів Росі, повториться те, що сталося під Сталінградом.

Загін був невеликий — двадцять два хлопці та шестеро дівчат. Щоправда, озброєні були добре й патронів вистачало. Ще в сорок першому, під час відступу, поприкопували в багатьох місцях чимало й гвинтівків, і кулеметів, та й у німців часом щастило дещо поцупити — так що й автомати мали майже всі.

А жилося в загоні нелегко. Спершу, поки ще сьак-так трималися поблизу Крутоярського лісництва, мали й дахи над головами, й криницю, й навіть худоби кілька голів. Все те збереглося ще з передвоєнного часу й добре служило партизанам. Але взимку сорок другого довелося покинути ці благодатні місця: після того, як загін спробував напасти на продовольчий склад, що містився в Безрадичах — кілометрів за двадцять від Калитви, німці наслали на лісництво літаки, розбомбили все дощенту. Довелося шукати нові місця в глибині лісового масиву.

Сюди вже німці не потикалися. І все-таки після кожної операції Сиволап наказував зніматися й переносити курені. Здебільшого це робилося з тактичних міркувань. Але траплялося й так, що загін опинявся занадто далеко від навколишніх сіл, і тоді виникали труднощі з харчуванням і ускладнювався зв'язок з людьми, що виконували завдання загону в селах. Особливо далася взнаки зима сорок другого року — в загоні тяжко захворіли четверо бійців, а лікаря не було. От тоді й загинув Микола Сом — колишній голова Калитвинської сільради: пішов у село, щоб через Голубничого розвідати у німецького фельдшера, що то за хвороба й як її лікувати, а

разом з тим і розжитись потрібних ліків, і наразився на німецький патруль. Тоді загинув і він сам, і двоє хворих померли; загін втратив одразу трьох бійців.

Сиволап цілий місяць ходив сам не свій. Відтоді раз і назавжди поклав собі: по-дурному не ризикувати людьми — і ради них самих, і в інтересах справи.

У невпевні операції Сиволап бійців не посилав. Хоробрий і часом суворий, він завжди повторював оту приказку, в якій зіставляється реальна користь від синиці, що потрапила до рук, та журавля, котрий ширяє в небі. Звісно, війна є війна — на ній доводиться ризикувати. Та коли воюєш з підлим ворогом, його треба нищити всіма засобами, і тут не годиться чесний двобій: дерти з каїна десять шкур, а своєї не підставляти. Тут гарні всілякі засоби — і граната у звіряче лігво, коли звірина спить, і навіть отрута в криницю, коли певен, що воду з неї бере тільки ворог. Головне — і за сотню напасників не віддати жодного свого, і коли є бодай найменший ризик втратити когось, у таку справу не встрявати.

Зрадників Сиволап вважав у сто крат мерзеннішими за прямих ворогів. Голубничому він так і наказав: приліпи до дверей комендатури плакат і чорним по білому напиши: фашистів стрілятиму, а поліцаїв вішатиму за ноги.

Що то за поліцай Голубничий, відомо було в загоні не всім. Знав, звісно, сам Сиволап та ще колишній сержант Гонтар, що був за начальника штабу, і троє хлопців із Калитви, яких посилали до старої верби по Гнатові писульки. Але Гнат був певен: коли б зустрів і такий, що його не знає, стріляти не почне — радий буде догодити Микиті Харитоновичу, привівши на розправу живого. Отож ішов удвох з Тимошем Непорожнім і особливо не турбувався.

Так воно й сталося: як тільки минули руїни Крутоярського лісництва та знову заглибилися в ліс, з-за дерев разом вигулькнуло двоє:

— Стій! Кидай зброю!

Гнат кинув гвинтівку в сніг. Придивився, коли наблизились: обидва незнайомі. Як видно, з колишніх полонених, про яких чув від діда Книша. Коли в'язали руки, Гнат перехопив щось схоже на зловтішну посмішку Тимоша: ага, мовляв, на власну погибель привів! Але Гнат усміхнувся до нього й сам, і це Непорожнього розчарувало.

Партизани штурхнули в спину обох і наказали йти,

але очей їм не позав'язували. Це означало, що назад вороття не буде — там, у лісі, й дасть їм жаба цицьки, отже, таїтися не варто. Цю байдужість щодо партизанської конспірації відзначили обидва — і Гнат, і Тиміш, але, звісно, поставилися до неї по-різному.

Вони заходили дедалі глибше в грабовий ліс, порослий ліщиновим підліском. Мокре віття боляче хльоскало по обличчях. На вичовганому снігу вряди-годи траплялися руді краплі крові, виходить, під час ранкового нападу на колону без втрат не обійшлось...

Саме помітивши оті краплі, Голубничий і подумав: а чи обачно вчинив, що Непорожнього привів до загону? Хто зна, як Микита Харитонович ще поверне справу, а тим часом зв'язок свій із лісовиками перед Непорожнім розкрив і до Калитви вже не зможе повернутись. А не забіг же навіть додому, матері нічого не сказав!..

Він ще більше занепокоївся, коли майже біля самого табору зустрів їх сержант Гонтар. Цей Гната знав — адже права рука Сиволапа. Але не признався, що знає Голубничого, отже, перед Непорожнім розкривати не хотів. Виходить, не був певен, що Сиволап розстріляє Тимоша. Тільки сердито наказав вартовим:

— Цих ведіть просто до командира загону.

— Знаю, — буркнув у відповідь один.

А другий засміявся чомусь:

— Та вже якось доведемо...

І Голубничий знову подумав: дурень, що так вчинив. Отам, у Калитві, й треба було старого порішити...

Та всі побоювання виявилися марні. Гнат ще здалеку побачив Сиволапа — той саме виглянув з намету. Придивився, наче не повірив сам собі, й обличчя його розпливлося від радісного вдоволення.

— Оце так-так! — гукнув ще здалеку Гнатові й пішов назустріч. — Ну й молодець! Таки привів харцизяку!

Сиволап сам розв'язав Гнатові руки, кілька разів радісно лягнув його по спині й повів до намету, з якого щойно визирав.

— Ви накажіть хлопцям, щоб пильніші були, — всміхнувся Голубничий і, засунувши руку за пазуху, дістав Тимошів парабелум. — Поліцая схопили, а обшукати й не здогадалися як слід.

— От же тухтії! — весело лайнувся Сиволап, але вчитувати конвоїрам не став. — Ну, ходім, розкажеш, що там і як.

Гнат пішов уперед, а Сиволап озирнувся на старого Непорожнього. На мить їхні погляди зустрілися, і Тиміш одвернувся. Сиволап теж нічого не сказав, рвучко ступив і пішов слідом за Гнатом.

Тиміш лишився з вартувими, відчуваючи позад себе цівки двох карабінів. Але йому все було байдуже. Після загибелі Федора, до якої сам призвів, ліпше було вмерти й самому...

10

Про те, що старий Непорожній тут, Ксеня довідалася від Любки Хворостяної. На новому місці, на яке перейшли після нічного нападу на ворожу колону, не було ще ні землянки, ні намету, і жінки влаштувалися поки що попід кущами, настеливши віття просто на сніг. Всі порозходилися — хто до ручая по воду, хто до кухні, відбитої у німців ще навесні, і Ксеня лишилася з Оленкою й сиділа на колоді під кущем без діла.

Любка бігла стежкою, обличчя їй паленіло, руде пасмо вибілося з-під засмальцьованої вушанки, котра робила дівчину схожою на трактористку, яка щойно зіскочила на ріллю.

— Привели зв'язаного! — бігла й збуджено гукала.

— Кого? — підвелася Ксеня їй назустріч.

— Діда Тимоша привели!

Ксеня стривожено глянула на дитину — хоч би не почувала.

Любка перехопила той занепокоєний погляд, підбігла ближче і вже притишено майже у самісіньке Ксенине вухо додала:

— Двох привели — діда Тимоша та поліцая.

Ксеня певна була, що Федора виказав Шольц, і поява старого Непорожнього в загоні з його загибеллю не пов'язувала. Подумала, що старий прийшов по онуку, й схвилювалася, не знаючи, як у такому випадку поведистись, через це й намагалася приховати Любчину звістку від дитини.

Вони одійшли вбік, і Ксеня запитала:

— А чого він прийшов?

— Та, як видно, накоїв чогось, коли вкупі з поліцаєм привели, і обом руки пов'язали!

Почувши про поліцая, Ксеня пожвавішала:

— З поліцаєм? З яким?

— Та з Гнатом Голубничим, — відповіла Любка.

Це заспокоїло Ксеню, і вона навіть злегка всміхнулася. Коли разом з Гнатом, то все гаразд. А що руки пов'язали і під конвоем вели, то що ж дивного — і їй, коли в лісі перестріли, руки зв'язали.

Дівчина побачила, що Ксеня заспокоїлася, — це її навіть трохи здивувало. Принишкла, зняковіла, розгублено всміхнулася до Ксені й побігла назад.

Лишившись з Оленкою, Ксеня знову опустила на колоду і вже навіть хотіла була сказати дитині, що дідусь теж тут, але стрималася. Поки Федір воював, Оленка жила з дідом, отже, й тепер доведеться дитину віддати йому. Це, може, й на краще, бо що Ксені робити з чужою дитиною у вирі отого невідомого, яке чекає на неї тепер?

Та, подумавши отак, вжахнулася: все, що зв'язувало її з недавню пережитим, либонь, втілюся тепер уже тільки в оцій дитині...

Ксеня пригорнула до себе Оленку, її дівчинка мовчки притулилася до її плеча, наче теж відчувала, що в неї нікого на світі нема, крім Ксені.

Так, усе виявилось надаремним! Врятувала людину на отому колгоспному дворіщі, але до кінця вберегти не змогла. Втішалася, що вчинила хоч маленький, хоч і непомітний подвиг, отже, здатна на щось. Після самогубства Славчука та приголомшливого воскресіння Харкевича, після всього страхітливого, що сталося в Запоріжжі напередодні війни й так принизило її у власних очах, несподіване й безкорисливе врятування незнайомої людини — то була втіха. Та все виявилось даремним, все...

Ксеня сиділа, обійнявши однією рукою дитину й схиливши трохи набік голову. Вона з гіркотою думала про все те, а очі вп'ялися у сніжну стіну, на тлі якої яскраво відбивалися голі кущі та зеленкуваті грабові стовбурн. Дитина принишкла, стомлена ранішнім переходом загону в гліб лісу. Вона й взагалі здебільшого німувала, а вві сні полохливо скрикувала, а коли раптово прокидалася, перелякано тремтіла, не розуміла, що з нею й де вона є. І Ксеня болісно думала: схожа на батька. Отакий був і Федір — неговіркий і стриманий, а вночі раптом скрикував і лякався — особливо коли пробиралися до Калитви в сорок першому й спали по черзі в скиртах...

У лісі стояла тиша. Тільки в одному місці — десь праворуч, отам, де містився своєрідний центр нового парти-

занського пристановища, відчувався невидимий рух, але гомону ніякого й звідти не долинали. Раптом з-за густого підліска вчулося глухе шарудіння. Ксеня повернула обличчя в той бік і побачила за деревами Сиволапа й ще когось у білому козушку. За мить упізнала й Гната Голубничого — то був він.

Йй не хотілося знати подробиць нещастя, яке сталося з Федором, але Ксеня розуміла, що того не минеш. Вона обережно відсторонила від себе дитину й лагідно мовила: — Ти, маленька, посидь, я зараз повернуся.

Голубничий ще здалеку всміхнувся й помахав їй рукою. Ксеня швидко пішла назустріч, наче поспішала мерщій побачити зблизька рідну людину, з якою давно не зустрічалася. Тільки тепер достоту зрозуміла, що й Гнат був живою ниткою, котра єднала її з усім, що пережила в Калитві.

— Микито Харитоновичу, що ж це у вас партизанки без зброї?! — спробував пожартувати Гнат, простягаючи руку Ксені.

Сиволап на жарт не відповів і запитав:

— Ну як? Оклигали?

Замість відповіді Ксеня непевно стелула плечима.

— Час такий, що серце треба тримати в руках,— показав він.— Ось і сьогодні Гриня Бондаренка тяжко поранено, мабуть, помре.

Ксеня мовчала й тепер. Вона розуміла. Але як оте серце взяти в руки, ніколи не знала — ні раніш, ні тепер.

— Отже, діло таке,— почав Сиволап.— Мабуть, чули вже — Гнат Федорового батька привів. Зволікати зараз не час, так що доведеться з ним сьогодні кінчати.

Мабуть, Ксеня поплотніла чи на обличчі її якось інакше відбилосся раптове розуміння того, про що йшлося, бо Сиволап глянув на неї й запитав:

— Ви що, не знаєте, хто виказав Федора?!

— Не може того бути...— прошепотіла вона.— Не може!..

— Чом так? — усміхнувся Сиволап.— Всяке буває.

— Та він же любив Федора! — вигукнула Ксеня.— Сам же мені Федір розповідав!

— Любов буває розумна, а буває й дурна,— мовив Сиволап.— От тільки нема коли в тому копирсатись — ворог на п'яти наступає.

— Він не його хотів занапастити, а вас,— втрутився Голубничий, вважаючи, що це Ксеню швидше переконає.

Але вона не слухала. Віри не йняла. Адже не міг не розуміти, що хоч би на кого вказав, загинуть обое. Очі б мав заплющити на неї, щоб сина врятувати,— адже мала й свого батька, знала, як він учинив би у такому випадку.

— Значить, так,— повернув Сиволап знову на те, з чого почав.— Можна б його зараз просто вивести подалі в яр та й... Але без суду не годиться. Допитаємо по всій формі, аби знав, за що й чому. А щоб не сумнівалися й ви, побудьте при цьому.

— Ні, ні, прошу вас! — благально заволатала Ксеня.— Мене від цього звільніть. Не могу я, прошу вас...

Сиволап помовчав, тамуючи на обличчі усмішку, водночас і співчутливу, й насмішкувату.

— Ну, гаразд,— мовив нарешті.— Обійдемось.— Він круто повернувся й пішов, але за кілька кроків зупинився.— Я скажу вартовому, щоб до намету пустив. Якщо надумаете, приходьте.— Він знову помовчав і досить сухо додав:— Гартуватися треба. А для цього кращого способу, ніж сувора правда, немає.

Сиволап попростував широкими кроками. Голубничий подався слідом. Обидва зникли, ні разу не озирнувшись, наче свідомо показуючи цим своє невдоволення. Ксеня дивилася їм услід і з боєм думала про те, що не лише не врятувала Федора, а й стала причиною його загибелі. Може, коли б у ту хвилину була в хаті, взяли б тільки її... А коли б навіть забрали обох, все-таки легше... Це було безглуздо — вона розуміла, особливо тут, де не існувало дорожчого за руки, які могли тримати зброю, навіть отакі, як у неї, тендітні, з тонкими рухливими пальцями... І все-таки не могла собі простити, як не могла й повірити в те, що сказав Сиволап.

Ксеня навіть не почула, як позад неї спинилася Оленка, як узялася за спідницю маленькою ручкою й тихо проказала, зазираючи їй в обличчя великими переляканими очима:

— Мамо...

11

Хвилин через десять після того, як Сиволап та Голубничий пішли, прибігла Любка Хворостяна з великою скибкою житнього хліба в руці та солдатським котелком у другій. Котелок парував, з нього пахло картопляною

юшкою, затовченою салом, і, несучи його трохи поперед себе, Любка ще здалеку приказувала:

— Ось поїхте гаряченького та дитину нагодуйте, бо, мабуть, охляло зовсім, сердешне,— бач, як губки посиніли, а оченята позападали геть!— І коли наблизилася, лагідно нахилилася до Оленки.— Іж, голубонько, ось і ложка, у хлопців випросила, їж.

Дівчина, як видно, й не помічала, в якому стані Ксеня, не бачила її широко розплющених, наче переляканих очей. Віддала хліб дитині й дбайливо вмощувала котелок, аби, чого доброго, не перекинувся.

— Любо,— сказала Ксеня,— ти б не побула трохи з дитиною, мені треба ненадовго, я незабаром повернусь.

— А чом же, побуду,— погодилася дівчина.— Ми вже Гриню перев'язали, йому начебто трохи полегшало. І дівчата від нього не відходять, так що можу й побути.

Ксеня побігла, не дослухавши. Тільки тепер її занепокоєння передалося й дівчині. Любка підвела голову й стривожено подивилася їй услід.

До намету вже лишалося кроків двадцять, коли з-за дерев з'явився Тиміш у супроводі вартового. Ксеня метнулася вбік і припала до товстого стовбура. Серце швидко забилося, але тіло скувала кволість.

Тиміш ішов з похиленою головою. Руки за спиною, здалеку не розбереш — зв'язані чи просто склав, як завжди. Кожух розстібнутий, сорочка розхристана, на ногах чоботи — міцні, але передки геть поруділі. Біля намету він зупинився й глянув на вартового, наче запитував — чи сюди, потім нахилив голову ще нижче й зник у наметі.

Ксеня вчепилася в стовбур обома руками, побоюючись, що от-от упаде. Вона бачила сірий брезентовий намет з рудими патьоками, бачила вартового, котрий завів старого всередину, одразу ж з'явився знову й подався кудись у ліс... Із останніх сил відштовхнулася від стовбура й пішла, намагаючись ступати якомога спокійніше й твердіше.

Довкола не було нікого. В лісі стояла тиша, наче й поблизу нема ні душі. Тільки витоптаний сніг говорив про те, що тут, як видно, нещодавно було багато людей.

Ксеня пішла просто до намету. Озирнулася, сіла на пень, на якому стирчав товстий зібганий жмут брезенту, прикріплений дротом до прикорня. Вона не дослухала-

ся, але з-за тонкої перетинки й так чути було кожне слово.

— Ну як, будеш говорити чи мовчки стоятимеш, як бовдур? — почула вона басовитий голос і зрозуміла, що запитував Сиволап.

— На чиему весіллі блазнюєш, того й пісню співай... — хмикнув Непорожній.

— Весілля твоє власне, так що нема чого й блазнювати.

За брезентом запала тиша.

— Сідай, не стовбич перед очима, — почувся за хвилину.

— Ти б мені руки розв'язав, — сказав Тиміш. — Чи, може, побоюєшся — втечу? — в голосі старого знову забринів сміх.

— Коли б я таких, як ти, боявся, на німецькій шибениці теліпався б давно, — кинув Сиволап. Щось стиха гупнуло, потім зашаруділо — мабуть, Микита Харитонович підійшов до старого й розв'язував мотузок.

— Ну, гаразд, — почувся згодом. — Кажу, як було діло.

— А ти буцімто й не знаєш...

— Знаю чи не знаю, а ти — кажи.

— Ну й дурень же ти, Микито! — лайнувся Непорожній.

— Може, Гната соромишся? — засміявся Сиволап, не звертаючи уваги на те, що Тиміш його назвав дурнем. — Ти його не соромся. Гнат свій чоловік.

Старий помовчав. А коли заговорив, голос його тремтів і звучав благально:

— Довго ти з мене воду варитимеш? Мало тобі того, що сина мого розстріляно і тепер я на світі — один?

— Ти свої фіглі-міглі облиш, — гримнув Сиволап. — Дарма на сльозу вдаряєш. І циганської сироти із себе не корч!

— Ну, то тягни з мене жили, коли охоту маєш... — мало не байдуже проказав старий. — Твоя влада...

— А ти ж як гадав? — крикнув Сиволап гнівно. — Думав, їхня влада буде довіку? Думав, вони пануватимуть, а ти й далі бігатимеш до гестапо наших людей виказувати?

— Гестапо в Калитві нема... — ледве чутно проказав Тиміш, наче це спростовувало обвинувачення Сиволапа.

— Нема, значить? — засміявся той. — А що ж є?

— Комендатура. Ондечки поспитай Гната.

— Чи ти ба, яка точність! — сміявся Сиволап. — Не вмер Данило — болячка задавила! Не однаковим милом вони мотузку намілюють для таких, як я?!

З-за дерев з'явився той самий парубок, котрий перед цим привів Непорожнього. Ксеня полохливо глянула на нього, але не підвелася. Він пройшов повз неї й нічого не сказав — як видно, Сиволап таки не забув, попередив. Парубок відійшов подалі, сперся на стовбур і почав крутити цигарку. Видобув із кишені кресало й закурив.

Ксеня все те бачила, але не сприймала. З намету долинали голоси — вона чула, але не розуміла їх. «Не може того бути, не може, не може! — кричало щось у ній всередині. — Не міг батько виказати Федора, а через це не міг виказати й мене!» Вона безтямно дивилася в простір широко розплющеними очима й чула тільки оцей крик ізсередини, тільки оце гнівне заперечення.

І раптом скочила на ноги, метнулася до намету, хлопець, що стояв біля входу, наче несамохіть ступив їй навпроти, але вона відштовхнула його. Вбігла й побачила Сиволапа, який замовк на півслові, й Гната, котрий рвучко підвівся з купи сіна, на якому сидів. Лише Непорожній не поворухнувся — стояв з опущеною головою.

— Бути того не може, — майже пошепки проказала Ксеня, хоч їй і здавалося, що вона кричить. — Бути того не може!..

Мабуть, з вигляду її Сиволап зрозумів, проти чого вона заперечує. Він помовчав і, всміхнувшись до Непорожнього, докірливо проказав:

— Бачиш, каїне, хто тебе захищає? Ти її збирався занастити, а вона в те не йме віри... Та я б від самого сорому перед нею не посмів далі топтати землю!

Старий не підвів голови й тепер. Так і стояв похнюплений, наче й справді соромився.

На хвилину запала тиша.

— А ви йдїть, — сказав Сиволап, вже звертаючись до Ксені. І раптом зітхнув: — Далєбі, не вашого це ума діло... — Він дивився спідлоба й, як видно, лєдь стримувався.

Ксеня ще мить постояла й вийшла. Ноги аж підгиналися. Коли виходила, хлопець, що стояв біля самісінького входу і, мабуть, прислухався до того, що відбувалося

в наметі, відсахнувся й дав їй дорогу. Ксеня ледве додирала до пенька, на якому щойно сиділа. В наметі було тихо, але враз долинув гнівний, навіть лютий голос Микити Харитоновича:

— Я тобі Федора не прошу. І ніхто не простить. І народові нашому скривдженому твої переживання ні до чого. Народ наш кров'ю сходить через отаких, як ти, він щодня своїх синів утрачає, і він не простить зрадників.

— Федір — мій син, — ледь чутно прохрипіло.

— От тепер вже й я скажу тобі: дурень! — вів далі Сиволап, і голос його звучав рівно, майже спокійно, наче він не судив, а міркував, і йшлося не про людське життя, а про щось звичне, буденне. — Нема в тебе сина і не було. Та й звідки б він у тебе взявся?! Ти — зрадник, а зрада — безплідна, наче курка, що кукурікає, мов каплун. І то щастя, бо, коли б зрада плодилася, народ би давно перевівся на пси. А він чистий, вірить у правду, підлості не терпить.

— Ти сина не втратив, через те й міркуєш отак, — дорікнув Тиміш, але почувалося, що певності в його словах мало.

— Я Федора втратив, а не ти! — гнівно процідив Сиволап крізь зуби. — Я сина втратив! Коли б твоє діло вигоріло і загинув не він, а вона, ти б не переживав, а вижлуктив на radoшах півкварти. А я переживав би, бо й вона мені дочка, і всі отакі, як вони обоє, над котрими народ мене поставив, аби відповідав за їхнє життя та був над ними старшим. Так що ти не примазуйся і в чужу родину не лізь. Зрадник ти, а не батько, бо зрада дітей не має!

Ксеня сиділа зіщулена, наче слова оті адресувалися їй, і кожне, важуче, мов каменяка, поціляло в неї. Мовби Сиволап, охоплений справедливим гнівом, судив не когось, а її, — її м'якість, її розчуленість. Вона відчувала, яка невтолима зненависть сповнювала серця двох чоловіків, що там, у наметі, зчепилися у смертельному двобої, й їй ставало не по собі перед пристрастю Сиволапа, який, навіть не питаючи згоди, брав на свої плечі тяжку відповідальність за її життя. І мимохіть, поза її власною волею, в глибині розбурканої свідомості виникало бентежне розуміння й своєї причетності до того, що коїлося навкруги і про що так пристрасно говорилося по той бік брезентової стінки, котра відділяла Ксеню

від отих людей тільки умовно. Вона не вірила, що старий винен, не могла повірити, але й того, що говорив Сиволап, не могла спростувати.

Із намету пролунав владний вигук:

— Іщук!

Вартовий рвучко відсахнувся од дерева, біля якого стояв, кинув додолу недокурок і притоптав чоботом. Пересунув на груди автомат і почав повільно застібати комір, наче вигук отой застав його зненацька й схвилював і він хотів переждати, поки хвилювання вляжеться.

— Ти що, оглух? Іщук! — нетерпляче крикнув Сиволап удруге.

Вартовий притьмом побіг до намету й зник за брезентом.

Ксеня розуміла, для чого Сиволап кликав вартового, і серце її забилося швидко-швидко. Хотілося будь-що втекти, зірватися з пенька й побігти геть, щоб не зустрітися поглядом зі старим. Але ноги не корилися, тіло обважніло, й звестись не було сили. Затамувавши віддих, наче прикута до пенька, вона сиділа й тупо дивилася на похилений ріг намету.

Старий з'явився першим, слідом вийшов Іщук. Тиміш, як і перед цим, запитливо глянув на нього, наче не знав, куди податись. Хлопець злегка штовхнув його цівкою, і вони пішли праворуч, униз, і зникли за деревами. Ксеня встигла побачити тільки спини обох — одну широку, але трохи згорблену, й другу — вузьку та рівну.

За хвилину з намету вийшов і Сиволап. Ксеня зіщулилася ще дужче, побоюючись, що він підійде до неї. Микита Харитонович і справді пройшов майже поруч, він, безперечно, побачив її, але не зупинився. Лише на мить притишив кроки, та голови до Ксені не повернув. Ксеня дивилася на його кремезну присадкувату постать, наче вперше побачила її, вдячна за те, що вдав, буцімто не помітив...

Вона важко підвелася й, не тямлячи себе, наосліп пішла просікою. І раптом згадала про старого й збуджено прискорила кроки. Долоні самі собою притулилися до скронь, наче боялася почути далекий постріл, і затуляла вуха, сподіваючись, що це врятує.

Перед світанком гуркіт посилювався і — головне — поближчав.

Сиволап підвівся з купи потолоченого сіна, що правило йому за постіль, накинув наопашки кожух, яким завжди вкривався на ніч, і вийшов з намету.

Земля двигтіла під ногами, віття на деревах стріпувалося, наче його трясли.

Кілька годин тому, о дванадцятій, Микита Харитонович разом із начальником штабу Гонтаром прийняли останнє зведення Інформбюро. Батарей в приймачі вже майже зовсім посідали, голос диктора ледь чутно хрипів, але все-таки звичне вухо Сиволапа головне вловило. На корсунській ділянці фронту завершувалося повне оточення ворожих частин, і, коли Гонтар після закінчення передачі позначив червоним на карті зайняті протягом дня радянськими військами населені пункти, перед очима виникло майже замкнене коло, в межах якого залишився і його загін.

— Добре, що хоч нас не відчикрижили, — бурмотів Сиволап, вивчаючи карту, розстелену на товстелезній сосновій колоді. — В «казані» ми ще пополохаємо німців ізсередини, а в своєму тилу тільки хліб солдатський переводили б та заважали фронтовикам.

Зараз небо зблискувало, світилося й з правого боку, й з лівого. Це означало, що німці прориваються двома групами назустріч одна одній, а гуркіт, що весь час помітно дужчав і наближався, свідчив про те, що коли все йтиме отак і далі, ворожі колони, чого доброго, з'єднаються і вирвуться з «казана».

Сиволап одягнув кожуха, як слід застібнувся й попрямував до кущів, за якими в невеликому курені, вкритому дубовим віттям, був Гонтар. Той теж не спав, саме розмовляв з дідом Книшем, котрий щойно прийшов з південної частини лісу, де обіч грейдера за горбком ночував спостерігач. Виявилось, що там нещодавно пройшло тридцять сім танків, отже, ворог, як видно, мав на меті прориватися грейдером і через це збивав танковий кулак саме там.

— Коли їм це вдасться, у прорив рине піхота, — мовив Сиволап. — А вона на вихідні позиції по дорогах не йтиме — потай посуне лісом! Наше діло — зустріти її й

настрахати як слід, щоб змусити йти грейдером. Там місце відкрите, там її без нас оддухопелять.

— Малувато сил, щоб як слід налякати,— засумнівався Гонтар.

— У лісі й миша зашарудить, а здається — вовк, — відказав Сиволап.

— Істинна правда, — хихикнув дід Книш. — У лісі, та ще з незвички, й гриб схожий на міну!

— Значить, так, — заговорив Сиволап тоном наказу. — Три кулемети зараз же на той куток. І сам з ними паняй — постав їх метрів за триста один від одного. Та щоб, коли разом ударять, черги так схрещувались, ніби там цілий фронт. Ясно? А я з трьома на другий край подамся, бо рватимуть з двох боків: он і зараз уже і звідти, й звідти гуркоче.

— Ясно, — погодився Гонтар і нахилився, щоб вилазити з намету.

— А мені ж як, назад повертатись? — захвилювався дід Книш.

— Ти загадай жінкам, котрі біля кухні, та Любці Хворостяній з дівчатами, щоб напоготові були: може, доведеться швидко перекантовуватись на нове місце. — І раптом згадав: — Там же дитина Федорова... — І знову тоном наказу: — Ну йди.

Дід Книш заметушився й побіг. Гонтар теж зібрався був йти, але назустріч йому з'явилася Любка Хворостяна. Вона випросталася, і при світлі мерехтливого каганця Сиволап побачив її заплакане обличчя. Стояла й схлипувала, а вся тремтіла від стримуваного плачу.

— Ти що? — запитав Сиволап.

— Гриня... — переривчасто проказала вона, і плечі її затряслися ще дужче.

— Що — Гриня? — запитав Сиволап, хоч уже зрозумів.

— Помер... — заридала Любка вголос. Вона затулила обличчя великими набряклими долонями й тряслася, як у пропасниці. — Помер Гриня, помер!..

Сиволап важко опустився на колоду біля самісінького каганця.

— Так... — проказав, болісно зітхнувши, і від його довгого й глибокого видиху племінець метнувся й каганчик мало не погас. В уяві виник високий на зріст, ставний і заповзятий парубок з буйним чубом та великими циганськими очима, безтямно закоханий у Любку Хво-

ростяну, яка не відповідала йому взаємністю, — Сиволап знав. Любка стояла й ридала вголос. Микита Харитонович розумів, що дівчина почувалася ніби винною перед людиною, якої вже нема. — Значить, не довоював... Ех, трохи б іще! Небагато й лишилося... — Він підвівся, нахилив голову й вийшов із намету, а Любка заридала ще голосніше.

Жінки залишилися копати могилу, а Микита Харитонович забрав шістьох хлопців, навантажив трьох коней кулеметами й подався на південний край лісу, як було умовлено. Він не міг чекати, певен був, що коли німці прориваються танками, то незабаром посуне й піхота. Йшов мовчки попереду, а слідом ступали люди з кіньми, продираючись крізь ліщину, якою геть заросло все поміж деревами. Розсував перед собою мокре гілля, що шмагало по обличчю, а Гриня весь час не йшов з думки, — хвацький, а часом і одчайдушний, він, як кажуть, ліз на рожен. Ось і минулого ранку: можна б і не висуватись із отієї ями, в якій так добре вмовстився зі своїм ручним кулеметом: дорогу ж було видно як слід, і німці ж метушилися біля підпалених машин як на долоні... А от же заманулося ще й гранатою їх пригостити, ніби мало йому кулемета!.. Ех, молода кров, гаряча... А скільки недолюблено, скільки недовойовано та недороблено через отаку нерозумну відвагу, через нерозважливість та байдужість до свого власного життя!

Сиволап важко ступав, часом спотикався об повалену деревину, але не міг позбутися невеселих думок. Він і на війні міркував, як хазяїн, котрий звик у своєму колгоспі дбати про все. Але й там траплялися негаразди, й тут, на війні, теж за всім не вгледити, от і виходить, що можна б і краще зробити, а не завше виходить... Погано тільки, що там, у колгоспі, припустишся, бувало, помилки, то хоч і важко, а виправити можна, а тут — розплачуйся кров'ю, своїм життям...

Два кулемети вже стояли на зручних позиціях, коли вдалині щось заторохтіло. Сиволап кинувся до третього, ще не знятого з буланої кобили, — його треба встановити метрів за триста, на лісовому ріжку, що глибоко вривався у чистий степ. Там зручне місце — коли цим двом буде суужно, можна вдарити з флангу.

— Тільки ніяких других номерів! — вигукнув він, уже тягнучи кобилу за повід. — По одному біля кулемета. Другі номери — забирай автомати і розташовуйся непода-

лік! — Він точно розрахував: коли битимуть не з трьох, а з шести вогневих позицій, легше ввести в оману фашиста й удати, що людей набагато більше, ніж справді є.

— Наче танки йдуть чи бронетранспортери, — озвався хтось із п'яťми, і Сиволап відчув у тому голосі непевність.

— То й добре, коли техніка! — кинув, не зупиняючись. — Танком у ліс не полізе.

Він ледве встиг з двома хлопцями встановити кулемет і одвести подалі кобилу, коли над степом повисло кілька ракет, і яскраве мертвотне світло вихопило з п'яťми кілька глибоких приярків, уздовж яких з пагорба спускалися в долину машини. Ще не можна було розрізнити людей, які сиділи на них, але Сиволап розумів, що це не танки, бо який дурень поткнеться танками, коли попереду ліс! Ясно, що ворог просто підкидав піхтуру бронетранспортерами, щоб висадити її поближче до місця, звідки намічається танковий прорив. Сиволап побоювався тільки одного — коли б ті два кулемети не почали строчити передчасно... Щоправда, хлопці досвідчені, вранці показали себе. І все-таки вирішив збігати назад і попередити, щоб підпустили до самісінького лісу.

— Тільки не визирайте, наче ховрах з нори, — крикнув, не одводячи очей від машин, що сповзали з пагорба в долину. — Вранці один уже визирнув... Досить... — Сиволап схопив свій автомат і побіг.

Гуркіт наростав, хоч машини котилися з гори майже на холосту, але гусениці від того гуркотіли ще дужче, ніж на моторах. Раптом вони зупинилися — до перших дерев ще лишилося з кілометр. Сиволап устиг добігти лише до середнього кулемета, коли довкола запала глибока тиша. Враз кілька кулеметів зататакали водночас. Але Сиволап розумів, що й зупинилися, й стріляють німці навмання — зупинилися з обережності, а стріляють, щоб викликати на себе вогонь з лісу, якщо там хтось є. Ворожі кулемети били недовго, потім знову все вщухло: з лісу ніхто не озвався. Машини постояли кілька хвилин і рушили далі.

Вони зупинилися майже біля самісінької галяви. Сиволап навіть подумав, що надто близько їх підпустив. Чого доброго, котрась ще встигне ускочити в ліс — це позбавило б його хлопців найголовнішої переваги. Та все-таки до транспортерів ще лишилося метрів із сто — такої від-

стані цілком досить, якщо не розгубитись і вдарити вчасно.

Як тільки ракети погасли, німці почали зіскакувати з машин. Над галявою нависла пільма, особливо густа й непроникна після щойно згаслого світла, і німці наосліп посунули вперед. За хвилин десять вони майже дійшли до перших дерев, і тоді заговорили всі три кулемети, яким скоромовкою почали підтатакувати й чотири автомати. Для німців це було повною несподіванкою, і, коли передні попадали, ті, що йшли позаду, кинулися навтіки. Зчинилася паніка. Лише хвилин через п'ять відкрили вогонь їхні кулемети, але ніякої шкоди вони заподіяти не могли, бо молодняк, що стояв густою стіною перед галявою, надійно захищав партизанів, тоді як партизанські кулемети били крізь маленькі прогалини з-за дерев.

З лісу майже не видно було, що коїться попереду, але, приготувавшись заздалегідь, Сиволапові хлопці знали, куди бити. Попереду стояв неймовірний галас, солдати юрмилися біля своїх транспортерів, які потемки розверталися, щоб тікати, й давили своїх, а ті, що очманіло метушилися, намагаючись вислизнути з-під партизанського вогню, потрапляли під вогонь своїх кулеметів.

Сиволап несамовито палив, ледве встигаючи міняти диски. Дерева, що темніли попереду, обмежували поле обстрілу, але позицій він не міняв, розуміючи, що хоч ворогів переб'є менше, ніж міг би, головне своє завдання все одно виконає, бо піхоту затримано, і так чи так вона спізниться, а танки, якщо їм пощастило прорватись, залишаться ні в сих ні в тих.

Гуркіт транспортерів, що тікали за горби, везучи на собі рештки очманілого батальйону, поволі вщухав. Позаду, на віддалі, перекочувався приглушений гул фронту, але тиша, що настала враз навкруги, була начебто сама по собі, й отой глухий гуркіт її не порушував. Сиволап прихилився до дерева, після неймовірного збудження тіло обважніло, а серце ледь билосся. Він стояв довго, ніхто не озивався до нього, можна було подумати, що біля кулеметів не лишилося живих. Але був спокійний—пам'ятав, як несамовито татакали всі три і змовкли тільки тоді, коли ворог уже зник за пагорбом... Треба було вийти з-за дерев, подивитися на бойовище й зібрати ворожу зброю. Але сил не було.

Тільки перегодя, коли оклигав трохи й відчув, що стоїть на ногах, пішов і пересвідчився, що операція вдалася...

13

Удосвіта мороз почав помітно посилюватись. Великі лапати сніжинки дрібнішали, наче на очах всихали, й перетворювалися на колючу крижану крупу. Північний вітер завихорював її, швидко ніс над полем, недавні баюри скляніли, й навколишній степовий простір ставав схожим на пустелю, запорошену білим піском.

Вітер з кожною хвилиною ставав усе поривчастіший, напрям щомиті мінявся, а молочна пороша, що висіла в повітрі, коливалася, наче розбурхана водяна товща. Дивитись уперед було дедалі важче — і від оцього постійного запаморочливого коливання, й від гострих ударів скрижанілих сніжин.

Танки ревли за селом, але їх не можна було розгледіти. Шмаков припав лобом до прицільної панорами й, примруживши ліве око, напружено вдивлявся в маленьке синювате скельце, але бачив тільки білу рухливу пляму, перекреслену двома яскравими вимірювальними рисками.

Лейтенант Татаринов розгубився. Він бігав від однієї гармати до другої й не знав, що робити: ворожі танки близько — в селі або по той бік села, до якого не далі як півтораєта метрів, але прямою наводкою стріляти неможливо, а бити по площі — тільки передчасно викрити себе. Бидовжене, бліде обличчя лейтенанта сіпалося, він знав, що обслуга з надією потай позирає на нього, і через це ще дужче хвилювався. Він уже звернув до траншеї, що вела в окоп зв'язківців, аби доповісти командирові дивізіону й запитати, як бути, коли рев раптом урвався. Од здивування Татаринов рвучко зупинився й застиг на місці. Прислухався, але нічого не почув — ні важкого металевого брязкоту, ні глухого натужного реву...

— Заправляються палим, — мало не проспівав чийсь високий голосок, в якому вчувалося легке тремтіння.

Татаринов хоч і не бачив бійця, але цикнув на нього й знову прислухався: довкола тільки легенько посвистував вітер та шурхотіла сипуча крупа.

Ясно, що фронт прорвано, коли ворожі танки опинилися перед оборонним рубежем дивізії, яка стоїть у нього в тилу! Та чому вони раптом зупинилися — адже бата-

рея щойно зайняла позиції, й вони ще не могли її засікти! Може, справді заправляються паливом? Якби знати це напевне, можна б і ризикнути: ударити по площі з усіх гармат, хоч і викрити себе, зате застукати їх без пального, наробити шелесту й, можливо, кілька танків підбити! Таке рішення відповідало логіці, що випливала з правил ведення бою, котрі лейтенант нещодавно засвоїв на прискорених курсах артилеристів у Новосибірську. Та коли б же точно знати, що танки, як воли на водопої, збилися біля цистерн і не можуть кинутись урозтіч, бо в баках нема ні краплі!..

Татаринов ще не встиг додумати це, коли враз почув рев мотора й зрозумів, що танк наближається просто до його батареї. Лейтенант спантеличено застиг: чому один? Адже щойно їх ревла з десяток.

Він кинувся назад, до першої гармати, що ледь виділяла крізь завірюху, й побачив обслугу — бійці принишкли, наче завмерли в тих самих позах, в яких їх застав. Всі четверо теж напружено прислухалися, і тільки Шмаков припав до вічка прицілу з надією піймати невидиму ціль.

Танк виринув несподівано, наче враз проломив стіну сніжної крутоверті, але виявився значно нижче, ніж Шмаков сподівався, і через це у вічку прицілу він його вчасно побачити не зміг. Але навальний гуркіт сталевієї громадини й різкий вигук Татаринова змусили Шмакова відсахнутись від прицілу, і тієї ж миті із задертої вгору гармати ворожого танка вирвалося полум'я. Снаряд пролетів надто високо й нікого не зачепив, але повітряною хвилею повалило на землю всю обслугу, а Шмакова відкинуло від щитка. Проте він одразу ж скочив на ноги й почав швидко крутити колеса, спрямовуючи свою гармату вниз, хоч і розумів, що до потрібного рівня опустити її не зможе.

Лейтенант Татаринов у цю хвилину був на півдорозі між першою та другою гарматами своєї батареї, він біг і кричав: «Не стріляй!» — розуміючи, що в танк, який стояв так низько, влучити неможливо, а постріли тільки демаскують батарею. Шмаков почув вигук свого командира й не вистрілив, а танк почав раз по раз бити вгору, хоч німці не могли не розуміти, що даремно снаряди витрачають. Це тривало кілька хвилин, і, тільки добігши до першої гармати, Татаринов здогадався, чого домагалися німці: вони стріляли, аби заглушити гуркіт іншого танка, якого під прикриттям завірюхи тягнули на буксирі. За

мить цей другий танк розвернувся, швидко поповз ліворуч і метрів за тридцять від батареї почав дертися нагору, через гребінь бугра. Татаринів зрозумів, що зараз танк зайде з флангу й почне трощити гармати й давити людей.

— Усі в укриття! Гранати! — скомандував Татаринів.

Важко сказати — почули бійці команду чи самі здогадалися: коли танк перевалив через гребінь і з ходу розвернувся у фланг батареї, всі бійці обслуги вже були в траншеях. Над головами один по одному просвістіли три снаряди, а довгі черги з обох кулеметів зметнули сніг. Татаринів бачив, як перша гармата перехнябилася набік — мабуть, снаряд влучив у колесо — і танк повним ходом перевалив через окоп, засипавши його землею та снігом мало не до половини. Гусениці вже заскреготіли об сталь першої гармати, коли лейтенант жбурнув важку гранату вслід танкові. Пролунав вибух — машина спинилася й сповзла трохи вниз, але в раптовій тиші почувся віддалений рев мотора з другого боку — назустріч підбитому насувався той, який щойно стояв унизу, і, як видно, скориставшись із метушні, виповз нагору й чавив тепер позицію батареї з іншого кінця.

З окопів виткнутись не можна було — танк бив з обох кулеметів. Він перевалив через лівофлангову, четверту гармату, мало не цілком вдавивши її в розморожений ґрунт своєю шістдесятитонною вагою, упнувся лобом в третю й зсунув її з горба. І вже коли підходив до другої, останньої, позад нього тьмяно спалахнуло — і розлігся глухий вибух ізсередини; хтось устиг кинути гранату йому вслід. Вибухом зірвало башту і, зсунувшись боком униз, вона сповзла з косогору.

Довкола настала тиша. Попереду танка, що захряс на першій гарматі, горів другий танк. З нього валував масний дим, і всередині глухо рвалися снаряди. Шмаков розумів, що звідти вже не стрілятимуть, — струсив із себе груддя, що його привалило мало не з головою, швидко вибрався з окопу й ззаду вискочив на танк. Слідом стрибнув на броню Татаринів і ще один боець обслуги, і всі троє почали молотити прикладами своїх автоматів по башті:

— Вилазь!

Ізсередини ніхто не озвався. Але ясно було, що ворожі танкісти тільки причаїлися, і Татаринів навмисне голосно наказав своїм:

— Підкидай гранати!

Танкісти, мабуть, змакітрили, що це не жарт: ще з хвилину не озивалися, потім усередині щось грюкнуло, і кришка трохи піднялася. В щілині блиснули двоє вирячкуватих зелених очей.

— Ну, ну, вилазь! — крикнув Татаринів, тицьнувши дулом автомата в щілину. Кришка грюкнула об броню, і з люка один по одному вилізли четверо танкістів.

Німці боязко озиралися й сповзали з броні на сніг, коли праворуч почувся віддалений рев багатьох моторів. Татаринів круто повернувся в той бік, і, хоч нічого й не побачив крізь густий сніг, у голові сяйнуло: користаючись із того, що батарею розгромлено, ворожі танки посуnúли вперед.

Полонені теж почули той рев, у полохливих очах рудого молодика, котрий сповзав з танка останнім, майнуло щось схоже на усмішку. Він знав, що його саме для того й послали, щоб осідлати батарею й ціною оцих двох танків знищити її. І ось завдання виконане, і можна тільки пошкодувати, що трошки передчасно відкрили люк, бо слідом за отими, що гунули в прорив, має ринути піхота, яка за сприятливих умов могла їх звільнити.

Шмаков перехопив оту розгублену й непевну усмішку й штурхнув молодика в спину — німець не втримався й полетів у сніг.

— Савченко, одведи їх на пункт! — крикнув лейтенант Татаринів. Він притьмом зіскочив з танка й скомандував: — Хлопці, до другої гармати!

Уже немолодий, кощавий та присадкуватий боєць Савченко залишився з чотирма полоненими, а вся обслуга першої гармати кинулася слідом за командиром батареї. Друга гармата лишилася ціла, її можна було повернути на сто вісімдесят градусів, щоб стріляти танкам услід.

Татаринів біг і бачив, що назустріч біжать п'ятеро бійців з обслуги розчавлених гармат.

— Що там у вас? — запитав він, не спиняючись.

— Оце всі,— відповів сержант Крихта. Татаринів зрозумів, що більше не врятувався ніхто.

— Розвертай! — скомандував він, і всі восьмеро взяли за припорошений холоднющий метал, до якого аж прикипали пальці.

Заклопотані, збуджені й розпашілі під час недавнього бою, ні бійці, ні лейтенант Татаринів не помітили, як з

неглибокого ходу сполучення з'явилися двоє — командир дивізіону майор Харитон та полковник Штукаренко. Майор ішов попереду, наче прокладав Штукаренкові шлях своєю масивною постаттю в лискучій шкіряній куртці, підперезаній широким ременем. Присипані сніжною порошею пишні бронзові вуса, якими він одверто пишався, хоч це й викликало іронічні усмішки старших товаришів, робили його обличчя суворим.

Обидва підійшли ззаду й заходилися допомагати, і Татаринов помітив їх, коли гармата вже стояла жерлом на схід. Він спробував виструнчитись і доповісти, але Штукаренко злегка махнув рукою:

— Гаразд, лейтенанте. Сам бачу.

Татаринов винувато знизав плечима — розумів, що Штукаренко його аж ніяк не обвинувачує, і змовк.

— Це — всі? — запитав Штукаренко.

— Дозвольте доповісти, товаришу полковник, я ще не встиг...

Штукаренко не дав докінчити:

— Доручіть з'ясувати. А самі займіться організацією оборони. З хвилини на хвилину може з'явиться ворожа піхота. Всіх тиловиків батареї — на передову.

— Єсть! — козирнув Татаринов.

— Зв'язок у тебе як? — запитав майор Харитон.

— Зв'язок є, товаришу майор, — відповів лейтенант. — Танки пройшли лівіше, тилів не зачепили.

— Ну, гаразд, роби своє, — наказав майор. І звернувся до Штукаренка: — Дозвольте до апарата.

— Ходімо вдвох.

Відійшовши кроків на десять, Штукаренко зупинився біля захряслого танка. Поруч стояли кілька бійців. Їхні дублені кожушки, білі й чистенькі з годину тому, вкрилися чорними, масними плямами. Одразу згадалася учорашня розмова з Шумаковим про необстріляний резервний полк. «Причастилися, — подумав Штукаренко. — Швидко наздогнали інших. Такі, як усі».

— Танки хто пригостив? — запитав.

— Цього підбив Шмаков, — відповів хтось із бійців.

Штукаренко ясно розчув прізвище й згадав розмову з Шумаковим.

— Живий? — запитав.

Наперед вийшов Шмаков.

— Гранату кинув не я, товаришу полковник.

— Гаразд, розберемося,— проказав Штукаренко й пильно глянув йому в обличчя: він хотів запам'ятати того, про кого вже дещо знав.

Штукаренко знов попростував крізь зав'ю, наздоганяючи майора, майже запнутого вже завірюхою. Зараз було не до Шмакова, але Штукаренко радів, що так випадково познайомився з ним і не довелося спеціально про нього розпитувати й привертати чиюсь недоречну увагу.

14

Штукаренко лишився в окопі зв'язківців, мусив будь-що зв'язатися з Шумаковим або хоч з Лемешком і порадитись, як бути. На ділянку прориву слід було негайно підтягнути досить сил, аби відсікти ворожу піхоту від танків, що вирвалися далеко вперед і мали незабаром лишитися без пального та боеприпасів. Але батареїний апарат не мав прямого зв'язку з дивізією, і довелося всі розмови вести через штаб артдивізіону.

Це вимагало часу, і Штукаренко наказав майорові Харитону поки що зайнятися обороною, виходячи з власних можливостей.

Хвилин через двадцять на позиціях розгромленої батареї, крім Татарінова та його восьми уцілілих артилеристів, траншею зайняли ще одинадцять чоловік: водії автомашин, сержант і три бійці зі складу боепостачання, а також двоє дівчат-санінструкторів.

Станкових кулеметів не було — тільки два ручних та одна протитанкова рушниця. Щоправда, в німецькому танку, з якого в полон захопили екіпаж, було аж два кулемети, але танк стояв боком, і стріляти з них на випадок німецького наступу можна було лише у фланг.

— Розмонтувати і встановити де слід! — наказав майор Харитон.

Два механіки ремонтної майстерні лежали разом з іншими в траншеї. Вони кинулись у танк — під сидінням водія лежала сумка з інструментом. Та коли перший кулемет витягли, виявилось, що його ніяк встановити.

— Тюхтії! — гримнув Харитон, і вуса його ворушилися, як живі. — Одгвинчуй оцей болт! — він показав на масивну гайку, на якій трималася рама від касети з каністрами. — На оцей болт кріпи кулемет!

Це було досить дотепно, але гайка, що вже взялася іржею, не корилася. Довелося подовжити ключ ломом і

налягти утрюх. Та, на жаль, другої гайки на поверхні не було, і довелося обмежитись одним кулеметом. Зате цей стояв як слід, навіть повертався, наче на турелі, майбутнього кулеметника захищала танкова броня.

Поки майор підганяв Татарінова та покрикував на бійців, Штукаренко зв'язався з Лемешком. Виявилося, що один батальйон із полку Терещенка і один із складу сусідньої дивізії, що були ліворуч, форсованим маршем уже поспішають на цей рубіж. Турбувало тільки те, що ворожа піхота може їх випередити. Але поки що її не було, і Штукаренко вирішив чекати тут. Він пішов через позицію четвертої гармати подивитися, що там накоїв ворожий танк.

То було страшне видовище. Троє забитих німців лежали біля ящиків зі снарядами. Їх уже майже замело снігом. Біля самої гармати, вдавленої в землю майже до половини і теж сильно заметеної снігом, сидів санінструктор і перев'язував командира гармати, старшого сержанта. В цьому дивізіоні Штукаренко нікого не знав — всі були нові, щойно прибулі з глибокого тилу.

— Чому ж ви в траншею не сховаєтесь? Або хоча б під куш? — запитав Штукаренко. — Все-таки затишніше!

— Рухатись йому не можна, — сказав санінструктор, літній чоловік з охайними вусиками. — Я сам поранений у руку, обережно не перенесу.

— Давайте я спробую, — запропонував Штукаренко.

Він нахилився, згорнув обидва кінці плащ-палатки, впоперек якої поранений лежав, і спробував підняти. Поранений глухо застогнав.

— Ноги треба йому підтримати, тоді буде легше, — підвівся санінструктор. Він не сказав, кому буде легше, якщо підтримати ноги, але Штукаренко зрозумів, що і пораненому, і йому.

Коли вдвох підняли, знову почувся стогін, але одразу вшух. Обличчя бійця, геть знекровлене, аж синє, здавалося неживим.

Штукаренко вибрав місце в траншеї, скочив униз, розгорнув сніг дошкою від снарядного ящика, потім, не піднімаючись нагору, обережно потягнув до себе пораненого.

— Тепер спустіться й ви, — сказав санінструкторові.

Тут і справді було затишніше. Поранений не рухався. Штукаренко взяв його руку, намагаючи пульс.

— Не турбуйтеся, товаришу полковник,— сказав санінструктор.— Він від болю знепритомнів, але все буде гаразд.

— Треба в медсанбат,— випростався Штукаренко.

— Незабаром підвода приїде. Двох повезла, легших. А цього треба окремо взяти, бо інакше не доведеш.

— Ну, гаразд.— Штукаренко поліз нагору, обвалюючи руками сніжну брилу, що нависла над траншеєю, як козирок.

Стежку геть замело, видніла тільки неглибока западина. Він пішов далі, горнучи сипучий сніг чобітьми. Можна було пройти горою аж до майора Харитона, постать якого вже бовваніла біля другого танка, але Штукаренкові хотілося перекинутись словом із Шмаковим, і, щоб не розшукувати його спеціально, він спустився в траншею, де міг; начебто випадково, зустрітися з ним.

Шмаков сидів на купі цинкових ящиків з патронами і щось занотовував у невеличку книжечку із зеленою палітуркою. Зайнятий цим, він не помітив, як наблизився Штукаренко.

— Лист додому? — почув Шмаков майже над вухом і спробував підвестись.— Сидіть, сидіть,— злегка доторкнувся Штукаренко до його плеча.— Я теж посиджу. Стомився.

Вони з хвилину мовчали, сидячи майже поруч,— Шмаков трохи розгублено, а Штукаренко справді спочивав. Кінець кінцем Штукаренко заговорив знову:

— Якщо лист додому, можете мені дати — з політвідділу піде хутчіш. Сюди тепер поки поштарі дістануться, новини, про які пишете, можуть застаріти.

— Дякую, товаришу полковник, це не лист,— сказав Шмаков.— Ліпше сказати — матеріал для майбутнього листа.

— Розумію,— всміхнувся Штукаренко.— Враження від першого бою вашої батареї... Та ще такого сумного бою...— І, пильно глянувши на Шмакова, запитав: — Ви вже в такому бували?

— Я вперше в бою.

— Взагалі? — глянув на нього Штукаренко, наче почув новину й вона здивувала його.

— Взагалі.

— Отже, щойно з тилової роботи?

— Так.

— І де працювали?

— Валив ліс.

— Де саме?

— В тайзі. Далеко.

— Ось як! Корінний сибіряк?

... — Не зовсім,— всміхнувся й Шмаков.— Хоч тепер уже можна вважати...

— Кажуть, тайга зачаровує,— сказав Штукаренко наче знічев'я.— Мені, на жаль, побувати не довелося...

— А мені, на жаль, довелося,— зітхнув Шмаков.

— Як це зрозуміти?

— Я валив у тайзі ліс не з власної волі,— відповів Шмаков, і обличчя його спохмурніло.

— Он воно що... І за яку провину ви змушені були його валити?

— Важко сказати,— мовив Шмаков.

— Хіба бувають провини, про які не знає той, хто їх учинив? — досить щиро виказав своє здивування Штукаренко.

— В житті всяке буває...— промимрив Шмаков сумовито.

— Теоретично — так.

— А хіба теорія так уже часто розбігається з практикою? — цілком несподівано засміявся Шмаков і подивився на Штукаренка з веселим викликом.

— А ви, як бачу, непоганий полеміст! — ляснув його по коліну Штукаренко.

Для першого знайомства було досить. Шмаков сподобався йому своєю прямою й незлобивою — особливо приємною у людини, яка багато пережила. Приваблювало й досить помітне почуття незалежності, що його він, хоч і дещо занадто підкреслено, виявляв, але яке водночас свідчило про те, що людина зберегла й свою гідність, і здатність тверезо мислити. Можливо, коли б Штукаренко був кадровим офіцером, таке підкреслення своєї незалежності його здивувало б, особливо на фронті, але як ученого-історика, котрий розумову самостійність цінував над усе, воно його порадувало.

— Отже, ви відвалили свою кількість дерев? — все-таки запитав він востаннє.

— Ні, я попросився на фронт, і моє прохання вдовольнили.

— Все це дуже цікаво,— підсумував Штукаренко й підвівся.

Шмаков підвівся теж, все ще тримаючи в руці своїй зеленій записничок.

— Ось що,— заговорив Штукаренко після недовгого мовчання.— Завтра з'явитесь до політвідділу дивізії й розшукаєте мене.

— Слухаю, товаришу полковник,— опустил Шмаков руку, в якій тримав записник, і виструнчився.

— Командирів батареї я скажу,— Штукаренко пішов уздовж траншеї.

Позаду й трохи праворуч почувся гуркіт, що швидко наростав. Штукаренко вискочив із траншеї й побачив майора Харитона й лейтенанта Татарінова вже на уцілій позиції.

— Шмаков! — крикнув лейтенант Татарінов.— До гармати!

Шмаков вискочив позаду Штукаренка й побіг, на ходу запихаючи в кишеню свій записник. За хвилину гримнув постріл — гармата тепер стояла повернута саме туди, звідки наростав гуркіт. Слідом за першим вибухом землю струснули ще два, але Шмаков стріляв наосліп — танків він не бачив.

А ще через кілька хвилин майже під самісіньким горбом, на якому стояла гармата, повним ходом промчали назад два ворожих танки, і Штукаренко побачив чорні комбінезони та шоломи танкістів на солдатах, що припали до броні. Гусениці здіймали величезні сніжні фонтани, задній танк майже цілком заволокло густою білою порошею, але він мчав слідом за переднім, наче очманілий, хоча щомиті міг налетіти на нього, коли б той загальмував. Чорні комбінезони майнули крізь завірюху лише на мить, з траншеї по них ударили з усіх кулеметів і автоматів, але суцільна й непроникна мла одразу поглинула їх, і не можна було сказати, чи влучив бодай один постріл у ціль. За хвилину від них залишився тільки металевий гуркіт, що віддалявся так швидко, як і щойно наростав.

— Туди їх начебто пройшло більше, ніж звідти? — засміявся майор Харитон, і його розкішні вуса, потовщені шаром закрижанілого снігу, кумедно заворушилися.— Виходить, хтось і там добре пригостив...

— Не дочекалися своєї піхоти,— висловив Штукаренко припущення.

— Мабуть, лишилися без пального. Забрали уцілілі екіпажі й драпонули назад,— додав майор.

Вони пішли вздовж траншеї до посадки, де містився штаб артдивізіону, і вже майже біля перших дерев наздогнали сани, в яких лежав поранений, котрого везли в санбат.

15

Важко людині з непомірним тягарем відповідальності за життя інших, якщо вона пригнічена ще й турботами, які стосуються особисто її. Але в сто крат важче, коли оте особисте є муками совісті, яких неможливо позбутись.

Якось, ще в сорок першому, під час боїв на західному березі Дніпра, Шумаков був свідком того, як капітан винис із поля бою свого пораненого командира. Командир розумів, що капітан врятував йому життя, й був за те щиро вдячний. І все-таки невдовзі влаштував так, що капітана того відкомандирували з дивізії до армійського резерву, бо вважав, що не має права, як старший начальник, мати поруч підлеглого, якому чимось зобов'язаний.

На його погляд, це створювало моральну залежність старшого за службовим становищем офіцера від свого підлеглого, а це, мовляв, ненормальне становище.

Добре знаючи обох, Шумаков ще тоді розумів, що справа не у високих матеріях. Людина не хотіла бути чимось зобов'язаною взагалі, а оскільки це стосувалося офіцера нижчого за рангом і службовим становищем, вважала, що найкраще — звільнитись від нього. І чи важило щось за таких обставин те, що думатиме отой капітан,— важливо було просто прикрити свою невдячність міркуваннями вищого порядку, бо, крім честі мундира і особистого спокою, не мало значення ніщо.

Шумаков так повестись не міг. Навіть коли б між ним та Шмаковим стояла тільки його колишня дружина, Лариса Любарська, він нізачо собі не дозволив би втрутитися своєю владою в його життя. Але між ними стояла значно більша й важливіша залежність, і хоч відкараскатись від неї було не важко, існувало моральне зобов'язання, якого зректись Шумаков не міг.

Поява Шмакова в дивізії ускладнила становище, і вже не мало особливого значення — залишиться Шмаков у резервному полку чи працюватиме в політвідділі, де з'явиться ще більше шансів зустрітись з ним віч-на-віч,— важливо було те, що Шумаков знав, де той перебуває, і вже не міг не бажати бодай чимось допомогти.

Із самого ранку він весь час ловив себе на тому, що якось особливо нетерпляче чекає повернення Штукаренка з резервного полку. Там, щоправда, й ситуація склалася тривожніша, ніж в інших полках. Шумаков мав підстави хвилюватися й за самого Штукаренка, котрий, як йому вже доповіли, прибув до артдивізіону майора Харитона саме тоді, коли на одній з його батареї сталася катастрофа. Але на тій батареї був і Шмаков, і комдив мусив признатися сам собі, що хвилюється за нього не менше, ніж за свого заступника.

Усе це відволікало від головного — від того, що робилося навкруги. Після оскаженілого натиску ворожих танкових частин з середини корсунського «казана», що не припинявся протягом усієї минулої ночі, радянські частини на цьому відтинку фронту помітно знекровилися, й дивізія Шумакова з тилового заслону вже фактично перетворилася на складову частину загального кільця. Думати було про що — годі й казати!

Він був уже в своїй землянці, коли повернувся Штукаренко. Поблідлий і стомлений, зсутулений ще дужче, ніж завжди, не сів, а повалився на хисткий піл і кволо, наче жалісно, всміхнувся.

— Знаєш, коли я ще був парубчаком, у леваду нашу забрів вовк. А коні саме паслися спутані — до них і підбирався. Навколо ні душі, уявляєш, що мені довелося пережити? З отієї халепи я повернувся додому приблизно в такому стані, як зараз.

— А коні все-таки врятував? — запитав Шумаков не дуже зацікавлено.

— Врятував.

— Як же тобі пощастило?

— Розумієш, я тоді був сам не свій, так що подробиць не пам'ятаю. Кинувся до коней, як божевільний, а вовк постояв на галяві, потім повернувся й пішов. Повільно так, неохоче... Тільки один раз озирнувся — зневажливо глянув на мене й побрів у ліс. Я ще тоді не знав, що вовк здебільшого уникає нападати на людей, так що в суб'єктивній стороні мого особистого героїзму можеш не сумніватись, — пожартував Штукаренко, і його обличчя похжавішало.

— А чого ти раптом про це згадав?

— Я ж кажу — за законом аналогій.

— А я подумав, у чомусь ніби виправдуєшся...

— У чому я маю виправдуватись? — брови Штукаренка суворо зійшлися над горбатим носом, а очі блиснули.

— Сам дивуюся, чому це ти раптом заговорив про свій героїзм? — засміявся Шумаков уголос.

— Хай тобі грець, — доброзичливо лайнувся Штукаренко й почав розсупонюватись. Жбурнув у куток пояс із портупеею, на якому важко звисала кобура. Скинув шишелю й ліг.

З хвилину обидва мовчали. Шумаков сидів, а Штукаренко лежав, довжелезний і тонкий, наче жердина. Очі заплющені, схоже, що заснув.

— Знищили батарею, чорти б їх побрали! — несподівано повів далі Штукаренко й різко підвівся. — Точнісінько як під Ведмедівкою, пам'ятаєш? Перетовкли гусеницями.

— Командир батареї живий? — запитав Шумаков, не бажаючи підкреслювати свою зацікавленість долею Шмакова: думав про нього й чекав від Штукаренка якоїсь згадки, але той говорив про інше.

— Живий, — відповів Штукаренко. — Не розгубився. Трьох втратив забитими й двох пораненими, а міг і сам загинути, й втратити всіх.

Шумакова така відповідь не вдовольнила, але розпитувати все-таки не наважувався.

— Чаю вип'єш? — запитав. — Щоки в тебе геть позападали.

— Давай, — досить байдуже погодився Штукаренко.

Шумаков простягнув руку до дверцят і, не підводячись, прочинив їх. У землянку ринуло студене повітря разом із снігом.

— Приходько! — гукнув він. — Як там у тебе чай?

З ходу сполучення ніхто не відповів, але Шумаков знав, що ординарець десь поблизу й напевне чує. Підвестися й пересвідчитись у цьому сил не було.

— Я ось про що думаю, — проказав Штукаренко. — Чому вони ударили танками без підтримки піхоти? Воістину, коли бог хоче покарати, відбирає глузд.

— Якась у них підозріла стрілянина в тилу сьогодні зчинилася, — відповів Шумаков. — Якраз навпроти ділянки резервного полку — кілометрів за п'ять від передової. Що там сталося, невідомо, але стрілянину, до того ж досить інтенсивну, наші розвідники чули.

— Ось воно що! — зацікавився Штукаренко. — А що у них у «казані» коїться взагалі?

— Ти що, сам не був в оточенні в сорок першому? Не знаєш, як у «казанах» весело? — усміхнувся Шумаков.

— Уяви собі, не доводилося! — стомлено всміхнувся й Штукаренко.

— Твоє щастя, — сказав Шумаков. — У «казані», особливо коли температура сягає критичного градуса... — Він не договорив, але що трапляється в оточенні за таких обставин, ясно було й так.

Дверцята прочинив Приходько. Він ніс поперед себе бляшану тацю, на якій стояли дві склянки і тарілочка з печивом. Старий мав досить урочистий вигляд, і лише прозаїчний алюмінієвий чайник з ручкою, обмотаною товстим мотузком, аби не пекло руку, знижував цю урочистість.

— Вибачте, товаришу комдив, їдальня наша засіла десь у заметах, так що... — Він поставив тацю на піл побіля Шумакова.

— До того ж, — вів далі Шумаков, не відповідаючи на жалісні слова ординарця, — кипить їхній «казан» на чужій землі, а це, мабуть, трошки складніше, ніж попасти в оточення на рідній.

— Дивно... — буркнув Штукаренко, маючи на увазі оту стрілянину у ворожому тилу, й підніс до уст гарячу склянку.

Приходько потупцював на місці й вийшов.

Деякий час обидва мовчки пили чай. Раптом Шумаков, наче знічев'я, запитав:

— Ага, мало не забув! А як там мій підопічний?

Штукаренко одразу зрозумів, про когось йдеться. Він уже кілька разів і сам хотів розповісти про свою зустріч із Шмаковим, але не хотілося виглядати отаким благодійником, котрий робить товаришеві особисту послугу, та ще й сам про неї нагадує, наче вимагає подяки за це.

— А знаєш, він справив на мене непогане враження, — сказав Штукаренко.

У Шумакова відлягло од серця.

— Колись був веселий хлопець, жартівник... — непевно мовив, намагаючись удати, що все це його не так уже й цікавить.

— Справді? А мені він видався досить похмурим, у всякому разі, не жартівливим.

— Що ж, у життєвих перипетіях люди часом втрачають цю чудову рису, — стиха відзначив Шумаков і, допивши чай, поставив склянку на тацю.

— Можливо,— так само тихо мовив Штукаренко. Підвівся й почав застібати шинель.

— Ти куди?

— Зайду до своїх. Треба підписати політзведення та ще дещо. Паперів, мабуть, зібралася ціла гора.

— Ну гаразд, іди.

Штукаренко вийшов. У землянку знову гунуло холодне повітря. Після випитого чаю воно приємно холодило обличчя. З хвилину Шумаков посидів, похитуючись усім тулубом, наче магометанин, що б'є поклони, потім теж підвівся. Треба було зайти до начальника штабу й обговорити поточні справи. Не хотілося, але мусив. Знову Лемешко підтакуватиме, хоч і не згодний, і виглядатиме зі своєю пісною фізіономією, як циганська сирота.. Рвучко підвівся, як завжди, забувши про поранену ногу, і мало не скрикнув від болю, що пронизав, як електричний струм. Постояв, поки біль ущух, повільно надів папаху й трошки заломив її назад, як годиться. Взяв у кутку свій ціпок і, намагаючись іти якомога рівніше, ступив у хід сполучення. Приходько сидів на ящику, як видно, чекаючи, коли можна буде увійти й забрати склянки. Він підвівся, пропускаючи комдива, притулився до стіни неглибокої траншеї, і Шумаков побачив його немолоде, поросле сивуватим волоссям округле обличчя. На ньому теж відбивалася втома, і Шумаков, не зупиняючись, торкнувся рукою його плеча.

— Іди, старий, можна прибрати,— дружньо кинув йому й покульгав траншеєю, спираючись на ціпок.

16

Увечері становище на фронті різко змінилося — після двох невдалих спроб оточених ворожих частин прорватися назустріч своїм рятівникам радянські війська перейшли в наступ на кількох напрямках і розсікли впоперек величезний німецький «казан». У більшій його частині опинилися основні бази постачання боеприпасами та паливом, якого, власне, там уже лишалося обмаль, а в меншій — танкові та артилерійські підрозділи, котрі віднині вже зовсім не мали чим заправлятися й набивати стволи. Оточені ворожі війська таким чином втратили будь-яку надію вирватися, бо ні танкісти без пального, ні піхота без танків не могли сподіватися розімкнути залізні ле-

щата радянських частин, котрі мали й пальне, й боеприпаси, а головне — мали їх там, де слід.

Німецькі генерали молитовно позирали на небо, — тільки воно й могло їх врятувати. З Берліна йшли шифровки з обіцянками та наказами, схожими на закляття. Становище, в якому перебувала Німеччина, витіснена геть із Правобережної України, увійшло б у критичну фазу, коли б на Дніпрі стався новий Сталінград.

Але завірюха не припинялася, важкі сіро-сині хмари запинали весь видимий світ, вітер гнав їх з південного заходу на північний схід вже не перший день, і лапятий сніг сипався з них, наче з безодні. Вологий низовик його підхоплював і крутив у божевільній круговерті. Важкі транспортні літаки не могли одірватися від своїх засніжених степових аеродромів, а коли пілоти їх і одривали, то летіли наосліп, непевні, що їхній вантаж потрапить куди слід.

Він і справді потрапляв не туди, куди німцям хотілося. З самого ранку Шумакову почали доповідати з полків про те, що контейнери з паливом падають в місця їхнього розташування, а з артдивізіону повідомили, що біля третьої гаубичної батареї впали два великих ящики з ковбасами, галетами та шоколадом. Це означало, що ворог не має й харчів, отже, днів через два-три в його таборі почнеться голод.

Дивізія ще звечора почала зніматися з засніжених степових вибалків та голих обвітрених горбів. Шумаков дістав наказ вивести її в нешироку прогалину, що розітнула ворожий «казан» надвое, — там військ було не дуже багато, а ворог міг спробувати бодай об'єднатися всередині «казана». У полі й досі мело, часом вітер ущував і завірюха слабшала, але сніг валив і валив — лапятий, вологий. На перекатах бійці брели через величезні кучугури, наче у воді, мало не по груди, а коли виходили на мілкіше, у валянках хлюпало, а кожушки намокали, наче їх щойно вийняли з води.

Штаб дивізії вже був у Городищі. В полі, на старому місці, ще лишилися тільки деякі відділи забезпечення й зв'язківці, котрі чекали, поки новий вузол зв'язку стане до ладу. В непривітній землянці комдива лишався Приходько. Шумаков мав заїхати на кілька хвилин, повертаючись із полків.

Коли Шумаков вийшов із газика, він одразу побачив біля входу в землянку свого ординарця й ще когось із

санітарною сумкою через плече. Підійшовши ближче, почув високий жіночий голос і впізнав Аню Хохол, котра за щось суворо вичитувала Приходькові. Вітер односив її слова, й розчути щось не можна було, але її обурення, котре виявлялося і в рішучих помахах рук, і в наступальній, навіть агресивній поставі, розвеселило Шумакова.

Він розумів, чого вона тут. Нogu слід було перев'язувати щонайменше через день, а він уже третю добу не заїздив до санбату. Тепер, більш як через два тижні після поранення, це, може, було вже не так і важливо, але в ньому ворухнулося почуття широї провини перед цією жінкою, котра тоді, в коридорі санбату, врятувала його від ампутації ноги. Чи ж смів не з'явитися на перев'язку, коли того вимагала саме вона?

Аня трохи знітилася, коли побачила Шумакова, але сердитись не переставала, й її тендітне личко з блідою нижньою шкірою виражало обурення.

— Товаришу комдив, ну як же так?! Ну це ж неподобство! — з ходу перенесла вона свій гнів з Приходька на Шумакова.

— Здрастуйте, — привітався комдив.

— Так же не можна! — не вгавала вона. — Невже ви не розумієте...

— Будь ласка, заходьте, — гостинно показав їй Шумаков на пощерблені східці до траншеї, що вела в землянку.

Його ввічливість роззброювала. Аня готова була всміхнутись, але стрималася й обережно ступила вниз. Приходько ледь помітно підморгнув Шумакову — мовляв, попалися? Але комдив не відповів на його лукавий усміх і обережно ступив на слизькі глиняні приступки.

В землянці тепер було просторіше — Штукаренків піл уже розібрали й повезли на нове місце разом з його речами. Залишилися тільки чотири стовпці, забиті в глиняну долівку. Каганчик тьмяно блимав у невеличкій ніші вгорі.

— Вибачте, тільки отут і можна сісти, — Шумаков показав на свій ще застелений піл. Він чомусь нітився в її присутності, і йому здалося, що запрошувати жінку сісти на ліжко — не зовсім пристойно.

Аня не відповіла, поклала край полу свою сумку й почала добувати звідти все, що потрібно для перев'язки. Озирнулася, шукаючи, де помити руки, не знайшла й по-

чала відкорковувати пляшечку зі спиртом, щоб продезинфікувати їх.

І раптом запропонувала:

— Давайте я допоможу вам роззутись.

— Не турбуйтеся, я сам,— заперечив Шумаков.

— Ні, ні, сідайте.

Йому справді важко було зробити це самому. Білі повстяники з широкими халявами, в яких зручно вміщалася поранена нога, не згиналися, і щоразу, коли роззувався, доводилося кликати Приходька.

— Не соромтесь, будь ласка, я лікарка,— всміхнулася вона вперше.

Шумаков скорився, але ногу до неї простягнув не без остраху. Аня помітила це й засміялася вголос:

— Не бійтеся, я ж лікарка!

Вона дивилася на Шумакова знизу, і в очах бриніла зверхня доброта дорослої людини, котра заспокоювала малюка перед тим, як зробити йому боляче. І оте двічі повторене «я лікарка», і намагання перекопати, аби не соромився і не побоювався, бо лікарка болю не завдасть, звучало теж як вияв своєрідної професійної зверхності, але разом з тим і копіткої турботи, котра вже й його роззброювала.

Коли вона шарпнула за повстяник, Шумаков відчув різкий біль, але стримався.

Проте вона зауважила:

— Неправда, вам не боляче. В такій стадії загоювання ви не повинні відчувати болю.

— Ах, не повинен! — його розсмішила її наївна безпосередність.— Коли не повинен, то не відчуватиму.

По тому, як Аня одвернулася й сховала обличчя, Шумаков зрозумів, що вона теж сміється, але не відповідає на його жарт, аби не виказати, що власна категоричність розсмішила й її. Вона сиділа навпочіпки й розвинула биіт на його нозі, вдаючи, наче так заклопотана, що й не почула його насмішкуватого, але дружнього зауваження. А він дивився згори на її невеличку охайну голівку, на чорняве волосся, збите в тугий вузол на потилиці, і відчував, як підступає до серця хвиля раптової ніжності й огортає його якимсь незвичним теплом. Його зворушувала шорстка грубувата шинелька на майже дитячих плечах, хоч і пошита, як видно, спеціально для неї, але надто цупка й незатишна для тендітного тіла, що його він угадував під солдатським сукном. Він мовчки дивився на її

спритні руки, котрі обережно і вправно робили своє, й думав про те, що доля чомусь саме за таких обставин уже вдруге дарує йому оце зворушливе почуття ніжності — і тоді, в тридцять шостому, в світлій палаті Мадридського шпиталю, і ось тут, у напівтемній тісній землянці під Корсунем. У пам'яті виникло обличчя Сабіни — таке, яким воно було на фотокартці, що лежала у шкіряній валізі. Її широко розплющені очі не докоряли й не ставили йому на карб цієї теперішньої розчуленості. На мить у ньому ворухнулося сумління, але неусвідомлене каяття сплигло й зникло, наче Сабіна сама зняла його з серця невидимим помахом руки. І знову видиво розтануло — так само поступово, як і з'явилося, і Шумаков побачив яскраву смужку проділу на голові і тугий вузол, що спадав на цупкий настобурчений комір. Аня вже завинала чистий бинт, мабуть, Шумакову було боляче, коли вона одривала пов'язку від рани, але, захоплений отим видом, він цього не відчув.

Аня туго зав'язала кінчики бинта й випросталася.

— Я ж казала, що не повинно боліти,— подивилася вона вперше просто в обличчя Шумакову, і очі її світилися затамованим усміхом.

Хотілося сказати їй щось лагідне, щось ніжне, але Шумаков не посмів.

— Дякую,— проказав він і підвівся,— я справді болю не відчув.

Уже стоячи біля дверцят, Аня сказала:

— Післязавтра треба буде перев'язати знову.

— Гаразд,— відповів Шумаков.— От тільки ситуація зараз така... Не знаю, чи зможу заїхати до санбату.

— Я приїду сама.— Вона взялася за клямку.

— Про ваше оформлення я не забув,— мовив Шумаков їй навздогін.— Трохи стане легше на фронті, я цим займуся.

— Дякую,— сказала Аня. Вона ще на мить затрималася, наче вагалася, й запитала: — Вибачте, товаришу комдив, я чула, що ви представили мого колишнього чоловіка... Ще нічого не чути?

— Я гадаю, указ буде в найближчі дні.

— Так, так,— сказала Аня.— До побачення.— Вона вишла.

Шумаков стояв, злегка спираючись на невзуту ногу, й дивився на маленькі дверцята, за якими зникла Аня.

Удень майор Харитон подзвонив начальникові штабу дивізії й доповів, що зі складу своїх підрозділів майже цілком втратив три батареї й не може забезпечити вогневої підтримки двом стрілецьким полкам, як від нього того вимагають.

Лемешко спокійно вислухав і так само спокійно відповів, що скаржитись та прибіднюватись зараз не час, а за невиконання наказу його буде передано до військового трибуналу.

Така відповідь розлютила майора. Вуса його гнівно заворушилися, і він процідив крізь зуби:

— Я буду скаржитись командирові дивізії.

— Ви повинні запитати дозволу звернутися до старшого начальника, а не погрожувати мені,— спокійно, як і раніш, зауважив Лемешко. І додав: — Дозволяю звернутися до комдива.— І повісив трубку.

Проте, з хвилину поміркувавши, вирішив не чекати, поки майор поскаржиться й комдив викличе його, а краще піти до Шумакова самому. Полки вимагали артилерійської підтримки, вони теж мали чимало втрат, але не скаржилися і йшли вперед, не чекаючи, поки їх поповнять. І його обурювало самий тон артилерійського майора, а водночас турбувало й становище двох полків, які мусли виконувати свої завдання й не мали необхідної підтримки.

Лемешко з'явився в ході сполучення саме тоді, коли Шумаков вийшов з бліндажа й простував до приямка, в якому влаштувалися зв'язківці. Лемешко зрозумів, що спізнився,— боєць уже тримав трубку й чекав, поки підійде комдив.

Шумаков вислухав скаргу командира артдивізіону, і з того, як відповідав, Лемешко зрозумів, що комдив поставився до майора прихильніше за нього. Він взагалі вважав Шумакова занадто м'яким і, коли б навіть не був присутній при цій розмові, знав би наперед, що майор Шумакова умовить.

Комдив пообіцяв майорові допомогти, але наказав поки що виконувати поставлене перед ним завдання наявними силами.

— Треба негайно зв'язатися з начальником артилерії й усе-таки доукомплектувати дивізіон,— сказав Лемешкові.

— Дозвольте зауважити, товаришу комдив. Майор Харитон безвідповідально ставиться до справи.— І хоч говорив Лемешко різкі слова, мова його була, як завжди, спокійна.— Треба ремонтуватись на місці, для того він має похідні майстерні. Гармати не іграшки й начальник артилерії не нянька, щоб постачати нові, коли їх не вміють берегти.

Шумаков з цікавістю подивився на свого начальника штабу. Те, що він говорив, було цілком правильно, але разом з тим мало присмак демагогії, яка заганяла в глухий кут. Виходило так, наче не майор Харитон, а Шумаков, котрий пообіцяв йому допомогти, не розуміє, що зброя не іграшка, й начальник артилерії не нянька, і що він, підполковник Лемешко, піклується про збереження матеріальних ресурсів армії, а командир дивізії — ні.

— Ви в чомусь, здається, мене звинувачуєте,— ледве стримуючись, сказав Шумаков.

— Що ви, товаришу комдив. Хіба я не правий щодо таких, як командир артдивізіону?

Шумаков помовчав.

— Гарзд. Я цим займуся сам.— І за мить:— Що у вас?

— Нічого особливого.

— Без особливої потреби не варто лишати своє місце,— кинув Шумаков і пішов назад до бліндажа.

— Вибачте,— мовив Лемешко навздогін і клацнув підборами.

За кілька хвилин Шумаков знову вийшов із бліндажа, вже одягнений. Трое осідланих коней чекали біля ходу сполучення — коло них стояли лейтенант Сердюк та коновод Храпченко. До командного пункту артдивізіону можна було дістатись і машиною, але довелося б зробити чималий гак і їхати значно довше, ніж навпростець, кіньми. Коні йшли ступою — попереду Шумаков, праворуч, і, як годиться, трохи позаду — лейтенант Сердюк; Храпченко відстав метрів на тридцять — теж як годиться коноводові. Поле, вкрите підталим снігом, рябіло слідами солдатських чобіт і химерним плетивом розбитих колій, воно схоже було на величезне тирло, по якому після зливи пройшла череда, чи на роз'їжджене й щойно спорожніле ярмарчище.

Шумаков знав — перед світанком тут пройшла кавалерійська бригада. Її підведено до самого гирла танкового

прориву, що перерізав навпіл ворожий плацдарм, і тримають наготові, щоб кинути в бій, якщо ворог не прийме останній ультиматум. Отже, після сотень коней оцим потирлованим степом можна їхати навпростець, не ризикуючи наразитись на ворожу міну.

Коли минули неглибокий приярк і піднялися на горб, Шумаков зупинився.

— Храпченко! — гукнув, повернувшись у сідлі, й коновод припустив уперед свою гніду кобилу.— Дерева бачиш? — запитав Шумаков, коли той під'їхав, і показав на невелику темну купу, що бовваніла кілометрів за два в долині.

— Так точно, бачу,— півнячим голосом відповів Храпченко.

— Мчи туди, до майора Харитона. Передай, щоб до мого прибуття забезпечив зв'язок із триста п'ятнадцятим і чотириста вісімдесят дев'ятим полками і щоб командири чекали біля апаратів, неподалік.

— Єсть! — змахнув рукою Храпченко, мало не збивши з голови ушанку, й погнав кобилу вперед.

Шумаков розумів, що з таким дорученням посилають ад'ютанта, а не коновода. Але Сердюк і верхи їздив не зовсім впевнено — чого доброго, кінь оступиться, полетить із сідла — та й соромливий якийсь, наче не командувати звчився у військовій школі, а тільки виконувати чужі накази. Щоправда, з паперами управлявся добре, німецькою мовою вільно володів, знав трохи англійську й навіть французьку... Шумаков його через це й узяв до себе. Після покійного Голобородька — кмітливого й до тепного, але не дуже вихованого здорованя, хотілося мати біля себе неговірку й інтелігентну людину.

Храпченко вже був далеко, коли раптом розлігся вибух, і Шумаков побачив, як коновод злетів зі своєї кобили, а сама вона стала на дибки й повалилася на сніг. Комдив пришпорив коня. Коли під'їхав, побачив, що кобила мертва, а Храпченко корчиться на снігу, як видно, важко поранений.

Поки Шумаков розстібав на ньому кожух, а потім гімнастерку, під'їхав і Сердюк.

— Залишайтеся біля нього, я зараз надішлю санітарів.— Шумаков скочив на коня й чвалом помчав у напрямку хутора. Летів, не тямлячи себе від люті: у розгромлених батареях Харитона все ж лишилося по одній,

а то й по дві гармати, не кажучи вже про ті, що були боездатними цілком, а оточеному ворогові, у якого до того ж обмаль снарядів, він дозволяє обстрілювати навіть поодиноких бійців!

Дух смаженого м'яса ударив йому в ніс, ще коли спускався в бліндаж командира артдивізіону. На саморобному столику, збитому нашвидкуруч, височіла величезна купа котлет і кілька пляшок французького коньяку. Майор Харитон сидів у розстебнутому кітелі й, тримаючи повну чарку в руці, саме, як видно, проголошував тост, а трое інших офіцерів з розпашілими, як і в нього, обличчями тримали порожні чарки, які наповнював ординарець із пузатої пляшки.

Шумаков зупинився у дверях і мало не сторопів од несподіваного вдовища. Тим часом майор Харитон помітив неочікуваного гостя, обличчя його розпливлося в безпорадній усмішці, в якій неважко було розгледіти не лише радісне вдоволення, а й раптову тривогу.

— Встати!—скомандував він, швидко поставивши чарку на стіл і похапцем застібаючи кітель. — Товаришу комдив, дозвольте доповісти...— почав був, і язик його досить виразно заплітався.

— Майоре Харитон, залишіться, всі інші — геть,— тихо проказав Шумаков, не даючи йому докінчити.— Де замполіт?

Майор стояв ні живий ні мертвий, він уже розумів, що пропав, думав тільки про це і вже не в силі був відповісти на запитання комдива.

— Капітан Семипол поїхав в триста п'ятнадцятий,— встиг доповісти ординарець, уже виходячи з бліндажа.

— Сюди його. Негайно.

— Єсть! — ординарець вибіг.

— Від командування артдивізіоном я вас усуваю,— твердо, але не підвищуючи голосу, проказав Шумаков і розчинив двері.— Ординарець! — крикнув у глиб ходу сполучення. І перед тим, як ординарець ускочив, запитав: — Де розвідкарта?

Тільки тепер майор опам'ятався. Кинувся в куток, вдобув із планшетки карту й подав. Шумаков розгорнув її, але на столі не було де розстелити.

— Прибрати геть! — блиснув очима на ординарця, що вже стояв біля дверей.— І негайно вишліть санітарів — за півтора кілометра на північ поранило мого коновода. Миттю!

Ординарець скинув пляшки додолу, підхопив тачку з котлетами й мовчки побіг. Шумаков розстелив на столі карту й почав її вивчати. Дві німецькі батареї, які ще могли обстрілювати передову триста п'ятнадцятого полку, було позначено синім. Вони стояли на горбах, мали зручні позиції з доброю видимістю та широким полем обстрілу, і ясно було, що й отой снаряд, котрий поранив Храпченка, теж випустила одна з них. Тим часом навіть ті батареї артдивізіону, які мали найбільші втрати й були розкидані по полках, склалися з середніх калібрів — навіть найвіддаленіші з них могли легко дістати ворога, і, якби їхній вогонь сконцентрувати, давно замовкли б останні німецькі гармати.

— Товаришу комдив, — забелькотів майор Харитон. — Перемога ж все-таки, ми ж хотіли відзначити... А саме корову вбило, не пропадати ж...

Шумаков на мить одірвав погляд від карти й подивився на нього знизу.

— Зніміть погони.

Обличчя майора враз начебто перекошилося, і очі сповнилися слізьми.

— Діти ж у мене...

— А в бійців, яких з вашої вини вбивають німці, немає дітей? — гнівно запитав комдив.

— Клянусь... — заволав майор.

— Зніміть погони, — ще тихіше, ніж уперше, проказав Шумаков і знову нахилився до карти.

Коли випростався, майор уже тримав погони в руці й тихо плакав. Шумаков згорнув карту й вийшов з бліндажа. Неподалік, у ході сполучення, біля апаратів навпочіпки сиділи телефоністи. Він вийняв із кишені свою лінійку й, тримаючи перед собою напіврозгорнуту карту, почав вимірювати координати.

— Командирів батарей до апаратів, — наказав Шумаков телефоністам.

За хвилину йому вже простягли п'ять трубок. Шумаков узяв першу й почав передавати координати, відтак наказав навести всі наявні стволи, щоб були готові ударити біглим вогнем після його сигналу. І в цей час ззаду, з бліндажа, почувся приглушений постріл. Шумаков здригнувся — він розумів, що той постріл означав. «Ех, не відібрав у нього пістолет!» — із жалем подумав. З хвилину постояв мовчки, тримаючи трубку в руці, потім узяв другу й теж почав передавати координати.

А коли подав сигнал і з різних кінців фронту дивізії загуркотіло, він подумав: «Усе-таки Лемешко мав рацію. Повернуся до штабу, викличу й одверто скажу йому про це».

18

Ксеня сиділа біля Оленки, а Любка Хворостяна лежала на купі хмизу позад них — примовкла, згорьована після смерті Гриня. Вона, мабуть, задрімала, бо й не поворухнулася, коли з-за кущів вийшов Гнат.

— Попрощатися прийшов,— мовив Голубничий притишено й винувато до Ксені.— Треба повертатись до Калитви...

Ксеня різко підвелася. Перед цим сиділа пригнічена й збайдужіла, й досі ще приголомшена отим пострілом, якого так і не почула. Щось у ній стрепенулося, коли Гнат сказав про Калитву. Широко розплюшені очі глянули перелякано й дико, і вона прошепотіла самими тільки губами:

— А як же я?

Голубничий знітився, ніби Ксеня боялася лишнитися тут саме тому, що поблизу не буде його.

— Ви ж серед своїх. Тут безпечно. Та й діло, либонь, знайдеться й для вас.— Гнат говорив, наче виправдувався.

— Ні, ні! — мало не скрикнула вона.— Де Микита Харитонович? — І, не чекаючи відповіді, побігла.

Голубничий розгублено подивився їй услід, потім теж пішов вузькою просікою назад — туди, де зникла Ксеня.

Минулої ночі, після нападу на колону ворожої піхоти, Сиволап швидко повантажив кулемети на коней і повернувся в табір. Тепер він уже був у своєму наметі й спочивав. Прокинувся, почувши швидкі кроки на галяві, й, коли Ксеня з'явилася в брезентовому отворі, вже сидів на соломі й чекав.

Стомлений хоч і короткочасним, але напруженим боєм і важким переходом з північного краю лісу на протилежний кінець, Сиволап ніяк не міг струсити з себе важкої дрімоти. Проте зрозумів: Ксеня хоче повернутися до Калитви. Крізь похапливі слова, яких вона не встигла ні обдумати, ні зважити наперед, поступово доходило до свідомості Сиволапа її обурення покарою Тимоша Непорожнього, яку вона називала розправою, й вимагала дати

їй можливість довести, що сина не міг виказати рідний батько, а що виказав Федора Шольц.

Микита Харитонович слухав і ледве стримувався, щоб не вигнати її геть із намету. Фактично Ксеня звинувачувала його в убивстві невинної людини, отже, не вірила й Голубничому, котрий сам чув, що Тиміш комендантові казав. А Сиволап знав Гната, знав і старого Непорожнього, та й з допиту було ясно, що винен в усьому старий. Сиволап розумів і те, що, коли відпустить Ксеню в село, де на неї, безперечно, чатують, загине вона ні за цапову душу. Та зшаленів і він. До того ж і права не мав заборонити — адже Ксеня його звинувачувала, а не когось іншого. Знав, що лють — погана порадиця, а все-таки подумав: «Що ж, спробуй, якщо така гаряча, доведи!»

Але вголос сказав:

— Ну, а де ж ви збираєтесь переховуватись?

— Гнат щось придумав,— блиснула вона очима на Голубничого, наче наказувала йому не перечити.

— А коли не зможе? — Сиволап зневажливо осміхнувся.— Ти, Гнате, що скажеш? — звернувся до Голубничого.

— Переховатися можна...— несподівано для Сиволапа погодився Гнат.— Та й провести без документів у село неважко... А своя людина мені б для зв'язку придалась...

— Своя людина...— промимрив Микита Харитонович. Він хотів запитати: а як же ти, мовляв, покладешся на оту свою людину, коли вона тобі не вірить — певна, що на Тимоша ти набрехав. Але вголос проказав:

— А як же дитина?

— Дитина біля Люби зостанеться. Зараз їй краще у вас.

Сиволап повільно підвівся, узяв цигарку, скручену ще перед тим, як лягав спочивати, бо й викурити не мав сил, викресав вогню й глибоко затагнувся.

— Гаразд,— проказав стиха. І звернувся до Голубничого: — Тільки ти мені, Гнате, гляди.

— Ясно,— відповів Голубничий, розуміючи, що означає оце попередження. Її гляди, мовляв, та й з неї очей не спускай!

Коли вибиралися з хащів, Гнат ішов попереду — розсував мокре віття, наче прокладав Ксені шлях. Перед тим, як вийти на галяву, роздивився з-за кущів. Пониззя лежало засніжене й безлюдне. Гуркіт моторів долинав здалеку, з-за горба: машини робили гак, аби не проїздити попід лісом. Упевнившись, що все гаразд, Гнат пропустив

Ксеню наперед, узяв гвинтівку напереваги й повів корсунським шляхом.

Поки йшли лісом, Ксеня заспокоїлася. Раптове збудження вляглося, але рішучість, з якою вона поводитися у Сиволапа, лишилася й осіла в душі. Схоже було, що й недавнє отупіння розтануло, і нею опанувала спокійна врівноваженість.

Над долиною висів туман. Здалеку долинав глухий гул, наче перекати громовиці після дощу. Під ногами провалювалася нетривка кірка зволоженого незайманого снігу, що вкрив усю галюву рівним товстим шаром. Провалившись, ноги поринали в холодну юшку, і Ксеня відчувала, як у великих на неї чоботях хлюпає між пальцями.

Коли перебрели через низину, з туману виринули темні тіні спалених машин, а біля них, уже наполовину припорошені, трупи фашистських вояків. Скарлючені й задубілі, вони лежали й на дорозі, й обіч у рівчаку, і Ксеня переступала через них із острахом та огидою.

— Нарубав Микита Харитонович дров! Ох і нарубав! — захоплено приказував Голубничий.

Ксеня німувала. Вона вперше бачила таке й відчула, як по спині пробігає дроз, а чоло вкривається потом.

Кінець кінцем минули місце недавнього побоїща, і Ксеня спробувала думати про інше. Вибістий шлях поступово вигинався вгору, на ньому не видно було свіжих колій, а старі припорошило, майже замело. Отже, машини тут не їздять. Ксеня знову заспокоїлася, й видовище, що переслідувало її весь час, відступило.

Вони йшли і тихо перемовлялися. Гнат перебирав уголос прізвиська людей, де можна Ксеню найкраще приховати. Вирішив, що оселить у Мирона Сагайдачного. Сам Мирон інвалід ще минулої війни, а на цій втратив трьох синів — про двох похоронні одержав ще в сорок першому, а найменший пропав безвісти, може, десь у полоні. У них і горище добре, і льох під хатою потайний, а жінка Миронова — золота людина!

— Обійдеться, — заспокоював її Гнат. — Головне, не лізти на очі. Зараз у Калитві — як на ярмарку: покупців багато, але хто вголос свій крам не вихваляє, той справжній продавець!

Ксеня всміхнулася самими кутиками вуст і не відповіла: вона була спокійна. Пов'язка поліція на Гнатовому рукаві майже цілком гарантувала від неприємних неспо-

діванок на дорозі, а в Калитві навряд щоб хтось із населення виказав, та ще тепер, коли німцям незабаром каюк.

Вона йшла й почувала незвичну бадьорість — вперше за останні дні. Зі всіх кінців долинав приглушений гул далекого бою, але окремих вибухів не чути було, хоч земля час од часу стрясалася дужче, ніж звичайно, саме через те, що десь вибухав особливо великий снаряд.

Уже починало сутеніти, коли вони вибралися нагору. Тут вливався у корсунський шлях і отой путівець, яким німці тепер об'їздили небезпечну галяву. І одразу ж, як тільки вигулькнули на горб, побачили неподалік колону людей, котрих, як видно, гнали до Калитви озброєні конвоїри.

Колона стояла на місці, а по той бік, напівзатулений людьми, виднів смугастий бронев автомобіль і кілька військових.

Ксеня різко зупинилася. На мить зупинився й Голубничий, але тільки на мить. Він одразу втямив, що звідти їх теж могли помітити, і, коли б спробували повернути чи рушити назад, німці кинулися б навздогін або й почали стріляти.

Ксеня повернулася до нього обличчям, наче запитувала, що робити.

— Ідіть, боятись нема чого,— сказав Гнат і про людське око злегка підштовхнув її гвинтівкою в спину.— Коли що, то затримав на дорозі — з Корсуня ви йшли.

Ще лишалося кроків із тридцять до колони, коли Гнат здогадався, що це й є оті хлопці та дівчата, яких мали відправити до Німеччини. А коли наблизились, на дорогу вийшов коротконогий черевань.

— А, поліціант! — майже радісно вигукнув.— Где біль?

Голубничий виструнчився.

— Патрулював на дорозі, пане. За наказом коменданта,— доповів і козирнув.

Це було перше, що спало на думку,— головним чином тому, що перевірити, чи поліцай не бреше, тут, у полі, не можна було.

— А ето кто? — тицьнув опецькуватим пальцем у бік Ксені.

— Затримав на дорозі,— так само чітко відрепортував Гнат.— Без документів.

Ксеня стояла ні жива ні мертва. Ноги підломлювались, і вона трималася з останніх сил. Німець підійшов, огледів її всю своїми округлими очима.

— Кто есть? — запитав.

— Я з Корсуня.— змусила вона себе відповісти.—
Йшла в село добувати якихось харчів.

— Марш в колон! — скомандував німець, показавши на хлопців та дівчат, котрі тиснулися одне до одного, щоб трохи зігрітись.

І Ксеня, і Гнат розуміли, що виходу нема. Він не міг сперечатися, а вона просити: ще почне доскіпуватись або забере в бронемашину. Гнат знову підштовхнув її гвинтівкою в спину, наказуючи, щоб ішла до гурту. Бачив: поки що розправи чинити над людьми не збираються, а там видно буде — може, й пощастить допомогти. Як-не-як, а в гурті легше затаїтись, а коли б почали одну допитувати, порятунку не було б.

— Поліціант,— звернувся німець до Голубничого.— Проводіль заарештованих в пакгауз — на вокзаль.

Голубничий мовчки козирнув, а той сів у бронемашину й поїхав.

Гнат ішов попереду колони поруч із незнайомим фельдфебелем, похнюплений і злий. Розумів — у тому, що так сталося, винен сам: треба було чекати ночі!

Але тепер уже пізно було каятись і картати себе, він почав думати про інше: як зарадити лиху.

19

Поки йшли степом, а потім боковою дорогою довкола Калитви, надворі зовсім стемніло. Ксеня непомітно забилася в середину колони — аби змішатися з людьми, не впасти в око вартовим і змусити про себе забути. Серед інших дівчат та молодих жінок, яких встигла розгледіти, коли ще видно було, її вирізняло пальто, перешите з Федорової солдатської шинелі. Це викликало підозріння: або Ксеня причетна до тих, хто воював з німцями, або сама воювала з ними.

В середині мовчазного натовпу Ксеня почувала себе певніше. Кілька разів, коли помічала, що вартові поодверталися, ставала навшпиньки й поглядала на Голубничого. Він ішов попереду й не робив спроби до неї ближче підійти — це означало, що або не можна, або немає потреби.

Поруч тихо перемовлялися, і Ксеня довідалася, що її сусіди не з Калитви. Вони ще не були ані виснажені, ані змучені вкрай — їх позабирали тільки тиждень тому, і,

хоч погано годували, на ногах ще трималися. Напружено прислухалися до недалекого гуркоту фронту, і в натовпі панувала тривога: що буде?

До станції підійшли уже зовсім поночі. Минули захирашені вагонами колії та забиті машинами платформи й спинилися біля великого пакгаузу. Загриміли широкі двері на залізних полозках, і вартові, гелгочучи, як гусаки, загнали всіх у застояну холоднечу порожнього приміщення. Потім двері загуркотіли вдруге, і знадвору почувся брязкіт замка.

Ксеня навпомацки пробралася уздовж стіни в самісінький куток. Сіла на цементну підлогу й почала перевзуватися. Ноги позаклякали, вовняні шкарпетки, які минулого літа вив'язала собі, були геть мокрі. Викрутила їх, сяк-так зігріла ноги, підібгавши під пальто, й узулася знову. І раптом згадала Шольца та Бруннера — німців, які знали її: а що, коли заирнуть до пакгаузу й побачать? Тут від них не сховаєшся, як хотіла схватись у селі...

За стіною лунали викрики й притишені голоси. Волокли щось важке, потім щось котили. Ксеня прислухалася, але що там коїться, не могла зрозуміти. Двічі їй учулося «каністер» та «мінен». Вона не була певна, що точно розібрала вигуки, котрі долинали знадвору, але скочила на ноги, й серце їй тривожно забилося. Каністри — то означало, що пакгауз збираються обливати пальним. Але до чого ж у такому випадку міни — не розуміла.

Вона відійшла од стіни, сіла в кутку й почала мізкувати. Якщо довкола пакгаузу закладають міни, то одразу, як видно, не мають наміру покінчити з оцими людьми. Міни — то від нападу ззовні, не інакше. Та й нащо б їх вели сюди, коли б зразу хотіли спалити, адже могли постріляти й по дорозі. Мабуть, триматимуть тут, поки не проясниться становище на фронті, а тоді — або вивезуть, або сплять приміщення разом з людьми.

Отже, трохи часу ще є. Дійшовши такого висновку, Ксеня заспокоїлася. Прихилилася до стіни й відчула, як по тілу попливла втома. Перед очима виникли події минулого дня, і Ксеня мимоволі затулила обличчя руками, коли згадала старого Непорожнього, яким бачила його востаннє. Байдужий погляд приреченого, погляд мерця... Вона намагалася відігнати це видиво, але марно. Пробувала думати про свого батька, але не могла. В очах стояла згорблена спина й похилена голова Федорового батька.

Образ Непорожнього щез, лише коли подумала про те, що діялося навколо. Що це таке? Люди замкнули інших людей у темному приміщенні з наміром розправитися з ними... За віщо? Вона звикла до того, що робили окупати в Қалитві, але їй здавалося, що здебільшого все те вони чинили заради якоїсь своєї користі. Відбирали майно, гвалтували жінок, виганяли хлопців та дівчат на роботу до «фатерланду»... Ну, а нащо вони тримають зараз у пакгаузі оцих людей? Адже розуміють, що вивезти до Німеччини й змусити їх на себе працювати вже не вдасться. Отже, тримають, аби просто позбавити життя, навіть без будь-якої користі для себе.

Це неможливо було збагнути. Людство з його щоденними турботами завжди для Ксені втілювалося в тих, хто постійно оточував її. Батько навчав студентів, мати лікувала хворих. Олег Харкевич та Петя Славчук працювали на Дніпрогесі й давали іншим світло й тепло. У плановому відділі, місці її роботи, зважували й обговорювали цифри, без яких не могли обійтися інші. Тоді, в сороковому, вкоротив собі життя Славчук, а Олег та вона стали неприкаяними й нещасними... Але ж не люди спричинилися до того, а якісь випадкові обставини, котрі виявилися дужчими за них. І ніколи їй не доводилось бачити, щоб люди свідомо робили нещасними інших, знедолювали будь-кого просто так!

Розламувалася голова, кров гупала в скроні, наче намагалася пробити їх. Треба будь-що, бодай ненадовго, заснути, бо вранці, напевне, потрібні будуть сили — багато сил. Але сон не брав, і в мозку роїлися думки, з якими Ксеня не могла впоратись.

Хтось потемки мацнув рукою за коліно.

— Ольго, це ти?

— Ні, ні...

— А хто ж це, чи не Степанида?

— Ви помилилися.

В непроглядній темряві зашаруділо, хтось поповзлом наблизився й сів.

— Боже, дитина ж тиждень у хаті сама,— застогнав жіночий голос.— Хто ж її нагодує, хто приспить? — Жінка більше не розпитувала, вона вже зверталася не до Ольги чи Степаниди, а до цілого світу, наче він міг почути й допомогти.

— Скільки ж вашій дитині? — запитала зворушена Ксеня.

— Та тільки ж чотири минуло, ще ж мале. Хто ж його приспить, хто ж його нагодує, коли матері немає? — Жінка опустила голову на коліна, і плечі їй затряслися в нечутному плачі.

Ксеня поклала руку на голову жінки, от-от ладна теж заплакати.

— Люди нагодують, не тужіть.

— Люди, боже мій, люди! — прошепотіла жінка й підвела голову. Напружуючи зір, Ксеня все-таки сяк-так розгледіла розпливчастий обрис простоволосої голови.

Вона подумала про Оленку, яку лишила на Любку Хворостяну: а хто нагодує й приспить її? Не зараз, поки Любка жива, а т о д і, коли станеться оте найстрашніше, можливо, й для Любки... А воно ж може статись — адже попереду ще стільки незатишних днів!

Може б, горе оцієї жінки й пощастило трохи вгамувати, коли б розповісти їй про Оленку. Але Ксені забракло сил. Перед цим довелося б розповісти ще й багато іншого, без чого жінка не зрозуміє, що то за дитина і при чому тут Ксеня. Кількома словами цього не поясниш...

Тінь простоволосої голови рівномірно погойдувалася. Може, жінка в уяві заколисувала дитину, яку ось уже тиждень нікому приспати? Ні, таки правда — світ збожеволів, не інакше!

Думки почали плутатись і згасати. Ксеня прихилилася до дерев'яної стіни й одразу ж заснула. Уві сні весь час відчувала біль у хребті й боролася сама з собою, намагаючись сісти зручніше, але нічого не могла вдіяти — спала. Прокинулась від якогось глухого гупання об підлогу, розплющила очі й побачила, що крізь шпари в стінах вже пробивається день. Сині промінчики світла нерухомо висіли на тлі суцільного мороку, що наповнював величезний пакгауз, в них повільно плавали дрібні порошинки, наче у тихій воді. Простір попереду ворушився — люди прокидалися від отого гупання.

Крізь душники, що бовваніли під самісіньким дахом, в приміщення летіли буханці — невже-таки оті нелюди чомусь вирішили підгодувати заарештованих? Та люди, хоч і голодні, не накидалися на хліб — повільно розламували на шматки, стежачи за тим, щоб на всіх вистачило. Спершу передавали з рук у руки тим, хто сидів на віддалі, саме через це Ксеня й одержала свою пайку одна з перших.

Вона сиділа під стінкою й жувала глевкий, наче зліплений із глини, вівсяний хліб — в горло не лізло. Голова важка — від пережитого напередодні, від короткочасного й неспокійного сну.

І раптом докотилося й до неї переказуване тихцем одне одному:

— Ксеня... Хто тут Ксеня?

Почувши своє ім'я, вона на мить перелякано застигла в нерішучості. Врешті шепнула дівчині, котра повернулася до неї самим тільки обличчям:

— Я...

Дівчина передала її відповідь кудись назад, на середину приміщення, так само повернувшись до когось лише обличчям.

Ксеня все ще сиділа нерухомо, немов задубіла, немов у чеканні удару. Двері замкнені, ніхто не заходив, отже, шукає її хтось із цих людей...

За хвилину обличчя одне за одним знову почали, наче знечев'я, повільно повертатися в її бік. Нарешті дівчина, котра шойно цікавилася її ім'ям, потай щось подала Ксені. Це був папірець. Вона піднесла його до шпарини, крізь яку пробивався промінець, і прочитала: «Наступної ночі». І на звороті: «Ксені». Підпису не було, тільки крихти хліба прилипли до папірця.

Серце тривожно забилося. Невже наступної ночі кінець? Але одразу ж зважила, що записка могла прийти тільки від Гната. Нащо б він повідомляв, коли їх стрілятимуть або палитимуть живцем? Отже, йдеться про інше...

Вона згорнула папірець у тугу кульку й укинула в рот. Одкусила шмат хліба й проковтнула все разом.

А коли знову подивилася в морок, що вже був не такий густий, побачила кілька пар очей, які з надією дивилися на неї.

20

Перед смерком над лісом прогудів ворожий літак — довго й важко, мабуть, летів невисоко й повільно, але його не видно було. Між деревами клубочився важкий туман, обгортав верховіття й сягав у небо, а десь вище змішувався з суцільними хмарами, відгороджуючи землю від неба товстим, наче повстаним, шаром.

За хвилину гул ушух, а ще за хвилину й зовсім замовк, і над лісом з'явилися два парашути.

Сиволап стояв під кущем і стежив за білими парасолями, що спиралися на туман і поволі більшали, ніби розпухали.

— Чи не десант? — запитав Данило Іщук, глянувши на Микиту Харитоновича великими циганкуватими очима.

Сиволап не відповів. Парашути повільно опускалися, наче на чомусь зависали або щось тягли за собою.

— Може, наші? — не втримався Іщук від нового запитання і благально подивився на командира, але той тільки зневажливо зиркнув на хлопця: мовляв, помовч!

Парашути зникли за верхівками дерев неподалік — метрів за двісті.

— Ану, прихопи ще когось, та волочить сюди, — наказав Сиволап. І Данило кинувся в просіку. — Фінку ж прихопи, бо, може, доведеться на дерево лізти та обрізати! — крикнув йому вслід Микита Харитонович.

Хвилину через двадцять Іщук у парі з дідом Книшем притягли два брезентових мішки, замкнуті на мідяні защіпки. Мабуть, пробували нести на собі, але ті виявилися заважкі — виламали дві гілляки й приволокли на них, наче на полозках, по мокрому снігу.

Поки розщіпали хитромудрі замки, довкола зібралося чимало людей. Стояли мовчки й зацікавлено стежили за руками Микити Харитоновича, який порався біля замків, а коли перший мішок розкрили, кілька голосів вражено вигукнули: «Ковбаси!»

— Ух ти! — пританцьовував та потирав руки дід Книш, жадібно позираючи на тверді, наче видовбані з дубини, коричневі кільця. — Ану, дай покуштую, яке воно!

— Зуби поламаєш, — засміявся хтось.

Книш уже розкрив беззубого рота, аби щось ущипливе відповісти, як заговорив Сиволап, і старий замовк.

— Ніхто не смій зачіпати, — наказав. — Може, й з отрутою, хто знає! — І, звертаючись до Данила, наказав: — Давай сюди Сірка.

Невдовзі всі оточили тугим колом партизанського кудлая, що лежав на череві й, наче кістку, гриз шмат ковбаси, затиснувши його передніми ногами.

— Якщо через півгодини не здохне, розбирайте по своїх мішках, — проказав Сиволап. — А до того ніхто не смій — ясно?

У відповідь всі загомоніли, а Микита Харитонович попростував до намету начальника штабу. Гонтар сидів на соломі й пришивав гудзик до шинелі. Він спробував підвестись, коли побачив командира,— більше як за рік партизанського життя не позбувся армійської звички. Але Сиволап махнув рукою й буркнув:

— Сиди, сиди...

Гонтар все-таки підвівся, встромив голку в шинелю, що лишилася на соломі, розстібнув кишеньку на білястий від прання гімнастерці й видобув папірця.

Це була записка від Гната, яку він змушений був перед світанком сам однести до старої верби й покласти в дупло, сподіваючись, що, може, хтось із лісовиків туди вчасно навідається.

Всю попередню ніч він допомагав кільком солдатам закопувати міни довкола пакгаузу. Міни були протипіхотні — малі, та протитанкові — великі. Бош наказав закопувати й ті, й ті вперемішку, на випадок, якщо радянські війська прорвуться раніше, ніж пакгауз встигнуть підпалити, й спробують виламувати двері танком чи бронемашиною. Гнат міг і не брати участі в отому мінуванні, але, почувши наказ Боша, зрозумів, що хоч і дуже стомлений і мав би сходити додому, аби хоч мати знала, що він живий, але мусить лишитись і на власні очі побачити, що й до чого. Він одразу змикитив: коли проти дверей закопувати самі лише протитанкові міни, то вони під людьми не вибухнуть, якщо пощастить повідомити Сиволапа й він з хлопцями спробує визволити бранців.

Як же це зробити? Довелося ризикнути й написати записку, сподіваючись, що німці її не перехоплять. Писав обережно, півнатяком, але так, щоб Сиволап усе зрозумів.

Микита Харитонович узяв з рук Гонтаря записку, написану синім чорнильним олівцем на клапті пом'ятого паперу, й знову перечитав.

— Значить, так,— сказав, з хвилину поміркувавши.— Багато людей посилати не треба — коли все вийде так, як передбачає Гнат, шістьох вистачить. Менше людей — менше гармидеру.

— А хто з ними піде — ви чи я?

— Мабуть, я піду: колись на станції працював, знаю там кожну дірку,— сказав Микита Харитонович.

Вийшли з лісу по двоє з невеликими інтервалами й розійшлися в різні кінці. Умовилися о другій годині ночі зі-

йтись у лісосмузі за пакгаузом. Пакгауз майже новий, обшитий сороківкою зовні й зсередини — міцна споруда, так що, мабуть, ззаду й вартового не буде. А коли вартовий і стоятиме, Голубничий про нього подбає — сам піше. До того ж, може, сам Гнат отам і вартуватиме, бо повідомив, що зустріне, так що сумніватися не слід. А далі видно буде — діятимуть в залежності від обставин. Одне ясно: коли міни позакопували, то солдатів там небагато. Та й не до того німцям, щоб виставляти цілий взвод біля хлопців та дівчат.

У полі знялася завірюха, сніг наче став сухіший — похолоднішало. Вітер подував з півночі, і гуркіт фронту звідти долинав чутніше, ніж з інших кінців. Але й з півдня гуло, незважаючи на зустрічний вітер. Часом там щось сильно спалахувало, відблиск червонив небо, пробиваючи навіть хурделицю, що густо мела.

Найбільше Сиволапа непокоїли Данило Ішук та Мишко Глинський. Сам він зі своїм напарником Реп'яхом мали переховуватися до призначеного часу в яру за півкілометра від залізничної посадки, та їй дістатися до того місця досить глибокою западиною було неважко — добре маскувала. Так само й Гонтар, котрий таки теж пішов у парі з хоч і підстаркуватим, але ще досить міцним Сулимою, міг мало не до самісінької станції дійти скелястим берегом Росі, де теж можна на випадок чого добре затаїтися. А от Ішуківі та Глинському випала гола, як бубон, рівнина... А обидва молоді, Мишко ще сяк-так, а Ішук нерозсудливий — зопалу й дурниць може накоїти. Мабуть, саме його слід було послати яром або понад річкою, а самому полем піти...

Микита Харитонович картав себе за таку необачність. Та все обійшлося — саме Ішук та Глинський перші в призначене місце й прийшли. Поховалися за розваленою будкою, де колись стояв стрілочник, і сполошилися: біля пакгаузу гавкав пес. З такої віддалі він їх, звісно, нанюхати не міг, але коли наблизитись, здійме тривогу.

Вирішили, поки час є, пробратись у яр, до Сиволапа. Про пса він їм нічого не казав, отже, може статись, і сам не передбачав такого.

Умовились, що поповзуть позад залізничного полотна поодиночі. Так виходило далі, бо колія тут вигиналася дугою. Зате й від пса далі, та й насип, що здіймався поступово вгору, міг прихистити.

Сиволап нашорошився, коли почув, що хтось шарудить у яру, але Данило злегка свиснув, даючи про себе знати, і Микита Харитонович заспокоївся.

Так, пес той непокоїв і Сиволапа. В яру розкотистий басовитий голос чути було навіть краще, ніж біля зруйнованої будки стрілочника. І головне — Гнат у записці не згадував про пса, а собака таки справді могла усе зписувати.

Поки чекали Мишка Глинського, котрий десь ліз поповзом позаду, весь час прислухалися до басовитого гавкоту. І враз собака несамовито заскавчав — не заскімлив, а заволав і завив, наче в передсмертних корчах. Жалісне виття тривало досить довго, потім почало слабшати, ніби віддаляється, і, кінець кінцем, зовсім припинилося. Згодом Голубничий розповів, як, побачивши біля вартових Ікара, поява якого й для нього була несподіванкою, ніби ненароком покотив на собаку пару вагонних коліс, насаджених на вісь, які розчавили Ікарові ногу й проломили ребра. Пса ледве витягнули з-під них і напівживого повезли в село.

Та поки що Сиволап не знав, що сталося з собакою. Проте, хоч як дослухався, гавкоту вже не чув і трохи заспокоївся.

Хвилин за десять перед другою годиною всі шестеро вже були наготові. Микита Харитонович визирнув з-за куща й побачив вартового, що повільно походжав уздовж задньої стіни пакгаузу. Невдовзі з'явився ще один, і Сиволап упізнав білий кожушок Голубничого. Обидва двічі пройшлися туди й сюди, потім спинилися, постояли й закурили. І враз вартовий повалився — Гнат ударив його ножом. Тієї ж миті Сиволап вискочив із посадки, а слідом і п'ятеро інших.

Голубничий вийняв у забитого вартового із внутрішньої кишені шинелі ключ від величезного замка. Обережно пройшли по протитанкових мінах і відсунули важкі двері, намагаючись не грюкнути. В'язні захвилювалися й посхоплювалися з місць, але Сиволап цикнув на них, і все стихло.

— Значить, так, — проказав він приглушено, але наказ почули всі. — Виходити не більше, як по троє в ряд, бо тут міни. Це — по-перше. І, по-друге, цієї ночі ніхто щоб не поткнувся у своє село: переховайтесь де завгодно й обов'язково поодиноці. — І скомандував: — Виходь! І нічирк!

Дерев'яна підлога задвигтіла під десятками ніг — виходили, обережно ступаючи, наче боялися провалитись. Сиволап стояв по один бік небезпечної зони мінного поля, Голубничий — по другий. П'ятеро інших чатували довкола пакгаузу на випадок, якщо несподівано нагодиться хтось.

Коли всі вийшли й розбрелися по посадці, а передні вже були в яру, до Голубничого підійшла Ксеня. Припала до нього головою й тихо заплакала.

Сиволап досить різко відсторонив її й сказав Голубничому:

— Поки ніхто не з'явиться, пришикну десь і сиди. Коли за годину не кинуться, піднімай тривогу.

Він схопив Ксеню за руку й побіг поза пакгаузом **через** лісосмугу в яр. Попереду темніли вже поодинокі цятки на снігу: в'язні розбіглися хто куди.

21

Напередодні, коли фельдфебель Крафт накинувся на Гната за те, що той тинявся десь цілий день, його виручив сам лейтенант Бош і навіть похвалив поліцає: адже й підозрілу жінку затримав, і колону в'язнів супроводжувати допоміг. Але тепер, коли засапаний Гнат прибіг і повідомив про напад партизанів на пакгауз, розлютився не на жарт.

— Німецьких вартових побито, а ти живий! — грюкнув кулаком об стіл.

Тиждень тому за таке розстріляли б. Але зараз не той був час — людей в комендатурі обмаль, а поліцає тільки один — як позбутися й останнього, та ще коли чесно визнає свою провинку?

Бош його довго соромив і сказав, що німецький солдат отак учинити б не міг, а коли й виявив боягузтво, не минув би передової. Голубничий стояв похнюплений і виставляв поранену руку напоказ, стараючись нагадати комендантові, що, крім сьогоднішньої ганьби, має ще й заслуги. Може, Бош і згадав про його поранення, бо відпустив. Тільки попередив, що не помилує, якщо подібне повториться ще раз.

Комендатура тепер містилася тільки в одній кімнаті. Школу захопили тиловики. Біля входу юрмилися інтен-

данті, а на подвір'я шохвилини влітали мотоциклісти — просто з фронту.

Гнат вийшов і попростував до воріт — лавочка біля хвіртки правила тепер за своєрідне караульне приміщення: тут мав перебувати рядовий склад комендатури в чеканні виклику або якогось наказу.

На лавочці сидів Шольц.

— Добридень, пане ефрейтор,— привітався Гнат.

Шольц похмуро промимрив щось у відповідь, але посунувся, даючи місце Гнатові. Він був погано поголений і видавався змарнілим — схоже, що не виспався чи захворів.

— Наче розпогоджується,— мовив Гнат, одним оком глянувши на небо. Вгорі клубочилися хмари.

— Ви так гадаєте? — здивовано подивився на нього Шольц.

— Та ніби трохи розвидніло,— удав Голубничий, що не помічає його цікавості.— А може, це настрої мій: коли людина не тужить, їй усе видається світлішим, ніж є.

— Чому ж вам так весело? — хмикнув Шольц.

— А з якої причини тужити? — запитав і Голубничий.

— Правда, особливих причин нема,— з деяким притиском мовив Шольц. Він завжди ставився до місцевих поліцаїв майже з огидою, а тепер, коли кільце радянського оточення стислося, його цікавило, що може почувати зрадник, котрий, коли прийдуть червоні, кулі або шибениці не мине.

— Попросився б у пана коменданта на передову,— бляндрасив Голубничий далі,— та рука не пускає. Гоїться, клята, а болить. А з однією рукою фіюеру як слід не послужиш. Вирішив місяців зо два почекати, а там таки, мабуть, попрошусь.

Гнат говорив по-свойському, мало не дружньо, голос звучав довірливо, буцімто Гнат і справді мав на меті те, про що казав. Шольц аж рота роззявив, слухаючи його теревені, й ніяк не міг уторопати — перед ним дурень, який не розуміє, що коїться навколо, чи запроданець, котрий лащитья до нього, аби щось випитати, а потім донести?

— Зараз на фронті сутужно, прислужився б і з однією рукою,— вирішив німець попустити трохи вудку й собі.— Два місяці перецікувати — можна й спізнитись.

— Гадаєте, фронт прорвуть? — напрямки спитав Гнат. Він навмисне не сказав, кого має на увазі, бо й німці на-

магалися прорватись, і радянські війська теж, і йому цікаво було, як його запитання витлумачить німець.

— А що ж, у сучасній війні й година може вирішити все,— злукавив так само й Шольц.

— Не такий страшний чорт, як його малюють,— вирішив Гнат саме зараз приперти німця до стінки.— Німецька армія непереможна — це сказано недарма.

— А я зовсім і не маю на увазі, що прорвуть червоні! — несподівано застуканий, вигукнув Шольц.

Голубничий засміявся:

— От бачите, а я вже був подумав, що саме їх і маєте на увазі. Навіть здивувався: солдат великого фюрера, а в перемогу його не вірить, боїться ворогів!

Щольц почував себе спійманим на чомусь дуже істотному, хоч нічого певного поліцаєві не сказав. Але з цього впливало, що Голубничий не дурень і того, що довкола діється, не міг не бачити. Чує, що фронт гримить навкіл і щодня стає все ближче та ближче, а теревенить про якісь місяці, після яких попроситься на передову. Отже, розуміє, що червоні можуть вломитися і в Калитву через день або два, а веселий — не боїться, що повісять!

Шольц сидів приголомшений таким висновком і не знав, що й подумати. Виходило, що Голубничий не той, за кого його мав. Вражений, він навіть забув, на чому обірвалася розмова і що фраза, на якій вона припинилася, була саме його поразкою. Не помітив і того, що мовчання надто затяглося, і поліцай може це витлумачити так, як воно насправді й було.

А Голубничий так і витлумачив. Він давно звернув увагу на цього єфрейтора — ще перед тим, як оселив його у Федора. Гнат через те й привів його туди, що в гурті окупантів Шольц видався йому білою вороною. Особливо це впало в очі, коли в засідку попав Микола Сом. Другого дня колишнього голову Калитвинської сільради мали повісити, і Голубничий ясно бачив, що Шольц при тому присутнім бути не хотів. У комендатурі, мабуть, ніхто на те не звернув найменшої уваги — ну, попросився поза чергою на варту — німця в цьому ніхто звинувачувати не міг. Але Гнат придивлявся до всіх прискіпливо й пильно, бо знати, чим дихають оті, що ходять з ним поруч, мав не лише потребу, а й пряме завдання. І він бачив, як Шольц уникав та викручувався, як — ні сіло ні впало — запропонував замінити Бруннера й постояти зміну біля

комендатури, й з усього видно було, що він просто не хоче йти на майдан — отже, не бажає бути до того причетним навіть як звичайний глядач.

І зараз, сидячи на лавочці й відчуваючи, як німець розгубився, Гнат радів, що не помилився в ньому ні тоді, ні тепер.

Він вирішив дужче не напосідати, аби з переляку той не відсахнувся од нього. Але жартома натякнути на дещо — зовсім невинно і наче між іншим — вважав за потрібне. В тому, як гадав Голубничий, зараз не було ніякої небезпеки: навряд щоб саме Шольц кинувся до когось ділитися своїми сумнівами щодо надто балакучого поліцай.

— Ви, мабуть, дивуетесь, пане ефрейтор,— хихикнув Гнат,— що я не тужу, а навіть і веселим здаюся? Руку йому, мовляв, партизан прострелив, а минулої ночі біля пакгаузу ледве партизанської кулі не схопив... І взагалі — ситуація, а він, бач, посміхається! А якого дідька, пробачте на слові, нам з вами тужити? Головне, скажу я вам, у всякій рахубі правильно повестися. Коли совість у людини чиста, їй нічого не страшно.

Голубничий підвівся. Він глянув на Шольца, який сидів спантеличений і зосереджено слухав, наче побоювався пропустити бодай слово, і по тому, як дивився у стуманілий простір знайомої вулиці, як важко спирався на руки, що вп'ялися у лавочку, вичовгану спершу школярськими, а потім солдатськими штаньми, Гнат здогадувався, що коїлося в душі німця.

— Не горюйте, пане ефрейтор,— уже зовсім серйозно проказав Гнат.— Усе буде гаразд. Головне — триматися один одного. Коли мою веселість скласти в одне з вашою тугою, а потім нарівно поділити на двох, якраз нам з вами вистачить і того, й другого,— додав таємниче.

Гнат пішов уздовж вулиці й, не озирнувшись, зник за рогом. Треба було зайти додому — до матері в сусідчин льох. Другий день як не бачились, мабуть, уже й попрощалася з сином навіки.

На подвір'ї товклися санітари, заходили в хату й вибігали. Перешіптувалися, прислухаючись до недалекого гуркоту фронту. То в один бік поверталися, то в другий — звідусюди однаково гуло.

Голубничий пішов через подвір'я просто до льоху. По дорозі допоміг дійти до сіней пораненому солдатові, аби не виглядало так, наче поліцай просто тиняється, та не прогналі геть.

Двері льоху були розкриті, біля них на колоді сиділи мати й сусідка Ганна Мельничиха — чистили картоплю. Обидві у ватянках, голови закутані по самісінькі очі, а мати підперезана рушником.

Гнат здалеку побачив, як повільно, мовби самі по собі, рухалися аж посинілі від холоду материні руки. Ані вона, ані Мельничиха не дивилися в його бік, та й кроків не почули — обидві замислилися про щось своє. Гнат з хвилину постояв віддалік, потім підійшов ближче.

Перша схопилася на ноги Ганна.

— Гнат! — аж скрикнула, і в голосі її почулися здивування й ляк водночас.

Мати упустила картоплину і теж повільно підвелася. — Боже... Де ж ти так довго був? — проказала, упустивши ножа, і він жалісно дзенькнув.

— Та де ж був! — відповів Гнат досить весело. — Діла тепер, самі розумієте, скільки.

— Думала, вже й не побачу... — Старече материнє обличчя жалісно скривилося, вона повільно, наче спотикаючись, наблизилася, припала головою до сина й затіпалася вся.

— І куди це годиться?! — вигукнув Гнат. — І чого б я оце плакав?!

Мати підвела на нього згорьовані очі:

— Думала вже — неживий...

— Ег, господи! Вже й поховали! — змахнув рукою Гнат. — Краще ходімо, я вам щось скажу.

Вона сперлася на синове плече й подибала з ним за повітку, а Ганна так і лишилася стояти, тільки занепокоєно й сердито дивилася їм услід.

Коли спинилися за стіною, мати знову заплакала.

— Що ж тепер буде, сину?

— А що ж буде? — буцімто широко здивувався Гнат.

— Та гримить же навкруг, наші от-от прийдуть!..

— Ну то й що? — запитав.

— Казала ж я тобі — не йди, — не помічала мати його байдужої веселості. — Перебув би якось, переховався б... Може б, лихо й минуло. Не послухався ти мене.

Гнат озирнувся — поблизу не було нікого.

— Про те, що було, нема чого зараз говорити, мамо, — сказав тихо, але твердо. — А де був так довго, скажу. — Він знову огледівся, наче непевний, що ніхто сторонній не почує. — В лісі я був.

Мати аж стрепенулася й сторопіло дивилася на сина.

— Тільки ж, мамо, дивіться,— попередив.— Не дай боже...

Мати нічого не розуміла й дивилася на Гната, ніби не впізнавала його. Відтак обличчя її знову скривилося, й вона вдруге припала до сина головою. Гнат гладив її тремтячі плечі й так само, як щойно Шольцові, сказав:

— Не тужіть, усе буде гаразд...

22

Перед смерком бій наблизився майже впритул до Калитви, батареї стояли на платформах біля станції — гухкали без перерви. Довжелезна колона машин, вкритих брезентом, повільно проповзла через село й вибралася на корсунський шлях, але невдовзі повернулася й поповзла в протилежному напрямку. Минуло ще, може, з годину, і та сама колона з'явилася втретє в Калитві, але тепер уже стала й захарастила головну вулицю й майдан перед колишньою сільрадою.

В цей час навантажували пораненими та всіляким майном важкі ваговози, що стояли на подвір'ях, попід хатами, і, коли вони почали виїздити на вулицю, виявилось, що вивернутися й проїхати їм ніяк. Офіцери бігали з пістолями в руках, загрожували комусь і несамовито лаялися й кричали. Інші, з колони, що стояла вздовж усього села, пояснювали їм, що їхати все одно нікуди, бо дороги зусібіч перерізані. На вулиці стояв гамір і метушня, ніхто не знав, що робити й куди діватись.

Через кілька хвилин по колоні передали наказ водіям заглушити мотори, аби задарма не переводити пального. Метушня припинилася. Над селом висів, коливаючись, ядучий дим. Солдати поприхилялися — хто до паркана, а хто до кузовів своїх машин, усі стояли мовчазні й похмурі, наче приречені.

А ще за кілька хвилин вибухнув перший снаряд, що поцілів у самісіньку гущу. Почулися крики поранених, санітари побігли до них, але одразу ж почало гухати з усіх боків, солдати кинулися геть од машин, і знову зчинилася страшенна метушня й біганина.

Перед цим, чатуючи удвох із Шольцом на лавочці побіля комендатури, Гнат спостерігав оту колону величезних ваговозів. Ясно, що дороги перерізані. Зваживши, скільки часу минуло після кожного виїзду та повернення колони в село, він приблизно визначив, що радянські вій-

ська от-от можуть з'явитися тут. Настав час, коли мусив зникнути з очей і, поки прийдуть свої, переховатись.

— Ну, а далі що, пане ефрейтор? — запитав Гнат.

— Те саме я міг би запитати й у вас,— проказав Шольц замість відповіді.

— Піду, мабуть, додому. У сусідів добрий льох. Там і мати моя,— відповів Голубничий сам на своє запитання. І раптом зважився: — Коли хочете, ходімо.

Шольц озирнувся на приміщення комендатури, де ще перебував Бош з кількома своїми підлеглими. Вони на швидкуруч рвали й палили папери, вважаючи за краше, аби їх не знайшли, якщо самим їм доведеться опинитись у полоні. Шольц пересвідчився, що нікого зі своїх нема, і мовчки пішов слідом за Голубничим.

Гнат швидко ступав попереду, Шольц за ним ледве встигав. Уже смеркалося, обидва мали при собі кишенькові ліхтарі, але, хоч і не домовлялися, не світили. Снаряди вибухали на головній вулиці. Звідти долинав крик і стогін, там коїлося бозна-що. Але тут, на околиці, було спокійно. Голубничий перескакував через знайомі сусідські тини, перебігав городами, він усе дужче припускав, а Шольц чіплявся шинеллю за ліси й чимдалі більше відставав.

Зараз ще не можна було зірвати пов'язку з рукава — коли б Гнат наразився на німців, тільки вона й могла порятувати. Але побоювався, що з хвилини на хвилину можуть з'явитися й свої,— якби застукали з пов'язкою, розстріляли б на місці. Треба було швидше сховатися в льоху, але він озирнувся й почекав: Шольц міг у темряві загубити його.

Льох був замкнений зсередини. Гнат постукав, але ніхто не відгукнувся. Він грюкнув ще раз. На мить злякався, але згадав, що напередодні сам прилаштував міцну залізну штабу, яку зняв з сарая. Заспокоєний, почав гамселити кулаком і, кінець кінцем, почув приглушений сусідчин голос:

— Хто там?

— Це я, Ганно. Пустіть.

Мабуть, вона не одразу впізнала його, і Гнат грюкнув ще раз. Коли відімкнула й побачила німця, перелякалася на смерть. Та пояснювати ніколи було, і Гнат мовчки підштовхнув Шольца до сходів. Потемки, мацаючи руками стіни, спустилися вниз. Тут можна було й посвітити. Гнат видобув із кишені ліхтарика й повів промінцем по

знайомих жіночих обличчях — пришиклі й налякані жінки притискали до себе дітлахів, що спідлоба позирали, сердито й водночас цікаво.

Шольц забився в куток і прихилився спиною до стіни, він відчував, що його зустріли вороже. Навіть Гнатова мати стояла біля сина, тримаючи його за рукав, наче чекала пояснень. Її лякала присутність німця, а жінок, що завмерли на глиняній долівці, лякав і Гнат — розуміли, що коли заскочать свої, хоч-не-хоч, а й на них через нього впаде підозра.

— Ви його не бійтеся, — проказав Гнат. — Це свій. Ми рятуватимемо його, та може статись, що й він нас порятує.

Жінки витлумачили це по-своєму. Обидва, мовляв, одного поля ягоди, який од них порятунок! Але мати Гнатова зрозуміла, й од серця в неї відлягло.

— А коли німці раптом нагодяться, що буде? — запитала.

Гнат про це подумав ще перед тим, як запропонував Шольцові піти з ним. І рятувати його хотілося, й розумів, що той може стати в пригоді. Лях був схований в глибині подвір'я і навіть узимку майже непомітний. Але санітари, що жили в хаті вже третій день, могли прибігти сюди ховатись від снарядів. Хтось мав би вартувати зовні, біля дверей, і, поки німці в селі, краще було б, якби вартував німець. Стереже, мовляв, заарештованих, наказано нікого не пускати.

Шольц забився в куток, невидимий, наче поглинутий присмерком. Він дрібно тремтів, а зуби цокотіли, як у пропасниці. Те, на що він зважився за першої зручної нагоди, було, як він лише тепер зрозумів, непевним і ризикованим. Хто такий Голубничий насправді? Що означали його туманні обіцянки й півнатяки — таємничі недомовки поліцая, котрий зрадив своїх? Адже отой старий партизан у нього вистрелив, виходить, знав, з ким має справу! Як же можна було покластись на нього й прийти сюди?!

Шольц стояв у кутку, зважував усе це й не міг зрозуміти свого легковажного вчишку. Шлях, на який він ступив, був висновком з усього, що бачив, про що думав, що за останній час пережив. То яке ж він мав право отак нерозважливо звірити все це сумнівній людині?!

Його охопив гнів на самого себе. Мусив на щось зважитись, поки не пізно, поки радянські війська не увійшли в село й не знайшли його тут, в оцьому льоху, де пере-

ховується зрадник: Шольц не хотів себе плямувати ні перед ким.

Він одсахнувся від стіни, збираючись пройти до сходів, але зупинився. Ясно, що, як тільки спробує піти звідси, поліцай вистрелить йому в спину... Та дивно було б, якби не вистрілив, коли бачить, що німець пішов спершу за ним, а потім ураз передумав! Зрадник не ризикуватиме своєю шкурою, — краще здере чужу.

Але ризикувати не хотілося й собі. І Шольц стояв розгублений і не знав, що робити. І саме в цю хвилину до нього підсунувся Голубничий. Він посвітив ліхтариком униз, аби не наступити на чийсь ноги, і, коли промінець упнувся в чоботи Шольца, вимкнув його.

— Небезпечно отак, — пошепки проказав Гнат. — Можуть прийти й вигнати людей з льоху. Надворі під осколками пропадуть.

Шольц слухав і мовчав — чекав, що Гнат скаже далі.

— Я так думаю, що треба комусь із нас вийти нагору й повартувати. Коли що — не пускати: заарештовані в льоху, мовляв.

Німець все ще мовчав, не розуміючи, куди гне поліцай — чи справді побоюється, що можуть захопити льох, чи щось інше намислив. Стурбований, Гнат говорив м'яко, і голос його звучав дружньо й довірливо, але Шольцу навіть у тій м'якості вчувалося намагання приспати його пильність. «Він хоче вартувати знадвору, аби певніше відрізати мені шлях», — міркував він і ще більше переконаував себе, що мусить вирватись із льоху.

Та, почувши пропозицію Голубничого, не повірив сам собі. Поліцай вважав, що вартувати знадвору краще Шольцові. На поліцаю, твердив Гнат, зараз ніхто не зважить: відіпхнуть або й пристрелять, якщо сперечатися почне. Гнат не сказав, що вважає за найкраще, коли вартуватиме німець, але це було ясно без слів.

Така пропозиція збивала Шольца з пантелику. Виходило, що Голубничий довіряв німцеві, який мав намір здатись у полон. І все одно ані думати про це, ані гаяти час Шольц уже не мав наміру.

— Яволь, — сказав він і, злегка відсторонивши Гната, ступив уперед. Пересунув автомат з грудей, узяв напереваги й пішов угору по глиняних приступках, на які Голубничий світив ліхтариком.

Надворі стояв гуркіт, десь за колишньою сільрадою щось горіло. Вибухи лунали один за одним.

Шольц розумів — часу лишилося мало. І все-таки вирішив тікати не одразу, а трохи постояти біля дверей. Гнат міг визирнути, побачити, що його нема, й спробувати наздогнати. Краще хай побачить на місці й заспокоєний повернеться в льох, тоді можна не побоюватись, що дістанеш кулю в спину.

Через кілька хвилин Гнат справді виглянув. Згодом, коли вийшов удруге, нагорі лютувала хурделиця й повітря стрясалося від безперервних вибухів. Шольца не було. Гнат кілька разів гукнув, але відповіді не почув. Він нахилився до землі, сподіваючись побачити сліди й по них визначити, в який бік пішов німець, але снігу вже намело стільки, що ніяких слідів не видно було.

Отже, помилився — хотів урятувати людину, а вона того не варта. Чого доброго, ще й викаже, накладеш головою за те, що рятував. Гнат подумав, що, мабуть, таки краще було податися в ліс, ніж пересиджувати в льоху, але згадав про матір — не дійшла б, ноги хворі, ледве волочить. А залишити в селі саму...

Він замкнув двері на штабу й спустився назад, у льох.

23

Усю ніч земля двигтіла, й на голови падали грудки зволоженої глини. В льоху ніхто не спав, навіть трійко дітей, яких матері тримали на руках і весь час намагалися заколисати, схлипували й не склепили повік,— мабуть, їм передалося тривожне напруження дорослих.

І тільки перед світанком зі стелі перестало сипатись, і це всіх здивувало й насторожило. Гнат лежав у кутку на оберемку соломи, в льоху було темно, і, хоч очі вже призвичаїлися до темряви, він нічого не бачив. Та відчув, що всі на нього дивляться, хоча теж не бачать. Важко підвівся й, обережно ступаючи по глиняних сходах, пішов нагору. Коли припав до дверей, почув приглушений брязкіт і зрозумів, що це танки.

Він ще трохи постояв нагорі, роздумуючи — виглянути на подвір'я чи не треба. Вирішив, що не варто, й повільно спустився вниз.

— Наші в селі,— проказав у пітьму.— Танки.

Жінки посхоплювались.

— Посвіти, сину,— проказала мати, важко підводячись і собі.

— Пождемо ще, рано виходити.

— Боїшся?— хмикнула Ганна Мельник, і Гнатові здалося, що вона всміхнулася недобре.

— А чого мені боятись? — відповів Гнат на її затамоване злорадіння.

— І правда,— погодилася Ганна і знову насмішувато мугикнула.

— Світи, Гнате, світи,— почув він голос Мотрі Савченкової з-за спини.— Насиділися по льохах, час виходити.

— Щоб осколка схопити наостанку? — озирнувся Гнат, але Мотрі не побачив, а тільки відчув зблизка, як вона важко дихає.

— Та чи ви сповна розуму? — заволатала Гнатова мати.— Півтора року по льохах ховалися, то пождіть же, поки замириться в селі!

— А якщо Василь мій з нашими прийшов,— рішуче відсторонила Гната Савченкова Мотря й ступила на сходи.— Танкіст же! Додому зайде, а мене нема. Що подумає?

— Отак-таки й прийде,— засміявся Гнат.— Тільки й танкістів на всю армію, що твій Василь!

— А ти не лякайся,— відказала Мотря.— Він тебе не зачепить. Скажу, що з усіма нами у льоху переховувався, простить.— Вона одверто насміхалася, але в її словах бриніла й погроза.

— Гната прощати не треба,— озвалася стара.

— Мовчіть, мамо,— наказав Гнат. Він ще не певен був, що німців у селі нема, і вважав, що говорити зайве зарано.

— А коли не боїшся, то чого ж тут сидіти? — ступила до сходів і Ганна.— Відмикай, Гнате. Ходімо.— Вона обережно почала переступати з однієї приступки на другу, правою рукою тримаючи дитину, а лівою мацаючи стіну.

Гнат помовчав і пішов відмикати. Обережно відхилив штабу, намагаючись не брязнути, й випустив жінок.

Хурделниця уже вляглася, але снігу намело чимало, і довелося добре налягти на двері, щоб одчинити їх. Пострілів не чути було, долинали тільки поодинокі голоси з вулиці. Вже починало світати, і млисте повітря біліло, як молоко.

Гнат постояв із хвилину надворі, прислухався до голосів, але не розібрав — свої чи німці. Знову причинив двері, замкнув на штабу й спустився в льох.

— Ну що, Гнате? — запитала стара стривожено. Раптова ворожість сусідських жінок образила її дужче, ніж занепокоїла.

— Та наче нічого не чуть,— буркнув Гнат і опустився на солому.

— То, може, й ми...— почала була мати, але не докінчила.

— Рано ще. Пождіть,— у голосі Гната почулося роздратування.

Мати постояла й теж опустилася на долівку. Хотіла запитати, чого хвилюється, але не посміла. Після холодної свіжості, що війнула згори, коли виходили жінки, в льоху знову нависла важка задуха. Було зовсім тихо, і мати чула тільки, як розмірено й спокійно дихає син.

Лише тепер, після того, що почув хвилину тому, Гнат зрозумів, що вийти з льоху й з'явитися перед людьми для нього не така вже й проста справа. Що вони про нього знають? Поліцай, ходив з гвинтівкою та пов'язкою на рукаві. Ну, нехай і не бив людей, нехай і не бачили його на майдані перед будинком колишньої сільради під час езекуцій... Та кому ж відомо, чому його там не було? І чи так уже пильно стежили ті, кого зганяли на майдан, щоб дивилися й начувались, хто саме з поліцаїв вішав, а хто цього уникав? Адже ніхто, крім Сиволапа та ще кількох його бійців, не знав, чому він став поліцаєм і яким саме. А де зараз Микита Харитонович? Чи не з'єднався з військами та не пішов разом з ними? І чи живий — адже міг і загинути.

Гнат лежав у кутку і дедалі більше тривожився. Коли й Мельникова Ганна та Мотря Савченкова, котрі знають його змалку й рятувалися разом із ним, отак поставилися, то чого ж чекати від інших?

Стара була спокійніша, але відчувала, що Гнат сам не свій, і це її турбувало. Та запитати не зважувалася — лежала мовчки, тільки дихала переривчасто, наче лобоювалася, що не почує, коли озветься Гнат. І коли він заговорив, схопилася й присунулася ближче.

— Мамо, ви б не сходили та не довідались, чи в селі Сиволап?

— Микита Харитонович? — перепитала, хоч і розуміла, про кого йдеться. Стара випросталася й стала на ноги проворно, не по роках.— А чом же, синку, піду. Коли треба, пошукаю.

— Тільки ви обережніше.— Він хотів сказати, аби ста-

ралася задарма людям на очі не попадатись, але не сказав — посоромився, та й не хотів зайве хвилювати.— Як-що знайдете, скажіть, що я тут. А іншому знати про це не треба нікому.

— Добре, синку, добре,— закивала головою стара, хоч до ладу й не розуміла його занепокоєння.

Надворі вже зовсім розвиднілося, коли випускав із льоху матір, кортіло зайти до хати, подивитися, що там, але стримався й повернув до льоху. Знову замкнувся, намагаючись не брязкати штабою, як і раніш, спустився й сів на солому.

Ось як виходить — доводиться боятися й своїх. Півтора року ходив у машкарі, ненавидів її, але носив, бо мусив. І прикипіла до тіла так, що не оддереш! Гнат сам до себе безпорадно всміхнувся. Становище, в якому опинився, було не з веселих.

Поглинутий своїми думками, враз схопився на ноги, коли льох раптом сповнився гуркотом — загупало у двері кількома чобітьми одразу. Руки Гнатові самі по собі схопили гвинтівку. Але він одразу ж нахилився й поклав зброю. Коли б мати привела Сиволапа, не гамселили б отак. А проте, може, на радощах випили по зайвій...

Він притьмом вибіг нагору й крикнув: «Хто там?» Але тепер уже били в двері не чобітьми — колодою раз по раз ударяли по дошках, намагаючись їх потрощити.

Гнат зрозумів: там не сподіваються, що він самохіть відчинить. Не подумали тільки, що в нього зброя, міг би пальнути й крізь двері. Але він не побіг униз і зброї не схопив. Замість того висмикнув кілок, і штаба ударила його по ногах, мало не поваливши з приступок.

Двері розчинилися.

Колода, саме тієї миті пущена вперед, вирвалася з рук, що направляли її, й пролетіла повз нього. Нагорі стояло душ п'ятнадцять жінок, а попереду Ганна Мельник та Савченкова Мотря. Від несподіванки жінки відсахнулися й оторопіли і з хвилину мовчки дивилися у темний отвір, здивовані, що перед ними з'явився той, по кого прийшли.

— Ви що? — запитав Гнат. Він стояв, упершись обома руками в одвірки, наче розп'ятий.

— Що, попанував? — найпершою оговталася Мотря.

Гнат поблід. Губи йому затремтіли й очі широко розплющилися.

Він пересилив себе й ледь помітно всміхнувся:

— Показилися, чи що?

— Іч, анахтемська душа, вишкрёбок німецький! — не-самовито викрикнула Ганна й шарпнула його за рукав. Кожушина затріщала й роздерлася на спині.

— Виходь, ідоле! — наказав хтось, і тієї ж миті його схопили кілька рук і виволокли на подвір'я. Розпанаханий кожушок виронив із себе Гната, і він з розгону ниць-ма полетів у сніг.

Коли підвівся, шапки на ньому не було, а на лобі червоніла кров. Жінки знову примовкли, спостерігаючи, як він повільно обертається й безтямно струшує з одержі сніг. Схоже було, що на мить жінки й самі злякалися того, що коять. Він мацнув себе за голову, пошукав очима шапку, але не знайшов. І раптом котрась його знову штурхонула чоботом у спину. Гнат поточився, але встояв на ногах. Його підхопили під руки й поволокли через подвір'я на вулицю...

24

Шмаков здалеку побачив невелику колону машин, навантажених шафами та стільцями, й зрозумів, що спізнився, — політвідділ дивізії переїздить. Він стривожено зупинився: коли не встигне добігти, а вони поїдуть, куди податись тоді? Рештки батареї Татарінова теж зняли з позицій — отже, не знатиме, ні де його батарея, ні де шукати політвідділ...

До машин лишалося метрів двісті, й Шмаков побіг навпростець до лісосмуги, біля якої стояли машини. Мабуть, через те, що біг, його й помітили, бо здалеку бачив, як люди, що метушилися біля машин, почали придивлятися. Це заспокоїло Шмакова: коли зацікавились, то, певно, пождуть.

Поле перед лісосмугою було рівне, але сніг незайманий, ноги провалювалися глибоко, бігти важко. Серце почало давати перебої, й очі заливав піт. Шмаков притиснув кроки й пішов повільніше.

— А, це ви... — майже цілком байдуже і навіть трохи розчаровано відзначив Штукаренко, коли він наблизився й уже готувався доповісти про своє прибуття. — Сідайте в мою машину.

Шмаков козирнув і пішов до газика, але в машину не сів, а лише привалився до крила, важко відсаплюючись після важкого марафону. Штукаренко стояв осторонь і, як здавалося Шмакову, нетерпляче, ба навіть роздрато-

вано спостерігав, як товстун старший лейтенант і двоє молодших закоцюблими руками згортали величезний брезент, що, як видно, сильно намок і задубів.

Кінець кінцем з брезентом таки упоралися, зв'язали його телефонним дротом, понесли й кинули в кузов. Штукаренко мовчки сів поруч із шофером, а Шмаков — позаду, і полковник кинув водієві:

— Давай.

Газик різко шарпнувся, перевалив через сніжну кучугуру і, виючи обома своїми диференціалами, вискочив на підталу цілину. Тієї ж миті одна по одній рушили й вантажні машини, і колона поїхала до грейдера.

Кілька годин тому Штукаренко довідався, що танки сусідньої бригади пройшли через Калитву і з ходу прорвалися вперед кілометрів на чотири. Два полки Шумакова мали швидко заповнити прогалину, яку створив танковий прорив, і закріпитися на новому рубежі. Зиркнувши через Штукаренкове плече на карту, розстелену в полковника на колінах, Шмаков одразу зрозумів, що фронт зараз схожий на химерний пиріг, у якому оболонка геть перемішалася з начинкою. Сині позначки рясніли й попереду, й позаду, і по боках, так само, як і червоні, рясно розсипалися по всьому полю снігової пустелі. Він не знав, що напередодні парламенти вручили свій ультиматум командувачеві ворожих військ і що саме тепер два фронти виконують свою загрозу остаточно знищити оточене угруповання, якщо воно не капітулює.

Коли виїхали на грейдер, Штукаренко повернувся боком до Шмакова.

— Не пам'ятаю, чи натякав я, що саме хочу вам запропонувати,— проказав Штукаренко.— Я вважаю ненормальним, що колишній командир служить рядовим бійцем. А тим часом в армії бракує офіцерів.

Штукаренко проказав це начебто зовсім безвідносно, не маючи нікого певного на увазі, але Шмаков його зрозумів і внутрішньо здригнувся. Коли вони розмовляли на позиціях розгромленої батареї, жодної згадки про його воєнне минуле не було. Як же довідався про це начальник політвідділу? Розповісти міг йому тільки Шумаков. Отже, те, що й зараз відбувається, не без його відома.

Тим часом Штукаренко вів далі:

— Це звичайно, неправильно. Людина під час війни повинна віддавати все, на що вона здатна. Звісно, рядовий боєць, так би мовити, головна персона, це так. Але

той, хто ним керує, все-таки теж не другорядна.— Він повернувся обличчям ще дужче, і Шмаков побачив усмішку — доброзичливу, майже приятельську.

Шмаков напружено мовчав, наче вичікував ще чогось — головного. Отже, переконає, навіть умовляє, до того ж обгрунтовує загальними міркуваннями, аби на щось погодився. Але ж підлеглим в армії наказують, їх не умовляють. Чого ж хочуть від нього, коли замість того, щоб змусити, такий високий начальник, як Штукаренко, запрошує в свою машину й поводитьсь запанібрата з рядовим бійцем?

За останні кілька років життя навчило Шмакова бути обережним. Колишня легковажність щезла, і він привчив себе дослухатися до кожного слова й вишукувати в загальних міркуваннях потаємний зміст. І зараз, дивлячись на усміхнене худорляве обличчя полковника, пооране вздовж і впоперек глибокими зморшками, він обурювався не лише дріб'язковою підступністю командира дивізії, а й поведінкою його заступника, який, замість того, щоб самому керуватися отими загальними міркуваннями, знаходить час для втручання у чужі взаємини і для зведення чийхось особистих рахунків.

Тепер Шмаков розумів, чому під час зустрічі на грейдері Шумаков не підійшов до нього. Отже, не лише впізнав, а й щось затіває!

— Так от,— перейшов до справи Штукаренко.— Я хочу вам запропонувати перейти до політвідділу дивізії. У яких ви взаєминах із пером та високохудожнім словом?

— Я не піду до політвідділу,— зважився Шмаков: якщо не наказують, але запитують, то можна й відмовитись.

Дугасті брови полковника злетіли вгору.

— Ви що, затаїли на когось злобу?

— Злобу? О ні,— посміхнувся Шмаков.— Хіба можна зложитись на північні ліси?

Це був жарт — може, тільки відгомін колишньої веселості й схильності до гострослів'я. Насправді ж йому хотілося тільки одного — не вирізнятися серед інших, бути таким, як усі: виконувати свій обов'язок і лишатися самим собою. Так він поклав собі ще у тайзі й відступати від цього не мав наміру. Розтанути, зникнути в людському морі. А злоба... Вона й взагалі не була йому властива... До того ж який сенс зложитися на життя?

Вразило його тільки оте «на когось», із притиском сказане Штукаренко. Ясно, що мав на оці Шумакова,—

ширшого смислу в запитання полковника Шмаков не вкладав. Він уже не сумнівався, що Штукаренкові відомо все про його колишні взаємини з командиром дивізії, й не міг зрозуміти, звідки ж узялося припущення, що злобу затаїв не той, у кого відібрали дружину, а той, хто її відібрав?

— Якщо говорити серйозно,— проказав він,— то я непридатний на щось значніше, ніж бути рядовим бійцем. Та й з художнім словом, як ви висловилися, в мене не все гаразд...— Шмаков намагався говорити якомога безпосередніше, але відчував, що Штукаренко гнівається: полковник сидів спиною до нього й відчужено дивився вперед.

Колона їхала повільно. Розбита дорога, припорошена свіжим снігом, була слизька, машину кидало то в один бік, то в другий. Знову здійсмалася заметіль. Повітря стрясало від раптових вибухів, але жоден снаряд не розривався поблизу.

— Товаришу полковник, де нам повертати? — запитав водій. Його молоде, ще хлоп'яче обличчя було напружене.

Штукаренко подивився на карту, повів пальцем уздовж лінії грейдера.

— Спустимось у балку, повернеш ліворуч.

Деякий час їхали мовчки. Штукаренко кілька разів визирав назад, злегка одхиляючи дверцята,— пересвідчувався, що всі машини йдуть слідом, і знову вдивлявся в білий морок.

Йому було прикро й неприємно, що так сталося. Гнівався й на себе, що в усе це встряв, а більше на Шумакова. Звісно, відчуваєш щось схоже на провину, коли людина через тебе щось пережила... Та чи доречні в такий час подібні сентименти? Зараз Шмаков тут, все для нього, кінець кінцем, вирішилося якнайкраще. От би й лишити свої особисті взаємини на більш слухний час. А головне, не плутати в це сторонніх людей, навіть близьких друзів!

— Товаришу полковник, щось попереду ніяких слідів не видно,— сказав раптом водій.

— Яких слідів? — неуважно запитав Штукаренко, відірвавшись од своїх думок.

— Наче ніхто тут перед нами не їздить.

— Ти що — асфальту схотів? — засміявся Штукаренко.— Не бачиш, яка хурделиця!

— Може, й позамітало,— погодився водій, побоюючись, що його завбачливість полковник може витлумачити як перебільшену обережність.

— Наші танки вже й Калитву проскочили,— заспокоїв його полковник.— Ще вчора вночі.

Дорога спускалась з вершини пологого горба у неглибоке пониззя. Газик почало закидати вбік і вивертати задом наперед на слизькому узвозі. Водій перейшов на другу швидкість, і машина натужно загула. Штукаренко дивився вперед, майже торкаючись лобом засніженого скла, по якому швидко метляли «двірники», а ногами уперся в металеве дно, мовби цим міг стримати машину.

— Унизу має бути місток, переїдемо, й повернеш ліворуч,— сказав водієві.

Хлопець не відповів — він злегка натискав на гальма й налягав на кермо, цілком поглинутий своєю роботою.

— Коли так, то повернетесь у свою батарею,— несподівано звернувся Штукаренко до Шмакова, не відриваючи погляду від лобового скла.

— Слухаю,— відповів Шмаков.

Місток уже бовванів унизу. Штукаренко припав до лобового скла ще дужче, намагаючись розпізнати путівець, на який мали повертати. Але поки що нічого не видно було — тільки сніг, що валив тут спокійніше, але висів попереду суцільною завісою.

25

Черга пролунала з лівого боку, в машині, щільно затуленій брезентовим тентом, через шум мотора пострілів майже не чути було. Водій устиг лише помітити, як з пробитого радіатора фонтанами вусібіч ударила гаряча вода. Тієї ж миті він випустив із рук кермо, й машина, круто завернувши у пріярк, врізалася в кучугуру.

Шмаков ще не усвідомив того, що сталося,— бачив тільки, що машину запесло й на лобовому склі біліють дірочки від куль. Він скочив уперед, різко відштовхнув убік Штукаренка, сподіваючись, що дверцята розчиняться й полковник випаде з машини. І саме цієї ж миті, коли Штукаренко вже майже лежав на сидінні, а Шмаков ще не встиг схватись за спинку, його сильно ударило й штовхнуло назад. І, вже напівлежачи, він знову помітив кілька кругленьких дірочок, що знову прошили лобове

скло, але вже не біля водія, а над самісінькою папахою полковника.

Не піднімаючи голови, Штукаренко вивалився на сніг, поповзом пробрався на той бік машини, до задніх дверцят, і, коли розчинив їх, побачив зовсім поблідлого Шмакова. Тільки широко розплющені очі, сповнені здивування, свідчили, що він живий. Не роздумуючи, Штукаренко схопив його й виволік на сніг і одразу ж кинувся до водія.

Водій був мертвий. Червоняста цятка яскріла на лобі, округла й майже суха.

Довкола вже лунала безладна стрілянина, але Штукаренко не бачив ні тих, що нападали, ні тих, котрі відстрілювались. Він нишпорив очима навкруги, шукаючи безпечніше місце для пораненого. Шмаков напівлежав, спершись спиною на замет, якраз навпроти прогалини між передніми та задніми колесами газика. Обличчя пораненого пересмикнулося від болю, коли Штукаренко схопив його ззаду під пахви, маючи намір перетягнути у рівчак.

Але Шмаков різко відсахнувся й скочив на ноги.

— Вони стріляють з долини,— проказав він повільніше, ніж звичайно, але дуже чітко.— Нагору!.. Швидше!..— Шмаков заточився і впав би, але Штукаренко підхопив його, обережно повів у рівчак і поклав.— Швидше... нагору...— все ще повторював Шмаков.

Штукаренко не розумів, що він має на увазі, але водночас відчував, що мусить скоритися наказові свого рятівника. Схоже було, що Шмаков тепер старший і не можна розмірковувати чи вагатись. Погляд ковзнув по білій стіні укусу, що здавався прямовисним і неприступним, як стрімчак.

Біля задніх машин лежали водії та офіцери політвідділу й наосліп стріляли з автоматів короткими чергами. Штукаренко швидко озирнувся й зрозумів, що з містка встиг завернути на путівець тільки його газик — три інші машини ще стояли на грейдері. Отже, ворожі черги не випадково влучили саме в цю машину. Шмаков має рацію: німці били з долини, й шукати їх треба там. Він крикнув своїм, щоб лізли нагору й спробували зайти німцям з флангу, але вітер був такий сильний, що почути його не могли.

Не пригинаючись, він кинувся праворуч, тепер уже зовсім певний, що Шмаков мав рацію,— треба будь-що

не дати німцям піднятися нагору, будь-що випередити їх. Бігти до машин, аби повести за собою інших, означало втратити секунди, які зараз коштували життя.

Грейдер у цьому місці сягав найнижчого рівня. Сніг, нанесений північним вітром, обліпив косогір товстим шаром, і Штукаренко одразу ж провалився мало не по груди. На щастя, відлига скінчилася вже день тому й під снігом води не було. Штукаренко дерся нагору, наче перепливав замет, та що вище видирався, то менше ставало снігу. На самісінькій вершині видніла гола камінна брила.

Штукаренко подався туди, на самий вершечок. Та, ще не досягнувши каменя, побачив поперед себе ясні фонтанчики: по ньому стріляли. Він припав до землі й озирнувся, намагаючись визначити, звідки б'ють, але попереду височів гребінь бугра, і в долину ще не можна було зазирнути. Переждав з хвилину, поповзом поліз до брили й причаївся там.

У цей час унизу, біля газика, з'явився опасистий старший лейтенант і кинувся до Шмакова, що лежав у ривчаку.

— Де полковник? — стурбовано запитав.

— Німці в долині, — замість відповіді ледве чутно проказав Шмаков.

— Я питаю, де полковник! — розлютився лейтенант.

— Нагору... швидше, — знову повторив Шмаков.

Той кинувся до газика, розчинив дверцята й пересвідчився, що там Штукаренка немає. Глянув праворуч і побачив довгий слід, що вів угору. Кинувся був по ньому, але повернувся до машин. Наказав усім залягти попереду газика, аби не дати німцям вибратися з долини, а сам повернувся до газика й подерся на укіс.

Він побачив Штукаренка, що припав до землі за камінною брилою, коли й поперед нього звихрилися кілька земляних фонтанчиків. І тієї ж миті полковник випустив довгу чергу з автомата, точно визначивши, де поховалися німці, які запримітили старшого лейтенанта. Четверо схопилися й побігли низиною, вони вже майже були біля рогу, за яким стояв газик, коли Штукаренко почав знову стріляти: двоє передніх попадали, а задні залягли.

Німці лежали внизу, метрів за п'ятдесят від Штукаренка і, як видно, не розуміли, звідки по них ударили. Полковник принишк, але не спускав з них ока. Так трива-

ло кілька хвилин. Тільки тепер, глянувши праворуч, він помітив старшого лейтенанта, що саме заворушився, намагаючись переповзти до нього. Штукаренко махнув рукою, наказуючи йому лишатися на місці, й почав знову стежити за двома гітлерівцями, що лежали внизу.

Він побоювався, що ззаду до них може підспіти підмога, — брила затуляла йому долину з лівого боку, а переповзти, щоб глянути й туди, він не наважувався. Лежав і чекав, але до тих двох ніхто не приєднувався. Тоді він ретельно прицілився й випустив дві черги — спочатку в переднього, а потім у заднього.

Задній навіть не поворухнувся, а передній підскочив і знову вправ. Штукаренко переждав ще хвилину — навкруги було тихо.

Він переповз на лівий кінець камінної брили й визирнув із-за неї — більше внизу нікого не було. Мабуть, оті четверо просто заблукали в степу, відставши від своєї розгромленої частини.

Штукаренко підвівся на повний зріст і пішов униз, до старшого лейтенанта. Ніхто по ньому не стріляв. Отже, ті четверо — всі.

Коли спустилися вниз, Шмаков лежав на снігу випростаний і неприродно довгий. Над ним схилилися кілька чоловік, а інші, що вже залишили позиції біля повороту, за яким лежали перебиті німці, збилися навколо. Коли з'явився Штукаренко, вони розступилися, й полковник нахилився над пораним. Шинеля на ньому була розстебнута, під скривавленою гімнастеркою біліла розпанахана сорочка, а на грудях видніла невеличка цятка. Очі напівзаплющені, на білому обличчі ледь помітно рожеві плями хворобливого збудження.

Шмаков упізнав Штукаренка, розтулив уста й майже нечутно запитав:

— Що там?

— Ви мали рацію, — відповів Штукаренко, наче хотів порадувати його. — Вони стріляли з долини. — І нахилився ще нижче: — А ви як?

Шмаков кволо всміхнувся й тихо проказав:

— Ідіотська історія.

— Усе буде гаразд, — теж усміхнувся до нього Штукаренко. Він випростався й голосно запитав: — Хто водій задньої машини?

— Я, — обізвався хтось.

— З машиною усе гаразд?

— Так точно, товаришу полковник.

— Розверніться і здайте назад.

— Слухаю,— козирнув невеличкий на зріст водій у вибарложеній мастилом ватянці й шкіряному шоломі тапкіста і побіг до своєї машини.

— Сніжко,— звернувся Штукаренко до опасистого старшого лейтенанта.— Ви поїдете до санбату з товаришем Шмаковим. Знаєте, де санбат?

— Знаю, товаришу полковник,— відказав Сніжко.— І нерішуче запитав: — А хто це — Шмаков?

Запитання звучало безглуздо: ясно, що йшлося про пораненого, але старший лейтенант уперше чув це прізвище й чомусь не пов'язав його з пораненим,— Штукаренкові вчулося, що його підлеглий цікавиться подробицями. — Ваша справа одвезти пораненого, а хто він — вас не повинно цікавити,— роздратовано відказав.

— Вибачте,— козирнув старший лейтенант.

Машина спускалася згори заднім ходом. Вчотирьох обережно підняли Шмакова. Коли брали, Штукаренко відсторонив старшого лейтенанта і разом з водіями взявся за шинелю сам. Сніжко знітився — певен був, що це теж наслідок роздратування, але не розумів, чим саме він так розлютив полковника. А Штукаренкові просто хотілося самому нести свого рятівника — душевний порух, нічого іншого.

Із кузова викидали меблі. Довелося знову покласти Шмакова на сніг, поки для нього звільнять місце на машині. Він глухо застогнав, очі розплющилися й зустрілися з поглядом Штукаренка. Полковник нахилився до нього й тихо проказав:

— Будь ласка, потерпіть. Іхати недалеко,

Шмаков не відповів і заплющив очі.

— Як тільки привезете, одразу повідомте комдива,— звернувся Штукаренко до старшого лейтенанта.— Краще — особисто. І скажіть, що я з політвідділом і, як тільки ми дістанемось на нове місце, приїду й про все розповім.

— Слухаю,— козирнув Сніжко.

Машину кидало то праворуч, то ліворуч. Шмаков лежав у кузові, с'як-так застеленому брезентом. Старший лейтенант сидів тут-таки ж, простягнувши свої опецькуваті ноги. Він не знав, кого везе й як з цією людиною поводитись, бачив тільки, що полковник весь час ставився до неї якось особливо, і через це вважав, що Шмаков не просто рядовий солдат, як можна було судити по його погонах.

Досить довго сидів мовчки й скося позирав на бліде обличчя і, коли Шмаков знову розплющив очі, нахилився до нього й проказав:

— Якщо партквиток з вами, то краще...— Він мав на увазі, що в санбаті краще партквиток не тримати, та й порядок не дозволяє пораненому мати партквиток при собі. Але Шмаков похитав головою, і Сніжко вирішив, що поранений не почув.— Я кажу — партквиток,— нахилився він майже до самого вуха.— Краще його замкнути у сейфі.

— Нема,— повторив самими губами Шмаков.

— А де він?

— Нема... взагалі...— мовив Шмаков, і це ще дужче спантеличило старшого лейтенанта.

Він надовго замовк і тепер уже й не намагався здогадатися, з ким має справу. Рядовий і позапартійний, якого начальник політвідділу запрошує до своєї машини, а потім відряджає старшого лейтенанта, щоб супроводжував того у санбат! І часом, позираючи на бліде обличчя пораненого, на якому застиг вираз умпротворення, він з острахом себе запитував, чи довезе живим? Здогадувався, що це неабихто. І час од часу грюкав по кабіні водія й викикував:

— Газку! Газку!

26

Ультиматум, вручений генералові Штеммерману двома парламентарями від імені командування радянських військ, було відхилено, і з двох шляхів — у полон чи в могилу — генерал обрав останній. Деякі офіцери його штабу, яким все-таки пощастило потрапити не в могилу, а в полон, згодом твердили, що генерал схильний був прийняти ультиматум і врятувати себе й свою армію, але Гітлер обіцяв виручити і, як і слід було чекати, обдурив. Так чи так, а ультиматум було відхилено, і сумна епопея оточених під Корсунем німецьких військ перейшла через свою трагічну кульмінацію й спрямувалася до свого логічного завершення.

В середині лютого рештки розгромлених німецьких дивізій безладно металися по засніжених степах, безпорадно борсалися в залізних лещатах оточення, що стискалися все дужче й дужче. Чимдалі очманілі й знесилені солдати втрачали останні крихти віри у визволення. Застукані зненацька на засніжених степових дорогах, колони

кидалися врозтіч, машини й підводи з'їжджали на зав'южену цілину, загрузали в припорошених ковбанах та глибоких заметах. Природа божеволіла, віхола не вгавала ні на мить. Над полями зависла біла ніч, в якій передчуття загибелі робилося ще страшнішим. Довкола стояв скрегіт гусениць і свист снарядів, кулеметні черги мішались з безперервними вибухами, і коли щось спалахувало в мерехтливій п'їтмі, вона забарвлювалася в червоне, наче перед апокаліпсичною катастрофою.

Шумаков не спав уже другу добу, та, коли б і з'явилася така можливість, все одно не заснув би. Весь час переходив від одного апарата до другого, вислухував повідомлення з полків і викрикував свої накази. Голоси тих, що доповідали, чути було, наче позивні з далеких планет, він знав, що й його голос звучить ніби з океанського дна, й кричав у трубку, намагаючись перекричати гамір, що стояв навколо.

У тісному німецькому бліндажі містилися і комдив, і начальник штабу, тут прилаштувалися ще й кілька телефоністів. Коли Приходько вносив термос, аби подати Шумакову чай, він мусив переступати через їхні ноги та телефонні апарати.

Зв'язок весь час порушувався. Розрізнені групи німців, що безумно металися по степу, перечіпалися через телефонні дроти й рвали їх несамохїть або перерізали навмисне. Зосліпу вони натрапляли й на отакі бліндажі, офіцерам штабів доводилося зав'язувати жорстокі перестрілки з ними й відбиватись. Саме через це і в бліндажі Шумакова в кутку стояв ручний кулемет, а поруч з ним — кілька автоматів та ящик з гранатами.

Передові частини дивізії вже вирвалися кілометрів на п'ять уперед, а політвідділ ще не прибув на нове місце, і це турбувало Шумакова.

Лемешко його заспокоював:

— Не турбуйтеся, товаришу комдив: у нашому політвідділі бойові люди.

— Авжеж, — бурчав Шумаков. — Та, на жаль, озброєні вони лише ідейно.

Лемешкові дуже хотілося запитати: а чом же не прикомандирували до політвідділу хоч поганенький взвод? Розумів, що це безглуздя, що зараз на обліку кожен боець, і про особливу охорону дивізійних ідеологів не може бути й мови. Сказати про це хотілося — ну хоча б для того, щоб підкреслити свою повагу до політвідділу, якого

він потай побоювався. Але змовчав, бо знав, що його справжнє ставлення до політорманів в армії Шумакову добре відоме.

Лемешко сидів над картою й удавав, що дуже зайнятий, але чув, як комдив кричить у трубку майорові Терещенку:

— По Лисянці наосліп стріляти забороняю! Це земля Тараса Шевченка — можете ви це зрозуміти?

Начальник штабу ледве стримався, щоб не запротестувати. Легко сказати — не стріляйте! Саме час брати про реліквії! Хай би ще Штукаренко зі своїми гуманітарними витребеньками, а Шумаков же військова людина!

— Чорт би їх побрав...— Шумаков жбурнув трубку й важко опустився на ослін.— Не розуміють, що бувають об'єкти, по яких не можна гатити з шестидюймовок!

— Щось сталося? — удавано сполошився Лемешко.

— Терещенко б'є батареєю по Лисянці,— тицьнув Шумаков у карту, що лежала перед начальником штабу.

— Це, здається, історичне село? — запитав Лемешко.

— Історичне...

— І що ж він — збирається його брати в лоб?

— Хай спробує...

— Дозвольте наказати триста п'ятнадцятому підтримати його з флангу?

— Не треба. Упораються самі.

— Добре, що нема полковника Штукаренка,— хитро хихикнув Лемешко.— Він би за це Терещенкові всипав...

Згадка про Штукаренка знову занепокоїла Шумакова. Він глянув на годинник — без п'яти хвилин п'ята. Наказав телефоністові з'єднати його з політвідділом. Поки той крутив ручку й альюкав кудись, Шумаков стояв і мовчав, спершись на ціпок, аби не натруджувати поранену ногу. Виявилось, що машини політвідділу на нове місце ще не прибули, а на старому вже ніхто не відповідав — отже, знялися. Шумаков одхилив дверцята — в бліндаж ринув вітер зі снігом. Надворі вже стемніло.

Шумаков причинив двері й важко сів. Треба вжити якихось заходів, але яких саме? З'їздити на старе місце, може, політвідділ ще там? Ніхто не відповідає... Але ж, може, просто пошкоджена лінія? Він розумів, що це безглуздя, що знятися мали о чотирнадцятій нуль-нуль і що апарат не відповідає тому, що в лісосмузі вже давно зняли всі апарати. Та далі чекати не міг: до нового місця від отієї лісосмуги всього дванадцять кілометрів, і дорога очищена від ворога ще вчора, отже, навіть у таку негоду

Штукаренко дістався б туди давно. Дістався б і доповів або просто з'явився в оцьому бліндажі, де для нього наготовлене місце.

— Ад'ютанта до мене! — наказав Шумаков, не повертаючи обличчя.

Хтось із телефоністів вискочив у хід сполучення. У бліндаж знову гунуло холодне повітря, і Шумаков відчув на потилиці гострі дотики колючих сніжин.

За мить позад нього клацнув підборами лейтенант Сердюк.

— Слухаю, товаришу полковник!

Шумаков повернувся до нього обличчям. Шинелю лейтенанта геть заліпило снігом, а на ушанці лежав цілий пагорб, наче його хтось навмисне наліпив. Глянувши на бліде обличчя юнака, подумав, що кому-кому, а цьому хлопцеві з обличчям соромливої дівчини дістається найбільше: весь час надворі, в траншеях перед землянками та бліндажами комдива — в отакій колотнечі вже два тижні, а нема де й голови прихилити, і ганяють вдень і вночі, як солоного зайця.

— З'їздить у лісосмугу, де стояв політвідділ, — сказав Шумаков, наче не наказував, а просив. — Перекажіть полковникові Штукаренко, щоб негайно з'явився. — І додав: — Може, просто зв'язок порушено, а вони ще там.

— Слухаю, — козирнув Сердюк.

— І краще мотоциклом. Машиною, напевне, не проїдеш.

— Може, сходити пішки, бо й мотоцикл не пройде, — попросив Сердюк. — Тут три кілометри.

— Ні, краще мотоциклом, — заперечив Шумаков. — Скільки можна буде, проїдете, а тоді вже — трохи проїдете пішки.

— Дозвольте йти?

— Ідіть.

Сердюк повернувся й вийшов. Ясно, що все це даремно. І найкраще це розуміє Лемешко. Може, коли б втрутився, не послав би Сердюка в отаку завію. Але ж цей тип горлає в телефон і вдає, що нічого не помічає навколо...

Лемешко тільки скінчив розмову з начальником боепостачання, коли знову почувся зумер. Телефоніст простягнув руку до трубки, але підполковник зняв її сам. Він послухав, одну мить помовчав і розгублено перепитав:

— Хто, хто?

І, почувши прізвище того, про кого йому телефонували, відніс трубку якомога далі й спантеличено проказав:

— Товаришу полковник, тяжко поранено якогось... рядового Шумакова...

Комдив на мить завмер, відтак підвівся й підійшов до апарата.

— Двадцять шостий слухає.

Почувши голос Сніжка, який доповідав про Шмакова, він ще не розумів, про що йдеться. А зрозумівши, подумав: ну от — переплутали їхні прізвища знов! Та за мить зблід і вхопився рукою за стіл.

Комдив слухав мовчки.

Наосліп простягнув трубку телефоністові й опустився на ослі.

— Сталося щось? — запитав Лемешко, і голос його виказував щире занепокоєння.

Шумаков подивився на нього, не знаючи, що відповісти.

— Напали на політвідділ... — проказав. — Є вбиті й поранені.

— Хто? — в голосі Лемешка бриніло те саме щире занепокоєння, яке Шумакова щойно так здивувало в начальника штабу: раніше він ніколи не виказував такої чутливості.

— Водія вбито... того, що полковника Штукаренка взовив, і поранено одного бійця... — мовив Шумаков, намагаючись не виказувати свого хвилювання.

— Я чув... ваше прізвище, — все ще наполягав Лемешко.

— Так... Схоже... — промимрив Шумаков. Відповідь вдалася Лемешкові непевною, і він подумав: чи не родич?

— Може, вам слід з'їздити? — так само непевно запитав. Побачив, що Шумаков вагається, і додав: — Не турбуйтеся, все буде гаразд.

— Дякую, — тихо відказав комдив, таки справді вдячний своєму начальникові штабу, і підвівся.

— Машину комдива! — наказав Лемешко телефоністові, і той вибіг з бліндажа, лишивши свій апарат.

Шумаков відійшов до стіни, на якій висіла шинель, але Лемешко попередив його. Зняв з цяха й подав. Розчинив двері, пропустив наперед Шумакова і, коли комдив пішов, сказав комусь у пільму засніженого ходу сполучення:

— Наздоженить лейтенанта Сердюка. Хай повернеться.

Машини з пораненими підходили одна по одній. Легких надвидкуруч перев'язували в брезентовому наметі, вантажили на ті самі машини, що привезли їх з поля бою, й відправляли далі, в неглибокий тил; важких переносили в єдину уцілілу хату на степовому хуторі. По довжині колони, що вишикувалася на єдиній вулиці, Шумаков зміг скласти собі уявлення про справжні розміри втрат, про які в штабі дивізії ще точних даних не мали. Не спиняючись, він сумовито глянув на неї. Минув величезний брезентовий намет, довкола якого метушилися санітари та водії, й попростував до ганку.

Біля дверей, спершись на одвірок, стояв старший лейтенант Сніжко. Він розгублено виструнчився, коли проходив Шумаков, і провів його поглядом, аж поки комдив не зник за дверима.

У сінях, освітлених маленькою електричною лампою, висів морок.

Трое дівчат у халатах перешіптувалися в кутку — вони не озирнулися, коли рипнули надвірні двері. Шумаков привітався хрипкуватим басом, і одна з них стривожено зойкнула:

— Ой, товаришу полковник!

Це була Оля Тимченко — саме ота санітарка, що її прикріпили до Шумакова, коли він тут лежав.

— Олю, покличте, будь ласка, лікарку Хохол.

— Слухаю, товаришу полковник. Зараз.

Вона пішла праворуч, а дві санітарки, з якими щойно шепталася, зникли непомітно, і в сінях Шумаков лишився сам.

Біль у носі давав про себе знати дужче, ніж звичайно. Шумаков прихилився до стіни й завмер, прислухаючись до звуків, що линули з-за дверей. Кілька чоловік стогнали на різні голоси, хтось скрикнув і замовк. Пахло йодом і ще чимось гострим, від чого свербіло в горлі.

Кілька днів тому, коли він заїздив сюди по дорозі, Аня Хохол перев'язувала йому ногу в операційній — отут, у невеличкій комірчині, навпроти вхідних дверей. Може, там зараз оперують Шмакова? Санітарка побігла по Аню не туди, отже, оперує не вона, а Васадзе! Він згадав юне, розгублене обличчя начальника дивізійного санбату, який готовий був ампутувати йому ногу тільки тому, що це унеможлиблювало виникнення гангрени й гарантувало

комдивові життя, а отже, й звільняло його, вчорашнього студента медінституту, від можливої відповідальності. Коли б тоді Аня Хохол вчасно не нагодилася й не видалила осколок власноручно... Шумаков мимоволі поворухнув пораненою ногою, наче хотів ще раз пересвідчитись, що вона при ньому.

Замислений Шумаков майже злякано відсахнувся од стіни, коли з'явилася Аня. Вона здивовано всміхнулася, наче не знала, що викликав її саме Шумаков. Певна була, комдив приїхав на перев'язку, а що це був перший випадок, коли йому не довелося нагадувати чи їхати до нього самій, то вже налагодилася покепкувати з цього приводу.

— Як він? — запитав Шумаков замість того, щоб привітатися.

Усміх з її обличчя зник, і брови здивовано поворухнулися:

— Хто?

Тільки тепер Шумаков здогадався, що вона уявлення не має про Шмакова, й зніяковів.

— Здрастуйте, Ганно Семенівно, — усміхнувся й він і потиснув її тонку й теплу руку. — До вас привезли пораненого — Шмаков його прізвище.

— Так, я звернула увагу на його прізвище, — вихопилося в неї, але не сказала, що в тому прізвищі зацікавило її, й почервоніла.

— Його вже оперували?

— Ні.

— Що, може, обійдеться? — з надією запитав Шумаков. Аню здивувала його зацікавленість, і вона проказала з професійною обережністю лікаря:

— Будемо сподіватись...

Вона помітила, як щось згасло в очах у Шумакова, і раптова ніжність солодко й боляче защеміла у неї в душі.

— Коли ж оперуватимуть?

— Його треба підготувати, — мовила, дивлячись йому просто в очі і все ще намагалася зрозуміти причину його особливого занепокоєння. — Куля застряла надто близько від серця, а воно в нього...

Шумаков помовчав.

— Ганно Семенівно, врятуйте його!

Її вразив цей шепіт. Вона подивилася на Шумакова й мимоволі взялася за гудзик на його шинелі.

— Боже, коли б це залежало від мене!

— Він не повинен померти.

Аня помітила, що тримається за гудзик, опустила голову, але руки не відняла.

— Невже ви сумніваєтесь, що все можливе буде зроблено?

— Я хочу, щоб оперували його ви.

Вона знову подивилася на нього — проникливо й водночас майже голубливо — й ледь помітно всміхнулася:

— Але ж я не хірург, я терапевт.

— Мене ви оперували.

— Хіба можна рівняти! Ви були поранені в ногу, а він...

— Коли б не ви, мені її ампутували б.

Вона відповіла, наче пояснювала дитині:

— Нogu можна ампутувати, а серце — ні.

— Аню, врятуйте його,— повторив Шумаков знову те саме і вперше назвав її просто на ім'я.

Вона це помітила, але не відповіла. Куля лежала поруч із серцем, а серце слабке. Та коли б і здорове, видобути її з грудей зумів би хіба що справжній віртуоз, до того ж не в умовах санбату. Тут, під скальпелем недавнього студента, можна сподіватися тільки на чудо. В чудеса Аня не вірила, хоч і зустрічала не раз.

— Ви побудете тут?

— На жаль,— зітхнув Шумаков,— я мушу їхати. Дивізія в боях.

— Ідьте,— проказала вона, стараючись, аби голос її звучав і лагідно, й підбадьорливо.— Будемо сподіватись.

Він потиснув її тонку маленьку руку і на мить затримав у своїй. Мовчки вийшов.

Після хоч і тьмяного, а все ж світла в сінях пільма надворі здалася просто непроглядною. Шумаков зупинився, чекаючи, поки очі до неї призвичаються, й повільно натягнув рукавички. Коли побачив старшого лейтенанта Сніжка, здригнувся від несподіванки.

— Ага, ви тут? — проказав.— Що ж, поїхали.

Сніжко завагався.

— Дякую, товаришу комдив. У мене тут машина.

— Відішліть її,— сказав Шумаков. Йому не хотілося зараз лишатися удвох з Покотилом — знову говорити про перевагу трофейної машини над колишньою емкою чи теперішнім газиком. Старшого лейтенанта він майже не знав, але в його присутності можна буде хоча б помовчати.

— Слухаю,— козирнув Сніжко й побіг до полуторки, що бовваніла на вулиці під будинком.

Шумаков постояв біля хвіртки, чекаючи, поки повернеться старший лейтенант. У вухах ще бринів дитячий голосок Ані Хохол, перед очима стояло її бліде здивоване обличчя. Тільки тепер він зрозумів, як схвилювала-ся вона, відчувши його занепокоєння, і подумав про те, що треба було бодай натякнути їй, у чому річ, а не лишати в цілковитому невіданні. Щось його ріднило з нею, щось вабило до неї й підказувало, що вона своя, і в ньому ворушилося підсвідоме каяття, ніби він справді був у чомусь винний. Приїхав, заронив у душу тривогу за не відому їй людину, а не пояснив, хто вона, ота людина, і чому її доля непокоїть його! Що ж, коли вже так сталося... Пояснить згодом, колись... Він чомусь вірив, що буде ще нагода для одвертої розмови й про це...

Сніжко швидко повернувся й, коли Шумаков уже сів на задне сидіння, нерішуче запитав:

— Товаришу комдив, може, мені лишитись?

— Чим ви зарадите?..— зітхнув Шумаков, розуміючи, що саме той має на увазі.

Старший лейтенант взявся за ручку передніх дверцят, не наслідуючись сісти поруч із комдивом, але Шумаков сказав:

— Сідайте краще тут.

Деякий час вони їхали мовчки. Покотило весь час позиравав у люстерко, намагаючись розгледіти комдива, котрий чомусь забився назад, замість того щоб сидіти, як завжди, біля нього. Це було незвично, і, намагаючись пояснити собі причину такої переміни в настрої комдива, водій стурбовано думав, чи сам не накоїв чогось? Але скільки не перебирав події минулого дня, не міг віднайти у своїх вчинках нічого такого, що викликало б невдоволення Шумакова.

Уся ця історія була незрозуміла й для Сніжка. Тепер він бачив, як хвилюється за долю отого рядового солдата й комдив, і цікавість його розпалювалася ще дужче. Хто ж бо він такий, справді? І бдяг рядового, й автомат, як у всіх бійців, а найвищі офіцери в дивізії садять його поруч із собою і навіть відриваються од нагальних справ, аби його провідати!.. Сніжко перебирав усякі можливі варіанти, але проти кожного знаходив заперечення й відкидав, бо коли то секретар райкому, скажімо, якогось із не звільнених ще районів, то чому носить погони?

А коли якийсь представник із столиці, то чому рядовий? Він звик до суворої субординації, завжди знав своє місце в присутності старших і тому сидів у кутку новенького газика спантеличений і тихий.

— Як це сталося? — запитав несподівано Шумаков. — Ви були при цьому?

Сніжко розповів. Хоч і перебував у ту хвилину на віддалі, в задній машині, але встиг усе побачити. Просто чудо, що полковника Штукаренка не зачепило. Найбільше прямих попадань у лобове скло, саме навпроти місця, де він сидів, а влучило в товариша Шмакова, хоч наче був позаду і його прикривали полковник та водій... Старший лейтенант так і сказав: товариша Шмакова, певний все-таки, що то неабихто і краще виявити завбачливість, аніж скочити на слизьке. Проте він одразу спохопився, бо виходило, наче шкодує, що Штукаренка не зачепило, а постраждав Шмаков.

— Яке щастя, що полковник живий! — поспішив Сніжко спростувати можливість такого враження.

Шумаков помітив, що старший лейтенант не знає, на який стілець сісти. Звісно, причина такої виняткової уваги, що її виявляє в даному випадку комдив до рядового солдата, цікавить і цього бідолаху. Та, кінець кінцем, командир дивізії не зобов'язаний кожному пояснювати, чому саме так поводить ся. Шумаков почав розпитувати й далі, з'ясовував подробиці, і, коли під'їздили до командного пункту, вже уявляв собі все майже точнісінько так, як воно й було насправді.

Біля ходу сполучення з п'ятьми виник лейтенант Сердюк.

— Полковник Штукаренко вже тут, — поспішив порадувати комдива.

— Гарзд, — проказав Шумаков. І, звертаючись до Покотила, наказав: — Довезіть старшого лейтенанта до політвідділу.

Лемешка в бліндажі не було, а Штукаренко стояв біля апарата, однією рукою тримаючи біля вуха трубку, а другою — бляшаний кухлик, в якому парував чай. Він кивнув Шумакову, коли той увійшов, але телефонної розмови не припинив.

— Тепер ви самі бачите — святині треба шанувати, — провадив Штукаренко далі свою розмову, і Шумаков зрозумів, що на проводі майор Терещенко. — Коли б у лоб почали брати, мали б удесятеро більше втрат, а так і ко-

зи ситі, і сіно ціле. Отож-бо.— Він поклав трубку і вже тихіше сказав Шумакову:— Терещенко таки врятував Лисянку. Взяв цілу.

Шумаков мовчки роздягався. Штукаренко хотів запитати про Шакова, але змовчав і сьорбнув з кухлика. Він ще не встиг відійти від апарата, коли почувся зумер, і телефоніст знову подав йому трубку.

Шумаков саме вішав шинелю на цвях і мимоволі застиг, почувши знайомий жіночий голос, який бринів у трубці, деренчливо повторений мембраною.

Штукаренко вислухав, поклав трубку і з хвилину помовчав.

— Так,— тільки й протягнув.

Шумаков зрозумів і повільно опустився на ослі.

Штукаренко відійшов до стіни, помовчав і тихо проказав:

— Нічого не вдієш, така доля рятівників: вони помирають перші...

28

В останню ніч перед тим, як Корсунь-Шевченківський «казан» було остаточно знищено, він уже нагадував засмалений солдатський котелок з прогнутими в багатьох місцях боками. Десятки тисяч людей, безліч танків, бронетранспортерів, гармат і машин, затиснуті довкола Корсуня та кількох невеликих сіл, перетворилися на суцільну мішень, в яку не треба було цілити, аби влучити. Завірюха, що лютувала протягом кількох днів та ночей, обернулася на снігову бурю — вона позамітала степові дороги й зарівняла баюри та рівчаки, і машини, які звертали з дороги бодай на метр, зупинялися без будь-якої надії вибратись назад на путівець.

Та коли їм і щастило вибратись, рятунку однаково не було. Оточені у відчаї металися по степах; очманілі від голоду, промерзлі до кісток, здичавілі від крові та смерті, що чатувала на них кожної миті, вони безтямно борсалися, наче риба, що попала в сіть.

Тисячі стволів вивергали метал і вогонь, і кожен снаряд чи кулеметна черга влучали. Земля стрясалася, степ червонів від крові та вогню. Загроза тотального знищення, висловлена в останньому абзаці відхиленого ультиматуму радянського командування, втілювалася у реальну дійсність.

Опівночі все стихло. Розпечені гармати шкварчали, коли на них падав сніг. З тилкових лісосмуг та ріденьких перелісків висипали кавалеристи. У раптовій тиші чувся брязкіт шабель. Та незабаром і вони повернулися на свої позиції — опору вже не було, ворога як організованої воєнної сили більше не існувало.

Коли все вщухло, Шумаков по черзі викликав до апарата всіх командирів своїх полків. Треба використати тимчасове затишшя й дати солдатам перепочинок. Якщо вранці ті, що уціліли у ворожому «казані», не здадуться, доведеться наступати знову. Значного опору, напевне, чекати не слід, але все-таки йдеться ще про кілька тисяч озброєних фашистів, хоч вони й деморалізовані, й розпорошені по сніговій пустелі.

Змучений до краю, Шумаков вирішив трохи відпочити й собі. Приходько вніс ватяний матрац, розстелив у кутку, і Шумаков ліг, уклавшись шинелею.

Вперше за два тижні безперервних боїв у траншеях заснули майже всі, крім дозорців і розвідників. Та враз, перед світанком, на ділянці одного з батальйонів майора Терещенка сталося щось дивне й незрозуміле — почувся несамовитий крик сотень людей, брязкіт гусениць і тріск, наче буря трощила водночас десятки товстезних дерев. Дикий лемент тривав кілька хвилин, вітер ніс його просто на траншеї, і солдати вражено прислухалися, уловлюючи навіть окремі розпачливі голоси, що лунали на тлі якогось неймовірного погрому.

За кілька хвилин мерехтливу завісу сніжної бурі прорізали десятки яскравих променів, і на величезній швидкості на позиції батальйону один за одним помчали близько двадцяти танків та бронемашин. З гармат і кулеметів стріляли тільки передні, й стало ясно, що це не розгорнута атака, а одчайдушний прорив, божевільне намагання вирватися з кільця або померти. І коли отямилися артилеристи й відкрили вогонь, підпаливши одразу два передні танки, інші не спинилися і з дороги не зійшли, а, не зменшуючи швидкості, так само кушпелили через траншеї батальйону.

Невдовзі вони вже були далеко в полковому тилу, але піхота не ринула в атаку слідом за несподіваним і приголомшливим проривом. Коли гуркіт улігся й бійці кинулися до спалених ворожих машин, виявилось, що рядових солдатів на них не було — самі генерали та старші офіцери. Майор Терещенко зрозумів, що командири німець-

ких частин залишили свої війська напризволяще й ошаліло кинулися геть, аби врятувати свої шкури.

Дещо порідівши і ставши коротшою, ніж напочатку, божевільна колона промчала повз бліндаж Шумакова не далі, як за сотню метрів. Поблідлий лейтенант Сердюк, побачивши засвічені фари невідомих машин, ускочив у бліндаж, коли Лемешко вже вислухував безладну доповідь майора Терещенка про дивовижну пригоду. Сердюк метнувся будити Шумакова, але начальник штабу засичав на нього, бо ледве чув, що Терещенко доповідав.

Шумаков скочив на рівні й вихопив з рук Лемешка телефонну трубку. Терещенко саме доповідав про тріск і гвалт, що стояв перед тим, як колона з генералами рушила вперед. Не дослухавши до кінця, він сказав:

— Вони давили своїх, пробиваючи собі дорогу.

Терещенко упізнав голос комдива й запитав:

— Дозвольте підняти полк?

— Так,— сказав Шумаков.— Негайно киньте два батальйони по обидві сторони дороги, а третій впоперек, аби затиснути уцілілі рештки в яру. Виконуйте. Я зараз прибуду.

Він поклав трубку й швидко одягнувся.

— Якщо командування полишає напризволяще свої війська, то їм кінець,— сказав, наче думав уголос. І звернувся до Лемешка: — Прошу вас доповісти командувачеві. Мабуть, є сенс негайно підняти й інші дивізії.

— Слухаю,— клацнув підборами Лемешко.

— Поїхали, Сердюк,— сказав Шумаков ад'ютантові.— Давайте коней.

Лейтенант вибіг з бліндажа першим, за мить вийшов і Шумаков. Над ходом сполучення лютувала сніжна буря, вітер вив і змітав із землі сипку крупу. В неглибокому ході сполучення снігу було по коліна, й довелося налягати на ціпок дужче, ніж завжди.

Шумаков саме добрів до східців, коли два коноводи бігцем привели осідланих коней. Три автоматники підтюпцем поспішали слідом.

Поле вирувало, наче пінилося. Коні то занурювались у кучугури мало не з головою, то враз виринали на темні лисини, з яких вітер зірвав геть-чисто увесь сніг. Він віяв поривчасто й люто, і, коли на мить слабшав, коні різко хилилися набік.

Терещенко виринув із оскаженілої завії несподівано, мов привид. Він теж сидів на запорошеному коні. Почав доповідати про те, що батальйони просуваються, але не зустрічають ніякого опору. Слова його було важко розібрати, наче промовляла їх людина, яка водночас і говорить, і їсть.

— Ясно,— не дав йому докінчити Шумаков.— Поїхали.

Не минуло й десяти хвилин, як вони перескочили через залишені солдатами траншеї й опинилися на дорозі. Її можна було розрізнити лише по залишках розтросчених машин, що захарастили неглибоку западину й стояли, вже майже цілком засипані снігом. Розкидані танками на обидва боки, а нерідко й прим'яті до землі гусеницями, вони ясно оповідали про те, що тут годину тому відбувалось і про що Шумаков одразу здогадався, коли слухав доповідь Терещенка по телефону. Так, ворожа колона, що, як видно, без пуття металася степом, не знаючи, куди податись, опинилася на шляху втечі своїх верховодів, і вони безжально розчавили її, аби самим вирватися із пекла!

— Збіг борщ,— пошкодував Терещенко.— Пропало найжирніше...

— За це нам з вами ще доведеться відповідати...— сказав Шумаков.

— А за що? — здивувався майор.— Армію без генералів можна брати голими руками, як отару! Нашим людям життя збережемо — за що ж відповідати?!

І то правда. Але Шумаков мовчав. Вітер не давав говорити, і, щоб Терещенко почув, мусив би кричати. Та й думалося про інше — в пам'яті виник сорок перший рік. Адже й сам в оточення попадав, і сам варився у пекельному казані під Смоленськом. Але щоб командири своїх бійців покинули, щоб отак, як зараз німці, втекли й полишили їх на безславну смерть... Ні, такого не було, такого навіть уявити собі не можна. І справа тут не в зневазі до офіцерської честі, яку завжди і всюди ставили над усе,— зганьблено щось важливіше, істотніше. Ось до чого призводить війна не за волю, а за поневолення. Війна, з якою приходиш на чужу землю, щоб змусити людей думати так, як думаєш ти, і жити, як ти вважаєш за потрібне!

Попереду почувся глухий ритмічний шурхіт. Коні йшли ступою, важко долаючи опір вітру, й Шумаков побачив, як вони враз сторожко запряли вухами, ловлячи той звук.

Терещенко натягнув поводи, але зупинився й кінь Шумакова, мовби наказ той передався і йому.

За хвилину із сніжної завії виринув сержант. Упізнавши командира свого полку, він щось гукнув назад, і монотонний шурхіт припинився.

Хлопець перевальцем підбіг до Терещенка, і, вайлувавши козирнувши, доповів:

— Колона військовополонених фрїців перепроводжується на збірний пункт. Старший конвою сержант Полуниця.

— Ти що, не знаєш, кому треба доповідати? — сердито буркнув Терещенко.

Сержант розгублено кліпнув запушеними інеєм віями, але тут втрутився Шумаков:

— Гаразд, гаразд. Скільки полонених?

— Не рахували, товаришу полковник. Достобіса.

— Ну ведіть їх, ведіть,— усміхнувся комдив, з'їжджаючи вбік, щоб дати дорогу колоні.

Вже зовсім розвиднілось, і Шумаков та Терещенко стояли й мовчки дивилися на довжелезну колону, що, мов змія, повільно виповзала із синього марева степової пустелі. Мареву було суцільне, і здавалося, що змія ота вимотується з нього, як із липкої затужавилої гущі. Шумаков не помічав окремих облич — згорблені, зіщулені, закутані з головою у вибарложені лахи, людиноподібні істоти викликали водночас і огиду, й потаємний жаль. Огиду породжувало все, що Шумаков знав про них, що вони в своїй сліпій покорі накоїли в світі і в чому, можливо, підсвідомо й каюлися тепер, коли призвідці їхні повтікали; жаль викликала людська сліпота, духовна убогість, яку можна так легко штовхнути на будь-який злочин заради жирного шматка. Що це були за люди? По що вони сюди прийшли? Чи лишилося щось людське в їхніх душах, ще так недавно сповнених зненависті та злоби? Здатні вони сприйняти інше, зовсім для них нове, після того, як усе, що привело їх сюди, знищене вщент?

Дивлячись на безконечну колону, схожу водночас і на гада, й на каламутний потік, Шумаков думав і про те, скільки оці зайди нанесли всілякого бруду своїми забродженими чобітьми на нашу землю, скільки треба буде докласти сил і старання, щоб од нього й духу поганого не лишилося.

Та все ж це було втішне видовище. Шумаков подумав про Шмакова: шкода, що вже не побачить цього. Довже-

лезна колона полонених його порадувала б: як військова людина, він пересвідчився б, що, поки його на війні не було, Шумаков не бив байдиків.

Попереду йшов Сиволап, трохи позад нього — сержант Гонтар та Іщук із прапором. Слідом погойдувалася й стиха гомоніла невеличка колона — душ сорок чоловіків та жінок, серед яких половину становили ті, що прибилися до загону, коли повтікали з калитвинського пакаузу.

Хоч і поверталися в своє село, і вперше за півтора року йшли, не побоюючись раптового нападу, а виглядали похмурими: тепер, коли для одних зникло нелюдське напруження небезпечного лісового життя, а для інших — постійного чекання смерті в німецькій неволі, всіх опосіла втома і внутрішнє розслаблення. Навіть Сиволап, котрий, незважаючи на свій вік, весь цей час тримався, бо розумів, що з нього братимуть приклад інші, — навіть він здавався тепер зсутуленим та похмурим, особливо коли дивитися ззаду, з середини колони, звідки позирала на нього Ксеня.

Вітер поривчасто налітав з півдня, суцільна запона, що довгий час відгороджувала небо від землі, розпанахалася в багатьох місцях, і з синіх прогалин вибилися сонячні промені, осяюючи сніжні кучугури обіч грейдера. Зверху злегка підтавало, воложило горішній шар, що зразу ж підмерзав, вкриваючи степ крижаним панциром лискучого насту. Поле яскраво сріблилося, сліпило й ранило зір. Щоб уникнути гострого болю в очах, доводилося дивитись не вперед, а собі під ноги, і люди змушені були йти з похиленими головами, підкреслюючи ще й цим свою сумовитість.

Ксеню та Сиволапа смерть Гната Голубничого найбільше вразила своїм несподіваним трагізмом. Більшість із отих, що йшли зараз степовим грейдером, або ніколи з Гнатом не зустрічалися і через це не пережили його загибелі як особистої втрати, або коли й були з ним родом з одного села, то звикли до того, що він служив у ворожій комендатурі: навіть знаючи вже про те, ким він там насправді був, вони не могли вповні звільнитися від враження, що його справила колись на них поліцейська пов'язка. І лише троє — Ксеня, Сиволап і Книш — знали

про Голубничого все, зустрічалися з ним мало не щодня й тепер по-справжньому розуміли, кого втратили.

Пригнічений, до краю стомлений, Микита Харитонович важко переставляв набряклі ноги й думав, думав. Він знав, що, крім нього, в Калитві ще ніякої влади нема, не прибуло ще й командування тих військових частин, що розгромили німців і проскочили далі, на Корсунь.

Отже, все сталося з його вини.

Напередодні, довідавшись про лихо, Микита Харитонович розлютився. Та, недовго поміркувавши, зрозумів, що не можна звинувачувати й отих знетямлених жінок, які стільки горя й принижень перенесли під час окупації й, кінець кінцем, таки дістали змогу помститись на поліцаєві. Звідки було їм знати, що то за поліцай? А сам він хоч би й казав, чи могли повірити людині, яка служила в комендатурі? І коли хтось і винен у тому, що сталося, то не оті нещасні жінки, а він, Сиволап, котрий мусив передбачити можливість отакої розправи. Мусив, та не передбачив.

— Іщук,— гукнув він і озирнувся.— Виходь з прапором наперед.— Наказ цей вихопився у Сиволапа несподівано для нього самого, наче прорвався крізь думки, яким він не міг дати ради.— І чого ви похнюпились? — звернувся він вже до всіх.— Додому ж повертаємося з перемогою!

Він зупинився й пропустив наперед Іщука, а сам пішов поруч із Гонтаром. В колоні загомоніли, на обличчях майнули усмішки. А Ксеня чомусь подумала про свого батька, коли побачила змарніле обличчя Микити Харитоновича, і ще дужче засмутилася...

Вона завжди згадувала своїх батьків, коли зустрічала літніх людей. Сама не знала чому, але так завжди було. А сьогодні тим більше, бо з самого ранку думала, як бути далі тепер — пробиратися до Запоріжжя чи до Києва. Батьків слід шукати або там, або там, адже й Київ уже давно звільнено — про це їй казав ще на початку листопада Гнат Голубничий. Про Олега Харкевича вона не подумала — він або десь на Сході, або в Москві. Батьки — то її єдине пристановище, єдиний прихисток.

У полі стояла тиша, її порушував тільки шурхіт чобіт та ледве чутний гомін у колоні. Схоже було, що люди справді повеселішали після того, як Сиволап нагадав, хто вони й куди йдуть. Ксеня глянула на Оленку, яка чипуляла поруч, ледве встигаючи за дорослими, хоч ішли

й повільно. Дитяча ручка, що її Ксеня тримала в своїй руці, була гаряча, а личко, ще недавно таке бліде, паленіло.

— Давай я тебе на руки візьму, маленька,— проснівала Любка Хворостяна, котра тримала дитину за другу ручку.— Підбилося, сердешне. Ходи, любонько, до мене, ходи.— Не зупиняючись, щоб не зламати строю всієї колони, вона підхопила Оленку на руки.

Дитина — то була найбільша Ксенина турбота. Як бути з нею? Лишити в когось у Калитві? Мабуть, знайдуться охочі дати притулок сироті, хоч і самим сутужно. Але розлучитися з Оленкою назавжди — це означало б порвати зв'язок з усім, що стало їй дорогим за оці півтора року... Гнат Голубничий... Федір Непорожній... Тиміш... Так, так, і Тиміш!..

Дитина похитувалася на руках у Любки, ніжки мало не сягали землі — витяглося, цибате стало. Ксеня доторкнулася до Оленчиної голівки, наче хотіла хустку посунути, щоб оченят не затуляла, а насправді просто кортіло доторкнутися — зріднилася. Єдине, що лишилося від півторарічного життя, сповненого мук, поневірянь і боротьби. Ні, дитину вона не покине в Калитві — не зможе одірвати від серця все оте тяжке й болюче, оте бентежне й значне, що пов'язане з Калитвою!..

Дорога пнулася вгору, кроки уповільнились, гомін у колоні вщух, над нею здіймалася пара від видихів десятків людей. Дві гніді конячки йшли позаду своїх коноводів, навантажені — одна кулеметом, а друга — нехитрим начинням партизанських куховарок. Над ними теж пливли синюваті випари — гора крута, нелегко було й коням тягнути на собі отой вантаж.

Зійшли на горб, Сиволап скинув шапку й обтер нею спітніле чоло. І, як тільки надів знову, побачив газик і кількох людей віддалік, біля спаленого вітряка. Микита Харитонович мимоволі притишив кроки, а потім і зовсім зупинився, придивляючись,

— Свої,— усміхнувся Іщук.— Не німці.

— Бачу, що не німці,— буркнув Сиволап і пішов далі

Мабуть, і ті, біля вітряка, помітили вже колону, бо одразу рушили й поїхали назустріч.

За кілька хвилин газик зупинився кроків за двадцять від Іщука, і двоє військових вийшли на середину грейдера. Вони почекали, поки колона наблизилася й зупини-

лася. Сиволап не знав, як повестись. Бачив тільки, що перед ним свої, й горло йому перехопило радісним хвилюванням.

— Здрастуйте, товариші,— проказав нижчий на зріст військовий.— Хто такі? — Не чекаючи відповіді, він підійшов до Іщука й простягнув йому руку.

Ішук перекинув древяк від прапора на ліве плече й подав свою.

— Микито Харитоновичу...— озирнувся він на Сиволапа.

Сиволап розумів, що має вийти наперед і відповідати на запитання військового як командир загону, але він усе ще не міг погамувати хвилювання й здивовано дивився на високі папахи та погони, яких ніколи не бачив раніше. Поки доходив тями, той, що цікавився, хто такі, взявся рукою за край червоного полотнища й прочитав написане на ньому золотом і вже майже геть стерте: «Миронівське лісництво».

— Лісники, значить? — засміявся військовий.

Колони вже не було — люди обступили машину. Заворожено дивилися й мацали зеленкуватий газик, наче то мала бути жива істота, і тепер намагалися переконатись, чи справді жива. Любка опустила дитину на землю і заплакала.

— Ану, по місцях! — скомандував сердито Сиволап і, коли натовп знову пошикувався й перетворився на колону, звернувся до військового, приклавши руку до ушанки.— Товаришу... Вибачте, не знаю, як величати...

— Командир сімдесят восьмої стрілецької дивізії полковник Шумаков,— відрекомендувався військовий.

Тільки тепер Микита Харитонович пояснив, хто такі він та його товариші, намагаючись вимовляти слова голосно й урочисто. Ксеня дивилася на нього, слухала, що він доповідав, і раптом розридалася, опустивши голову на груди Любці Хворостяній.

Спершу Микиту Харитоновича обняв Шумаков, потім Штукаренко. Обидва подовгу не випускали його з обіймів. А коли полковники пішли по рядах і почали вітатися з кожним окремо, колона знову розсипалася, й люди, котрі вже не приховували своїх почуттів — плакали й сміялися вголос.

— А ми не знали, що ви діяли у нас в тилу,— проказав Штукаренко, привітавшись із останнім і повертаючись до машини.

— Звідки ж було знати? — мовив Сиволап уже заспокоєно. — Нас мало, воювали як могли. Щоправда, двічі таки доброго дали їм перцю.

Штукаренко насторожився:

— Коли це було?

— Один раз із тиждень тому перестріли тиловиків, а вдруге позавчора, коли піхтура їхня поспішала за таґами.

— Он воно що! — глянув Штукаренко на Шумакова. Він пригадав бій ворожих танків з батареєю лейтенанта Татарінова і те, як чекали появи німецької піхоти, а вона не з'явилася, і танки змушені були повернути назад. — Ми не знали, що ви діяли в тилу, — звернувся до Сиволапа, — але один раз це відчули, — додав, ніби намагався вибачитись за те, що сказав перед цим.

— Ну що ж, вітаємо вас із перемогою! — голосно звернувся до всіх Шумаков. І потім до Сиволапа: — Подавай-те команду, в село треба вступити по-бойовому.

— По-бойовому... — зітхнув Микита Харитонович. — На похорон ми йдемо. Товариша нашого хорошого маємо ховати.

Він не подав команди, а просто ступив уперед і пішов поруч із Шумаковим та Штукаренком. Колона вишикувалася сама й рушила слідом за ними, а Покотило розвернув газик і поїхав позаду на першій швидкості.

Сиволап ішов і розповідав про Гната Голубничого — як півтора року своєю людиною при комендатурі був і скільки людей врятував. А от його врятувати не змогли...

— Першими гинуть рятівники... — зітхнув Шумаков, згадавши те, що сказав Штукаренко про Шмакова. — Ваш Гнат герой!

І Микита Харитонович поклав собі: поховати Голубничого біля вітряка, на горі, що височить над селом, аби здалеку видно було могилу партизанського розвідника...

Частина третя

1

Перед тим як подзвонила Аня Хохол, Шумаков ще сидів на ліжку напіводягнений і курил. Та коли почув, що вона незабаром приїде, поспішив узутися й надіти кітель. Взуватися було й зовсім недоречно, бо Аня повідомила, що

приїде саме для того, щоб остаточно зняти пов'язку з пораненої ноги, отже, хоч-не-хоч, а все одно доведеться роззуватись. Але сама можливість з'явитися перед Анею в тапочках налякала, наче прибути мала не лікарка, а командарм.

На великій скрині, вкритій рядниною, ще стояла таця з рештками сніданку. Шумаков гукнув Приходька й наказав негайно прибрати. Старий ординарець невдоволено мурмотів — не то дорікав за щось, не то скаржився на когось, але Шумаков не слухав. Почував не властиве йому збудження, метушливо складав папери на скрині, що правила за робочий стіл, знову й знову мацав гудзики на кітелі, перевіряючи, чи всі як слід застебнуті, й, коли Приходько нарешті вийшов, зупинився на середині великої світлиці й замислився.

Відчуття було таке, що саме зараз має статися щось особливе, надзвичайне. Протягом трьох тижнів, що минули після поранення, Аня й сама не раз приїздила перев'язувати його, та й він до неї не раз їздив, хвилювання перед кожною зустріччю все дужчало й наростало, але ніколи ще воно не було таке всеохоплююче і владне. Можливо, тому, що всі оті зустрічі відбувалися під час боїв, коли на Шумакова чекали або люди, або нагальні справи й годі було думати про те, щоб вільно погомоніти чи просто посидіти вдвох. Завжди було ніколи і йому, і їй, хоч і кортіло затриматись і перекинутись словом. Тепер війна гриміла далеко, після розгрому ворожого угруповання вона начебто взагалі скінчилася; на багато кілометрів навкруги влігся гуркіт боїв і настала незвична тиша. Справ стало менше, й набрали вони іншого, мало не прозаїчного характеру, і на поверхню спливало оте силоміць затамоване, потаємне.

Шумаков не знав, як він висловить те, що хотів сказати Ані. Та й чи справді настав уже час? І як вона до цього поставиться, коли почує? Чи не видасться їй недоречним, ба навіть смішним раптове освідчення? Він помічав, він знав, що й Аня до нього не байдужа, та чи одне й те саме — мила прихильність, що ні до чого не зобов'язує, й глибоке, всеохоплююче почуття? А якщо воно є й у неї, чи не налякає Аню його несподіване визнання?

У двері постукали. Шумаков увесь напружився, хоч і не міг не розуміти, що Аня їхала газиком по розбитій і засніженій дорозі, а не летіла літаком, і не могла так швидко прибути.

— Прощу,— тихо мовив Шумаков і відчув, що голос його тремтить.

У сінях, проте, почули, й на порозі з'явився Сиволап.

— Можна?— перепитав уже в світлиці й заячою ушанкою, яку тримав у руці, почав струшувати сніг із свого потертого кожуха.— Знову захурделило, товаришу полковник, даруйте, насліджу вам у хаті...— Микита Харитонович кілька разів тупнув валянками.

— Дарма,— швидко опанував себе Шумаков.— Заходьте.— Простягнув йому руку й отак, не відпускаючи, повів до стільця.

— Може, невчасно? — знітився партизан і почав виправдовуватись: — Я ад'ютанта запитав, каже — командир на місці й начебто не зайнятий.

— Солдат зайнятий, поки перед ним ворог,— весело проказав Шумаков.— А перед нами — нікого.

— То так, попереду чортма,— всміхнувся Сиволап. І додав, ніби водночас і стверджував, і запитував: — Перед вами — тимчасово, а перед нами, либонь, назавжди?..

— Перед вами — назавжди, можете не сумніватись,— уловив Шумаков Сиволапову думку.— Для вас війна скінчилася.

— Я теж так гадаю,— знову пожвавішав Микита Харитонович.— Через це й вирішив потурбувати.

Шумаков повільно зайшов за скриню, одсунув лаву ближче до стіни й сів на покуті, під іконою, котра так і лишилася на місці, коли господарі перейшли в другу половину, а світлицю віддали йому.

Напочатку, коли увійшов не той, на кого чекав, у душі поворухнулося невдоволення. А тепер подумав: може, навіть і добре, що чекатиме не на самоті. Коли вже мусиш розмовляти з ким-небудь замість Ані, то краще з оцією малознайомою людиною.

— Що ж, слухаю вас,— проказав Шумаков, усівшись.

— З чого починати, не знаю,— безпорадно всміхнувся Сиволап.— Оце повернувся з лісу, пройшовся по колгоспній садибі, де стайні колись та ферми були, глянув на всю оту руїну й розгубився: що робити, з якого боку підступати?

— Я вас розумію,— поспівчував Шумаков.

— Ні коней, ні реманенту, ні зерна на посів...— провадив Сиволап далі.— А весна ж не за горами, ще тиждень чи півтора похурделить, а там і припече!

У словах колишнього голови колгоспу бриніли турботливість і вболівання за майбутній урожай, і вони передалися Шумакову. Віп ясно уявив собі становище недавнього партизанського командира, якому треба розпочинати все спочатку на отому пустищі, котре було колись колгоспним обійстям.

— Так, так... — в зажурі мовив Шумаков. І несподівано всміхнувся: — Самі розумієте, сівалок у мене немає. — І за мить додав серйозно: — Кілька трофейних автомашин — це все, чим я можу вам зарадити.

— Сівалки — то діло таке. Там ламані валяються, якось зліпимо. От тільки ліпити нема кому — самі баби.

— І майстри, мабуть, знайдуться... — примружився Шумаков, щось зважуючи. Кількох механіків він міг ненадовго зняти з артилерійських майстерень або попросити в суміжній танковій бригаді: для цього дадуть.

— А за трофейні машини спасибі, — аж тепер здогадався Сиволап подякувати. — Та ще коли пального тріхи до них, то ми на коні будемо! — Сиволапові сподобався власний каламбур, і він підвівся вдоволений.

Шумаков простягнув йому руку через скриню, а сам подумав: от кому можна позаздрити! Армія — конгломерат: один із Сибіру, другий із Криму, третій з Архангельська. Скінчиться війна, розбредуться хто куди по всій країні... А партизани одвоювалися й повернулися у свої рідні місця гуртом, як і були в лісі. Шумаков зітхнув: не доводиться їм розлучатись із бойовими друзями, як нам!

І в цю хвилю в двері знову постукали й на порозі з'явився лейтенант Сердюк.

— Товаришу комдив, лікарка прибула, — козирнув.

Шумаков відчув, як у голову йому вдарила хвиля раптової бентеги.

— Просіть.

Сиволап поспішив до дверей, але зупинився:

— Ага, мало не забув...

— Будь ласка, — мовив Шумаков неухажно.

— Тут у нас є одна людина, треба б її відправити до Києва. Чи нема у вас якоїсь змоги допомогти, бо поїздом ще не скоро, а попутними самі знаєте, як тепер їхати, а з нею дитина...

— Я довідаюсь, — сухо пообіцяв Шумаков. — Якщо нагода трапиться, повідомлю.

Сиволап, мабуть, помітив раптову зміну, що сталася з Шумаковим після повідомлення про прибуття лікар-

ки,— він хотів сказати, що людина ота прийшла з ним і чекає на подвір'ї, але тільки вдячно кивнув на прощання й мовчки пішов.

Аня досить стримано привіталася, та Шумаков помітив потаємний усміх, що майнув на завжди блідому, а тепер ледь порожевілому обличчі, й відчув, що вона теж рада зустрічі. Він і досі стояв по той бік скрині, наче не мав сили вийти допомогти скинути шинельку й повісити на цвях. Аня поставила сумку зі своїм медичним начинням біля ліжка. Нахилилася й розстебнула защіпки. А Шумаков так і стояв за скринєю, наче закам'янілий, і лише розгублено стежив за тонкими пальцями, якими Аня щось брала й знову клала на місце, аби приховати своє хвилювання й віддалити хвилину, коли доведеться глянути в вічі або заговорити.

І все-таки перша опанувала себе вона; випросталася, невисока й тендітна, обсмикала білий халатик, в який убралася ще в санбаті, й знову всміхнулася — вже одвертіше й зовсім привітно:

— Товаришу полковник, настає урочистий момент!

Вона дивилася на Шумакова темними очима, які перед цим здавалися йому холоднуватими, а тепер мало не сяяли щирою довірою й доброзичливістю. І все те її ще більше прикрашало.

Шумаков вийшов із-за скрині, сів на ліжку і, все ще не обізвавшись жодним словом, приготувався роззувати поранену ногу.

— Ні, ні, я сама,— наказала лікарка.

Вона вже опустила на одне коліно, коли почувся зумер. Шумаков не збирався брати трубку, але Аня порадила:

— Краще відповісти, бо однаково ж турбуватимуть знову.

Шумаков узяв трубку й одразу зрозумів, що Аня мала рацію: дзвонив ад'ютант командарма.

Він мовчки вислухав і тихо відказав: «Зараз виїжджаю». Деякий час ще тримав трубку в руці, зважуючи як повестися. Йому наказували негайно з'явитись до командарма, і з тону, яким передали цей наказ, Шумаков зрозумів, що справа нагальна. Можна було, звісно, затриматись на кілька хвилин, щоб нашвидку зняти пов'язку, але в такому випадку Аня одразу ж поїхала б назад, а саме цього й хотілося уникнути. І, лише вирішивши, як домогтись свого, Шумаков поклав трубку.

— Мені треба зараз ненадовго відлучитися. Чи не можете ви почекати? Я швидко повернусь,— мовив мало не благально.

Він побоювався не відмови, а запевнень, що зняти пов'язку можна за кілька хвилин.

Але Аня погодилася чекати, і йому стало ясно, що їй вона поспішати не хоче.

— Гаразд,— сказала,— я чекатиму скільки треба.

Шумаков накинув шинелю і, йдучи до дверей, вдячно доторкнувся до Аниного плеча. На порозі озирнувся й привітно кивнув.

Вийшов і поспішив через подвір'я до газика, не помітивши ні Сиволапа, ні молоді жінки, що стояли біля воріт.

2

Бентежне почуття радісного окрилення зникло враз, коли машина покотила вулицею. Тільки тепер Шумаков згадав, що не бачив командарма, відколи почалися бої по знищенню корсунського ворожого угруповання, отож згадав і оту неприємну телефонну розмову з приводу виклику до Москви, якого в свій час домагався без його дозволу. Тоді генерал-полковник виказав йому своє невдоволення, і, хоча й не вжив жодного різкого слова, а лише пообіцяв повернутися до цього питання пізніше, в устах недавнього професора військової академії така обіцянка звучала як погроза.

Звернення до Москви через голову свого прямого начальника було одвертим порушенням військової дисципліни. Звісно, можна послатись на те, що звертався не до військових інстанцій, а до ЦК партії. Але таке посилення було б формальним виправданням, до якого Шумаков вдаватися не хотів. Він не побоювався можливих дорікань — особливо від м'якого, хоч і досить педантичного щодо правил поведінки недавнього професора,— його лякало інше. Вся ця історія з викликом до Москви застаріла і втратила будь-який сенс. Починати розмову з того приводу було зовсім недоречно. Тим часом Шумаков був певен, що командарм саме тепер і згадав про отой виклик, і хоч-не-хоч, а доведеться щось пояснювати, а може, й розворушувати те, чого торкатися не хотілося. Він сидів поруч із Покотилом пригнічений і спохмурний. Водій, котрий звук уже читати таємне письмо

мінливих настроїв на обличчі комдива, тільки скоса позирає, але заговорити не наважувався.

До будинку колишньої школи, де нещодавно містилася німецька комендатура, а тепер розташувався штаб армії, Шумаков під'їхав майже водночас із двома іншими командирами дивізій — полковником Шестопалом і генерал-майором Проніним: перший — у розкішному трофейному «мерседесі», а другий — у великому, ще пишнішому «хорху». Отже, викликано не тільки його, відзначив Шумаков, і це трохи заспокоїло. Не могло ж спасти на думку командармові скликати цілу нараду, щоб привселюдно вичитувати йому! Шумаков заспокоївся, а коли помітив, яким задрісним поглядом Покотило зиркнув на машини своїх колег, зовсім розвеселився.

— А, привіт! — ще здалеку вигукнув тонкий, наче парубчак, полковник Шестопал і пішов назустріч Шумакову, скидаючи на ходу жовту лайкову рукавичку. — Не знаєте, з якої нагоди весілля?

— Уявлення не маю, — потиснув його худорляву, але чіпку руку Шумаков.

Пронін теж не знав причини нагального виклику і, мовчки вислухавши кілька здогадів, висловлених жвавим і говірким Шестопалом, статечно й досить байдуже підсумував:

— Нічого сушити голову: скажуть.

У приймальні відвідувачів не було, і це здивувало навіть поважного Проніна. Отже, з усіх командирів частин викликано чомусь тільки трьох — це мало щось означати. І коли ад'ютант запропонував їм роздягнутись і зник у кабінеті командувача, всі троє багатозначно презирнулися. Але Пронін все-таки знову повторив своє байдуже й мало не філософічне:

— Кажу, не сушіть голови: за хвилину довідаєтесь.

Полковники по-змовницькому підморгнули один одному й ледь помітно всміхнулися, не наважуючись висловити вголос того, про що подумали в зв'язку із зауваженням старшого за званням. У цю мить розчинилися двері й ад'ютант клацнув підборами:

— Командувач чекає.

Коли увійшли, всі здивовано глянули на невеликий стіл, накритий на чотири персони, й виструнчилися перед командармом. Високий на зріст і до того ж досить огрядний, генерал-полковник важко підвівся й пішов їм назустріч.

— Я викликав вас, щоб повідомити про те, що Указом Президії Верховної Ради всім вам сьогодні присвоєні чергові військові звання. Вітаю й пропоную з такої нагоди випити по чарці.

Цього Шумаков аж ніяк не чекав, хоч, командуючи другий рік дивізією, мав підстави сподіватися, що стане генералом. Та хоч і розумів, що ліквідація курсунь-шевченківського угруповання ворожих військ може прискорити появу такого Указу, а зрадив, як приемній несподіванці. Відчув, що перехопило горло, і своє «Служу Радянському Союзу» проказав хрипкувато й переривчасто: до високого ордена, про нагородження яким уже повідомили раніш, генеральське звання було неабияким і досить приемним доповненням.

Стіл було накрито на чотирьох, і ніхто не сумнівався, що саме для оцих, котрі зараз були в кімнаті. Але командарм до столу не запросив, а запропонував випити шампанського стоячи. І, лише взявши келих із таці, яку піднесла до кожного гарненька офіціантка з їдальні Військової Ради армії, Шумаков здогадався, що чергове звання, напевне, присвоєне й командармові і саме з цієї нагоди накрито стіл, довкола якого він цю подію відзначатиме в іншому товаристві.

Пронін та Шестопал, як видно, були цим розчаровані. А Шумаков зрадив, що не довелося засісти у командарма надовго. Аня чекала, й хотілося якомога швидше побачити її. Зараз він був упевнений в тому, що день, який почався з приемних подій, має й закінчитись так само щасливо. Командарм пив повільно й мовчки, іноді подивлявся на прозоре вино, що іскрилося й виірвало у кришталевому келиху, й нарешті запитав:

— Сподіваюся, ніхто з вас не приїхав без водія?

— Ні, товаришу генерал-полковник,— поспішив відповісти Пронін, здогадуючись, що командарм збирається запропонувати випити по другій.

— Можете називати мене генералом армії,— всміхнувся командарм.

— Вітаємо вас,— радісно вигукнув Пронін.— У такому випадку...

— Саме це я й мав на увазі, коли запитав, чи не збирається хто-небудь з вас вести машину,— пояснив командарм.

Всі цокнулися з ним і по черзі привітали.

— Ну що ж, можете бути вільні,— сказав генерал армії.— Крім вас, Шумаков.

Це його занепокоїло. Отже, незважаючи на урочистість моменту, командарм таки про його телеграму до ЦК не забув. Тепер Шумаков остаточно впевнився, що неприємної розмови не минути.

Коли Пронін та Шестопал вийшли, командарм повернувся до свого столу, взяв папірець і подав йому.

— Ось як буває,— сказав.— Повоювали разом, а тепер доведеться прощатись.

Шумаков прочитав телеграфну стрічку, акуратно наліплена на аркуш паперу, й усередині йому похололо:

— Товаришу генерал армії, я вже доповідав вам, що моє прохання викликати мене в ЦК застаріло і потреба в тому відпала.

— Значить, не забули? — засміявся командарм.— Ви не уважно читали: йдеться не про виклик до ЦК, а про виклик до Генштабу.

Шумаков пробіг очима телеграму вдруге.

— Вибачте, товаришу командарм, я таки справді погано прочитав.

— Дуже радий, що не забули про той випадок. Від вас я такого не сподівався. Але, як я розумію, тепер вас забирають із моєї армії назавжди, й застосовувати покарання вже сенсу не має.

— Забирають назавжди?

— Я розмовляв з Генштабом: вам хочуть запропонувати корпус.

Цього Шумаков не чекав уже й зовсім.

— Не знаю, товаришу генерал армії, чи упораюсь я...— розгубився цілком широко.

— Те саме я казав, коли мені доручали армію,— зауважив командарм, і його велике, але з досить тонкими рисами обличчя, з острішкуватими сивими бровами й світло-сірими очима, розпливлося в усмішці.— Певен, що, коли вам пропонували дивізію, ви теж нічого кращого не придумали!

— Ні, товаришу командарм, я таки справді...

— Розумію, розумію...— не дав той докінчити Шумакову.— І все-таки, як показала щойно завершена операція, і я, і ви досить непогано упоралися зі з'єднаннями, масштабів яких у свій час побоювались.— Він глянув на годинник і захопився:— Так от — поки що залиште замість себе Штукаренка, а самі якнайшвидше — до Моск-

ви. Там дещо затівають, і ви потрібні. Я пообіцяв, що не пізніше як через три дні ви доповісте про своє прибуття...

— Слухаю,—виструнчився Шумаков.—Дозвольте йти?

— Ідіть,—простягнув командарм йому свою велику випещену руку.— Перед тим як відлітати, зайдіть.

Шумаков кивнув головою, чітко повернувся й вийшов.

Машин Проніна та Шестопала біля воріт уже не було, і Шумаков зрадів, що ніхто ні про що не розпитуватиме. Навіть Штукаренка не хотілося зустрічати — чекала Аня, а з нею щось бентежне й радісне.

Він глянув на Покотила. Шофер втупив очі у вибоїстий шлях, укритий второваним снігом. Ось хто тужитиме, коли довідається! Приходька візьме з собою, може, й Штукаренка згодом пощастить перетягти, а цей залишиться... А проте, може, новий комдив пересяде на трофейний «мерседес», і Покотило ще потай кепкуватиме з безглуздої упертості свого попереднього начальника, який, мовляв, учепився в пошарпаний газик, мов гедзь у волячий загривок, коли вже й лейтенанти літають на трофейних і міняють їх на кращі щодня.

Шумаков подивився на зосереджене, побите віспою обличчя свого водія, хотів щось сказати, але не заговорив. Формального наказу командувача про відкликання ще нема, нащо розголошувати те, що, власне, може ще й не відбутись? Щоправда, коли Приходько почне пакувати валізи, чутки все одно поповзуть. Але негоже, щоб ішли вони від самого Шумакова.

Іхати довелося недалеко — з одного краю Калитви на другий. На вулицях ще чорніли неприбрані німецькі машини та спалені танки, їх доводилося обминати, і це затримувало. Але Шумаков був спокійний, почував себе легко, впевнено та бадьоро. Про поранену ногу забув — коли газик перевалював через сніжну кучугуру чи перескакував через рівчак, не пронизувало болем, як раніше. Отже, таки справді загоїлося, пов'язку можна знімати.

Біля станції, у геть захарашеному завулку, мало не поцілувалися з полуторкою, що йшла назустріч і теж виповзла на вузький об'їзд. Водій зупинився, визирнув із кабінки, мабуть, збираючись вилаятись, але впізнав силует комдива за лобовим склом, і машина почала рачкувати, відступаючи заднім ходом. Покотило так само повільно просувався вперед, а коли порівнявся з полуторкою, Шумаков упізнав старшого лейтенанта Сніжка, котрий вискочив із кабінки й виструнчився.

— Де полковник Штукаренко? — запитав Шумаков.

Старший лейтенант підбіг і, все ще тримаючи округлу долоньку біля вуха, доповів:

— У триста п'ятнадцятому, товаришу комдив. На полковій нараді політскладу.

— Коли повернетесь, перекажіть, щоб о восьмій прибув до мене.

— Єсть, — хвацько вигукнув старший лейтенант, випнувши своє черевце.

За інших обставин Шумаков, напевне, спохмурнів би, а може, й закинув щось офіцерові політвідділу, який стояв перед ним з опущеною на рукав портупеею та погано застебнутим ременем, але тепер тільки ледь помітно кивнув йому й наказав водієві:

— Давай.

3

У кімнаті було тепло, Аня посідала на стільці, спершись ліктем на скриню, потім все-таки підійшла й притулилася до груби, од якої пашіло жаром і тхнуло відсирілою глиною. Від того дня, як вона майже втекла з Уфимського тилового госпіталю на фронт, саме сьогодні минало півтора місяця. За цей час їй довелося змінити щось із десятків квартир, але всі вони радше були притулком, ніж людським житлом — намети, землянки, недавні німецькі бліндажі, в які набивалося по четверо чи й по більше лікарів та медсестер, аби на кілька годин прихилити голови та перепочити від безперервних операцій, перев'язок, розпачливого стогону та благань скалічених людей. Навіть коли приїздила, щоб перев'язати поранену ногу командирів дивізії, заставала його в такій самій затхлій землянці чи в такому ж напівзаваленому німецькому бліндажі, в якому жила сама. Зараз, либонь, уперше вона опинилася у просторій і чистій світлиці, повній яскравого червоного саява, що лилося із засніженого подвір'я крізь четверо вікон, в яких чудом збереглися всі шибки. В її уфимській комірчині, схожій на келію, у вікнах теж були шибки, стіни начебто так само вибілені, але й там бракувало справжнього затишку, приемної теплоти, зворушливого духу, відволоженої глини. Аня стояла під грубою, жар від пропеченої стінки проникав і крізь халат, і крізь цупку тканину старенького вовняного платтячка, пошитого бозна-коли — ще в Ленінграді, задовго перед війною.

Повільно знизувала плечима, коли припікало, але від груби не відходила, наче намагалася всотати якомога більше тепла, щоб збереглося надовго й гріло згодом, коли знову повернеться до санбату, в брезентовий намст, який продуває наскрізь, хоч горить у залізній печі безперервно цілу добу.

Тіло солодко млоїлося, вбирало тепло, але разом із ним і ще щось таке, чого Аня не змогла б назвати. Мабуть, воно й назви не мало, ні форми, ні запаху, ані будь-яких інших ознак матеріальності, але невидимо носилося тут у повітрі, жило в цій кімнаті, будило неясне й радісне почуття. Протягом місяця вона не раз і не двічі зустрічалася з Шумаковим. Інстинкт жіночності, властивий їй не більше, але й не менше, ніж усім іншим жінкам на землі, відзначав і занотовував у душі не так помітні, як відчутні зміни в ставленні комдива до неї. Жодним словом він ніколи не прохопився, але те, про що він мовчав, ясно уловлював чутливий жіночий інстинкт. І саме тим, що Шумаков умів почувати, а водночас і мовчати, він Ані найбільше й подобався. Вона запитувала себе не раз, чим відповідає йому, але певної відповіді не знаходила на своє мовчазне запитання. Аня не належала до тих, хто спалахує несподівано. Після розлучення зі своїм чоловіком до неї не раз залицялися і в Ленінграді, і в Уфі, але кожного разу її відштовхували оті раптові чоловічі спалахи, розраховані на її спалах. За час свого перебування на фронті вона теж наслухалася від своїх санбатівських співробітниць про всяке таке, знала, що тут, у самому пеклі війни, люди нерідко ставляться до своїх інтимних взаємин простіше, ніж там, де смерть не висне над головою. Але Шумаков, як видно, був не з таких, і це їй теж подобалося.

Вона прийнялася до нього довірою, але чогось значнішого все-таки не могла віднайти в собі й тепер. Щоправда, як на її вдачу, то це вже було чимало.

Аня ще деякий час постояла, прогріваючи свої вузькі плечі аж до кісточок, вдихаючи заспокійливий дух хатнього тепла й отого «ще чогось», що не мало назви, й вирішила прогулятися надворі. Одягла свою коротеньку шинельку і вийшла.

Після хатнього тепла холодний вітерець пройняв наскрізь. На мить аж зіщулилася, але дихалося легко. Пройшла повз вартового, що стояв біля воріт, і одразу побачила молоду жінку у перешитому з шинелі пальті, що

сиділа на лавочці. З хвилину Аня стояла мовчки й споглядала захаращену спаленими машинами вулицю, потім почувала:

— Не знаєте, полковник швидко повернеться?

— Сама чекаю,— сказала Аня.— А ви до нього?

— Так,— відповіла та, що в пальті.— Ви — дружина?

— Чия? — нашорошилася Аня.

— Вибачте,— мовила жінка й зашарілася.— Ви з його квартири вийшли, і я подумала...

— Ні, ні...— всміхнулася Аня й присіла на лавочку поруч із незнайомою.— Я лікарка, чекаю полковника, щоб зняти пов'язку з пораненої ноги.— Несподіване припущення, що вона дружина Шумакова, до того ж висловлене так безпосередньо, розвеселило її.— А ви тутешня?

— У тім-бо й річ, що ні...

Аня глянула на незнайому молоду жінку з цікавістю. «У тім-бо й річ»... «У чому ж, власне?» — начебто запитували її очі.

Через півгодини вони вже знали, що одну звать Аня Холл, а другу Ксеня Стороженко і що Аня народилася в Ленінграді, а Ксеня — в Києві. Ксеня розповіла й про те, як прибилася до Калитви і як попала до пакгаузу, отого, що його добре видно від хвіртки, біля якої зараз сиділи. Аня бідкалася й глибоко співчувала молодій гарній жінці, якій стільки випало пережити. Але про події, що передували цим переживанням, Ксеня не оповіла, отже, ні про самогубство Славчука, ні про складні взаємини з Олегом Харкевичем, ні навіть самого Олегового прізвища Аня не почувала. Все те для Ксені було надто особисте. Невеличка на зріст, тендітна, але, як видно, досить вольова військова лікарка подобалась їй і своєю небайдужістю, і тим, з якою щирістю виявляла свою зацікавленість. Схоже було, що за її пильною увагою до чужого лиха стоять власні переживання, але розпитувати Ксеня не наважувалася. Та й чого б це, подумала вона, військова людина, яка до того ж буває у командира дивізії, по-баб'ячому просторікувала з незнайомою жінкою! Адже й сама оповідала тільки про зовнішні події свого життя під час війни, отже, не мала підстав вимагати чогось більшого й від Ані.

— Ну, а до полковника ви в якій справі? — запитала лікарка.— Звісно, якщо це не таємниця.

— Мушу вибиратися звідси...— зітхнула Ксеня.— Ко-

мандир нашого загону уже полковника просив, але сказав, щоб я ще й сама попросила. Може, йтиме машина або літак...

— А куди вам треба?

— Добре було б до Києва, а в крайньому разі — до Запоріжжя.

— До Запоріжжя — навряд,— сказала Аня. Вона знала, що тилловики ще тиждень тому знялися із Запоріжжя й стоять у другому ешелоні, кілометрів за двадцять від Калитви.— А от до Києва ймовірніше...

— Не знаю, куди податись...— зітхнула й Ксеня.— Поїзди ще не ходять, а вийти на дорогу з дитиною... Може, хтось і їхатиме, та чи візьме...

Аня глянула на змарніле, але гарне обличчя Ксені, на стареньку вушанку, з-під якої вибилося біляве пасмо, і їй стало шкода молоду жінку, що забилася далеко від дому й тепер не уявляє собі, як повернутись назад. Та ще з дитиною!

— Прикро, що не зустріла вас раніше,— мовила Аня.— Саме вчора ми відправили останніх поранених, можна було якось влаштувати з ними й вас. Не до Києва і не до Запоріжжя, але то байдуже — аби на якусь станцію, де вже ходять поїзди.

Ксеня кволо всміхнулася: коли б і дісталася до якогось поїзда, квиток все одно нема за що купити. Але про це вирішила не казати: нова знайома ще сприйме це за натяк і запропонує позичити грошей!

— Я ще розвідаю,— спробувала Аня підбадьорити Ксеню, хоч у санбаті й сама була скорше гостем, аніж повноправним лікарем.— А де вас шукати, коли що?

Ксеня підвелася й огледіла хати вздовж вулиці, потім перевела погляд у глиб села й відшукала верхечок соломяного даху, під яким тепер жила.

— Ондечки, тополю бачите? — Аня теж підвелася.— Голубничого всі в селі знали — там я й живу.

— Гаразд, я вас знайду,— сказала Аня.— Йдіть спокійні.

Ксеня завагалася — чи не слід все-таки поговорити з Шумаковим? Але незручно було виказати недовір'я до невимушеної обіцянки цієї жінки, до її щирого співчуття. Та й невідомо, чи швидко повернеться полковник. А коли повернеться, робитимуть перев'язку й навряд чи одразу після того прийме її. Ксеня ледь помітно вклонилася й пішла вулицею, праворуч.

Аня подивилася їй услід і, коли Ксеня озирнулася, помахала рукою на прощання. Потім сіла на лавочку, але все ще дивилася в той бік, поки Ксеня не завернула за ріг.

Те, що вона почула від Ксені, зворушило її. Слухаючи розповідь незнайомої жінки, вона чомусь дедалі більше пізнавала в її долі свою, хоч між роботою в Уфімському тиловому госпіталі та перебуванням у залізничному пакгаузі в Калитві було мало подібного. Але за спокійною розповіддю Ксені учувалося таке саме внутрішнє сум'яття молодой душі, яке впродовж останніх трьох років панувало й над нею; така сама безпорадність маленької тріски, котру підхопив божевільний вир, і закрутив, і поніс, і не знати, коли й де приб'є до якогось берега. Пригадалася Уфа, малесенька кімнатка, де вечорами мало не билася лобом об стінку, збуджена, майже безтямна від постійного почуття провини перед Хохлом, котрий уже давно не був їй чоловіком. Уява все те малювала так яскраво, що Аня й зараз відчула щось схоже на напад давно знайомого хворобливого збудження. Злякалася, що воно підхопить і понесе її бозна-куди, швидко дістала з кишені скляну трубочку з таблетками й поклала одну під язик. Запити не було чим, а по воду до хати йти не хотілося. Розжувала гірку таблетку й проковтнула. В роті запекло, потім пронизлива гіркота опалила горло. Деякий час Аня уважно прислухалася до того, що капосна таблетка коїть у ній, не витримала й схопила з-під паркана грудку злежаного снігу. Коли посмоктала, вогонь у роті трохи причах, але присмак огидної гіркоти залишався ще довго.

Вона сама до себе всміхнулася: не раз ковтала, але не думала, що, коли суху розжувати, отак опечел! І навіть не помітила, як заспокоїлася, серце застукотіло ритмічно, в мозку ущухла тривожна пульсація.

Вартовий прогулювався біля воріт. І раптом Аня помітила, що він обсмикав кожушок і виструнчився. Глянула ліворуч і побачила Шумакова, що наближався, простуючи вузькою стежкою попід самісінькими парканами. Аня підвелася. Шумаков помітив її здалеку й махнув рукою. Потім крикнув до вартового:

— Чумак, там моя машина: за рогом забуксувала!

Вартовий підбіг до сусіднього паркана, теж комусь щось гукнув, і за хвилину на допомогу Покотиліві побігло кілька бійців.

Тим часом Шумаков наблизився до Ані.

— Вибачте, змусив довго чекати.

— Пусте.

— Так і просиділи отут самі?

— А хто мені потрібен?

Шумаков подивився на неї допитливо й багатозначно.

— Не виключаючи й мене?

— Про присутніх не говорять,— усміхнулася Аня.

— Це інша річ! — Шумаков доторкнувся до її руки, пропускаючи на подвір'я. А коли увійшли до хати, наказав лейтенантові Сердюку, що був у просторій кухні:

— Зараз лікар зніматиме пов'язку: мене нема.

4

— А знаєте, Ганно Семенівно, днями я виїжджаю до Москви,— несподівано для самого себе сказав Шумаков, коли увійшли до хати й він причинив за собою двері.

— Справді? — запитала Аня досить байдуже і раптом різко повернулася до нього обличчям, наче враз усвідомила те, про що він повідомляв.— І надовго?

Зклопотаність, ба навіть тривога, з якою вона запитувала, бриніли в голосі і в тому, як посуворішало й напружилось її личко. Шумаков одразу відчув, що глибоко її стурбував.

— Чи надовго? — запитав він сам себе притишено, ніби зніяковівши.— Не знаю, коли б не назавжди.

— Ось як,— спробувала вона опанувати себе.— Прикро.

Спершу в уривчастому зауваженні вчувся Шумакову потаємний жаль з приводу розлуки з ним особисто, але одразу ж подумав, що оте «прикро» в неї могло вирватися і з інших причин. Адже в санбаті вона не оформлена, Шумаков не раз обіцяв їй поклопотатися й дістати офіційне призначення Головного санітарного управління, але й досі цього не зробив. Звісно, під час боїв не можна було вирвати й хвилини, але ж обіцянку не виконано, і ось тепер довідалася, що поїде, і вона збентежена тим, що залишиться ні в сих ні в тих, бо в санбаті справді нема вільної штатної одиниці, та й не може санбат її прийняти без призначення.

— Ганно Семенівно, не подумайте тільки, що я вас залишу напризволяще,— заговорив він винувато й вибачливо.— Я обов'язково забіжу до санітарного управління

й улаштую все, як обіцяв,— запевнив Шумаков, але й це було і недоречно, і нерозумно.

Аня не подякувала, а тільки пильно подивилася на нього й сухо проказала:

— Ну гаразд, давайте вашу ногу.

Вона почала скидати шинелю, й Шумаков не наважився їй допомагати. Мовчки розстебнув пасок, скинув шинелю і собі й повісив на цвях. Анина лежала на стільці, перекинута через спинку, а сама вона нахилилася над своєю санітарною сумкою, що лежала долі в дальньому кутку.

Шумаков опустився на ліжко й почав роззуватися. Настрій зіпсувався. Наче й радувало, що його довірливе повідомлення про від'їзд засмутило її, але разом з тим почував, що, почавши з цього повідомлення, образив Аню. Він картав себе, бо виходило, що, не виконавши обіцянки, на яку Аня покладалася і від якої залежала її подальша робота, збирається їхати з дивізії назавжди, та ще й говорить про це начебто між іншим, як про щось таке, що її мало обходить.

Шумаков крадькома глянув на тоненьку постать, що схилилася над сумкою, і серце йому пройняв жаль. Хотілося підвестись і підійти, сказати щось лагідне й ніжне, висловити все те, що почував. Чобіт не злазив, м'яка хромовая халява щільно облягала ногу, Шумаков аж почервонів від напруження.

Аня надто довго копирсалася в сумці, кінець кінцем випросталася й повернулася до нього обличчям.

— Давайте, я допоможу,— проказала, і йому здалося, що в її пропозиції вчувалися нотки легкої поблажливості або й притамованої зневаги.

Але відмовитись не посмів. Відчував, що все те заслужив, хоч і не розумів, як це сталося. Аня опустила на одне коліно, різко шарпнула, й обоє мало не полетіли — вона додолу, а він на ліжко, до самісінької стіни.

Це розвеселило і його, й її, але обоє змовчали. Проте невеличка пригода зробила своє, й гнітюче напруження вляглося.

Аня обережно розвинула пов'язку, оголила довгастий посинілий шрам і обережно помацала його пальцем.

— Не боляче?

— Ні.

— Гаразд, можете взуватись.— Вона підвелася й випросталась.— Я стежила, коли ви йшли вулицею: ви даремно побоюєтесь нормально ступати, Забудьте про

поранення й закиньте свій ціпок.— Вона знову відійшла до стіни й нахилилася над сумкою.

Шумаков швидко взув чобіт і підійшов до неї. Нахилився теж і почав нервово гладити її збите на потилицю волосся.

— Мила... мила... Як ви могли подумати, що я вас залишу!

Аня різко випросталася й заціпеніла, вражено дивлячись на нього. Шумаков витримав цей погляд, наблизився, рвучко притягнув її до себе й поцілував в уста. Аня штовхнула його в груди, вирвалася з обіймів і, розмахнувшись, ляснула по щоці.

Це сталося так швидко й несподівано, що обое замерли, приголомшені. Шумаков стояв зніяковілий, безпорадний і, безглуздо всміхаючись, дивився на Аню — на її розпаленіле обличчя, на очі, в яких застиг дикий жах. Він бачив, як вони поступово почали братися вологою, й слзючки покотилися по щоках.

І раптом, не тямлячи себе, Аня кинулася до Шумакова, припала до нього й почала збуджено цілувати в щоки, в очі, в уста. Він все ще стояв приголомшений, а вона цілувала його й щось нерозбірливо говорила.

Кінець кінцем і Шумаков опанував себе, обняв її й теж поцілував.

Тільки тепер Аня злегка відсахнулася.

— Хтось може увійти...

— Мила моя... мила...— сказав він, дивлячись їй у вічі, ще повні сліз.— Ніхто не ввійде.

Вона знову схопилася за обличчя.

— Що ж це таке... боже... Що це таке?

Шумаков хотів її обняти, але вона м'яко відсторонила його:

— Не треба.

Шумаков не наполягав. Він знав, що ніхто не ввійде без дозволу, міг їй повторити це, але змовчав. Відійшов до скрині, опустився на лаву й мовчки дивився, як Аня похашцем, неухважно поправляє свою зачіску. Вона поволі заспокоювалася — він це бачив, потроху опановувала себе й нарешті підійшла до стільця, на якому висіла її шинеля, збираючись одягатись.

Шумаков зірвався з місця й поклав свою руку на Анину.

— Почекайте. Посидьте ще.

Вона помовчала, потім повільно опустилася на той самий стілець і підвела очі, тепер уже уважні — навіть покірні.

— Післязавтра ми полетимо до Москви, — мовив Шумаков, і голос його звучав упевнено. — Там полагодимо всі справи.

— Які? — запитала вона, вступивши в нього очі.

— І мої, й ваші. — І за мить додав: — І наші спільні теж.

Аня все ще дивилася на нього й, несподівано усміхнувшись, мало не пустотливо запитала:

— Хіба у нас є спільні справи?

— Я хотів би, щоб вони були, — сказав Шумаков, збитий з пантелику тоном її запитання.

— Боже, що ж це таке?! — так само несподівано, як з'явилася, зникла ота грайлива усмішка, й обличчя її спохмурніло. — Я нічого не розумію.

— А що ж розуміти, коли я вас люблю? — Він наблизився до неї й почав ніжно гладити її волосся. — Мила, мила моя... Мила...

Вона сиділа мовчки, наче дослухалася до його ніжних доторків, наче вбирала їх усім еством, зіщулена й щаслива. Боялася поворухнутись, мовби могла сполошити його ніжну руку й розвіяти щасливий сон. Так і сиділа заціпеніла, доки Шумаков не доторкнувся устами до її скроні й відійшов.

— Про мій від'їзд поки що нікому не кажіть, а про свій попередьте Васадзе, — проказав Шумаков, помовчавши. — Він не затримуватиме — призначення у вас все одно нема. Скажіть, що їдете до Москви, щоб з'ясувати своє становище. Коли що, пошліться на мій дозвіл.

Аня посиділа ще з хвилину, потім підійшла до Шумакова і поцілувала його в щоку. Мовчки одяглася, взяла свою сумку й, не озираючись, вийшла.

Шумаков сів біля скрині, затулив обличчя долонями й застиг. Побоювався тільки одного — коли б Сердюк не доповів, що хтось чекає. З острахом глянув на двері, ніби вони от-от прочиняться і хтось увійде.

Коли пролунав зумер, Шумаков вороже подивився на телефонний апарат, але все-таки після третього сигналу взяв трубку.

— Двадцять шостий слухає, — стомлено відповів. І враз пожвавішав, почувши хрипкуватий бас Штукарєнка. — Так, так, це я. Тобі переказали?

— А що там у тебе сталося? — бубоніло в трубці.— Я збирався на ніч залишитись у полку.

— Ні в якому разі! — крикнув Шумаков, приклавши долоню до трубки.— Неодмінно приїзди.

— Та що там зчинилося?! — доскіпувався Штукаренко.

— Приїзди — розповім.

Штукаренкові, як видно, дуже не хотілося повертатись, а може, й справи затримували, але Шумаков наполягав, і він кінець кінцем простогнав:

— От лихо! Ну, гаразд.

Поклавши трубку, Шумаков відчув себе впевнено, ніби щойно відбув ділову розмову, що заспокоїла його й повернула звичну рівновагу. До від'їзду конче мусив ще залагодити чимало справ. Він не міг залишити дивізію абияк, повинен був дати всьому лад, щоб його наступник не мав приводу для невдоволення. А після двох тижнів тяжких боїв було над чим замислитись і про що подбати...

Шумаков зняв трубку й наказав з'єднати його з начальником штабу. Коли підполковник Лемешко озвався, попросив зараз же зайти й прихопити з собою відомості про наявну кількість бійців у полках і остаточний підрахунок втрат за час боїв на Корсунському плацдармі.

5

Наказ про відкомандирування Шумакова в розпорядження Генерального штабу надійшов за годину перед тим, як з'явився Штукаренко. Дочитавши текст наказу, Шумаков уперше побачив поруч із своїм прізвищем звання «генерал-майор», і, надруковане на машинці, воно зупинило на собі зір, начебто було новиною. Досить байдужий до всіляких почесей, він, проте, вдоволено осміхнувся й двічі не без приємності промурмотів собі під ніс: «Генерал-майор» — слова, які відтепер мали стати невід'ємною часткою офіційного визначення його як військової особи.

Шумаков уявив собі, як оця новина вразить підполковника Лемешка, і мало не розсміявся вголос. Шкода, що наказ не потрапив спочатку до його рук, як бувало завжди! А проте це дало б можливість Лемешкові підготуватись, перед тим як увійти зі своїм нещирим привітанням. Цікаво, як він поведеться, коли довідається і змушений буде висловити своє ставлення до цього тут-таки ж, у всіх

на очах? Шумаков уявив собі розгублену й почервонілу фізіономію Лемешка й розвеселився. Та водночас і здивувався: а чому самого його не підвищено в званні? «Та хіба сам я досі не перебував у такому ж становищі?» — подумав Шумаков. Полковник на посту командира дивізії — так само ненормально, як і підполковник — начальник штабу.

У двері постукали.

Шумаков не відгукнувся, а пішов відчиняти. Розчинив двері й побачив перед собою підполковника Лемешка.

— Прошу, заходьте.

— З'явився за вашим викликом, товаришу полковник,— відрепортував начальник штабу.— І, переступивши через поріг, здивувався: — Що це ви — потемки?

— Саме збирався засвітити.

Лемешко доповідав про те, що цікавило Шумакова, а він слухав і весь час подумував: показати йому наказ командарма зараз чи ще почекаати? Вирішив спершу ознайомити з ним Штукаренка.

З доповіді виходило, що за час боїв на Корсунь-Шевченківському плацдармі частини й підрозділи дивізії мали більше втрат, ніж гадали раніше. Щоправда, полки ще були боєздатні, але деякі підрозділи слід негайно поповнити й людьми, й технікою.

Шумаков попросив Лемешка підготувати відповідний документ до штабу армії й відпустив його. Дивлячись на те, як чітко повернулася опецькувата постать підполковника, він уявив собі, як дзвінко клацнули б його трохи занадто високі підбори, коли б він знав.

Приходько вже, мабуть, чекав по той бік дверей, поки начальник штабу піде. Старий одразу ввійшов і запитав, чи подавати вечерю, але Шумаков сказав, що вечерятиме разом із полковником Штукаренком і почекає його.

— А вони вже приїхали,— повідомив Приходько.— Щойно бачив. Мабуть, зараз прибіжать.— І невдоволено промимрив: — А чому не попередили? Я на вас тільки приготував.

— Ну, це діло твоє,— кивнув Шумаков.— Вечерятимемо вдвох.

Старий ординарець потупцювався біля дверей, все ще невдоволено буркочучи. Вийшов і одразу ж повернувся з тацею, на якій стояли тарілки та дві склянки.

Приходько ще не закінчив «накривати на скриню», як називав це жартома Шумаков, коли Штукаренко відчи-

нив двері, запитавши, чи можна увійти. Одразу помітив на скрині дві чарки, а в руках у Шумакова пляшку й, перше ніж привітатися, запитав:

— З якої нагоди?

— Аби пляшка, а нагода завжди знайдеться,— відповів Шумаков і поручкався з полковником.

— Мабуть, довго й шукати не доведеться, коли з роботи мене зірвав!

— Ти, як завжди, бачиш крізь землю,— пожартував Шумаков і почав відкорковувати пляшку.

— Ну, що сталося? — запитав Штукаренко, роздягаючись.

Шумаков глянув на Приходька, який уже закінчив своє нехитре діло, ще з хвилину помовчав, поки ординарець вийшов, видобув із папки, що тепер лежала на самому краєчку скрині, наказ і подав Штукаренкові.

— Читай.

Штукаренко взяв папір, уважно, наче з підозрінням, подивився на Шумакова й пішов до стільця. Сів, поклав одну на одну свої журавлині ноги, сперся худорлявою спиною на бильце й почав читати.

Шумаков стояв осторонь і крадькома позирав на свого товариша. Кошаве довгасте обличчя ледь помітно поверталось слідом за рядками наказу, але нічим не виказувало враження від прочитаного. Наче проминув уже й нове звання Шумакова, і пункт про призначення його самого виконувати обов'язки командира дивізії, а на обличчі не поворухнувся жоден нерв. Буцімто йшлося про таке, що його не цікавить. Дочитав, повільно опустив аркуш на свої гострі коліна і, ще з хвилину мовчки дивлячись повз Шумакова, тихо проказав:

— Я часто думав про таку можливість і завжди її боявся.

Шумакова це зворушило.

— Під богом ходимо, нічого не вдієш,— сказав, наливаючи спочатку йому, потім собі. Червоне вино відбивало пломінець невеликої лампи, що стояла на середині скрині, й сяяло, як рубін.

Штукаренко взяв свою склянку, наче спересердя, перехилив її й випив одним духом.

— Неввічливо,— пожартував Шумаков.— Так з генералами не п'ють. Міг би й привітати.

— А з чим? — запитав Штукаренко.— З тим, що залишаєш свою дивізію, а заодно й мене?

— Кажу ж — під богом ходимо...

— Ходимо, звісно...— промурмотів Штукаренко.— Але дещо й від нас залежить, це теж факт.

— Гадаєш, слід відмовитись?

— Дивлячись на яку швайку міняєш своє шило,— від-
прізав Штукаренко й налив собі знов.

— Пропонують корпус,— ніби нехотя сказав Шумаков,
наливаючи йому в друге.

— Ах, так! — цього Штукаренко не сподівався.— Ну,
в такому разі...— Він підніс склянку й покнувся з Шума-
ковим.— Коли це серйозно, то — компривіт.

— Наскільки серйозно, не знаю, за що купив, за те
й продаю,— усміхнувся Шумаков.

— А купив задорого?

— Командувач повідомив.

— Ціна підходяща. Ну, будь! — Штукаренко відсърб-
нув і поставив склянку на скриню.

Він підвівся й почав міряти глиняну долівку з кутка
в куток. Руки, як завжди в таких випадках, заклав
за спину, і від цього його сутулість менше впадала в
око.

— Ти — хоч ображайся, а хоч не ображайся — не та-
кий чутливий, як я. Факт. Ми, українці, взагалі народ
сентиментальний. Тому, не соромлячись, кажу: мені
жаль, що ти від'їздиш.

— А мені, гадаєш, ні?

— Не варто в цьому змагатися,— зупинився на мить
Штукаренко.— Якщо читав коли-небудь Гоголя, згадай,
як він описує козацьку дружбу, а тоді й роби висновок —
кому прикріше: мені чи тобі.

Це було сказано жартома, але в словах Штукаренка
легко відчувався непідробний біль і щирість. Виголо-
сивши свою тираду, він знову сів, долив собі вина й про-
стягнув склянку до Шумакова:

— Ну, бажаю щастя.

Шумаков випив до дна.

— А я спробую перетягнути тебе до себе, на нове міс-
це,— мовив Шумаков.

— Ет, забудеш! — сказав Штукаренко.

— Та ти що? — здивувався Шумаков. І засміявся: —
Перший випив, наче забув, що я генерал, а тепер розмов-
ляєш зі мною так, ніби я ще полковник!

— Ну, вибач,— буркнув Штукаренко, не реагуючи на
жарт.

З хвилину вони помовчали, потім заговорив Шумаков:

— Був у мене сьогодні тутешній партизан. Просив допомогти технікою і так далі. І дивно — хоч і не знав ще тоді, що від'їжджаю, а йому позаздрив. У тім наша солдатська біда й полягає, що для кожного настає отака хвилинка, коли він змушений полишати товаришів. А партизани...

— Розумію,— перебив Штукаренко.— Не надто глибоке спостереження, але правильне.

— До речі,— похопився Шумаков і не почув саркастичного зауваження Штукаренка.— Я йому обіцяв прихопити з собою когось із його загону. Не забути б...— Шумаков узяв олівець і занотував собі в блокноті.

У пляшці вже залишилося тільки на денці, коли Шумаков раптом згадав про Лемешка:

— Не заперечуєш, якщо я його покличу?

Штукаренко не відповів і натомість зауважив:

— Все-таки правильніше було б замість тебе лишити не мене, а його.— Він сказав це, певний, що як офіцер Лемешко міг би справді бути кращим від нього на посаді комдива. Але згадавши, скільки зусиль доклав той, аби посісти це місце під час боїв на Дніпрогесі, коли Шумакова було поранено, всміхнувся: — А втім, Лемешко про це занадто гаряче мріє: певне, командувач таки знав, що робив!

Шумаков подзвонив начальникові штабу й поспішив прибрати порожню пляшку: все-таки незручно — Лемешко зрозуміє, що його покликали під кінець вечері. Швидко розкрив валізу й видобув нову — таку саму. Відкоркував, по-змовницькому підморгнув Штукаренкові й хутко сів — на випадок, якщо Лемешко з'явиться раніше, ніж можна чекати. Його пустотлива м'єтушня скидалася на дитячу гру, і трохи сп'янілий Штукаренко, вдоволено усміхаючись, поблажливо спостерігав за витівкою щойно спеченого генерала.

А коли підполковник з'явився на порозі, Шумаков пішов назустріч із повною склянкою і, зупинившись посеред світлиці, проголосив:

— Товаришу начальник штабу, можете привітати мене з наданням чергового військового звання!

У першу мить Лемешко сторопів, ніби силкувався згадати, яке саме звання є черговим для полковника. Враз безпорадно всміхнувся, виструнчився, взяв із рук Шумакова склянку й не менш урочисто проказав:

— Дозвольте вас привітати, товаришу...— Він затнувся, мало не сказавши «полковнику», як звук, але швидко опанував себе й чітко вимовив: — Вибачте, генерал-майор!

6

Ксеня не покладала особливих надій ні на домовленість Сиволапа з командиром дивізії, ні на обіцянку військової лікарки. Чи йтиме якась машина, невідомо, та коли б і трапилася нагода, можуть забути: люди заклопотані — не дивно. Через це вона дуже зраділа, коли почула приглушений гудок, а потім і глухе пихкання на станції. Невже закінчили ремонт колії й пустили поїзди? Похапцем накинула пальто й побігла. Пихкання чимдалі ставало чутніше, та, коли наблизилася, побачила маленький паровозик, що тягнув платформу зі шпалами до місця, де солдати клали нове полотно. Він ішов із півдня — отже, там дорога готова. Але північніше, де починався насип і досить крутий підйом, видніла довга піщана смуга, що вишкірилася голими шпалами аж до висадженого мосту... Виходить, не скоро.

Ксеня постояла й пішла назад. Зупинилася біля довжелезного пакгаузу. Залізні двері було розкрито — мабуть, так і лишилися від отієї ночі, якої не забуде повік. Стала навпроти чорного квадрата пільми, хотілося зазирнути всередину, але передумала й пішла далі.

Голова гула — третю ніч майже не спала. Стара Голубничиха весь час скрикувала й ойкала, лягала одягнена, запнута з очима, схоплювалася серед ночі й сиділа на лежанці, згорьовано похитуючись вперед і назад. Ксеня прокидалася, подовгу дивилася на невсипущу тінь засмученої жінки, а потім, коли стара знову влягалася, вже заснути не могла. Тільки тихе сопіння й тепло, що пашіло від малої Оленки, трохи заспокоювали, але стара знову схоплювалася й починала глухо стогнати, і в загуслому присмерку повільно й одноманітно коливалася розпливчаста тінь.

Ксеня йшла й почувала всередині бентежний трепет кожної жилки. Мусила щось робити, кудись податись, до когось піти, щоб заспокоїтись. Так і опинилася на майдані, біля колишньої сільради. І як тільки увійшла в сіни, почула голос Сиволапа:

— От і добре! А я хотів посилати по вас. Тут майор один прибув, з Москви, з редакції. Має повертатись, а літаки, каже, обов'язково сідають у Києві заправляти пальним. Так що будьте наготові — обіцяє вас прихопити.

Ксеня зраділа: схоже, що це щось надійніше за обіцянки заклопотаного комдива та незнайомої лікарки. Притомом кинулася додому, мовби негайно вже треба летіти. Метнулася по хаті, але одразу й згасла: що складати? Одежа на ній, грошей — ні копійки, тільки й скарбу, що дитина та вона сама...

Стара гірко заплакала, коли почула, що Ксеня має від'їздити.

— Дитину залиши,— сказала.— Нащо вона тобі? Ти молода, а дитина чужа. Йй ліпше в селі, а тобі легше без неї.

Почувши це, Оленка кинулася й припала до Ксені. Затряслася самими тільки плечиками — вузькими й кощавими, обтягнутими майже прозорою шкірою. Ксеня притисла до себе тремтливе безпорадне тільце, й сльози блиснули в її очах.

Ні, ні, вона не залишить дитину. Не тільки заради неї самої, а й заради себе, заради всього отого грізного й страхітливого, що пережила в Калитві. Залишити — все одно що силоміць вирвати усе те з пам'яті, а воно — частина її самої, її душі. Ні, ні, вона не може, не сміє цього робити!

Дитина потроху заспокоювалася, але Ксеня не відпустила її. Так і сиділа, пригорнувши Оленку, коли в двері хтось стиха постукав і на порозі з'явилася Аня.

Вона не одразу впізнала Ксеню — без пальта й хустки, скулену на низенькому ліжку, та ще з дитиною, котра так притулилася, наче злилася з нею водно. А Ксеня від несподіванки все ще не підводилася й мовчала.

— Та це таки ви! — мовила Аня.— Ледве знайшла. Коли ви вчора показували, я подумала на сусідський будинок, але він виявився порожній.

Тільки тепер Ксеня відсторонила Оленку й підвелася.

— А я, чесно кажучи, не думала, що ви шукатимете мене,— винувато всміхнулася.— Проходьте.

Аня ступила на середину просторої кухні з великою піччю, і погляд її зупинився на старій Голубничисі, котра мовчки похитувалася, сидячи на лежанці, закутана з очима, байдужа в своєму тупому розпачі і немовби до всього

глуха. Глянувши на неї, Аня мало не здригнулася й поспішила відвести погляд. Але, хоч як старалася не думати про нещасну, стара весь час стояла перед очима.

Вранці до санбату подзвонив лейтенант Сердюк і повідомив, що наступного дня о восьмій ранку відлітати. Сам Шумаков не дзвонив. Аня від учора його не бачила, але розуміла, що перед від'їздом він і зайнятий, та й, напевне, розуміє, що підкреслена увага командира дивізії до неї може збудити небажані пересуди серед персоналу санбату. І все-таки чекала, щоразу забігала до намету, де стояв апарат, цікавилася, чи ніхто не дзвонив, і це нікого не дивувало, бо всі вже знали, що вона має від'їздити.

Та, довідавшись про літак, Аня вирішила повідомити Ксеню, бо ад'ютант і їй сказав, що маршрутом польоту передбачено дві зупинки — в Києві та Орлі.

Аня погладила чорнявеньку дитячу голівку й подивилася на пишне Ксенине волосся, біляве, а в надвечірньому світлі, що падало з віконця, майже золоте.

— На батька схожа? — запитала, маючи на увазі Оленку.

Ксеня не відповіла й натомість звернулася до дитини:

— Ти б одяглася, маленька, та надворі побігала.

Дитина покійно погодилася, і Ксеня допомогла їй одягнутись.

— Не рідна вона в мене, — сказала, коли причинила двері за Оленкою. — Сирітка. Тепер ми вдвох.

— Кажу, залиши в селі, не тягни за собою, — прохрипіла стара, й Аня злякано озирнулася на неї, почувши виплаканий, вже не людський голос. — Занапастиш коли не її, то себе.

— Не можу я, кажу ж вам — не можу... — мовила Ксеня водночас і благально, й нетерпляче.

Аня згадала свого покійного синочка: ось ця, маленька, і війну перетерпіла, та жива. А він загинув на тихій ленинградській вулиці, коли з батьком їхав на риболовлю!.. В той день її життя зламалося, відтоді вона сама.

Аня запитала:

— Ви берете дитину з собою?

— Беру.

— Завтра о восьмій літак. Ви готові? — запитала несподівано весело, наче не так хотіла повідомити Ксеню, як намагалася розрадити її.

— Та невже? — сплеснула Ксеня руками, й обличчя їй зашарілося.

— Можу заїхати за вами о сьомій.

Стара схлипнула й затряслася, потім почала похитуватись. Аня перелякано озирнулася на нещасну.

— Боже, як же я поїду?..— тихо запитала Ксеня, дивлячись на стару, котру мусить покинути наодинці з її горем.

З хвилину стояла гнітюча тиша.

— Може, пройдемося по вулиці? — запропонувала Аня, пригнічена цією тишею.— Надворі гарно...

— Гаразд,— погодилася Ксеня й винувато подивилася на стару.

Аня нічого не знала про Голубничого — ні про те, ким він був, ні про його трагічну загибель. Ксенина розповідь глибоко вразила її. Уже починало смеркати, де-не-де у вікнах блимали вогні, морозяне повітря синішало й тьмяніло. Сніг мелодійно порипував під ногами двох жінок — спочатку в завулку, потім на широкій вулиці.

Захоплена оповіддю Ксені, Аня незчулася, як вони опинилися навпроти будинку, в якому мешкав Шумаков. У вікнах світилося, біля воріт стояло кілька машин, а обіч — двоє осідланих коней, припнутих до стовбура. У комдива, як видно, відбувалася якась нарада. «А може — проводи?» — майнуло в голові, і це чомусь занепокоїло, ба навіть злегка образило, наче там справді відбувалася вечірка, на яку Шумаков свідомо її не запросив. Аня мимоволі доторкнулася до Ксениного рукава, спонукуючи її йти швидше, а сама мало не побігла вперед вузькою стежкою понад протилежним парканом.

— Повертайтеся, ви вже далеко зайшли,— кинула, побоюючись, що Ксеня щось помітить.

— Мені ще треба до сільради зайти,— сказала Ксеня.— А ви обережніше ступайте: слизько.

Аня змусила себе уповільнити кроки, хоч серце ще калатало — не від швидкої ходи, а від неусвідомленого страху. Почувала, що нею опановує оте знайоме їй невідворотне збудження, якому зараджувала тільки таблетка, котру завжди мала при собі. Але не діставала її з кишені — чомусь посоромилася. І майже зраділа, коли Ксеня запитала:

— То ви про мене не забудете?

— Ні, ні! До побачення!

Сиволапа в сільраді не було, але за столом сидів майор — невеличкий, білявенький, зовсім безбровий. Виявилося, що це саме той, що з Москви. Він дописував щось у блокноті і, коли Ксеня назвалася, запропонував кілька хвилин почекати. Байдужість, з якою він її зустрів, трохи засмутила, але скоро вона пересвідчилася, що помилилася. Покінчивши з писанням, він заходився розпитувати про загін Сиволапа й занотовувати все у своєму блокноті, а коли довідався, що їй треба, власне, не до Москви, а лише до Києва, пошкодував:

— Жаль, у Москві я прочитав би вам свою кореспонденцію, перед тим як друкувати.

Майор їй теж сказав, що вилітатимуть о восьмій, — отже, йшлося про той самий літак, яким летітиме й Аня. Ксеня подякувала й підвелася. Треба було ще зайти до Микити Харитоновича — попрощатись і з ним самим, і з тим, що пережила у Калитві, з усім, усім, що її так змінило.

7

Жовтнева лікарня була першим і на той час ще єдиним лікувальним закладом у нещодавно звільненому Києві, отже, не дивно, що і Харкевич, і Любов Степанівна опинилися саме в ній. Не дивно й те, що обох їх розмістили в одному корпусі і навіть на одному поверсі — всі інші поверхи стояли без вікон, а надворі лютувала зима й не було кращого виходу, як тіснитися на одному кінці жінок, а на другому — чоловікам.

У той день, коли якийсь ворожий літак наосліп жбурнув свою бомбу неподалік від Фастова і, випадково поціливши у залізничне полотно, скинув з рейок вагон, у якому їхали до Києва Стороженки, Харкевич ще живий-здоровий мандрував по греблі з Шнейдером і не думав, що так нещасливо впаде й матиме струс мозку й переламану руку. Тим часом у довжелезному коридорі київської лікарні і Харкевич, і Любов Степанівна опинилися майже водночас, бо Кузьма Іванович мало не тиждень діставався до Фастова, а потім цілих дві доби віз свою поранену дружину до Києва, а Харкевича доставив туди санітарний літак саме під кінець нещасливої подорожі Стороженків.

Скільки разів Кузьма Іванович пробігав повз палату Харкевича, поспішаючи на другий кінець коридора, де лежала Любов Степанівна, а ні разу не зазирнув у про-

чинені двері, біля яких стояло ліжко його колишнього зятя! Та й чого б він туди зазірав? Завжди заклопотаний і досі ще приголомшений нещастям, яке спіткало дружину, він біг коридором, запинаючи на собі запраний куцополій халатик, і нічого не бачив навкруги. До того ж і забігав лише на кілька хвилин — майже наново створений університет розчиняв свої двері перед першими студентами, а Кузьма Іванович ще не влаштувався як слід на новому місці.

Харкевич потроху видужував. Голова ще гула, але свідомості він уже не втрачав, як нерідко траплялося в перші дні після його падіння на греблі. Тепер у вухах стояв лише постійний одноманітний шум, наче в обидва одразу забилися маленькі комашки й безперервно там дзигчали й лопотіли крильцями. Хірурги, які більше розумілися на переламаних кістках, аніж на процесах, що відбуваються в головах, пояснювали цей шум великою кількістю вжитого стрептоциду. Але Харкевичу від того пояснення легше не ставало: голова гула, важко було зосередитись і додумати щось до кінця.

Спроба розшукати Стороженків не призвела ні до чого. Ще на початку свого перебування в лікарні, коли після тяжких і довготривалих провалів свідомості Харкевич уперше розплющив очі й зрозумів, що опинився в Києві, він схопив олівець і написав коротеньку цидулку. Ледве дочекався вечора, коли санітарка зібрала по палатах листи й понесла їх на пошту. Та з того часу минув тиждень і розпочався другий, а Стороженки не прийшли. Звісно, і на пошту ще важко було покладатись, та й довоєнна адреса, що її Олег начебто пам'ятав, могла вже тепер не відповідати дійсності. Хто зна, чи й будинок той на Кузнечній ще є, а коли й уцілів, то чи не оселилися там інші люди, поки професора не було в Києві!..

Випнувши наперед руку в гіпсі й хапаючись другою то за чиєсь ліжко, то за стіну, Олег Іванович пробирався до вікна й дивився на місто. Воно мріло в синюватому морозяному туманці, тихе й безлюдне, зовсім не схоже на те, яке йому так сподобалося, коли перед війною приїздив сюди вперше. Тоді був травень, вулиці й парки нещодавно одяглися в зелене вбрання, і все навколо здавалося святковим, навіть урочистим. Тепер він уже не знав — так воно було насправді чи, може, таким тоді бачили Київ його засліплені щастям очі: адже приїздив Харкевич із Ксенею, з якою щойно одружився, і був

гостем і молодим зятем, а не самотньою людиною з переламаною рукою й головою, що гуде, як дзвін. Зараз місто не тишило очей, а навівало смуток, хоч із вершини досить високої гори, на якій стояв хірургічний корпус, не видно було ні руїн, ні згарищ, про існування яких Харкевич знав з газет і радіо.

Морозяний туманець, що висів над розпливчастими кварталами, гуснув: короткий лютневий день кінчався. Десь в отій загуслій синяві були його колишні родичі, а тепер, після всього, що сталося між ним та Ксенею, чужі, але все-таки рідні Стороженки. Що були — не сумнівався: адже сам споряджав їх у дорогу. А що могли не доїхати, не спало на думку — цього чомусь навіть не уявляв. Мабуть, доведеться чекати, поки випишуть із лікарні, а вже тоді шукати самому, бо вдруге писати на ту саму адресу безглуздо, якщо перший лист не дійшов.

Він ще дивився у вікно, коли позад нього біля дверей зчинилася метушня. Озираючись, він побачив цілий натовп. Один санітар підсаджував другого, а той тягнувся рукою до защіпки на височенних дверях, потім той, що був нагорі, зіскочив і важко гупнув чобітьми об підлогу. Обидві ступки розчинилися. До палати вкотили довжелезну площадку на велосипедних колесах, поклали на неї літнього чоловіка з жовтим худорлявим обличчям, що лежав на ліжку в кутку, а замість нього поклали хлопчика — як видно, щойно оперованого. Хлопець ще не опритомнів після наркозу, а мати його, молода, але огрядна, в тісному халаті, напнутому поверх ватянки, поспішала позаду санітарів і жалісно лебеніла.

Харкевич почував, що час уже лягти й собі, — ноги ослабли, тіло стомилося, стояти важко. Але до ліжка пройти не можна було. Нарешті санітари вийшли, біля хлопчика лишилися тільки мати й медсестра, і Олег обережно рушив від вікна до ліжка.

— То це ви наш сусід? — радісно вигукнула жінка, підвівши заплакані очі на Харкевича. — Може, озветесь до мого Петрика лагідним словом, коли отямиться, бо мені на зміну, а воно ж, сердешне, прокинеться, а матері побіля не буде, то плакатиме ж, бідолашне, дитина ж іще, хоч і тринадцятий пішов... — Жінка цокотіла без угаву, наче побоювалася, що не докаже ще чогось найістотнішого і Харкевич відмовить їй — що ж вона тоді робитиме?

— Авжеж, догляну,— мовив Харкевич, і жінчина вдячність обернулася на ще рясніші сльози, наче він не погоджувався, а відмовляв.— Чоловік на війні? — запитав, аби не дякувала.

— Де ж йому бути! Там, де всі. Другий рік, як не чути, мабуть, уже...

Вона не доказала й зайшлася тихим плачем, притулившись до уст кулак, як дитина.

І Харкевича враз осяяло: а що, коли попросити її? Думка виникла так несподівано, що він навіть не подумав про те, як сприйме жінка його прохання за таких обставин: адже могла подумати, що Харкевич вимагає від неї послуги за послугу, своєрідної плати за те, що догляне її дитя.

— В якому районі ви живете?

— На Комінтерна, біля вокзалу,— здивовано відповіла жінка й одразу перестала плакати.

— Ви мені даруйте, я хочу попросити вас...

— Боже, та що завгодно! — молитовно склала вона руки.— Може, білизну випрати чи на базар сходити — що завгодно, мені неважко, я вранці змінюся і з дорогою душею, аби ви тут до мого Петрика...— затрохтіла.

— Що ви, що ви,— зніяковів Харкевич, лише тепер зрозумівши, що просити не слід було.— Я й так догляну вашого хлопчика, дякувати мені не треба.

— Та чому ж людині не прислужитись, коли й вона прислужується, а часу ж мені позичати не доводиться — коли не на роботі, то вільна ж і що завгодно зроблю...

— Ну, гаразд, гаразд,— перебив її Харкевич, невдоволений самим собою...

Йому було незручно, але й відступати вже не міг. Невміло орудуючи однією рукою, до того ж лівою, сьак-так видер із зошита аркушик і недогризком олівця надряпав записку. Коли пояснював, де шукати Стороженків, жінка уважно дивилася просто в очі й покірливо кивала головою, але її готовність дратувала, бо таки схожа була на віддяку, якої Харкевич саме й не хотів. Він віддав їй записку й запитав:

— А як вас звати?

Але жінка й це витлумачила на свій лад:

— Та ви не турбуйтеся, я не одурю! Знайду й передам хоч би що!

— Боже мій, та хіба ж я через це запитую...

— Катериною мене звати, а прізвище Городовенко. На Комінтерна я живу, побіля самісінького вокзалу, в останньому будинку на розі, там кого не спитайте, кожен скаже — там мене знають усі.

Харкевич уже ні в чому її не запевняв, а коли нарешті вона пішла, сів біля хлопчика й замислився. В очах весь час стояв округлий кулачок, набряклий і червоний. Що вона робить весь час оцими своїми натрудженими руками — пере десь білизну чи носить воду? Чому вони такі червоні? Йому стало шкода цих рук, і роздратування, викликане її простодушною практичністю, зникло.

У протилежному кутку стиха стогнав білоголовий парубчак, якому переламало ногу кам'яною брилою, коли розбирав руїни, що завалили вулицю. А біля столу, при каганці, четверо інших одчайдушно «забивали козла». Все це — і отой тихий болісний стогін, і байдужий стук об стіл — було різними виявами одного й того самого життя в палаті напівзруйнованої лікарні, а може, й у всьому світі, схожому на отаку палату. Замислений Харкевич мовчки дивився на худорляве тільце хлопчика, запнуте потертою солдатською ковдрою, яке дихало рівно й спокійно, хоч дитина ще перебувала у напівзабутті.

Вперше за два тижні він почував, що шум у голові послабшав і думки не плутаються й не наскакують одна на одну, як бувало перед цим.

8

З першого дня свого перебування в Києві Стороженко жив у професора Кобченка. Як тільки прилаштував Любов Степанівну в Жовтневій лікарні, пішов на свою рідну Кузнечну, де народився, зріс і жив до війни, але будинок виявився без вікон та дверей, хоч зовні начебто й цілий. Кузьма Іванович поникав по кімнатах своєї колишньої квартири, по якій тепер гуляв вітер, ганяючи порошок та клапті німецьких газет, і пішов розшукувати когось із старих приятелів. Виявилось, що одні ще не повернулися з евакуації, інші тіснилися в маленьких кімнатах, бо не мали палива або пустили до себе людей із зруйнованих будинків. Надвечір дістався до Кобченка — в нього й лишився.

Мелентій Петрович свою квартиру зберіг. Стороженко не розпитував, чому він не евакуювався з університетом і як пощастило йому зберегти не лише помешкання, а

й меблі та книжки; не розпитував не лише з міркувань звичайної тактовності, а й через те, що мусив би розповісти й про себе таке, чого згадувати не хотів. Але Кобченко сам пояснив: йому пощастило — оселився в нього старший німецький офіцер, в минулому історик, а за часів окупації — значна персона в комендатурі міста. Німець поведився, як личить інтелігентній людині, хоч і не соромився в присутності хазяїна віддавати накази, які свідчили про те, що він водночас і жорстокий кат. Слухаючи цю розповідь, Кузьма Іванович уявив собі, як вечорами, після трудів праведних у комендатурі, колишній німецький історик, зручно розсівшись в одному з шкіряних фотелів у кабінеті Кобченка, заводив з ним учені розмови на добірній німецькій мові, яку Мелентій Петрович, будучи визначним германістом, досконало знав. Далєбі, саме фах врятував і квартиру, й бібліотеку, й самого Мелентія Петровича: німцєві, мабуть, імпонувало, що десь у далекому Києві є людина, яка знала про німецьку мову більше, ніж він сам.

Стороженко ще не мав продовольчих карток, ба навіть і не пробував їх одержати. Знав, що для цього мусить подати довідки з місця постійного мешкання та роботи, а в нього ні того, ні того не було. В університеті, що тільки-тільки починав наново формуватись, про відновлення кафедри романської філології поки що годі було й думати. Йшлося про організацію якоїсь об'єднаної романо-германської, керувати якою вже запросили професора Кобченка і яку саме він влучно й назвав «вавілонською вежею». Але й ця кафедра ще складалася лише з керівника. Доводилося чекати. Кузьма Іванович потай від гостинного господаря продавав на базарі дещо зі своїх та жіничиних речей, бо мусив не лише якомсь годувати себе, а й носити передачі Любові Степанівні.

Вечорами обидва професори вмощувалися в тих самих шкіряних фотелях, в яких, як уявляв собі Стороженко, не раз сидів за часів окупації й Кобченків пожилиць, і починали розмови на теми, котрі, ймовірно, не раз було обговорено тут з отим самим пожилцем. Кобченко доміслював, як вплинула б німецька мова на слов'янські, коли б — не доведи господи! — Німеччина перемогла, і що б з того, кінець кінцем, вийшло. Далєбі, повторився б той самий процес, який відбувся з далматинською мовою в Істрії та ритороманською в Тіролі, котрі під владним впливом латини взагалі почали відмирати. Сто-

роженко заперечував: не те співвідношення сил, інший темп і масштаб уявного впливу! Та й чи не реальніше зараз говорити про зворотний процес? Який сенс припускати й домислювати таке, коли про перемогу Німеччини вже немає й мови? Чи не краще спробувати уявити, що станеться з німецькою і чи встоїть вона проти могутнього впливу мов-переможниць?

Заперечення Стороженкове дещо образило Мелентія Петровича своїм тоном. Невже, мовляв, безневинне припущення могло зачепити громадянські почуття? Чи, може, Кузьмі Івановичу здалося, що, як фахівець-германіст, сам Кобченко ладен був би пожертвувати своїми патріотичними почуттями заради страхітливого філологічного експерименту? Проте вголос він своєї образи не висловив, а лише глянув на годинник і сказав, що час лягати.

Умостившись на канапі у великій холодній їдальні, Кузьма Іванович раптом усвідомив, що повівся не зовсім тактовно, але поміркував і гарячковості своєї не засудив. З якої речі? Кобченко пережив страхітливі два роки у власній квартирі, терпляче вислухував безглузді теревені якогось ученого кровопивці, що порядкував у комендатурі й посилав людей на смерть. І хоч Стороженко й визнавав, що й сам не виявив особливого героїзму під час окупації, та з гордістю відзначив собі, що як-не-як, а все-таки пережив те, що й інші,— не крився за широкою спиною вченого німця й наукоподібними балачками зайду не розважав. Уранці хоч і помітив, що Кобченко похмуріший, ніж завжди, але не вибачився, так і пішов з дому...

Та Мелентій Петрович образи не затаїв і, коли другого дня ректор попросив його визначити склад працівників майбутньої об'єднаної кафедри, першим назвав професора Стороженка.

Того ж таки дня Кузьму Івановича викликали до ректорату. Зранку він уже встиг побувати на базарі — купив пляшку молока та п'ятеро яєць і передав усе те Любові Степанівні. Того дня відвідувати хворих не можна було, і він навіть подумав, що це й на краще, бо завтра вже зможе оповісти дружині й про розмову з ректором. До призначеного побачення ще лишалося більше години, і Кузьма Петрович повільно простував, обдумуючи наступну розмову.

Він збирався поставити перед ректором питання про нецодіельність створення об'єднаної кафедри і про нагальну потребу окремого вивчення романської філології. Аргументацією могли послужити два міркування, та, на жаль, ректорові Стороженко міг викласти тільки одне: практичну важливість для повоєнних контингентів студентської молоді вивчення мов тих романських країн, які беруть участь у війні проти Німеччини й стануть учасниками загальної перемоги.

Друга причина була для Стороженка як для вченого не менш важлива: наукове обличчя самого Кобченка, вже призначеного керувати об'єднаною кафедрою,— вченого, який хоч і був видатним германістом, але в основному фахівцем з німецької філології. Перед ректором Стороженко міг йому закинути тільки одне: якщо Кобченко присвятив своє життя вивченню однієї галузі, а покликаний керувати кількома, то мимоволі приділятиме більше уваги своїй саме в той час, коли важливішими стануть інші.

Та, поміркувавши, вирішив цього не казати. Могло скластись враження, що Стороженко виставляє власну кандидатуру. Та й чи досить самих побоювань, аби ректора переконати?

Проте виявилось, що хоч Кузьму Івановича й викликали до ректорату, розмовляти з ним збирався не ректор, а завідувач відділу кадрів. Середній на зріст, русявий, з худорлявим, але приємним обличчям, завідувач виявився дуже ввічливим і сам вийшов у приймальню, щоб запросити до себе Стороженка. На своє місце біля столу не сів, а запропонував розміститись на старенькій канапі.

— Ви ще не заангажовані? — запитав, мило усміхнувшись.

— Тобто? — здивувався Кузьма Іванович.

— Ну, я маю на увазі — чи не дали ще згоди працювати в якійсь установі поза університетом? — пояснив.

— Моя установа — університет,— суворо відказав Кузьма Іванович.

— І чудово,— зрадів завідувач відділу кадрів, хоч і знав, що в Києві ще не існує іншого навчального закладу, де вчений-філолог міг би працювати.— Не знаю, чи повідомили вам про наше бажання запросити вас на роботу? — Він подивився на Кузьму Івановича, але Стороженко мовчав.— Отже, чи можемо ми на вас розраховувати?

— Я протягом усього свого свідомого життя працював у Київському університеті...— почав Кузьма Іванович, обурений тим, що його, як цілком стороннього, запрошують в його університет.

— Так, так, я знаю,— поспішив заспокоїти завідувач відділу, відчувши, як схвилювався Стороженко.— Але обставини змушують... Ну, як би вам пояснити?.. Нам хотілося б знати, чому ви не евакуювалися свого часу разом з університетом, де перебували й що робили, коли нас тут не було?

Кузьма Іванович несамохіть мацнув кишеню в піджаку, де й досі лежав папірець із штампом та печаткою Запорізького партизанського штабу та підписом Ярошенка, але відсмикнув руку. Звісно, можна було показати — й все розв'язалося б само собою. Але користатися з того документа не хотів, бо не вважав себе партизаном. Кілька днів зі зброєю в руках і участь у перестрілці з німецькими кулеметниками біля Дніпровської греблі не видавалися йому героїчним подвигом, але й півторарічне виготовлення й продаж смердючих сірників на базарі в Запоріжжі теж не вважав зрадою.

— Я був разом з десятками мільйонів таких самих радянських людей, як сам, і робив те, що робили вони,— досить різко відказав Стороженко.

— Мое запитання, здається, вас образило, і це вже є якоюсь мірою відповідь на те, що мене цікавило,— осміхнувся русявий.— Але це відповідь чисто емоційна, хоч — повторюю — досить ясна.

— Я виробляв сірники й носив їх на базар. Це вас влаштовує?

— Якоюсь мірою,— засміявся вголос хазяїн кабінету.— Гадаю, що німці ваших сірників не купували, отже, ваша хімічна діяльність на ворожий млин води не лила.

— Ах, ось що вас турбує,— всміхнувся й Кузьма Іванович.— Ні, колабораціоністом я не був. Хоч і героєм — теж.

— Ну, героїзм для людини вашого віку не обов'язковий,— сказав той і пішов до свого столу. Це означало, що розмову закінчено. Стороженко досить холодно вклонився й вийшов.

Збуджений і роздратований, він стояв у приймальні, біля самісіньких дверей кабінету, з якого щойно вийшов, наче вирішував, куди податись. І не помітив, як секретарка

підійшла до жінки, що сиділа в кутку, й щось їй шепнула на вухо.

Жінка схопилася з місця й метушливо побігла до Стороженка.

— Записка вам,— мовила й почала видобувати щось із-під ватянки.

— Мені? — здивувався Кузьма Іванович.

— А ви ж професор?..— розгублено глянула жінка на секретарку.

Простодушне запитання розважило Кузьму Івановича.

— Правду кажучи, не знаю,— всміхнувся він.— Здається.

— Це професор Стороженко, віддавайте записку,— відповіла секретарка на розгублений погляд жінки.

Кузьма Іванович узяв зім'ятий папірець, на якому сяк-так було нашкрябане його прізвище.

З трудом розібравши перший рядок, він запитливо подивився на жінку, але прочитав лише тривожне чекання в її очах, і почав розбирати далі, аж поки дійшов до підпису: «Ваш Олег». Та навіть і тепер ще не усвідомив, що йдеться про Харкевича,— збивав з пантелику і кострубатий почерк, схожий на письмо школяра, і неймовірність самого припущення, що Олег міг опинитись у Києві.

Жінка виявилася здогадливою.

— Лівою ж, бідолаха, писав. Права рука поранена.

Тільки тепер Кузьма Іванович зрозумів.

— Де він?

— Та в Жовтневій же, в хірургії. Там і синок мій поруч із ним лежить. Я ще вчора хотіла передати, та на зміну поспішала...

Але Стороженко вже не слухав. Схопив своє пальто й побіг.

Його не зупинили ні біля воріт лікарні, ні в передпокої — так зосереджено й діловито він простував. Лише в коридорі на нього здивовано озирнулася медсестра, але й вона не встигла його зупинити: звернув у розкриті двері й зник у палаті, де лежала Любов Степанівна.

9

Вони сиділи втрюх у напівтемному закутку біля самісінької вбиральні — зсунувши стільці, схилилися одне до одного й стиха гомоніли. Із вбиральні несло карболкою чи хлоркою, двері весь час грюкали на занадто тугій пружині.

ні, але ні Харкевича, ні Стороженків усе те не турбувало. Зауток біля вбиральні був єдиним місцем у довжелезному коридорі, де ніхто нікому не заважав, тут можна було поговорити, не ризикуючи, що хтось із персоналу відділення викриє невчасну присутність Кузьми Івановича, який до того ж проник у лікарню без халата.

— Боже мій, боже мій, я ж усі надії поклала на тебе! — бідкалася Любов Степанівна, звертаючись до Олега.— А що, коли Ксеня повернулася до Запоріжжя, а ні тебе, ні нас немає?!

— Там є Клавдія Харитонівна, вона знає, що й я, й ви у Києві, — заспокоював її Харкевич.

— Коли б же Ксеня була в Запоріжжі! — зітхнув Кузьма Іванович.— А що, коли вона й досі десь там...— Він мав на увазі Корсунь чи якесь із прилеглих до нього сіл.— Що, коли...— він не доказав, Любов Степанівна глянула на нього, і в очах у неї блиснули сльози.

— Боже,— заломила вона руки.— Я цього не переживу...

Харкевич спробував перевести розмову на інше, запитав, як ідуть справи у самого Кузьми Івановича. Стороженко сказав кілька фраз про те, що його викликали, пропонують роботу. Але нічого певнішого.

Всі троє знали про те, що коїлося під Корсунем,— про це весь час передавали по радіо й писали в газетах. Але оте найгірше, що, цілком імовірно, могло статися з Ксенею в розпеченому й кип'ячому «казані»,— оте найгірше й найжахливіше спадало на думку лише Олегові. Батьки, хоч і розуміли, що там убивають багатьох, не могли, однак, уявити, що те саме може трапитись і з їхньою дочкою. Були заклопотані тільки одним — як розшукати її, як дати їй знати, що вони живі, як прискорити хвилину побачення...

— Ти мусиш негайно їхати до Корсуня,— рішуче сказала Любов Степанівна чоловікові.— Там от-от скінчаться бої, ти знаєш це не гірше за мене. Треба шукати, треба її знайти!

— Сама ж казала, що Ксеня, можливо, вже в Запоріжжі...— промурмотів Кузьма Іванович, і вуса його повернулися, наче в них затаїлася усмішка.

Любов Степанівна помітила той затамований усміх, і він видався їй зловтішним.

— Ти завжди ловиш мене на слові,— обурилася вона. Голос звучав притишено, як і перед цим, але в ньому

бриніло неудаване й глибоке обурення.— Аби відкараскатись, аби не відповідати ні за що... Навіть коли йдеться про єдину дитину...

— Ну, це вже бозна-що! — обурився й Стороженко.— Подумай лишень, у чому ти мене звинувачуєш.

— То не лови мене на слові, не кажи дурниць,— зрозуміла вже й Любов Степанівна, що передала куті меду. І все-таки наполягала: — Негайно йди на вокзал і їдь.

— Наче так просто — піти на вокзал і поїхати... — огризнувся Кузьма Іванович, хоч серце його й розривалося від усвідомлення власної безпорадності.

— От-от-от,— буцімто тільки й чекала Любов Степанівна вияву його нерішучості.— Аби просто, аби легко, аби не докладати ніяких зусиль! — Вона зверталася вже тільки до Харкевича — скаржилася йому. Потім похилила голову на руки й гірко заплакала.

— Любо, та шануйся ж,— заволав Кузьма Іванович, намагаючись заспокоїти дружину.— Тобі ж не можна отак...

Харкевич спостерігав цю сцену, водночас і зворушливу, й неприємну, він знав, що обом їм однаково боляче, і цей біль робить матір несправедливою, а батька безпорадним, хоч обое гаряче прагнуть того самого і лише не знають, як його досягнути. І враз у нього сягнула думка: Штукаренко! Адже дивізія Шумакова мала бути в районі Корсуня! Звісно, ніхто там не почне розшукувати Ксеню, анічогісінько не знаючи про неї. Але допомогти можуть. Отже, головне — якось дістатися в той район!

Та як знайти саму дивізію? Де взяти номер польової пошти, щоб зв'язатися з Штукаренком або Шумаковим?

— Даремно ви гніваєтесь, Любов Степанівно,— мовив Харкевич, відірвавшись на мить од своїх роздумів.— Коли б навіть Кузьма Іванович і поїхав, де й як зміг би шукати? Там ще не вщухла битва, а район величезний... Невже ви гадаєте, що київський професор з ціпком у руці може там когось шукати та ще й знайти?!

— Не когось, Олег, а свою єдину дочку,— підняла Любов Степанівна заплакане обличчя.

— Я розумію ваше хвилювання, але треба ж міркувати серйозно,— сказав Харкевич.— Ну, подумайте самі — хіба зможе Кузьма Іванович...

— То що ж, по-твоєму, й намагатися не слід? — обурилася вона знову — тепер уже Харкевичем.

— Я сам спробую,— рішуче проказав Олег.

— Коли ще ти зможеш! — зітхнула Любов Степанівна і, власне, тільки тепер почала цікавитись його хворою рукою. Йй стало незручно, що, заклопотана долею Ксені, не виявила уваги до Олега і тільки похапцем довідалася, що з ним. Але він розумів її стан і не ображався: кінець кінцем — мати. До того ж хто зна, що з її дитиною і чи жива взагалі, а він хоч і поранений, а все-таки поруч.

Олег почав пояснювати, що саме вважає за потрібне зробити перед тим, як податись до Корсуня на пошуки, але прибігла медсестра, обурена тим, що Любов Степанівна надовго зникла з палати й доводиться її розшукувати.

— А ви хто такий? — накинулася на Стороженка. — Хто вас сюди пустив?

Кузьма Іванович знітився й щось забелькотів, виправдуючись, а Любов Степанівна схопилася з місця й почала теж щось пояснювати, але сестра не слухала. Висока на зріст і рішуча, вона владно проказала, холодно дивлячись на Харкевича:

— А ви з якої палати? Зараз же по місцях — починається лікарський обхід.

За хвилину Любов Степанівна та Харкевич уже лежали на своїх ліжках, а Кузьма Іванович був на вулиці. Встигли тільки умовитись, що по обіді знову зустрінуться втрьох на тому ж місці й домовляться остаточно.

Чекаючи ранішнього лікарського обходу, Харкевич думав про Стороженків. Милі, зворушливі й такі безпорадні... Навіть після того, що пережили в Запоріжжі під час окупації, не лише не зачерствіли, а й не навчилися захищати себе, лишилися неспроможними дати собі раду... Як їм пощастило вижити, не загинути й зберегти себе такими, якими були колись, — чесними, чистими й безкорисливими? Він раптом згадав розповідь Ярошенка про те, як удвох із Кузьмою Івановичем стріляли по німецьких кулеметниках біля греблі, й сам до себе всміхнувся. Невже це можливо? Скільки не намагався, а не міг собі уявити Кузьму Івановича з автоматом у руках.

Є, виходить, і в отаких натурах затамована сила, що робить їх незламними... Може, це простодушна чесність і кришталева чистота душі, стрівшись із якою, навіть сама жорстокість нітиться й здивовано відступає? Либонь, що так. Адже й фізично слабка людина нерідко виявляється переможцем, коли за зовнішніми виявами

безпорадності стоїть духовна сила й переконаність у своїй правоті.

Головний лікар ще був у напіввійськовому — хромові чоботи, а з-під короткуватого халата визирали коліна, обтягнуті синім діагоналевим галіфе. Худорлявий і невисокий на зріст, він мовчки нахилив до Харкевича довгасте обличчя, геть укрите золотавим ластовинням, помацав цупку гіпсову оболонку, в яку було закуто Олегову руку, й безапеляційно наказав:

— Післязавтра зняти.

Він не запитав, як себе почуває хворий, — хірурги не цікавляться самопочуттям. Його одяг говорив про те, де він був і що робив протягом двох з половиною років, — досвіду, як видно, мав задосить і вже навчився визначати стан кісток навіть крізь гіпс.

— І я зможу одразу ж виписатись? — запитав Харкевич, саме так витлумачивши категоричний наказ лікаря.

— Хворі не самі виписуються, їх виписують, — кинув лікар, уже йдучи до суміжного ліжка.

— Я це й мав на увазі, — проказав Харкевич, зачеплений його тоном.

— То нема чого й запитувати. Коли вважатимемо за потрібне, тоді й випишемо.

— Але я зможу принаймні вийти до міста?..

Лікар зупинився й повернув до Харкевича суворе обличчя.

— Для чого?

— Мені треба на телеграф.

— Віддасте телеграму сестрі, вона відішле.

Харкевич хотів ще щось сказати, але лікар уже оглядав Петрика й не слухав. Розгніваний Олег сів на своє ліжко. «Наче на полковому плаці перед шеренгою солдатів, — подумав. — Вродився похмурий та різкий чи таким його зробила війна?»

Він не помітив, що хоч на справжній війні пробув лише два тижні, а й його вона встигла змінити. Сидячи біля свого маленького дубового столика в Наркоматі електростанцій, він навряд чи зважився б на те, що зараз намислив. А намислив він, що, як тільки знімуть гіпс, він з лікарні втече. Обійдеться без масажів та фізлікування — кістка зрослася, от і добре, а м'язи самі собою дійдуть до кондиції. Втече, бо мусить щось робити, — не мав терпцю, не збирався вилежуватись, коли треба шукати Ксеню

й коли на Дніпрогесі щось роблять, а він у тому участі не бере.

Збуджений, не подумав лише про дрібниці: надворі мороз, а на ньому латаний халат і стоптані капці. І коли одержу якусь ще можна здобути — взяти у Кузьми Івановича, наприклад, позичити у Катерини Городовенко чи кінець кінцем обдурити оту відьму, котра чергує в гардеробі, й переодягтись у своє, то все одно ж документів не одержиш, поки не виписався. Та хіба думаєш про дрібниці, коли в тобі тремтить кожен нерв і ти захоплений думкою, яка не дає спокою?

10

Вранці Харкевич прокинувся кволий. Все, що напередодні здавалося таким ясным і простим, тепер постало у всій своїй складності. Втечеш, то ще подумують бозна-що. До того ж і наснилися якісь дурниці, коли після довгої тривожної ночі нарешті заснув. Наче біг вулицею з виставленою наперед хворою рукою, а слідом гналися й кричали. Верховодив усіма вчорашній лікар, саме він і схопив за халат, а коли наздогнали й інші, зв'язали шкіряним паском руку — було боляче, та так, що кричав.

Харкевич сів на ліжку, наосліп намацав ногами капці. Петрик ще спав. Увійшла сестра з градусниками й почала їх затикати хворим під пахви. По одному вихоплювала зі склянки, в яку їх було наставлено повно, і те, що поціляла точно, куди слід, робило її одноманітні рухи механічними та байдужими.

Сонна розслабленість дівчини чимось нагадала Харкевичу Ксеню, коли, прокинувшись, вона млосно потягалася й ліниво пришпилювала пасма свого білявого волосся перед тим, як заплітати косу. Ця медсестра вже не раз чимось йому нагадувала Ксеню; не обличчям, а самою поставою й властивим їй способом рухатись — повільно й гордовито. Тепер він аж здригнувся від пронизливого відчуття цієї подібності й одвернувся: задивитись на сторонню дівчину, коли невідомо що з Ксенею, то, здавалось йому, був не лише гріх — злочин.

Треба щось робити. Необхідно будь-що довідатись, чи не повернулася вона до Запоріжжя, чи не передала з кимось листа. Найпростіше напоумити Кузьму Івановича, щоб викликав до телефону Клавдію Харитонівну. А раптом вона вже щось знає і оте «щось» — страшне? Ні,

коли сталося найстрашніше, не можна, щоб про це першими довідалися батьки. Вони не витримають. Отже, дзвонити повинен сам: він дужчий.

— Дядьку Олег, — кволо покликав Петрик.

— А, прокинувся, — відзначив Харкевич, усе ще захоплений своїми думками. Але все-таки підвівся й підійшов до хлопця. — Ну, як?

Петрик усміхнувся, личко після сну порожевішало. Замість відповіді запитав:

— Мама сьогодні прийдуть?

— Гадаю, що повинна прийти. Сьогодні четвер, пускатимуть.

І враз подумав: а що, коли попросити Петрикову матір? Вона й на пошту сходить, і заплатить за телеграму, а він потім віддасть.

Хворі прокидалися, котрі могли, підводились, інші кречтали й важко поверталися в ліжках. З кутка, де лежав білявий молодик, долинув стогін. Увійшла старша сестра — літня й досить огрядна, попрямувала до вікон, порозсувала простирадла, що правили за фіранки. У палаті враз посвітлішало.

— Ну, як спали, степові орли? — запитала голосно, ставши насередині, й узялася в боки.

Майже всі хворі навперебій загомоніли приглушеними голосами, а Харкевич подумав: коли й дати телеграму, чи зможе Клавдія Харитонівна в телеграфній відповіді пояснити щось до пуття?

І враз вирішив:

— Маріє Петрівно, в ординаторській є телефон?

— Є. А що? — перепитала старша сестра не дуже приязно. — Хворим дзвонити не можна.

— А коли до хворого подзвонять?

— Нащо дзвонити? До хворого можна прийти.

— Ну, а коли з іншого міста?

— А вам що, мають дзвонити?

— Мають.

— Коли є хто в ординаторській, то покличуть... — сказала старша сестра. — Там тільки не завжди хтось є.

— А я сам поблизу побуду.

— А не чужа жінка дзвонитиме? — пожартувала сестра.

Харкевич нахмурився.

— А який номер телефону?

Вона сказала й вийшла. Він нашвидку занотував лівою рукою на обкладинці зошита. Отак і треба зробити: дати телеграму з номером телефону, і щоб подзвонила увечері, коли розійдуться лікарі.

Зупинившись на цьому, Харкевич відчув себе краще. Умився, поснідав і заходився складати телеграму до Запоріжжя, стараючись, аби вийшло якомога ясніше й коротше. Заховав під подушку готовий текст, узяв книжку й влігся, збираючись почитати. І тільки знайшов сторінку, на якій зупинився напередодні, з'явилася Любов Степанівна.

— Олег, тобі із Запоріжжя лист!

— Де? — схопився Харкевич на ноги.

— Я одержала записку від Кузьми Івановича. Сьогодні він обов'язково прийде й принесе.

— А від кого? Від Клавдії Харитонівни?

— Не знаю.

Вона присіла на його ліжко. Харкевич сів поруч. Якщо лист від Клавдії Харитонівни, то телеграми нема чого посилати.

Любов Степанівна розповідала про те, що їй сказав лікар під час учорашнього огляду, але Олег майже не слухав. Він побоювався, що Катерина Городовенко з'явиться й піде раніше, ніж прийде Кузьма Іванович, і невідомо буде — просити її, щоб дала телеграму, чи ні, а потім виявиться, що лист не від Клавдії Харитонівни, а завтра відвідувачів не пускатимуть, і справа відкладеться. Все те його турбувало, він був неуважний, і Любов Степанівна з тривогою запитала:

— Ти чимось схвильований?

— Звідки ви взяли?

— Олег, я ж бачу.

— Просто набридло отут сидіти, — збрехав він, хоч і це була правда.

— Благаю тебе, коли щось знаєш, скажи!

— Та що ви, я нічого не знаю, — всміхнувся Харкевич, стараючись, щоб усмішка виглядала переконливою.

— Заприсягнися.

— Клянусь.

— Боже, я так хвилююсь!..

— Подивимось, що за лист, — сказав Олег. — Може, щось... цікаве.

Мабуть, ні разу ще Харкевич не чекав Кузьму Івановича так нетерпляче. Коли Любов Степанівна пішла, він

знову влігся з книжкою, спробував читати, але незабаром пересвідчився, що не розуміє прочитаного. Він взагалі давно не одержував листів — не було від кого. До того ж ні його запорізької адреси, ні Стороженкової в Києві ніхто не знав. Навіть Клавдії Харитонівні була відома лише стара адреса Кузьми Івановича, але до будинку, в якому ніхто не живе, лист не міг прийти! Харкевич усе дужче й дужче хвилювався, йому спадало на думку наймовірне, від усіх тих здогадів почала боліти голова.

Виявилось, що то не лист, а цілий пакет. У великому саморобному конверті з жовтого паперу був солдатський трикутник без марки, з печаткою військової частини.

— Вибач, Олег, я не знав, що всередині лист на твоє ім'я, і розірвав конверт, — винувато бідкався Стороженко. — Пакет адресований до університету на моє ім'я.

— Яке це має значення... — мовив Харкевич неухважно, а сам намагався зрозуміти, що має означати поєднання цих двох адрес. На трикутнику — «Управління Дніпрогесу, Харкевичу», а на конверті, в який той трикутник вкладено, — «Київ. Університет, професорові Стороженку». В управлінні ніхто не знав про його причетність до родини Стороженків, тим більше про те, що Стороженко в Києві й лист треба пересилати в університет. Це знала тільки Клавдія Харитонівна, отже, коли надійшов оцей фронтовий трикутник, його мали або передати Клавдії Харитонівні, або принаймні довідатись у неї, куди його переслати. Чому ж у такому разі не має записки від Клавдії Харитонівни?!

Він розглядав печатки, зіставляв числа, потім глянув на Кузьму Івановича та Любов Степанівну, вирішуючи, що їм сказати. Але вони сиділи, схиливши голови одне до одного, і про щось перемовлялися, і Харкевич зрозумів, що Стороженко не здогадався, що пакет мав побувати у Клавдії Харитонівни в руках. Це його трохи заспокоїло, і він розпечатав трикутник.

То був лист від Амірадзе. Хлопець цікавився, як там тепер на Дніпрогесі, запитував, чи почали вже щось відбудовувати, чи ні? Рятівника цікавила подальша доля врятованого... І, читаючи, Харкевич подумав: «А чи скоро врятований подбає про вшанування свого рятівника? Поки що на Дніпрогесі про це не думали... А проте, може, ще й не час для достойного вшанування чи заслужених подяк?»

Та, дочитавши простодушного листа, Харкевич мало не скрикнув від радості: в кінці Амїрадзе повідомляв номер своєї польової пошти! Це, мабуть, була тільки адреса його батальйону чи навіть роти, але ж і на цю адресу можна послати листа Штукаренкові або Шумакову, і його, безперечно, передадуть.

Це спрощувало й полегшувало справу. Не треба тікати з лікарні, йти до комендатури міста, просити, щоб дали номер польової пошти військової частини, до якої не маєш прямого стосунку. Та й чи дали б йому її взагалі?

Стороженко розповідав дружині про справи в університеті. На кафедрі зарахували, але перспектива працювати на «вавілонській вежі» не влаштувала його. Проте згоду дав — іншого виходу немає. Пробував сьогодні поговорити з ректором, але сам розумів — університет зруйнований, романо-германська філологія не головна проблема. Що вдієш, доведеться чекати. На все свій час, на все свій час... Ні, він не здогадувався, про що думав Харкевич!

А хвилини через десять після того, як Стороженки пішли, до палати вбігла Катерина Городовенко. Обличчя її розпашіло, вона побоювалася, що не встигне до призначеної години, і, як тільки переступила поріг, кинулася пригощати Петрика пирогом з горохом, якого спекла ще вчора. Хлопець сидів на ліжку й мовчки уминав пиріг, а Харкевич писав листи — Штукаренкові й своїм співробітникам на Дніпрогес.

Катерина поклала шмат пирога й перед ним і хоч і бачила, що Харкевич зайнятий, весь час уголос вибачалася: ані вчора, ані сьогодні раніше не могла забігти, з ранку ж до вечора шкребла та мила оті вичовгані підлоги в конторі, бодай їх чорт побрав; а контора ж у Дарниці, а коли надвечір закінчить роботу, то пішки ж кілометрів із вісім чесати, бо трамваї й досі не ходять, і невідомо, чи скоро ходитимуть, — міст же прокляті німці висадили, а ота дерев'яна кладка, що її наші намостили, так і трясеться, коли йдеш по ній, то хіба ж вона втримає на собі трамвай з людьми чи навіть автобус?

— Спершу соромилася й людям казати, що працюю прибиральницею, — казала старшій сестрі, котра стояла поруч і з приємністю поглядала, як хлоп'я уминає пиріг. — А потім подумала: всі ж тепер прибиральниками будуть, місто зруйноване та запаскуджене, його приче-

пурити треба, а для того ж знадобиться стільки рук! Не контора ж якась погана, а ціле місто!

— Ой любонько,— зітхнула старша сестра,— не місто — весь світ запаскудили, іроди! Все людство тепер має цеберки та ганчірки в руки брати, шкребти й вигрібати, а потім мити, щоб санітарні умови якісь створити й фашистські мікроби геть винищити!..

Харкевичу сподобався цей жіночий діалог, і він усміхнувся. Із аркушків шкільного зошита зробив конверти й пішов шукати, чим би їх заклеїти.

11

У четвер зняли гіпс, призначили масаж і двічі на день фізичні вправи. А в суботу виписували Любов Степанівну, і Харкевич побіг до гардеробу, щоб принести її одяг, бо Кузьму Івановича не пустили — чекав унизу. Харкевич саме піднімався по сходах з жіночим пальтом, накинутим наопашки, та блаженськими черевиками в руках, коли позад себе почув своє ім'я й по батькові і, озирнувшись, побачив свого недавнього начальника — Левчука.

Харкевич зрадів, наче то був давній приятель, якого тисячу років не бачив. Кинув черевики на сходи й простягнув ліву руку, якою навчився орудувати за час перебування в лікарні.

— Ну як? — запитав Левчук.

— Та от — гіпс зняли.

— А вітаєтесь лівою!

— Наче рука й здорова, а все-таки страшно,— усміхнувся Харкевич.

— А я вчора з Дніпрогесу. Райкомівська машина йшла, пощастило прилаштуватись,— пояснив Левчук. Він виглядав рішучішим та жвавішим, ніж звичайно, значно приємнішим, ніж тоді на греблі, коли боязко рачкував по слизьких приступках.

Проте зараз Харкевич навіть не згадав про той випадок. Зрадів, що перед ним жива людина з Дніпрогесу, котра щось розповість.

Він попросив почекати в коридорі, підхопив черевики Любові Степанівни й побіг, та Левчук несподівано кинув навздогін:

— Чекайте, візьміть лист!

У Харкевича щось обірвалося під серцем. Він знову опустив черевики на сходи, тепер уже повільно, і взяв листа.

Одразу впізнав руку Клавдії Харитонівни. Поки розпечатував, почував, що в ньому завмерло все, наче був пероконаний, що в листі щось жахливе.

— У нас тепер з Клавдією Харитонівною постійний зв'язок, — приказував Левчук тим часом. — Ще перед тим як ми одержали вашого листа, кілька разів заходила, питала, чи не довідались, в якій ви лікарні. А позавчора, коли з'ясувалося, що маю їхати з документами до Держплану, побіг уже до неї сам.

Харкевич слухав одним вухом. З листа стало ясно, що про Ксеню нічого не чути. Про це, власне, Клавдія Харитонівна прямо не писала, але бідкалася, що ось уже другий тиждень, як довкола Корсуня точаться бої й не відомо, чи скоро закінчаться. Лист короткий, тільки про це, і лише в кінці прохання написати, як у нього з рукою.

— Щось неприємне? — запитав Левчук. Він помітив, що обличчя Харкевича спохмурніло.

— Нічого особливого, — буркнув Олег Іванович. Знову вибачився, попросив почекати, підхопив черевики й побіг.

Довелося не лише допомогти Любові Степанівні одягнутись, а й вивести її на вулицю, й здати чоловікові з рук у руки. Вона ще була дуже квола, — чи то від довгого лежання в лікарні, чи від перенесеної контузії, — ледь стояла на ногах. Харкевич допоміг посадити її в машину, нашвидку записав адресу помешкання, що його Стороженко одержав напередодні, попрощався й, коли машина рушила, побіг назад.

Із розмови з Левчуком виявилось, що управління на Дніпрельстані вже діяло по-справжньому. Спішно склали плани відбудови. Поповнювали штати, зі Сходу чекали перших ешелонів з будівельними матеріалами. А приїхав Левчук до Києва у справах робочої сили, яка у великій кількості потрібна буде одразу, як тільки матимуть починати.

— Так що швидше латайте свої поламани кінцівки й негайно до нас! — весело, але з неприємним притиском на останньому слові проголосив він, поблажливо поклавши руку на плече Харкевичу. — Завантажимо по горло, на всяку там лірику й тому подібне не вистачить часу.

Харкевичу не сподобалося ні оте «до нас», ні покладена на плече рука, ні самий тон, з яким свіжоспечений хазяїн давав свої милостиві обіцянки.

— Але ж я поки що в розпорядженні наркомату...

— Домовимося. Все буде гаразд. Ви абориген Дніпрогесу і його герой — вам не місце в канцеляріях.

То була правда, хоч і її висловлено тим самим, дещо зверхнім тоном. Краще б вибачився, адже мало не призвів до загибелі. Та Харкевич не гнівався — радувало те, що хоч війна ще й гримить, а відбудова греблі починається.

Левчук пообіцяв, що неодмінно заїде ще раз — у суботу, перед від'їздом із Києва: розповість про те, чого домігся у Держплані. Попрощався — знову ж, як старий приятель, — і пішов.

А коли завітав удруге, виявилось, що Харкевича в лікарні нема — пішов на комісію. Так і поїхав до Запоріжжя, певний, що Харкевич от-от примчить на Дніпрогес.

Та вийшло інакше.

Того ж таки дня, по обіді, старша сестра сказала Харкевичу, що вранці його випишуть з лікарні. А трохи згодом принесла конверт. Це був лист від Стукаренка, до якого додано офіційний виклик до політвідділу дивізії на ім'я Харкевича.

Стукаренко повідомляв, що дивізія весь час воює, сам він удень і вночі літає з однієї ділянки фронту на другу, так що особливої гостинності не обіцяє. Але хай, мовляв, приїздить та понюхає справжнього пороху, а для того, щоб погомоніти, час знайдеться, тим більше що поки прибуде, мабуть, уже скінчатся бої.

Харкевич погано спав тієї ночі — весь час перевертався в ліжку з боку на бік і гарячково міркував, яким чином дістатися до Стукаренка. Спробувати поїздом чи вийти на шлях голосувати? Вирішив, що машиною зручніше: хоч і попомерзне в кузові, зате швидше дістанеться, адже що ближче до Корсуня, то більше траплятиметься машин.

Та коли другого дня зайшов до канцелярії по документи, секретарка подлубалася в шухляді й сказала:

— Вам на комісію.

— На яку комісію? — здивувався Харкевич.

— Як то — на яку? Ви не чули, що тепер війна? — обурилася секретарка.

Харкевич спантеличено кліпнув очима.

— Але ж я... — Він хотів сказати, що заброньований Наркоматом електростанцій, але посоромився чомусь у тому признатись, і затнувся.

— Ваші документи вже там,— пояснила секретарка.

Харкевич мовчки записав адресу військкомату, де за-сідала комісія, й вийшов на вулицю.

Біля будинку, в якому містився військкомат, юрмився натовп — чимало військових, мабуть, як і він, щойно ви-писаних із госпіталів, а здебільшого — молодь, що попід-ростала за час окупації в Києві та прилеглих районах. Військові стояли купками — хто ще спирався на ціпок, а хто й на власних двох, жваво обговорювали воєнні опе-рації та всякі бойові епізоди, хоч і не були знайомі перед-цим між собою. Цивільні трималися осторонь, перешіп-тувалися та прислухались, принишклі перед невідомі-стю, що чекала на них.

Харкевич протовпився до дверей, спробував увійти в будинок, але в коридорі було стільки людей, що й стү-пити нікуди. З хвилину постояв біля входу й звернувся до літнього лейтенанта з довгим посинілим шрамом на щоці:

— На комісію викликають чи треба пробиватися са-мому?

— А документи здали?

— Документи десь там.

— То чекайте, викличуть.

Харкевич відійшов од дверей і глянув на натовп. Сам до себе всміхнувся: людей стільки, що, мабуть, можна прийти й через день! У всякому випадку, не спізнишся, якщо на годину сходити до Стороженків. Він дістав блок-нот, в якому була записана адреса, та, коли розпитав, чи далеко йти, виявилось, що мало не через усе місто. Роздумуючи, як бути, сперся на стіну й закурив. І в цей час почув голос, що викрикував у коридорі:

— Лікарі, інженери та техніки, прошу зайти з боку подвір'я!

Натовп заворушився, душ п'ятнадцять почало проби-ватися до хвіртки. Декілька протовпилося й з коридора і теж пішли туди. Коли Харкевич перетнув подвір'я й опинився біля ганку, там уже збилася невелика купка людей — здебільшого літні чоловіки та кілька жінок.

Те, що лікарів та інженерів приймали окремо, тобто позачергово, могло означати тільки одне: ці фахівці за-раз найпотрібніші, їх бракує найбільше.

Харкевич захвилювався. Два місяці тому, коли дові-дався, що має їхати в діючу армію, що саме наближала-ся до Дніпрогесу, він зрадив: братиме участь у звільненні

Дніпровської греблі. До того ж сподівався, що там десь Ксеня, і летів у самісіньке пекло, вважаючи це щастям, яке окрилювало його. Тепер це виглядало інакше — на Дніпрогесі починали відбудову, він був потрібний там, бо краще за нього греблі не знав ніхто, а його можуть за-слати в інший бік, як рядового інженера. Звісно, можна дати телеграму до наркомату... Та чи не розцінять такий вчинок як вияв боягузтва чи намагання врятувати власну шкуру в дні, коли ще йде війна?

Він почував, що його опановує якесь принизливе, панічне почуття, коли не знаєш, за що вхопитися й до кого вдатися за порадою. Може, піти звідси, поки не викликали, з'явитися завтра, а тим часом обдумати, як повестись, зважити всі обставини, порадитись із кимось?.. Але все це теж було схоже на втечу, на те саме боягузтво, котре зганьбило б його у власних очах. Адже у всіх оцих людей, подумав він, є й свої невідкладні справи, і люди, яких вони люблять і чекають, а все ж стоять перед ганком військкомату й додому не йдуть! Дурниці! Як могло таке спасти на думку?!

Лікар помацав його шойно вилікувану праву руку й сказав: «Нічого, логарифмічну лінійку зможе тримати!» В душі у Харкевича ще раз поворухнулося оте панічне й сум'ятливе, і він ледве втримався, щоб не нагадати про білу клейку у військовому квитку. Але одразу ж подумав: адже лікар не міг її не бачити, а все-таки говорить так, наче її немає! На мить йому здалося, що слід показати виклик від Штукаренка, який був при ньому, в піджаку, адже викликають до військової частини, що перебуває на фронті. Але язик не повернувся й тепер. Що з того, що викликають? Хіба військова частина комплектує себе сама, хіба не військкомати постачають їй солдатів та офіцерів? Та й що подумає лікар чи отой літній полковник, що сидить за столом? Ні, ні... Як розсудила доля, так і має бути.

Він одягнувся й одразу відчув себе не таким безпорадним, як три хвилини тому, коли стояв перед комісією зовсім голій. Підійшов до столу, взяв з рук полковника призначення й почув:

— З'явитесь завтра о восьмій ранку. Мати при собі пару білизни й пару шкарпеток — про запас.

Ешелон відходив з-за Дніпра — з місця, де колись був Дарницький вокзал, а тепер височіла купа битої цегли серед засніженого майданчика, під яким вгадувався асфальт привокзального перону. Довкола не видно було жодного уцілілого будинку, тільки зрідка траплялися поодинокі сосни, й Харкевич не розумів, де ж тут отой барак, у якому працювала Катерина Городовенко.

Уже почало смеркатись, коли колона дійшла до вагонів. Любов Степанівна, звісно, провждати не могла. Рвалася, але й Харкевич, і Кузьма Іванович заборонили категорично. Досить було з неї й тих сліз, що їх вона пролила напередодні, та й надто слаба ще, не годна йти через усе місто поруч із новобранцями. Ще звечора знала, що не піде, майже не спала вночі й кожної хвилини схоплювалася, аби поправити шинелю, якою вкрився Харкевич. Він лежав на підлозі, в кутку майже порожньої кімнати, кожного разу прокидався, коли Любов Степанівна нахилилася над ним, але, зворушений її материнським уболіванням, не наважувався озватись.

Серед тих, що проводжали, стояв Кузьма Іванович. Він дістався сюди заздалегідь, ще вдень, бо ніхто не знав, коли відійде ешелон, як не знали й того, звідки саме колона вирушить до Дарниці: спочатку новобранців купали в бані на Пушкінській, потім вони одержували обмундирування на Солом'янці, а на Прорізній харчі.

Украй стомлений, майже неживий від цілоденної біганини по місту, Харкевич, кінець кінцем, зайняв своє місце на твердій полиці єдиного в усьому ешелоні класного вагона, призначеного для фахівців, які мали стати офіцерами. Харкевич ще довго дивився у вікно, а Кузьма Іванович стояв, спершись на похилений чавунний стовп, і безпорадно всміхався, хоч по щоках текли сльози. Харкевич уже не подавав йому знаків, аби ще щось сказати з допомогою жестів, розумів, що в Стороженка на душі. Знав, що Кузьма Іванович у його особі позбувається єдиної людини, котра могла й допомогти, й виручити, й розшукати Ксеню... Харкевич змушував себе всміхатись, щоб своєю похмурою фізіономією не давати знать Стороженкові, про що думає сам...

Спочатку він кілька разів змахував рукою, показуючи у бік міста й нечутно шепочучи: «Йдіть, не треба чекати,

поки поїду», але потім перестав: кого ж Стороженкові проваджати, коли не його, і як би прикро було від'їздити, коли б на пероні не було нікого!..

Поїзд рушив несподівано, коли всі вже так призвичаїлися до чекання, що й не зовсім вірили в те, що він колись рушить взагалі. Це сталося так швидко, що Харкевич тільки встиг побачити, як Кузьма Іванович відсторонився від чавунного стовпа й, замість того щоб помахати рукою, зняв шапку. Харкевич кинувся до вікна, але вагон уже проїхав місце, де стояв Стороженко. Чому він зняв шапку, подумав Харкевич, невже гадає, що ми вже не стрінемося більше?

Це його вразило. Самому йому нічого такого не спало на думку. Але тепер перед очима стояв Кузьма Іванович таким, яким устиг його побачити в цю останню мить,— з шапкою, що її він зірвав з голови, наче перед труною на похороні. Невже Кузьма Іванович весь час думав про це? І не лише думав, а й так упевнив себе, що навіть зняв шапку?

«А що в тому дивного? — міркував уже й сам.— На війні обставини не можуть весь час складатися так щасливо, як склалися досі. Скільки разів намагалися фашистські льотчики розбомбити ешелон із заводським обладнанням, коли в сорок першому супроводжував його на Схід, а жодна бомба не влучила. І на Дніпрі, два місяці тому,— ні тоді, коли на греблі під ворожим вогнем перелазив через бики, ні пізніш, коли з Амїрадзе та Ковальчуком вибігли на правий берег... Та й згодом... Полетів же з такої висоти, міг же наразитись і на камінь, і на якусь залізяку... Ні, на війні такого не буває — щоб фортуна всміхалася завжди».

Він прихилився головою до дерев'яної стінки вагона і заплющив очі. Все попливло, наче був на пароплаві. Тіло здавалося надзвичайно важким, наче свинцем, налите втомою довгого дня, сповненого біганини й безперервного клопоту.

— Цікаво, куди це ми їдемо? — почувся високий чоловічий голос.— Наче ж війна на заході, а ми — на схід!

Харкевич розплющив очі й побачив невисокого на зріст сивого чоловіка, що дивився у вікно. Обличчя вилицювате й округле, з маленькими сивими вусиками, а очі жваві, навіть веселі, в яких полохлива цікавість, наче він мав квиток і несподівано засумнівався, чи їде тим поїздом, у який мав сісти.

— Ви, батечку, забули, що військові частини формують не на фронті, а в тилу,— засміявся другий, худорлявий, з охайним проділом, що ділив ріденьке волосся на завеликому для його комплекції черепі.— Мабуть, завезуть, перш ніж потрапимо на фронт, до Казахстану, а може, й до Сибіру.

— Справді, я про це й не подумав! — зрадів кругловидий, діставши розумне пояснення.— Цілком можливо, що й так.

Худорлявий був не в гімнастерці, як усі, а в кітелі, з погонами та зіркою майора, й оте «батечку» звучало якось дивно й застаріло в його устах. Харкевич почував себе недобре, слухав неухважно, але й його воно вразило й чомусь знову нагадало про Кузьму Івановича.

— Час ніби й вечеряти,— мовив хтось із горішньої полиці після недовгого мовчання.

— А таки справді,— з готовністю проказав кругловидий, наче тільки того й чекав. І звернувся до Харкевича: — Ви як?

Харкевич не відповів, він сидів з заплющеними очима, все ще спираючись на стінку, і не знав, що звертаються до нього. На лобі виступили краплі поту, всього його млоїло й морозило.

— Вам недобре? — запитав стривожено кругловидий і доторкнувся до Харкевича.— Ану дайте руку.

Харкевич здригнувся від несподіваного доторку, розплющив очі й кволо всміхнувся, але руку простягнув.

— Просто перевтомився,— сказав ледь чутно.— Я шойно з лікарні, а сьогодні день був нелегкий,— наче виправдувався.

— Либонь, що так,— погодився кругловидий, професійно оцінивши хоч і кволий, але рівномірний пульс Харкевича.— Вам краще б лягти.

— Дякую, я ще посиджу.

— Можна й так,— дозволив кругловидий і заходився видобувати їжу з невеличкої валізки.

Харкевич знову заплющив очі — так було легше. Голова не боліла, але думки плутались і в мозку стугоніло. Дарниця... Дивна назва... Колись хтось комусь щось дарував... Як радив Кузьма Іванович, Харкевич завжди визначав смисл назви населеного пункту, шукаючи можливий корінь побутового слова, від якого вона могла піти. Та чи правильний цей метод? Що в такому випадку означає Корсунь? Ах, Корсунь, як ти далеко тепер! Ще

кілька днів тому був на відстані виклику Штукаренка, а тепер віддалився на ціле життя...

Сусіди по купе із смаком вечеряли. Вони не розкрили пакунків, одержаних у Києві на продпункті,— їли варені яйця й пиріжки, що їх взяли з дому, і запивали чаєм із термосів. З їхніх розмов Харкевич довідався, що отой, з проділом, із самого початку війни служив у інженерному відділі якоїсь саперної армії, і поранило його під час переправи через Дніпро, вище Києва. Кругловидий — лікар, лишився в Києві під час окупації, коли вірити йому, випадково. Третій здебільшого німував. Сидів у кутку, й Харкевич не бачив його обличчя. Дивно: їдять, запивають чаєм, розповідають один одному про себе, наче їдуть на курорт... Невже не бояться, що більше ніколи не побачать тих, хто їх проводжав на дарницькому пероні? А хто ж їх, власне, проводжав? Там, у Дарниці, Харкевич весь час дивився тільки на Кузьму Івановича. І зараз він подумав: мабуть, вони отакі спокійні, ба навіть веселі, тому, що всі, кого люблять, у Києві або в евакуації. А в нього небезпека ніколи не побачити Ксеню подвійна: адже загинути могла й вона...

Харкевич рвучко відсахнувся від стіни, наче злякався, що оті трое почули, про що він думав. Але вони кінчали вечерю, кругловидий уже охайно загортав у шмат газети недоїдки, збираючись винести їх у кінець коридора й кинути в урну. «Господи,— самими тільки губами нечутно проказав Харкевич,— я вам зовсім нічим не дорікаю, нічого не ставлю на карб! Я просто люблю Ксеню. Знаю, це можна назвати диким егоїзмом — думати про своє кохання, коли триває війна й ллється кров. Треба любити всіх — ось що зараз треба. Та хіба це можливо — любити всіх? І хіба таке твердження не порожній звук, не беззмістовна фраза? Ні, любити можна тільки одного чи одну... І коли б кожна людина любила одного, отоді всіх людей і любили б!»

Він знову прихилився до стінки. Кругловидий саме взяв пакет із об'їдками і ступив до дверей, але глянув на Харкевича й зупинився:

— Ну, як?

— Дякую,— сказав Харкевич.— Наче краще.

— То, може, причаститесь?

— Ні, я нещодавно їв.

Це була неправда. Він обідав тоді ж, коли й вони, навіть разом з ними. Таки час уже щось з'їсти. Може, й

кволість оця, і піт на лобі зовсім не від перевтоми, а через те, що зголоднів. Але не мав сили поворухнутись, щоб узяти пиріжок, за який уже, власне, навіть подякував. Страшенна кволість, дике безсилля панували над ним.

Ні, ні, справа не в голоді... справа не в перевтомі!.. Ксеня — ось у чому справа. Кругловидий саме оповідав, як у сорок першому киян вели розстрілювати в Бабин яр. А звідки ж, власне, певність, що і з Ксенею не сталося те саме під Корсунем? Від цієї думки йому стало моторошно. Адже Ксеня так довго була в печлі, звідки ж оте переконання, що її треба лише пошукати?!

Поїзд різко загальмував і зупинився. Кругловидий вглянув у темінь за вікно, але знову нічого не побачив.

— Все-таки цікаво, куди нас везуть?

— Начальство знає,— відповів той, що з проділом.

Третій мовчав і тепер. Справді, яка різниця? Адже тепер ясно, що Ксені він ніколи не побачить. Так, з Корсуня ще не йдуть поїзди, може, й листи ще не йдуть, може, навіть і телеграми... Але ж люди їздять, там же десятки тисяч військових, безліч машин! Чому ж не переказала бодай кілька слів через когось, хто їхав зо Запоріжжя, де могли й досі перебувати батьки, чи до Києва, куди вони могли переїхати? Кілька коротких слів, які потвердили б, що вона жива! Звичайно ж, могла б. Адже два місяці тому передала записку! Ним опанував розпач — певність, що Ксеня загинула, що її нема. Він уже не думав про те, що може статися з ним, це вже не мало значення.

Ті троє готувалися лягати. Кругловидий стелився на горі.

— Коли хочете, лягайте вниз,— торкнув його Харкевич.

— А ви? — здивувався кругловидий.

— Я з охотою ляжу на горішній полиці.

— Звісно... Коли вам зручно... А як ви себе почуваете?

— Все гаразд.

— Ну, коли так... Бо з моєю комплекцією, та ще після вечері... До того ж ми ще хотіли утрюх перекинутись у п'ятсот одне.— Він винувато всміхався. Зняв свою постіль і переклав на нижню полицю.

Поїзд ошаліло летів крізь ніч. Зараз уже неможливо було визначити — куди саме. Може, на схід, а можливо, десь і звернув. Справді, яка різниця? Харкевич накинув

шинелю наопашки, підмостив у голови свій клуночок, у якому нічого, крім харчів, не було, й напрочуд легко вискочив на горішню полицю.

Через п'ять хвилин він уже спав чорним сном, як колись казав покійний батько, коли Олег ще був малий — такий сором'язливий, білявенький та мовчазний, що мати його жартома називала, як дівчинку: Оля.

13

Літак уже був на півдорозі до Києва, коли з пілотської кабіни з'явився бортовий штурман і підійшов до Шумакова. Сидячи на залізній лавці в самому хвості, Ксеня бачила, як він нахилився до самісінького вуха полковника, досить довго щось казав, а потім, коли знову зник у рубці, Шумаков нахилився до Ані й щось їй переказував.

Аня одразу ж підвелася й, тримаючись за бортову стінку, котру весь час перехиляло то на один бік, то на другий, повільно пішла на другий кінець літака.

— Розумієте, яка прикрість,— сказала вона, коли дісталася до Ксені й сіла поруч,— Київ літаків не приймає, там страшений туман.

Ксеня не зрозуміла, про що йдеться, й подумала, що не розчула. Скинула вушанку й підставила вухо ближче. Тільки тепер, коли вдруге почула те саме, стало ясно, що попала в нову халепу й опиниться від Києва далі, ніж була в Калитві.

Вона не знала, як на це реагувати. Розуміла тільки, що від неї нічого не залежить. Аня занепокоєно пояснювала, що замість Києва літак запровалятиметься пальним у Харкові, і коли вона хоче, то можна зійти й там. Але майор із московської редакції порадив летіти до Москви, а вже звідти їхати до Києва.

— Відстань майже однакова. Але Москва все-таки Москва, а Харків лише Харків,— мовив він риторично, і Ксеня не зрозуміла, що він мав на увазі.

Вона благально подивилася на Аню, наче просила вирішити замість неї.

— Звісно, з Москви буде легше: там все-таки будемо й ми,— повеселішала Аня.— Летимо до Москви?

Ксеня безпорадно всміхнулася на знак згоди: краще, мовляв, бути далеко з друзями, ніж близько — самій.

Та коли Аня й майор розійшлись по своїх місцях, нею опанувала тривога. Нашо все це? Переждала б у Калитві! Там лагодять міст через Рось, кладуть колію, незабаром ходитимуть поїзди. Більше ж чекала, могла потерпіти ще з тиждень!

Тим часом між Анею й Шумаковим відбулася вирішальна розмова. Літак летів майже понад самісінькою землею, мотори несамовито ревли. Шумаков чомусь краще чув Аню, ніж вона його,— може, через те, що його басок зливався з рокотом моторів, а її високий голос вирізнявся на їхньому глухому тлі дзвінко й виразно.

— Ми заїдемо до готелю при Будинку Червоної Армії! — вигукнув він у маленьке Анине вушко, що наполовину видніло з-під темного пасма.— Там для мене має бути заброньована кімната.

— Ми? — з веселим викликом глянула Аня на Шумакова й усміхнулася.— Я — ні.

— Дурниці, люба,— сказав він.— За теперішніх транспортних умов у Москві нам треба бути ближче одне до одного.

— Ось як! — спохмурніла вона.— Ви визначаєте взаємини між людьми з допомогою транспортних засобів?

— ...особливо коли це позбавляє потреби говорити про своє почуття! — продовжив Шумаков її фразу й засміявся вголос.

Аня помовчала.

— І все-таки не варто,— мовила вже серйозно.

— Чому?

Вона похилила голову й почала смикати вовняну рукавичку тоненькими пальцями. Шумаков дивився на її насплене обличчя, вже майже розуміючи, що стурбувала її.

— Минуло ще так мало часу...— Вона говорила тихо, і Шумаков скорше здогадувався, ніж чув.

Він зрозумів, що вона має на увазі. І сам думав про це, але утриматись не зміг. Хохол, колишній її чоловік, загинув зовсім недавно. Минуло тільки два місяці.

— Але ж ти мені казала...— стурбовано почав він, та не доказав.

— Так, так, ми з ним розлучилися давно. І все-таки...— Аня подивилася на нього, наче вибачалася чи благала.

На деякий час обоє замовкли. Що далі від фронту, то вище шугав літак, але надто високо все-таки не підні-

мався — ворожий винищувач міг несподівано з'явитися й тут, і краще було не дуже відриватися від землі.

— Де ж ти зупинишся? — запитав Шумаков.

— У мене в Москві подруга, — швидко підвела очі Аня. Вона була вдячна йому за те, що не наполягав на своєму, й обличчя її тепер виглядало заспокоєним, наче враз про-світліло. — Це зручно, майже в центрі — на площі Дзержинського, біля метро.

— Ну що ж... — погодився Шумаков.

Аня поклала на його руку свою, і він повернув обличчя до неї.

— Ви тільки не гнівайтесь...

— Ні, ні, я розумію.

— Дякую, — розчулено сказала вона.

— За що?

— Саме за це.

Газик, якого викликав Шумаков із гаража Генштабу, спочатку помчав їх на площу Дзержинського.

Виявилось, що в квартирі, де жила Анина подруга, нема телефону, та й самої подруги нема в Москві. Але старенька її мати Аню знала й прийняла з радістю.

Відсутність телефону трохи засмутила Шумакова. Як же він повідомить їй свої координати, коли влаштується? Сама вона з вуличного автомата подзвонити не зможе — адміністратор військового готелю відомостей про жильців не дає. Отже, доведеться знову заїхати й сказати Ані номер свого телефону, а часу не матиме, бо треба негайно мчати до Генштабу й доповісти, що прибув. Та й як їй бути потім — сидіти цілий день удома й сподіватись, що він, можливо, заїде? А що, коли справи не відпускатимуть допізна, а вона чекатиме? Все це майнуло в голові, поки Аня виходила з машини, але після розмови в літаку Шумаков не міг їй удруге пропонувати їхати з ним у готель. Умовилися, що вона побуде вдома, а він неодмінно заїде по дорозі до Генштабу.

Та вийшло інакше.

Як тільки газик зупинився біля готелю, до Шумакова підбіг невисокий на зріст, але ставний майор і, коротко відрекомендувавшись, повідомив, що на чотирнадцяту нуль-нуль призначено нараду в Комітеті оборони, машина чекає, треба їхати негайно, навіть не заходячи в готель.

Шумаков глянув на годинник: тринадцять тридцять. Отже, влаштовуватись ніколи й до Ані заїздити вдруге

часу теж нема. Він наказав Сердюкові взяти валізи й нікуди не виходити з вестибюля, щоб на випадок чого міг його знайти. Відтак пересів у майорів ЗІС, і машина рушила.

Хвилин за десять перед початком засідання вони вже увійшли до приймальні, що межувала з невеликою залюю. І в приймальні, і в коридорі було чимало людей — вони гуртувалися невеличкими групами й тихо перемовлялись.

— Якщо не заперечуєте, я вам відрекомендую командирів частин вашого майбутнього корпусу, — запропонував майор.

Шумаков погодився, і майор на деякий час залишив його самого.

Знайомих начебто не було. Шумаков підійшов до вікна, сперся на підвіконня, дістав цигарку й запалив. «Що подумає Аня, — міркував він, — коли, дочекавши кілька годин, пересвідчиться, що я не заїхав? Вирішить, що образила своєю відмовою оселитися поруч?» Це його занепокоїло. Прикро, що не виконав обіцянки, а ще прикріше, що вона може неправильно витлумачити це.

Ще лишалося кілька хвилин, коли майор познайомив його з трьома командирами дивізій майбутнього корпусу. Представивши їх — двох генерал-майорів і одного полковника, він назвав і Шумакова: «Генерал-майор Шумаков».

— Щойно з аеродрому, не встигли ще навіть одержати генеральського обмундирування, — напівжартома пояснив майор.

— Не лише обмундирування, а й посвідчення, — додав Шумаков, вітаючись із кожним зі своїх майбутніх підлеглих окремо.

— Якщо дозволите, товаришу генерал, — запропонував майор, — я поклопочуся, аби до кінця засідання посвідчення було готове.

— Дякую. Це доречно.

Майор виструнчився й пішов, але одразу повернувся:

— Даруйте, я забув, що потрібні фотографії...

Шумаков мав при собі знімки, але признатися в цьому було якось незручно. Могло скластись враження, що він так нетерпляче жадав нового звання, що навіть заздалегідь приготував фотографії для посвідчення. Подумавши про це, він зашарівся й перевів усе на жарт:

— Ну як же, приготував для такого надзвичайного випадку! — Він дістав гаманець і видобув із нього невеличкий чорний пакуночок.

Майор чітко повернувся й пішов, а Шумаков запропонував:

— Посидьмо в кутку, поговоримо.— І, не чекаючи згоди, перший пішов до невеликого столика, біля якого стояла канапа й двоє крісел.

Він не зовсім собі уявляв, про що говоритиме зі своїми майбутніми підлеглими. Не знав ще ні того, де комплектуватиме корпус, яким мав командувати, ні навіть його армійського номера й номерів частин, що з них складатиметься і які йому, можливо, додадуть. Не мав до того ж і ніякого досвіду як командир, котрому підлягають генерали. Все це його, звісно, не лякало, тим більше, що розмова мала бути побіжною й неофіційною — лише на кілька хвилин.

— Прошу,— показав він на канапу, а сам сів у крісло. І коли всі трое вместилися, звернувся до генерал-майора, ім'я якого досить часто зустрічав у наказах Верховного головнокомандування: — Ви, здається, воювали на Брянському?

— Так, був і там. А останнім часом — на півдні. Трошки дряпнуло, довелося перепочити.

— Ну й як ви тепер?

Генерал не встиг відповісти — пролунав голос, котрий запрошував присутніх до зали.

Шумаков уперше брав участь у такому засіданні. Більшість присутніх були в генеральських мундирах з польовими погонами — працівники центральних установ Наркомату оборони, а також викликані з фронту командири бойових частин. Обіч, невеликою групою, стояли кілька полковників, підполковників та майорів, як видно, ад'ютанти й помічники тих, котрі мали це засідання вести. Майже всі вони тримали в руках теки з паперами й так і лишилися стояти, коли літній генерал армії запропонував присутнім зайняти місця біля довгого горіхового столу, встановленого перпендикулярно до меншого, такого ж лискучого й масивного, біля якого сидів він сам.

Генерала армії знали всі. Його портрети нерідко з'являлися в центральних газетах ще перед війною, коли він керував військовою академією. Тепер це був один із керівників Генштабу, і чимало присутніх — колишніх його учнів — з прикрістю відзначали собі, як він постарів від

того часу. Волосся, охайно підстрижене їжачком, невеликі, теж ретельно підстрижені вуса посивіли, голос приглух, а на зріст він став мовби нижчий.

— План Верховного головнокомандування, якого я вам зараз не викладатиму,— почав генерал армії в цілковитій тиші, і хоч він говорив теж тихо, кожне слово долиняло до всіх,— передбачає укомплектування низки нових бойових частин ударного характеру. Деякі будуть зовсім новими, деякі — сформовані з полків та дивізій, що вивільнилися внаслідок успіхів у бойових операціях останнього часу. Відповідні накази, а також документи щодо дислокації, особового складу й озброєння зараз роздадуть майбутнім командирам. На ознайомлення з ними даю десять хвилин, після чого представники відомств Наркоматів оборони та озброєння вислухають ваші претензії.

Він злегка кивнув у бік групи офіцерів, що стояли обіч, і ті нечутно розійшлися по залі, кладучи перед кожним відповідну документацію.

В залі зашарудів папір. Всі розгорнули картонні обкладинки й почали переглядати документи. Шумаков одразу пересвідчився, що корпус, яким він має командувати, буде зовсім не схожий на ті, до яких будь-коли входила його дивізія на фронті. Чотири повнокровні дивізії, три мотобригади, з яких дві танкові, озброєні «тридцятьчотвірками», два окремі артполки й ціла низка підрозділів спеціального призначення — це зовсім не те, що він бачив перед цим. Маючи в своєму розпорядженні таку силу, можна воювати! Але він одразу відзначив брак деяких видів озброєння — зокрема, гаубичної артилерії та засобів переправи через водні рубежі. І хоча й не знав, на яку ділянку фронту поставлять його корпус, але розумів, що шлях до Німеччини перетинають і Збруч, і Вісла, і Дунай, і безліч інших великих та малих річок, і вирішив про це сказати. Він розумів, що йдеться саме про такий шлях, і відчув радісне хвилювання від того, що й сам має його пройти з такою невідворотною військовою силою.

Коли засідання кінчилося і, виголосивши кілька стриманих напутніх слів, генерал армії відпустив присутніх, майор, що зустрів Шумакова, уже чекав у коридорі з готовим генеральським посвідченням. Це було до речі, бо тепер Шумаков мав відвідати низку установ, де вирішувалися практичні питання, пов'язані з його корпусом. Генеральське посвідчення відмикало двері до відповідних ка-

бінетів легше, ніж полковницьке. Він узяв із рук майора маленьку книжечку з м'якою шкіряною обкладинкою й з удаваною недбалістю сховав у внутрішню кишеню, хоч йому й хотілося її розгорнути й подивитись, як виглядає його фотографія поруч з текстом, який засвідчує, що він — генерал. Проте стримався. Широ подякував майору й запитав, де тут є міський телефон. Мусив викликати лейтенанта Сердюка, що чекав у вестибюлі готелю, й доручити йому з'їздити на площу Дзержинського.

Додзвонившись кінець кінцем, наказав:

— Перекажіть капітанові медичної служби, що я заїду о шостій. До цього часу вона може бути вільна.

Шумаков не хотів вводити ад'ютанта в курс своїх особистих справ і тому назвав Аню за її військовим званням, уникнувши навіть прізвища. Але ад'ютанти здебільшого краще поінформовані, ніж вважають їхні безпосередні начальники, — така їхня служба!

14

Уже майже стемніло, коли Шумаков вийшов на ріг Арбатської площі та Гоголівського бульвару. На мить він зупинився, роздумуючи, куди податись — до Ані ще рано, а справи вже ніякої не зробиш за оту годину, що лишилася.

Площа морозяно мріла в бузковому серпанку березневого вечора. Поодинокі перехожі, що з'являлися з прилеглих вулиць, не наближались, а начебто напливали з холодного присмерку, і потім так само м'яко й поступово танули в густій синяві вузького бульвару, що бовванів ліворуч.

Після тривалого перебування в приміщенні на вулиці вільно дихалося, хоч голова злегка й паморочилася від п'янокі свіжості.

Шумаков подивився ліворуч і згадав, що за рогом міститься Головне політичне управління, куди мав неодмінно зайти. Будь-що мусив домогтись, щоб забрати з дивізії Штукаренка — і просто «для душі», і як людину, на яку міг покластися в нових умовах роботи.

За чверть години Шумаков уже стояв перед столом досить молодого генерал-майора, від якого це залежало. Вродливе довгасте обличчя, над яким височіла ціла скирта кучерявого розкучманого волосся, видавалося блідим у зеленкуватому світлі лампи, яка нависла над головою.

Він не одразу відірвав погляд од паперів, що лежали перед ним, і Шумаков устиг подумати, що в справах все-таки краще ходити вдень, коли в приймальнях сидять чергові офіцери, які доповідають своїм начальникам про те, хто просить прийняти, і тобі не доводиться отак стовбичити перед столом і чекати, поки на тебе звернуть увагу.

— Я вас слухаю, товаришу полковник,— почув він несподівано тихий і глухий голос — голос стомленої людини.

Шумаков коротко відрекомендувався й почав викладати справу, з якою прийшов, весь час думаючи про те, що йому й досі не запропонували сісти. Це його сердило, й відволікало від головного, і, як сам розумів, заважало зосередитись на формулюванні своєї аргументації.

Генерал-майор вислухав Шумакова й повільно встав, наче, зрештою, помітив, що повівся не гостинно, але вважав за краще встати самому, аніж з таким запізненням пропонувати гостеві стілець. Він вийшов з-за столу й повільно пройшовся вздовж кімнати.

— Ви гадаєте, що офіцерові можна дозволити воювати там, де йому хочеться, або там, де хотілося б його товаришам? — запитав так само тихо, як і раніше.

— Вам не здається, товаришу генерал-майор, що з таким запитанням можна звертатись до людей з меншим бойовим досвідом, ніж у мене? — відповів Шумаков запитанням на запитання, і хоч воно було досить ущипливе, проказав його з легкою усмішкою.

Генерал-майор усе ще походжав уздовж кімнати, склавши руки на грудях. Він не глянув на Шумакова, але усмішку його відчув.

— Навіть досвід може видатись сумнівним,— сказав він досить весело,— коли молодший за званням офіцер відповідає старшому запитанням на запитання.

— Дозвольте доповісти, товаришу генерал-майор, що звання в нас однакові,— сказав Шумаков.

— Я цього не бачу.— Тільки тепер генерал зупинився й повернувся до свого відвідувача обличчям, на якому грала доброзичлива усмішка.

Шумаков не став пояснювати, чому він і досі не перодягнувся. Розумів тільки, що випадковий і зовсім небажаний напрям, куди звернула їхня розмова, аж ніяк не сприятиме позитивному вирішенню того, ради чого він прийшов. Це його непокоїло й ще дужче гнівило, і він

ледве стримався від зауваження, що змушувати командира корпусу стояти теж принаймні нетактовно.

Генерал-майор підійшов ближче.

— Бачте,— сказав він,— якщо доля дивізії, якою ви командували перед цим, вам не байдужа,— а я гадаю, що це саме так,— то ви мусите визнати, що, позбавивши організм голови, не можна витрясати з нього й душу. Ми тут дотримуємось такого погляду, що міняти все командування варто лише в крайніх випадках, і добре, коли при новому командирі частини є ті, хто знає хазяйство й може ввести в курс справи.

Все це було сказано приязно, майже по-товариському, і внутрішньо Шумаков не міг не погодитись, що генерал-майор має рацію. Що ж до зауваження про «душу організму», якою й справді в дивізії був Штукаренко, то воно Шумакова навіть трохи присоромило. Ні, доля дивізії аж ніяк не була йому байдужа, і він розумів, що особисті міркування, які прозвучали надто сильно, коли він викладав справу, поставили його в незручне становище. Та відступитися — означало б визнати, що тільки особисті міркування його сюди й привели, і це змусило його наполягати й далі на своєму.

— І все-таки я домагатимусь,— сказав Шумаков.— Сподіваюсь, ви не будете заперечувати проти цього?

— Ваше право,— вже сухо відповів генерал-майор і попрямував до свого крісла.

Шумаков вийшов із політуправління в гіршому настрої, ніж заходив. Лишалоя чверть години до шостої, і він попростував через Арбатську площу і вниз вулицею Комінтерну. Пригнічувала й сама невдача, і розуміння своєї неправоти. Отже, Штукаренка поруч не буде. Вперше за довгий час.

Це була перша невдача за весь день — коли не враховувати того, що не пощастило заїхати до Ані. В наркоматі все йшло як по маслу — і в артуправлінні, й у відділі комплектування, і в Генштабі. Справили добре враження й командири частин майбутнього корпусу — люди начебто й досвідчені, й серйозні. А от Штукаренка поруч не буде — до цього доведеться звикати...

Хвилини за три перед шостою Шумаков підійшов до будинку, де зупинилася Аня. Виявилось, що він не знає, в який з трьох під'їздів треба йти. На сходах зовсім темно, довідатись, у якому п'ята квартира, нема в кого, хоч плач. Довелось постукати в першу-ліпшу квартиру.

Постояв на темній площадці, не вірячи вже, що хтось відповість, і раптом із-за дверей — голос Ані! Шумаков так зрадив, наче загубив її назавжди і ось випадково знайшов. Як тільки проник у неосвітлений передпокій, схопив її, притиснув до грудей і відчув, як і Аня припала до нього.

— Що, вже не чекала? — пошепки запитав, відчуваючи на своїй щоці її гарячий подих.

— Ні, чому ж? Ви ж надіслали вісника.

— Не міг сам зайти, ніяк не міг, — виправдувався він. — Не гнівайся.

Аня взяла його за руку й повела, як сліпого, довгими переходами. У кімнаті тьмяно блимала електрична лампочка під зеленим абажуром. Стояла тиша, наче в усій квартирі нікого не було, крім них.

— Мабуть, цілий день не виходила?

Аня не відповіла й усміхнулася:

— Чому ж ви шепочете? Можна й уголос.

Вони посідали біля великого столу, що стояв посеред кімнати, й Шумаков почав розповідати про те, як минув день. Йому здавалося, що Аня гнівається, але намагається свого невдоволення не виявляти, через це говорив більше, ніж треба, пояснював із зайвими подробицями те, що було ясно й так.

Кінець кінцем Аня сказала:

— Ви даремно вибачаетесь. Хіба я не розумію, що у вас, окрім мене, є чимало й інших справ?

Вона сказала це без будь-якого упередження, але Шумакову й тепер учулося щось схоже на потаємний закид.

— Справді, чимало було всіляких справ, — мовив він. — Але, повір, я весь час карався, що ти чекаєш.

— Дякую, любий. Я розумію, — всміхнулася вона цілком безпосередньо, й Шумакову здалося, що тепер вона вже його простила. — Але завтра, прошу не забувати, нам треба розв'язати в санітарному управлінні й моє питання.

Шумаков спохмурнів і відповів не одразу. Так, він повинен подбати, аби Аню офіційно призначили в його корпус. Але бентежило те, що знову йшлося про особисту справу, а після випадку з Штукаренком у політуправлінні негоже було вдруге ставити себе під удар. До того ж Штукаренко як-не-як заступник по політчастині, — зблизився з людиною по роботі, не дивно, що хочеться й далі працювати разом. А тут — рядова лікарка, з якою командир корпусу формально не має нічого спільного...

Кожному ясно, про що йдеться, а це командирові не до лица.

— Анцю, послухай, тільки не гнівайся,— лагідно мовив Шумаков.— Хіба ти не можеш просто поїхати зі мною? Адже ми любимо одне одного, що нам потрібно ще?

— Я все-таки не хотіла б...

— Чому? — дотягнувся він через стіл своєю рукою до Аниної.

— Хіба я вам не пояснювала?

Вона подивилася на Шумакова, і він зрозумів — ідеться про те саме: надто мало часу минуло відтоді, як загинув Хохол.

— Нащо поспішати? — вела вона далі.— Від нас нічого нікуди не втече. А зараз краще... Прошу вас.— Вона не вивільняла своєї руки, й Шумаков відчував Анине хвилювання, наче передавалося воно через прикриті його долонею тонкі пальці.

— Не кажи мені — в и.

— Яке це має значення? — усміхнулася Аня.

— І все-таки прошу тебе.

— Яюсь важко одразу...

— Хіба те, що відбувається між нами, почалося сьогодні?

— Ну гаразд,— ти! — проказала вона, наголошуючи на останньому слові й дивлячись на Шумакова з милим викликом.

— Оце добре.— Шумаков підвівся, перейшов на другий бік і, нахилившись над Анею, поцілував її в уста.

Так, це почалося не сьогодні. Може, в Ані воно з'явилося й пізніше, ніж у Шумакова, яке це має значення! А проте хто зна — либонь, ще тоді, в коридорі дивізійного санбату, забитому пораненими, коли Шумакова привезли з греблі з пораненою ногою,— може, вона й тоді не випадково підійшла саме до нього й порадила не згоджуватись на ампутацію ноги,— хто зна, може, ще тоді відчула в ньому людину, з якою пов'яже своє життя? Хто зна, хто зна... Важко буває здогадатись, на що повернеться випадкова зустріч!

В коридорі щось зашаруділо, зачовгали повільні кроки. Аня злегка відштовхнула Шумакова, він трохи відсторонився, але лишився стояти позаду біля її стільця. Увійшла висока на зріст, худорлява жінка з чайником у руці.

— Питимемо чай, Аню,— сказала вона й раптом помітила Шумакова.— О, та ти не сама!

— Знайтеся, Таїсіє Львівно, це мій майбутній чоловік,— підвелася Аня й узяла з її рук чайник.— Я вам про нього розповідала.

Жінка підійшла ближче й, перше ніж подати руку Шумакову, підсліпувато нахилилася до його плеча й подивилася на погони.

— О, та ви в чинах! — вона потисла руку Шумакову.— Я Аню знаю змалечку. Ми — лєнінградці. Шкода, що дочки нема,— повела вона далі.— Треба б їй поглянути на майбутнього Аниного чоловіка. Вони ще з п'ятого класу подруги нерозлучні. Та як тільки почувла про кінець блокади, кинулася додому.— І раптом сумовито: — Чи лишився там ще хто-небудь живий?

Вони сиділи біля столу недовго. Поговорили про Ленінград. Коли допили чай, Шумаков підвівся:

— Мушу йти. Завтра у мене важкий день, а треба ще переглянути купу паперів.

— Може, залишитесь? — запитала жінка.— Місця вистачить. Квартира чужа, але велика. Господарі евакуювалися до Ташкента, так що ми — хазяї.

Але зостатись Шумаков не міг: портфель із паперами був у готелі.

У темному коридорі він знову обійняв Аню. З хвилину постояли мовчки, припавши одне до одного. Потім умовились, що зустрінуться біля санітарного управління вранці, о дев'ятій. Шумаков вийшов і попростував упоперек зовсім безлюдної площі Дзержинського. Йшов і весь час із хвилюванням думав про те, як добре вийшло, що не доведеться говорити Ані заялжєних слів і пропонувати їй свою руку та серце і що Аня сама так просто й безпосередньо відрекомендувала його тій жінці: «Мій майбутній чоловік».

15

Напередодні Шумаков купив квитки на виставу «Вчитель танців» у Театрі Червоної Армії, а вранці заїхав на площу Дзержинського, аби разом з Анею відвідати санітарне управління в її справі. На вулиці було слизько, і перехожі з усміхом озиралися на молодцюватого генерала, який вів під руку гарненьку жінку з погонями капітана медичної служби, а генерал обережно дрі-

ботів, намагаючись іти в ногу зі своєю чорнявою супутницею.

На зупинці Аня відійшла вбік, усміхнено оглянула з голови до ніг Шумакова, потім підбігла і шепнула йому на вухо:

— Ти наче народився генералом!

— Ну-ну! — з удаваною суворістю відказав Шумаков, побоюючись, що хтось почує.

В автобусі майже нікого не було, і вони сіли спереду, біля самісінької кабіни водія.

Коли виїхали на Садову, Шумаков нахилився до Ані й сказав:

— Прикро, але я сьогодні до театру не зможу піти. На шосту викликає новий командарм. Так що...

Аня тільки глянула на нього, та нічого не відповіла.

— Де я тебе знайду після вистави? — запитав м'якше.

— Буду вдома. Або у нашої попутниці з Калитви, якщо додзвонюся. Запиши про всяк випадок її телефон.

Шумаков записав.

— Зараз зайдемо до санітарного управління, а потім я мушу мчати до Генштабу.

— Тобі дуже хочеться?

— Що? — глянув на неї Шумаков.

— Їхати до сануправління, — пояснила Аня.

Шумаков здивовано дивився на неї й не знав, як відповісти.

Їхати туди йому справді не дуже хотілося, і схоже було, що Шумакова вразило її вміння читати його думки.

— Може, справді не варто?.. — начебто ще не вирішила Аня й сама. — Коли хочеш... Я маю на увазі — коли ти ще не передумав... — Аня всміхнулася й допитливо подивилася йому в вічі. — Поїду з тобою й так. — І дода-
ла: — Повторюю, якщо ти ще...

Шумаков устиг скинути рукавичку, приклав руку їй до вуст і не дав докінчити:

— Які дурниці! Нащо ти так говориш?!

Аня притулила його руку щільніше до вуст і поцілувала.

— Буття визначає свідомість, — пожартувала й самим тільки задерикуватим поглядом пояснила, що досі, мовляв, мала справу з полковником, а тепер він — генерал.

Шумаков блиснув на неї очима з нищівною доброзичливістю, не вважаючи за потрібне відповідати на подібний закид. Помовчав і тихо сказав:

— Дякую тобі, Аню.

— За те, що звільнила від зайвих турбот? — все ще не вгавала вона.

— Ні, мила, за те, що ти мене любиш.

Це було сказано серйозно, за словами відчувалося глибоке й щире хвилювання, і Аня стисла його руку — теж із вдячністю.

Біля Кузнецького мосту, поблизу від зупинки, вона помітила телефонну кабінку й вирішила зійти. Звідси й додому недалеко, і готель «Москва» поруч: якщо Ксеня відповість, можна буде до неї зайти. Коли автобус зупинився, з обох кінців у салон гунули люди, — ледве встигла протовпитися. Тільки крикнула: «Телефонуй або заїжджай!» — і двері зачинилися.

Шумаков озирнувся й побачив, як Аня зникла в натовпі біля телефонної будки. Потім усівся зручніше й замислився. Уже була перша година, він знав, що зараз має полагодити кілька важливих справ — може, навіть доведеться сперечатися або щось доводити, але не міг змусити себе про це думати.

Відволікала не так сама Аня — маленька й тендітна жінка, що владно увійшла в його життя, — як щось більше й значніше — оте нове й незвичне, що сповнювало й докорінно міняло його життя.

Це дивувало, ба навіть непокоїло: за час війни він ні про що не думав, окрім самої війни й отого, що так чи інакше пов'язане з нею. А от зараз не міг. І тривожне відчуття скутості, раптової залежності, невідворотного переслідування й цілковитої неможливості втекти водночас і непокоїло, й тишило, і сповнювало серце давно вже не знаним вдоволенням. Такого з ним ще ніколи не було. Лариса Любарська — то прикрий випадок: про шлюб з нею ліпше сказати, що досвідченіша провінційна актриса одружилася з собою наївного хлопчика. Сабіна — в Іспанії — налетіла й підкорила, як вихор: божевільний напад першого в житті справжнього кохання, неосяжного й глибокого, як море, на березі якого назавжди лишилася та чудова дівчина... Нині сталося інше — доросліше, врівноваженіше, але водночас і надійніше. На це почуття можна було покластись, вірячи, що воно — до скону. І, може, саме розуміння глибокої істотності того, що з ним відбувається, й породжувало відчуття особливої відповідальності перед Анею й самим собою.

Він уже встиг її зрозуміти, хоч багато чого з її минулого ще не знав. Проте й не доскіпувався, не розпитував, слухав тільки те, що вона сама розповідала. І йому подобалося, що не доскіпувалася й вона. Та й чи таке вже важливе для двох сорокалітніх людей те, що було в минулому? Було, нічого не вдієш, ніхто не винен у тому, що доля так пізно звела їх на життєвому шляху. І це аж ніяк не означає, що перед цим людина не мусила жити. Так склалося, життя не запитує ні в кого розумних порад, нав'язує свої рішення, і вони завжди прислужуються людям на краще. Шумакова не турбувало те, що Аня просила не поспішати, що її чимось стримувала пам'ять про колишнього чоловіка. Навпаки — це свідчило про її духовну чистоту, душевну цноту. Вона мусила віддати останню шану своєму минулому, і це викликало повагу, переконувало, що й до майбутнього свого вона ставиться з не меншою відповідальністю й шаную.

У Генштабі Шумакова прийняв той самий генерал армії, котрий провадив нараду напередодні. Коротко стрижене волосся, сивина, що відсвічувала жовтизною. Вкриті ластовинням старече обличчя видавалося м'яким і доброзичливим і не зовсім пасувало до діловитої точності його уривчастих фраз.

— Мені доповіли про ваші претензії. Зараз їх вдовольнити неможливо.

— Вибачте, товаришу генерал армії, але ж корпус без власних спеціальних частин за умов наступу...— спробував заперечити Шумаков.— Адже йдеться про те, щоб проривати ворожі укріплення й форсувати водні рубежі.

— Ви ще не знаєте, про що йдеться.

— Дозвольте доповісти, товаришу генерал армії, географію можливих напрямків нам задано наперед, а вона вся пересічена й перерізана водними рубежами. Це так само й щодо укріплень: вони, безперечно, теж є скрізь.

— У випадку потреби штаб вашої армії забезпечить усім необхідним.

— Але ж за маневреної війни обставини нерідко змушують діяти й самостійно,— ще сперечався Шумаков, але вже розумів, що дарма.

— Можливо, хоч і не бажано,— усміхнувся генерал армії.

— І все-таки це можливо. Корпус повинен мати свою артилерію прориву й власні засоби для переправ:

— Зараз не могу.

Генерал армії сидів, але Шумакову ясно було, що аудієнцію закінчено. Він підвівся, збираючись прощатись. Тієї ж миті важко піднявся й генерал армії, вийшов із-за столу й наблизився до Шумакова.

— «Географія можливих напрямків...» Це ви цікаво сформулювали. Може, не зовсім точно, але по-своєму. І взагалі, стоячи по цей бік столу, мушу визнати, що й у своїх вимогах ви часом теж маєте рацію. По-справжньому боездатний корпус повинен бути не лише повнокровним, а й всебічно озброєним і готовим як самостійна тактична одиниця і до самостійних дій. Але це я кажу, стоячи по цей бік столу. А по той бік — ні, там інша річ. Там мною має керувати не те, чого я хочу, а те, що я мушу.

— Але ж, товаришу генерал армії, хіба те, що ми мусимо якоюсь мірою...

— Ні, друже мій, ні! Наші обов'язки не розходяться жодною мірою з нашими бажаннями,— зрозумів він те, що мав на увазі Шумаков, і вигукнув з пристрастю, яка видавалася несподіваною для такої поважної людини.— Але, крім обов'язків і бажань, існують ще й можливості, які треба точно розрахувати, аби беззастережно виконати те, що мусив і чого хотів.

— Розумію,— тихо мовив Шумаков.

— Оце гаразд,— усміхнувся генерал армії.— Отже, іноді таки слід виходити з-за столу, щоб відвідувач не вважав тебе невігласом у військовій справі! — пожартував.— Так би мовити, для повноти картини.— Він потиснув руку Шумакову й випустив її із своєї руки не зразу.— Бачте, друже, я трохи більше поінформований за вас. А від Дніпра до Ельби ще досить далеко,— сказав так, наче ділився частиною отієї інформації, що її не мав Шумаков.— По-хазяйському треба воювати, по-хазяйському...— Лише тепер випустив руку Шумакова й швидко пішов до столу.— Ну, що ж, можете бути вільні.

Шумаков виструнчився й козирнув. Чітко повернувся через ліве плече й пішов до масивних дубових дверей. Та, взявшись за ручку, на мить затримався й знову повернувся обличчям до столу.

— Товаришу генерал армії, дозвольте звернутися в особистій справі.

— Прошу,— проказав той, відірвавши очі від паперів, у які вже встиг поринути. Тепер голос його знову звучав сухо, ба навіть дещо нетерпляче, ніби по той бік столу людина справді стала не тією, якою щойно була.

Шумакова спантеличила оця раптова сухість, він пошкодував, що намислив звернутись до генерала армії з тим, що міг вирішити й значно нижчий за рангом. Але відступати вже не можна було.

— Я прошу дозволити мені відвідати своїх батьків.

— А де вони живуть?

— Поблизу Смоленська.

— Гм... батьки...— Генерал армії сперся обома руками на стіл і на мить замислився.— Давно не бачились? — голос прозвучав хрипко й притишено.

— Три роки.

Генерал армії помовчав — трохи задовго.

— Доповісте своєму командувачеві.— Голос його знову зміцнів.— Сьогодні п'ятниця, в понеділок о дев'ятій нуль-нуль бути в Москві.

— Дякую, товаришу генерал армії.

— Транспорт маєте?

— Не турбуйтеся, товаришу генерал армії, дістану.

— Нашо ж діставати? — Голос генерала знову звучав лагідно.— Передайте в приймальні моє розпорядження дати машину. Ідіть.

Шумаков ще раз чітко козирнув і повернувся. Поки відчиняв двері, вирішив: не візьму з собою ні Приходька, ні Сердюка. Удосвіта заїду на площу Дзержинського, прихоплю Аню і — на Смоленськ. Батьки повинні познайомитись із своєю невісткою. Після того, що пережили за час окупації, це буде для них вірадою.

Він зупинився на мить по той бік дверей, наче віддихувався після доброго прочухана. Хвилювання швидко вляглося. І тільки ступив до столу, щоб передати щойно одержане розпорядження про машину, пролунав дзвінок — чергового офіцера викликали до кабінету генерала армії.

Довелося почекати. Шумаков підійшов до вікна й подивився на засніжений бульвар. З величезної кучугури на санчатах спускалися дітлахи, бабусі стояли осторонь і щось гукали до своїх вихованців. Що крилося за отим «Гм... батьки...», вимовленим не то з докором, не то з тугою? А проте що можуть означати ці слова в устах літньої людини, у якої, напевне, є свої діти, і вони теж, можливо, десь воюють і так само, як і Шумаков, рідко згадують про те, що батьки їх чекають? Він дивився у

вікно й тепер уже не шкодував, що з отим несподіваним для себе самого проханням звернувся до нього.

Відійшов у куток — опустився на краєчок дубового стільця й застиг у чеканні.

16

Ксеня прокинулася в невеличкому номері готелю «Москва» й спросоння не одразу зрозуміла, де вона. З хвилину безтямно дивилася на стелю, потім перелякано схопилася й мало не розбудила Оленку, що тихенько сопіла біля стіни, хвилину посиділа, вже розуміючи, що вона в готелі, й підійшла до широкого вікна.

По той бік вулиці поспішали люди. Тепло вдягнені. Підняті коміри. Отже, холодно. Холодніше, ніж у Калитві. Ксеня подумала про блаженське Оленчине пальтечко, згадала давню приказку «Москва сльозам не вірить» і всміхнулася.

Йй цікаво було дивитись на величезний будинок по той бік вулиці, яких вона не бачила вже давно. Такі самі широкі вікна, як і в готелі, але крізь них нікого не видно — мабуть, якась установа, а ще рано — робота не почалась.

Колись Ксеня вже побувала в Москві, батько з собою взяв, коли приїздив на з'їзд лінгвістів — «на всесоюзну жувачку», як вона тоді це називала. Кузьма Іванович сам жартома їй казав, що «жує слова», коли вона в дитинстві цікавилася тим, що роблять лінгвісти. Тоді Москва її налякала своїми розмірами, рухом на вулицях і дивовижною метушнею. Тепер місто видалося принишклим і суворим — вулицею, що бачила з вікна, проїздили поодинокі машини, пробігали, поспішаючи кудись, люди. На бруківці під самісінькими хідниками височіла довжелезна кучугура снігу — свіжого, не припорошеного пилом, мабуть, нагорнутого зовсім недавно.

Ксеня повільно відійшла од вікна й знову опустила на ліжку. І раптом в мозку запульсувало: боже, чого я тут? Що мені потрібно в Москві? Адже мені треба до Києва!

Почала одягатись — похапцем, наче вже поспішала на вокзал. Коли натягала на себе плаття, щось тріснуло. Ксеня жажнулася: останнє плаття, розірветься, що тоді? Навіть голки нема, щоб зашити...

Вже взувалася, коли розлігся пронизливий дзвінок. Аж у піт кинуло від несподіванки. Виявляється, на столі

стояв телефон — коли вчора увійшла, навіть не помітила.

Ксеня схопила трубку.

— Слухаю.

— Зараз же спустіться до адміністратора, — наказав сердитий жіночий голос.

Оленка заворушилася на ліжку — не то від пронизливого дзвінка, не то від Ксениного раптового «слухаю». Схопилася, напівсіла, щось нерозбірливе пробелькотіла, дивлячись у простір безтямними оцелятами, знову впала на подушку й заснула личком до стіни.

Ксеня розгубилася. Йти до адміністратора, а дитину саму лишити? Прокинеться, плакатиме, злякається на смерть...

Та все-таки мусила піти. Нахилилася над дитиною, прислухалася: спить міцно. Тихенько накинула пальто, навшпиньки, наче крадучись, вийшла в довжелезний коридор і обережно причинила за собою двері.

Біля адміністратора в'юнилася довжелезна черга. Ксеня постояла й собі, але черга не посувалася. Глянула на сувору жінку, що сиділа за скляною перегородкою й нічого не робила, й здогадалася, що люди в черзі просто чекають. Тоді вона зважилася й підійшла до віконця.

— Ваш паспорт не дійсний, — сказала сувора жінка, і Ксеня пізнала той самий голос, що нетерпляче лунав і в телефоні. — Прописка скінчилася два з половиною роки тому. Доведеться звільнити кімнату.

Ксеня розлютилася. Авжеж, прописка скінчилася. А де її мала продовжити — в німецькій комендатурі у Калитві чи в лісі, у Сиволапа? Але стрималася й повільно проказала:

— У мене дитина, вона спить.

— Доведеться розбудити.

Ксеня майже вирвала паспорт з її рук і відійшла. Коли вже була на віддалі, почула чоловічий голос:

— Громадянку!

Ксеня мимоволі озирнулася й зрозуміла, що кличуть її. Здалеку побачила, що до суворой жінки нахилився якийсь лисий чоловік і щось казав їй на вухо.

Потім він швиденько вийшов з-за перегородки і підійшов до Ксені.

— Принесіть довідку з редакції. Цей номер закріплений за нею. Або ще краще не довідку, а лист.

— А де міститься редакція?

— Ви не знаєте? — з раптовою недовірою подивився на неї лисий, але все-таки сказав:— Пушкінська площа, п'ять.

— Дякую.— Ксеня пішла до ліфта.

Поки дісталася до своєї кімнати, вирішила, що, мабуть, це на краще. Сидіти в готелі й чекати, поки прийде ма-йор,— тільки марнувати час. Краще піти самій, і неодмінно сьогодні ж виїхати.

Оленка ще спала, довелося її розбудити. Дитина прокинулася, різко скочила на ніжки й припала до Ксені теплим худорлявеньким тільцем. З хвилину так і стояли, обнявшись, розчулені, злиті в одне.

— Ну, годі, маленька, давай одягатись,— похопилася Ксеня й неохоче розняла дитячі ручки, що зчепилися у неї на шиї.— З'їж яечко, та будемо йти.

— Куди? — поцікавилася мала. Її бліде личко розпало, блакитні оченята дивилися довірливо й ніжно.

— До дяді, котрий з нами летів.

Обидві нашвидку попоїли. Голубничиха дала на дорогу хлібину, шмат сала та десяток крутих яєць. Коли стара все те складала у клуночок, безугавно повторювала: «Залиш дитину, чуже воно, як гиря висітиме на шиї, нащо воно тобі?» Згадавши її, Ксеня зітхнула. Ні, не чуже. Та й все одно своєї ніколи не буде. А це — шмат власної долі, власного життя. Таке не буває чужим — воно частка тебе самої.

Надворі яскрів сніг, але повітря було таке холодне, що одразу забило віддих. Сонце вже пливло над будинками, і небо синіло високо, безхмарне й через це нерухоме, наче промерзле на всю глибину.

Запитала у випадкового перехожого, в якому напрямку йти, взяла дитину на руки й перебігла через широку вулицю, більше схожу на площу. Далі вулиця звужувалася і йшла вгору, і Оленка подибала, міцно вчепившись за Ксенину руку.

На самій горі вулицю перетинав довгий сквер, а з лівого боку стояв знайомий з книжок пам'ятник Пушкіну. Ксеня зрозуміла, що це й є Пушкінська площа. Знову перенесла Оленку на руках через вулицю й підійшла до постаменту. На кучерявій голові поета височіла сніжна папаха, це йому не личило й спотворювало звичний образ. Ксеня невдоволено одвернулася.

Їй одразу ж побачила збоку натовп біля щита, на якому видніла наліплена газета. Біля нього збилися люди,

задні зазирали через голови передніх, читали мовчки й зосереджено, а все нові й нові перехожі зупинялися й зазирали теж.

Саме відійшов якийсь військовий, і Ксеня протовпила-ся на його місце. Звідси теж мало що видно було, прочитати нічого не могла, але між головами передніх виднів шматок внутрішньої сторінки, зайнятий досить великим фотознімком. І тільки глянула — серце її закалатало, а кров ударила в голову. Ксеня ще нічого не розпізнала на тому знімку — тільки бачила трьох людей у німецьких мундирах і четвертого — в радянському, але якесь тривожне передчуття штовхнуло, й вона почала пробивати-ся вперед.

— Пропустіть... Пропустіть...— мало не закричала, і голос її лунав так збуджено й тривожно, що люди розступилися.

За столом сидів літній німецький генерал, до нього нахилився ще якийсь німець, а трохи осторонь радянський офіцер тиснув руку Куртові Шольцу... Так, то був Шольц!

— Що це таке?! — вигукнула Ксеня, звертаючись до військового, котрий стояв поруч і щось уважно читав. Той глянув на неї, як видно, здивований самим голосом, в якому вчувалися й обурення, й переляк.— Що це?!

Військовий подивився на знімок і досить байдуже прочитав: «Комітет німецьких полонених «Вільна Німеччина»».

— Це кат! Кат! — тицьнула вона пальцем в обличчя Шольца.— Він виказав мене німецькій комендатурі...

— Ви знаєте його? — насторожився військовий.

— Через нього розстріляли...— Вона не показала, сльози душили її.

Люди перестали читати й оточили Ксеню. Всі стиха перемовлялися, одні радили звернутися до міліціонера, а інші «куди слід». Оленка притулилася до Ксениних колін і теж схлипнула.

— Гаразд,— наче погодився із самим собою військовий.— Ходімо.— І він злегка взяв Ксеню під руку й повів.

17

Шольца не довелося довго розшукувати: він перший побачив Ксеню й одразу її впізнав.

— Фрау Ксеня! — сплеснув він руками.— О, как я рад!

Вона саме піднімалася по сходах у будинок, де містився комітет «Вільна Німеччина», а Шольц біг униз. Почувши знайомий голос, Ксеня зупинилася. Шольц стояв і радісно всміхався, все ще тримаючи долоні, наче під час молитви. На ньому був знайомий кітель, тільки випрасуваний краще, ніж у Калитві, наваксовані чоботи сяяли, мовби теж усміхалися.

— Как міло, фрау Ксеня, что ви міне нашол!

— Ви радієте? — запитала Ксеня суворо.

— Ну как же, фрау Ксеня! — мовив Шольц. — І ви, і Оленка, і все ми живі!

Мала кинулася до німця. Він підхопив її на руки, поцілував. Оленка радісно заверещала й, звертаючись до Ксені, вигукнула: «Дядя Курт!», немовби сумніваючись у тому, що Ксеня його впізнала. Військовий, котрий привів їх, стояв осторонь і спостерігав.

Проте Шольца занепокоїла Ксенина суворість, хоч він її й витлумачив по-своєму.

— Я вас понимал, фрау Ксеня. Но я не мог помагал. Я есьть рядовий солдат і не мог спасать Федор. Я умел спасать Оленку і щасливий, что спасал.

Ксеня стояла й дивилася на нього широко розплющеними очима. В голосі Шольца бриніла щира гіркота, схоже було, що він справді вболіває. Та Ксеня й тепер не вірила і так само, як і перед цим, запитала з суворим викликом:

— Ви рятували? А хто ж у такому випадку винен... Хто виказав мене?

— Неужелі ви думал, что я?! — вжахнувся німець. — Неужелі ви допускал... — Шольц опустив дитину на сходи й наблизився до Ксені. — Неужелі ви не знал, хто віноват?!

Ксеня схопилася за голову й завмерла. Все, в чому переконував її Сиволап отоді, в лісі, все, що вона сама чула, сидячи під його наметом, з уст старого Непорожнього, постало перед нею, наче вона чула це й тепер. Шольц ще щось казав, вона бачила, як швидко ворущаться його губи, але чула тільки приглушений голос старого Непорожнього, тільки жорстокі й нещадні запитання Микити Харитоновича й розпачливі визнання старого. Ноги підломлювалися, вона вчепилася в поручні й трималася з останніх сил, почувуючи, що от-от упаде.

І аж здригнулася, коли раптом почувала голос військового:

— Я думаю, що вже вам не потрібен. Ось вам мій телефон, коли що, подзвоніть.— Він розмашисто написав своє прізвище й номер телефону в блокноті, видер аркуш і подав.

Тільки тепер Ксеня отямилася. Але не подякувала, а тільки злегка кивнула. Військовий звично козирнув і пішов униз.

— Значіть, счітал, что ето я...— упалим голосом підсумував Шольц. І раптом мало не крикнув — пристрасно й благально:— Да неужелі я похож на убійц?.. Неужелі ви мало міня знал?!

Ні, вона цього не вважала. Особливо раніше, коли він жив у Федоровій хаті, в отакому закамарку. Йї і потім, після всього, що сталося, важко було в це повірити, але й у те, що винен старий, не вірила теж. Може, й тепер ще вагалася б, але пам'ятала рішучу переконаність Сиволапа: Микита Харитонович знав краще за неї, на що здатна людина, коли вона сліпа...

— Де у вас можна присісти? — тихо запитала Ксеня й простягла руку до Шольца.

— Пошлі, пошлі! — кинувся він. Однією рукою взяв її під руку, а другою підхопив Оленку й повів угору — в довгий коридор.

Ксеня одразу впізнала й сивого чоловіка, якого півгодини тому бачила на газетній фотографії. Коли вони увійшли, він напівпідвівся з-за столу, і тієї ж миті Шольц швидко заторохтів по-німецькому, пояснюючи, кого він привів. Зосереджене обличчя сивого пом'якшало.

— Гер Шольц розповідав мені пригоду з вашою дитиною,—проказав він, звертаючись до Ксені теж німецькою, і подав їй руку через невеликий дубовий стіл.

Ксеня простягла й свою, але рука була мов нежива, і потиск її ледве відчутний. Сивий знову спохмурнів, Ксеня дивилася на нього, вражена власною терплячістю, тим, що подає руку, дозволяє тиснути її... «Куди привів мене отой військовий,— гарячково думала вона,— чому погодилася лишитися тут? Як потрапив до Москви Шольц і чому всі вони почувають себе тут так вільно?»

Сивий сів, запропонував сісти й їй і запитав, чи не вип'є кави, і, коли вона мовчки відмовилася, запевнив, що це нікому не завдасть ніякого клопоту — буфет на третьому поверсі, Шольц збігає, принесе. Вона гнівно блиснула на нього очима, й сивий здивовано поглянув на неї й далі не наполягав.

— Але ж цукерку малій... Це наша з нею традиція...— всміхнувся Шольц і, підморгнувши Оленці, вибіг.

Сивий почав розпитувати, чи родом вона з Москви, а коли знову мовчки похитала головою, поцікавився, чи надовго тут затримається. Ксеня щось відповідала, але сама не розуміла, що саме. Цукерки — це традиція, думала вона, — цукерки — це традиція. І ясно побачила одні цукерки, загорнуті в жовті та рожеві папірці, які потай приносив Шольц малій з комендатури. То правда, приносив, ті цукерки справді були... Так, так, цукерки були — правда. І постріл, який вона так боялася почути, коли повели Тимоша Непорожнього в хачі, — постріл той теж правда, хоч вона й не почула його. А оцей сивий чоловік в німецькому кітелі, запитувала вона себе, він теж — правда? Чи, може, це приверзлося — Шольц, і оцей сивий чоловік, і що обидва вони в Москві? Ксеня приклала руку до лоба, буцімто в неї температура чи хотіла пересвідчитись, що жива, і сивий запитав:

— Ви відчуваєте себе недобре?

— Ні, ні, — швидко заперечила і ніяково всміхнулася, наче вибачалася. — Мені треба йти.

— Ви дуже поспішаєте?

— Я хочу сьогодні їхати в Київ.

— Ах так! — розуміюче проказав сивий. — Ще кілька хвилин, Шольц зараз прибіжить.

Вона зраділа, що не минуло й отих кількох хвилин, а Шольц уже ввійшов з невеличким пакуночком у руці. Її гнітила розмова з оцим сивим німцем, якої вона не в силі була підтримувати.

Шольц майже урочисто подав Оленці цукерки й виголосив:

— Ето наш традицій. Конфет приносил всегда. Правда, Оленко?

Мала всміхнулася, і Шольц почав швидко розповідати сивому, як мусив ховатися, щоб інші солдати не провідали.

— Підрив економіки вермахту! — пожартував сивий і вперше засміявся по-справжньому.

Ксеня ледве відкараскалася від намагання Шольца провести її. Змусила себе ввічливо попрощатися з обома. Шольц поцілував Оленку, і вона знову припала до нього, як до давнього знайомого. Ксені нелегко було розлучити її з німцем. Кінець кінцем узяла дитину за ручку й повила.

На вулиці вона відчула себе зовсім спустошеною. Повільно побрела праворуч, не замислюючись над тим, куди йде. Млоїло під серцем, хотілося на щось зіпертися й ні про що не думати.

Оленка весь час сокоріла, збуджена й весела після зустрічі з Шольцом. У роті в неї танула цукерка, і те, про що вона белькотіла замороженими на вітрі устами, важко було розібрати. Та Ксеня й не прислухалася. Бачила тільки, що дитина щаслива, і це було ще одним свідченням ймовірності того, про що розповідав Шольц і в чому й сама вона вже не сумнівалася. Але відчувала, як у ній нарастає хоч і мовчазний, але жагучий опір, безсиле, але вперте небажання миритися з оцією безсумнівністю. Так, вона вірила тепер, що виказав Федора не Шольц. Та хоч і не признавалася в тому сама собі, а не могла йому того простити, бо це змушувало визнати, що виказав Федора рідний батько. Знала — безглуздя, розуміла — упередження, а глухої ворожості подолати не могла...

«Боже, — думала вона, — звісно ж, так не можна: люди є люди. Був же в Калитві Митько Дрозд, чому ж у Гамбурзі не міг і такий, як Шольц, виявитись?»

Тільки на розі вона згадала, що збиралася зайти до редакції. Мабуть, майор уже заходив до готелю й дивувався, що з самого ранку її нема. На мить це її занепокоїло, але одразу ж і збайдужіла: вліхати з Москви все одно сьогодні не пощастить — одержати обіцяні гроші, а потім дістати квиток на поїзд навряд чи встигне. Та й сил уже не мала. До того ж не знала, коли поїзд відходить, а він же міг уже давно відійти...

Вирішила відкласти від'їзд на завтра. Та коли глянула на годинник, що висів на розі будинку, сполошилася: минуло три години, відколи вийшла з готелю, — адміністратор, либонь, уже й кімнату іншому комусь віддав!

Коли розпитала у перехожих, як краще потрапити на Пушкінську площу, виявилось, що треба перейти на другий бік і йти завулком ліворуч. Ксеня взяла Оленку на руки, збираючись перенести через вулицю, й почула позад себе швидкі кроки. Мимоволі озирнулася: Шольц!

Він засапався, наздоганяючи її.

— Даруйте, — сказав німецькою, — я не можу, щоб єя отак пішли... Розумію ваш стан і ваші почуття, але не можу... — Він хвилювався й навіть рідною мовою не міг підібрати потрібних слів, а Ксеня мовчала й розгублено дивилася на нього, все ще тримаючи дитину на

руках.—Дозвольте мені вас хоча б трохи провести.—Він простягнув руки до Оленки, й дитина кинулася до нього.

Ксеня нічого не сказала, але дитину віддала. Перейшли вулицю й мовчки завернули в завулок.

Шольц зважився заговорити знову, аж коли дитина схотіла йти сама, і він опустив її на хідник.

— Ви добре знаєте Москву? — запитав.

— Ні. Я — киянка, — відповіла Ксеня.

— Ось як? — глянув на неї Шольц здивовано. Він хотів запитати, як і чи давно вона потрапила до Калитви, але не запитав.

Ксеня теж подивилася на нього — тепер уже з лукавим усміхом. Він, звичайно, не здогадувався, що Федір не був її чоловіком і що Оленка їй не рідна дочка. І вона з приємністю відзначила, що хоч німець і пробув з ними так довго під одним дахом, а нічого не зрозумів. І тільки тепер побачила, що на ньому не німецька шинель, а радянська — зовсім нова, з-під якої тільки визирав комірець німецького кітеля.

— Там, — сказала вона, маючи на увазі будинок, з якого щойно вийшла, — ви, якщо не помиляюсь, були в іншій формі...

— Нічого не вдієш,— гірко всміхнувся Шольц. І за мить, спохмурнівши, додав:— Ми спромоглися так зганьбити себе, що довго ще будемо соромитися своїх мундирів.

Ксеня тільки глянула на його зосереджене обличчя. Вони вийшли із завулка й опинилися майже навпроти будинку редакції. Перейшли через сквер, і Ксеня сказала:

— Ну, я прийшла.

— Ви тут зупинилися?

— Ні, у мене тут справи.

— То, може, ви дозволите почекати на вас?

— Боюсь, що можу затриматись...

— Дарма. Коли не заперечуєте, я побуду з Оленкою.

Ксеня й сама не розуміла, як це йому дозволила. Але відмовити чомусь не змогла. Увійшла до просторого скляного вестибюля редакції й, піднімаючись сходами, весь час нечутно повторювала: «Боже, що це таке?!»

18

Запитання оте не полишало Ксеню ні на мить, хвилювало й бентежило. «Як же так сталося,—розпачливо доскіпувалася вона,— що я ходжу поруч із німцем по Москві,

та ще й терпляче слухаю розповіді про його душевні переживання, про його сумніви та болі?!» Там, у Калитві, це їй видавалося звичайним — німець, «біла ворона», подивився не так, як усі... У морі звірячого бузувірства острівець людяності... Не диво, що там Ксеня до Шольца ставилася не так, як до інших окупантів. Але там самі життєві обставини змушували розрізняти, десятою дорогою обминати лютішого й горнутихся, шукати прихистку біля добрішого, котрий міг і виручити, а часом і врятувати. Та й самі розміри заподіяного ними лиха не виглядали з Калитви такими вселюдськими, такими все-світніми, такими неосяжними, як звідси, з Москви, де Ксеня стояла наче на самісінькій вершині, з якої видно на всі чотири сторони. Там вона могла собі це дозволити, хоч і вважала, що йде проти власної совісті. Але тут!.. Тут!..

Вони простували вниз вулицею Горького, Шольц ніс на руках дитину, що сонно хлила голівку на його плече, і він розповідав про останню ніч, яку перебув у скирті за Калитвою; про те, як на світанку стежив із свого соло-м'яного укриття за радянськими військами, і таки дочекався, поки на шляху з'явилася група офіцерів на конях, а серед них один літній, як потім з'ясувалося — майор, і Шольц зважився, виліз із скирти й пішов назустріч із піднятими руками.

Шольц розповідав, аж поки дійшли до готелю. У вестибюлі сів у крісло, Оленка заснула в нього на руках. Ксеня недовго чекала черги до адміністратора: майор заходив ще вранці, усе владнав і лишив на її ім'я конверт — гроші й папірець до залізничної каси.

Ксеня роздягнула й поклала спати Оленку, сіла біля неї край ліжка й замислилася. Без шинелі Шольц знову став отим її пожилцем у зеленому кітелі — тільки без погонів. Він сидів навпроти і, як і Ксеня, мовчав, відчуваючи подув недоброзичливості, що віяв і від самої Ксені, і від її стомленого мовчання.

— Що ж, — сказала вона кінець кінцем, — полон — гарантія, що не вб'ють. Ви правильно вчинили.

— Я не просто полонений, — уперше дав зрозуміти Шольц, що недовіра Ксені ображає його.— Я працюю в комітеті, який бореться за нову Німеччину.

— Це дасть вам деякі додаткові переваги, — провадила Ксеня далі в тому ж тоні.

— Ви гадаєте, що, коли в Гамбурзі вб'ють моїх батьків, це буде для мене перевага?

Ксеня здивовано глянула на нього й лише тепер помітила, що уста в нього тремтять.

— Ви мене впізнали по фотографії в комсомольській газеті — я дуже радий: це допомогло вам мене знайти, — сказав він гаряче, і обличчя його запаленіло. — А от коли гестапівці побачать цю фотографію... Мене вони не дістануть, але батьки мої — там. Не сумніваюся, що газета до них дійде.

Ксеня жажнулася: адже це правда! Вона не раз чула від нього про батьків ще в Калитві, що вони в Гамбурзі, й безсумнівний смертельний ризик, на який пішов Шольц, одразу похитнув її упередження щодо нього. Йї стало незручно, ба навіть соромно. Мимоволі пригадалася одна з перших розмов із Голубничим — ще тоді, коли Ксеня погодилася йому допомагати, — як сама побоювалася за батьків. Гнат сказав: «При чому ваші старі? Портрєта вашого в газеті не надрукують, коли з вами лихо станеться, ніхто не знатиме, що ви їхня дочка». Отже, сама тремтіла, а оцей німець пішов на ризик свідомо.

Та щось заважало Ксені визнати вголос свою неправоту, яку вже боляче відчувала. Мовчки втупила в нього очі й дивилася так, наче зустріла вперше чи побачила по-новому, не думаючи навіть про те, що така підкреслена цікавість, безперечно, впаде йому в око — особливо після недавньої такої ж підкресленої ворожості.

А Шольц провадив далі, наче відповідав на її пильний погляд

— Ні, ні, ви не думайте, я не з тих, хто руйнував фашизм ізсередини чи навіть сумнівався в чомусь раніш. Рядовий німецький солдат, хіба що не такий самовпевнений, як інші. Щоправда, якось мені стало страшно — ще напочатку. Наша дивізія форсувала Березину й наразилася на шалений вогонь зі східного берега. І цілком випадково я довідався, що саме в цьому місці колись переправлявся Наполеон. Але страх той швидко минув, і випадок на Березині навіть на деякий час забувся. Забувся, але трохи згодом події змусили мене про нього згадати знов...

Ксеня ще й досі дивилася на нього з гострою цікавістю, але погляд її пом'якшав.

— Ви дозволите мені закурити?

Ксеня кивнула. Шольц дістав із кишені коробку «Казбеку» і, як видно, не маючи звички до цигарок, відірвав мундштук і запалив коротенький недогризок, як сигарету.

— Ви, мабуть, здогадуєтесь, що згадати Березину змусили мене події в Сталінграді, — всміхнувся він і глибоко затагнувся. — Коли все це сталося, мене знову опанував страх. Але я ще не сумнівався в силі німецької армії. Тільки з містичним жахом думав про неминучу кару, яка повинна настигнути нас за злочини, що їх ми вчинили й дома, й на вашій землі. Клянусь вам, особисто я в жодному з них не винен, — мало не вигукнув Шольц, і голос його затремтів. — Та хіба мовчазна присутність не є участю в тому, що коять інші? Повірте, я ніколи з себе відповідальності не знімав, я й зараз певен, що, коли судитимуть тільки тих, чиї руки в крові, це буде несправедливо щодо мене. Тут, в оцій кімнаті, осуджувати легко, але т а м я мовчав.

Шольц підвівся й кілька разів нервово пробіг туди й назад уздовж кімнати й знову сів. Деякий час мовчав, намагаючись опанувати себе й заспокоїтись, а Ксеня одвела від нього погляд і дивилася на паркетну підлогу, вражена пристрасстю, з якою він говорив.

— Ви, мабуть, певні були, що я спокійно сплю собі у вашій комірчині, — гірко всміхнувся Шольц за хвилину. — Повернувся з чергування в комендатурі чи з подорожі в ближні села, де відбирав у людей їхній хліб, і сплю сном праведника в парі зі своєю нечистою совістю?.. Коли б так! — Він зітхнув. — О ні, кожної ночі виникали все нові й нові запитання, які я ставив сам собі й намагався розв'язати. Чи не надто легко заплющували ми очі на те, що йдеться про живих людей — про їхнє майно й щастя? Чи не свідчить отака дивовижна байдужість про відсутність будь-яких моральних основ у свідомості багатьох моїх співвітчизників? А коли так, то чи не надто наївні ті, хто покладає всі надії на сліпу силу зброї, забуваючи про неминучість фатальних наслідків, які будь-яка аморальність завжди таїть у собі? — Він раптом змовк, потім тихо сказав: — Я розумію, все це вам не цікаво. Але повірте, мені треба це висловити вголос, хоча б самому собі... Даруйте — хоча б собі!..

Ксеня одвела погляд від підлоги, подивилася на Шольца й усміхнулася. Він злегка махнув руками, наче й оцим безпорадним рухом намагався вибачитись.

— Я знаю, у вас не вірять у психологічну однаковість людей. Може, це й правильно, не знаю. Далєбі, й серед німців були такі, що не погоджувались. Напевне були.

І все-таки я тверджу, що Гітлерові й його поплічникам вдалося розбестити майже всю націю. Бо ж інакше вони не змогли б за кілька років створити таку велетенську машину поневолення, в якій кожен німець відіграв роль хоч і маленького, але важливого гвинтика, що скріплював весь пекельний механізм. І про які моральні устої можна говорити, коли досить було наобіцяти нам легких перемог, улестити самолюбство вигадкою про біологічну винятковість німців, втовкмачити в голови, що ми маємо особливі історичні права, щоб одні заходилися наказувати, а всі інші сліпо виконувати оті бузувірські накази? Може, й не погоджувалися, але виконували, посилаючись на військову дисципліну та патріотичний обов'язок. Ви знаєте — я в Калитві нікого не вбив. Але не знаю, коли б наказали, чи насміввся б я не стріляти? Мені просто пощастило, та це не звільняє од відповідальності й мене, бо той, хто не став убивцею лише випадково,— все одно злочинець.

Ксеня сиділа, спершись ліктями на коліна, й знову дивилася на підлогу. Все-таки щось неприємне вчувалося їй у невимушеному саморозкритті Шольца, в його нещадності, схожій на самокатування. Вона вже майже цілком вірила в його ширість, майже не сумнівалася в тому, що він думав саме так, як говорив, але все це скіндалося на хизування своїми ранами, котрі, як їй здавалося, краще лікувати мовчки. Та упередження вже не було, і це її не тішило, дивувало.

— Звісно, — вів далі Шольц, — я міг просто віддатися в руки тим, перед ким так тяжко завинив, перебути в таборі полонених, поки скінчиться війна, й згодом повернутися додому. Не знаю, може, й мені було б спокійніше, а головне — батьків моїх я не поставив би під удар. Та, на жаль, я надто добре знаю свій народ — говорити йому про його жахливі помилки треба тепер, поки не пізно. Згодом, коли оклигає після всього, що йому ще доведеться пережити, він уже не здатний буде осмислити своє минуле. Ситість і спокійна вдоволеність швидко притуплять у ньому сумління, й він не схоче вислуховувати про свою ганьбу. А це до духовного одужання не призведе. О, я наших людей знаю! Вони талановиті, дисципліновані й працьовиті — вони швидко стануть на ноги навіть після того, що їм ще судитиметься пережити. Але тоді буде пізно. Отже, часу обмаль, треба поспішати,

Задзвонив телефон, Шольц замовк, а Ксеня здивовано підвелася й узяла трубку. Вона одразу впізнала голос Ані.

— Ну, кінець кінцем, таки розшукала, — радісно й тоненько співало в трубці.— Пробувала вранці, але ніхто не відповідав.

— А я гадала, що ви про мене забули, — сказала Ксеня, ще не зовсім звільнившись від того, про що думала весь час перед цим.

— Чи не підемо ми з вами до театру? — запитала Аня.

— До театру?! — здивувалася Ксеня. Третій рік вона вже не думала про театр і за цей час зовсім забула про його існування.— Та в чому ж я піду? На мені ж латане ситцеве плаття!

— А я вам принесу своє, — не відступалася Аня. Голос її бринів весело, майже щасливо.

Вона мимоволі глянула на себе, відбиту на повен зріст у люстрі гардероба, й засміялася:

— Та хіба ж я втиснуся у ваше?

— А в мене є одне передвоєнне — я тоді була огрядніша.

Тільки тепер Ксеня згадала про Оленку. Озирнулася на ліжку, побачила, що дитина солодко спить, і мимоволі притишила голос.

— Куди ж я подіну дитину?

— Так, так, я зовсім забула... — розчаровано проказала Аня. — А в мене вже й квитки. Шумаков узяв, але увечері зайнятий і піти не може...

— Може, краще завітайте до мене? — запропонувала Ксеня.

Аня з хвилину помовчала.

— Гарзд, я прийду.

Ксеня поклала трубку, знову побачила Шольца й мало не здивувалася, що він тут. Веселий Анин голос і те, про що вона говорила, було таке далеке від болів і турбот, які перед цим звіряв їй німець, що одразу не могла на них настроїтися знову.

— До вас зараз прийдуть? — запитав він.

— Так.

Шольц підвівся, не маючи наміру заважати. Довідався, коли вона збирається їхати до Києва, й попросив дозволу прийти на вокзал. Трохи розчарований, попрошався й пішов до дверей. І, вже одчинивши їх, усміхнувся:

— Привіт Оленці.

Аня порадувала і навіть здивувала Ксеню — і своїм святковим виглядом, і безтурботною веселістю, й безнастанним щебетанням. Не увійшла, а влетіла до кімнати, кинулася на шию Ксені, наче то була приятелька, якої бозна-скільки років не бачила, поцілувала в одну щоку і в другу і почала сипати запитання, на які Ксеня не знала що й відповісти.

— Ну, як ви пробули перший день у Москві? Що бачили, кого відвідали? — І раптом помітивши на ліжку Оленку, що сумирно собі сопіла, одвернувшись личком до стіни: — Ой, дитина ж спить, а я розбушувалася!

Коли скинула шинельку й із кумедною обережністю поклати на крісло, виявилось, що Аня вже встигла й випрасувати гімнастерку, й одягнути нову синю спідничку, й навіть зробити зачіску у досвідченого перукаря. Наваксовані чобітки сяяли, як і вся вона; невеличка, тоненька постать видавалася ще стрункішою, ніж завжди.

— Мало не забула! — сплеснула вона руками, на яких сьайнули наманікюрені нігті, й знову кинулася до своєї шинелі. Видобула з кишені невеличкий пакуночок, швидко розгорнула — то було крепдешинове плаття, блакитне, всипане темними квітами. Приклала до себе й урочисто виголосила: — Це вам.

— Що ви! — вигукнула Ксеня. — Я ж до театру все одно не можу з вами піти!

— Знаю, знаю. Це вам подарунок. Тут, у подруги, стоїть ціла валіза з моїми ганчірками, а у вас же нічого нема. — Тепер вона притулила плаття до Ксені, помітила, що воно для неї закоротке й додала: — Чимось підшиєте й зможете носити. До того ж зараз носять значно коротші, а блакитне вам личить більше, ніж мені.

Ксеня стояла приголомшена. Хотіла ще щось заперечити, але Аня попередила:

— Візьміть, візьміть!

— Боже, дякую вам, — тільки й пролепетала Ксеня. Взяла плаття, приклала до себе вже й сама, помилювалася перед люстром, обійняла Аню й поцілувала в щоку.

— Дякую, дякую! Чудово...

Ксеня склала плаття й раптом намацала всередині щось цупке. Розгорнула знов і дістала з маленької кишеньки пакетик, загорнутий у клапоть газети.

— Це вам на дорогу. Колись віддасте,— попередила Аня її запитання.— Там лише двісті карбованців.

— Але ж у мене вже є! Мені дав «редакційний майор»!

— Скільки?

— Досить, цілком досить! — запевняла Ксеня.

— Скільки? — наполягала Аня.

— Сто п'ятдесят.

— Та їх вистачить лише на один квиток,— м'яко відсторонила Аня Ксенину руку.— А ви ж з дитиною. Мало що в дорозі може статись, а у вас ні гроша. Сховайте,--- суворо наказала й силоміць намотала плаття на руку, в якій Ксеня тримала дві купюри по сто карбованців.

— Не знаю, як і дякувати...

— Пусте.— І, намагаючись швидше покінчити з цим, Аня запитала: — Ви вже обідали?

— Чекаю, коли дитина прокинеться. У мене ще є харчі з Калитви.

— Дурниці. Ось талони. Генеральські! — виголосила Аня з кумедною урочистістю, потрясаючи в повітрі магічними папірцями.— Зараз ми матимемо королівський обід.— Вона пішла до дверей, відшукала потрібну кнопку й натиснула.

Генеральські талони дещо пояснювали підвищений настрій Ані. Ксеня майже здогадалася про причину збудженої веселості своєї нової подруги, особливо коли літня офіціантка, неохоче беручи генеральські талони й запитавши, де ж сам генерал, дістала від Ані пустотливу відповідь, що генерал, мовляв, щойно вийшов з кімнати й незабаром повернеться. Офіціантка досить кисло погодилася подати три обіди. А коли вийшла, Ксеня запитала, що все це означає, і Аня знову сплеснула руками і, враз затуливши ними обличчя, вигукнула:

— У мене сьогодні такий день! Я така щаслива!

— Що сталося? — запитала Ксеня, вже не маючи сумніву, що здогад її правильний.

— Я виходжу заміж,— відняла Аня руки від обличчя й таки справді щасливо усміхнулася.

— Заміж? За кого?

— За Шумакова,— тихо й чомусь винувато сказала Аня.

— Та невже?! — вигукнула Ксеня.— І він зараз прийде сюди?

— Ні, він зайнятий.

— Вітаю, від щирого серця вітаю! — знову обняла її Ксеня. — Хай вам живеться щасливо.

Вона бачила Шумакова в літаку, але чула про нього від Сиволапа ще в Калитві й знала тільки, що він командував дивізією. Майже нічого вона, власне, не знала й про Аню і оце вперше почула про їхні взаємини, але те, що Аня звіряла свою радість саме їй, не дивувало. Якось само собою сталося так, що, зустрівшись усього тричі, вони зблизились і відчували потяг одна до одної. Ось і тепер Аня зі своєю радістю прийшла до неї, немовби в цілій Москві не мала з ким поділитися. «Отже, така ж самотня й неприкаяна, як я», — подумала Ксеня. І серце прийнялося ніжністю до цієї маленької жінки.

— Сідайте, розкажіть, — не випускаючи з об'їмів, повела вона Аню до кірсла. Вмостила, підсунула ближче стілець і сіла навпроти.

— Не знаю, що й казати, — мовила Аня. — Це сталося так несподівано, так швидко... Навіть не віриться. Наче в сні.

Вона почала розповідь здалеку — від часу, коли ще жила в Ленінграді. Розповіла про загибель свого синочка, про розлучення з чоловіком, якого вважала винним у його загибелі. Згадуючи все страхітливе й тяжке, Аня спохмурніла — обличчя поблідло й видовжилось, а очі стуманіли.

Ксеня слухала й вловлювала щось спільне між тодішніми переживаннями Ані й тим, що перед самою війною пережила й сама. Зовні начебто не було нічого схожого, і все-таки щось було — либонь, сама невідворотність того, що сталося. Ксеня відчула, як стислося їй серце, як затремтіли й почали нервово сіпатись вії, по щоці в неї побігли сльози.

— А чом же ви плачете? — усміхнулася крізь сльози Аня. — Все це було так давно, за той час я стільки пережила, що думала — ніколи вже заплакати більше не зможу. — Вона й не подумала про те, що нова її подруга затужила за чимось своїм, і вдячно доторкнулася до Ксениної руки. — Я після того закристалізувалася, душа в мені зробилася немовби нежива... Ніколи б і не повірила, що зможу знову полюбити... Та, як бачте... — Аня безпорадно змахнула руками й усміхнулася.

Ксеню не образило те, що Аня й говорила, й думала зараз тільки про себе. Свою чуйність вона довела раніш — там, у Калитві, коли так уважно поставилася до

неї. Зараз Аня була щаслива, а щасливі думають тільки про своє.

Аня почала оповідати про те, як вирішила розшукати Хохла, щоб зняти з нього провину; про приїзд до Запоріжжя; про загибель колишнього чоловіка під час урятування греблі. Це хвилювало й цікавило Ксеню: Дніпрогес — то було для неї святе місце. Та саме увійшла офіціантка, несучи поперед себе велику тацю, на якій, крім обідів, височіла ще й пляшка вина.

— А вино нащо?! — здивувалася Ксеня.

— По генеральських талонах подаємо й генеральський обід,— урочисто проголосила офіціантка.— Тільки щось я не бачу серед вас самого генерала,— проказала вона з веселим докором, переконана вже, що її одурено.

— Він от-от має повернутись,— сказала Аня, непомітно підморгнувши до Ксені.

— Та гаразд уже, гаразд,— буркнула літня жінка.

Коли вона вийшла, Аня щільніше причинила за нею двері й лукаво всміхнулася:

— В таку хвилину вино — подарунок богів!

Обидві заметушилися біля столу, зручніше розставили тарілки й посідали.

Вони мовчки цокнулися келишками й випили. Вино було червоне — терпке й трохи кислувате. Яскрава етикетка нагадала Ксені, як Шольц складав собі абетку в Калитві.

— Ви щось згадали? — перехопила Аня її ледь помітний усміх.

— О боже, чого тільки не згадаєш! — зітхнула Ксеня, але без особливого смутку.

— Я так мало знаю про вас,— зніяковіла раптом Аня.— Ви мені про себе майже нічого не розповіли.

— А що розповідати! Давайте краще обідати.

Аня не наполягала. Вона покірно підсунула свою тарілку, й Ксеня всипала їй два ополоники гарячого, вкритого золотавими цятками українського борщу.

Ксеня давно вже не їла нічого подібного. Опинившись далеко від дому ще на початку війни, вона довго не могла звикнути до черствих крайців та холодних картоплин, що вряди-годи перепадали їй по чужих оселях. Навіть у Калитві, коли вже сама куховарила, вдовольнялася пісним борщем та сухою кашею. Але згодом призвичаїлася, забула й смак давніх маминих страв і вже не уявляла, що на світі є щось смачніше за пішоняний куліш чи

печену картоплю. Те, що вона їла зараз, теж не належало до вишуканих страв і було тільки скромним обідом військового часу, та все-таки поновлювало в пам'яті давно забутий смак і пахощі. Вона їла повільно й зосереджено, поглинута не так пахощами й смаком, як отим, що вони породжували в пам'яті,— спогадом про їхню простору їдальню в Києві, на Кузничній, а потім про іншу, церобкоопівську, на центральній вулиці Нового Запоріжжя, де, обідаючи під час перерви разом зі своїми співробітницями з планового відділу, часто зустрічала нерозлучних друзів — Харкевича та Славчука.

Аня помітила, як сумовито примовкла Ксеня. З хвилину дивилася на гарне, але змарніле обличчя, нахилене майже до самої тарілки, й запитала:

— Де ваш чоловік?

— У мене нема чоловіка, — не одразу відповіла Ксеня.

— Але ж... був чи...— Те, як Ксеня відповіла на перше запитання — з боєм і мало не пошепки, — підказало Ані, що доскіпуватись не слід.

— Був,— підвела Ксеня голову й подивилася на свою нову подругу ясними, широко розплющеними очима.— Був... А втім, мабуть, десь і є. Він виїхав на схід із заводським обладнанням — мабуть, там і лишився.

— Тут, у Москві, ви могли б...— Аня хотіла сказати, що в Москві можна спробувати довідатись, де він тепер, але фрази не докінчила.

— Так, в наркоматі напевне знають...

Аня помовчала.

— Я бачу, вам неприємно розповідати. Не треба, не силуйте себе.

Ксеня гірко всміхнулася.

— Не в тім річ. Просто — це надто складно.— І, помовчавши, подивилася на Аню.— Коротко цього не поясниш. Я не можу до нього повернутись. Надто багато всякого стало між нами за цей час.

Аня сама прибирала глибокі тарілки, сама клала в мілкі смажене м'ясо й картоплю. Клопоталася, не поспішаючи, наче хазяйкою в цій кімнаті була вона. Ксеня сиділа знесилена. Тільки одна її рука несамохіль перекидала виделку з місця на місце.

— Треба все прощати,— мовила Аня, коли упоралася й сіла.— Все треба забути — хоч що б гнітило колись. Я пізно це зрозуміла й сама, але все-таки зрозуміла.

— Я не маю чого прощати, я винна сама.

— А я й не маю на увазі вас особисто. Може, прощати повинен він — яка різниця?

— Він простив.

— То в чому ж річ?

— Сама я собі не можу простити — ось що найгірше.

Аня хотіла сказати щось утішне, щось заспокійливе, але глухий і розпачливий Ксенін голос бринів у вухах і німив язика. Вона нічого не знала про оте давнє й страхитливе, чого Ксеня сама собі не могла простити, й розуміла — хоч що б сказала, це скидатиметься на ввічливе намагання відкараскатись од чужої біди.

— Мені соромно, що я щаслива,— тихо проказала вона.

— Що ви, голубонько! — схопилася Ксеня з місця.— Хіба можна говорити отаке?! Та й не вважаю я себе нещасною, повірте — не вважаю! Ну, що вдієш, коли мое життя склалося не інакше, а саме так? Значить, треба вдовольнитися таким, яким воно є, і намагаться бути гідною того, що називають щастям. У мене тепер є дитина, є батьки... І якщо я їх застану живими, буду щаслива...

— Все буде гаразд. Давайте вип'ємо за те, щоб усе було гаразд.— Аня теж підвелася й простягла до Ксені свій недопитий келих.

Вони вже піднесли вино до уст, коли різко задзвонив телефон. Ксеня мимоволі озирнулася — Оленка поворухнулася на ліжку й розплющила заспані оченята.

— Вам хтось мав дзвонити? — запитала Аня.

— Ні.

— Значить, це він! Я дала йому ваш телефон.— Аня вибігла з-за столу й схопила трубку.

Ксеня сиділа на ліжку. Оленка мерзлякувато тулилася до неї, дивлячись на Аню, а в кімнаті деренчливо бриніла мембрана, мовби силкувалася повторити чоловічий голос, що долинав з другого кінця Москви.

— Це я, я,— збуджено повторила Аня. І, з хвилину послухавши те, що їй говорив Шумаков, голосно проказала: — Отже, домовились — на Гоголівському, біля пам'ятника Тімірязеву. Рівно о сьомій.

Синій квадрат передсвітанкового мороку ще ледь помітно вирізнявся у вікні, коли задзвонив телефон. Перелякана, наче враз наскрізь пронизана металевим звуком, Ксеня схопилася з ліжка.

— Це ви, Ксеню? — почула жіночий голос, але спростоння не розібрала чий.

— Хто це?

— Я, я, Аня! Даруйте, що так рано турбую, інакше я не могла.

— Що сталося? — стривожилася Ксеня.

— Річ у тому, що я зараз їду з Москви. Повернуся тільки завтра вночі й, напевне, вже вас не застану.

— А коли від'їдете?

— Та зараз. Ну просто зараз. Шумаков уже в машині.

— Ви їдете з ним?

— Уявіть собі, — притишила голос Аня, наче побоювалася, що Шумаков почує. — Везе мене на Смоленщину, хоче показати своїм батькам! — Вона повідомляла про це, буцімто виказувала таємницю, але не могла приховати своєї радості, й Ксеня відчула це.

— Ах, так! Ну, вітаю.

— Мені теж приємно, — так само притишено мовила Аня.

— Що ж, бажаю вам щастя.

— Дякую, любя. Я вам теж бажаю.

Ксеня посиділа, зажурена, потім подумала: ні, Аня буде щаслива! За Аню вона була спокійна. Шумакова, щоправда, бачила тільки раз, але вірила чомусь, що з ним Аня буде щаслива. Ось і з батьками познайомити схотів... Війна, а він день-два викроїв і на це — повіз на Смоленщину...

Ксеня саме одягалася, коли зателефонував Шольц. «Господи, — подумала вона роздратовано, — котра ж година?» Надто далеко від нього була, ще вся в своїх думках і через це відповідала майже невдоволено.

Коли поклала трубку, роздратування вже геть уляглося. Отже, треба збиратися на вокзал, скоро восьма.

Ксеня визирнула у вікно — народжувався синій морозяний день. На хідниках панувало вранішнє похвавлення, люди йшли майже бігцем, і їхній діловитий поспіх передався й їй. Ксеня кинулася од вікна, метушливо забі-

гала по кімнаті й за хвилину, вже одягнена, почала будити малу.

— Та годі ж тобі оченята протирати, ніби кошенятко! — лагідно дорікала. Оленка стояла на ліжку й ледве трималася на ногах, коли натягала на неї платтячко.— Час їхати на вокзал, а там і на Київ до діда та бабусі.

— А в мене бабці нема,— промимрила Оленка, позіхнувши.

— Як то — нема? Є.

— Бабуся померли...

— То є інша. Любою її звать. Баба Люба.

Дівчинка здивовано глянула на Ксеню, наче тільки тепер прокинулася остаточно.

— Любою? — перепитала.

— Баба Люба та дід Кузьма.

Оленка зневажливо пхикнула й зверхньо всміхнулася. Як бабу звали, вона не знала, бо стара Непорожня вмерла, коли її ще й на світі не було. А як діда звать, знала достеменно.

— Кузьма... Що то за Кузьма?! Діда Тимошем звать. Він мені санчата зробив. Хіба я не знаю?!

Ксеня не відповіла й ненадовго примовкла. Перед очима виник старий Непорожній — такий, яким вона його бачила востаннє, біля намету Сиволапа. Стривожена, сіла на ліжку й почала натягати товсті вовняні панчішки. Дитина теж мовчала, як видно, спантеличена. Ні, не скоро вивітриться з дитячої пам'яті дід Тиміш! Навіть батька не так часто згадувало, бідне, як діда. Та й не дивно — зі старим Непорожнім жило, поки Федір воював, а коли повернувся до Калитви та забрав до себе, дід Тиміш все одно був поблизу.

Одягнена та взута у шкарбуні, що їх теж пошив колись дід, Оленка стояла насуплена й похмуро дивилася на підлогу. Ксеня сиділа на ліжку, наче боялася поворухнутись.

— А дід Кузьма санчата зробить? — сердито, але разом з тим і примирливо запитала дитина.

Ксеня аж зойкнула від радості, коли почувла.

— Зробить, аякже! Цього року вже сніг незабаром розтане, санчат не треба. А на той рік — обов'язково!

Дитина припала до неї, і Ксеня вдячно пригорнула її.

А коли увійшов Шольц, Оленка з радісним лементом кинулася до нього на руки й обняла, наче рідного. Шольц дістав із кишені цукерку, яку дали йому в буфеті замість

цукру до чаю і яку зберіг, знаючи, що йтиме сюди. Він з кумедною урочистістю подав цукерку Оленці, й дитина щасливо глянула на Ксеню й почала розгортати папірець. Але зараз це було чомусь Ксені неприємно, і вона подумала, що колись Оленка, мабуть, згадуватиме Куртову цукерку, як одну із своїх небагатьох дитячих радощів, і хіба ж то буде добре, коли в дитячій пам'яті саме оце залишиться, як згадка про найтяжчий для неї час? Ксеня схвилювалася, але відібрати у дитини цукерку в присутності німця не посміла. Та й як пояснити дитині, що вона мусить пам'ятати інше? І виходило, що з цим нічого не вдієш теж...

Оленка засунула цукерку в рот, і лише тепер Ксеня отямилася й вигукнула:

— Що ж ти робиш? З'їж спочатку яечко! Хто ж ласує з самого ранку, натщесерце!

Вона рвучко підвелася, кинула німцеві: «Сідайте, Курте», а сама пішла до шафи, взяла торбинку з хлібом та крутими яйцями й почала годувати дитину.

— А де ваша валіза? — запитав Шольц.

— Валіза? — засміялася Ксеня. — У мене речей немає.

— Зовсім?

— Дивак ви, Курте. Які в мене можуть бути валізи!

Шольц і без того був тихіший, ніж напередодні, а тепер і зовсім знітився. Відсутність валізи він теж сприйняв як докір собі й забився в куток ще глибше. Сьогодні він з особливою гостротою відчував затамовану недоброзичливість Ксені, її образливу терплячість щодо нього — це гнітило й принижувало, але він розумів, що все те мусить стерпіти. «Інша б, мабуть, і руки не подала, — болісно думав він, — а що вдієш? Адже правда на її боці, значить, так і повинно бути...

Та як довго це триватиме? Спочатку зненависть до убивць, потім обережність і недовіра до їхніх нащадків... Скільки довгих років спливе за водою, поки все вивітриється й забудеться? Звісно, й такий час настане, всьому настає край... Наполеон колись теж приходив сюди з вогнем та мечем, а нині вже ніхто його правнукам того не згадує. Та чи можна порівнювати? Ні, краще б уже люди були спинилися в своєму розвитку на списках та аркебузах, аніж дійти до кулеметів та газових камер!»

Ксеня стояла біля Оленки й давала їй по черзі то хліб, то яйце, а сама подумки повторювала: «Валіза! Валіза! І як йому спадає на думку запитувати отаке?!» Вона лютилася й мовчала, аби не виказати своєї люті. Коли б

знати напевне, що в Києві все гаразд, що батьки живі, що вона їх знайде... Шольц дивився на неї, відтак тихо проказав, наче вгадав, про що вона думає:

— Все буде гаразд, фрау Ксеню, все буде гаразд. Скільки їхати до Києва?

— Хтозна,— неухажно відповіла Ксеня.— Хіба тепер відомо, скільки йде поїзд? — І знову заметушилася: — Ну, маленька, давай пальто вдягати, час уже.

Вони дісталися до Київського вокзалу автобусом, якого, на щастя, не довелося довго чекати. Вийшли на площу з цілим натовпом людей, котрі тягли клунки та фанерні чемодани. Каси продавали квитки, біля них стояли довжелезні черги. Ксеня лишила дитину з Куртом, а сама стала в хвості однієї з них. Занепокоєно позирала то на Оленку, то на віконечко каси, то на годинник, що височів на стрілочастій вежі вокзалу. Час ще був, але серце стривожено билосся від побоювання, що не встигне взяти квитка до відходу поїзда.

Та вона даремно хвилювалася. Коли взяла квиток, ще лишилося півгодини вільного часу.

21

Перед світанком вагон різко штовхнуло, і Харкевич прокинувся. Надворі глухо гуркнуло, наче додола впало щось важке, потім колеса легко цокали на стиках рейок, мовби враз позбулися вантажу й покотилися кожне саме по собі. Знову пролунав глухий гуркіт, і вагон зупинився.

Виявилося, що ешелон у Сухиничах, що офіцерський вагон від нього відчепили й причепили до пасажирського поїзда, котрий іде на Москву.

Як тільки рушили, черговий по вагону — літній капітан інженерних військ,— зазираючи в кожне купе, оголосив, що об одинадцятій нуль-нуль кожен мусить з'явитися до відповідного його фахові управління Наркомату оборони, де одержить призначення й усі інші документи для подальшого проходження служби.

Почувши це, Харкевич схвильовано підвівся — він аж ніяк не сподівався, що потрапить до Москви. Всю ніч проспав мертвим сном після біганини по Києву та гнітючих роздумів тут, у вагоні: жодного разу не визирнув у вікно, не цікавився, куди йде ешелон,— було бай-дуже.

Тих, що спали внизу, звістка про Москву схвилювала менше, ніж Харкевича. Кругловидий лікар звернувся лише до сусіда, що мав зачіску з проділом посередині, й байдуже мовив: «Москва — це до речі, в Москві, мабуть, можна зубну щіточку придбати, бо в Київ ще не завезли», — голосно позіхнув і знову повернувся обличчям до стінки. Інженер не відповів, а той, що лежав поруч, нагорі, взагалі ще не прокинувся, і в вагоні знову настала тиша.

Харкевичу не потрібна була ні зубна щіточка, ні будь-що інше, серце забилося від радісної несподіванки, він ще не знав, як скористається з того, що вранці потрапить до Москви, і чи взагалі спробує будь-як із того скористатись. Хіба що побуває в отій напівтемній кімнаті Наркомату електростанцій, де просиджував дні й ночі протягом двох з половиною років, та довідається, як ідуть справи і яке місце в планах на майбутнє посідає Дніпрогес. Надто близьких друзів серед співробітників не зажив — така вже вдача, але побачитись не завадить, люди ценогані, прикро було б не попрощатися перед від'їздом на фронт.

Зараз, відпочивши за ніч, Харкевич уже був далекий від гнітючого нападу безвиході, котрий опанував його напередодні. Сидячи потемки на горішній полиці, навіть не згадав про вчорашній розпач і думав про наступну зустріч із Москвою, наче отієї зневіри та душевного занепаду й не було.

Він обережно спустився вниз, навпомацки одягнувся й вийшов із купе, обережно причинивши за собою двері, аби не розбудити своїх супутників. У коридорі було порожньо, за вікнами ще тільки сіріло. Харкевич притулився лобом до холодної шибки й замислився.

Отже, з Москви їхати вже іншим вагоном. Усі ці пасажири розбредуться хто куди, роз'їдуться — кого куди призначать. У Москві пощастить побути принаймні до відходу поїзда, яким їхати, коли призначення буде на руках. Може, й не сьогодні? Адже виготовлення відповідних документів відбере чимало часу. Та й на залагодження особистих справ дадуть кілька годин, напевне. Він подумав: «У мене особисто нема особистих справ, — і всміхнувся: — Особистість без особистого — парадоксально!»

Все, проте, сталося інакше, ніж він передбачав. Ще коли поїзд тільки входив під величезний дебаркадер Київського вокзалу й вагони повільно посувалися повз

залюднений перон, Харкевич устиг помітити кілька знайомих облич, які заклопотано пишпорили очима по вікнах вагонів. То були співробітники адміністративного відділу наркомату, а також один із секретарів заступника наркома, якого Харкевич добре знав. Присутність на пероні саме цього секретаря свідчила про те, що зустрічають не будь-кого іншого, а саме Одинцова.

Харкевич збентежився. Виходить, Одинцов їхав десь поруч, може, навіть у сусідньому вагоні! Як видно, завернув до Києва після того, як відвідав Дніпрогес... Звісно, Харкевич не пішов би його шукати, але думка про те, що людина, яка посилала його рятувати Дніпровську греблю, десь тут, неподалік, сколихнула вчорашні сумніви й хвилювання з новою силою.

Харкевич не знав, як поведистись у випадку, якщо його помітить Одинцов чи будь-хто з його співробітників. Вирішив, що краще зараз уникнути зустрічі взагалі. Не маючи майже ніяких речей, він зумів протовпитися наперед і вийти з вагона першим, сподіваючись, що, поки заступник наркома з'явиться на пероні, вдасться проникнути у вокзал. Та як тільки зійшов зі східців, на нього майже налетів помічник Одинцова — Безручко, котрий біг з групою інших уперед, туди, де мав бути потрібний їм вагон.

— Харкевич! — не зупиняючись, вигукнув Безручко. — Машини біля урядового входу, йдіть туди. — Він, як видно, був певен, що Олег Іванович прибув разом з Одинцовим.

Діватись було нікуди. Зникнути у натовпі, удати, що не почув, означало б просто втекти. А з якої речі? Адже Одинцов може довідатись від Безручка, що він десь тут, чого доброго, навіть чекатимуть, думаючи, що на мить затримався. Ні тікати, ні змушувати будь-кого чекати на себе Харкевич не зник, та й ховатись або соромитись чогось не мав причини. Він повільно пішов до урядового входу й ще здалеку побачив невеликий гурт людей, в центрі якого стояв Одинцов.

— А ви чого тут? — басовито гримнув заступник наркома, як тільки Харкевич наблизився. На цілу голову вищий за інших, огрядний, у напіввійськовому білому кошушку, ще більше, ніж завжди, схожий на Котовського, він дивився на Харкевича з суворою прихильністю начальника, який водночас і дивувався, й картав. — На Дніпрогесі мені сказали, що ви в лікарні.

— Щойно вписався,— мовив Харкевич.

— І чому ж ви не в Запоріжжі, а в Москві?

— Не з власної примхи,— ухилився Харкевич від прямої відповіді.

— Сьогодні ж з'явитесь до мене,— наказав Одинцов, наче й не вловив підтексту у відповіді Харкевича, й кивнув до всіх: — Ну, ходімо.

Харкевич рушив слідом. Він устиг помітити, як отетеріло дивився на нього Безручко, здивований усім, що зараз почув. Але розпитувати помічник Одинцова не мав часу.

Олег Іванович вийшов на площу. Натовп сунув з платформ і юрмився біля зупинок автобусів і трамваїв. Поспішати зараз до наркомату не було чого,— Одинцов все одно заверне додому, перед тим як з'явитись на роботі. А по призначення до Наркомату оборони все-таки краще їхати після того, як стане ясно, що скаже Одинцов... Зваживши все це, Харкевич вирішив поки що податись до готелю «Балчуг», де жив стільки часу й де залишив своє скромне майно, коли несподівано поїхав рятувати Дніпровську греблю. Кімнату, звісно, давно віддали іншому вожильцю, але адміністратори його знають і, напевне, дадуть якийсь притулок.

Харкевич пішов уздовж вокзалу, проштотвхуючись крізь черги біля білетних кас. І раптом почув щось схоже на приглушений зойк:

— Олег!

Він здивовано зупинився, відчувши в серці раптовий поштовх: голос здався знайомим. На мить застиг, не розуміючи, що з ним, потім озирнувся — знайомих довкола не було. Але з місця не зрушував, сподіваючись, що його покличуть знову. Та голосу ніхто не подавав, удруге не кликали. Трохи заспокоївшись, вирішив, що все це йому приверзлось, просто вчулося. Збентежений, повільно пішов далі й тієї ж миті почув дитячий плач. Оглянувся й різко зупинився: під самісінькою стіною, трохи ліворуч від віконечка, до якого в'юнилася довга черга, стояла Ксеня. Вона дивилася наче в порожнечу: очі перелякано округлилися, а уста були розкриті, мовби вона хапала повітря чи намагалася кричати.

Харкевич відчув, як все попливло перед очима, і він похитнувся, але одразу опанував себе й, розштотвхуючи поперед себе людей, кинувся до неї.

— Ксеню...— прошепотів,— Ксеню...

Вона стояла, приголомшена, напівжива, і, коли Харкевич доторкнувся, не поворухнулася. Він цього навіть не помітив — притулився неголоною щокою до її схудлого обличчя, що тремтіло й пересмикувалося в нервовій судомі. Потім відсторонився, розгублено глянув і ледве чуто прошепотів:

— Ксеню, любач...

Вона безпорадно поворухнула устами, але голос їй не корився й тепер. Тільки сльози стояли в очах, поступово наповнювали їх і, кінець кінцем, побігли по щоках повільними струмочками.

Оленка вчепилася в Ксенине пальто й заскімлила, але Харкевич не звернув на неї уваги й тепер.

— Звідки ти? Чого ти тут? — запитав Харкевич самими тільки устами, а сам, розчулений, дивився на Ксеню й не вірив своїм очам.

Ксеня й досі мовчала, губи її судомно пересмикувалися, а права рука сама собою, наосліп шукала Оленчину голівку. Знайшла й притиснула до колін.

— Яке щастя! — всміхнувся Харкевич, і усмішка була водночас і захоплена, й безпорадна.— Подумати тільки, адже ти могла мене й не помітити, я пройшов би і не знав, що ти тут!

— Я тебе зразу впізнала...— крізь сльози сказала вона, й це були перші слова, які спромоглася вимовити.

— Просто щастя,— все ще не вірив Олег, що справді бачить Ксеню.— А ми ж...— Він хотів сказати, що й він, і батьки тільки про неї думали, тільки й мріяли. Але похопився: — Та я тобі все розповім, ходімо.

— Куди?

— Як то — куди? До мене! — Він глянув довкола, шукаючи, де її речі, нічого не знайшов і схопив Ксеню за рукав.— Не стояти ж нам тут?

Ксеня м'яко вивільнила руку.

— Я не можу, Олег. Я не сама.

— Не сама?..— Харкевич безпорадно всміхнувся.— Хто ж іще?

— Зі мною дитина.

Тільки тепер Харкевич глянув на Оленку, якої досі не помічав.

— Чия це дитина? — запитав розгублено.

— Моя, Олег. Тепер — моя.

Харкевич спантеличено подивився на дівчинку, буді-
то дитина й справді могла бути Ксєнина, він не подумав
навіть, що малій вже було щонайменше шість років, а з
Ксєнею він розлучився лише два з половиною тому. Від-
чув тільки, що за цей час сталося щось, чого не можна
змінити, і це завдало йому такого болю, з яким важко
було упоратись.

— Ксєню, люба, все це нічого...— казав він.— Все це
не так важливо... Головне, що ти жива, що ти тут!

Лише тепер вона доторкнулася до його обличчя, поча-
ла швидко й збуджено гладити неголену щоку й самими
тільки губами повторювала одне й те саме:

— Олег... Олег...— І раптом відсахнулася.— Тільки
одне слово... Батьки...

— Усе гаразд! — радісно вигукнув Харкевич.— Я ли-
ше вчора їх бачив, усе гаразд!

Ксєня затулила обличчя руками, наче почула не радіс-
ну, а сумну звістку. Потім припала до Олега й нечутно
заплакала.

Довкола вирував натовп, люди проштовхувались — хто
у вокзал, хто з вокзалу,— зачіпали їх своїми клунками та
валізами, але уваги на них ніхто не звертав. Минула хви-
лина, а може й більш, врешті Харкевич оговтався пер-
шій.

— Годі, Ксєню, ходім.

— У мене квиток,— безпорадно заперечила Ксєня, теж
потроху доходячи тями.— Через півгодини поїзд...

— Який поїзд? Куди? — нічого не міг зрозуміти Хар-
кевич.

— До Києва... Я їду додому...

— Нікуди я тебе не відпущу! — вигукнув Олег.— Ми
так довго не бачились... — Він знову взяв її за руку й ма-
ло не силоміць потягнув.

— Ні-ні!.. — бентежно мовила Ксєня й припала спи-
ною до стіни, наче шукала якогось захисту.

Харкевич майже перелякано подивився на неї. В її
тоні — водночас і полохливому, й погрозливому — йому
вчулися ті самі нотки, що були в її відповіді на його про-
щення, на його милостиву терплячість, коли він тоді не-
сподівано повернувся з фінської й у його кімнаті вкоро-
тив собі життя Славчук. Те саме «ні-ні», той самий роз-
пачливий та безтямний вигук!

Що він означав — цей зойк? Чому він у ній жив так
довго?

— Я тебе не відпущу. Не відпущу, чуєш? — проказав Харкевич тихо, але владно й знову злегка потягнув її від стіни.

Оленка весь час пильно дивилася на Ксеню, їй, мабуть, здалося, що тепер її нова мама послухається незнайомого чоловіка й піде, і вона простодушно запитала:

— А дядя Курт?

Тільки тепер Ксеня згадала про Шольца. Вона мимоволі озирнулася — його не було: ще в першу хвилину зустрічі Ксені з Олегом той зрозумів, що зайвий, і непомітно зник.

Але сама згадка про німця й отверезила Ксеню. Вона не хотіла, щоб Олег витлумачив ту згадку бозна-як.

— Він, мабуть, пішов, маленька,— пояснила дитині.— Йому ж ніколи, він на роботі,— сказала швидше Олегові, ніж їй. І, помовчавши, всміхнулася до Харкевича й узяла його за руку: — Гарзд, Олег. Ходім.

22

— Боже мій! Товариш Харкевич, де ви так довго були?! — сплеснула руками чергова адміністраторка готелю «Балчуг», як тільки вони увійшли в напівтемний вестибюль. Густо нафарбоване плескате, наче таріль, обличчя виказувало радісне здивування, але одразу ж болісно скривилося у співчутливій гримасі.— А ми ж вашу кімнату давно здали!..

— Здрастуйте, Ларисо Петрівно,— простягнув їй руку Харкевич через обиту цинком стойку, схожу на шинквас.— Я й не думав, що ви її так довго тримаєте для мене. Але ж не виженете?

Адміністраторка глянула на Ксеню, до якої тулилася дитина.

— Ви з усією родиною?

Харкевич теж подивився на них і похмуро відповів:

— Так.

Обличчя Лариси Петрівни знову розпливлося в радісній усмішці, яка, проте, свідчила й про адміністративну заклопотаність.

Вибігла з-за стойки, чемно привіталася з Ксенею й нахилилася до дитини.

— Викапаний тато! — скрикнула й глянула на Харкевича.— А як її звать?

Харкевич не знав, як звати дівчинку, і, щоб не показати цього, швидко мовив:

— Притуліть куди-небудь, Ларисо Петрівно. Нам не надовго — днів на два.

— Що ж мені з вами робити?! — знову сплеснула руками адміністраторка. — Самі ж знаєте, як у нас...

Харкевич знав. За час війни готель цей перетворився на звичайний житловий будинок, де роками мешкали постійні пожильці. Харкевич і сам пробув тут мало не півтора року — аж до дня, коли його так несподівано відрядили на Дніпрогес два з половиною місяці тому.

За кілька хвилин вони вже увійшли до малесенького закамарка під сходами, де тепер ночами відпочивали чергові адміністратори, а колись господарював швейцар. Стеля нависла над самісінькими головами, а над ліжком круто збігала вниз, майже до підлоги. Опинившись на самоті з Олегом за причиненими дверцятами, Ксеня розгубилася ще більше, ніж біля вокзалу, в першу хвилину зустрічі. Вона не була готова до розмови, вона взагалі не знала, що їй як скаже йому. Не думала, що спершу зустріне саме його, перед ким вважала себе винною і кому була так вдячна за доброту й терплячість. Певна була, що Олег десь на сході — поки повернеться, вона встигне отямитись. І ось — він, милий і вірний Олег, який стільки прощав і готовий знову прощати! Вона дивилася на нього й розуміла, як він чекав цієї миті, як вірив у те, що після свого збудженого й незрозумілого «ні», яке вона йому мало не перелякано викрикнула, перед тим як попросилась у сорок першому, настане час для отого жаданого «так», що його вона скаже, коли стрінуться знову. І ось зустріч настала, а повернутись вона не може, але не може й відштовхнутись, не має права позбавити його бодай надії... Харкевич стояв і кволо всміхався, він відчував бентегу, що опанувала Ксеню, бачив її розгубленість, але нічого не розумів — не розумів причини оцієї дивної скутості. І так само, як вона, боявся чогось несподіваного, але чого саме, не знав.

— Ксеню, люба, ми знову вдвох! Чуєш, Ксеню?..

Вона припала до його грудей, сховала обличчя у шорсткому сукні розстібнутої шинелі й ушухла, наче прислухалася. Так було легше — не треба було дивитись в очі, які безпорадно всміхалися, наче покірно благали. А він ближче горнув її до себе, палко стискав обома руками й ніжно обцілював біляву голівку.

— Адже радіти треба — живі й, кінець кінцем, удвох!..

Ксеня підвела обличчя, довго й уважно дивилася на нього, потім ніжно погладила по неголеній щоці.

— Так,— проказала хрипко.— Це велика радість.— Обережно вивільнилася, відійшла, скинула пальто й почала роздягати Оленку.

Харкевич стояв і мовчки дивився на них обох. Ксеня роздягала дитину повільно, мовби навмисне намагалася робити це якомога довше, аби віддалити щось таке, що повинно було настати. Нарешті сіла на ліжко поруч з Оленкою й, ще з хвилину помовчавши, спокійно подивилася на Олега й усміхнулася:

— Ну, а далі що?

Харкевич розгублено глянув на неї, не розуміючи, що вона має на увазі, але Ксеня попередила його:

— У тебе, мабуть, є якісь справи?

— Мені треба до наркомату,— винувато проказав, наче виправдувався.— А потім ще в інші місця. Розумієш, цього не можна відкласти.

— Нащо ж відкладати?

— Я намагатимусь якнайшвидше.

— Нічого, ми почекаємо.

Та Олег раптом спохмурнів.

— Як же я тебе залишу?

— Тут не страшно. Йди.— Ксеня дивилася на нього усміхнено, й голос її бринів лагідно, як колись, давно.

— А ти їла що-небудь? Тут є буфет.— Харкевич засунув руку в кишеню, видобуваючи гаманець.

— Дурненький ти,— засміялася Ксеня вголос.— Ми снідали, і в мене ще є харчі, й гроші.

— То я побіг.

Ксеня кивнула, все ще лагідно всміхаючись.

У Одинцова відбувалася якась нарада, і, чекаючи в приймальні, Харкевич нервував. Уже пробило одинадцять, мусив давно з'явитися в інженерне управління Наркомату оборони, а чи довго ще доведеться тут чекати, не знав. Він ще й зараз не мав уявлення, про що говоритиме з Одинцовим, але вже розумів, що повинен поговорити, мусить дочекатись, не має права встати й піти.

Харкевич нетерпляче позирав на величезні масивні двері, виходив у коридор покурити й знову повертався й потай радів, що засідання ще триває й вирішальна хвилина відкладається. Так, він тепер хотів, щоб заступник наркома домігся звільнити його від мобілізації на фронт,

хоч і соромно було собі в цьому признатись. Він задовольнився б навіть відстрочкою — бодай на тиждень чи хоч на кілька днів. Але як сказати про це, чим мотивувати? І чи не обуриться Одинцов, чи не подумає, що він просто ухиляється від виконання свого обов'язку в той час, коли ллється кров і люди жертвують усім? Вперше в житті його особисті інтереси зіткнулися з тим, чого прагнули всі, і він не знав, що робити.

Двері відчинилися, з кабінету почали виходити учасники засідання, а Харкевич іще нічого не вирішив.

— Заходьте,— мовила йому секретарка.— Бо Павло Іванович зараз має їхати.

Харкевич увійшов до кабінету. Біля столу Одинцова ще товпилось кілька людей — подавали якісь папери, і він їх підписував.

— Ага, ви тут! — кинув заступник наркома, помітивши його.— Почекайте.

Як тільки вийшов останній співробітник, Одинцов суворо запитав:

— Що ви робите в Москві? Хто дозволив? Вас чекають на Дніпрогесі.

У Харкевича відлягло від серця. Він чув уже цей закид на пероні, але не надав йому значення. Тепер ясно було, що просити ні про що не доведеться, що Одинцов сам зацікавлений у тому, в чому зацікавлений і він.

— Я приїхав по призначення на фронт, Павле Івановичу.

— Ось чого схотіли! — процідив Одинцов крізь зуби.— Мабуть, гадаєте, що мені спокійніше сидіти в тилу, й подаєте урок нечуваного героїзму!.. А я — дозвольте доповісти — рвуся на фронт, може, й дужче за вас, хоча б тому, що маю генеральське звання й можу бути на війні не менш корисним за інших. А от сиджу в Москві, бо зобов'язаний, роблю те, що наказали...

— Мене мобілізували, і я теж зобов'язаний...— почав був Харкевич мало не обурено, але затнувся...

Почувши про те, що Харкевича мобілізували, Одинцов сердито замовк, невдоволений самим собою: розбазікався, душу почав вивертати, а виходить — дарма. Він з хвилину помовчав, потім зняв трубку й набрав номер. Важко опустився в своє крісло й повернувся боком до Харкевича, наче його в кабінеті й не було.

— Знову я, товаришу генерал,— винувато проказав Одинцов у трубку.— Рятуйте ще раз. Цього разу в нас забирають уже Харкевича. Авжеж, того самого. Розуміє-

те, краще за нього Дніпровської греблі ніхто не знає. І саме тепер, коли ми починаємо відбудову...— Він з хвилинну слухав і весело проказав: — Радий, що ви це розумієте. Переправу через калюжу побудує кожен, а Дніпровська гребля — не те! — Одинцов подякував і попрощався. Потім наказав Харкевичу: — Ідіть до інженерного управління, одержуйте документи про звільнення й негайно на Дніпрогес. Ясно?

— Ясно,— скорився Харкевич.

— Отак-то,— вперше всміхнувся Одинцов і простягнув йому руку.

Харкевич вийшов на вулицю й відчув, що страшенно стомився. Наче й не робив нічого, а схоже, ніби тягав лантухи. Ноги тремтіли й підломлювалися, і він побоювався, що от-от впаде.

Пройдячи повз Центральний телеграф, Харкевич зупинився. Може, дати телеграму Стороженкам? Адже несподівано з'явиться разом із Ксенею — таке потрясіння може їх доконати. До великої радості людині краще бути підготовленою.

23

Ксеня наполягала, щоб виїхати того ж дня, вечірнім поїздом. Не терпілося якомога швидше побачити батьків, та й коли б лишилися ще на день, не могла б уникнути остаточної розмови з Олегом. Побувши півдня на самоті і весь час гарячково думаючи про те, як їй бути, Ксеня пересвідчилася, що для такої розмови ще не має сил. І коли о четвертій Олег повернувся з наказом вирушити на Дніпрогес, заметушилася й вигукнула:

— Поїхали!

— Та чому ж неодмінно зараз? Я ще маю зорієнтуватися, дістати інструкції,— заперечив Харкевич, розуміючи, що Ксеня не відступиться.

— Ні, ні, я поїду сьогодні!

— Поїдеш сама?!

Це зворушило Ксеню, їй стало шкода його. Вона подивилася на Олега своїми великими блакитними очима й лагідно всміхнулася:

— Хіба ти не розумієш, як мені після всього хочеться додому?

— Розумію... Але ж...— Він хотів сказати щось про себе, та змовк.

— А ти виїдеш завтра, заїдеш до нас...

— Я не відпущу тебе саму,— сказав Харкевич.

— Ну, не гнівайся,— Ксеня поклала йому руку на плече. І раптом спохмурніла: — Я не можу інакше.

— Гаразд. Я спробую сьогодні упоратись. Можливо, пощастить.

Харкевич вийшов з тяжким серцем. Виходить, щось таки сталося, щось у неї є на душі... Він намагався спекатися цих думок: надто боліло. Та й чи варто себе мучити здогадами, які можуть виявитись лише виплодом хворобливої уяви й приведуть до хибних висновків? Та змусити себе не думати про те, що мучило, не міг.

О шостій, як умовились, Харкевич уже знову був у готелі, а через півтори години настала його черга брати квиток. Виявилось, що з відрядженням на Запоріжжя не дають квитків до Києва. Касирка обурено вигукнула, що з Київського вокзалу до Запоріжжя поїзди не ходять взагалі і що перед тим, як ставати в чергу, годилося б довідатись, де міститься відповідний вокзал. Прикро вражений, Харкевич відійшов убік під невдоволені вигуки людей, котрих, як вони твердили, він тільки затримував.

Але виручила Ксеня:

— Не хвилюйся, Олег. З моїм посвідченням буде легше.

Вона дістала папірець за підписом Сиволапа та довоєнною печаткою Калитвинської сільради, і, поки рахувала гроші, які Харкевич їй передав, Олег встиг прочитати, про що там йшлося. Отже, партизанила. Це було перше, про що він довідався і чого сама Ксеня не розповіла. Чому? Цього Харкевич не міг зрозуміти.

Два місяця в один вагон одержати не пощастило. Коли подали до перону поїзд, Харкевич кинувся попереду на товпу, щоб зайняти місце для Ксені з дитиною. Поки люди заповнювали вагон, він сидів на нижній полиці в крайньому купе й боявся встати, щоб, бува, не сів хтось інший, а коли Ксеня, кінець кінцем, пробилася й зайняла своє місце, Харкевич кинувся до свого вагона, але там уже вільної полиці для себе не знайшов. Довелось стояти в коридорі. Він дивився у вікно, повз яке повільно пробігав засніжений степ, і чекав першої зупинки, щоб знову перебігти до Ксені. Поїзд зупинився аж у Подольську, було вже зовсім темно, і Харкевич ледве знайшов потрібний вагон.

Ксеня лежала на голій полиці, підклавши кулак під голову, а в ногах, закутана в пальто, спала Оленка. Присісти не було де, і, розсунувши чоботи і валянки людей, що хропіли нагорі, Харкевич став навколішки біля Ксені.

Деякий час обое мовчали. Обличчя ледь-ледь видніли в пільмі.

— Ксеню... мила,— прошепотів Харкевич.— Ну скажи... чому ти така?

— Яка? — так само пошепки запитала Ксеня.

Він не відповів, бо одним словом визначити цього не міг, а заглиблюватись боявся.

— Ти ж розумієш, як я цієї хвилини чекав,— тим самим шепотом мовив Харкевич.— Я уявляю, скільки ти пережила...

— Цього не можна уявити...

— Але ж не ти одна... Всі, всі...— проказав палко, наче вона того не розуміла.

— Хіба від цього легше?..

— Ясно, що ні. Але не всім пощастило так, як нам. Адже ми живі, вдвох...

— Утрюх,— поправила його Ксеня.

Харкевич на мить затнувся, але згадав про дитину й заспокоївся.

— Ну, гаразд, утрюх. Що ж це міняє?

Ксеня наосліп доторкнулася до Олегового обличчя — самими тільки пучками. Потім погладила — теж самими лише пучками тонких пальців.

— Хтозна... Важко сказати...— зітхнула й відняла руку.

Ненадовго запала тиша. В густому мороку Харкевич розрізняв її обличчя й білу руку.

За хвилину він мовив, ніби міркував сам із собою:

— Надовго я в Києві затриматись не зможу, завтра доведеться виїхати. Ти залишишся, я розумію, тобі треба відпочити. Та незабаром я повернуся, заберу тебе...

— Я не сама,— долинуло до нього ледве чутно.

— Я розумію,— швидко підтвердив Харкевич.— Це нічого не міняє. Ми будемо щасливі утрюх.

У пільмі майнула її рука, Ксеня знову доторкнулася до Олегового обличчя й нервово погладила худорляву شوку.

— Ах, Олег, Олег! — прошепотіла вона, і Харкевич відчув, що шепіт той майже межує з болісним схлипом.— За що все це?.. За які гріхи? Чим, чим ми завинили?!

Харкевич помовчав.

— Хто на це відповідь? — тихо проказав. — Наша доля не тяжча за долю всіх...

Тиша запала знову. А потім Ксеня запитала зовсім іншим тоном, немовби з дивовижною легкістю відіграла болісні думки:

— Як ти влаштувався?

— Добре, — механічно відповів Харкевич. — Все гаразд.

— Іди, милий, відпочинь. Ти ж набігався. — Голос її звучав турботливо й ніжно. — Ми ще матимемо час.

Харкевич з хвилину помовчав, нахилився й обережно доторкнувся устами до її щок. Так само обережно підвівся й нечутно вийшов.

В другому кінці вагона просто в проході сиділи дві жінки з малюками на руках. Одна заколнсувала свого, а може, він погойдувався через те, що вагон весь час кидало то в один бік, то в другий. Харкевич збирався пройти до свого вагона, але передумав, бо не хотів турбувати жінок. Та й згадав, що двері все одно замкнені й треба чекати, поки поїзд зупиниться на якійсь станції. Став біля вікна, сперся лобом об холодне скло, за яким пропливала ніч, втупив очі в миготливий степ, що тільки відчувався, але був невидимий. «Що це за світ, — мовчки запитував себе, — і невже це неминуче — весь час починати спочатку? Палити, руйнувати, щоб згодом усе відновлювати знов — душі, тіла, греблі? Що це за світ, невже він мусить бути такий?» — бурхало, наче виривалося з мозку.

Він німотно запитував, але не міг відповісти, і мовчання було схоже на крик, звернений до байдужої ночі.

Зміст

Тополя на тому березі
Роман у двох книгах

	Книга перша
6	Шлях над безоднею
	Книга друга
419	Корсунь

САВВА ЕВСЕЕВИЧ ГОЛОВАНІВСЬКИЙ

Сочинения
в трех
томах

Т. 3

Тополь на том берегу

Роман в двух книгах

Издательство художественной
литературы «Дніпро»

(На украинском языке)

Редакторы О. З. КАГАРЛИЦЬКА,

Л. М. КИРИЛЕЦЬ

Художник В. В. МАШКОВ

Художній редактор В. С. МІТЧЕНКО

Технічний редактор Г. Г. ПОДГУРСЬКИЙ

Коректор Л. Г. ЛЯЩЕНКО

ІБ № 1294.

Здано до складання 08.05.80.

Підписано до друку 03.04.81.

БФ 23077. Формат 84×108¹/₂.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Умовн. друк. арк. 42,84.

Обл.-вид. арк. 47,927.

Тираж 40 000. Зам. 195. Ціна 3 крб. 40 к.

Видавництво художньої
літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,

310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

Голованівський С. О.

Г61 Твори в трьох томах. Т. 3.— К.: Дніпро, 1981.—
815 с.

У третьому томі — роман, присвячений подіям Великої Вітчизняної війни. Дія першої книги — «Шлях над безоднею» — відбувається в 1943 році коли радянські війська рятували греблю Дніпрогесу від знищення її фашистами.

У другій книзі — «Корсунь» — автор показує участь героїв Дніпрогесу в одній з найбільших битв другої світової війни — Корсунь-Шевченківській операції.

Г 70303—079
М205(04)—81 передплатне. 4702590200

У2

2КР6.40К. 03